Историята, населена с хора

Историята, населена с хора

Българското общество през втората половина на XX век

издателство
ГУТЕНБЕРГ

Историята, населена

Историята, населена с хора
Българското общество
през втората половина на XX век

II. Интервюта, свидетелства, спомени

ИК
ГУТЕНБЕРГ

Издаването на сборника
„Историята, населена с хора“ стана
възможно благодарение помощта на
Институт „Отворено общество“

Нов български университет, департамент „История“
Националния дарителски фонд „13 века България”
Българско училище за политика

Историята, населена с хора

Българското общество през втората половина на XX век

II. Интервюта, свидетелства, спомени

София, 2006
Издателство „Гутенберг“

© Александър Янков, Андрей Андреев, Анета де ла Мар, Анна Рашкова-Софианидес, Асен Баликси, Атанас Свиленов, Атанас Тепавичаров, Благовест Сендов, Богомил Величков, Боримир Даракчиев, Борис Луканов, Валентин Василев, Валерий Русанов, Вени Марковски, Венцел Райчев, Владимир Чорбаджиев, Георги Каприев, Георги Петров, Давид Иерохам, Дамян Яков, Деян Енев, Димитър Динев, Димитър Тодоров, Димо Кюркчиев, Евгения Иванова, Желяз Дренчев, Заварин Гагов, Иван Кръстев, Иван Станчов, Ивелина Кючукова, Мари Врина, Мария Кълъчлъоглу, Милена Савова, Милка Диманова, Мимоза Велков (Велкова), Михаил Багрянов, Младен Киселов, Нася Кралевска, Наум Якимов, Никола Енев, Никола Манев, Павел Писарев, Петър-Емил Митев, Петър Кендеров, Петър Стайков, Росен Плевнелиев, Румен Вълчев, Сергей Герджиков, Стефан Хаджитодоров, Таня Масалитинова, Теодора Темелкова-Кюркчиева, Фикрет Терзиев, Хилде Фай, Юксел Чаушев, Юри Ступел, Яшар Шабан – участници, 2006

© Антонина Желязкова, Бойко Киряков, Владимир Атанасов, Галина Рулева, Генка Маркова, Евелина Келбечева, Марта Иванова, Николина Димитрова, Румяна Братованова, Стойко Стоянов, Цена Вичева – интервюирали, 2006

© Биляна Станилова, Елена Фотева, Йордан Симеонов, Стоян Николов – снимки, 2006

© Вера Мутафчиева – предговор, 2006

© Димитър Келбечев – художник, 2006

ISBN-10: 954-617-012-7

ISBN-13: 978-954-617-012-5

Съдържание

Вера Мутафчиева. Уводни думи / 7

Александър Янков / 13
Андрей Андреев / 30
Анета де ла Мар / 46
Анна Рашкова-Софианидес / 62
А. Н. / 71
Асен Баликси / 79
Атанас Свиленов / 96
Атанас Тепавичаров / 116
Благовест Сендов / 129
Богомил Величков / 138
Боримир Даракчиев / 154
Борис Луканов / 165
Валентин Василев / 178
Валерий Русанов / 186
Вени Марковски / 202
Венцел Райчев / 211
Владимир Чорбаджиев / 226
Георги Каприев / 233
Георги Петров / 248
Давид Иерохам / 275
Дамян Яков / 283
Деян Енев / 295
Димитър Динев / 305
Димитър Тодоров / 316
Евгения Иванова / 328
Желяз Дренчев / 342
Заварин Гагов / 348
Иван Кръстев / 355
Иван Станчов / 368
Ивелина Кючукова / 397
Кюркчиеви: д-р Димо Кюркчиев и д-р Теодора Темелкова-Кюркчиева / 408
Мари Врина / 417
Мария Кълъчлъоглу / 426
Милена Савова / 433
Милка Диманова / 445
Мимоза Велков (Велкова) / 456
Михаил Багрянов / 468
Младен Киселов / 476
Нася Кралевска / 493
Наум Якимов / 507
Никола Енев / 536
Никола Манев / 545
Павел Писарев / 552
Петър-Емил Митев / 577
Петър Кендеров / 598
Петър Стайков / 616
Росен Плевнелиев / 632
Румен Вълчев / 640
Сергей Герджиков / 661
Стефан Хаджитодоров / 675
Таня Масалитинова / 694
Фикрет Терзиев / 708
Хилде Фай / 720
Юксел Чаушев - 730
Юри Ступел / 735
Яшар Шабан / 745

Участниците в тома / 757

Уводни думи

Още веднага след появата си през октомври 2005 книга I от поредица „Историята, населена с хора“ доказа на работния ѝ екип, че той не може да смята задачата си за приключена. Причина: неочакваният публичен интерес към изданието, изчерпило се за броени седмици. Това не само не потвърди, ами категорично опроверга медийния вопъл, че при пазарния диктат у нас най-отчаяно е пропаднал пазарът на книгите, основен дял от културата изобщо. Сиреч, из пътя към капитализма мре книжовността.

Всички, работили за нея, бяха наясно, че мрачните изводи по въпроса са елементарна манипулация. Наистина кога до 90-те години на миналия век българският културен календар или афиш е съдържал такова число прояви в разните области на духовността? Немалко са обаче онези дейци из същите области, добре поминавали не на свободния, а на централно регламентирания пазар, чиято продукция вече просто не върви. Прочее, оказа се за наша изненада, че един том от 800 страници (поради което не евтин, макар и продаван под костуема цена) набързо се стопи, пък и предизвика редовните въпроси: защо в така малък тираж, защо не допечатвате? И особено настойчивия: кога ще има продължение на проекта?

Дай, Боже, всекиму! Но всекиму трябваше да обясняваме, че за нашия дял от обширната програма „Българското общество през втората половина на XX век“ частта „Историята населена с хора“ (т.е. интервютата с живи още участници) разполагахме само с процент от сумата. Е, стигна едва за 500-те произведени екземпляра въпреки самоограниченията, наложени от малкия финансов ресурс.

Държа да отбележа, че никой от екипа, нито от респондентите, от редактора и коректора, нито издателят не възропта. Дори не бях се надявала на такава солидарност.

Но открит оставаше въпросът: ще ли и кога ще продължите? Да си кажем, той напираше многогласно и сам по себе си се превърна в мотор на идеята ни. Длъжна съм да обясня основанията му:

Именно след полувека, който визираме, гражданинът бе отвикнал, а в повечето случаи дори не беше свиквал да говори от свое име (първо лице, единствено число) за човешкото битие и за всичко, което то е съдържало, съдържа до днес. Нашите въпроси явно са предизвикали у него, ако не шок, поне стрес – то си личи по отговорите му. Малцината, бидейки професионално пишещи, хуманитаристите предимно, успяваха да центрират отгово-

рите си относно етапите, конфликтите и резултатите от своя житейски път. Немалко бяха и онези, които не смогват да го изолират от стереотипите на обществения живот, понеже привикнали да се отъждествяват със социума.

Навярно казаното произтича от практиката (всеобхватна!) на колективизма и дори инкриминирането на индивидуализма като манталитет.

Трайното търсене на книга първа сякаш ни задължи да продължим. Не бих споменала трудностите по осигуряване на средства – проблем не на екипа, който вкупом заяви, че ще работи гратис. Но неприемливо е да се съгласиш с такъв жест. Факт: средства все пак получихме от НДФ „13 века България“. Те осигуриха работата на интервюиращите едва преди да бе приключила. Ей така, все пак на честна дума. Ще рече, могло било въпреки всеобщия вик: „пари няма!“

В труда над книга II са внесени известни промени по жанр, по тематика и по авторство. Те се наложиха от собствения ни опит в съставяне на първата, а също и в зависимост от въпросите, очакванията и препоръките на читателите ѝ, както и от самите интервюирани.

Удивлението ни още в началото на проекта, че поканените за интервю в минимум случаи отказваха участие, на втория етап бяха сведени до нула (с изключение на двама, не успели да спазят издателския срок). Оказа се, че – вече наша твърда констатация – активният слой български граждани сякаш бяха подготвени, да не речем очаквали поканата ни. Можем мимоходом да споменем, дето някои биха се поколебали дали с техните саморазкрития няма да бъде злоупотребено с цел политическа. Но издадената вече книжна тухла всякак ги е успокоила, че в актуалната атмосфера на компроматна война ние сме просто събирачи на житейски истории, които един ден трябва да обслужат изследването: как се е живяло през визираните години.

Още преди началото на нашата акция бяхме заявили, че стремежът ни е да осъществим пъзел от автобиографични свидетелства по възможност най-разноцветен и многогласен, без преднамереност. Наистина никой читател не ни упрекна за избора ни, който се състоеше в следното: членовете на екипа предлагаха „интересни хора“. Тоест – професионалисти във всякаква област, съвременници със свой опит и принос в българското битие; обсъждахме имената им, приетите, а и приели да говорят нерядко впоследствие ни изненадваха било с неочаквано задълбочен или цветист, било с някак официозен, доста равен изказ. Нищо, не отхвърляхме недотам оригиналните свидетелства, нали отговарят на изискването „пъзел“. Така всъщност историята се населва с хора.

Странното беше (установихме го при контактите си с публика), че тя не винаги вярваше на критерия при подбора ни; случваше се да го приеме като „елитарен“. Въпрос на мнителност, за която носят вина честите медийни опити за манипулиране на общественото мнение. Факт е обаче, че правдивите, но и понякога автоцензурирани изяви на сто и десетината участници в двата документални тома няма как да претендират за определението „статистическа извадка“, макар честичко някои социологически анкети да биват аргументирани също от свидетелствата на трицифрен брой респонденти. Каза се: не претендираме. Предлагаме просто човешки автоживотописи.

С оглед на тази задача освен съвременници и дейци из различни обществени слоеве през периода, решихме да се обърнем с нарочно внимание към още една част от българите, които досега не бяхме канили: участници в новата вълна на емиграция сънародници, предимно младите, но вече с опит, с позиция, със собствен глас по проблема „тук и там“.

Наистина неправомерно, чак неумно е да делим нацията си на тукашни и сякаш отчуждени – проблемът е съвсем индивидуален, с дълбока историческа традиция: гурбетчийството, практикувано от предците ни с векове, насилствено прекратена за едно полустолетие, пред което трябваше да се докаже, че всеки наш поданик добрува в НРБ, понеже нямаше как да избяга от доброто си.

Разбира се, установяването на контакти с нашите сънародници из чужбина съдържаше определена трудност. Тяхното обикновено благожелателно участие мъчно можеше да заприлича на диалог; неколцина предпочетоха просто монолога като автобиографичен разказ или спомени. Благодарим им нарочно – те нямаха никакъв личен интерес! А всяко от техните свидетелства носи много познание за глобализиращия се свят, за проблемите им, които утре ще станат и наши тук.

За съжаление, не успяхме да добием по-голямо по обем, но и съответно на значимостта им представяне от чужденците българисти – един вече доста екзотичен научен контингент. Откак демократизираща се България не стимулира достатъчно (както беше при НРБ) техните изяви, редиците им проредяха. Но толкова по-скъпи днес са ни тези застъпници за българската култура по света.

Давам си сметка, че навярно не в достатъчна степен смогнах да благодаря на всички, отзовали се на инициативата ни. Затуй пък съзнавахме, че спонтанно изговореното бива доста далече от написаното, та се нуждае от известна редакция.

„Да населим…“ Моля ви, бъдете снизходителни! За по-малко от две години един екип от десетина доброволци набеляза, записа, свали, редак-

тира и коригира изказаното от 110 българи, издаде го, половината от тиража подари, а чрез другата продадена половина се разплати с доброжелателния ни издател ИК „Гутенберг“, също съмишленик. Не слагаме в сметката безчет телефонни разговори, интернет, фотографии и прочие „от врата до врата“. Че дори си останахме приятели и сътрудници.

Благодарим на спонсорите си (Фонд „13 века България“, Институт „Отворено общество, както и на принципала ни Нов български университет). Дано сме успели да докажем прастарата мъдрост: „Който иска – може“. Ставали са винаги и по цял свят дела, неизмеримо по-трудни от нашето въпреки категоричното „пари няма!“. Добре де, но нали хора има. На тях – признателност, загдето отделиха време и усилия, за да увековечат един миг от световната безбрежна история, произнесена от първо лице, единствено число!

Струва ми се, че изразявам наше – на работния, а по същество по-скоро авторски екип – общо впечатление от идеята и резултата ѝ: без предварителни очаквания, в хода на работата ни самите ние спечелихме много. Запознахме се и опознахме житейския друм на над общо 110 българи. Представете си: кой съвременник може да се похвали с такъв чак брой добри познати? Едно: разпитваш ги, макар деликатно. Второ: те ти говорят дори по-обстоятелствено, по-откровено отколкото не винаги са споделяли с доста свои близки – взели са споделянето с нас за нещо като изповед (нали из Българско изповедални няма от полувек поне). А, види се, човек, особено след известна възраст, би искал да изрече пред някого изстрадания си опит, размисли над него; препоръки, които държи да завещае ей така, даром.

И друга част от нашите наблюдения: след записаните вече разговори и снемането им на хартия, някои респонденти настояха да контролират, за да вземат назад своите спонтанни думи, в които *post factum* съзираха възможна опасност за себе си и своето име всред публиката. Поради тази автоцензура, която не отказахме никому, някои интервюта загубиха откъм чара си, неповторимостта си. Човек явно до последния свой ден се надява, че е в състояние да реконструира собствената си автобиография, да я съобрази с вкуса и изискванията на обществото и властта в актуална обстановка. Разбираемо е. Но не е за разбиране първо, че никоя актуалност не е последната, ще я следват втора, пета и поне стотна, независимо колко дълго ще бъдеш жив или ще си умрял, та безсловесен.

Второ: чия дума би имала тежестта на императив във все по-динамично променящия се свят с неговите всекидневно растящи възможности за

информация? Но, както отдавна е отбелязано, съзнанието има свойство да отстои назад от промените в битието – материално и социално.

Зная, че и участниците в работата ни сърдечно съжаляват, загдето някои респонденти собственоръчно, самоцензурираха своите спомени, мисли, изводи. Но бихме отстъпили от обещаното: да дадем всекиму законна възможност да бъде господар на текста си. В някои случаи обаче – жалко! Всъщност: дали не възкръсва полека полувековния ни страх?

Не мога да не цитирам един наш специализант от времето на късния Брежнев и в Грузия. Когато се прибереше от поредния свой рейд до дома, засипвахме го с въпроси: *„А что у вас творится?“* На което той отговаряше хладнокръвно: *„Пока не арестуют.“*

Ето до каква зряла мъдрост беше ни докарал краят на XX век: щомто не арестуват – екстра сме! Ала освен страх, у човека не умира и съблазънта: защо да не се нарисувам като свободно мислещ субект, след като днес това не е наказуемо? По всяка вероятност голяма част от респондентите ни **вътрешно** били са се противили срещу всякакви форми на диктата – вярваме им.

Не случайно екипът ни отбягваше да поставя въпроси по актуалната политика – навярно ще се убедите, че другаде падаше акцентът на нашия интерес: хората – всеки за себе си! Смеем да мислим, че до известна степен успяхме. Понеже и множеството изработени себемодели освен значителна обективна информация съдържат и друго значително, неповторимо: живия още спомен.

Благодарим.

Тази книга бе изработена от екип в състав: професионални журналисти с дългогодишен опит в жанра – ГАЛИНА РУЛЕВА, ГЕНКА МАРКОВА, НИКОЛИНА ДИМИТРОВА, РУМЯНА БРАТОВАНОВА, и СТОЙКО СТОЯНОВ, добре известни от проявите си в печатните и електронни медии.

Там, където спецификата на обговаряните проблеми го изискваше, бяха привлечени като интервюиращи учени, а именно: доцент доктор АНТОНИНА ЖЕЛЯЗКОВА, експерт по проблемите на балканските малцинства; доцент доктор ЕВЕЛИНА КЕЛБЕЧЕВА, културолог; ЦЕНА ВИЧЕВА, социолог. Редакция: ВЕРА МУТАФЧИЕВА. Коректор: МАРТА ИВАНОВА.

Вера Мутафчиева
септември 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Проф. Александър Янков

– Да започнем от основното ви амплоа – Вие сте световно признат капацитет по морското право. Защо го избрахте – заради родния ви Бургас или по други причини?

– Причините са две – едната е „генетичната“ връзка с морето, а другата – професионалната принадлежност и нагласа към международното пра-

во и морското право, в частност. Между двете на пръв поглед няма пряка връзка. Моята „генетична“ връзка се обуславя от обективни условия. Аз съм роден в Бургас, майка ми – в Созопол, а баща ми – във Варна. Родът на майка ми произхожда от древните елински колонисти от малоазийския град Милет. През IV–VI век преди новата ера тези заселници се насочват в два потока към Черно море: единият към Източното крайбрежие – към Кримския полуостров, Севастопол и Одеса, а другият – по Западното крайбрежие, по протежение на което се установяват гръцки колонии в Созопол (Аполония), Несебър (Месемврия), до Варна (Одесос).

„Генетичната“ връзка на нашето родословие с Черно море установих от разговори с майка ми. Аз допусках, че „генетичната“ връзка на нашето родословие с Черно море трябва да търсим не в някаква генеалогична книга с „родословно дърво“, каквито обикновено притежават аристократични или знатни родове. Нашият скромен род няма такива източници на родословната си история. Затова прибегнах към обикновен емпиричен подход чрез прости въпроси относно членове на родословието на майка ми, много от които бяха столетници. Тя самата доживя до 101 години.

Оказа се, че нейните майка, баба, прабаба и последващите нейни родственици, както и тези на баща ѝ, всички са били родени и живели в Созопол през годините далече преди освобождението от османско робство, доколкото имаха някакви далечни спомени и предания. Това ме наведе на мисълта, че може би началото на нашето родословие би трябвало да потърсим в дълбоката древност на установяване на елински колонии по нашето черноморско крайбрежие. Потърсих исторически извори за това заселване в историческата литература. При посещения в Атина и Солун се възползвах от случая, за да поровя в тамошни библиотеки из исторически сведения за елинските колонисти по черноморското крайбрежие. Те потвърждаваха моята хипотеза.

През ранното ми детство лятната ваканция протичаше по черноморското крайбрежие – в Бургас или при родините ми в Созопол и Варна. По-късно, щом свърши учебната година, трябваше да чиракувам на различни места в града. Но и тогава „трудовата“ ми дейност, пряко или косвено, пак беше свързана с морето и пристанището. За една лятна ваканция заедно с връстниците ми от нашата махала образувахме „трудова“ група за разтоварване на пристанищните шлепове, пренасящи от каменна кариера павета за настилка на главната улица на Бургас. Част от тази „трудова бригада“ по-късно се превърна в група от малолетни келнери, известни като „пиколо“, която беше наета да помага на професионалните сервитьори в току-що откритият ресторант на морския бряг в дъното на

Бургаския залив, известен и досега там като „Морското казино“. Тази наша трудова дейност беше източник на „спестявания“, за да си купим семки, някое шоколадче, сладолед или за учебници и тетрадки за новата учебна година.

Още преди да достигнем до школското изучаване на географията, ние добивахме някаква представа за страните в света чрез чуждестранните търговски кораби, техните разноцветни флагове и външния им вид, непонятния за нас език и поведението на екипажа. За нас наименованията и регистрацията на корабите ни повеждаха към други морски държави в Европа като например Гърция, Турция, Англия, Франция, Италия, някои скандинавски държави или далечни и екзотични страни като Египет, Панама и Аржентина. Бургаското пристанище, до което имахме свободен достъп, бе нашата „детска градина“ или „детско игрище“, но с познавателен ефект.

Към тази „генетична връзка“ с морето по-късно, след завършване на висшето си образование, се прибави и контактът ми с проблемите на морските дейности и тяхната правна уредба чрез морското право. Професионалните ми интереси в тази област се появиха по време на дейността ми в ООН като съветник и заместник-постоянен представител на България в ООН през 1965–1968 година. По инициатива на тогавашния първи заместник-министър на външните работи и постоянен представител на България в ООН в Ню Йорк, дългогодишния дипломат Милко Тарабанов, ми бе възложено да се заема с различни проблеми на международното право – космическото право, правото на международна търговия, и по-специално на морското. Може би в този момент родовата ми връзка с морето допринесе за научната и дипломатическата ми дейност. В това отношение аз съм дълбоко признателен на видния дипломат с особени приноси в многостранната международна активност Милко Тарабанов, оставил трайни следи в ООН и в моята професионална ориентация.

– По-късно сте участвали в Конференцията на ООН по морско право. Разкажете повече за нея.

– Дейността ми в Третата конференция на ООН по морско право бе предшествана от участието ми в разискванията на 22-рата сесия на Общото събрание на ООН през 1967. В дневния ред на сесията бе включена нова точка с необичайно дълго заглавие: „Използване за мирни цели дъното на моретата и океаните, и техните недра отвъд пределите на националната юрисдикция“. Учреденият с резолюция на Общото събрание Специален комитет имаше два подкомитета – по икономическите и техническите въпроси, и по правните въпроси. В Юридическия подкомитет бях из-

бран за заместник-председател. Специалният комитет прерастна в Подготвителен за Третата конференция на ООН по морско право, която бе свикана в Ню Йорк през ноември 1973 година. На тази сесия на Конференцията от името на изгочноевропейската група бях избран за председател на един от трите главни комитета относно международноправния режим за опазването на морската среда, морските научни изследвания, международното научно-техническо развитие и предаването на морски технологии.

Интересна е историята на включването в дневния ред на 22-рата сесия на Общото събрание на ООН на проблема за международния режим на морското дъно и неговите недра отвъд юрисдикцията на крайбрежните държави. На тази сесия Арвид Пардо, постоянен представител в ООН на Малта, малка островна държава, неотдавна получила своята независимост и членство в ООН, представи на заседанието на Първия комитет по политическите въпроси и международната сигурност особено дълго изложение, което бе отразено в два дословни протокола за две последователни заседания на Комитета. Това бе безпрецедентен случай в практиката на ООН. Мнозина делегати окачествиха изложението като „научна фантастика“. Действително в него не се разглеждаха традиционните проблеми на морското право за корабоплаване и риболов, а за проучване и използване на минералните ресурси на морското дъно и неговите недра, в големите морски дълбочини между 400–500 метра до 11 000 метра. Преобладаващото мнение бе, че се касае за сензационна и практически неосъществима новост в морските дейности и морското право. Спомням си, че когато на координационно съвещание на представители на социалистическите държави в София за съгласуване на позициите за предстоящата сесия на Общото събрание на ООН докладвах по тази точка в предварителния дневен ред на сесията, тя бе бързо подмината с пренебрежение като несериозен епизод, напомнящ романите на Жул Верн, и като една от „измислиците“ на Арвид Пардо. Той действително беше интересен и находчив човек, който владееше няколко езика и бе добре осведомен както за историята, така и за съвременното състояние на международните отношения. Освен длъжността му на постоянен представител в ООН, той бе едновременно посланик на Малта във Вашингтон, Мексико, Рим, Москва, Ватикана, а може би и в други държави. Минаваше за интелигентен чудак, който често прави нестандартни предложения. Съществуваше съмнение, че един представител на така малка държава с недостатъчен дипломатически опит и ограничени научни ресурси едва ли би могъл със собствени усилия да представи такова компетентно и научнообосновано

изложение по един толкова нов проблем. Поради това се предполагаше, че при подготовката на този обширен доклад е бил използван научният потенциал на американски океанолози от Сан Франциско, Лос Анджелос, Санта Барбара и други научни центрове по Западното крайбрежие.

Моята дейност в областта на морското право продължи и по време на работата ми като постоянен представител на България в ООН през 1972–1980 до приемането на Конвенцията на ООН по морско право през 1982 година. Наред с това имах и няколко отговорни мисии в същата област като президент на Осмата асамблея на Международната морска организация през 1973–1974 година в Лондон, заместник-председател на Междуправителствената океанографска комисия при ЮНЕСКО (1992–2004) и други международни институции в областта на морското право.

– Занимавали сте се и с космическо право?

– Космическото право възникна и се развои през втората половина на петдесетте години преди всичко като продукт на изследването и използването на Космоса за военни цели. В самото начало то бе част от военната стратегия на САЩ и Съветския съюз. Впоследствие други държави със значителен военен, технологически и икономически потенциал като Великобритания, Франция, Китай, Индия се присъединиха към групата на „космическите сили“.

В ООН проблематиката на международното космическо право се появи през 1957, когато бе обявена Международната геофизическа година (1957–1958). През 1958 година 13-ата сесия на Общото събрание на ООН прие резолюция за създаването на Специален комитет за мирното използване на космическото пространство, с два подкомитета – Юридически и Научно-технически. На Юридическия подкомитет бе възложено да разработи правни принципи за регулиране дейността на държавите при проучване и използване на Космоса за мирни цели, послужили като източник на множество международни актове, включително споразумения и многостранни конвенции, които в своята съвкупност са основата на съвременното космическо право.

Характерно за този нов отрасъл на международното право бе непознатата дотогава динамика на процеса на неговата кодификация и прогресивно развитие. България бе още в началото активен участник в тази нова сфера на международните отношения и международното право, която зае важно място в дейността на ООН. Неслучайно държавите членки се стремяха да представят в ръководните органи опитни дипломати и юристи с голяма известност. Председателят на Комитета за Космоса бе постоянният представител на Австрия в ООН Курт Валдхайм, по-късно избран за гене-

рален секретар на ООН. Председател на Юридическия подкомитет бе световноизвестният полски професор по международно право Манфред Лакс, от 1967 до 1988 година член, а от 1973 до 1976 – председател на Международния съд на ООН в Хага. По предложение на нашето правителство аз бях избран за заместник-председател на Юридическия подкомитет. Тогава се оказах между най-младите членове на ръководството на Комитета за Космоса, заобиколен от световноизвестни дипломати и юристи.

Морското право е най-старият отрасъл на международното право, а космическото право е един от най-новите отрасли на международното право. Като съставна част на международното право те се основават на общи принципи и норми. Поради това между тях има взаимодействие в нормотворческия процес. Международното морско право оказваше определено въздействие в процеса на формирането на международното космическо право.

От своя страна при кодификацията на съвременното морско право имаше моменти, когато нови принципи и норми на космическото право се вземаха под внимание при формулиране на нови правни концепции и норми на международното морско право. Аз можах да установя това взаимодействие поради това, че имах възможност в течение на последните 2–3 десетилетия да участвам непосредствено в нормотворческия процес и в двете сфери на съвременното международно право – морската и космическата. За илюстрация ще отбележа няколко такива случаи на взаимодействие. Така например при разработването в Юридическия подкомитет на Декларацията за правните принципи, регулиращи дейността на държавите при проучване и използване на космическото пространство за мирни цели, от 1962 година и Договора за спасяване на космонавти и връщане на космонавти и космически обекти от 1968 беше взета под внимание Международната конвенция за спасяване на човешки живот на море (*SOLAS*) от 1960 година, многократно осъвременявана до наши дни. Изискването за задължителна регистрирация на обекти, изстреляни в Космоса, съдържащо се в Декларацията за принципите, регулиращи дейноста на държавите при проучване и използването на космическото пространство за мирни цели, и Конвенцията от 1974 година за задължителния регистър на предмети, изстреляни в космическото пространство, отразяват общопризнатия принцип на морското право за регистриране на корабите. Тези и други нормативни актове на международното космическо право свидетелстват за взаимодействието с морското право. Поради това се приема, че космическото право в някои отношения почива върху основни положения на морското право, отразени в актовете на ООН в об-

ластта на космическото право. Такъв е например принципът, съгласно който „проучването и използването на космическото пространство ще се осъществява за „благото и интересите на цялото човечество“, провъзгласен в Декларацията за принципите или член 1 от Договора за принципите, регулиращи дейността на държавите при проучването и използването на Луната и други небесни тела, от 1967. Този принцип в различна формулировка намираме в член 136 на Конвенцията на ООН по морско право от 1982, който гласи, че „международният район и неговите ресурси са общо наследство на човечеството“. Терминът „международен район“, съгласно Конвенцията, означава „морското и океанско дъно и техните недра отвъд пределите на националната юрисдикция“.

Подобни аналогии се срещат и в други случаи на взаимодействие между морското и космическото право като два отрасъла на международното право. Участието ми в Комитета за Космоса и по-късно – в Комитета за морското дъно (1968–1972) и в Третата конференция на ООН по морско право (1973–1982), беше за мене изключително щастлива възможност за непосредствено участие в кодификацията и прогресивното развитие на тези два важни раздела на съвременното международно право.

– Какво значи да сте съдия в Международния трибунал по морско право? Звучи много респектиращо.

– В много насоки принципите и нормите на международното право водят началото си от обичайното морско право. Известно е, че още в най-дълбока древност, наред с международните кодекси, съдържащи правила за регулиране на морските дейности, се създават и съответните механизми за решаване на морските спорове. Едни от най-старите източници на морското право, датиращи от преди повече от 2000 години, са известни като Родоско морско право (*Nomos Rhodion Nautikos* или *Rhodian Sea Law*).

Тези и други прояви в развитието на морското право, включително морското правораздаване, несъмнено трябва да се считат като предтечи на съвременните правораздавателни институции за уреждане на международните морски спорове, в това число и на Международния трибунал по морско право в Хамбург.

По време на преговорите в Конференцията за изработване на Конвенцията на ООН по морско право беше ясно, че не може да има справедлив и стабилен международен правен ред в световното морско пространство, което заема над 70 процента от нашата планета, ако не се установи цялостна система за уреждане на морските спорове с помощта на трета безпристрастна страна, която не участва в спора като ищец или ответник. Са-

мо тогава може да се очаква решаване на такива спорове въз основа на правото и на справедливостта.

Системата за уреждане на споровете поради това е важна съставна част на Конвенцията на ООН по морско право. Тя включва различни процесуални средства и механизми като преки преговори между страните по спора, помирително производство чрез безпристрастен посредник, приет от страните по спора. Тези средства за решаване на споровете се определят като „извънсъдебни“ или „политически“ способи. Другата категория средства за разрешаване на морските спорове са „арбитраж“ и „съдебно производство“, което се осъществява от постоянна международна съдебна институция – Международен съд или Международен трибунал.

При арбитражното производство арбитрите се посочват от страните по спора, всяка от които обикновено предлага по един или двама арбитри, а те, от своя страна, избират суперарбитър или председател на арбитражния състав. За разлика от арбитража, Международният съд или Международният трибунал са правораздавателни институции със състав, структура, функции и компетенции, определени въз основа на техния статут или друг учредителен документ.

Международният трибунал по морско право е учреден в Хамбург през 1996 година въз основа на Конвенцията на ООН по морско право, със статут, който е приложение към Конвенцията като нейна неделима част. Този Трибунал е първата в историята на международните отношения и международното право съдебна институция за уреждане на международни морски спорове. Той се ползва с широка компетентност за решаване на спорове във всички морски дейности – корабоплаване, риболов, използване на морските минерални и енергийни ресурси, опазване на морската среда, провеждане на морските научни изследвания и други морски дейности. Макар и учреден преди 10 години, Трибуналът се ползва с широко международно признание, за което свидетелстват почти универсалното участие на държавите и броят на разгледаните дела. През септември ще бъде чествана в Берлин и Хамбург десетата годишнина на Трибунала с широко международно участие на висши представители на ООН, държавни ръководители от Германия и други страни, дипломатически представители, представители на Международния съд в Хага и други подобни правораздавателни институции, междуправителствени организации, видни юристи в областта на международното и морското право и представители на основните морски дейности.

Съдиите се избират в лично качество по предложение на държавите – страни по Конвенцията на ООН по морско право, от събрание на страни-

те, ратифицирали Конвенцията. В състава на Трибунала не може да има повече от един гражданин на една и съща държава. Понастоящем броят на тези страни е 149, в това число и Европейската общност. Трибуналът се състои от колегия от 21 независими съдии, избрани измежду лица, ползващи се с най-добра репутация, безпристрастност и неподкупност, с призната компетентност в областта на морското право. При съставянето на Трибунала се осигурява представянето на основните правни системи в света и справедливо разпределение по географски групи, като се допуска не по-малко от трима съдии от всяка група. В съответствие с тези основни изисквания, определени в статута на Трибунала, и решенията на страните – съдоговорителки, през септември 1996 бе установено разпределението по географски групи, както следва: от Африка 5 съдии, от Азия – 5, от Латинска Америка и Карибския район – 5, от Западна Европа и други западни страни – 4, и от Източна Европа – 3. В първоначалния състав на Трибунала от Източна Европа бяха избрани професор Александър Янков от България, професор Анатолий Колодкин от Русия и професор Будислав Вукаш от Хърватия. В сегашния състав влизаме първите двама и професор Станислав Павлак от Полша, който бе избран през 2005 на мястото на професор Вукаш, който не бе преизбран.

– Вие как бяхте избран?

– Аз бях избран още при учредяването на Трибунала през 1996 на второ място по броя на гласовете, измежду около 30 кандидати, представени от 102 страни и Европейската общност. След изтичането на първия ми мандат през 2002 бях преизбран за нов мандат от 9 години до 2011. За тези резултати допринесе преди всичко признаването на България като активен участник в Третата конференция на ООН по морско право от декември 1974 до 23 април 1982 година, с редуващи се сесии в Ню Йорк и Женева. Конвенцията на ООН по морско право бе открита за подписване на заключителната сесия на Конференцията от 6 до 10 април 1982 в Монтиго Бей, Ямайка. В личен план навярно известно значение имаше и фактът, че още от 1967 изпълнявах ръководни функции в ООН и в Комитета за морското дъно, а след това – председател на един от трите главни комитета на Конференцията. Освен това бях член на престижни международни организации като признат специалист по международно и морско право. По време на мандата ми в Трибунала бях председател на Специалната камара по международни спорове относно опазването на морската среда, а също така член на специална петчленна камара за разглеждане на спора между Чили и Европейската общност относно риболова на рибата меч в югоизточната част на Тихия океан.

– Какви дела гледате в Трибунала?

– Досега са заведени общо 12 дела. По-голямата част от тях, над 60 на сто, се отнасят до „незабавно освобождаване на корабите и техните екипажи“, задържани от властите на крайбрежна държава, която твърди, че корабът, плаващ под флага на чужда държава, не е спазил разпоредбите на Конвенцията по морско право. По такова дело Трибуналът разглежда искането за освобождаване на кораба и неговия екипаж срещу представянето на „разумен залог или друго парично осигуряване“. Решението на Трибунала се произнася в 14-дневен срок от приключване на пренията. Това решение, както и решенията по други дела за незабавно освобождаване на задържан кораб спазват този 14-дневен срок, задължителни за страните по спора и не подлежащи на обжалване.

Първото дело, което постави началото на правораздавателната дейност на Трибунала, се появи през октомври 1997, почти една година след учредяването му. Едва след приемането на процедурните правила и други документи за поставяне в действие на Трибунала, той бе сезиран с първото дело. Известно е, че Постоянният съд за международно правосъдие, учреден през 1920 година към Обществото на народите, и Международният съд в Хага, учреден през 1945 като главен съдебен орган на ООН, започнаха своята съдебна практика няколко години след учредяването им.

Интересно е да се отбележи, че началното дело относно незабавното освобождаване на кораба „Сайга“, принудително задържан от гвинейските морски власти, съдържа сложен комплекс от фактически и правни елементи. Корабът е танкер, който изпълнява функциите на „подвижна морска бензиностанция“, която снабдява с гориво риболовни кораби отвъд териториалното море на крайбрежната държава. Той е регистриран и плава под знамето на държавата Сейнт Винсент и Гренадини, малка островна страна в Карибско море. Корабособственикът е шотландска параходна компания, чартиран е от параходна компания в Женева. Капитанът на кораба и неговият екипаж са украински моряци, с изключение на двама африканци. Може би за българския читател има и още един любопитен факт. Този кораб, който многократно е сменял своя собственик и морската си регистрация, е бил построен във Варненските корабостроителни заводи „Георги Димитров“ през 1976 година. Делото за незабавното освобождавани на „Сайга“ и неговия екипаж е последвано от делото „Сайга-2“, което разглежда исковете по същество, възлизащи общо на 15 милиона щатски долара. И двата процеса завършиха в кратки срокове с влезли в сила решения, които не подлежаха на обжалване. След делата относно кора-

ба „Сайга“ имаше още 7 за незабавно освобождаване на задържани кораби и техния екипаж, страни по които бяха Франция, Панама, Сейшелите, Белиз, Руската федерация и Гвинея-Бисау. До този момент бяхя решени общо 8 дела от тази категория, тоест над 60 на сто от общия брой на заведените.

Другите дела, с които е бил сезиран Трибуналът, се отнасят до временни мерки, предписани с решение на Трибунала, за да се защитят съответните права на страните по спора или да се предотврати сериозното увреждане на морската среда, преди да се вземе окончателното решение. Такива са делата на Австралия и Нова Зеландия срещу Япония относно риболова на южен тунец в югоизточната част на Тихия океан, а също така делото на Ирландия срещу Обединеното кралство относно ядреното замърсяване на Ирландско море (между Англия и Ирландия) от преработването на ядрени отпадъци от огромния английски комбинат „Мокс Плант“; и делото на Малайзия срещу Сингапур относно предприемането от страна на Сингапур на строителни работи за разширяване на своята територия чрез насипи около проливите Дохор между двете страни – с негативни последици за корабоплаването и опазването на морската среда. В тази категория спада и висящото дело между Чили и Европейската общност относно улова на рибата меч в изключителната икономическа зона на Чили в югоизточната част на Тихия океан. В случая Чили, в качеството си на ищец по това дело, предявява иск срещу Европейската общност за нарушаване разпоредби на Конвенцията на ООН по морско право за улова на тази риба в неговата изключителна икономическа зона. Страните по спора се споразумяват да представят спора за разглеждане не в пленарен състав на Трибунала, а в Специална камара, съставена от Трибунала със съгласието на страните по спора. Специалната камара е председателствана по право от председателя на Трибунала и включва по двама съдии от всяка страна по спора по взаимно съгласие. Чили предложи съдията от Аржентина и един съдия *ad hoc* (специално за това дело) – гражданин на Чили. Това предложение беше прието от Европейската общност. На същото основание Европейската общност имаше право да посочи двама членове на Специалната камара, граждани на държава членка на Европейската общност. За единия съдия Чили се съгласи да включи в състава на Специалната камара член на Трибунала от Германия. За втория член обаче не можа да се постигне съгласие, независимо от това, че тогава в състава на Трибунала имаше още трима съдии от държави членки на Европейската общност (Великобритания, Италия и Исландия). Чили не приемаше нито един от тях. Тогава страните по спора приеха по изклю-

чение да приемат кандидатурата на съдията от България, макар че не е член на Европейската общност.

– Това означава, че доверието към Вас изглежда е било много високо.

– Струва ми се, че е неуместно да коментирам този прецедент в практиката на Трибунала. Разбира се, не бих бил искрен, ако кажа, че съм бил безразличен към това признание към мене като български юрист, член на Международния трибунал по морско право.

Други спорове, които по всяка вероятност може да възникнат в бъдеще, ще се отнасят до опазване на морската среда, режима на риболова, използване на морските енергийни и минерални ресурси, определяне на границите на морските пространства между държавите, безопасност на мореплаването, правните и технически мерки против морското пиратство, други престъпления на море, които се квалифицират като нарушения на Конвенцията на ООН по морско право и на международното морско право.

– Как човечеството си поделя океаните и моретата?

– Делимитацията на морските граници е сложен проблем със сериозни икономически, политически и правни последици. Преди учредяването на Трибунала такива дела се разглеждаха главно в Международния съд в Хага. Но фактически повишеният интерес на държавите към съдебно уреждане на спорове относно морските граници бе предизвикан от Третата конференция на ООН по морско право и приетата от нея Конвенция по морско право. Установени бяха нови по статут морски пространства като изключителната икономическа зона от 200 морски мили, разширяване външните предели на континенталния шелф, въвеждане на нови правила за риболов, по-подробно определяне режима на морските научни изследвания и безопасността на корабоплаването. Повишаването на глобалното замърсяване на морската среда, новото технологично развитие на океанския риболов, експлоатацията на морските енергийни и минерални ресурси предизвикаха необходимостта от решаване на морските спорове с правни средства.

– Това означава, че морските спорове се увеличават.

– Несъмнено. Възникват нови проблеми, но и неуредените въпроси, „наследени“ от миналото, не са по-малко, особено в областта на определяне пределите на отделни морски пространства и на морските граници. А въпросите, отнасящи се до нови технологии в морските дейности, глобалното замърсяване на световния океан и други проблеми, предизвикани от научно-техническия прогрес, непрестанно се увеличават по коли-

чество и интензивност. Без преувеличение може да се приеме, че днес няма морски пространства, където да не съществуват активни и потенциални източници на морски спорове и конфликти. В това отношение твърде показателна е ситуацията в югоизточната част на Тихия океан, където между почти всички крайбрежни държави, и особено Китай, САЩ, Япония, Южна и Северна Корея и Виетнам съществуват спорни насрещни претенции относно установяване на морските граници, свободата на корабоплаване и прелитане над изключителната икономическа зона, риболова, морските научни изследвания и безопасността на корабоплаването и опазването на морската среда в изключителната икономическа зона, която е ново по своя правен статут морско пространство.

Друг пример е режимът на корабоплаването и прелитането в пределите на тази зона в Тихия океан. Проблемът прерастна в сериозен дипломатически конфликт между САЩ и Китай. На 1 април 2001 американски самолет ЕР-3, съоръжен с много напреднала техника за наблюдение и събиране на разузнавателнна информация, навлезе на 70 морски мили (около 130 километра) във въздушното пространство над китайската изключителна икономическа зона в района на остров Хайнан. Два китайски военни самолета от въздушната отбрана на Китай принуждават американския самолет да се приземи на китайска територия. В тази операция става колизия между американския и един от китайските самолети, при която загива китайският пилот. Двете страни си разменят по дипломатически път и чрез печата остри взаимни обвинения. Всяка една от тях обвинява другата в нарушение на Конвенцията на ООН по морско право. Съединените щати претендираха, че техният самолет е упражнявал правото си на свобода на прелитане над изключителната икономическа зона, съгласно основните права и задължения на държавите в открито море според Конвенцията на ООН по морско право. В Конвенцията действително режимът на корабоплаване и прелитане в чужда изключителна икономическа зона е приравнен към режима в открито море. Обаче в нея също така е предвидена изрична предпазна клауза, според която държавата, упражнявайки правата си и изпълнявайки задълженията си на свободно преминаване и прелитане в изключителната икономическа зона на крайбрежната държава, е длъжна, съгласно изрична разпоредба на Конвенцията, да зачита правата на крайбрежната държава и да спазва нейното законодателство и нормите на международното право. На това основание Китай протестира срещу действията на американския разузнавателен самолет, който нарушава неговите суверенни права. След интензивни преговори китайската страна освобождава машината, но вероятно след обстойно

техническо изследване на апаратурата на модерния разузнавателен самолет.

По повод на този инцидент по инициатива на американския Институт по морско право „Изток–Запад“ в Хонолулу и на индонезийския Център за научни изследвания в югоизточната част на Тихия океан през юни 2002 на остров Бали (Индонезия) беше свикана международна конференция със задача: чрез диалог да се намери решение на подобни спорове. В тази конференция, която продължи до 2005 година, участват 21 експерти – юристи, специалисти по корабоплаването и висши офицери от военноморските сили на САЩ, Япония, Китай, Русия, Индия, Индонезия, Австралия, Южна Корея, Филипините, Виетнам, Сингапур и Малайзия. Тя бе назована „Група 21 за изработване на ръководни начала относно корабоплаването и прелитането в изключителната икономическа зона“. Аз бях единственият член на Групата от Европа, поканен като експерт по международно и морско право. Впоследствие бях включен в създадената работна група от 7 членове – за подготовка на проекта за ръководните начала. „Група 21“ имаше няколко сесии: в Бали, Токио, Хонолулу и Шанхай. Заключителната сесия бе в Токио през септември 2005, където бе приет заключителният документ, озаглавен „Ръководни начала относно корабоплаването и прелитането в изключителната икономическа зона“. Този документ бе представен на правителствата на държавите от района на югоизточната част на Тихи океан, на ООН и на компетентните международни организации в областта на морските дейности.

Конфликтни инциденти в изключителните икономически зони, пиратски действия и други нарушения на морското право са отдавна известни в Тихия океан. Международни спорове в активно или латентно състояние има и в Атлантическия, и Индийския океан, особено по въпросите на риболова, определяне на морските граници и сигурността на морското пространство, по-специално в Близкия и в Средния изток.

Регионалните морета – Средиземно и Карибско – са също морски пространства с множество проблеми относно определяне на морските граници, свободата на корабоплаване и прелитане, режима на островите и други неуредени въроси. Както е известно, между Турция и Гърция има сериозни спорове, които за кратко затихват, но не угасват. В района на Карибско море и западната част на Тихия океан има също такива между Чили и Уругвай, Аржентина и Перу, Венецуела и Колумбия, Боливия и Перу, Тринидад и Тобаго и Гренада, както и между някои държави от Централна Америка като Никарагуа, Еквадор и Гвиана.

– Има ли такива спорове и в Черно море?

– Разбира се. В Черно море, макар че то е полузатворено, също има спорове относно определяне на границите на територриалното море и континенталния шелф между някои черноморски държави. Румъния е сезирала Международния съд в Хага срещу Украйна относно пределите на континенталния шелф между двете държави. Морската граница на територриалното море между България и Турция дълго време бе предмет на остри спорове до подписването на двустранно споразумение преди няколко години. Неуредени проблеми има и между България, Турция и Румъния относно границите на континенталния шелф; между Руската федерация и Украйна също – за определяне на морски пространства в Черно море и Азовско море, които в отделни случаи добиват конфликтен характер.

– Технологично как работи Трибуналът – вие сте постоянно в Хамбург или ви пращат материалите, когато сте в сесия ?

– Трибуналът е постоянен международен съдебен орган, но не е постоянно заседаващ. За разлика от Хагския съд, в който, дори когато няма дела, съдиите са длъжни да бъдат в седалището му в Хага. Поради това те получават редовни месечни заплати. С оглед на икономия в бюджета съвещанието на страните – съдоговорителки, реши редовното месечно възнаграждение на съдиите в Трибунала (с изключение на председателя, длъжен постоянно да бъде в седалището на Трибунала) да възлиза на около 1/4 от нормалната заплата, ако Трибуналът е в сесия. Той има годишно две сесии по вътрешни финансови, бюджетни и организационни въпроси, и съдебни сесии за разглеждане и решаване на конкретни дела. По такъв ред досега присъствието на съдиите в седалището на Трибунала в Хамбург е било средно около 5–6 месеца годишно.

– Наред с работата си в областта на международното и морското право Вие сте чели лекции в много от най-престижните университети по света. По какво се различават студентите там, коя Ви беше най-любопитната аудитория?

– Всички академични прояви по време на дипломатическата ми дейност бяха интересни и полезни. По време на Конференцията по морско право, продължила около 10 години в Ню Йорк и Женева, университетите и научните институти проявяваха жив интерес към новите проблеми на морското право, обсъждани на Конференцията. Поради това ръководните ѝ дейци, които участваха активно в създаването на съвременното морско право, бяха предмет на особено внимание от страна на международната академична общност. Към тях бяха отправяни покани за гостуване с лекции, участие в семинари и други университетски прояви. Сту-

дентите посещаваха тези лекции с голям интерес. По време на мисията ми в Лондон като посланик и в Ню Йорк като постоянен представител на България в ООН също имах приятната възможност да поддържам колегиални контакти с ред университети и научни институти и техните преподаватели и студенти. Имах много покани да чета лекции в Лондонското икономическо училище, в *Кингс Колидж*, в Лондонския университет, в университетите в Оксфорд, Кеймбридж и други; в Съединените щати – в университетите в Принстън, Ню Йорк, Йейл, Вирджиния, в Колумбийския университет и други. Подобни покани имах и от университетски и научни центрове в Мексико, Канада, Перу, Русия, Китай, Япония, Индия и другаде.

Запомнил съм един трогателен случай при общуване с моите колеги. Видният американски професор Майръс Макдугъл от Университета в Йейл ме покани да участвам в тричленно жури в международен студентски „учебен съдебен процес“ под формата на състезание, посветено на световноизвестния американски професор Филип Джесъп. Такива съдебни процеси с учебна цел в областта на международно право, посветени на знаменития юрист, се провеждат ежегодно вече 40 години с постоянно растящо международно участие на студенти и преподаватели. Това е една много сполучлива форма на обучение по международно право чрез решаване на международни съдебни казуси като международно състезание. Този модел бе възприет в редица университети и в Европа: Хага, Париж, Страсбург, Женева и други. На един такъв – в Университета в Ню Йорк – единият от двата екипа се ръководеше от много интелигентна и добре подготвена по делото студентка. Този екип по преценка на тричленното жури начело с професор Макдугъл като председател спечели делото. След обявяване на резултата студентката се приближи до мене и с известно смущение ми заяви: „Господин професоре, знаете ли, аз съм българка?“

Бях така изненадан и дълбоко трогнат, че не усетих как бликнаха сълзи от очите ми. Този епизод така се е запечатал в съзнанието ми, че винаги, когато работя с мои студенти за участие в подобен учебен процес, си спомням за тази умна и чаровна българка…

За по-добро обучение в областта на международното право ежегодно се уреждат състезания между студенти и млади юристи. За състезанието през тази година във Вашингтон имаше над 90 отбора от 105 държави. Помолен бях от деканата на Юридическия факултет на Софийския университет да поема ръководството на българския тим. Подобни задължения съм изпълнявал и в миналото; студентите от нашия Факултет са се представяли успешно в САЩ и Европа. Почти всички студенти от послед-

ния екип през април 2006 след участието си във Вашингтон продължиха да повишават квалификацията си. Една студентка от тях бе приета в летния курс на Хагската академия по международно право; друга получи тримесечно стажантско място в Международния трибунал по морско право в Хамбург; третата след конкурс взе престижната Фулбрайтова стипендия по международно право в САЩ, а четвъртият член на екипа след завършване на висшето си образование е хоноруван асистент по международно право и международни отношения в Софийския университет. Така че, когато говорим за възпитаниците на университета ни, нека не забравяме, че сред тях има талантливи и мотивирани в своето професионално развитие студенти.

Когато те ми благодарят за помощта, която съм им оказвал като техен учител, аз от своя страна съм изразявал своята искрена благодарност към тях, че съвместната ни работа ме връща към годините на моята младост като асистент и преподавател в Университета. Възвръщат се хубавите спомени от колегиалната дружба между студенти и проподаватели. Тази дълговечна академична традиция трябва да се съхрани и в бъдеще в условията на модерното технологично общество.

Интервюто взе Генка Маркова
София, 21 август 2006 г.

Снимка: личен архив

Андрей Андреев

– Ще ни разкажеш ли нещо за семейството, в което израсна и влиянията, които те оформиха?

– Майка ми оказа най-голямото влияние върху мен. Тя завършва история, и я назначават в новосъздаденото корейско общежитие край Банкя. Червеният кръст разполага в различни страни децата, останали сираци от

Корейско-американската война, а България взима също известен брой – доста много корейски дечица са били. Тя е работила в сиропиталището като млада учителка. Там се запознава и с баща ми, студент по икономика в университета „Карл Маркс“, и живее в същото общежитие. Явно, че моята връзка с Изтока (за мене особено важна) е започнала сякаш предрождено – чрез майка ми.

– Ти спомняш ли си някои от дечицата там?

– Спомням си ги. Ще ти разкажа за тях. Тези деца, сираците, изучаваха български, чудесен български език говореха, както и техния роден. Бяха ми много интересни – сърдечни, импулсивни, крайно открити. Имаше и по-големи батковци, с тях бяхме приятели, носеха ме, грижеха се за мене, играехме. Майка ми е искала да осинови две или три корейчета, обаче баща ми не се е съгласил, защото тогава е имало голяма бедност, та едвам се е изхранвало семейството ни. Помня, че заплатата на мама беше шейсет лева, а неговата – деветдесет.

– Това през коя година?

– Така е било преди да се родя, през петдесетте години, но аз зная, че и в 1962–63 те получаваха общо около сто и петдесет лева на месец. Толкова пари им даваха, а и двамата бяха висшисти. Може би това е натежало: аз пък и до ден-днешен жаля, че не са осиновили няколко дечица. Майка ми има писма от тях, които са ѝ писали след време, там всички ѝ казват „мамо Таня“. Голяма любов помежду им, ала системата беше сурова. Но корейците също не позволяваха голяма свобода и тъй приключи тази работа.

После децата пораснаха, завършиха български университети, а всяка неделя бяха на гости вкъщи. Още в ранна възраст те подариха на майка ми кутия с много скъп жен-шен, над 300-годишен. Сега, когато изучих вече дълбоко китайската медицина, мога да преценя, че той е бил от огромен стар корен, сигурно тристагодишен. В момента само унция от такъв корен струва 30 000 долара. Бяха го подарили на мама, а тя ми стържеше от него всяка сутрин. Затова вероятно станах такъв грамаден.

Някъде през пубертета усетих как този корен вече ме влудява до такава степен, че дори алергия получих; и тогава спряха да ми го дават. В пети клас бях 1.75 и всички съученици ми идеха до гърдите. Няма да забравя как мама веднъж легна с жлъчна криза. От посолството дойде обаче един от нейните ученици, отпосле завършил китайска медицина и акупунктура. Сложи ѝ няколко игли и спря кризата.

– Той в Корея ли беше учил?

– Да, той се беше върнал, изучил тази специалност и станал доктор на Корейското посолство в София. Редовно, на по няколко месеца с мама хо-

дехме на коктейл в Посолството. Винаги имаше два филма: един – колко е велик Ким Ир Сен и как с партизанските отряди е взел властта. Другият беше каратистки филм (по онова време нямаше такива бойни изкуства, та ми беше много интересно). Черпеха ни с вкусни работи – морски храни, суши и други, които не познавах дотогава. За мене това бяха екзотични срещи с Изтока.

– Значи това е първото голямо влияние, което те е оформило. Други имаше ли?

– Искам да започна с майка ми, защото тя най-първо и силно ми повлия. Беше учителка по история в 51-во училище, на „Хиподрума“, но мене ме записаха на „Оборище“, в „Антим Първи“. Явно, свободата не се оказа добър учител за мене, защото науките не ми вървяха. В четвърти клас, няма да забравя, пред черната дъска ни изкарваха всички деца, а учителите сядаха на чиновете, когато ни даваха свидетелствата. До четвърти клас нямахме бележници, та можеше да се скриеш и да казваш на родителите си, че не знаеш какви оценки имаш. Но в крайна сметка връчването на свидетелствата ме завари пред черната дъска, с моите съученици; учителката и родителите задават въпроси, а ние вдигаме ръце и жизнерадостно отговаряме. Не си спомням да съм участвал активно, защото нищо не знаех. Почнаха да раздават дипломите, баща ми с търсещи очи ме гледа и казва: „Как е, как е?“. Аз така си клатя ръката, казвам: „О’кей, добре, добре е.“ Кога погледнах – 4.13!

– Това е успех все пак, щом не оставаш.

– Нямаше нормални деца да завършват с по-малко от 5–5.30 по наше време, нали нямаше нищо трудно, обаче моята диплома беше 4 и малко. Като си представих как ще я покажа, щях да получа два инфаркта в секундата. Щом видяха дипломата, баща ми заяви: „Таня, от другата година взимаш Андрейчо в твоето училище!“ И така, майка ми ме взе в 51-во училище, записа ме в една и съща смяна с нея.

Всъщност това бяха най-хубавите години в живота ми, защото мама бе изключителен човек, изключителен учител, тя ми беше преподавателка по история същевременно. Сутрин тя си подготвяше нейните исторически уроци, като същевременно подготвя и мене. Беше приятно, беше като игра. Каквото не разбирах, тя веднага го обясняваше. За мен беше песен! Така че до осми клас бях вече отличник, нямах никакви трудности, понеже тя ме обучаваше. Знаеш ли как ме изпитваше? Казваше: „Деца, задавайте му въпроси!“ (За да не би някой да помисли, че ме е подготвила предварително.) Те ме питаха, а аз знаех всичко, разбира се.

– Това се казва метод! А коя гимназия завърши?

– Завърших 19-а гимназия „Елин Пелин“, до „Пирогов“. На един чин с Орлин Горанов седяхме.

– Ти пропя ли?

– Ние пеехме в „Бодра смяна“ навремето. Много мило беше, когато в девети клас се събрахме четирима, по-рано пели в „Бодра смяна“, а сега – в един и същи клас: Елизабет Янкова, Ицо Белевски, Орлин Горанов и аз. Орлин беше солист още тогава. Но моето пеене в „Бодра смяна“ приключи, защото съучениците ми рекоха, че пея като момиче и край – повече не пожелах. (Най-голямата обида за момче беше да кажат „като момиче“.) Мама ме накара да уча пиано, обаче учителката два пъти ми издърпа бакенбардите, аз строших клавишите на пианото с юмруци и повече пиано не видях. Останах с верен глас и самообразование в музиката. 19-а гимназия ми беше препоръчана пак от мама, защото там имало изключителни учители. Единият беше Тодоров, Бог да го прости, велик учител по литература; хората записваха децата си там заради него. А другият беше учител по математика, Николов, казвахме му „Бени“, понеже ни приличаше на Бенито Мусолини. Още от „царско“ време учител, около 62–63-годишен, пред пенсия. Изключително академичен, въобще не обръщаше внимание на нашите детски простотии, преподаваше като професор в университет. Монката Паси, и той завърши 19-о, но една година преди мене, не беше от нашата компания.

– Как избра професията си? Какво стана в гимназията?

– Аз бях спортист, тренирах кану-каяк. Първо, петгодишен ме записаха родителите ми и до тринайсетгодишен тренирах плуване. След това в гимназията най-добрият ми приятел Пепи Китанов (той сега е голям адвокат), гледам го много як един такъв и питам: „Пепи, какво трениращ?“ „Кану-каяк, гребеш на едни лодки.“ Викам: „Много як си станал. Не мога ли и аз да се запиша?“ Той казва: „Няма места при нас.“ А аз все го питах, питах, та накрая отговори: „Тренерът каза: ако е ръстов, доведи го!“ И понеже се оказах ръстов, висок значи, ме заведе и ме взеха. Така след плуването тренирах кану-каяк. Спортът ме беше завладял изцяло и за нищо друго не исках да зная. Смятах да стана треньор по кану-каяк, като запиша ВИФ. Майка ми и баща ми, като чуха това, полудяха: „Как може, ВИФ? Това не е работа!“ Обаче после мама откри, че имало специалност лечебна физкултура с медицинска насоченост и омекна: „Е добре, тогаз става.“ Но приемаха само четири човека донаборници, които влизат в казармата. Успях да се класирам трети, приеха ме. Така че това е първото ми образование: лечебна физкултура – *physical therapy*, както е в Америка.

– А какво стана със спорта?

– Спорта си го продължавах, но така, по-скоро за гимнастика, не беше вече професионално. Понеже ме питаш за учители, искам да кажа, че там срещнах първия си най-голям учител, Милчо Войников, преподавател по спортна медицина. През цялото си следване бях единственият му кръжочник по мануална терапия и акупунктура, единственият, който пожела да се запише. Бяхме двама, но другият се отказа. През цялото си следване бях неразделно с него.

– Това се казва луксозно образование!

– До ден-днешен практикува, той има офис на плувния комплекс „Спартак“. Изключителен лечител! Няма такъв на света.

– Той беше ли специализирал на Изток?

– Мисля, че в няколко посолства го бяха взели като доктор. Специализирал бе в Италия и на още няколко места. Беше първият ми голям учител по акупунктура. Той ми подари първите игли, първите схеми по акупунктура през 1981.

– Обаждаш ли му се сега оттук или като се върнеш в България?

– Редовно. Скоро пак се чух с него. Имаме планове в бъдеще да направим заедно нещо, една съвместна работа. Бих желал да направим научно съпоставяне между съвпадащите български билки и тези от китайската фармакопея, за да може да се използва теорията на китайската медицина у нас в България – стратегията, диагностиката, методологията

Китайската медицина има стройна 5000-годишна теория. Ако вземеш и приложиш тази теория върху нашите билки, които съвпадат с китайските, и ако могат да се вържат всички техни рецепти с нашите, тогава тогава българската медицина може да я използва по един невероятен начин. По една билка не се използва, една билка трябва да бъде в комбинация и да се променя непрекъснато стратегията и тактиката в лечението в зависимост от състоянието на човека.

Та Милчо е учителят, който най-много ми е помогнал, дал ми е всичко в ръцете. Тогава разбрах, че това ще бъде, нищо друго! След години успях да замина за Монголия и Китай, където следвах допълнително, специализирах китайска медицина и акупунктура.

– Как стана заминаването ти за Монголия и след това за Китай?

– Като завърших, нямаше работа никъде. Девет месеца стоях без работа. При нас нямаше разпределение: обикалям насам-натам докато научих, че в Медицинска академия има конкурс за научен сътрудник по моята специалност – ортопедична кинезитерапия. Подадох документи, явих се, бяхме двайсет и шест кандидати, и спечелих, за мое най-голямо учуд-

ване. Но преди това се подготвях шест-седем месеца всеки ден. В един момент си мислех, че нищо не зная вече, толкова ми се беше препълнила главата. Но щом седнах на писмения изпит, усетих, че всичко си е там – изобилие от знания.

Започнах. Онова място беше по член 64-ти – на човек, всъщност личен лекар на Хафез Асад, президента на Сирия, който бе преживял инфаркт. Изключителен специалист, Петър Сивков, той и сега още практикува в Медицинска академия. Той беше осем години в Сирия, а аз – по член 64. А като се прибра, явих се още един път на конкурс. Имаше ново място, та продължих.

– Това ли са годините, когато ходеше на Иракли?

– От 1982 започнах да ходя на Иракли. Баща ми беше преподавател в Геолого-географския факултет на Университета – имаше една хонорувана специалност – „Планиране на икономиката в геологопроучвателната работа“. Покрай него се запознах с някои негови колеги. Мой близък приятел също следваше там. Така взех да ходя на Иракли, те ме заведоха. Иракли е невероятно място!

– След като работи осем години по член 64, следващата ти стъпка каква беше?

– Почнах работа в Медицинска академия. Изключителен директор имах, професор Герчев, с две специалности – инженерна и медицинска, беше лауреат на Димитровска награда. Той направи първата българска изкуствена протеза на тазобедрена става. Създаде я инженерно и същевременно хирургически и я поставяше, имплантираше я. Руснаците доставяха стратегическия метал, който е много скъп. В Етрополе, откъдето бе професор Герчев, имаше завод, произвеждаше се и се слагаше на български пациенти тази протеза – когато си счупят крака толкова лошо, че не може да се възстанови тазобедрената става или когато имат артрози.

Аз почнах да работя точно в интензивното отделение – след тези операции хората излизаха с болки, а понеже имаше метал в тялото им, не може да се прилагат електрически физиопроцедури. Аз взех да им слагам игли за обезболяване и тогава забелязах какво силно въздействие има това: когато те боли най-много, е най-силен ефектът. Ако нямаш сериозни болки, няма да усетиш много въздействието, обаче когато те са нетърпими, иглата те възстановява. Хората те прегръщат и целуват. Подкрепяли са ме винаги, особено професор Герчев. Иначе за колегите туй беше шарлатанство.

– От невежество?

– Имаше няколко лекарки–анестезиоложки, които се заинтересуваха от моята работа. Първата научна публикация, която написах, бях заедно

с три от тях в колектив. И въпреки че аз я написах, видях името си на последно място. Но за мене пак беше успех.

Предложих за рационализация и признаха метода ми – записа се като „Методи за обезболяване при хирургични и вътреставни операции с акупунктура в ортопедията“. Мога да кажа, че помагах на хората.

Имах обаче подкрепата на професор Матев, най-известния български ортопед. Той е световно признат за едно откритие – удължаване на палеца. При хирургична ампутация на палеца той намери начин да го удължи, да го възстанови функционално и анатомически. И досега в най-дебелия учебник по хирургия на палеца в Америка, от О'Хара, главата по хирургия на палеца е негова. Всяка година той четеше лекции в Пасадена, Калифорния. Всички научни сътрудници от ортопедията в Медицинска академия имахме научен колегиум, а някой, като ходи на специализация, тук изнася доклад, обяснява какво е научил по света. Професор Матев като се върна, съобщи на колегиума: „Измежду петте лечебни метода, най-често използвани в Америка, е иглотерапията. И аз държа това да се развие. Имаме млад колега, който радее за този метод.“ Веднага ми даде офис, за мене дотогава нямаше кабинет, в който да практикувам. Намери на първия етаж едно място, където (на професор Матев Господ здраве да му дава!) фактически започнах да се развивам. Между четирийсет и петдесет човека на ден са минавали през ръцете ми. Помагах им, бях щастлив. В един момент моят пряк началник, шеф на Отделението по следоперативна рехабилитация, ми предложи: „Андрейчо, да знаеш, има една специализация за Монголия. Вярно, не е много хубаво – Монголия – обаче пък имат добра иглотерапия, има какво да научиш там.“ Отидох, специализацията беше за два месеца. Там срещнах втория си голям учител, професор Дурамсулангиин Бадарчин, през 1957 емигрирал в Монголия след големия глад с милиони жертви в Китай. Той е изключителен учен, поставил началото на Института по традиционна китайска медицина. Те имаха нещо като правителствена болница, така наречената Първа клинична, там беше Националният център по традиционна източна медицина. Аз бях зачислен при него.

– А той имаше ли класическо медицинско образование?

– Никога не разбрах. Мисля, че беше завършил традиционна китайска медицина в Китай. То си е сериозна наука, осем години следват там. Този човек беше лекар на Брежнев. Брежнев имаше диабет, имаше рак на устата и трябваше да му се правят серия от операции. Обаче той не може да вземе анестезия, понеже е алергичен и понеже има диабет и затова моят учител летеше до него, слагаше му иглите, правеха му операциите така.

Беше прославен, много на почит. Силен човек беше там. Монголия си беше все едно руски щат.

– На какъв език говорехте двама?

– На руски. Там дори в училищата не учеха на монголски, само на руски.

– Колко време изкара в Монголия?

– Първо изкарах два месеца, а след това отидох за цяла година. Втория път ме записаха в университета и изкарах целия курс на следване по китайска медицина, разбира се много интензивно – 1800 часа обучение. Този човек в началото не ме гледаше сериозно, както всеки чужденец, понеже там имаше много руснаци и предимно руски докторки. Мъжете им работят, а на тях не им разрешават; тогава те решават да се запишат някъде да изкарат нещо, ходеха да вземат тази специалност. Но ходеха да вземат само диплома, а бяха несериозни, но млади и хубавки. Аз бях захласнат по тях, но една от асистентките на моя професор ми рече: „Андрюша, слушай какво говори професор Бадарчин, защото и на мене не ми е казвал тези работи. Остави рускините, не ги гледай тях!“

Аз бях успял да се срещна с Петър Димков, големия български лечител, преди той да почине. Той ми даде една негова книга, и до ден-днешен непубликувана, на циклостил: „Ирисодиагностика“. Навлизах в тази наука сам, а с много практика бях станал добър.

Един ден моят професор прави пулсова диагностика на пациентка с много светли очи, а аз виждам в очите ѝ петънца, които означават промени във вътрешните органи и му го съобщавам. Той пита: „Откъде знаеш?“ Казвам: „Аз зная ирисовата диагностика.“ От този момент той взе да ме уважава. А аз му подарих онази книга, преведох му я цялата на руски. От онзи миг ние станахме неразделни и той почна да ме въвежда в най-големите тайни. Обаче се раздразни и се обиди, дето исках да следвам: „Няма нужда да следваш, аз ще те науча каквото трябва.“ Световната здравна организация му беше възложила да създаде програма по китайска медицина, аз много желаех да я изкарам, блазнеше ме все пак да имам официална диплома, че съм завършил, въпреки че това няма никакво значение в практиката. Той отсече: „Това е губене на време!“ И не искаха да ме запишат. Аз се явих при министъра в една съседна, „сталински барок“ сграда; някакъв подкупен продажник си спомням. Казвам му: „Така и така…“ Той отговаря: „Не може!“ Очакваше пари да му дам, какво ли, не зная, но бях отчаян. Той ме видя, а на другия ден казва: „Няма проблеми“. И започнах. До два часà следвах, а след това ходех в болницата, работехме с професора върху пациенти докъм шест-седем вечерта.

– Общо колко години изкара в Монголия преди да отидеш в Китай?

– Два пъти съм ходил в Монголия и един път в Китай. Там направих специализация по женска стерилност в Националния институт по традиционна китайска медицина. През пустинята Гоби – с влак. Влакът пълен с поляци мошеници, купуват от Китай сенки за очи, продават ги в Монголия, оттам взимат кожуси, продават ги в Съюза, от Съюза купуват злато, продават го в Турция и прочее.

Да кажа още две думи за професора в Монголия. Казваше ми: „Андрейчо, стой при мене, къде ще ходиш?“ А аз му споделях: „Искам да отида в Америка.“ Той четеше стари тибетски книги – дървени дъсчици, с много интересно писмо, не зная, мисля, че е старотибетско. Надписал ми е една снимка с посвещение, но и досега не зная какво ми е писал, този език няма тук кой да прочете.

А после руснаците набутали на монголците кирилицата, за да си загубят те корените, да ги изолират, за да ги претопят и да им влияят. Върнах се с всички тези знания в България и работата ми наспоря много. Лекувах детско късогледство; цели училища идваха при мене. От провинцията – баби със забрадки, с кокошки, сирене, вързопи, агнета блееха. Аз бях вегетарианец, не пиех, не пушех – йога. Бях на добро място тогава, щастлив човек бях…

– Кои години бе това, Андрей, и къде продължи да работиш?

– Говорим за 1989.

– Тоест, след двете ти специализации, след Монголия и след Китай?

Един ден дойде в болницата Юлия Берберян: Катерина, дъщеря ѝ, имаше някакъв проблем. Отишла първо при друг доктор, обаче не ѝ помогнаха, та впоследствие дойде при мене. Възстанових я за десетина дни с процедури. След това малката дъщеричка, Маги, и тя ми стана пациентка, а после те ме поканиха да работя с тях. На следващата година ходихме на „Ролан Гарос“, откритие турнир на Франция по тенис, и след това ми предложиха да замина за САЩ, за „*US Open*“. И, разбира се, тогава избягах и останах в Америка. Благодарение на знанията, които имах, това ми помогна да бъда нает и да дойда с тях в Америка. Иначе нямаше начин да се избяга навремето. А всяко бягство бе свързано и с тормоз върху семейството, което не исках в никакъв случай.

– Кога точно замина за Щатите, след Десети ноември или преди това?

– Аз си обичах България, бях много свързан с нея, приятелите ми бяха там, всички, животът ми беше прекрасен. В годините преди да избягам аз имах такава власт, възможности и връзки (знаеш връзките колко са важни в България) – нямаше врата, на която да почукам и да не ми се отвори благодарение на това, което умеех да върша. Разменна монета, знаеш как беше: аз на тебе, ти на мене; без да участват пари в тези сдел-

ки, беше си една бартерна търговия. Така се живееше, помниш много добре.

– Имаше ли някакво отношение към политиката тогава? Занимаваше ли те тя?

– Политиката за мене винаги е била някакво вътрешно усещане. Не съм ходил да стачкувам и по митинги, защото трябваше да зарежа пациентите си, а винаги съм бил коректен спрямо тях. Викат ми колеги: „Ела долу да скандираме!“ Аз пък: „Имам пациенти тук.“ Няма да си зарежа болните, за да ида да крещя на улицата; знам си, че тези работи така не се оправят. В общи линии съм бил неутрален.

– Но поне си имаш много определени мнения по въпроса…

– Ако някой в България заяви, че по онова време е знаел за какво става дума и е знаел какво иска – не е истина. Чак, когато отидеш да живееш в друга страна, особено в такава като Америка, много неща можеш да сравниш и тогава разбираш за какво става дума. В един спор между двамина човека зависи колко са подготвени и колко компетентни да спорят по някой въпрос. По същия начин: трябва да имаш опит, за да сравняваш неща. Както множество хора у нас плюеха комунизма с все сила, пък няма на света нищо стопроцентово зло или добро. Това ме е научила китайската философия: в Ин се заражда Ян и в Ян се заражда Ин; всяка крайност ражда крайност. Затуй в България сега има такъв хаос, какъвто е в момента; просто крайността отпреди 1989 е създала обратната крайност. Нещата ще се уравновесят след много години, когато две поколения отминат.

Когато си млад, всичко е приятно: България беше красива страна, където спокойно може да си живееш, без да умираш за чужбина. Обаче има момент на професионална гордост – всеки човек надценява, дори да не го изявява, всеки държи да бъде признат, да бъде повече.

Разбира се и мене ме прихвана същата болест – почнах да си мисля, че съм много повече от другите, че те ме спират да не мога да се изявя, да израстна. Каниха ме на десетина конгреса, а, като посетиш един от тях, слагат те в списъка и почват да ти изпращат покани. Не че си световноизвестен и много добър, а просто си в списъка. Мен ме дразнеше, че на толкова места съм канен, а не мога да отида; мислех си, че трябва поне на три-четири форума в годината да ходя, като си въобразявах, че те ще ми дадат нови знания. А всъщност там нищо особено сериозно не чуваш, освен един-два доклада, и то предимно от китайци. Европа току прохождаше в тази наука; половината книжки от конгресите бяха изпълнени с тъпи резюмета.

Може би това беше причината, накарала ме да замина – мислех си, че съм нещо повече, че ми е тясна България и не мога да се изявя. Мъчеше ме, че, като отида на световни конгреси, гледам как колегите от Запада са едни спокойни, нормални хора, разполагат с финанси да си покрият харча, а аз трябва да търся къде ще спя, непременно у някой приятел. Абе, срамна история! Аз знаеш ли какво правех? Имах в „Кореком“ позната, та, като ми носеха уиски пациентите (беше знак на най-високо признание – уиски да ти донесат), аз събера, събера бутилките и ги занеса в „Кореком“. Те тракат, тракат, мене ме е срам, дето ги нося. Дам ги на жената там, а тя ми даде доларите. Тях вместо да използвам за моето семейство, давах ги за конгресни такси: да пътувам и уча. Това беше.

През 1989 бях на конгрес в Чехия, там ме наградиха за моя статия. Това вече ми вдигна самочувствие до небесата, викам си: „Значи, щом мен ме награди президентът на Световната асоциация по акупунктура професор Еуженио Негро, като млад научен работник…“ Действително статията беше сериозна.

Имаше една много мила колега, Василка Христова, с нея пишехме заедно, тя беше анестезиоложка, много ерудирана. Ние правехме обезболяване по време на операции. Първи в България ние направихме анестезия с иглотерапия, при хора, които не могат да поемат нормална упойка – диабетици и страдащи от Бюргерова болест На тези пациенти ампутираха краката, а ние правехме акупунктура с малка доза релаксанти предварително. Описахме около трийсет или четирийсет случая. Това беше всъщност, което повдигна самочувствието ми на специалист, а успехите, които постигах с моите пациенти, засилиха вярата ми в себе си. И реших, че вече трябва да отида другаде където да поема дълбоко въздух.

– Идването ти в Америка виждаш ли като разделителна черта в живота си?

– То де факто е така, но не го чувствам по този начин. Парадоксално: за себе си всичко, което оставих в България, сякаш съм го запечатал на снимка. Сега, ако се върна след седемнайсет години, тя ще бъде една чужда страна, която все едно никога не съм виждал. Всичко за мене е замръзнало като спрян кадър. Мисля си, че ще намеря родителите си по същия начин, със същите лица.

– Ти не си ли се връщал от 1990 насам?

– Не, никога. И не зная дали ще си отида някога. Може би. Нямам желание да ходя.

– Ти спомена, че имаш планове с един от бившите ти преподаватели да направите нещо заедно.

– Едно е желанието ти да направиш нещо, друго е реалността, заетостта тук. Аз имам пациенти, които всеки ден виждам, не почивам нито ден. Не работя много – няколко часа дневно само, но трябва да следя тези хора непрекъснато, не мога да ги оставя. Това е най-сериозното, та не зная как би било, ако отида в България. При пристигането ми тук, щом завърши състезанието „*US Open*“, посетих едни мои приятели, емигрирали преди това. Почнах да се ослушвам, да превеждам дипломи, пращам ги за приравняване тук в техните институции, понеже нали всеки щат си има столица, а там има като нашето Министерство на здравето (*Health Department*), там се изпращат дипломите. Започна ходене по мъките, те казват: „Това не достига, ходи на училище.“ Ходиш в университет. Караха ме да взимам допълнителни часове по физика. Така лека-полека, докато придобиеш правоспособност да работиш. Цял месец бях без работа и вече полудях – не мога да спя, всяка нощ заспивах в два-три часà, както в България, разликата в часовете си вървеше с мене. Изведнъж един мой приятел поиска да купува къща и се среща с американски доктор, който му казва: „О, точно такъв човек ми трябва, аз отварям нова клиника.“ На мене тази работа ми се видя на майтап. Отидох, занесох си дипломата, а той казва: „Чудесно, такъв човек търсех, почваш на 28 октомври!“ И на 28 октомври се явих и действително почнах. Не вярвах, че така ще стане. Та това беше – само месец съм бил без работа. Никога не съм мил чинии или чистил магазини. Господ беше добър към мене – още на първия месец работех по специалността си. В една малка, чисто нова поликлиника с пет-шест департамента – детски болести, обща вътрешна медицина, стоматология, психолог, аз държех физиотерапията.

– Къде беше това?

– В Бруклин, в Ню Йорк, 1990 година. Работих там около година и половина, а след това взех лиценз да практикувам физиотерапия. Започнах в една болница, после в друга, и така. Искам да ти разкажа интересен случай: като почнах работа в онази поликлиника, шефът вече беше назначил друг човек, за да бъде сигурен – мене не познава, не знае какъв съм, що съм, какво мога и, за да не би да пропадне, взел си титуляр – едно еврейче, Айзенбърг. Сприятелихме се с него. Набързо обаче разбрах, че аз зная не хиляда, а сто хиляди пъти повече от него. Той вече ме гледаше с уважение, сприятелихме се. Много ми помагаше, ходехме с него да купуваме книги в Манхатън, той познаваше медицинските книжарници, също за източна философия и медицина. Цял един прекрасен зимен ден (виж какво нещо е съдбата!) бяхме изкарали с него из Манхатън. Вечерта се прибирам вкъщи, той ми звъни по телефона и казва: „Знаеш ли, босът

ми е пратил телефонно съобщение, че не ме иска повече на работа. На теб пратил ли ти е такова нещо?“ – „Не, на мене не ми е пратил нищо.“ – „Обади ми се после и ми кажи, ако…“ Обаждам се на другия ден и питам: „Да идвам ли на работа?“ – „Разбира се.“ Отивам на работа, а шефът ми казва: „Виж какво, при този никой не иска да се записва, всички искат при тебе. Говорят: „При големия искаме да се запишем.“ „Затуй го махам.“

Аз викам: „Как така?!“ Толкова ми стана неудобно, това беше все едно подмолна работа. А шефът се смее: „Ха-ха-ха, не се притеснявай, така е в Америка. Ако намеря по-добър от тебе и по-евтино да му плащам, него ще взема.“ Скоро аз станах титуляр, а на шефа му правех около милион и половина-два на година, лично аз, с моята работа. Разбира се, не ми плащаше много. Слабо ми плащаше той в началото. Аз затова се и махнах, когато взех лиценз. Обадих му се и попитах: „Ще ми увеличиш ли заплатата?“ Той рече: „О, не мога.“ – „Довиждане тогава. Отивам да работя в болница.“

– „Така е в Америка“, каза ти.

– „Ама ела тук, ще ти дам…“ – „Довиждане! Аз ти предложих, ти не ми отвърна. Смятал ли си колко пари аз съм изкарал за тебе?“ Държах седем кабинета. Във всеки от тях на всеки двайсет минути влиза по един пациент, на час по трима влизат, умножено по седем – двайсет и един човека на час. По шест часа работехме – двайсет и четири хиляди долара дневно му правех, сто и петдесет хиляди долара на седмица, значи повече от половин милион на месец. Аз му правех половин милион на месец на оня зифтар.

– Колко време остана при него?

– Година и нещо беше, но той не пожела да ми вдигне заплатата. Такъв беше първият ми урок по делови преговори: да печелиш от това, да знаеш как. Преди не умеех да го правя. Освен това – и страх да не си загубиш работата: не познаваш никого, чужденец си. Но един факт, който ми направи впечатление, типичен е само за Америка: добър ли си, идват и ти го казват. „Ти си по-добър от мене.“ Никъде по света никой няма да ти признае това. *Only in USA!* Италианци, немци, французи – никога! Това е, което ми харесва в Америка – тук хората са точни и те оценяват. Разбира се, всяка оценка води до финансов резултат. Когато си добър, винаги това носи благосъстояние, паралелно с душевното задоволство от радостта на свършената работа.

– Как замина за Флорида? Каква беше следващата стъпка?

– Работих в една болница, най-голямата в Бруклин. Изкарах там около две и половина-три години. Не взимах никога отпуска, обаче в един момент се натрупаха много, та ме накараха да ги взема. Имах един прия-

тел, с когото тренирахме кану-каяк навремето, голям български шампион, Иван Манев, той също беше тук и ме покани: „Защо не дойдеш да се видим във Флорида?“ Отивам и виждам един рай на земята. Рекох си: „Това място е за мене!“ Беше август, обаче през октомври-ноември ми казаха, че трябва да взема и другата неизползвана отпуска. Взех и нея – още три седмици. Пак дойдох тук и, като усетих климата! По ноември знаеш каква е Флорида – една фантазия, почти априлска пролет в България. 22–25 градуса денем, няма никаква влага, нощем е хладничко, всичко цъфти – портокали, лимони, мандарини, миришат, фантазия си е.

– Ти къде си точно, в кой град?

– Сейнт Питерсбург се казва. Дойдох тук при моя приятел, той беше от четири-пет години във Флорида. Една година бе в Ню Йорк, после тук изкара четири-пет, но в един момент реши, че не му понася Америка и се прибра в България. Аз си останах тук, отворих си офис и върша същото цял живот: източна медицина. Това е голямата ми любов, голямата ми радост в живота.

– Чувстваш ли се осъществен човек?

– Осъществен човек – измерението за тази дума е само, ако си щастлив. Само, когато Господ те е сподобил да чувстваш щастие, тогава може да бъдеш осъществен човек. Инак е някак половинчато, частично. Дори да си най-големият учен, да си дал на света много, ако нещо много сериозно липсва в живота ти обаче, не може да си осъществен.

– Това е мъдро. А до каква степен китайската философия е твоята?

– Китайската философия е всичко за мене. Особено, когато ми стана настолна книга „Тао Те Чинг“ на Лао Дзъ. Между другото, има съмнения, че Лао Дзъ е българин. Колко е истина, колко не е, един Господ знае, има и такива теории. Но факт е, че Лао Дзъ за мен е всичко. В осемдесет куплета е способен да предаде целия живот, цялата мъдрост на живота. Той е учителят на Конфуций.

– А ти четеш ли китайски или повече в преводи?

– В китайския съм слаб. Малко зная, свързано е само със специалността ми. Йероглифите са свързани с точки, с някои билки. Нямам време за това – ако се захвана да го правя, не ще ми стигне животът.

– На български ли четеш Лао Дзъ, или на руски, на английски?

– Само на английски. Китайските автори чета на английски. Изследвания върху тях и не пипам; само първоизточника. Другото е губене на време.

– Аз се питах чрез какъв език навлезе в китайската философия.

– Само английски. Е, и малко руски в началото; моят учител ми подари книгата си на руски. Зная френски също, навремето съм превеждал

доста от френски, понеже французите са доста напреднали в акупунктурата, от Европа те са най-напреднали. Англия е другата страна, в която сега изключително се дава зелена улица на източната медицина – привличат доктори от Китай, те веднага почват да практикуват.

– Кажи нещо, ако искаш разбира се, за средата, в която живееш. Кое извън практиката ти те вълнува и обичаш да правиш? Пътуваш ли?

– Из Америка само. На екскурзии. Всичко си имам в Америка, абсолютно всичко каквото пожелаеш, можеш да го намериш тук. Морета, планини, каквото пожелаеш. Америка абсолютно ме изпълва с това, което ми е дала.

– Какво мислиш за Китай? Би ли отишъл там отново?

– Бих отишъл, за да наблегна на китайския на място, поне пет-шест години да поседя там. Имам близък приятел в Хонконг, китаец, с когото се запознах в Ню Йорк, обичаме се като братя. За да избяга от Китай, той плува от Шанхай до Макао, острова, който тогава е португалско владение. Плува с тримата си братя; тръгват през два часа, в най-богатото на акули Южнокитайско море. Стъпва на острова и веднага емигрира. А на другия ден, като отваря вестниците, вижда, че братята му са убити – пресрещнати с катери от китайската гранична полиция, която ги е убила и директно на плажа, на пясъка ги е снимала. И имената им. Така че неговата свобода струваше много скъпо. Той беше компютърен дизайнер на спортни екипировки в една голяма компания. Може би при него ще отида, ако отида там, в Шанхай. Той ме кани непрекъснато. Стана един от най-големите изпълнителни директори за Южен Китай, понеже сега американците инвестират в заводите, които работят за САЩ, иначе всичко е китайско. Беше им нужен такъв регионален директор, това е много висока служба.

– Ще те върна пак към разказа за предишния твой живот. В началото ти ми каза: „В България в края на краищата никога нищо не е ясно и същите хора управляват.“ Би ли се върнал на тази тема?

– Не искам да дразня никого и да дърпам нечии пешове. Аз не зная ти как виждаш реалността, но за мен всичко си е въртележка, която от едно място е почнала и пак се връща на същото място. Всичко е било програмирано от дълги години…

Не мисля, че бих могъл да живея в България повече, защото вече се чувствам, все едно че съм роден тук, във Флорида, не като цяло Америка. Това е моето село, дето всичко познавам. Малък град (250 000), уютен, има къде да паркираш, не е като в Ню Йорк – забранено навсякъде. Всяка сутрин играя тенис по 3–4 часа, не пропускам от четиринайсет години; имаме група едни и същи хора. След това почивам малко и почвам да работя.

Исках и друго да ти кажа: откакто загубих детето си… Много възлагах на неговото бъдеще, децата са продължение на това, което си постигнал. Аз много исках да му дам всичко, което зная, да почне както китайците почват – шеста генерация, примерно, от баща на син предавано. Моят професор, доктор Матев (направо велик учен), има двама сина – и двамата ортопеди. Завиждах им приятелски. Виках си: „Боже, ако бях негов син, на всичко щеше да ме научи.“ Моят баща също е голям специалист, но в съвсем друга област. В моята специалност бяхме пет-шест човека в страната. Стигаш до една граница, където се изчерпва познанието ти и толкоз! Трябва ти да четеш, да търсиш литература, а няма откъде. Страшно ми е тежало това.

– Но ти имà щастието да отидеш в Монголия и в Китай.

– Ако говорим за раздел, ето го вододелът за мене: отиването там. Забравих да спомена някого, когато говорихме за учителите. Друг мой важен учител, на когото дължа промяната в мисленето ми, беше един стар дъновист: бай Сотир, художник, завършил Академията, живял на „Изгрева“ шестнайсет години заедно с Учителя Дънов. Веднъж, като отивам на крос по високата Панчаревска пътека, един приятел ми казва: „Знаеш ли какъв интересен човек има там, пазач на почивна станция.“ Така се запознахме. Този човек всъщност ме научи да мисля. До 27-годишен, аз спокойно бих казал, че бях дълбоко объркан човек. Нищо не знаех за живота. А той ми отвори очите в духовната насока. Нямаше ден, в който да не съм при него. Изключителен човек. Благодаря на Господ, че ме срещна с този велик човек.

– Това е хубав финал на нашия разговор. Много ти благодаря за този разказ.

Интервюто взе Евелина Келбечева
Сейнт Питерсбург, Флорида, 10 юли 2006 г.

Снимка: личен архив

Анета де ла Мар

АВТОБИОГРАФИЧЕН РАЗКАЗ ЗА ТОВА ОТКЪДЕ СЕ ТРЪГВА, КАК И НАКЪДЕ СЕ ВЪРВИ

Девет месеца след убийството на президента Кенеди, през годината, когато за първи секретар на ЦК на КПСС е издигнат Брежнев, а отдълго в България властва Живков, тогава, там в София на 21 август 1964, ид-

вам на бял свят аз. Зодия – опашката на Лъв. Асцедент – между Риба и Овен, което означава, че обичам да плувам, без да се питам накъде, а ако застана върху релсите на влак, не се отмествам, докато той не отмине по тревата край мене.

София през ранното ми детство е: „Скобелев“ с високите стройни тополи, „Патриарх Евтимий“ под старите кестени. Ходи се за пазар на „Баба Неделя“, в кварталното кино „Иван Вазов“ дават хубави филми, градинката „Свети Георги“ е около „нашата църква“, а на Петте кьошета дрънчи стар трамвай. Днес славата на онова място се свързва с убийства, станали напоследък, а от споменатото по-горе малко е останало. Но то е моят квартал и първото място, с което се идентифицирам, без значение дали съм там, преди да тръгна за чужбина, или тук, в Латинска Америка, където живея от десет години. Родното място си остава за тези, които са го обживели и обичали, та каквото и да му се случва, то продължава да ни принадлежи.

На 21 август 1968, в навечерието на рождения ми ден, наши и братски войски влизат в Чехословакия за да „усмирят“ недоволните от комунистическия режим. Аз тогава ходя на детска градина и нищо не зная за събитията, не само защото съм малка, ами и по други, важни причини, присъщи на онова време – информационно затъмнение и забрани като: „Мълчи! Не питай!“ или „Не говори така високо.“ Ето, спомените от комунистическата власт не изчезват лесно, макар да е минало доста време от падането на Берлинската стена. И до днес заповедната форма на глагола „мълча“ ме стряска – кара ме да се чуствам на „познато място“, което не ми е никак приятно.

Не съм от комунистическо семейство, та комунизмът не можа да ме накара да му повярвам, още по-малко да го използвам за лични цели. Това, което разбрах от родителите и близките си за света, в който живеехме, биваше изказано по свойствен за тогава начин – чрез пестене на думи и с мълчалив, загрижен поглед. Ала днес мога да го резюмирам що-годе така: налага се да приемем положението такова, каквото е. Какво да се прави – тук е нашата родина, това е България. Само интелигентността би ни помогнала да не се продадем на режима или да станем негова жертва. Да останем верни на себе си въпреки всичко.

Не си спомням 60-те години, виждам ги на снимки, но нямам памет за тях. Единственото, останало в съзнанието ми, е че по това време започвам да ходя на море: Созопол, „Дружба“; Международния дом на учените „Фредерик Жолио-Кюри“, който наричам: „гамамата къща“. Оттогава заобичвам морето и до днес изпитвам насъщна нужда да съм близко до

него, няма значение за кое море става дума. Винаги, когато пътувам, гледам да стигна до море; и да остана там поне за малко.

В началото на 70-те години тръгвам на училище. На мястото на 21-ва гимназия „Христо Ботев“ с двор срещу моргата на Медицинска академия се намираше моето първо училище.

Междувременно съм заета с опознаването на квартала около Петте кьошета и създавам приятелства, някои от които продължават и досега, така искрени и чисти, както тогава. Тайно влизахме в задния двор на Военноисторическия музей, където бяха изложени танкове и можеше да се играе на криеница. В миналото музеят до 1944 година е бил Дом на инвалидите от Балканските войни и Първата световна, а из същите тези алеи, където стъпвах аз, узнах, че майка ми с приятелки е посещавала ветераните в инвалидни колички.

Баба и мама се превръщаха в непресъхващ източник на разкази и спомени за други времена. Баба ми по майчина линия е родена в края на XIX век и е следвала една година българска филология в Софийския университет след Първата световна война. По късно се омъжва за дядо ми, който с нежност я е наричал: „моя Анета“. (Затуй и аз съм Анета). Майка ми, Мария Гълъбова-Икономова, в същия този Университет завършва френска филология през първите години на настъпващата комунистическа власт. Работи до сетните си дни като редактор и преводач от френски и английски език. Израствам в атмосфера на любов към литературата, историята, музиката, киното… И до днес ми липсва мама като събеседник, а нашите дълги разговори, някои останали завинаги недовършени, макар да си ги спомням до днес, останаха в някакво друго време, в което вече не мога да вляза.

От другата страна баща ми, доктор Георги Икономов, кандидат на медицинските науки, рентгенолог по специалност, многостранно развита личност, носеща неспокойния дух на почитателите на пътешествия и приключения, вдъхновен разказвач на истории къде е бил, какво е направил и тъй нататък. От много години насам започнах да го наричам не татко, ами „Хемингуей“, а себе си – „малкото Хемингуейче“. Някой път разказите на Хемингуей претърпяваха метаморфози, така че не мога да ги разпозная повторени и потретени, но едно е ясно: през годините на детството ми и сега лудата глава в семейството бе той – това признание винаги го е карало да се чуства особено щастлив. Та не беше изненада, че един ден името му се появи в Книгата на Гинес като рекордьор на Нептуновата поща, пуснал хиляди бутилки с писма в морета и океани. От своя страна, брат ми, Емануел Икономов, носи друга душа: на читател, познавач и

преводач на научна фантастика и криминалета. Днес той е издател и писател в тези литературни жанрове. Досега все още е опора и помощ за мене и не само за мене.

В семействата винаги има по някой, който поема ролята на попивателна хартия за думите, мислите и делата на останалите; впоследствие токѝ се превръща в живата памет на фамилията и няма значение в коя част от света живее, продължава да носи родовата информация, съживявайки я в образи, спомени и разкази. Не знаех, когато бях дете, че един ден ще поема тази роля, че и ще потърся начин да я осмислям чрез историята и литературата, с които един ден почнах да се занимавам насериозно. Може би само, ако има достатъчно извървян жизнен път, човек схваща кой е всъщност, каква роля несъзнателно и често, по-малко съзнателно, поема в семейството и в обществото. Всяко рационализиране, абстрактно вглеждане в живота като формула, поставена за постигане на това, което мнозина оприличават на успех, всеки път, но, откъснато от семейна и родова памет, идва като накъсан филм, чието начало остава неразбрано. Това не означава, че сме фатално зависими от съдбата на предшествениците ни и че не сме самостоятелни във взимането на решения за себе си. Но най-вероятно така, както не разбираме живота на нашите близки, един ден няма да разберем и нашия – никой никога не е сам в този свят и само благодарение на връзката с другите до нас може да станем това, което се нарече Човеци.

С родителите ми и червената шкода обикаляхме цялата страна. Така опознавах нашата прекрасна България, обиквах пътешествията и това май ще ми остане за цял живот. Когато през последните години се връщам в родината за броени дни, единственото, което ме задържа в София, е да видя близки и приятели, които няма как да стигнат до мене в Колумбия. Ала това, за което най-много мечтая, е да пътувам, и то с тях, къде да е из страната. Това „зареждане с България и моите хора в движение“ не може да се сравни с нищо на света и не мисля, че е само моя идея; със сигурност по-голяма част от българските емигранти милеят за същото. Затова засядането на маса, както е обичаят по нашите земи, на трапеза при много храна и неограничено количество ракия и вино, не винаги е нещо лесно за някого, който иде от друго място, където се е научил да живее на по-лек храносмилателен режим и избягва да се ентусиазира в традиционния стомашен кеф, разпространен из Балканите. Има неща много по-важни от него – срещата между емигранти и хората оттук винаги носи стимул, вълнение, нови преживявания и за едните, и за другите. Тогава стават най-хубавите разговори със стари приятели и с нови познати.

През 1978 година баща ми се пенсионира като рентгенолог на 55 години и стана корабен лекар в „Океански риболов“. Каза, че иска да пътува и пред смаяните ни погледи (на семейство и близки) се упъти в най-топлите си зимни дрехи към Северния ледовит океан. Обади се от Канарските острови, за да каже, че няма да се ходи на север; след няколко седмици прати картичка от Ню Йорк – оказа се, че бил минал оттам преди корабът да се насочи да риболовува на канадското крайбрежие при островите Нова Шотландия и Нюфаундленд.

Бяха времена, когато някои моряци (и не само те) крояха планове да останат на места като Ню Йорк например, затова се е държало в тайна накъде тръгва екипажът. Но това, което ме развълнува повече от картичката, беше авантюризмът на баща ми и желанието му да прави неща, които винаги е желаел да върши от малък: да пътува.

Корабът хвърля котва на острова Нова Шотландия и след няколко седмици се насочва към съседния остров Нюфаундленд: ветровито място, дето викингите са стъпили преди на някои европейци да щукне да плават по океаните, за да търсят пътища на изток. Аз се запасявам с карта, за да следя траекторията на траулера „Физалия“, убедена, че баща ми е голям, ама много голям късметлия, след като е там, в онези далечни и непознати земи. Исках да пътувам с него, разбира се, но отговорът бе, че това е неосъществимо, защото МВР няма да ме пусне. Брат ми замина да учи кибернетика в Източна Германия и стана окончателно ясно, че разрешение да изляза от страната не ще има: някой в семейството трябва да бъде гарант, че не сме тръгнали да бягаме вкуп всичките на Запад. Доколкото си спомням, в моето семейство последното не беше наша тема на разговор, ами друга: любовта към пътешествията, няма значение в коя посока и на каква географска ширина. Да отидеш, да опознаеш други места за нас означаваше да се върнеш и да разкажеш другиму каквото си видял. До днес тази тема продължава да бъде най-важната, около която се въртят семейните разговори. Само дето животът ме изненада един ден: оказа се, че баща ми и брат ми са сега в България, а аз – извън нея.

Започнах да опознавам по картички и снимки всички места, на които стъпва или плува баща ми през тази и следващите шест години. Междувременно живеех убедена, че комунизмът никога няма да свърши; ерго – аз никога няма да имам шанс да стигна някъде там, далече.

Вкъщи трите жени – мама, баба и аз – заживяхме с новия ритъм: приготвяне на куфари, чакане на писма и посрещане на пътуващите. Темата за пътешествия влезе в сънищата и ежедневневните ми занимания. Майка ми ме въведе в литературния жанр на пътеписа, така че двете се надпре-

варвахме да четем не само съвременни книги на пътешественици, ами надничахме в „Пътеписи за Балканите от XVI до XIX век“. Вследствие от толкова четене и съсредоточаване в карти и образи от други места почнах да заличавам границите на време и място, откривайки давността на занаята на пътешественика. А текстовете за непознати земи станаха така близки за мене, че се чуствах удобно където и да ме отнесат. Езиците, на които се говори в тях, носят колорита на разказа и познания за другостта на хората там и няма начин да не фантазирам, че и аз съм на онези места, макар да зная, че то е само желание извън реалността, която ме обгражда.

Чак днес си давам сметка, че това е била първата ми сериозна среща с темата за Другостта и Другите, без да съм владеела или търсила някаква специална теория, както е присъщо днес в науката. Освен туй, още преди да експериментирам опознаването на Другите, съжителствайки с тях и в тяхната естествена среда, както това стана през последните десет години, те, Другите, вече са присъствали в моето съзнание и по някакъв неясен начин са били мои събеседници.

По-нататък темата за пътешествия, пътеписи и чужди култури отново и отново се появява на пътя ми, макар да бъде по-точно, ако кажа, че аз вървях и все още вървя след нея. Когато следвах в Софийския университет, преподавателите, които оставиха най-трайни следи у мене и повлияха на моето оформяне и като човек и изследовател, по директен или не така пряк начин засягаха тази тема. През 80-те години професор Богдан Богданов четеше трайно открит курс лекции по старогръцка литература, анализирайки пред препълнената аудитория връзката между мита и литературата, раждането на романа и тъй нататък. Професор Александър Фол беше мой професор по тракология и в часовете, които имах с него, разбрах колко е важно да се търсят нови пътища в изследователската работа. Не ще смогна да изредя другите преподаватели, които си спомням с най-добри чуства, но ми се иска да не пропусна тогавашния ми асистент по философия – Стефан Попов, който за мене бе първата освободена от предразсъдъците на комунизма личност и още преди да падне режимът, ме стимулираше в задълбоченото търсене на нови посоки, нови теми и методи на изследване.

От своя страна, в Колумбия също намерих специалисти и преподаватели, които повлияха съществено за развитието ми. В института „Каро и Куерво“ имах шанса да уча една година колониална литература: от Конкистата до края на XVIII век при професор Диохенес Фахардо, а професор Бети Осорио от *Универсидад де лос Андес* от познавач и събеседник по тази тема се превърна в близка моя приятелка. Оттогава (1997 година досега) на местни и международни конференции представям експозета,

свързани предимно с изследване на текстове от Конкистата и Колониалния период, но в същото време, в *Университад Екстернадо де Коломбия*, където съм редовен преподавател, трябва да изнасям лекции по световна история (XIX и XX век) и ред други курсове по съвременни и актуални проблеми, свързани с Латинска Америка и Европа.

Едно от изследванията, което ми отне няколко години и се надявам много скоро да завърша, е върху „Корабокрушение“ на Алвар Нунес Кабеса де Бака – първия европец, който заедно с още трима други остава жив след една трагична експедиция, насочена към Флорида. Той съжителства в продължение на осем години с местните индиански племена, разположени около Мексиканския залив. Така опознава техните култура и език, превръща се в лечител. След това успява да намери пътя към конкистадорите в Мексико и се завръща в Испания, разказвайки в пътепис преживяванията си. Кабеса де Бака е от малкото испанци, участвали като конкистадори, които критикуват метода на завладяване на Америка и за разлика от Бартоломе де лас Касас не прави това, изхождайки от теологически и религиозни постановки, ами като резултат от житейския опит и реално съжителстване и опознаване на Другите.

Когато говоря за пътешествия в света на книгите и не само чрез книгите, в съзнанието ми идва един случай, който може би ще успее да илюстрира как попаднах отново на тази тема: през 2002 година чрез *Университад Екстернадо де Коломбия* спечелих стипендия на канадското посолство за едномесечно изследване в страната им. Темата и маршрутът трябваше да бъдат предложени от мене, така че, без много да умувам, заформих: „Европейски изследователи и мореплаватели на канадските земи в сравнителен план с пътешествениците конкистадори в Карибието (края на XV до първата половина на XIV век)“.

За нас, българите, Канада звучи като благодатна земя за емигриране, но в моя случай тя беше обект за изследователска работа, място за пътешествие и среща с острови, на които бащи ми е бил преди години, когато бях убедена, че поради комунизма никога няма да пътувам. Така моята командировка до Канада придоби две части – работа в библиотеките на няколко монреалски унверситета и практическо проучване на място, където през XV и XVI век са стъпили първите европейските изледователи и мореплаватели като Жак Картие, Джон Кабот. За тази цел трябваше да стигна до Халифакс и след това с кораб да се отправя към митичния за мене остров Нюфаундленд.

Обикалях места, които познавах от детството си по снимки, а чак сега можех да видя на живо. Разговарях с местни жители, наричащи се и нари-

чани „нюфи“, и споменах за това „странно завръщане“ в Нюфаундленд, което ми се случва. Моите събеседници се развълнуваха, когато разбраха, че някой от толкова далечно място от дете се е интересувал от техния остров, а сега е намерил възможност да проучва историята им на място. А аз, докато им разказвах неща, които мислех, че са останали завинаги в миналото, разбрах за първи път в живота си колко е било сериозно моето желание да пътувам, когато бях на 14 години в България. Това беше за мене първото осъзнаване на връзката между минало и настояще, така невидима за нас в ежедневния ни живот, но рано или късно се проявява и дава смисъл на неща, които правим, но за които нямаме идея защо така се случват. Върнах се от Канада в Колумбия, запазвайки, надявам се завинаги, моето откритие, че мечтите, на които оставаме верни, един ден се сбъдват.

1978 година е: кандидатствам след седми клас във Френската гимназия. В семейството ми има стара традиция да се изучава френски, а симпатията към френската култура се предава от поколение на поколение. Дядо ми е учил право във Франция, майка ми – френска филология, брат ми е ученик във Френската гимназия, но аз не съм сред класираните. Затова пък разбирам, че в същата гимназия, е обявена нова класация за паралелка с разширено изучаване на испански език, макар и без подготвителен клас. Решението ми идва ей така, изведнъж: искам да уча испански и нека той да бъде моят основен чужд език. Класирана съм в първата десетка и в представите си започвам да се виждам как говоря на този чаровен език, чета „Дон Кихот“ в оригинал и слушам латиноамиканска музика, носейки се в нейния ритъм.

Въпреки дълбоката ми любов към испанския език и испанската култура, последното нещо, което мога да кажа, е, че го проговорих през следващите четири години. И до ден-днешен си оставам от тези хора, които имат нужда от повече естествена среда, за да проговорят чужд език като жив говор, а не като някакъв мъртъв, който само се чете и превежда, а много рядко говори. Освен това нямам силна автоматична памет, ами поскоро асоциативна – това ми е носило проблеми на ред изпити, където се цени предимно първият вид запомняне.

Четирите години в гимназията ме натъжиха, защото разбрах, че съм далече от това, за което мечтаех, и така за първи път изпробвах какво значи да се самодепресираш, когато не постигаш нещо желано. Но животът, в който сме хвърлени и непрестанно трябва да взимаме решение какво да правим, е всичко друго, но не и място, където нещата остават същите и завинаги. За разлика от онези години днес чета, пиша, говоря, „мисля“ и

се изразявам предимно на испански и това не е проблем за мене. Натрупаните години учене на езика намериха своята реализация тук, в Колумбия, в естествената среда, където говоря испански, без дори да се замисля, че се изразявам на чужд език. Но, нещо повече, испанският престана да бъде моят чужд или друг език, за да стане езикът, на който намирам реализация и на който се чуствам удобно, като в мой дом. Днес, когато изнасям лекции или пиша на испански, го правя с лекота, която надвишава дори спсобността ми да се изразявам на български. Също се случва да чуя коментари от латиноамериканци и испанци, че говоря много добре, че се изразявам с твърде богат речник, че пиша увлекателно и с удоволствие четат написани от мене текстове. Един холандски писател, чието име не помня, спомена, че „моят език е моята родина". В този случай аз със сигурност имам две родини, като разбира се, обичам и двете.

Има един епизод от ученическите ми години, който остави следи в мене и досега, макар че не става въпрос за някакъв видим успех, ами по-скоро за провал, съпътстван от откритие, което повлия на бъдещата ми професия: през 1981 година, лятото преди да завърша единайсети клас, прекарах част от ваканцията, превеждайки от испански една статия за списанието *„Bulgarian Historical Review"*, където майка ми работеше като езиков редактор. Ставаше въпрос за изследване, направено в Испания, за това какво е присъствието на българската тема в испански текстове от Средновековието до края на XIX век. Материалът трябваше да се преведе от испански, за да се даде отново в превод на френски, защото българското историческо списание излизаше само на френски, английски, немски и руски. Това означаваше, че българският читател никога няма да разбере, че някой от Испания си е направил труда да изследва българската тема и е пожелал да сподели това с нас, българите, но то беше нормално в онези времена.

Когато чух за текста и после се зачетох в него, реших, че това е моята възможност да навляза в семейната гилдия от преводачи (майка ми и брат ми). Заех се всеки Божи ден да превеждам по една страница, но много скоро се оказа, че част от оригиналните текстове, цитирани в статията, не са на този испански, който учех в училище, та трябваше да се заровя в речници и исторически книги за справки и изясняване на това, което не знаех. Но трябваше да си го изясня много бързо, за да преведа текста. През това лято научих за българската, средновековната, ренесансовата, византийската, испанската история толкова много и без чужда помощ, че дори не зная как да измеря количеството познание, което дойде така неочаквано за мене чрез срещата ми с този текст. След го-

дини същата тази статия ми послужи за дипломната ми работа в Историческия факултет.

През 1982 година кандидатствах история – вече ми бе ясно, че това искам да уча и да правя един ден. Реших, че ще следвам в Търново, в тамошния университет, защото някаква романтична идея витаеше между мене и стария град. Но на изпита имах 5, а това не бе достатъчно да бъда сред приетите. Ще пробвам, разбира се и следващата година, но, за да имам право да кандидатствам, трябваше да работя. Така през късното лято на 1982 година се оказах в Националния исторически музей, който по това време беше в сградата на Съдебната палата и в процес на подреждане за горе-долу скорошно откриване.

Някакъв младежки ентусиазъм ме носеше в бърза, почти притичваща стъпка из дългите коридори на Музея, където помагах на уредниците в подреждане на експозицията и се заслушвах с интерес в разговорите им по исторически теми. Така имах шанс да чуя отблизо един от най-добрите наши историци – професор Иван Венедиков. Сред антични предмети, наречени експонати, многоуважаваният ветеран на българската антична история разказваше за траките чрез сравнителна типология с гърци, перси, месопотамци, хети и други. Идваха му на ум легенди, истории; виждаше ги в изображения върху канички и амфори; проблясваха в съзнанието му забравени във времето песни и приказки от нашия и съвсем не нашия български фолклор.

Днес все още мога да извикам в съзнанието си подредените зали на изчезналия Национален исторически музей в сградата с двата лъва на пъпа на София. Виждах и все още виждам историята на българските земи и България в образи; по-късно в Университета, когато тръгнах на археологически разкопки, тази моя памет във „видения“ се засили и обогати. Не съм историк, който се опира само на архиви и библиотеки. И никога това не ми е било достатъчно, там, в България, а още по-малко тук, в Колумбия. Изпитвам насъщна нужда да видя отблизо нещата от миналото, ако може да ги докосна, както ми се случваше да държа в ръце някои от нашите съкровища тогава в Музея. Освен това днес все повече осъзнавам нуждата си да бъда близо до хората и техния начин на живот, за да разбера миналото и разгадая настоящето, което все повече ме интересува – много повече от преди. А това не се научава, само забивайки око в книгите, ами развивайки всичките си сетива и доверявайки се на тях.

През 1983 продължавах да работя в Музея и да уча една година българска филология: харесва ми се да се занимавам с език и литература, но следващата година, 1984, най-сетне осъществих мечтата си да следвам

история и като редовна студентка. Годините, прекарани в Историческия факултет на Софийския университет, бяха от най-вълнуващите: че ми харесваше да се занимавам с история, това вече знаех, но студентската среда – други млади хора, които по-същата причина бяха там – ме накара да се почувствам добре и да се насладя на познатата за мнозина „лудост на студенските години“.

Една от новостите за мене бяха летните ваканции, които по традиция студентите от Историческия факултет оползотворяваха да работят по археологически разкопки. Летата понякога почваха през юни и завършваха през октомври, а това значеше: повод за пътуване и пътешествия! През зимата се четеше усилено в Библиотеката на Университета и в Народната. Но и благодарение на колективен, твърде солидарен труд между колеги, които бързо стават близки приятели, се подготвяха изпитите.

Трета година: избирам да специализирам „История на Византия и балканските народи“ и се чуствам така вдъхновена от нея, че приемам факта дето зная испански, а не гръцки или някой балкански език, като нещо, което не може да ме спре. Разбира се, ако някой иска да изучава балканска история, само български не му е достатъчен, но балкански езици в този факултет не се учеха. (Не зная дали се учат сега.) Още по-малко – османски. Всъщност специализацията би трябвало да се титулува: „История на Византия, Османската империя и балканските народи“, но към средата на 80-те години, когато започна „възродителният процес“, дори ученето на османска история бе голяма въпросителна за властващите. И, разбира се, това занимание не беше никак популярно.

Годините, когато се създаде и разви конфликтът между българите и така наречените български турци (които започнаха да емигрират през границата на една държава, в която винаги са били затворени митническите пунктове за свои граждани), ме постави пред въпроса: какво правя, учейки и специализирайки балканска история, след като от знание полза няма, а хората са разделени на два лагера, пък системата насила иска да те напъха в единия от тях?

Когато някой учи история в държава, част от тоталитарните режими на Студената война, няма начин днес да не се запита: за каква история всъщност ставаше въпрос, след като властта се налагаше чрез дискурс, създаден и усъвършенстван най-вече в идеологическите специалности, а историята бе една от тях, дори най-важната? Знаех това, откакто се помня, не го оспорих и когато майка ми ме пресрешна с въпроса: „Анета, как така искаш да следваш история, не виждаш ли какво става?“ (1981 година). Не го бях забравила и когато започнах да следвам, но там е

въпросът: бях убедена, че има начин да бъдеш историк, без да манипулираш миналото, без да продаваш душата си на властващите и техните секретни служби. Затова отговорих на майка: „Не се тревожи за мене, аз обещавам, че никога няма да лъжа!“ И до днес тези думи ми тежат като заклинание за това, което върша, но не зная кой е по-безумен: вярващият, че може да надвие времето, когато не е прието да се казва истината, или онзи, който го създава? Но макар без статистика, осмелявам се да твърдя, че не бях само аз, мислейки така, ами и други безпартийни, а също и хора, които уважавам дълбоко, макар и свързани с комунистическата партия, следвали история или други идеологически специалности. Смятали са, че е по-добре да бъдат там въпреки времето и наложените от него ограничения.

1989 година, 10 ноември – невъзможно е да се прескочи или забрави такава дата! В моя случай по обяд слушах новините по „Дойче Вале“ и така научих за падането на Берлинската стена, за последвалата радост на германците от Изток и Запад, че най-сетне не са разделени. Седнала в кухнята маса до радиото, очите ми се напълниха със сълзи – радвах се на това, което ставаше, но и страдах, че в моята България нищо не се случваше. Не знаех все още за смяната в нашата власт, беше обявена същата вечер по телевизията.

В *Университдад Екстернадо де Коломбия*, във Факултета по международни отношения се случва често студенти да ме запитат дали е истина, че съм живяла по време на комунизма, дали съм виждала Берлинската стена, дали си спомням, когато била паднала и какво съм правила по онова време; как е станала промяната в моята родина… Не съм и подозирала, че един ден ще разказвам за близкото минало на хора, за които аз съм директен извор на информация, която те трудно биха намерили другаде, че от мене зависи до голяма степен как тези млади хора ще надникнат в онези събития и ще разсъждават за тях не само в клас.

Двете години след 10 ноември до 1992 донесоха непознат за мене ентусиазъм, както и за мнозина от хората, които не знаехме що е то „вятър на промените“, поради факта, че бяхме живели само в епохата на относително равновесие и затишие, замаскирани при социализма. Но времето на промените беше и време разделно; всички бяхме свидетели как започна процесът на забогатяване на малцина и в също време масовото обедняване на българския народ. Също: някои за първи път се качиха на власт, други се сбогуваха с нея. А работни места имаше и нямаше, но пък завършващите бързо се вливаха в потока на непознати феномени: безработица и емиграция. От страната излизаха тълпи млади хора, някои никога не на-

мерили работа, но множество – изоставящи наличната, за да поемат някъде наново и поновому.

През двете години след дипломирането си давах частни уроци по история, защото въпреки търсенето друго не намерих. А, като станах учителка в Испанската гимназия, желанието ми да експериментирам някакво развитие в занаята на историята бе причина да не се задържа на учителското място, макар да бях осъзнала, че обичам да преподавам и обожавам да бъда сред млади хора.

Идеята да отида в Латинска Америка дойде някак неочаквано. Макар да тръгнах нататък в 1996, при дипломирането ми през 1990 се появи нейната първа искра. Случи се така: поради стачката в Университета против държавния глава Петър Младенов дипломните защити се отложиха за септември. В края на защитата ми преподавателите от катедра „Византия и балкански народи“ изказаха мнение, че, който се занимава с връзките между Испания и Балканите през XVI век, няма какво да търси във Факултета и в страната, защото тази тема тук не се работи. Затова ме посъветваха, че може би трябва да се насоча към някакво развитие в тази област извън България.

С оценката 5.50 излетях щастлива на двора на Университета, където мои колеги, току-що защитили, умуваха над перспективите за реализацията ни, които определено не ни чакаха: бяха дошли времена, в които се налагаше да станем бързо изобретателни. Аз разказах на колега-приятел за това, което ми бяха казали преподавателите, а той с широка усмивка заяви: „Ама разбира се, Ани, погледни колко страни в света говорят испански! Има толкова места, където можеш да отидеш, след като знаеш испански!“

И през ум до този момент не ми беше минавало, че мога да бъда някъде из испаноговорящия свят, та нещо полезно да върша. Но Стената така и така падна: ерго – трябваше да пробвам да разбера дали е възможно нещо в тази посока на света, макар никой да не мислеше за емигриране към Латинска Америка тогава. Май и по-късно – също не.

Още същия ден се упътих към най-близкото посолство от района, за което бях чувала. Звъннах на вратата на Венецуелското представителство у нас, за да узная що да е. След броени минути за моя изненада се отвори вратата на господин Посланика и той ме прие. Спасителната идея, която ми дойде, беше, че имам желание да изследвам процеса за независимост в Латинска Америка за да го съпоставя с балканските освободителни борби през същия XIX век. Никога не получих отговор има ли, няма ли възможност това да стане.

След този случай продължих да търся информация и контакти с други посолства в София, за да си създам представа на какво мога да заложа. През 1994 година, работейки в Испанската гимназия, бях на летен курс в *Универсидад Комплутенсе* в Мадрид, осъзнах колко ми е необходимо да владея по-добре говоримия испански и да навляза в испанската история по-надълбоко.

Един ден в Испанското училище намерих обява на „Държавен вестник“ за стипендия, предназначена за испанисти и латиноамериканисти, които биха специализирали една година в института „Каро и Куерво“ в Богота, Колумбия. В Министерството узнах, че няма кандидати за онази страна, защото славата ѝ не беше от най-добрите. Така се оказахме двама за две места, та нямаше проблеми. След ред перипетии на 4 февруари 1996 се сбогувах на летището, някак набързо, с единствените изпращачи: баща ми и брат ми.

На 5 февруари по изгрев слънце се оказах от другата страна на океана в Южна Америка на летището „Елдорадо“, където ме чакаше Ада, моята българо-колумбийска съученичка от училище, която беше единственият човек, познат ми в тази част на света.

Институтът „Каро и Куерво“ е едно от най-престижните научни и учебни заведения в Латинска Америка по езикознание и латиноамериканска литература. Всяка година пристигат там чужденци, а от България са идвали едни от най-известните наши испанисти и латиноамериканисти. Оказва се, обаче, че едногодишна специализация (както беше обявено в България) няма, ами става въпрос за магистърска програма по лингвистика и латиноамериканска литература, която е двегодишна. След успешно взетите изпити след първата автоматично продължих втората, а след това почнах писането на дипломна работа. Отвориха се възможности за четене на лекции из различни университети в колумбийската столица.

Единственото, в което бях сигурна, бе, че държах да опозная един малко познат свят с лоша слава, затова трябва да живея и работя там, иначе няма как. Но не бях, разбира се, единствената българка тук: в Колумбия има солидна група български музиканти, които са си отворили път и признание още през 80-те години на XX век. Така че, като кажа, че съм от България, обикновено ме питат: на какво свиря или дали пея? Но, работейки в хуманитарните и социални науки, се оказа, че нямам как да намеря съмишленици в професията, макар да ги търся и досега – не само в Колумбия, но и из цяла Латинска Америка.

За изтеклите осем години съм работила в три различни университета, чела съм лекции и съм изнасяла конференции и в други учебни заведения;

участвам в конгресите по колумбианистика, латиноамериканистика – прояви, свързани с афроколумбийците и местните индиански общности. Когато е възможно, получавам финансова помощ, когато не става – плащам от заплатата си. Колумбия е една от най-развитите страни в Латинска Америка въпреки войната, която не стихва между правителство, партизани и паравоенни части, но пари за образователни инициативи или културните прояви по обществените и хуманитарните науки не се намират никак лесно.

Но не е само работата, която ме задържа толкова години тук: това, което още от първия момент исках да правя, беше и си остава до днес възможността да пътувам из една от най-живописните страни, където се срещат всички географски пояси на планетата (вертикално, разбира се, а не хоризонтално). Започнах да пътешествам заради природата, но много бързо разбрах, че не съм като туристите, които търсят усамотени и безлюдни кътчета, за да забравят проблемите си и тежестта на съвремието. В моя случай колумбийците с пъстротата на техните култури ме привлякоха и не спирам да пътувам. Колумбия не само притежава природно разнообразие, ами населението ѝ е съставено от групи, които носят колорита на почти целия латиноамерикански континент. Самата държава е като конгломерат от много страни, всяка една за себе си. Многобройни индиански общности са наследниците на местни преколумбови жители; пазят и до днес своите ансестрални традиции, макар да живеят в много трудни условия и юридически да са забравени от властта. Африканските преселници от времето на завладяването на Америка днес се идентифицират като афроколумбийци: те са другата голяма група дискриминирани, не по-малко от първата. Криойос е името, под което се появяват поколенията на испанци, родени в Латинска Америка и които започват освободителната борба срещу испанската корона през XIX век (днес колумбийците, когато не принадлежат към първите две групи, често се идентифицират с думата „криойос“). Но, ако трябва да опиша колумбийското население, думата „местисос“ не може да не присъства – по-голямата част от хората са представители на различните комбинации, които се получават, когато се срещат споменатите три групи. Освен това има емиграция от Европа и Близкия изток, което придава допълнителен колорит на този шарен, расово обогатен и културно самозапазил се като автентичен свят чак до ден-днешен.

Въпросът е, че не само опознах Колумбия чрез нейните хора и почуствах тежестта на нерешените ѝ проблеми: военния конфликт, който вече 40 години не може да намери изход. Или – незаслужената слава, че тук

има само наркотрафик и наркобарони, затова е една от най-опасните страни в света. Ами успях да навляза и в проблематиката, и в съвременните теми на целия латиноамерикански свят именно чрез тази страна. Работейки в групата по изследвания на Латинска Америка към *Университидад Екстернадо де Коломбия*, днес вече нямам усещането, че става дума за „техния свят, техните проблеми“ (на моите колеги латинос). А че само те могат да ги познават отблизо, разбират, дискутират и решават. Без да си дам сметка кога и как, но със сигурност това е свързано със средата, в която живея и работя, един ден почувствах, че става дума за моя свят, моя втори свят, който вече познавам не на шега и с който се чуствам обвързана житейски и професионално.

Когато разбрах това (преди не повече от година), реших, че сега е вече време да направя докторат. И със сигурност тази нова идентичност, която нося заедно с моята първа, българската, житейският опит, който натрупах с това израстване, дошло в Колумбия и за което някак съм се готвила още отпреди, от България, но не съм го знаела, може да ми отвори вратите за нов път, а той отново да бъде неизвестно как свързан с мене.

Богота̀, Колумбия
Април – май 2006 г.

Снимка: личен архив

Анна Рашкова-Софианидес

– Какви са твоето семейство и средата, от която произлизаш?

– Дядо ми по бащина линия, Рашко Хаджистойчев, е съратник на Левски и поборник от Априлското въстание. В неговата къща в Копривщица се взима решението за избухване на въстанието. Дядо Рашко е бил „Докторът на въстанието“ и в къщата му, зад аптечните шкафове, все още е за-

пазено скривалище. Той е също конструкторът на Черешовото топче и е обучил първите топчии да стрелят. Сега здравният пункт в Копривщица е наречен на негово име. Баща ми, Стоян Рашков, е бил полковник, пенсиониран през 1932 на генералска длъжност във Военното министерство. Той е завършил Военното училище в София, после е бил изпратен да специализира в Швейцария и в Италия. Награден е с редица ордени и медали, включително с Железния кръст, за Дойранската епопея, една от най-успешните битки през Първата световна война. Отличавал се е със своето изключително човечно и внимателно отношение към подчинените си. В публикувания на пет езика дневник на един негов войник, Жак Леви, пише: „Едничкият офицер, към когото войниците от батареята през цялата война хранеха особена почит, беше капитан Стоян Рашков.“ В същия дневник се цитира как е напътствал войниците си през 1915 година: „Да се отнасяте към поданиците на другите държави честно, да не ги ругаете, а да докажете още веднъж, че българският народ е най-толерантен.“

Аз бях на девет години, когато татко почина. След смъртта му идваха отвреме навреме бивши негови войници да донесат на вдовицата и децата му парче сирене или сланина, или торба орехи, или нещо друго за ядене. Не че имаше върволица, но много дълги години след смъртта му продължаваха да идват и да носят нещо или просто да говорят с признателност за него. Мама винаги ни казваше: „Носете с чест и гордост името на баща си!“

Майка ми, Екатерина Рашкова, е от стар търговски род от гръцки произход. Единият ѝ дядо е имал магазини във Виена, а другият – в Бейрут, но седалището на семейството през последните двеста и трийсет години, за които имаме сведения, е било в Пловдив. Тя е завършила Немското училище и след това Френския колеж там.

– Майка ти гъркиня ли се чувстваше или българка?

– Мама се чувстваше пловдивчанка.

– Какъв човек бе тя?

– Мама беше много топъл и сърдечен човек. Тя обичаше хората и хората я обичаха. Имаше вродено уважение към човека, умееше у всекиго да намери нещо хубаво. След смъртта на татко през 1949, тя, която никога в живота си не беше работила, стана работничка, та правеше кукли в кооперация за детски играчки. Като дете не си спомням да съм видяла майка ми по нощница. Тя ставаше в тъмно и лягаше много късно. Няколко години преди да се пенсионира по болест я принудиха да се яви на изпит, за да вземе майсторско свидетелство. Рисуваше кукли и зайци на милиметрова хартия и не помня какво друго трябваше да прави, но успя да вземе майсторското свидетелство.

– Това е семейната среда, от която идваш. А какви бяха приятелите ти? Какъв беше кръгът извън семейството, в който растеше?

– Имам много добри приятелки още от детинство и досега поддържам връзка с тях. Израснали сме заедно, в семейства с еднакви разбирания и ценности, а близостта, която чувствам към тях, по-късно рядко съм почувствала. Като деца бяхме много запалени по театър, изкуство, литература. Не пропускахме нито едно представление на Народния театър и филиала му. Някои, в които участваха наши любими артисти, гледахме по няколко пъти. Като студенти членувахме в Киноуниверситета към Студентския дом, където гледахме филмите на италианския неореализъм, на френската „нова вълна“ и слушахме с интерес лекциите на критика Александров. Философствахме за живота. Гледахме книги с репродукции от големите световни музеи, четяхме непрекъснато. Играехме много и карти; започнахме в прогимназията с белот, после продължихме с бридж и покер.

– Какво си спомняш за учителите си и за поколението български просветители, което след това вече престана да бъде част от нашия живот?

– Бях щастлива да имам прекрасни учители, които изиграха голяма роля в оформянето ми като човек. Ясни в съзнанието ми са учителката ми по химия Зорница Петканчин, с лъчезарната си усмивка; Стефана Екимова, която ме научи да обичам тригонометрията; Екатерина Ивановна Байдак, която вроди у мен любовта към Пушкин и Лермонтов, Тургенев и Толстой (и досега любимата ми книга е „Война и мир“, като я препрочитам, винаги се сещам за Екатерина Ивановна); Сединя Бояджиева, учителката ми по география, която пламенно разказваше за далечни страни, пристанища, международната търговия и събуждаше желание за пътуване, което тогава беше невъзможно, но поне можехме да четем и да научим много повече, отколкото в учебника. (Слава Миланова, учителката по физкултура, беше възпитаница на бившата Първа девическа гимназия. Тя ме нарече няколко пъти „спяща царкиня“, не бях от любимите ѝ ученици, но и досега си спомням как ни учеше да се гордеем с традициите на училището ни.) Друга учителка, която си спомням, е Екатерина Пенкова, по музика, която ни разказваше за живота на великите композитори.

От преподавателите ми в Университета си спомням с особена любов академик Иван Костов, професора ми по минералогия. Той преподаваше доста сухо, но с огромната си ерудиция и със световната си известност успяваше да привлече дори незаинтересованите студенти. Помня как по време на лятна практика в Родопите веднъж ни показа стъпките на танца

чарлстон. Професионално ми е помагал с напътствия и съвети по време на цялата ми кариера. Съжалявам, че не успях да отида в София за честването на 80-годишнината му. Видях го за последен път три месеца преди това.

– Какво направи възможен твоя избор на професия? Как избра да станеш точно геолог?

– Когато бях на седем-осем години, бяхме с татко на екскурзия из Витоша и на връщане той срещна един негов приятел и почнаха да си приказват. Приказваха, приказваха, докато на мене ми стана скучно и поисках да се върнем вкъщи. Той тогава ми каза: „Не може ли да погледнеш тук тези камъчета, ще видиш колко са красиви, и си избереш нещо.“ Аз почнах да търся камъчета. Тогава за първи път забелязах, че те имат различни цветове и форми; следващият ми въпрос към татко гласеше: „Какви са тези камъчета?“ Той отговори, че не знаел, но имал приятел, професор геолог, при когото ще ме заведе. И наистина ме заведе при професор Наум Николов, които ми назова минералите и събуди интереса ми към колекциониране. Сетне отидохме още веднъж при него, той ми назова и други минерали, които бях събрала. Наскоро татко почина.

– С какво се занимаваше Наум Николов в онзи период?

– След това отидох да го видя веднъж като студентка преди да умре. Той е бил професор по петрография в Университета и доколкото си спомням е бил председател на Културното дружество България–Германия и като такъв е бил уволнен от Университета. За да се издържа, правеше модели, по които студентите учеха формата и хабитуса на кристалите.

– Как започна работата си като геолог и къде?

– Бях изпратена по разпределение в Мадан и започнах работа в Научно-изследователската група към Главната дирекция на ГОРУБСО в Мадан. Първата ми задача беше минералогията на новия рудник „Батанци“, който тогава се подготвяше за експлоатация. В началото на кариерата си претърпях катастрофа и след това с месеци ме беше страх да се кача на кола и отивах от Мадан до Батанци, което е на четири километра, пеша през едно дере, обута с миньорските ботуши, защото трябваше да прегазвам вада и после слизах в рудника да събера образците си. Бях много горда, когато успешно защитихме проекта в София.

От работата си в ГОРУБСО бях доволна, това беше „бойното ми кръщение“. Два-три пъти седмично трябваше да слизам под земята в различни рудници. Темата, по която работеих, беше за съдържанието на редки елементи в оловно-цинковите руди. За първи път излязох от средата, в която бях израсла. И се сблъсках с различни хора. С някои от тях продъл-

жавам връзка и сега. През трите години в ГОРУБСО не срещнах нито един лош човек.

След това спечелих конкурс за аспирантура в Минно-геоложкия институт. Атмосферата там не ми се харесваше. Според мене, цареше посредственост, самодоволство и интелектуална сивота под диктата на партийното ръководство.

– Какво си спомняш от тези години като препятствия в живота си, в ученето, в работата?

– Като завърших прогимназия, кандидатствах за единствената тогава езикова гимназия в Ловеч. Бях пълна отличничка. Конкурсните изпити се проведоха в нашето училище и изпитните работи бяха проверени и оценени от нашите учители. Те ме поздравиха за най-добро представяне и увериха, че ще бъда приета всред първите. Но поради „големия брой на кандидатите и техните привилегии“ бях отхвърлена. Мама много държеше на знанието на чужди езици и по нейно настояване кандидатствах и следващата година. Пак по същите причини не бях приета. Като завърших гимназия, за да бъдем допуснати за кандидатстване в Университета, трябваше да ни одобрят първо от райсъвета. Аз не бях допусната, въпреки че бях пълна отличничка.

– Тоест, ти не беше допусната даже до кандидатстване в Университета на ниво районен съвет?

– Да. Без никакво обяснение защо не съм допусната. Нямах право да се явя на кандидатстудентски изпит и не можех да вляза в Университета.

– Как все пак успя да следваш в Университета?

– Моята приятелка Бисера Янакиева, дъщеря на шкартиран адвокат и внучка на царски генерал, беше волейболистка в „Академик“. Тя се страхуваше за своето досие и успя да намери човек в райсъвета, запалянко по волейбол, който ѝ даде да го прочете. Докато Бисера му говори за волейбол, попада случайно на моето досие и успява да го прочете.

По онова време мама работеше в кооперация за детски играчки, която беше създадена от запасни офицери, но вече оглавявана от комунисти. И полуграмотният кадровик, който пишел характеристиката, на всички стандартни въпроси – дали си съден от „Народния съд“, дали си членувал във фашистки организации и тъй нататък, отговарял с „не зная“, но писал, че баща ми е бил царски офицер и накрая завършил: „Апелирам към вас, долуподписаната Екатерина Рашкова има три малолетни деца!“ И се подписал. „Той е искал да ми помогне, горкият“ – беше единственият коментар на мама.

Най-лошото през тези години беше, че си очернен, но не знаеш защо. След като разбрахме за моето досие, обърнахме се към председателката

на ОФ Дафина Попова (майка на музиканта Развигор Попов), член на БКП, дългогодишна съседка, справедлив човек, достоен за уважение. Тя написа нова характеристика, че семейството ни не е членувало в никаква фашистка организация, напротив – уважавано е в цялата ни махала. Щяхме да сме засегнати и от други поражения, ако не беше застъпничеството на Дафина Попова, а също на Невена Попова, партиен секретар в квартала ни. В ония тежки времена на репресии и страх двете винаги свидетелстваха за честността и морала на нашето семейство

– Какво ти даде професията? Какво най-много получи от геологията като образование и като практика?

– Геологията ми даде разбиране за могъществото на природата, на природните процеси. Времето в геоложки епохи – милиони години – и в човешкия живот е съвсем несравнимо. Сравнението на геология и история обаче е интересно. Винаги съм се възхищавала от красотата на естествените минерали, затова работата ми за двайсет и седем години със скъпоценни камъни в Американския природонаучен музей – най-големия в света – беше истинско удоволствие. Държала съм в ръцете си и съм изследвала някои от най-известните в света. В Музея имах и възможност да се срещна с прочути геолози, с интересни дарители и ценители от различни страни.

– Ти си автор на книгата „Скъпоценни камъни и кристали от колекцията на Американския природонаучен музей“. Кажи ни нещо за работата си върху тази книга!

– Работих около десет години да събера материала за нея. Това беше още преди да има интернет и се ровех в десетки книги и стотици списания на четири езика, за да открия информация, която ме е интересувала лично. Резултатът от това изследване явно привлече широка публика, защото книгата излезе в осем различни издания в Америка, Европа и Австралия. Когато се ровех из стари книги, списания и ръкописи при проучването ми за книгата, попаднах на интересна кореспонденция от две светила на съветската геология, които през 30-те години са се опитвали да дойдат да работят и живеят в САЩ.

– Но не са успели.

– Да. И интересното беше: дали един за друг са знаели, че правят постъпки по същото време?

– Те са оценявали възможностите за работа в Америка по-добре отколкото в СССР, явно. Да продължим с твоето усещане за политическата действителност в България. Кои са най-ярките ти спомени, свързани с политически събития у нас, които си спомняш?

– Един от ранните ми детски спомени е бягството на Гемето*. Той живееше на „Граф Игнатиев“, до нас. По това време в София имаше епидемия от магарешка кашлица. В Борисовата градина имаше заградено място за болните. Сестра ми (на три), брат ми (на две) и аз (на шест) се разболяхме и тримата. Като слизахме долу, на път за градината, аз се разкашлях и повърнах точно на входната врата. Мама се качи горе да вземе парцал, за да изчисти, а в това време почнаха да пристигат камиони с милиционери с пушки. Взеха да стрелят във въздуха, на всеки вход имаше десетина. Аз бях отвътре във входа с мама, а брат ми и сестра ми – отвън, с татко. И тримата надувахме гайдата, кашляхме и повръщахме, но не ни разрешиха да се качим до апартамента ни, нито на татко – да влезе вътре във входа с двете малки деца. Целият блок от „Граф Игнатиев“– „Мальовица“– „Паренсов“ до „Цар Шишман“ се оказа заграден. Навсякъде милиционери тичат, викат, стрелят във въздуха. Впоследствие разбрахме, че когато камионите с милиционерите са пристигнали, Гемето е бил вече извън България. Сега, като си спомням тази случка, виждам хумор в цялата ситуация, но през детство се сещах за нея със страх и ужас.

Спомням си след смъртта на татко как мама слушаше Би Би Си и обсъждаха политиката с братовчедите ми, които живееха като студенти у нас, но щом влезехме ние, разговорите се прекратяваха. Вече студентка в Университета започнах да чета самиздат заедно с приятелките ми от детинство. През 1968 една от тях донесе от Ленинградския университет преснимана книгата на Солженицин *„В круге первым*“.

През 1968 се запознах с Том и той посети България седем пъти преди да се оженим. Беше ми много трудно и почти невъзможно в началото да му обясня политическата обстановка в България.

– Би ли казала нещо за семейството си и за Том, твоя съпруг?

– Омъжена съм от трийсет и шест години за Том. Той е лекар, шеф на Департамента по ендокринология в *Hackensack University Medical Center*. Истински се гордея с мъжа си. Той е човек с много благороден характер. Не познавам друг, който да е помогнал толкова безкористно и самоотвержено на тъй много хора. Мога да кажа, че с чийто живот е влязъл в контакт, е оказал положително влияние – дали са били пациенти, студенти, роднини или приятели. Дъщеря ми Катрин (кръстена на майка ми) говори български, за разлика от мъжа ми; следва една година на разменни начала в Сорбоната в Париж, завърши в САЩ с *MBA* по маркетинг, сега работи в „Американ експрес“.

---

* Бел. ред.: Г. М. Димитров, Гемето (1903–1972) – политик, един от лидерите на БЗНС; през 1946 г. емигрира в САЩ.

– Ти пристигна в САЩ през 1970 година. Кое беше най-новото, най-неочакваното, както в добър, така и в лош смисъл. Имаше ли културен шок? Кое най-много те удиви в Америка?

– Преди да дойда бях чела доста; и с Том говорех по телефона, и в лични разговори задавах най-различни въпроси. Мислех, че съм подготвена за пътешествието. Това, което ме изненада най-неочаквано, беше климатът – абсолютно непоносим. Пристигнах през август, беше толкова горещо и влажно, та мислех, че ще умра.

– А как намери хората тук?

– В Америка доброто възпитание изисква да не се оплакваш и да си винаги усмихнат. Липсваше ми славянското: да си отвориш душата пред приятел. Сега, след толкова вече години, съм свикнала с американците. Те са много прями, коректни в отношенията си, можеш да завържеш добри приятелства и да знаеш, че има хора, на които можеш да разчиташ. При нужда ще се опреш върху тях, въпреки че емоционално са по-различни от българите.

– Кое най-много ти хареса и те привлече в средата и в живота ти в Ню Йорк?

– Най-много ме зарадва огромното богатство на музеите, на музикалния живот, бях зашеметена от широкия избор. С настървение се хвърлих да науча колкото може повече. Професионално работата ми беше по-интересна и интелектуално по-стимулираща, а същевременно атмосферата беше по-спокойна, отколкото в Минно-геоложкия институт в София.

– Какво е усещането ти за разликата в България преди 1989 и след това?

– Мисля, че разликата е голяма. Най-осезателна, разбира се е свободата – че човек може свободно да говори по телефона, по интернет може да се обменят идеи, пътуването е свободно. Преди 1989 на моя зет например, ни веднаж не му разрешиха да дойде тук, въпреки нашите покани. Брат ми чак до 1977 заплашваха с изселване от София. Сега обстановката е съвсем различна. Вижда се и по улиците: има много магазини, хората са добре облечени. София е разкрасена, разбирам, че това е и с пари от Европейския съюз. След 1989 България стана част от световната общност, а с влизането ни в Европейския съюз интегрирането ще бъде още по-реално. Вярвам, че подчиняването на международната юриспруденция ще бъде гаранция за законност, с която да се прекрати корупцията. Мисля че беше много правилно да се направи реституцията на имоти в България (макар че има още хора, които се борят за тях).

– Какво те шокира в България в негативен смисъл, когато се връщаш?

– Замърсяването на българския език. Просто съм учудена, когато чета български вестници и слушам телевизия; особено във вестниците – много, много чуждици се използват. Мисля, че учителите, професорите и всички културни хора трябва да се борят за чистотата на българския език.

– Това е мнението на повечето хора, които наблюдават отвън езика на медиите. Как се чувстваш като българка и как действаш в тази среда трийсет и шест години?

– Гордея се с родината си. Като се срещна с нови хора, веднага им казвам откъде съм и се опитвам да ги науча нещо за България. Обикновено започвам с това, че ние сме една от най-старите държави в Европа, че сме дали кирилицата на руснаците, че сме приели християнството преди тях и тъй нататък. Имам широк кръг американски познати, които ми се обаждат, веднага като видят нещо за България в пресата или чуят по телевизията. И аз се опитвам да го разпространя още повече.

– Това отнася ли се и за доброто, и за лошото, с което присъства България в американските медии?

– Не, естествено. Разпространявам само хубавите неща за България. Но мога да кажа, че, общо взето, след 1989 България положително присъства в американската преса.

– Какъв е кръгът от българи, с които се срещаш сега?

– След 1989 в Ню Йорк дойдоха много българи, повечето млади, интересни хора, добре образовани, професионално реализирани. Работят в известни научни институции и корпорации на Ню Йорк. Някои от тях публикуват статии със световно значение. Срещала съм само един геолог, вече пенсионер, но има много биолози, химици, физици. Така че сега не мога да се оплача, че ми липсва българска среда.

– Чуваме вече за голям брой ученици на микробиолога професор Георги Марков. И за този кръг ли говориш?

– Да. С професор Георги Марков се запознах в Ню Йорк. Дъщеря му и зет му са тук, много симпатични хора. Когато се събират с неговите бивши студенти или от техните институти към БАН, сбирките са твърде интересни.

– Един малко по-интимен въпрос: ако трябваше да промениш нещо в живота си, какво би било то?

– Общо мога да кажа, че съм доволна от живота си. Единственото, което бих искала да променя: да мога да живея по-близко до сестра ми и брат ми.

– Благодаря ти, Анна.

Интервюто взе Евелина Келбечева
Тенафлай, Ню Джърси, 26–27 юни 2006 г.

Интервюираната желае да остане анонимна – като име и като образ

А. Н.

– Зная, че детството е Ваша любима тема. Разкажете ни нещичко за него.

– Аз съм третото, последно дете в семейството ни, и тринайсетото, също последно внуче в голямата фамилия на татковия баща. За рода на мама не съм сигурна. Много по-късно осъзнах предимствата на последния.

– Както е казано в Писанието, „последните ще станат първи“?

– Не, не. Никога не съм искала да бъда първа. Като си последен, няма никой след тебе, а това си е свобода. А напред са рояк братовчеди и брат, които те пазят. Бях силно, здраво и много палаво дете. Казвайки „много“, не преувеличавам. Това беше проблем за майка ми. Горката тя – взискателна, строга, работлива, абе подреден човек. Как се издържа на такова дете, и то момиче. Съвсем в края на живота си тя се обърна към мене с думите: „Защо ме гледаш така добре, бе дете, та аз толкова те наказвах!“ Прегърнах я топло, целунах я, а тя се отпусна в ръцете ми и заспа.

Играех много – с връстниците си, с по-големите. Играехме на Левски, на хайдути, на баща (много силова игра), на челик, народна топка. Твърде често се връщах с изкълчен крак, ръка или пръст. Понякога се прибирах без нокът или с пукната глава. За дрехите да не говоря. Как така винаги се късаха под ъгъл, та да не може да се скрие. Не плачех, а гледах как да се спасявам: на някое дърво в двора, у съседи или роднини, защото мама първо ме наказваше, а после ме превързваше или отнасяше до доктор Нейков (домашния ни лекар).

В семейството отговарях за животните – хранех ги, къпех ги, лекувах ги и си играех с тях до насита. Досега сънувам любимите котета Жаца и Красивата слепота, прасето Гошо, кокошката Катюша, която снасяше яйца с два жълтъка.

Мое задължение беше вечер да почиствам обувките на всички. Като пораснах, направих опит да се освободя от тази повинност, но мама не разреши. Една вечер намазах обувките с боя и отдолу, и отгоре. Сутринта татко се разходи по килима обут. Мама ме изгледа с маслинените си очи и аз видях как те светнаха от гняв и болка. Повече не отговарях за обувките.

– Кога се разделихте с детството?

– Никога не съм се разделяла. То е толкова живо в мене, колкото е жив споменът за детето ми. Благодарение на тях оцелявам в личния си живот, изпълнен с превратности и безумни страдания.

Без детството си съм загубена!

– Какви хора бяха Вашите родители?

– Мама и татко бяха учители, общественици и лозари. Израснали без майките си, те бяха топли и умни родители. Много различни като характери, а ни обичаха и възпитаваха в пълен синхрон. Как постигаха това, така и не можах да разбера. Татко беше опората ни в живота. Силен физически, с неповторимо чувство за хумор, благ, разсеян и колкото си иска разпилян. Мама бе много работлива, подредена, с крехко здраве, топли и малко тъжни маслинени очи.

С брат ми бяхме равноправни членове на семейството. Знаехме къде са парите, документите и всички важни неща в общия ни живот. Когато съобщиха по радиото, че е умрял Сталин, баща ми каза: „Ей, отиде си най-после този азиатски варварин!“ Бях толкова стъписана, погледнах го и за пръв път видях, че очите му са сини. Тръгнах разревана за училище, защото разбрах, че все пак са имали тайни от нас.

Както споменах, ние нямахме баби. Бях на шест години, когато се отиде бащата на мама. Докато можеше да ходи, той идваше през ден у нас. Аз не разбирах колко е болен и с все сила се хвърлях в прегръдката му – едва не го събарях. В джобчето на жилетката си той винаги имаше бонбон за мене.

След две години се разделихме с татковия баща. Той рядко напускаше къщата си, затуй мама често ме пращаше да му занеса любимия десерт – мляко с ориз. Като ме видеше, той махаше с ръка и тихо казваше: „Ела, Абисинче!“ У него винаги имаше две лъжици, та въпреки заръката на мама да не ям от дядовото мляко, не можех да се сдържа.

Прякорът „Абисинка“ беше дело на татко. Много мургава, с къдрава коса, аз доста приличах на неговия баща, когото сякаш и сега виждам: седнал на пейката уморен, болен, примирен със съдбата. Срещу дядови беше къщата на неговия брат-близнак, който живя доста години след дядо. Кавалерист, достолепен старец, чичо бе живото доказателство, че някои хора умират като дърветата – прави!

– Какво се промени у вас след 9 септември 1944?

– Животът почна бързо да се променя. Включително и нашият, детският. Един ден мама ми поръча да направя списък на нашия клас. Щели сме да влизаме в организация, чието име тутакси забравих. Седнах и написах имената само на момичетата. Момчетата ни бяха върли врагове и според мен нямаха място до нас. Мама саморъчно ги вписа. Така влязохме в пионерската организация – под списък.

На следващата година батковците заминаха на национална бригада. Нас не ни приемаха – малки сме били. Ние си направихме бригада в училището. Възложиха ни да изравним двора и да залесим стръмния скат. Започна се великото преселение от къщи в училището. Кой каквото можеше изнесе от дома: завивки, домакински съдове, булгур, ориз, олио, сол, пипер, зеленчуци. Спяхме на пода и си готвехме сами. Обедите минаваха горе-долу спокойно, но вечерите се превръщаха в чист си бой с възглавници, варени картофи, зеленчуци и всичко останало. Като се зададеше дежурният учител, хвърляхме се презглава да чистим и – право под завивките. Така заспивахме с варен ориз в косите. После дойдоха майки-

те ни и ни прибраха с все багаж. Изравнихме горе-долу двора на училището, но скатът така си остана незалесен. Това беше единствената ни пионерска проява.

В девическата гимназия влязохме като членове на ДКМС. Освен административното ръководство, в училището имаше партиен секретар и ученически комитет на СНМ. Имахме зъболекар и акушерка, но това като информация за размишление.

Топлата връзка между партийния секретар и Учкома беше еднопосочна. Сещате се за посоката. А какви задачи изпълнявахме?

Първата беше да прикрепим към слабите ученички отличнички, които да им помагат и да отговарят за успеха им. Първите нехаят, а вторите треперят, защото ако не успеят, това ще се отрази в характеристиката им. Един татков ученик беше написал на класно по математика: „Толкоз баба знай, толкоз бай!“ Отговорът на татко гласеше: „Щом толкоз баба знай, пише ѝ се цвай!“

Втората задача беше да наказваме ония, които си изрусяват косите с лайка, почистват веждите и нямат черно под ноктите! Какво значи това? Категорично означаваше, че са буржоазно възпитани. Един от първите секретари на ГК на ДКМС в Шумен дълбокомислено бе стигнал до извода, че да свириш на цигулка е буржоазна му работа. Та този Величко взе, че се влюби в съученичка, която свиреше на цигулка. С часове висеше под прозореца ѝ да слуша и, ако можеше, да я зърне. Един ден я поканил в кабинета си да му свири!

Нищо обаче не засегна хората от нашия край така, както колективизацията на земята. Тя разтърси всички – без пеленачетата и лумпените. На мястото на просперирацата лозарска кооперация (създадена през 1935 и бързо прераснала в районна), която изнасяше гроздето „болгар“ направо за Германия, Австрия, Англия, трябваше да се направи едно недоносче по руски модел. Хората дни наред осъмваха в спорове и размисли как да оцелеят. Нищо! От стопанствата ни бе иззето всичко – без пернатите. Взеха ни любимото ми магаренце, което още не бях кръстила, заедно с майка му и леля му. Така ревах, че главата ми стана на шиник. Кой ще го гледа като мене? Аз го носех на гърба си, а то в знак н благодарност ми ближеше ухото. Истинският ужас дойде по-късно, когато стана ясно, че са го заклали и са го направили на наденици! Легнах болна. Баща ми дълго време биеше насън главния виновник за убийството му.

– Съжалявам, че така се разстроихте.

– Човешко е да страдаш. Не е човешко да не познаваш страданието. Още в началото, в начина на създаване на ТКЗС бе заложен техният

провал. И това най-добре знаят горещите привърженици на ТКЗС-тата, прераснали по-късно в аграрно-промишлени комплекси (АПК). По време на развития социализъм се появи вицът: Какво означава АПК? Отговорът на българите бил: „Аман, пак каша!“. А на турците: „Аллах да пази кооператорите!“

– Защо вече завършила история я заменихте със социологията?

– Интересът ми към историята си имаше семейни корени: баща ми беше учител и по история. След завършване на Университета започнах работа в музей с богато минало и добро бъдеще. На третата година от трудовия ми стаж обаче тежка житейска драма ме накара да напусна работа и родното си място. Останах в София без работа, без дом, без корен. Трябваше да избирам между Музея за българо-съветска дружба или този на революционното движение. И в двата случая история нямаше – беше си чиста политика.

Случайно срещнах мои съученици, които ме запознаха с идеята си за създаване на социологически център. След няколко кафета и кока-коли аз се присъединих към тях. Доста месеци работихме полулегално и без заплата. Там се запознах с много стойностни люде. Трудно, но успяхме. И успехът беше на всички нас! Това ме накара да повярвам в себе си и в приятелството, което превърнах в начин на живот.

– Защо Ви е разработвала „Държавна сигурност“?

– Ако трябва да бъда лаконична: от глупост! Да вземеш да разработваш партиен секретар за идеологическа диверсия (формулировката бе такава), не е ли глупост? Разработката е започнала през март 1988-а. До март 1989 делото набъбнало до 89 листа. Това беше време, когато партията-държава се пукаше по шевовете, а така нареченият възродителен процес напомняше сляп цирей преди спукване. „Държавна сигурност“ единствена е работила под пълна пара!

От самото начало бях противник на „възродителния процес“, който с бруталния марш на насилието и разрушителната сила на комунистическата пропагандна машина разтърси българския национален организъм.

От февруари 1985 до „голямата екскурзия“ към Турция през лятото на 1989 година често пътувах до Шуменско и Разградско. Ходех, гледах, питах и слушах – не можех да повярвам на очите и ушите си. Познати и приятели говореха глупости, като че ли мухата цеце ги беше ухапала на много неудобно място.

Битовият национализъм в Лудогорието по правило се инспирираше от центъра или от други региони на страната – на местно равнище той винаги е бил в латентно състояние. Но особената роля на ДПС в политичес-

кия ни живот провокира историческата памет у българина, раздвоява я и я обърква.

Спомняте ли си „Разградската република“? Едва ли. За нея през 1992 вече нямаше спомен дори в самия Разград. А как страховито звучаха новините в разгара на националистическите страсти!

Припламналите националистически искри бързо угаснаха в хаоса, който обхвана въпросните райони. В ежедневието на хората се настани страхът – страх от всичко и за всичко. В едно шуменско село кметът се сблъскал с дребен наглед проблем: ходжата на селото, който от Хасан станал Асен, отказал да изпълнява служебните си задължения. Обяснението на ходжата поразило кмета: „Не мога, кмете. Как така Асен чете Корана, кой ще му вярва!“

Ние всички (говоря за обикновените, неизкушени от политиката хора) видяхме, че, като унищожиш с един замах миналото на човека, той остава без настояще и бъдеще. Видяхме, но дали достатъчно добре го разбрахме?

В Шумен имаше случай, достоен за перото на Гогол. Баща и тримата му сина (агроном, лекар и историк) се прибират от разни краища на страната у дома. Оказва се, че всички те имат различни имена, а синовете – и различни презимена, както и фамилни. И туй става в европейска държава към края на XX век!

През пролетта на 1989 в село Градище, Шуменско, дойде археологическа експедиция от Окръжния музей, за да разкопае запазеното старо турско гробище „Ески мезарлък“. Трябваше повече хора да видят обезумелите лица на религиозни възрастни турци, които потресени гледаха как изравят техните близки покойници… Археолозите се прибраха с празни ръце.

Развръзката стана на 27 май 1989, когато турците излязоха на протестна демонстрация в Шумен. И аз бях с тях. Имаше много жени. Демонстрантите се опитваха да излязат на главната улица, но над нас непрекъснато много ниско кръжеше хеликоптер, а ние залягахме по очи на тротоарите, в зелените площи. През същото време на пазара турците влезли в ръкопашен бой със силите на реда.

На следния ден започна трескава подготовка за пътуване към Турция. Хората продаваха на безценица покъщнината, чеиза на децата си, за да купят лека кола за дългия път. Много малка част от българите посегнаха да купят по нещо от турците. Затова пък циганите едно купят за стотинки, едно изпросят. Цената на леките коли се качи над 10 пъти! Турците преглъщаха всичко и купуваха коли с тайната надежда да достигнат поне до границата. Когато тръгвали, те поръчвали на своите съседи българи да

наглеждат домовете им, а някои оставяли ключове с думите: „Ако не се върнем, нека остане на вас!“ Навсякъде била изречена и паролата: „Отиваме си с леки коли, ще се върнем с танкове!“ Повечето хора обаче се върнаха без леките си коли, но и без танкове. Овчарят Ибрям Чаушев от село Градище си дошъл пеша! Той успял с едно изречение да обясни защо се е върнал: „Кьораво зелено няма там!“ Българите посрещнаха спокойно своите стари съседи. Именно тогава се появи и следният анекдот: „Турците – по поляните, българите – по хайваните (с добитъка), циганите – по диваните (из запустелите турски домове).“

Не бива обаче да пропуснем и факта, че мнозина българи се обърка́ха. Бивш кмет на Разград, който беше прегърнал „възродителния процес“ като своя съдба, ме убеждаваше, че „ще превърне Разград от село в град без турчин и циганин в него“. След 1990 стана стопанин на два бара в центъра на града. На свой ред го попитах защо в неговите заведения турци спокойно си пият кафето? А той хитро се усмихна и отвърна: „Всеки, който си оставя парите при мен, е добре дошъл!“

Такива ми ти работи – „ситни, дребни, като камилчета“.

– С какво бихте отбелязали собствената си промяна след 10 ноември 1989-а?

– Време беше да се разделим с миналото. Животът си върви и трупа нови преживявания. Дано имам време да ги превърна в спомени.

Посрещнах промените дълбоко емоционално. Като човек, който обича свободата и разнообразието, не можех да се примиря с факта, че от студентска скамейка, та чак до пенсия ще бъда ръководена от нашия пръв партиен и държавен ръководител другаря Тодор Живков. Последната ми надежда беше, че ще успеяа да се пенсионирам пет години по-рано. Оказа се, че това важело само за партийната номенклатура. Така 10 ноември стана за мене ден първи на свободата в личен план и в обществен смисъл. Но той постави и началото на жестока политическа мимикрия, в която ние вникнахме много по-късно.

Като всички жадни за промяна хора, от 1989 до днес участвам, за да наблюдавам професионално избори, митинги, шествия, стачки, концерти. Колко пъти осъмвахме със свещи на някой площад с Фори Светулката, седяхме и лежахме на „Площада на истината“, изминахме стотици километри в протестни шествия, които бяха така разрешавани от властта, че винаги очертаваха кръг. Омагьосан кръг!

– Какво е впечатлението Ви от тези последни 16 години?

– То е повече усещане, отколкото впечатление. За нас, българите, е трудно да разберем проблемите си в тяхната цялост. Не можем да достиг-

нем до сърцевината им и затова се люшкаме като удавници, струпали се на носа на потъваща гемия.

В личен план преживях и разочарования. Трябваше да се разделя с добри приятели поради различия в оценките ни за причините, довели до краха на социализма и моралната отговорност на комунистическата партия. Но какво да се прави – и това е част от живота.

– Имаме ли бъдеще в Европейския съюз?

– Само ако Европейският съюз има бъдеще. Нашият природен консерватизъм няма да ни позволи да изберем по-доброто. Дано този път Европа умно ни интегрира!

Интервюто взе Владимир Атанасов
София, 19 юни 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Проф. Асен Баликси

– Моля Ви да разкажете (така започваме всички истории) за детството, семейството и училището си. И кога, в какъв момент сте заминал извън България?

– Семейството ми са българи извън България. Баща ми е от едно село, недалече от Костур, Северна Гърция – Куманичево. Той попада в ясната

етно-политическа категория на българо-македонците. Мъжете от фамилията ни са били традиционно гурбетчии, млекари в Цариград. Дядо ми умира млад, а баща ми пристига заедно с майка си при вуйчовците там на 7 години, но скоро губи и нея, та остава пълен сирак. Израства покрай родините, като отрано започва сам да си вади хляба. Минава през млекарството, подхваща различни начинания ту в Цариград, ту в България, докато накрая през годините след Първата световна война успява на попрището на риботърговията. Оттук идва и това Баликси, всъщност Балъкчъ (рибар на турски), иначе фамилията ни е Николови. Брат ми и сестра ми с техните наследници са Николов, само аз, понеже емигрирах като турски поданик в Канада, останах с турската фамилия.

Баща ми беше един от големите риботърговци в Цариград. В края на живота си, вече в Швейцария написа 11 страници житейска равносметка. Изумително четиво! Виждаме там един трудолюбив и силно отговорен член на еснафа, носител на отоманската традиция, истински левантински търговец. Пишеше свободно на османотурски, български и гръцки, и държеше речи на френски. Пред дворците в Париж коментираше: „Прилича му на славата!“ – имайки предвид времето, когато Франция се разпореждаше с османските дела. Години по-късно, на един от антроположките конгреси в Америка обяснявах нещо на професор Хол за балканските граници и почнах да му описвам живота на баща ми. „Та това е истинската история на Балканите!“ – възкликна професор Хол – „Има всичко: пазара в Истанбул, стада говеда, постоянни войни и революции, затвори и шпионски истории, стабилна етническа и религиозна принадлежност, и здраво сплотено семейство. Искам да се срещна с баща Ви в Измир и да напиша историята на живота му: живот, лишен от баналността на модерния свят.“ За съжаление така и нищо не излезе от този проект, а и аз самият в тичане подир голямата антропология не намерих време да регистрирам баща си. Може би и задето той почина ненадейно по време на една рутинна операция в Женева през 1965.

За разлика от баща ми, който е *self-made*, майка ми е от чорбаджийско семейство. Родена е в село Дели Юнус, на 30 километра северно от Истанбул, днес е залято под водите на голям язовир. Те са бежанци по кърджалийско време от Чирпан, бягат от анархията, намират хубави земи в подстъпите на столицата и се установяват там. Прадядо ми от страна на мама, Яни Чирпанлията, бил един от най-заможните хора в Деркоския район до Истанбул, голям земевладелец, събирал данъците на местните жители (те са три села български), имал също ферман да лови риба в Деркоското езеро и да я продава в Истанбул. По време на Осво-

бодителната война щабът на руските войски бил известно време в къщата му. Има публикации за това, за прадядо ми Яни в „Периодическо списание“ навремето. След войната двама от синовете на чорбаджи Яни се преселват във Варна, другият, който е учител, Петър Янев, е убит по нареждане на гръцкия владика, а дядо ми Иван остава в Дели Юнус, напуска го едва след Балканските войни и отива при братята си във Варна. Майка ми, която е най-голямата в семейството, завършва гръцко училище в Чаталджа. Когато искаха да скрият нещо от нас децата, майка ми и баща ми говореха помежду си на гръцки. Това бе литературният език, който владееха най-добре, но ние вкъщи само български приказвахме. Родителите ми бяха големи националисти и дума не можеше да става да учим гръцки.

Майка ми и баща ми се женят веднага след Първата световна война. През Балканските войни татко е бил в затвора в Чаталджа, заподозрян, че е български шпионин. Дотогава е бил търговец на добитък, събирал е стада в Северна България и във Влашко – каубойска работа – и карал добитъка в Истанбул да го продава. След женитбата си наследява риботърговията от своя тъст. Двамата правят много успешна сделка, като изнасят хайвер за Румъния – дядо ми във Варна, а баща ми в Истанбул. Така тръгва работата и през 20-те и 30-те години татко значително забогатява. През 1935 обаче родителите ми решават да напуснем Истанбул, да дойдем тук, да се установим в България, за да могат децата да ходят в българско училище. Но запазваме турското поданство, защото основната търговия на баща ми е в Истанбул.

Докато започне войната, той постоянно пътуваше между Истанбул и София. Да кажа обаче, че ние израснахме в тясна връзка с България. Още докато бяхме в Истанбул, летата задължително прекарвахме тук – месец при родните във Варна и месец в Костенец на планина. Един брат и една сестра на майка ми бяха починали от туберкулоза, тя самата беше застрашена, та целия си живот прекара в ужас пред тази болест. Пазя прекрасни спомени от Костенец. Старият автобус, който пухтеше и все си мислех, че сърцето му ще се пръсне, докато стигне от гарата до Любимовата вила, където наемахме стаи, големите маси в двора на вилата, селските момичета в носии, които слизаха от планината покрай водопада с пълни кошници горски ягоди и боровинки (от тях майките варяха сладка), безкрайните игри на бандата, към която принадлежах. Тези първи български познанства от Костенец запазихме за цял живот и до ден-днешен. Някои приятели вече ги няма, за съжаление, като Зизи Маркова, но Нина Бакалова продължава да е една от най-близките ни приятелки. Моите

деца, племенниците ми, техните деца, всички познават леля Нина и задължително я посещават, щом дойдат в София.

Та дойдохме в София. Тук тръгнах за пръв път на училище, а и сестра ми, защото като момиче я обучаваха частни учители в Цариград. Така минават годините. Сетне влизам в 9-а Народна прогимназия, сестра ми – в Първа девическа, а брат ми, по-голям от мен, в Първа мъжка, до нас, после в Софийския университет. Ето това е историята ни.

Израснах на улица „Московска“ 27, където баща ми купи апартамент. Атмосферата беше спокойна, уютна, непрестанно идваха на гости роднини, поднасяха се кафета, водеха се разговори. Дойде войната, но аз сякаш не осъзнавах това. От прозореца на моята стая, който беше точно срещу съветската легация, наблюдавах колата на Гестапо, която бе постоянно паркирана на малкото площадче. Тайно следях флиртовете на нашата слугиня с един немски войник. Бях смутен от това, че мой съученик, за съжаление не си спомням името му, трябваше да носи жълта звезда; съчувствах му, защото и аз бях хем българин, хем различен като турски поданик, но не си давах ясна сметка какво става наоколо. Животът ми бе запълнен с момчешки работи – колелото, марките, приятелите. С баща ми до мене аз се чувствах тотално защитен. Той излъчваше стабилност, спокойна сила и сигурност. Нищо лошо не можеше да ме сполети, нямаше съмнение: каквото и да станеше, баща ми щеше да го прогони, той знаеше как да се справя с опасностите.

Така и стана. Три дни преди Девети септември той ни изведе от България обратно в Истанбул. Може би краят на детството ми бе дошъл с бомбардировките. Най-голямата преживяхме с брат ми в един сутерен на улица „Оборище“ – открих го съвсем случайно преди няколко години. Бяхме отишли на гости у леля ни и това бе мястото, където успяхме да се скрием.

Потрябва да напуснем София. Заминахме в голяма суматоха, аз почти нищо не помня. Като сме се качили във влака, паднал съм болен от преживения ужас. Наложило се да слезем в Пловдив, оказало се жълтеница. Евакуацията прекарахме в Айтос, където уж следваше да ходим на училище, но така и не се стигна до това. Приятелите ми ги нямаше, отегчавах се и взех да се уча да стрелям с ловна пушка по врабците. Когато започна лятото, отидохме с майка ми, брат ми и сестра ми във Варна, където в началото на септември получихме телеграма от баща ми: „Веднага тръгвайте за Пловдив!“ Там се срещаме с татко, всички с по едно куфарче. Беше 6 септември 1944-та, прекосихме границата с Турция, нали сме турски поданици, и се прибрахме в Истанбул с намерението да останем

там няколко седмици. Баща ми рече: „Докато положението се пуспокои в София и след това пак ще се върнем.“ Настанихме се у леля Ленка, сестра на баща ми, в Шишли.

Ние фактически сме българи от Истанбул, от старата българска колония в Истанбул, към Екзархията, към българската църква „Свети Стефан“, където съм кръстен. Преживях това преминаване на границата на шести септември като първото чувство на дълбока загуба в живота ми. Чувствах, че нещо се е пречупило, беше тежко усещане за загуба, свързано с приятелите ми от улица „Московска“, нашата градинка пред „Света София“, където играехме на топчета, изчезването на близките и познатите, които останаха в България, и особено брат ми, той остана тук. Загуба огромна…

– Всъщност Вие на колко години бяхте?

– Четиринайсет точно. Загуба огромна. С пристигането с влака на „Сиркиджи“ почувствах, че това е съвсем друга страна, която няма нищо общо с „Московска“ 27, където израснах. Нищо общо, друго е! Много съм плакал, разказваше мама в продължение на месеци след това. Но животът трябваше да продължи. Баща ми ме прати във френско училище, колежа „Сент Беноа“ – да науча френски, понеже това е най-престижният език. Трябваше да мина и изпит по турски, а аз отказвах да го уча. Сигурно е било съпротива срещу промяната, която не исках да приема. Все пак изкарах изпита по турски – баща ми даде рушвет и минах. Голямата полза бе, че в „Сент Беноа“ научих френски. Бях го учил и в София, но нямаше сравнение, тук с отците лазаристи наистина го овладях. Намерих и приятел, евреин, който за съжаление почина много млад още докато аз учех в Швейцария.

Кантората на баща ми се намираше в един стар венциански хан, близо до Златния рог, който за жалост днес не съществува вече. Татко седеше обичайно зад голямото си бюро; пред него, дълбоко потънал в едно ниско кресло, бе неговият съветник Халева, човек врял и кипял в ориенталската риботърговия. Надясно, зад ниско писалище с пишеща машина седеше Георги, млад писар, погърчено македонче, при когото взимах уроци как се дават бакшиши в държавните канцеларии. Изкуството беше как да подам папката на чиновника зад бюрото, та да успее той по-лесно да прибере поставената в нея банкнота в чекмеджето си. Встрани покрай стените бяха наредени пейки, на които рано сутрин се настаняваха капитаните на гемиите, след като стовареха на пристана уловената през нощта риба. Във вътрешния двор под мраморните колони непрестанно се варяха кафета, а млади момчета тичаха напред назад с подноси. Капитаните, обикно-

вено уморени, мълчаха и сърбаха кафе. Баща ми беше на телефона или говореше с Халева. Дейността на ориенталския търговец беше ясно и силно изразена.

Тогава не обичах онази атмосфера, беше нещо чуждо. Открих Истанбул много по-късно. Баща ми реши да ни изпрати със сестра ми в Европа, да получим по-добро образование. В Швейцария. Такава беше тогава традицията. В очите на ориенталския търговец швейцарската диплома имаше голяма стойност. Първа замина сестра ми (вече беше голяма, завършила гимназия в София), да се огледа и намери училище, за мене. Аз останах да чакам край Босфора. С часове висях на моста на Галата, гледах корабите и мечтаех как ще се кача на някой от тях, за да се махна оттук. С възхищение наблюдавах войниците от Шести американски флот; чистите им униформи в сравнение с раздърпания вид на турския аскер провокира първите ми мечти, свързани с Америка. Един свят, точно противоположен на този, където живеех в момента. Другият ми отдушник бяха американските филми, залели екраните след войната. Започнах да си купувам „Рийдър дайджест“ и да уча сам английски, за да мога да се доближа до онзи прекрасен свят.

Най-после през септември 1946 заминах и аз. Това бе един от първите параходи, които пресичаха Средиземно море след войната – румънски, бял, луксозен пътнически параход, няма да го забравя, който често спираше пред страх от мини. Пристигнах шестнайсетгодишен на 16 септември 1946 в Женева през Марсилия, която беше още силно разрушена. Пристанището, всичко беше в развалини. (В онази Женева, където отивам утре, трябва лекция да изнеса там!) А в Женева попаднах в едно международно училище, което нямаше нищо общо било с 9-а Народна прогимназия, било с френската католическа школа в Истанбул. Нали в „Сент Беноа“ съучениците ми бяха гърци, турци, евреи, арменци, от Ориента, а аз – единственият българин. В Женева изведнъж се оказах част от една изцяло непозната типична европейска буржоазна атмосфера. Ако питаш: „Познавате ли колите „Ситроен“ – колите „Ситроен“ са ето това момче.“ „Познавате ли, имаше нов италиански параход „Андреа Дориа“ от Генуа – ето, „Андреа Дориа“ е това момиче.“ А тъй като това беше международно училище, всяка сутрин в рамките на половин час лекция пред учениците изнасяше някоя от големите личности на посещение при ООН в Женева. Та така, една сутрин такъв лектор беше Уинстън Чърчил. Ето в какво училище попаднах. Останах две години там, минах френския бакалореат, научих френски, адаптирах се изцяло, усвоих не само езика, но изобщо френската култура; младите попиват бързо, аз много бързо попих.

След това записах университета, завърших социално-икономически науки и география. По-късно осъзнах, че училището е било много сериозно, но университетът – абсолютно калпазански, където дават дипломи *„bons pour l'Orient"* – важат за Ориента, но голяма наука в онзи смисъл, в който я открих по-късно в Кълъмбия, не дават.

По онова време обаче открих етнографията и реших, че това е, което искам да върша. Стана по време на една експедиция из Северно Мароко. Отидох там с един мой приятел биолог, който изучаваше дребния животински свят в дъното на пещерите. Става дума за карстови планини, с огромни пещери и езера ниско долу. Моят приятел слизаше да събира спесимени, а аз седях и му държах въжето. Разхождам се горе и виждам къщи, малки селца, махали, сякаш от каменния век идват. Бях силно заинтригуван от този свят, исках да го опозная, някакво много силно и дълбоко чувство. Така реших да стана етнограф. Обаче в Женевския университет не се преподаваше етнография, а и като турски поданик пред мене нямаше никакви перспективи в Швейцария; не бих могъл да си намеря работа там. Вече бях двайсет и двегодишен, нямам служба – турчин – да се занимавам с етнография в Швейцария. Така реших да емигрирам нанякъде и да замина за Квебек, понеже е френско, английски не зная. В такъв контекст пристигам в Квебек.

– Вие избрахте Канада вместо Щатите поради френския език ли?

– Най-вече поради френския. Майка ми имаше приятелка, госпожа Байоти, българка, женена за унгарец, която работеше в Градската библиотека на Отава и тя ѝ писа: „Тук постоянно търсим служители за Библиотеката, вашето момче е културно, завършило е университет, пратете го тук! Ето, да запише един курс „бибиотеко-економикс" и ще стане библиотекар." Но отново без малко турският паспорт да стане пречка. По онова време в Канада не приемаха много имигранти от Ориента. За да взема виза от канадското посолство в Берн, трябваше да представя кръщелното си свидетелство. Така, заминах за Канада с турски паспорт, но с българско кръщелно свидетелство. Отиването отвъд океана бе за мене второто дълбоко чувство на загуба. Имам предвид културна загуба, може би дори по-дълбока от загубата на България…

– Относно Швейцария, така ли?

– Във връзка с Швейцария. Понеже там вече бях станал швейцарец, бях абсолютно интегриран, езикът ми бе на *native speaker*, с локалния акцент, имах годеница швейцарка. В тази страна оставях приятелите си, сестра си, която се бе омъжила за швейцарец, родителите ми, които също се бяха преместили там. Така че заминаването ми за Канада бе дълбоко

травматично. Както напускането на България – като че ли половината от моето тяло се отцепи и изчезна. Дълбоко чувство на загуба, която не знаех как да компенсирам.

– А бяхте ли дотогава, след напускането на България, поддържал някакви връзки с нея?

– Не. Всъщност – да. Писал бях писма до някои от приятелите тук. За съжаление, не можаха да се намерят писма от онова време. Би било интересно да ги видя сега. Забравил съм какво точно съм писал тогава. Важното усилие тогава бе да стана швейцарец и то е останало в паметта ми за въпросния период.

– А брат Ви?

– Брат ми остана тук. Такава беше традицията: той беше големият син и баща ми го определи да се занимава с нашите имоти тук и да продължи търговията. Бащата – в Цариград, синът – в България, такава е традиционната връзка винаги, знаете. Другата причина той да не отиде в Турция беше, за да не го вземат за турски аскер. Ние от това бягахме, от това се опасявахме, това бе нашият кошмар – турският аскер. Доволни бяхме да бъдем турски граждани, но до момента, когато трябва да отидем във войската. Понеже там се знае кога отиваш, но не се знае кога се завръщаш. Отиваш някъде из Анадола и там оставаш.

– Както сега и нашите изселници, всъщност. Предпочитат с двойното гражданство да идват да си отслужат тук момчетата.

– О, няма сравнение. Ето сега, чета Орхан Памук, една по-нова книга: „Сняг“. Това е нещо фантастично, той е гений.

– Говори се, че може би ще стане следващият нобелист.

– Те го предложиха, само че май по политически причини не я получи. Заради процеса в „Гардиан“ пишеше: „Нобеловата награда е създадена за него.“ Та ето, брат ми остана, нямах връзка. Връзките с България от Швейцария по онова време бяха много трудни… Разбира се, в Швейцария имах връзки, не толкова с България, а с българчета, които по един начин или друг успяваха да се измъкнат оттук и да останат в Женева. Нямаше много, няколко само. Между тях – Клавдия Заимова, която дойде там като студентка. Тя трябва да е пристигнала няколко месеца или година след мен. Аз – 1946, тя – 1947 трябва да е дошла там. Практически ние заедно израснахме. С нея бяхме в един клас в 9-а Народна прогимназия, понеже, след като убиха баща ѝ, тя беше изгонена от Немското училище и дойде в нашия клас. Понеже и двамата бяхме маргинали – тя с баща си, аз с турското поданство, добре се разбирахме, макар тя сега да казва, че аз съм бил англофил, я тя германофилка тогава, та сме си из-

тъквали взаимно предимствата на английската точност и на немската дисциплина.

– Вие сте били съученици.

– Съученици тук и състуденти в Женева. Имаше и други, две-три момчета, които останаха в Женева или минаха-заминаха, имахме връзка. Преди няколко години имаше интервю с един от тях във вестник „Демокрация“ – от години живеел в Швеция. Опитах се да намеря координатите му чрез редакцията на вестника, но не ми отговориха. Трябва да кажа, че в Женева бях доста наляво в идеологически смисъл. Поддържах връзка с университетската работническа група, ходех на техните заседания.

– Тоест, на Вас не Ви се е струвало страшно това, което се случва в България? След като сте бил ляв по нагласа. В смисъл: идването на комунистите на власт. Или не сте размишлявал по тази тема?

– Размишлявал съм, разбира се, как да не съм размишлявал на тази тема. Вижте, във връзка с комунизма аз бях жестоко против българския комунизъм на Вълко Червенков и на Цола Драгойчева, органически бях срещу тях. Та нали заради тях напуснахме България, конфискуваха цялото ни имущество, не пускаха брат ми. Това не пречеше да се интересувам от френския комунизъм, от Морис Торез, от левичарските движения изобщо, такава беше атмосферата около мене тогава. Това бе идеологическата ми ориентация. Но като пристигнах в Монреал, Торонто, Отава – там нямаше политика в същия смисъл, това бе един нов свят, много далече от европейския, където тези идеологически битки се произвеждаха.

– Трябвало е да се адаптирате там.

– Да, беше различен свят. Един малък епизод: когато пристигнах в Северна Америка с параход от Хавър до Ню Йорк, където се оказа, че имам някаква леля, тя ме прие и веднага отидохме да ме представи пред нашия владика дядо Андрей. Носех и писмо от баща ми до него. Тук е мястото да спомена, че баща ми години наред снабдяваше свещоливницата на Светия Синод с восък, познаваше добре духовните лица. Дядо Андрей ме прие добре и ми каза: „Гледай, твоята виза е за Канада, аз вдругиден отивам до Торонто, ако искаш, ела с влака да пътуваме заедно.“ Всъщност на канадска земя стъпих за пръв път в компанията на българския митрополит за Америка. Настанихме се у местния свещеник, българския поп в Торонто. Там има голямо българо-македонско общество. Този поп преди войната, през Голямата депресия и по време на войната, той ги е кръщавал, венчавал, погребвал, а те – благодарни, му дали средства да си купи къща. Пък къщата – нещо огромно, с басейн с кръгъл мраморен шадраван в хола. Попът и той – изцяло обръснат, с пура, сядаме и ведна-

га ни предлага уиски, с две думи, модерен поп. Аз не знаех, че има такива свещеници. Това бе моят първи сблъсък с Америка.

От Торонто отидох в Отава, минах библиотечния курс, който бе само един семестър, та през лятото се върнах в Торонто. Наех стая у Константин Капанов. Той бе невероятно благороден човек, имигрирал от Швейцария, където е работил в българската легация. Звенар: красив, строен, имаше типичното излъчване на царския офицер отпреди войната. Много умерен във възгледите си, поради което домът му бе своеобразен притегателен център за емигрантите от България. У него идваха хора с различни политически убеждения, пиеха бира и дискутираха българската политика.

Аз работех в една фабрика за колбаси, а вечер, провокиран от атмосферата у Капанов, почнах да събирам материали за българо-македонската колония в Торонто. Така сам се заех с научна работа. Междувременно бях се свързал с Националния музей на Канада в Отава и докато през деня работех във фабриката, вечер трупах сведения за българо-македонците, един ден ми се обаждат по телефона от Музея и ми казват: „Нашият фолклорист за френските материали напуска, отива другаде на работа, шест месеца заплата остава, неговата заплата, искате ли да дойдете Вие? Решавайте веднага, има и други кандидати!“ Аз отговарям: „Пристигам веднага.“ Така влязох в Националния музей и всичко дължа на тази институция. Две-три години работих върху архивите на френския фолклор от Канада, които се оказаха изключително богати. В периферията фолклорът е много по-запазен отколкото в центъра, където е разрушен от училищата, университетите, радиото, вестниците, от градската литература.

Пристигна и годеницата ми от Швейцария, ожених се в българо-македонската църква в Торонто, кумуваха ни семейство Капанови. След това почнах работа с ескимосите, напълно случайно. Заедно с мен в Музея в Отава постъпи и друго момче – изследовател, дипломиран в Института по ескимология към Университета в Копенхаген. Установил се там след войната Институт по ескимоски науки, а той бе първият дипломиран. Беше французин от Магреба, Клод де Гоф се казваше. Отиде на експедиция в залива Хъдзън, където има отделна група ескимоси, обособени в залива. На следващата година замина отново, но не се върна, загина. Лодката се обърнала, двама ескимоси също изчезнаха. И в този контекст директорът на музея ми рече: „Гледайте, за нас ескимосите са важни в Канада. Трябва ни млад човек, който да почне работа върху ескимосите, понеже имаме тежък изследовател – Даймънд Дженес – много голям учен, но той вече е пенсиониран, над осемдесетгодишен.“ (Аз публикувах

неговата био-библиография по-късно.) „Ако искате, продължете работата на вашия приятел.“ Така, без да искам, почнах работа върху ескимосите. Бях женен, дете се роди, отивам за увеличение на заплатата: „Не – казват – без висша диплома не може. Редът е с докторат.“ Отговорих: „Да се върна в Женева, но там нищо няма.“ А те: „Женева не важи, не е диплома за нас.“ В този момент се появява един американски студент, не съм забравил името му – Пол Хазърт, той работеше върху една колекция предмети от бакър от индианците по Западния бряг на Тихия океан. Идваше от Колумбийския университет.

Вечерта отиваме да пием бира и аз го питам: „Какво да правя?“ „А – казва той – пиши на професор Аренсберг в Колумбийския университет!“ Писах аз на професор Аренсеберг, той ме покани: „Ела да се видим!“ Отидох и ме приеха. Преместих се със семейството си в Ню Йорк в Колумбийския университет. Може да се каже, че „Кълъмбия“ по онова време беше най-значимото място, където можеш да учиш антропология. Това беше катедрата на Боас. Влизаш в административното бюро на департамента, стените в портрети, всички еднакви, от тях те гледат светилата на антропологията, всички преподавали тук и само един портрет с два сантиметра по-голям – на Боас, основателя. Тогава там ръководеше Маргарет Мийд, аз бях неин студент. Оказа ми огромно влияние. Особено чрез семинара по теренни изследователски методи, където се занимавахме с прилагането на аудиовизуални технологии на етнографска регистрация. По-голямата част от семинарите се провеждаха на детската площадка на Университета, наблюдавахме майките и децата и регистрирахме техните действия, поведение. „Кълъмбия“ ме обучи за цял живот, чрез него влязох наистина в антропологията и получих професионалното си формиране.

Тогава в Ню Йорк, пак благодарение на професор Аренсберг, осъществих един много интересен контакт, свързан с това, което Ви интересува: българската връзка. Той изпрати при мен своя приятел Едуард Хаскел, математик, който работеше върху нова теория – периодичната геометрия. Не това обаче е важното. Хаскел бе потомък на едни от първите протестантски мисионери сред българите Хенри Хаскел, дошъл още през XIX век в Пловдив. Баща му, също Едуард, дълги години бил директор на Американското училище в Самоков и на американското Земеделско училище в Солун. А Едуард Хаскел, с когото аз контактувах в Ню Йорк, бе роден в Солун, живял в Самоков и София. Пазеше прекрасни спомени за страната, говореше български, макар и с акцент. Станахме големи приятели, той редовно идваше с цигулката си на гости у дома, свиреше чу-

десно, двамата винаги говорехме на български помежду си, спомняхме си България. За последен път се видяхме 20 години след това: имах лекция в Американския музей за естествени науки, а той беше там на първия ред. По онова време бях прекалено натоварен, изведнъж покрай ескимоските ми филми бях канен наляво-надясно. Притеснявах се как ще се справя. Споделих това с него и той заяви: „Ти винаги си бил доста нервен, все си имал проблеми, но все си ги преодолявал“. Надявах се да излезе прав. Едуард Хаскел не беше женен, не зная какво е станало с архива на семейството му. Трябва да ги е предал на някоя институция.

Отпосле вече животът ми стана чисто професионален, с ескимосите и с други проекти. Преместих се в Университета в Монреал, където преподавах до 1993. Участвах в Щатите, в Бостън, с един проект, който имаше определящо значение за моята кариера. Беше през управлението на Кенеди, епохата на големите проекти. За целите на този проект произведохме серия филми за ескимосите. Филмите се използваха в една педагогическа програма, чиято цел беше да въведе общата антропология в американските училища. Като наблюдават действията на ескимосите на екрана, десетгодишните деца трябваше сами да стигнат до определени изводи за основните механизми на функциониране на човешките общества. Програмата потръгна, макар и на експериментален етап. Аз заминах за Афганистан, за да подготвя втората част на проекта, в която въз основа на материалите, дето трябваше да заснемем там, щяхме да представим прехода от номадизъм към усядане, създаване на градски центрове и прочее. В това време в САЩ започна идеологическа кампания, предвождана от един конгресмен републиканец, консервативен спрямо нашата педагогическа програма. Обвинени бяхме в релативизъм и в разрушаване на традиционните семейни ценности в Америка. Спряха ни финансирането, та аз се върнах в Канада. Миналата година Националният филмов борд на Канада направи документален филм за същата педагогическа програма, която произведе толкова шум навремето. Сега отново има жив интерес към тази тема – беше ли възможно да се продължи програмата, какъв щеше да бъде ефектът и така нататък.

– Хайде да дойдем малко и в България. Кога взехте решение да се върнете у нас? Все пак при цял живот, и професионален, изживян далече от България…

– Без никаква връзка с България ли? И да, и не. Още с отиването ми в Канада, въпреки успехите, появи се и носталгия. Тя произтече също и от една психическа нестабилност, неопределеност. Аз постоянно съм пътувал, сменял съм терените – при ескимосите, в Етиопия, Афганистан,

Индия, докато повечето етнографи са специалисти по една област и остават в нея. Носталгията се появи много рано. А понеже в началото не можеше да става и дума да се върна в България, 1961 или 1962 през лятото реших да отида в Югославска Македония и да създам нещичко като нов терен там. Избрах едно село, което се наричаше Скочи вир, Битолско, при Завоя на Черна. Прекарах цялото лято там, събирах данни преди всичко за социологията на кавгата – беше кавгаджийско село. Събрах и грамадна колекция от материални вещи, та имах нужда от голям камион, за да вдигна всичко. Тази колекция днес е в Американския музей за естествена история. Но там, в селото, моята носталгия се превърна в дълбока тъга, мога да кажа дори отвращение; нямах сили да се върна обратно в това село. Тъжно ми беше, много. Отношението на града към местните селяни бе на тоталното им отхвърляне, нито искат да ги видят, нито искат да ги чуят. За луд ме смятаха хората от града, задето аз, културен човек, от Америка идвам тук да се завра в село със старите „магесничарки"… Това бе един нов македонизъм, който се зараждаше и който се дефинираше през града, Скопие – Белград, с дълбоко презрение към селяните. Ето какво ме ужаси: омразата! Като влязох в селото, почувствах, че влизам в неолита. Нямаше радио, електричество, само едно колело; от френски каски от Първата световна война бяха изчукали тенджери – така беше: тъга и безнадежност. Усетих, че титовизмът е толкова сляп, колкото и различните гръцки, български и сръбски воеводи, чети, които са се били там. Титовизмът не беше с по-отворени очи, ако мога да се изразя така. И днес така излезе. Преди няколко години посетих отново Скочи вир. Селото е пусто, има десетина възрастни хора. Всички заминали още навремето за Австралия.

– Все пак кога и как решихте да дойдете в България?

– Започнах да се връщам първо, в края на 70-те и началото на 80-те години. След смъртта на баща ми майка ми поживя няколко години при брат ми в Италия, дойде за една година и в Канада, но искаше да си дойде тук, да почине в родината си. Та идвах заради нея. Даже до морето не ходех.

– А защо, беше Ви страх ли да се движите из България, или…?

– Не, не ме беше страх, идвах тук, за да бъда с майка ми. Знаех, че скоро ще си отиде.

– А, Вие просто, за да изпратите майка си.

– Да, за да изпратя майка ми. Макар през последните си години тя да бе доста склеротична, не исках да изгубя нито един миг с нея. Ходехме до градинката на „Свети Седмочисленици", където беше нейната църква,

всеки ден идваше вуйчо ми точно в 4, пиехме кафе и си приказвахме. После комунизмът пропадна на 10-и ноември. Аз по това време често ходех в Сибир, поканиха ме през перестройката заради ескимосите. За мене беше много интересно да видя сибирските туземни народи, „*маленких народов Севера*“, както ги наричат руснаците. Беше нов терен и интересна база за сравнение. Често се шегувам, че точно там, в студения Сибир, остяките ме подтикнаха да се върна в България. Чудеха ми се какво правя при тях и питаха защо не се установя в България – „*Там все: и хорошее питание, и море, и горы, и солнце, и вино*“. По това време у мене мисълта да се пенсионирам от университета бе вече твърдо узряла. Преподавателската работа в Северна Америка е изтощителна, непрестанно готвиш нови курсове, проверяваш студентски писания, ръководиш дипломни работи и дисертации, много рутина и малко време за изследвания. Исках да се пенсионирам, за да продължа да се занимавам с различни проекти. А желаех да се преместя наистина на по-топъл климат. Можех да отида в Мексико, както ми предлагаха, но, за да работя там, трябваше да науча испански, което не ми се струваше удачно решение на моята възраст. От гледна точка на езика България бе много добра възможност.

Така започнах да се връщам тук. При всяко ходене в Сибир спирах и в България, няколко години подред. Направих няколко сондажни пътувания надолу из Гоцеделчевския район и реших, че тук може да се работи и живее. Не ми беше трудно да взема решение и от друга гледна точка: бях разведен, дъщеря ми, която ме наследи в професията, започна работа в Хималайския регион, синът ми, който е авиоинженер, се премести от Монреал във Ванкувър. Така че продадох къщата в Монреал и с един куфар пристигнах в София. Така се прибрах.

– А на Вас не Ви ли бяха останали някакви имущества в България?

– Апартаментът на улица „Московска“ 27, на ъгъла с „Раковска“, е бил продаден два пъти. Първия път – на човек, който се наричал Живко Живков, бил големец навремето.

– Да, той беше един от членовете на Политбюро.

– Тя, интересна е историята с него. Според брат ми, всъщност той харесал апартамента, когато арестували семейството на Павел Груев, началника на царския кабинет. Димитри беше пръв приятел с Буби Груев, големия му син, бяха неразделни, а когато комунистите ги изгонили, брат ми ги приютил в нашия апартамент. Дошли посред нощ, качили ги на един камион и ги извели от София. Живко Живков харесал апартамента и това било началото на конфискационните дела. След това той го продал на друг, води се добросъвестен купувач. Така че не ни го върнаха, дадоха ни бонове.

– Компенсаторни бонове.

– Знаете ли, за нас са важни не парите, а апартаментът – там са нашите спомени, детството ми.

– А нямахте ли магазини, след като баща ви навремето се е занимавал…

– Не, баща ми беше ангросист, той нямаше магазини, само с риба ангро се занимаваше. Имаме и едно място тук, част от градината на Физико-математическия факултет и за него водим някакви дела години наред, но и там ще има сигурно бонове. Както и да е.

– А интересно брат Ви как е излязъл от България? Коя година?

– Той преживя много. Остана тук до 1957. Междувременно се ожени за Пепи Златева, голямата дъщеря на Никола Златев, минния предприемач. Те притежаваха мини „Чумерна“, които също бяха конфискувани, както и нашите имоти – кантората на баща ми, акции и прочее. Трудно намираше работа, опита се да се занимава с библиография при Тодор Боров, но и оттам го изхвърлиха като политически неблагонадежден. Хващаше се по строежи, после по ирония на съдбата работи малко като снабдител в бившите мини на тъст си. Родиха се две деца, моите племенници Асен и Вера. Майка ми и баща ми за пръв път ги видяха вече големи деца. През 1956 Пепи, която беше обещаваща пианистка и преподавателка в Консерваторията, дойде на един конкурс в Женева и тогава с баща ми измислиха план. Сестра ми, вече швейцарска поданица, дойде в България и ходи лично при Антон Югов да моли да пуснат брат ми да дойде да види родителите си в Швейцария. По чудо му разрешиха, но тогава избухна Унгарската революция. Така че чак през юни 1957 успя да напусне България.

– Той в най-мрачните времена е успял да излезе от тук. Вероятно по силата на това, че цялото му семейство, родителите, са с друго гражданство?

– Да, разбира се. То и той беше турски поданик, но по Девети септември бе дал паспорта си на една роднини да го скрият, а те му казали, че са го изгорили от страх. Но жена му и двете му деца останаха тук в България. Тях чак през 1962 година ги пуснаха, след пет години. След пристигането на брат ми на Запад, баща ми възстанови риботърговията. Той се върна в Измир, а Димитър се настани в Местре и така търгуваха. Брат ми успя, разшири дейността им, направи състояние, отгледа децата си, даде им добро образование. Последните години от живота си прекара в Париж, за съжаление вече е покойник. Остави прекрасни спомени. Имаше перо, мисля, че това беше тайната му мечта – да бъде писател, но остана верен

на традицията и прекара целия си живот в риботърговията, както се полага на първородния син.

– А не искате ли да направите някакъв коментар на това: защо всъщност не Ви прие някак си академичната общност, когато дойдохте тук?

– Нищо не зная. Ни най-малка идея нямам.

– Нещо много странно има около това, според мен, защото Вие донесохте една нова наука, която тук я нямаше. Обучихте някои млади хора, а въпреки всичко…

– Продължавам да контактувам с младите – с Харалан Александров, с Илия Илиев, Невена Димова, Юлиян Константинов, който е рядък случай, защото фактически е самоук, започна твърде късно и въпреки всичко успя, публикува на Запад, по-познат е там, отколкото тук. Виждам се и с хора от институтите по етнография и фолклор – Маргарита Карамихова, Петко Христов и други. Завчера например имах лекция в Културологията, Даниела Колева ме покани, има там магистърска програма, студенти. Тази година изнесох две лекции и за магистърската програма по американистика в СУ. Отвреме навреме преподавам и в Нов български университет. Но това са епизодични неща. Знаете ли, може би причината е у двете страни. Аз често отсъствам от България, имам проект с дъщеря ми, която, както Ви казах, работи из Хималаите, така че не бих могъл да поема пълен курс лекции. В началото имах повече ентусиазъм, но като видях, че няма особен интерес и аз не се обаждам.

– Да, доста е консервативен нашият Университет и изобщо академичната общност, та всъщност не се възползват от факта, че Вие живеете тук и бихте могъл да четете лекции.

– Може би сте права.

– Да, познато. Така и на мене сега за първи път дадоха малко часове по една магистърска програма – беше цяло чудо, че ме пускат в Университета.

– По-лошото е, че има много талантливи млади хора от институтите по социология, по етнография, биха могли да внесат свеж въздух във висшето образование, но не са охотно допускани. Види се, има някакво чувство на страх. Всичко, което е ново и чуждо, е дразнещо, та се дърпат от него, а това е загуба за студентите.

– В Университета, Софийския, нашите специалности вече не са привлекателни за младите хора.

– Да, за съжаление. Има ориентация към бизнес професиите. Но аз не жаля, че се върнах в България. Е, разбира се, често ми липсват западни-

те библиотеки, липсва ми западната култура изобщо, но днес с Интернет светът е много по-достъпен. Наистина се глобализира. Чрез компютъра непрестанно съм в контакт с близките и колегите. Нещо, което беше немислимо, когато се върнах. За добро или зло България днес не е България от моето детство. Уви, няма начин да възстановя приятелството от онова време, когато бяхме дванайсет-тринайсетгодишни момчета, и спрямо което чувството ми на загуба беше най-дълбоко. Като се върнах, свързах се с Иван Стоянович, но той почина. Кольо Панов също почина. С него така и не успях да се видя. Сега се виждам често с Алик Ораховац, открихме се в последно време. Сред най-близките ми остава и Клавдия Заимова. Разбира се, имам също родните, поддържаме връзки, срещаме се относително често. После намерих нови приятелства, а, струва ми се, и направих нещичко тук. Ето вече 4 филма имаме само за Брезница. То стана „моето“ село. Въпреки подозренията в началото (смятаха ме за шпионин, турски, американски, най-абсурдната версия беше, че ходя там да докажа, че помаците са потомци на кръстоносците), мисля, че днес ме приемат като част от селото. Няма седмица да не се обади някой от Брезница, имам прекрасни приятелства и контакти там. Помаците са благородни и гостоприемни хора. Така че, струва ми си, имаше смисъл да се върна в България.

Интервюто взе Антонина Желязкова
София, април 2006 г.

Снимка: Биляна Станилова

Атанас Свиленов

– Израснали сте в София. Какви са спомените ви за първите години след 9 септември, когато тръгвате на училище: кой ви насочи, как се обърнахте към литературата?

– Аз съм градско момче, роден съм и израснал в София в едно, бих го нарекъл, незабележително семейство. Не мога да се похваля с някакви ве-

лики и забележителни родови корени: родителите ми са обикновени хора, не особено политизирани. Почти целият ми съзнателен живот протича след Девети септември, тогава тръгвам на училище; от госпожа учителката стана другарка. После дойде ред на чавдарчета, септемврийчета. Вкъщи никога не са били коментирани някакви политически проблеми, но родителите ми не бяха добронамерени към системата. Помня, още много малък, докато излизаше вестник „Зелено земеделско знаме“, баща ми ме караше да му го купувам на будката. Той имаше интерес към духовното. И досега съм му благодарен, че се грижеше вкъщи да влизат книжки. Бях абониран, когато още излизаше след Девети септември списанието „Детска радост“. Всичките за годината книжки после се подвързваха в картонена папка с връзки. Носеше ми и „Светулка“, докато излизаше. Имаше и още много книги вкъщи. Четях далече преди да тръгна на училище: Ангел Каралийчев, „Ането“, „Тошко Африкански“, патиланските истории на Ран Босилек, „Приключенията на Жари“ от Емил Коралов – това ми бе носено у дома, и какво ли не.

Баща ми е бил и търговец, и келнер, и физически работник, нещо като химик в завода за каучукови изделия „Бакиш“ – бившия (после стана „Георги Димитров“). Когато е работил в кафене „Учителска каса“ до издателство „Хемус“, завързал връзки с книгоиздатели, даже с някои пишещи хора, писатели. Помня в Борисовата градина – бил съм съвсем малък – ми показа писателя Добри Немиров; загледах се в него, а той мина покрай мене и ме погали по главата.

И без да бъде от тия среди, баща ми таеше някакъв пиетет, уважение към тях. И не зная защо смяташе, че аз трябва да чета, затуй ми носеше много книги. Оттам – интересът ми към литературата. Сега си давам сметка колко е хубаво, че той ме бе въвел в литературния период отпреди 9-и септември. Ето, аз не съм чел тогава, но по-късно научих, че Емил Коралов е написал „Каблешково гори“, „Септемврийци“. Коралов бил златорожец, а доста преди пролетарската критика да го обвини, че е стоял на реакционни позиции, той бързо започнал да се наглася според новата обстановка.

От друга страна нямах вкус към книгите, които тогава ни налагаха: „Героите на Белица“ например. Превъзнасяха „Павлик Морозов“, „Повест за истинския човек“, „Далече от Москва“… Те не ме интересуваха, бил съм захранен с друго. Йовков започнах да чета от много рано. Добри Немиров четох също („Когато бях малък“, три томчета, великолепни книги). Как да не съм благодарен на баща ми, дето е заложил да има точно такава атмосфера вкъщи. Той почти не даваше на майка ми да работи –

искаше да бъде тя вкъщи, да готви, да върти дома, да се грижи за децата, и то през доста бедните години след войната, купонно време.

Той точно тогава отиде да работи по-тежък физически труд, защото му даваха други купони – ТФР (тежък физически труд); с тях можеше да се купи повече. Мляко се купуваше срещу книжки. По-късно майка ми също бе принудена да работи известно време – нали имаше лозунга, че „Който не работи, не трябва да яде“… Помня, че най-вече се възмущаваше от някакъв отдел „Кадри“, където ѝ задавали нелепи въпроси, проучвали са я.

И двамата не бяха участвали в политически партии. Е, при баща ми има такъв случай: моят дядо, чието име нося, бил обявен за кулак, защото не искал да влезе в ТКЗС, пък май е бил и кмет преди 9-и септември на едно село в Елинпелинския край. През последните свои години изпаднал в мистицизъм, после даже минал към църквата, помагал на свещеника; нещо като клисар, биел камбаната. Междувременно лекувал почти цялото село, всички го знаели – нещо счупено, натъртено, отивай при дядо Атанас.

Баща ми след това отиде на фронта, върна се, а майка ми ни е гледала с брат ми, който се роди в началото на 1945. Безумно тежко е било. Бяхме евакуирани – първо в село Априлово, а после в село Белица, в Средногорието. Баща ми през това време работеше в Самоков, в един хотел-ресторант: прескачаше отвреме-навреме, само за да ни види.

После, когато се върнахме в София, в училището бяха настанени съветски войници, живеехме в Подуене на улица „Черковна“. Продължих образованието си в „Антим Първи“. Там моят глад за книги беше до голяма степен задоволен, защото бе запазена великолепна, наследена от 20-те и 30-те години библиотека. Имахме и много добри учители, някои от тях вече дезавуирани от новата власт, примерно един Никола Мънков, преди е бил инспектор в Министерството на просветата, а беше станал обикновен учител по математика. Георги Томалевски – писателят и големият български есеист, ми беше учител по физика и астрономия, но от някакъв началник в Министерството го бяха свели също до редови учител, дано стигне до пенсия. Той е един от първите, който забеляза, че имам литературни увлечения и почна да ми казва какво да чета. Знаех, че е писател, защото беше издал книга с рисунки на Илия Бешков: „Астрономия за народа“.

Той ми казваше, че имал есета, които не искали да му издадат, защото били идеалистични, беше той и дъновист. По-късно (като литературен критик) се обадих в издателство „Георги Бакалов“ във Варна да му публикуват едно томче в поредицата „Есета“. Направихме му така поклон, та

той поддържаше връзки с мене до последните си дни. Това беше един от първите, който ми каза: „Иди отсреща в читалище „Алеко Константинов!“ Там книгите можех да си взимам за вкъщи. Достоевски, Толстой – рано-рано започнах да ги чета, колко съм разбирал, не зная. Една много любезна библиотекарка, която видя, че имам голям интерес, ме заведе в задна стаичка, книгите от която „не се показваха“. Били са инкриминирана литература.

Казах ѝ, че се интересувам от Добри Немиров, а тя ми показа две негови книги – издадени някъде около 1942–43, за новоосвободените български земи – едната за Добруджа, другата за Македония. Заради това той е бил обявен във великобългарски шовинизъм и дълги години беше в сянка, макар и един от председателите на Съюза на писателите преди 9-и септември. Даже сам се е застъпвал много за преследвани комунисти тогава, но те после не се оказаха към него благодарни.

Та, там попаднах на пълното течение на списание „Златорог“, там четях Каралийчев, Дора Габе, имена, които вече знаех, но ги виждах в подруга светлина. След дълги години разбрах, че онази библиотекарка е била жената на писателя Григор Угаров. Веднъж в кафенето на Съюза на писателите той ми сподели какво била запомнила тя: че тогава при нея най-много сме чели Стоян Михайлов* и аз.

Много съм ѝ благодарен, тя ми показваше един друг свят, който ме привърза към литературата, правеше ми удоволствие. Не зная как се е зародил вече стремежът ми да пиша и аз нещо, но в училище за моите съчинения все ме хвалеха учителите. Първата от тях беше Анна Цанова, която се оказа роднина на Влайков; после имаше една Недялка Чалъкова, смело мислеща. Тя ми казваше с усмивка, че не разсъждавам „много правилно“. Имах си и такива ядове, явно не влизах в клишето. Но, слава Богу, у мене се изграждаше някакъв мост към онази литература, която си отиваше, а беше подменяна от социалистическия реализъм. Това и ме е спасило донякъде, защото оттук нататък тръгна манипулацията на цялото ни поколение – заливаха ни със соцреализъм. Но миналото си остана у мене и, когато се заех да пиша, страшно много се интересувах от хората на литературата преди Девети.

– Отбелязвате срещата си с Владимир Василев като забележителен момент в живота си. Кой Ви въведе при него?

---

* Бел. ред.: Стоян Михайлов, социолог, е секретар на ЦК на БКП през 1978–1988 г.

– Може да е бил или Георги Мицков, или Борислав Георгиев. Заведе ме в квартирата му на улица „Неофит Рилски“. Домът му си е бил и редакция, и всичко друго. Списанието* започва да издава в 1920 Паскалев, приятелят на Яворов, а пък Владимир Василев е от най-близките приятели на Яворов. Той няма достатъчно пари да го издържа, после го поема издателство „Хемус“, та до края, когато излиза последната книжка по врме на бомбардировките в 1944. Много малки хонорари е давал Василев; в „Златорог“ са пишели „за престиж“.

Една от първите статии, които отпечатах, беше в списание „Пламък“ – за книгата „Лирика“ на Веселин Ханчев. Беше 1960 година. Как Владимир Василев е узнал адреса ми не зная, но получавам картичка, пазя я и досега – със зелено мастило, отворена картичка. „Поздравявам ви. Ако аз днес издавах „Златорог“, бих ви поканил за мой сътрудник.“ Това е най-големият комплимент, който съм чул през живота си.

Пише в разни справочници, че за първи път съм издал своя работа в „Народна младеж“, което не е досущ вярно. Бях написал нещо за Достоевски още като ученик и то излезе в „Църковен вестник“. Бях го озаглавил „Достоевски – велик страдалец и творец“. Мой близък го беше отнесъл в редакцията: то излезе.

– А интересът ви към киното как се появи?

– Живеехме на „Черковна“ много близо до кино „Савоя“, после преименувано „Трудов фронт“. Киното също страхотно ме привличаше. Гледал съм там какво ли не, тогава се получи тая смес у мене: кино плюс литература. Още не беше встъпила голямата цензура, когато западното беше изтикано – гледал съм в „Савоя“ Чаплин, Лаурел и Харди… Малко след като започнах да пиша първите си литературни творби, се появиха и текстовете ми за киното.

– Каква беше университетската Ви среда?

– Бях приет в Славянска филология, сърбо-хърватски профил. Попаднах в атмосфера, в която мислехме, че нещо ще се пречупи и от това бяхме заразени, много дискутирахме. Поканиха ме в литературния кръжок „Васил Воденичарски“, главно поети. А след това се основа кръжок „Димчо Дебелянов“ към Студентския дом. Там бяха Любен Гройс, Недялко Йорданов, Атанас Мочуров, Григор Ленков, та станах нещо като критик на поколението. Дори в споменната си книга Недялко Йорданов пише, че съм първият му критик.

---

* Бел. ред.: Месечното литературно-художествено списание „Златорог“, чийто редактор е Вл. Василев.

Тогава ме намери Милко Милков (той написа по-късно една нелоша пиеса „Монахът и неговите синове“) и ме покани да им сътруднича в „Студентска трибуна“ – и за кино, и за литература. Аз обаче си следвах, развивах много голяма дейност и даже направих няколко смели стъпки. Бях се свързал с Михаил Кремен, току-що издал първия том на „Романът на Яворов“, и направих една среща в Университета с него. Това беше благодарение на новосъздадения кръжок за литературна критика, който се водеше от Розалия Ликова. Аз ѝ предлагах, а тя одобряваше идеите ми. Поканихме Кремен в една препълнена аудитория. И друга инициатива си спомням: Георги Цанев* навършваше годишнина, може би 70, и бях амбициран в доклада, който изнесох, да ударя оная догматична линия в развитието на пролетарската литература, която довежда до сблъсъка между Георги Бакалов и групата Георги Цанев, Никола Фурнаджиев, Ангел Каралийчев и Асен Разцветников. Те напускат списанието му „Нов път“, преминават в „Златорог“ и затова са наречени ренегати. Като казах на Розалия, че ще имаме ядове, защото партийното решение срещу четиримата не е ревизирано, тя не се възпротиви. Прочетох доклада. Цанев присъстваше, беше поканил Радевски, Фурнаджиев, доста хора, не само студентска аудитория. Имаше страшни ръкопляскания. Фурнаджиев дойде да ме поздрави: „Браво, мойто момче, че имате смелост да кажете истината – наистина имаше такъв догматизъм, който бе много пакостен. Те отричаха дори Яворов.“

Станах близък и с Цанев, той почна да харесва статиите ми. Тогава участвах в един национален студентски конкурс, бях написал нещо за Димчо Дебелянов и неочаквано се оказах победителят. Пантелей Зарев поиска да се запознае с мене и ме насърчи да сътруднича – в „Септември“, „Литературна мисъл“. Още не беше станал председател на Съюза на писателите.

Така започнах. Първата ми публикация за списание „Септември“ беше за Константин Константинов. Беше 1960, а той бе автор, за когото около 15 години не се пишеше нищо, та главно се занимаваше с преводи: Егзюпери, Чехов, Толстой („Война и мир“) – всичко е писал на ръка, робски труд. Току излезе тази моя публикация – все в духа на очакването нещо да се промени след Априлския пленум. Радевски беше главен редактор, пусна я. Тогава дойдоха Милко Милков, Никола Рачев и може би Александър Фол да ме поканят да работя на щат в „Студентска трибуна“. Така започнах като редактор във вестника. И толкова много пишех, та освен че

* Бел. ред.: Акад. Георги Цанев (1895–1986), литературен критик и историк.

изпълвах последната страница, пишех и на предпоследната по всякакви културни теми. И пак – идейни „гафове“. Например, написах един портрет на Рангел Вълчанов, много хубав, за „На малкия остров“. Тогава районният комитет на партията беше в същата сграда, където беше и редакцията на вестника. Привика ме (май беше Георги Атанасов) и казва: „Има партийно постановление за този филм, той е погрешен, трябва да внимавате! Много сте взели за американски филми да пишете, пускате за тях страница.“ Трябвало да има пропорция – съветско кино, българско, пък да имало и малко американско.

Никола Рачев беше тогава главен редактор, сам ни спускаше тия инструкции. Но ме търпеше. Там работеше и Асен Игнатов* преди да отиде в Университета, където по-късно така го натиснаха за вредни възгледи, че му спряха една книга, та той емигрира и живя до края на живота си в Германия; смяташе се там за един от най-добрите съветолози. Той познаваше дълбоко комунистическата система. Много по-късно се видяхме, когато дойде с една делегация.

Преди това обаче трясна оная реч, ако не се лъжа, в края на 1963, в която Тодор Живков натисна яко интелигенцията. Беше огледално на станалото в Съветския съюз – там Хрушчов бе ударил Вознесенски, Евтушенко и други за вредно западно влияние, модернизми и прочее, та скоро след това дойде речта на Живков против поети, против писатели, против киното и тъй нататък.

– С кои други творци работихте през тези години?

– Запознах се със Здравко Петров, с Тончо Жечев. Тончо ме покани да пиша за „Родна реч“. Главният редактор беше Емил Манов, а Драгомир Асенов – заместник-главен. Тончо сетне премина на друга работа, а аз почнах страшно много да се печатя. Даже за първите си книги някои от заглавията съм взел оттам. Така ставах вече известно име.

Проведохме в „Студентска трибуна“ дори конкурс, наградихме покойния много добър белетрист Петър Ковачев. Тогава правеха първите си стъпки Иван Цанев, Калин Донков – всички те бяха наши открития, отличихме ги на конкурса. Издавахме Николай Кънчев, Недялко Йорданов.

Докато все повече падаше мрак се изпаряваха кратките надежди, че нещо съществено ще се промени. Започна игра със системата: да кажеш едно, но да го облечеш в друго, да хитруваш, за да си прокараш свое внушение, което в критиката е трудно, защото тя борави с буквални посла-

* Бел. ред.: Асен Игнатов, философ (1935–2003).

ния. В литературата има метафори, иносказания, фантастичен сюжет. И меракът ми да подкрепям хората от моето поколение – и Кольо Николов, за когото първи съм писал, и Росен Босев, Владо Зарев, други млади хора, бе все по-трудно да осъществя. Като че ли ми стана по-интересно и по-удобно да се прехвърля към онова минало, към което отдавна ми се беше насочил интересът. Прочее, взех да пиша за така наречените класици, а с тия, които бяха оцелели, почнах да правя интервюта. Много съм благодарен, че „Народна култура“ – чрез Тодор Абазов, който беше зам.-главен редактор там – прие да направим такава поредица. Безценни работи се оказаха. Говорих със Светослав Минков – всички смятаха, че той бил абсолютно неразговорчив. Малко преди да почине ме прие, каза ми неща, които тогава не можех да публикувам. Беше жестоко огорчен – много нещо каза и за Караславов, и за други тогавашни литературни ментори. А сега, когато възстановявам онези интервюта за една бъдеща книга, добавям онова, което не съм могъл да пусна.

Или Ангел Каралийчев: той беше нападнат от жестока склероза, а съпругата му – бившата актриса от Народния театър Вела Ушева – ми каза, че бил на периоди. Когато той се оказа по-добре, ме повика. И също ми разказа потресаващи факти. Няма по-хвалебствени статии, да оставим ренегатството му от „Нов път“ до „Златорог“, от неговите за Хитлер в българския печат през 1942–1943. Може да си представите след това, за да оцелее, какво е сторил. От разказчета за смъртта на царя почва да пише разкази за Георги Димитров, за ТКЗС. Беше потиснат, уплашен, вече и тежко болен. А Каралийчев наред с Йовков и Елин Пелин през 30-те и 40-те години на XX век е най-популярният ни писател. И по света го превеждат – май и сега е най-превежданият наш автор, предимно приказките му. Във всички тия интервюта, които правех, дано ги подпише редакторът, винаги имаше и нещо друго, което си оставаше за мене.

Например, като ходех при Владимир Василев – той ми даваше справки какви унизителни писма е писал, когато са му искали да си направи самокритика. Беше изготвил списък (нали го обвиняваха, че „Златорог“ бил реакционно списание) на 22-ма автори, членове на БКП, негови сътрудници. Никой от тях не го е защитил след Девети септември. А подир 1990 много от тия факти пуснах в „Литературен форум“, където станах първи зам.-главен редактор при Марко Ганчев. След това бях там и главен редактор, но що ми трябваше да ходя в „Демокрация“! Все едно.

Та, в „Литературен форум“ – още нямаше „Свободен народ“, нямаше „Демокрация“ – ние първи обърнахме в демократичен един бивш комунистически официозен културен седмичник. Той стана дискусионен. Мно-

го интересно е, че голяма част от авторите, които тогава печатахме, си останаха членове на БКП. Но тогава бяха срещу бившата система, имаха нужда да се изприказват, после станаха автори на „Дума“.

За 100-годишнината от рождението на Владимир Василев (Левчев беше още председател на Съюза на писателите) поисках да пуснем нещо в „Литературен фронт“, където бях редактор. А с Левчев някъде от 60-те години, когато го похвалих за една от първите му книги, си останаха добрите ни взаимоотношения. Мисля, че е добър поет, Бог му е дал поетическата дарба. Тогава бяха го нападнали мнозина, а аз го защитих. Та дори 100-годишнината щеше да мине без нито един ред за Владимир Василев. Давам му текста, не зная къде го носи – в ЦК или на друго място, после искаше един пасаж да махна, друг да добавя: че Василев не е имал положително влияние върху младите. Истината за Василев споделих по-късно, но тогава за мене бе важно да научат хората, че е имало такъв критик.

– Как в онази ситуация литературният критик изгражда критериите си: кое е стойностно като произведение, или кое трябва да бъде похвалено заради държавно-партийните разпоредби?

– Критикът знае кое е ценностното, стойностното.

– Как ставаха ясни правилата на играта? Те изглеждат неубедителни.

– Някои от тях така и не успяхме да научим. Имаше един драстичен случай. Излизаме със Здравко Петров от редакцията на „Литературен фронт“ на улица „Ангел Кънчев“, тръгваме по „Солунска“ и сме потресени, защото войските на Варшавския договор току-що бяха влезли в Чехословакия. Вървим към площад „Славейков“ – там до кино „Култура“ живееше Камен Зидаров. Срещаме го, а той ни пита: „Чухте ли, това е същото както Германия започна Втората световна война? Това на нищо не прилича, туй не е демокрация.“ Така казва Камен Зидаров, народен деятел на културата, лауреат на Димитровска награда и какво ли не. Стана ни приятно. Със Здравко продължихме.

На следния ден във вестник „Вечерни новини“ на първа страница със снимка Камен Зидаров твърди абсолютно обратното: „Подкрепа за интернационалния дълг, който изпълняват страните от Варшавския…“ Е, не се сдържах, виждам пак Камен Зидаров и го питам: „Какво си говорехме, и свидетел имам, Здравко Петров, а ти какво написа?!“ – „Сега, нали знаеш, че зет ми работи във „Вечерни новини“. Търсил, търсил автор, и то някой с тежест. Не могъл да намери, та седнах и го написах аз.“ – „Бай Камене, не може така, кое е истината?“ – „Абе, Наско, не си ли разбрал, че в наше време никаква истина няма!“

Ето драмата дори на такива хора. Ама дали са го осъзнавали като драма? Играят пиесите му в Народния театър, бил му е директор, народен деятел, герой, лауреат – всичко получил. Е, пази си статуквото…

– Може би защото в България прекалено множество си пазеха статуквото, нямахме и дисидентско движение.

– Да, до дисидентство стигаха онези, на които партията по принцип имаше доверие – на тях се позволяваше да изкажат и по някои еретични мисли. Макар че понякога и тях удряха. За „Недостоверен случай“ на Емил Манов например. Всички му знаят биографията до Девети – бил е със смъртна присъда, беше и зампредседател на СБП. През 70-те години той пусна статия под формата на дискусия – в нея той делеше комунистите на идеалисти и кариеристи. Неправилно било, удариха пак Емил Манов, вече зампредседател на Георги Джагаров, сам напусна ръководството. Бяха му спрели и една пиеса в Димитровград – „Грехът на Авел“. Та, някои от тях се бунтуваха, но продължаваха да бъдат в системата. Най съм изненадан от други правоимащи, от които какви ли не еретични неща съм чувал, а що се оказа като дойде 1989 година? Ами те само срещу Тодор Живков ли са били всъщност? Падна Тодор Живков, но яростно почнаха да бранят системата…

Аз бях много отчаян, когато вървеше Горбачовската перестройка. Четяхме страстно цялата съветска преса, бях абониран, имах и приятели, които ми изпращаха куп списания и вестници. В България обаче нищо не ставаше. А от политбюро чувахме, че всичко това тук вече се е състояло. Едва ли не още в 1956-а с Априлския пленум.

През лятото на 1989 заминах за Германия, с една кола нещо да я ремонтираме. Или да купим на старо друга. Пък в „Литературен фронт“ вървяха неприятни неща. Дамян Дамянов пускаше писма против Румяна Узунова, която ми е приятелка, работили сме заедно по една кампания за „възродителния процес“, в която ни се казваше: „Айде всички, какво стоим в редакцията, да тръгваме!…“

Имах натрупани отпуски, та с един приятел немец, живеещ в България, тръгнахме за Берлин при сестра му. Нашият 10 ноември ме смая, защото аз бях под внушението на немския 9 ноември – падна Берлинската стена! На уличката, на която се бяхме установили, беше един от пунктовете, през който пробиха източноберлинците. Шум, викове, гърми шампанско, походни кухни. Неописуемо, разменяха се източногермански марки изгодно за западни, раздаваха се шоколади, кренвирши, наливаше се супа. Бог ми даде тоя случай на живо, защото оттам почна рухването на соцсистемата. Гледам немските новини, хоп, появява се портрет на

Петър Младенов – избран за генерален секретар на БКП на мястото на Тодор Живков. Брат ми се обажда (а тогава да набереш Западен Берлин, трябва да звъниш през централа). Той ми каза: „Тодор Живков падна. Показаха го сега на екрана, той е като насран.“

Рекох си: там става нещо, щом брат ми употреби тези думи! Зарязах коли, всичко и тръгнах към България. Дойдох си на 18 ноември с колата на моя приятел. Веднага по обяд се състоя първият митинг. Отидохме с брат ми на площад „Александър Невски“ – помня, че беше студено. А там слушах Радой Ралин, Георги Мишев, Блага Димитрова, Воденичаров, Вагенщайн…

– По какъв начин системата превръщаше определени творби в шедьоври, кои се подчиняваха и възпяваха нейната схема, чрез какви лостове други творби се разгромяваха? Как ставаше това?

– Все пак аз почнах да публикувам тогава, когато системата до известна степен се беше либерализирала. След прословутия Априлски пленум най-отявлените репресии заглъхнаха. Нямаше вече избиване на другомислещата интелигенция. Че ние от 7–8 милионен народ бяхме дали такава кръвнина – какво да говорим! Всички носеха тоя страх. Казах ви за Михаил Кремен – правя срещи с него, а нему бяха отнели разкошна вила в Княжево. Вярно, отпуснали му добър апартамент на булевард „Витоша“, но все пак е кон за кокошка. А той ми казваше: „Да сме благодарни, че не ни отнесе желязната метла!“ Други хора – същото. Страхът беше у тях, но вече бе по-различен. Дори май попрестанаха онези заклеймяващи постановления, дотогава просто присъди на ЦК: за книга, за филм. Заклеймяват го и толкоз. После пък стана така: Тодор Живков нещо казва… Макар че в началото на своя литературен път аз също разбрах, че някои неща някъде се решават, а това рефлектира в работата на вестниците, за които пишех. И то продължи до края.

Когато взех да пиша за „Отечествен фронт“, Дженьо Василев беше шеф на Културния отдел. Пуснах някакви според мене по-еретични статии, пусна и Тодор Андрейков язвителна рецензия за филма „Легенда за Паисий“. Изведнъж се появява изказване на Тодор Живков, с което критикува културната политика на „Отечествен фронт“ – че пускал неверни и вредни отзиви. Особено бе засегнат Тодор Андрейков, който изказал мнение, противоположно на Тодор Павлов за филма „Легенда за Паисий“. И разбирам, че Дженьо Василев го уволняват – от шеф на отдел го пращат в „Труд“ или „Поглед“ като обикновен редактор. И го смазаха. А беше от хората с биографии отпреди Девети септември. Прави му чест – той написа книга за Борис Шивачев – един потънал в забравата писател, обявен за космополит. (Това също беше опасно по тогавашните мерки.)

Аз вече уж бях някакво име в критиката: водя колонка в „Поглед“, в „Отечествен фронт“, в „Труд“. Редуваме се с колеги, правим книжовен или филмов преглед. Излиза филмът „Една жена на 33“, написах положителна рецензия в „Труд“. Дрън – след 2 дни статия в „Работническо дело“, с която удрят и филма, и критиците му. Извика ме Коста Андреев, тогава главен редактор на „Труд“, заяви ми, че замалко ще ме скрият, няма да правя филмовия преглед известно време. Казвам му, че Владимир Каракашев – авторът на статията в „Работническо дело“, не ме е засегнал. А Коста Андреев ми отговаря: „Абе, той говори за всички, ти да си благодарен, че „Труд“ не е поименно цитиран.“ Минаха обаче месец-два и заместникът му Радко Трифонов ме покани пак да пиша.

Някои удари идваха изневиделица. За „Една жена на 33“ се оказа, че търсили били мнозина филмови критици и не могли да намерят нито един. Само Владимир Каракашев, театрален критик, взе, че изпълни поръчката. Той бил си мислил, че ще пуснат статията му анонимно. С липсата си на усет за „правилната линия“ аз токѝ сгазвах лука. Имаше едно списание „Български филм“, за което Иван Стоянович ме канеше да пиша. Там няколко месеца преди премиерата написах, че харесвам „Привързаният балон“. Все така „не улучвах боята“ – похваля нещо, те вземат, че го отрекат. После Стоянович ми съобщи, че ял калай заради мене.

Така написах и за „Понеделник сутрин“. Говорих си наскоро с Христо Писков и Ирина Акташева, че май съм бил единственият, успял да пусне рецензия, преди да започне кампанията срещу филма. И макар да не беше в централен вестник, човек се радваше, че се появява нещо по-различно от онова, което е диктувано. Мнозина писатели, честни хора, бяха си изработили цяла система на поведение, за да могат да кажат и малко от онова, на което държат. Но трябваше да си склонен да направиш доста компромиси.

С голяма горчивина признаваше това и Иван Радоев, като ставаше дума за пиесите му за Георги Димитров. Говорил съм и с Блага Димитрова през последните ѝ години – тя нали имаше доста стихотворения за Георги Димитров. Казваше ми: „Тогава така представяха нещата, че дори Ленин в определен период от време беше антиподът на Сталин: човечният, мекият, а Сталин – диктаторът. Какво знаехме ние като документи!“ А всъщност първите лагери прави Ленин. Когато му докладват, че има 100 арестувани свещеници, той пише резолюция: „*Расстрелять!*“ Ами значи той си е бил родоначалникът на терора. „И за Георги Димитров същото – представяха ни го по-човечен – казваше Блага. Така аз написах стихотворение как той спасява Христо Кабакчиев, арестуван като емигрант в Москва.“ Но след 1989 ѝ натякват: ти писа за Георги Димитров!

Казах ѝ: „Тогава, когато вече можеше някак човек да заяви позиция, дори по примера на руснаците с перестройката, ти направи „Лице“, написа есе „Името“, имаше доблестта да говориш по „Свободна Европа“. Възхищавах ти се на смелостта!“

Защото помня лятото на 1989: тълпа освирепяла викаше под прозорците ѝ, водена от отечественофронтовски лидер – Стамболиев. Тя живееше до турското посолство. Една крехка жена всичко издържа, а колко от нас могат да издържат, дето се пишем много куражлии. Да, влязъл си в системата. Голяма част смятаха, че като са вътре, могат с нещо да я подобрят. Разбирам ги. Не слагам така наречените комунисти под общ знаменател. Те са доста различни. Нека си кажем, че в България много неща за някои преследвани се решаваха благоприятно и поради застъпничеството и на комунисти.

Подобно застъпничество е имало и преди Девети септември. Ние сме малка страна, като се поогледа човек, все стига до някой, с когото е или роднина, или съсед, колега, но – на власт. Това е помагало. Такъв случай ми съобщи Владимир Василев: „Вижда ме Александър Цанков, министър-председателят, след преврата 1923, и ми казва: „Бе, накарайте онзи Гео Милев да се скрие някъде, какво се кокорчи по центъра на София, да се скрие! Както са тръгнали военните, не мога да го спася!“ Ако би се намерил някой да го предупреди да се прибере за известно време както множина други… А може и да са му съобщили, но Гео Милев да не е искал да го направи.

Та и след Девети така. Научавам за доста хора, които тръгват на съд или ги пращат по лагери, някой обаче се застъпва и ги спасяват. За Сашо Сладура съм разговарял. Имал е благоволението на Вълко Червенков, разсмивайки онзи суров тиранин с вицове, дори които лично са го засягали. (Играел е ролята на властелина, дето търпи шутове.) Кога си отива Сашо Сладура – когато Червенков вече не е на власт. И го пращат в последния от лагерите, най-страшния – Ловешкия, където го погубват.

И за лошо, и за добро сме малък народ. Друг случай, разказан от Владимир Василев. След Атентата 1925 арестуват Георги Цанев – знаят, че е бил в пролетарските издания, макар вече да преминал към „Златорог“. А Василев с Боян Пенев отиват в Дирекцията на полицията на Лъвов мост, гарантират и го освобождават. Така Георги Караславов се застъпва за Георги Константинов – бащата на Елка Константинова; спасява го след Девети септември. Но не е толкова куражлия да се застъпи за Димитър Талев. Все пак, с голямо закъснение, когато семейството на Талев е изселено, а самият Талев е бил в лагера „Куциян“, Караславов се застъпва да

излезе „Железният светилник“, въпреки че този роман никак не е плод на социалистическия реализъм, ами си е написан преди Девети септември. Което не пречеше на Георги Караславов да опропасти живота на Пеньо Пенев с думи като: „От твоите уста говори Джон Фостър Дълес.“

Всичко е твърде сложно. Да не забравяме, че такива като Караславов също трябваше да се доказват, имаха прегрешения. Например историята с „Кормило“ и „Звезда“, когато Караславов е от онези, обвинени от партията, че са на неправилни позиции. Той се отдръпва от партийните среди, започва да работи и е много добре платен. Точно в периода, докато е далече от партията, той написва и най-хубавата си книга: „Снаха“. Получава награда, присъдена му от Владимир Василев, Елин Пелин и Георги Константинов. Но Караславов не се застъпва после за Василев.

Та това му „прегрешение“ спрямо левия печат партията не забравя. При войната Германия – СССР на Борис Делчев възлагат да потърси Георги Караславов и го включи в партийните дела. Вдига се Делчев, пристига в ранчото му в Сливница, за да предаде поръчението: „Не само, че не ме пусна да вляза, ами жена му Дана пусна кучетата срещу мен“ – разказваше ми Делчев. Самият той пък стана вътрешен дисидент къде 70–80-те години. Преди това обаче бил авторът на статиите, излезли веднага след Девети със списъците на така наречените фашистки автори. Изброява ги поименно.

– Той ли е човекът, който ги е определял, или ги е сочил по указание?

– И доста лични взаимоотношения се разчистват, и доста мръсна пяна изплува. Но всеки споменат в неговите статии е бил арестуван. Дали осъден или не, попада под ударите на новата власт. Пак се връщам на връзките. Знаем, че дори в процеса, срещу хора от ЦК, предприемали терористични действия (между които е и Вапцаров – пренасял кюнци с динамит), Трайчо Костов го спасяват. Както твърдеше Светослав Балан – съученик на Трайчо Костов – сам просто е уговорил царя да не включи Костов в числото на тия със смъртна присъда. Значи и тогава са действали връзките.

Затова са ми смешни хора, които бързат да определят някого според родовата му принадлежност. Когато например за Филип Димитров кажат, че имал вуйчо или чичо партизанин. Че като погледнат разклоненията в един род, почти винаги ще намерят хора и вляво, и вдясно.

– Как успявахте все пак да кажете, онова, което искате?

– Това беше най-сладкото. И си викахме: мина, мина!

Например за една седмица на италианското кино съм написал текст за „Вечерни новини“. Вика ме главният редактор: „Тука за Висконти тия

хвалебствия не мога да пусна“, ми казва. А аз какви аргументи привеждам – че Висконти е комунист, член на компартията. Главният обаче възразява: „Комунист, ама италиански!“

И не го пусна. (Нали тогава се беше появил еврокомунизмът – в Италия, Франция…)

Или ми казват: „А, бе, отишъл си в Кан, пък си писал за съветски филм!“ Толкова години се занимавах с критика, но не ме пускаха на Запад. Но Иван Славков се обади на Григор Шопов по „петолъчката“ да гарантира за мене, та ме пуснаха най-после. Благодарен съм му за това. После ме заяждаха, че съм писал за съветски филми. Бе, аланколу, съветският филм е на Тарковски и никак не се срамувам, че съм писал за него. Аз съм ходил на кино в Орландовци, за да гледам филм на Шукшин: не ги даваха по централните кина. Понеже съветската критика не долюбваше Шукшин. Та, ходя там, за да го видя и, ако мога, някъде да промъкна текста си. Не бяха и твърде грамотни тогава някои редактори.

Като не ме пускаха на Запад, а почти всички шефове си взимаха командировки от „Литературен фронт“ за там, все оставаха лимитите за СССР. Бяхме в братски връзки с „Литературная газета“ и аз ходех често в Москва. Караха ме да правя интервюта. За някаква годишнина на Ленин трябваше да говоря с Погодин*. Отивам, свързват ме от Съюза на писателите им. Но ми казват: „*Он в запое.*“ Аз: „Ще му мине!“ Те: „А, докато сте вие тук, няма да стане.“

Обаче извън задължителните поръчки успях да видя Ахматова, Шукшин. Баща му – враг на народа, ликвидиран, не го приемат в ВГИК. Но лично Михаил Ром се застъпил за него. Разказа ми, че не му пускат 20 години филма за Стенка Разин. И се беше съгласил да се снима при Бондарчук в „Те се сражаваха за родината“ по Шолохов, защото пък Бондарчук обещал да даде рамо за „Стенка Разин“.

Ето ги, същите са, същите взаимоотношения. То си е пренесено оттам. Беше ни натрапен азиатският модел. Все пак България до Девети септември се е движела по един европейски коловоз при други правила на играта. Гео Милев и Смирненски са издавани например. Не са били забранени автори, както беше при комунизма. „Хемус“ издава съчиненията на Смирненски, редактира ги брат му Тома Измирлиев. Издава се Гео Милев – нищо страшно. Левите – същите, които са правили въстанието от 1923 година и бунта през 1925, си имат тяхна преса, оспорват официалната литература – нормално. Който иска, нека застане зад това, което му е близ-

* Бел. ред.: Николай Фьодорович Погодин (1900–1962) е съветски драматург.

ко. А до какво стигнахме? Че има само едно мнение. Е, това никога не съм го приемал. Колкото и да приемах други глупости и да ми е било облъчено съзнанието с радиацията на комунистическото мислене, не съм приемал, че единствено правилното е това, което партията твърди. Учудвам се дори как нормалните партийни членове са го приемали, как стигнаха дотам, че тя е права „когато съгреши дори“. Казваха го умни хора, а това е перверзия, увреждане.

На мене поне не са ми разрушили представите за естественост в мисленето. Поведени от една инерция, тласкани от нея, ние влизаме в тази инерция; усещал съм се. Не мога да заявя, че съм бил антикомунист. Нашето поколение беше обречено, нямаше алтернатива. Стремяхме се поне да бъдем малко по-прилични в живота си, да помогнем на някого, ако може, да възстановим паметта за нещо, което не бива да се забравя. С това се живееше.

Но за лагерите в Ловеч знаех, чувал съм, виждах как измъкват граждани от София. А, като кажат някои , че не са знаели какво било в Русия, се удивлявам, защото през същия оня период – Разколников, съветският посланик в България, излиза в българската преса с подробни разкази за диктатурата в СССР, за масово избиване на хора. Но същевременно излиза и „В страната на Съветите“ на Асен Златаров – да му се чудиш! Взимат ги такива, водят ги в една Потьомкиновска Русия по най-злачните места, хранят ги, дават им хонорари, а те – подлъгани, пишат хвалебствия. Дори и някои западни интелектуалци. Един Андре Жид не го подлъгаха, но други подлъгаха: Барбюс, чак Шоу. Жид обаче, като написал истината – няма такъв писател за Съветския съюз, няма и за България, не съществува той, нищо че е Нобелов лауреат*.

Какво се случва с основоположника на социалистическия реализъм Горки? Когато става октомврийската революция през 1917, той отвратен отива в Германия. Пише най-остри статии срещу болшевиките. Тогава е от най-превежданите автори по света, издаван, много състоятелен. Купува си чудна къща на остров Капри, живее си там. Но е повален от болести, благосъстоянието му се топи. И започват контактите му със съветската държава, примамването да се завърне. Обещават му, че ще бъде „баща на съветската литература“, председател на Съюза на писателите – специални условия, специален дом. Той заминава, почва да им играе по свирката, но душата му се бунтува. Става известно, че се опитва да влияе, да се зас-

* Бел. ред.: Френският писател Андре Жид (1869–1951) получава Нобелова награда за литература през 1947 г.

тъпва за преследвани хора, за да се стигне дотам, че го отравят, както сега се разбра. Първо отравят сина му, после него – така поне твърдят съветски изследователи. Да, Марина Цветаева също я подлъгват, завръща се от емиграция, захвърлят я. Ами драмата на Ахматова – мъжът ѝ Николай Гумильов е убит, а синът ѝ Лев Гумильов – в лагер. Както пише Надежда Манделщам: при целия този ужас Ахматова се осмелява и се обръща към Сталин да пуснат Осип Манделщам*.

И за лагерите им се знаеше – чувал съм го от комунисти, дори някои от тях се възмущаваха. Странно намирах как те през 1990–91 говореха: „Не можем да изоставим партията в този най-тежък период, да ѝ забием нож.“ Питам едного: видял си, чел си и си можел да публикуваш предсмъртното писмо на Владимир Заимов, което е написал на цигарена хартия. Там той пише, че се е съгласил да сътрудничи, защото добре познава „каскетлиите-комунисти“ от своя квартал Коньовица, но смята, че ако дойдат на власт, ще може да ги спре, „за да не потъне България в една кървава баня.“ Такъв е бил смисълът на писмото му – знаех го от близки на Заимов. Питам този човек, добър писател, защо не го публикува. А той се оправдава, че в този трагичен за партията момент не може да го направи.

Толкова много съм писал, та сега, като извадя някоя стара папка, се питам: дали не съм написал някоя щуротия, някой поклон, което ще е абсолютен срам. До какви ли не йезуитщини съм стигал: дори от Тодор Живков си избирах цитат, за да защитя нещо незащитимо. Не съм единственият, който го е правил.

Аз започнах да пиша журналистическа критика заради по-широка публика. Макар че Розалия Ликова ме харесваше и искаше да ме привлече за неин асистент, дори ми предложи да подам документи, пък после ме разколеба – бил съм безпартиен, а другият, подал документи, бил член на партията. Той дори стана професор – така беше в ония години. За разлика от други, които отказваха с „не съм достоен“, не ми се е налагало да го правя, не са ми предлагали.

– Какво Ви даде и какво Ви взе главното редакторство на вестник „Демокрация“?

– Поканиха ме. И, ако съм бил полезен за каузата, в която вярвах, не е било загубено време. Голяма трагедия е, че дясното днес няма свои медии, но това е друга тема; то бе нарочно направено, планирано. Неслу-

---

* Бел. ред.: Поетът Осип Манделщам (1891–1938) е репресиран; реабилитиран посмъртно.

чайно и ние в „Литературен форум“ бяхме съсипани – за нас нямаше хартия, нямаше дори помещения за редакцията; щом не бяхме орган на СБП, трябваше да се оправяме сами. Съжалявам, защото, ако бях останал в „Литературен форум“, нямаше да допусна да го закрият. Не мога да ръководя голям политически всекидневник, но един седмичник може би щях да успея.

– Докато Вие бяхте в „Демокрация“, а Стефан Продев в „Дума“, си разменяхте доста солени коментари.

– И защо ми се нервираше толкова Стефан Продев, с когото бяхме работили заедно в списание „София“ (бях в редколегията, оттам ни изгониха заедно с него). Да не показвам как ми е надписвал книгите си. Точно аз пуснах в летния период на 1989, когато бяха сменени главните редактори и бе суматоха, оная негова статия, в която той настояваше за абсолютно нов прочит на класиката от българската литература: какво толкова се захласваме по „Тютюн“ на Димитър Димов, „Осъдени души“ е по-добра; да не се учи в училище „Иван Кондарев“, а „Крадецът на праскови“ на Емилиян Станев; че няма място за „Селкор“ и „Село Борово“ в учебниците. Донесе ми я, пуснах я в „Литературен фронт“. Но партийците се усетиха, събраха се и веднага излезе контрамнение. Ала така мислеше тогава Стефан, така мислех и аз. Защо да мъчим децата с примитивния „Селкор“, ако трябва да се учи нещо от Караславов, нека бъде „Снаха“!

Искахме да се върне нормалната ценностна система, да се види онова с вечна стойност в литературата, което не обслужва конюнктурата, а българската духовност. Разбира се, тогава много политизирахме вестник „Литфорум“, но нямаше как, то вървеше успоредно – громейки системата на критерии в изкуството, ти ще громиш и самия режия, който я създава. Макар че никога съм обичал ругаенето – не обичам квалификациите, а мотивираните доводи.

Още преди 10 ноември бях писал за изключително лошото състояние на къщата музей „Христо Смирненски“. Продев имаше отношение, дори направи игрален филм за Смирненски. И след 10 ноември пак призовавах – дайте пари вместо за банкети за къщата, Смирненски не е само на комунистите! Добре е известно какво пише Смирненски през последните години на живота си, когато е на лечение в Горна баня: че е разочарован от комунистическите големци, прави ги на мати маскара, скарал се е с партийното издателство „Освобождение“, защото не искат да му отпечатат книгата „Зимни вечери“. Понеже бил отстъпил вече от „правилните позиции“, отивал към „реминисценции и резигнации“. Но как ме репликира Продев веднага: „Оставете ни Смирненски, той е наш, на проле-

тариата, на червената идея!“ – „Защо ще го парцелираш, питам те аз, ти поне си настоявал точно за обратното?“

Друг спор с него. Стефан стана председател на СБЖ и предложи ръководството – и мене също като секретар по международните въпроси. Хубаво. После вече стана много сложно: почнах да му искам оставката, защото не можеше толкова партизиран главен редактор да бъде и начело на един независим съюз. По същото време двама отиваме на Световен конгрес на журналистическите организации в Хараре. 1990-а, под парата на събитията сме. Говори се там за Георги Марков, бях написал предговор към първото издание на „Българският чадър“ на Владимир Костов. И в Хараре с Продев ставаме инициатори тази световна организация да даде награда на Георги Марков за неговото доблестно гражданско поведение. Говоря, ръкопляскания, присъждат наградата. Минават няколко години. Продев взе да пише срещу Георги Марков – че бил човек на службите и така нататък. Написах тогава: „Абе, Стефане, не беше ли ти с мене като председател на СБЖ в делегацията, която официално поиска награда за Георги Марков – кога си последователен?“ Не ми отговори, а и нямаше какво.

А колко сме били близки! Когато излезе редакционната статия против книгите на Блага Димитрова и Йордан Василев за Багряна, как се възмущаваше от авторите ѝ: „Тия ибрикчии, как може да пишат по тоя начин…“

Откъде бе нашето приятелство? Той заедно със Здравко Петров и Цветан Стоянов беше в Критическия отдел на „Септември“, когато аз направих там прощъпулника си. После отиде в „Литературни новини“, където главен редактор беше Васил Акьов, а аз активно сътрудничех. Работеше там и Радой Ралин. Много остри статии ми пуснаха, но после бе спрян вестникът. Не помня какъв повод използваха, пак имаше някакви политически събития, заради които трябваше да бъдат затегнати гайките. Това бе един от най-смелите вестници, които тогава излизаха. Изобщо Стефан беше по-свободно мислещ човек, защо и той така се втвърди?

– Спасяваше партията.

– Тя до известна степен оцеля и благодарение на него. Макар че партията си му го върна – изгони го, когато постави темата за червените бабички и червените мобифони. Беше много огорчен накрая.

– Работили сте и в Националната филмотека. Зная, че направихте почти титанични усилия, за да бъдат спасени лентите на старите български филми.

– Това, което успях да направя там, е, че прибрахме в прилични хранилища горяемата, нитратната лента. Смогнахме да я пренесем от едни до-

потопни скривалища в Белоградчик с колона машини, охранявани от пожарната. Тази лента при твърде малки температурни колебания се саморазпада и гръмва. А сега е в климатизирани складове, оградени с рововe – на територията на Киноцентъра в Бояна, в сянка, от северната страна на Витоша. До 1952 киното се е снимало на нитратна лента – тя има хубаво изображение, но трябва да се пази при изключителни условия и да се прехвърли на нови носители. За което държавата следва да отпусне пари. Ако можеш да я съхраняваш, няма по-прецизно изображение от тази кинолента. Всички нови технологии дотук не могат да стигнат качеството ѝ. А и днес продължавам да се боря с подобни проблеми като шеф на Телевизионния фонд на БНТ. Постоянен съм в това, че паметта за миналото, за горчивото и сладкото в него, трябва да се държи будна. И особено да не забравяме за духовните си постижения, да предадем спомена за тях и на поколенията след нас.

Интервюто взе Генка Маркова
София, май 2006 г.

Снимка: личен архив

Атанас Тепавичаров

– Атанасе, на кого от дядовците си си кръстен?

– Кръстен съм на дядо си по майчина линия. Неговото име е Ташо Карапетров и по българската традиция второто дете се кръщава или се дава избор на бащата на майката да избере името. Тъй като той не си харесвал първото име – Ташо, ме е кръстил Атанас, едно от по-старите български

имена. Атанас произлиза от „танос“, което е смърт, „атанос“ е обратното на смърт – безсмъртие.

– Какво си взел от този твой дядо, какъв беше той?

– Това, което взех от дядо си, е, може би, че той винаги е търсил истината, въпреки че винаги успоредно се е стараел да избяга от реалността. Той беше журналист. Не е бил точно подтискан, но журналистите в България по онова време са нямали пълната свобода да пишат, което искат. Основател и редактор на „България – дела и документи“ по Българското национално радио. (Има няколко издадени плочи, една от които е за полета на Юрий Гагарин в Космоса.) С това е свързан целият му живот след четирийсетата му година. Преди това е бил председател на ТКЗС, а още по-рано – един от дейците на ремсовата организация във Военното училище по времето на царя. Бил е много добър математик, затова са го взели във Военното.

– От другия си дядо имаш ли спомени?

– Другият ми дядо е Иван Тепавичаров. Бил е заместник-шеф на Строителни войски към МВР, инженер-конструктор. Заемал е този пост до пенсия.

– Какво остана като най-ярка следа в съзнанието ти от начина, по който беше възпитаван вкъщи?

– Може би любовта ми към родината беше основното. След това, за което съм благодарен на семейството си, е, че винаги съм имал правото на избор. От най-ранни години идеята беше, че, ако искам нещо, мога да отида и да го направя.

– Майка ти и баща ти какви професии имаха?

– Не зная каква точно беше длъжността на баща ми в МВР, той никога не достигна успехите на дядо, може би защото не беше толкова амбициозен. Не че дядо е бил амбициозен, по-скоро там баба ми го е ръчкала да стане това, което е станал. Майка ми е имала шансове за по-високи длъжности, но при нея проблемът е бил, че тя никога не поискала да стане член на партията, та там е била спирачката. Но тя беше горда с това.

– Какво работеше тя?

– Майка ми е проектант. И двамата ми дядовци са били активни борци срещу фашизма; нейният баща е имал право да ѝ помогне при кандидатстването. Тя винаги е искала да бъде архитект. Не са ѝ стигнали двайсет и пет стотни при кандидатстването. Дядо ми решил да използва своето право на активен борец и го е гарантирал за вуйчо ми, за да завърши той журналистика. Майка ми (може би аз това съм наследил от нея) е търсила все сама пътя си в живота. Предполагам, че не е имало проблем с

ползването на бащината привилегия, когато е била на осемнайсет години, но определено е пожелала да бъде нещо различно от това, което я е окръжавало.

– Помниш ли първите си учители и първите си кумири?

– Първата ми учителка си спомням много добре: другарката Стайкова, тя ми е преподавала от първи до четвърти клас. Доста съм научил от нея. Колкото и да съм бил палав, може би тя е човекът, на когото дължа не толкова любовта си към ученето, колкото ранните години на осъзнаването ми като човек. Виждали сме се и години след това – възрастна жена, приятна, винаги се е отнасяла с любов към всички деца, не беше някаква изявена личност, но за начален учител имаше всичко необходимо.

– Имал ли си герои, които да си искал да следваш, от които да си бил изключително впечатлен?

– По наше време всеки мечтаеше да бъде един ден Ботев или Левски, но едва ли е имало деца с толкова амбиции, че действително да се стремят към тези цели. Системата на образование всъщност ни правеше родолюбци и така издигаше тези личности на пиедестал пред нас. Не говоря само за политически лидери, говоря за творци в изкуството: Вазов, Славейков и така нататък.

– Какво беше отношението към тогавашната действителност в семейството ти?

– Дядо ми, журналистът, е бил от истинските комунисти, както казах, още по царско време, ремсист. Когато Тодор Живков беше на власт, чувал съм как вкъщи не одобряваха режима, насоката на партията. Но беше всеизвестна истина, че издигането ти на по-висока длъжност зависи от мястото ти в партийните среди.

– Как избра какво да следваш – Лесотехническия – какво ти даде и какво ти отне тази професия?

– Беше моя дълга детска мечта. От много малък, запознат с постиженията на съветските „наука и прогрес“, с овладяването на Космоса и прочее (в България доста хора са живеели с тази мисъл), мечтата ми беше да отида на Марс. Единственият начин, по който при детския си акъл можех да отговоря на тези си мечти, беше да уча в Лесотехническия, може би, задето бе свързан с природата, а и вероятно тогава не съм знаял за Биологическия факултет в Университета. Бях си казал на дванайсет години, че там ще уча. Никога не срещнах противни доводи от страна на моите родители.

– Какво завърши там и някога успя ли да приложиш това, за което беше квалифициран?

– За мене ученето в Лесотехническия беше повече от сбъдване на детска мечта. Още в началните години обаче не можех да си представя, че ще живея в къщичка в гората и ще се грижа за дърветата. Въпреки това се опитах да завърша. Харесваше ми се да ходя из горите, харесваше ми идеята, че можеш да създаваш красота. И да се чувстваш полезен, че оставяш нещо след себе си. Със сигурност, ако не се случи някакъв катаклизъм, една гора надживява човека, който я е създал.

– Как тръгнаха нещата след завършването ти?

– Започнал съм да работя от лятото след десети клас. Работил съм на много места. Не заемах определени длъжности. Винаги се стараех, когато търся нова работа, тя да е нещо различно от това, което съм правил досега. Май че тогава съм имал и по-голям избор. Единственото място, където имам трудов стаж, беше в болничната аптека на Медицинска академия. За около шест месеца.

– Имаш ли ясни спомени как преживя 1989 година, голямата промяна в България?

– Предполагам, че масата софиянци са се събирали по улици и площади. А ние просто правехме калабалък, за разлика от хората, които са се занимавали активно с политика – за промяната голяма заслуга имат тези, които днес са на четирийсет-петдесет години. Ние тогава бяхме съвсем млади.

– Симпатизираше ли на студентските стачки, примерно, които доведоха по един или друг начин до свалянето на правителството на Луканов в 1991?

– В началото – да. След това със създаване на студентските организации видях голямата пошлост в студентските кооперативи: те бяха освободени от данъци и такси, и вършеха бизнес за определен тип хора. По този начин едва ли не перяха пари и правеха пари за други хора. И всъщност нищо не оставаше за развитието на младата общност. Неслучайно в момента няма студентски организации, които от едно време да са били това, което заявяваха: че са локомотив на демокрацията.

– А когато започна първата окупационна стачка в Софийския университет през лятото на 1990-а, след това имаше и втора – оттам започнаха големите студентски организации. Какво беше отношението на студентите от Лесотехническия? При вас започнаха ли да се създават същите общности, да се разраства протестното движение?

– Аз никога не съм се докосвал до такива идеи в Лесотехническия. Не съм виждал постери или обяви, да кажем във фоайетата, както беше в Университета; там минавах, но не съм бил член на някоя от онези

организации. Нека обърнем обаче въпроса така: коя от тогавашните организации съществува и действа в момента? Ето как ще разберем и какво е стояло зад всичко онова.

– Нито една от тях ли не прави впечатление?

– Да. Моето мнение е, че нещо нечисто е имало у хората, които са ги създавали. Както във всяка друга държава, студентите са носители на новите идеи, те прокарват тези идеи, те са и бъдещите лидери. Навремето се спекулираше, че трябва да оставим всички баби и дядовци вкъщи и да дадем властта на младите. За да си лидер, трябва не само да си живял по това време, не само да си бил млад; трябва да имаш и почва, и, както казват тук – бекграунд – за да можеш да вършиш тази работа, защото малко или много лидерите на една държава би трябвало да работят за нея.

– Разкажи какво стана, ти пет-шест години работѝ на най-различни места, а след това как изведнъж животът ти се обърна на 180 градуса.

– Може би е част от възпитанието в моето семейство или на улицата, или в училище, но аз съм бил винаги от хората, поставяли България над всичко. Определени неща, които съм правил през живота си, са били едва ли не, за да ме задържат в България. Явното нежелание да уча английски бе едното, а да се занимавам упорито с компютри и интернет беше другото. Идеята да отида в Лесотехническия, а не в Икономическия, който беше по-популярният вариант, красноречиво говори какви са ми били убежденията по онова време. Може би съм бил повече идеалист отколкото…

– Но ти не отиде да работиш, нямаше възможност да работиш по специалността си от Лесотехническия?

– По времето, когато учих, имахме доста бригади и ходехме на различни места, главно за подготовката на такива кадри. Видях, че хората, работещи там от дълги години, с изключение на шефовете на горските стопанства, са достатъчно образовани. Но никога не съм си представял своя живот в къщичка сред планината. Може би не бях достатъчно подготвен от самия университет, а и аз не съм бил отличен студент, за да мога да поема такава отговорност. (Говорим за горски стопанства, които имаха десетки хиляди декари.) Ти управляваш освен природен ресурс и от съдбите на хората, които работят и живеят върху тези площи. Не съм бил подготвен, не потърсих работа в тоя ресор.

– Какво искаше да правиш с живота си, след като завърши университета през 1996?

– Основната ми мечта беше да си намеря пътя. Видях, че в България няма реална почва за осъществяване на мечтата ми: да отида на Марс.

Всеки знае ситуацията, в която изпаднаха и българската, и на целия бивш съветски блок космически програми. Пък и аз порастнах, та разсъдих, че би трябвало първо да бъдеш избран и обучен за космонавт, за да се докоснеш до Космоса. Идеите летят в Космоса, но не и хората.

– Споделяше ли тази мечта с някого от твоите близки приятели и със семейството си?

– Винаги съм бил открит. И моето семейство е било такова. Въпреки личните мои политически убеждения никога не съм срещнал от страна на дядо си съпротива срещу моето изразяване на мисли или мнение, кое е правилно или не е. Неговата позиция винаги е била предимно на един добър слушател.

– Ти работѝ различни работи до 1999, когато нещата се промениха рязко?

– Нещата в България не толкова се промениха, колкото в личния ми живот. През 1997-а приятелка на брат ми бе чула за лотарията „Зелена карта“ и го навиваше да си подадат документи. Съвсем случайно една вечер тя попита: „Защо и ти не пуснеш?“ Така се завъртя то, спечелих случайно, получих писмо в пощенската си кутия, въпреки че нашата никога не се заключваше. Все още ми се струваше нерално, че ще замина, но си казах: „Това е още една възможност, защо да не я използвам?“

– Това беше времето на огромната инфлация при правителството на Жан Виденов, в края на 1996 и началото на 1997 година. Тогава ли прие твоята „зелена карта“?

– Не мисля, че решението ми да подгоня тази идея и да направя рязка крачка е билò продиктувано от някакво политическо убеждение или по икономически причини. Ние винаги добре сме се справяли.

– Това е било по-скоро екзистенциалното ти желание да провериш себе си, да видиш една друга схема ще проработи или не, така ли?

– Идеята ми беше три месеца, да кажем, защото тогава времето минаваше бързо. Преди да дойда тук, мислех, че едва ли не трябва да се откъсна от семейството си и да видя какво представлявам *„on my own“*, дали мога да се справя сам и докъде. Другото, което бях видял в България, имайки няколко дребни опита за бизнес, ме увери, че, ако не си едър, не можеш да се изправиш, винаги оставаш ниско. Общото схващане за Америка – „небето е единствената граница“ – беше подтик да дойдеш тук, да направиш нещо и да си полезен, след като се върнеш. Все още имам такова виждане.

– Как реагира семейството ти на желанието да заминеш?

– Както майка ми реагира, когато бях на шест години: „Ако ти се ходи на плуване, ще си ходиш сам!“

– Вече не се обсъждаше идеята за Марс?

– Не, вече идеята за Марс отпадна. По-скоро идеята да се върна в България е по-силна.

– Разкажи ни, ако искаш, накратко за опитите ти да направиш самостоятелен бизнес в България между 1995 и 1997.

– През 1992 ние направихме книжарница. Благодарение на баба ми по майчина линия, която беше заместник-главен редактор на „Земеделско знаме“ за кратък период преди падането на режима. Имаше връзки и познания, близка с доста хора от „Просвета“, направихме книжарницата. Бизнесът потръгна в началото. Две-три години, четири, се занимавахме с него упорито. Докато нямаше големи фирми нещата вървяха добре. След това дойдоха големите дистрибутори на учебници в България, което намали печалбата във всички такива малки бизнеси. Всъщност по този начин се получи и монополът. Моето желание беше да опитам нещата на мой гръб.

– Ти работеше в книжарницата, която беше семеен бизнес?

– Ние бяхме баба, брат ми и аз. Работих там през първата година. После реших да направя свой малък бизнес, щях да произвеждам пици, полуфабрикати, не зная откъде ми беше хрумнало. Опитахме се, работихме един месец. Дали се уплашихме от работата или просто не бяхме готови навремето, или пък никога не съм си представял себе си като правяч на пици (може би това беше главното), но се отказахме набързо. Въпреки че вече бяхме наели помещение, купили машина, взели тайните рецепти.

– От тебе не стана пицаджия, но стана друго. А затворихте ли книжарницата?

– Книжарницата работѝ една година след заминаването ми. След това брат ми и баба се опитаха да я отворят през 2002, но видяха, че бизнесът вече не е същият. Брат ми, който последно се занимаваше с тази дейност, познаваше всички печатари, но колкото и добри приятели да сте били, нещата са се изменили: хората нямат пари вече. Най-трагичното от опита ми последната година в България беше да гледам как някой купува вестник, а после три семейства четат същия вестник. Дали вестниците бяха станали толкова скъпи или дотам е стигнал новият капитализъм в България? Все едно – това направо ме потресе.

– Ние всички знаем какво стана и с книжния пазар, и с порнографията, и с нахлуването на чуждите заглавия. Как това се отрази на вашата книжарница?

– Според естественото развитие на нещата. Гладът за западна литература бе твърде голям, потискан твърде дълго. И нямаше интерес към българско творчество.

– Как виждаш интереса на младите хора към попфолка, който в момента е страшно популярен в България?

– Мисля, че за днешното поколение попфолкът не е точно търсене на българщината, повече е отричане на ценностите, на изкуството, на образованието.

– През какви трудности мина, какво ти беше най-непонятно, най-сложно, кое най не прие или кое най-леко прие в Америка?

– Идвайки в Америка, невладеенето на езика доста ти пречи за опознаване на културата. Първите няколко години изследвах лично за себе си успеха на държавата там, и какво всъщност е причиниило неуспехите на България. Кои са механизмите, които тласкат онази държава да не спира. И може ли да ги съпоставяме, въпреки че двете държави имат различна история. Аз например исках да остана завинаги в родината, да бъда патриот, но дойдох тук. И всъщност един вид изнесох капитал от България.

– Това тормози ли те?

– Да, чувствам се длъжен някак да го върна. Не моите майка и баща са платили за образованието ми, което беше буквално безплатно. Зная, че съм имал късмета да уча, но е имало много хора по селата, които не са имали този късмет.

– На мен не ми се струва, че е имало пречка за някого много способен да учи където и да било. Какво върши ти в Америка, докато намериш сегашната си работа?

– Дойдох тук при приятели, работих поддръжка. Горд съм с работата си, защото доказах, че съм от семейство на строители.

– Какво точно значи поддръжка?

– Поддръжка на комплекса, където в момента живея. Това ми беше първата работа тук. Правиш всичко, за което не се изисква специално разрешително. Може би комплексът беше малко български по това време, а сетне стана по-български. От един българин, работещ поддръжка, станахме двама, сега в този комплекс работят само българи. Може би сме се доказали като работници. По същото време посещавах местния обществен колеж, в техническото училище към общинския колеж взех сертификат за телефонен техник, а след това и за инсталация на оптични кабел. Работех в „Комкаст“, местната компания за доставка на кабелна телевизия. Там завърших „Комкаст Юнивърсити“, който беше тримесечен курс за техник на кабелна телевизия. Преди „Комкаст“ работих във фабрика за производство на вани, чистещи се с ултразвукови вълни. Мина се и през период, през който работех в магазин, в местния „Сиърс“. Имаше период, в който се трудех на две места, не зная защо.

– Не си бил женен още?

– Да, едното. Въпреки че би трябвало да е обратното – когато си женен, да работиш двойно.

– Не и когато имаш дете.

– Работата на две места е един вид бягство, като се замисля сега.

– За да убиеш времето, в което да не си сам, а да действаш и да е полезно за теб?

– Да, това е едното, правилно го каза. Другото е, че вариантът без втора работа е да се събираш и да пиеш – буквално да си губиш времето. Имах идея за продължаване на обучението си в Америка, веднъж вече бях разочарован от липсата на професионална реализация след висшето си образование. Сякаш цялата тази система – не няма защо да ходиш на училище за специалност, дето не си сигурен, че желаеш да работиш.

– А мислиш ли, че библиография и библиотекарство е тази, с която искаш да се занимаваш? Ти работиш във *Файърстоун Лайбрари* на Принстънския университет, една от най-престижните академични институции в Америка.

– Не мисля, че работата, която извършвам, е това, с което исках да се занимавам. Но имам ясната идея, че е нещо полезно за мене, тя ме развива, дава ми идеи. От друга страна, семейството с дете ми дава сигурност засега. Аз оставям следа в него: аз съм от хората, които взимат решенията. Тоест, опитват се да променят нещата към по-добро. Въпреки че това не е светът, който бих искал аз да променям.

– Като библиограф имаш свободата и инициативата да въвеждаш нови мениджърски решения, които да подобрят цялата система на работа.

– Да, точно за това говорим. Аз се занимавам активно с нови процедури за обучение във всеки един отдел, в който съм бил. В момента отговарям за началното обучение на студентите в нашия департамент, в Библиотеката.

– Как се казва департаментът?

– Казва се *Catalogue division*, вторият по големина департамент. Тази библиотека е като отделна корпорация, тя предлага много услуги на потребители: те си плащат, за да я използват. Докато българската библиотека като институция не е толкова комплексна и необятна колкото една университетска библиотека в Щатите. В крайна сметка това, на което ни учат непрекъснато, е, че ние сме организация за услуги.

– Тоест, вие сте там, за да обслужвате хората и да им помагате да усвоят напълно ресурса на Библиотеката, която има петнайсет милиона тома.

– Ние им помагаме, но и не трябва да пречим на онези, които се занимават с наука: студенти, преподаватели, изследователи, или пък, които идват от корпоративния свят. Ние допълваме техните усилия да се справят с тази огромна библиотека, да намират по-лесно ресурси, да правим ресурсите по-лесно достъпни за тях.

– Фактически, това е системата, чрез която човек има достъп до наистина неограничена информация.

– Да, ние имаме методи за доставяне на всякаква информация от целия свят. Ако поискаш, от библиотеката в Аляска могат да ти доставят копие от страниците, които ти трябват. Това, с което се занимавам в момента, което аз изследвам, винаги ме е блазнило: стремял съм се да разбера каква е ролята на един лидер (в случая лидер на малка група), какво влияние оказва той върху развитието на хората, които са под него. Занимавайки се и със студенти, искам да направя политика в Библиотеката: това да им бъде допълнително обучение след университетското им развитие. Повечето, които ходят в такива университети (правил съм допитване до студенти), нямат никакъв професионален опит. Тоест, идват директно от гимназията в университета.

– Те излизат буквално от саксията на елитно образование и нямат идея какви са отношенията в един малък колектив: как да се справят със задачи, как да се самоусъвършенстват, така ли?

– Това е едното. Другото е, че доста от принстънските студенти отиват след това на работа в големи корпорации. Имам убеждението, че ние сме, които трябва да направят от тях не само ученици, но и работници. В смисъл да са отговорни към работата си и да знаят начина на комуникация в самата работа. Те вече са научени да слушат, щом са приети и са почнали да учат и да изпълняват, което се иска. Но да приемат съвети от хора, които не са техни преподаватели, а са техни началници по-скоро, което е доста по-различно.

– Би ли споделил с нас някои от наблюденията си за икономическите механизми, които движат действителността, в която се оказа? Ти каза, че си се замислял за причините, които водят до огромни разлики между обществата. Примерно: България и САЩ, макар големината и структурата на тези държави да е толкова различна, че едва ли можем да ги сравняваме, но въпреки всичко има универсални закони.

– Това, което е доста дебатирано сега в България – кредитите, използването на кредитите, семейното кредитиране, фирменото кредитиране – то е, което прави от Америка Америка. На първо място статистиката, на второ място контролът. И ролята на държавата в контрола, а не както бе-

ше при нас: тя да поставя граници, да поставя условия за работа. Тук контролирането не е толкова да ограничаваш, колкото да насочваш. Най-вече да не забравяме, че тук един държавен служител бива служител на народа. Повтаряйки все това (въпреки че в много случаи те са служители на определени интереси), много от тях вярват, че наистина служат на народа.

– Да, тук няма толкова понятието народ, колкото *community*, общност, и то непосредствената общност, в която живееш, и имаш чувството за отговорност към нея.

– Един от принципите тук е на разпределяне на властите. Общините са донякъде независими от щата, щатите са независими спрямо държавата. Това, което им дава независимост (и липсва на България), е, че те имат канали за усвояване на капиталови ресурси. Докато в България има поле за общините да придобиват капитали, но разпределението става от държавата и това ги прави зависими. Би трябвало да се ревизират тези положения, за да има още един лост за разпределение на властта.

– Кой беше най-големият за тебе културен шок, като дойде в Америка, ако изобщо имаше такъв, и как се справи с него?

– Това, което ми помогна да не страдам в Америка, бе разбирането ми, че хората са хора навсякъде по света. Различното е в културите. Аз не изпитах толкова културен шок, понеже непознаването на езика не ми даде възможност да оценя културата, та предимно оценявах хората и ги съпоставях. И доказах на себе си, че навсякъде по света ги има добри, навсякъде има и лоши, съотношението между едните и другите е горе-долу еднакво: умни спрямо неумни, природно интелигентни, както обичаме в България да ги делим, и не природно интелигентни. Не са правени такива изследвания никъде по света, защото…

– … никой не може да определи природно интелигентните, както казваш.

– Но пък се прави изследване на завършилите университети, че половината са мъже, половината са жени и така е навсякъде по света. Това би трябвало да бъде някакъв атестат, че хората са еднакви навсякъде по света.

– Тоест, ти нямаше културен шок и голям период на адаптация тук?

– Не, нямах. Единствено шок беше загубата на семейство. Колкото и независим да исках да бъда, да изпитам себе си, идва в един момент чувството (може би след първата година при мене беше), че всъщност губиш семейството си, понеже си далече от него – не е на два часа път с кола.

– Е, ти създаде свое семейство.

– Да, така е. И още: американците са доста отворени, приемат лесно чужденци, чужденец, в смисъл човек, който не е от тяхната общност. Те ти създават някакво чувство за семейство. Другото, което ми помогна тук, е, че имаше доста българи, които бяха пък общност, която също ти дава усещане за близост.

– Разкажи ни нещо за нея общност, организирана от студентите в Принстънския университет.

– При студентите в Принстънския университет, както във всяка общност има по-висока активност или по-слаба активност. Засега тук има един българин, който се интересува от това. Той организира български маси всеки понеделник. Българите са последните, които го реализират; може би това е в нашата природа, възпитанието ни; ние ще сме последните, които ще се съберем. Доста по-лесно бихме се разделили, отколкото събрали. Може би хората, които посещават тези маси, точно търсят и получават: чувство за близост, среда и прочее.

– Това е студентска група, която се събира всеки понеделник на вечеря в един от колежите?

– Те са хора от разни възрасти; там има колежани и докторанти.

– Отворени ли са тези срещи за хора от българската общност като такава?

– Те са доста отворени, може всеки да ги посещава. Не мисля обаче, че българи, които живеят в близост, са заинтересовани. Понеже участниците все пак са предимно студенти; това, което вълнува тях специално на срещите, е да се съберат, да избягат от тукашното битие. Когато като студенти дойдат в Америка, отделянето от семействата им ги плаши, страхуват се, то им липсва. Друга причина е ученето, тук адски много се учи, дето се казва, и денонощно. Може би за разлика от другите университети (общинските и голяма част от държавните, където влизането е предпоставка за завършване), тук не е така. В Принстън, ако не си от първите, все едно е дали си завършил в Принстън последен или пък си завършил втори в друг университет.

– Не съм съгласна. Самото име на Принстън вече създава социална мрежа, която ти помага цял живот. Когато в резюмето пишеш: „Аз съм завършил Принстън“, от сто резюмета ще изберат първо твоето. Че ти може би няма да се справиш след това, е друг въпрос.

– Съгласен съм с това: че ти ще имаш по-добри шансове, отколкото във всеки друг университет; където парите хвърлени, и времето – това повечето американци с образование го казват: приемат ли те в престижен

колеж, вземи заеми, прави, струвай, жертвай всичко, но отиди там, защото е наистина шанс.

– Нека да говорим откровено: тук образованието е на изключително ниво и начинът, по който младите са обучени за пет години, им дава висока култура и знания. Уменията идват по-късно.

– Тук ставаш порода човек, завършил Принстън. Това напълно си заслужава, променя съдбата не само на индивида, но може и на цялото семейство – на неговите родители, да не говорим за децата на студента.

– Да завършим разговора ни с по-личен въпрос: кое е най-важното в живота ти в момента?

– Най-важното нещо в живота ми сега е семейството. Малко тривиално го казах, но наистина е така. От една страна се чувствам ощетен, че не аз съм бил човекът, дал живот на детето, тъй като, нали, все още само жените раждат. От друга страна пък разбирам отговорността, че аз ще бъда човекът, който ще създаде у едно същество неговата човешка съдба.

– Ако трябваше да промениш нещо в живота си какво би било то?

– Интересно е, че през колкото и трудности да съм минал, и през хубави неща, може би хората са настроени така, че помнят повече хубавото отколкото лошото. Прочее, и да ми предложат да се върна назад, за да променя живота си, не бих променил нищо.

– Спомена, че се чувстваш вътрешно „задължен“, имаш потребността да мислиш, че трябва да върнеш нещо на България. Как виждаш това? Като физическо завръщане в България или нещо, което със собственото си развитие ти ще допринесеш за благото на България?

– Не изключвам вероятността един ден да се върна в България, даже и в близко бъдеще. Идеята ми да върна нещо на България до такава степен се е променила, че всъщност не толкова желая да допринеса за България, колкото по-високата цел: да допринеса за човечеството. Тоест, постигайки нещо в своя живот, да го дадеш на човечеството. (В контекста на глобализацията: давайки нещо на човечеството, даваш го и на България.) Нека да кажем, малко еретично, че България е една религия, а можеш да изповядваш тази религия навсякъде.

Интервюто взе Евелина Келбечева
Принстън, 3–4 юни 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Акад. Благовест Сендов

– Разкажете за детството си – в какво семейство израснахте, какви бяха родителите Ви, близкото роднинско обкръжение?

– Роден съм на 8 февруари 1932 година в Асеновград, в евангелско семейство. Майка ми Марушка Благова Сендова, по баща Ушева, и баща ми Христо Стоев Сендов бяха евангелисти конгрешани, или както ги нари-

чат още – протестанти. Децата на протестантите в България преди Втората световна война са получавали обикновено средното си образование в американските колежи, открити от американски мисионери, които са донесли у нас и протестантството.

Майка ми е завършила Американския колеж в Самоков и там се среща за първи път с баща ми. Родът ѝ е от Банско, но дядо ми Благо, на когото съм кръстен, живееше в Чепино, сега квартал на Велинград, където имаше голяма фабрика за столове. Дядо ми Стою по бащина линия е от родопското село Петково, но се заселва в Асеновград и се занимава с абаджийство. Баща ми заедно с по-малкия си брат, чичо ми Самуил, отрано захващат самостоятелен бизнес. Когато съм се родил, един от най-големите и модерни магазини в Асеновград е бил този на братя Сендови.

Възпитанието си заедно с двамата ми братя и двете ми сестри дължа на майка ми. Мама Марушка е имала голямо желание да следва инженерство, тъй като е била първенец по математика и природните науки, но дядо Благо, който имаше шест дъщери и само един син, обичал да казва, че жените трябва да раждат деца, а мъжете да печелят пари.

От най-ранните си години помня баща си като неуморен бизнесмен, който умееше да прави пари, но рядко се застояваше вкъщи. Къщата и семейството се въртеше от мама, която ни държеше изкъсо, но се и отнасяше към нас, децата си, с много такт и внимание. Беше безкомпромисна към мързела и лъжата, колкото и наивна да била тя. Въпреки че по време на детството ми баща ми имаше много пари, семейството живееше скромно, без всякакви излишества. Всеки трябваше да се труди от най-ранна възраст.

Моят по-голям брат Стоян, за съжаление вече покойник, имаше проблеми със здравето от дете. Той беше много ученолюбив, баща ми планираше да го насочи към науката. И наистина той стана талантлив инженер, професор по топлотехника. За мен баща ми бе определил да го наследя в бизнеса. Пращаше ме на работа в различни негови предприятия, а през лятото на 1944 година бях директор на Пункта за производство на пулпове от ягоди и други плодове с около 40 души работници – в село Козаново, край Асеновград. Още като 12-годишен ми бяха възложени отговорности на възрастен човек, за да се науча да управлявам имуществото на баща си.

С други думи, имах пълноценно детство, без лишения, но и без излишества. Може би всеки има най-добри спомени за своето детство.

– Как преминаха училищните Ви години, какви интереси проявихте?

– От отделенията си спомням, че пишех доста грозно. Майка ми често ми се караше за това и настояваше да преписвам отново домашните си. Веднъж баща ми чу за какво ми се кара мама и каза: „Остави го! Ако пише красиво, ще стане писар. Ако е умен, ще има много хора да му пишат.“ Запомнил съм тези думи, защото баща ми никога не се месеше на мама при възпитанието на децата.

Бях добър ученик, но никога не съм имал по всичко шестици. Мъчеха ме пеенето и краснописът. Ходил съм в кръжок по рисуване, защото имахме един забележителен учител художник – Георги Ковачев, голям майстор на акварела. Но нямах и частица от дарбата на моя съученик Иван Кирков. Играех в танцовия състав и досега обичам народните хора. Много мечтаех да вляза в духовата музика на гимназията, та успях да получа тромпет. Свирих на този инструмент две години по манифестациите.

Бях запален авиомоделист. Заедно с моите съученици и приятели Симеон Тодоринов и Георги Игнатов участвахме в национални състезания по авиомоделизъм. Правехме и модели с ракетни двигатели. Ракетите зареждахме със собствено производство черен барут и пикринова киселина, която вадехме от изоставените германски бомби на Крумовското летище. Веднъж, при невнимателно пълнене, една ракета гръмна в ръцете ми и започна пожар вкъщи. За щастие успях сам да го загася преди да дойде пожарната. Никога не са ме били като дете, а в този случай напълно заслужавах. Но нямаше къде да ме ударят, защото лицето ми беше изцяло обгоряло.

По отношение на интересите ми в училище, отрано ме вълнуваха числата. Покрай брат ми Стоян се научих да броя и на 5-годишна възраст знаех таблицата за умножение. Но след като разбрах правилото за назоваване на последователните цели числа, си бях внушил, че нямам право да назова едно цяло число, ако не съм преброил до това число. Затова с часове броях и си записвах докъде съм стигнал, за да мога следващия ден да продължа нататък. Когато идваха гости у дома, не пропусках да ги питам до колко са преброили. Не след дълго разбрах, че големите хора си назовават числата, без да държат сметка, че не са преброили всички предишни поред. Това беше първата ми сериозна математическа илюзия.

Спомням си още една математическа трагедия в трето или четвърто отделение. Учителката ни, госпожа Драголова, влиза в час да ни запознае с отрицателните числа и пита: „Колко ще получим, ако от 5 извадим 8?“ Аз помислих, че се шегува и веднага реагирах, че това е невъзможно. Тя се засмя и каза, че може, и сега ще се убедим в това. Дълго ми беше криво

от нараненото ми самочуствие, но и човечеството като цяло трудно е възприело абстракцията за отрицателните числа и за нулата. Но тази лична драма ми беше обица на ухото по-късно като преподавател. Много е важно да разбереш защо не те разбират.

Имах проблеми и с геометричните аксиоми. Не че не ги научих, но си мислех, че това са очевидни неща и няма никаква нужда да се постулират. Конфликтът възникна, когато дойде нова учителка по математика за няколко месеца и започна с тези аксиоми. Сега ми е ясно, че учителката е била много добре подготвена, но тогава си мислех, че просто не я бива. Пак педагогически проблем.

Какво ли не може да си спомни човек от училищните години. Макар че Асеновград не е София или Пловдив, имахме много добри учители.

– Какво промени датата 9 септември 1944 година в живота Ви, как това се отрази на избора Ви какво да учите, пред какви препятствия Ви изправи преди да станете студент?

– Тази дата коренно промени живота и работата на баща ми. Той беше на 44 години, преуспяващ индустриалец и търговец, а имаше и доста лозя и ябълкови градини. Той не можа да се преустрои и, след като бе национализирано всичкото му имущество, загуби психическото си равновесие, влачи се по различни болници, но доживя в мъки до 80 години. Майка ми запази твърдостта си и никога не падна духом. Започна да плете почти денонощно и така подържаше голямото семейство. Не беше приятно като се прибираш вкъщи, да четеш на дувара, написано с едри букви „Кулак народен враг“.

Като син на национализиран не ми даваха ОФ бележка за да следвам. Трябваше да работя три години в служба „Чистота“ на Благоевски райсъвет в София, за да получа софийско жителство и разрешение да следвам. Тези три години не могат да се разкажат в едно интервю, но те са много важна част от моя живот, защото ми дадоха уникален житейски опит.

– Защо избрахте да следвате математика?

– Като гимназист, понеже се занимавах с авиомоделизъм, мечтаех да стана авиоинженер. Но това беше идеална мечта, защото по това време в България нямаше авиоинженерство. Наклонен бях да следвам физика, под влиянието на една от учителките ми по физика, доктор Антония Пеева, която стана асистент на академик Наджаков още докато бях ученик. Твърдо реших да следвам математика по времето, когато работех в „Чистота“-та. Имах приятели студенти по математика и чаках с нетърпение да се присъединя към тях.

– Разкажете за професионалния си път в науката.

– Да отговоря на този въпрос значи да разкажа почти целия си живот от университетската скамейка досега. Но с по-големи скокове картината е горе-долу такава: след тригодишно напомпване на желанието за следване станах студент по математика. Бях много амбициозен студент и се борех за първенство в един курс от над 400 души. А условия за мерене на силите почти ежеседмично предлагаше нашият най-популярен преподавател по диференциално и интегрално смятане професор Ярослав Тагамлицки. Той даваше задачи за домашно в края на лекциите си, проверяваше ги и следващата седмица, в началото на лекцията си съобщаваше две-три имена на онези, които най-добре са решили задачите. И сега си спомням с какво напрежение съм чакал да чуя името си. Най-често списъкът на имената започваше с Иван Димовски, който беше дошъл направо от гимназията, след като е печелил математически олимпиади. Към края на първата година и моето име започна да се появява по-често. Това ми струваше много безсънни нощи за представяне на добри решения на задачите.

Професор Тагамлицки имаше студентски изследователски кръжок, който беше най-престижният във Факултета. В него се влизаше само с лична покана от професора, който познаваше възможностите на студентите от техните домашни работи. Покана получаваха обикновено студенти след втори курс. Още когато бях в първи курс, получавах сведения за работата на кръжока от мои приятели третокурсници. Тогава вървеше като легенда една хипотеза на професор Тагамлицки. За по-просветените в математиката ще добавя, че това беше хипотезата за компактността на множеството от неразложимите вектори в един изпъкнал конус. Ако тази хипотеза е вярна, тя ставаше важен математически инструмент. Всички в кръжока на професор Тагамлицки, начело с него, се стремяха да докажат тази хипотеза. В началото на втори курс, без да съм член на кръжока, успях да конструирам пример, който противоречи на хипотезата и по този начин доказах, че тази хипотеза не е вярна. Поисках среща с професора и му изложих моя контрапример. Той трябваше да се съгласи, че хипотезата му не е вярна. Това е величието на математиката. Истината се доказва и всеки математик я приема независимо от ранга. За награда получих покана да стана член на знаменития кръжок и да докладвам моя контрапример.

Първите си математически резултати получих при работата си в кръжока на професор Тагамлицки. Като използвах неговия метод на конусите, успях да обобщя един резултат на световноизвестния руски математик академик Сергей Бернштейн. Професор Тагамлицки много хареса

моята работа и предложи да я подготвя за публикуване в „*Доклады АН СССР*“. Това беше най-престижното място за публикуване на нови резултати. Всъщност професор Тагамлицки, който знаеше перфектно руски, написа на ръка наново моята работа и я изпрати на академик Бернштейн да я представи за публикуване в „Доклади“-те на Съветската академия на науките. Така още като студент в трети курс имах солидна научна публикация. До края на следването си имах няколко научни публикации у нас и в чужбина.

Завърших петгодишния курс за четири години и се готвех за аспирант и асистент. Но есента на 1956 година, когато трябваше да бъда назначен за асистент и да започна аспирантура, се оказах политически неподходящ съгласно засилените критерии след така наречените Унгарски събития. Наложи се да учителствам две години в село Бобошево и в град Елин Пелин. Не мога да се оплача. Вече бях професионален математик, а учителството е добра професия. Но моите професори не ме забравиха и успяха да склонят тогавашния министър на народната просвета, математика Ганчо Ганев, да ми разреши да кандидатствам за асистент. Така през 1958 година станах асистент на най-талантливия български математик академик Никола Обрешков в Катедрата по висша алгебра и теория на вероятностите.

Моите математически интереси до този момент бяха далече от това, с което се занимаваше академик Обрешков. Но като станах член на неговата катедра, приличието изискваше да се ориентирам към неговата тематика. Изучих знаменитата му монография за нулите на полиномите и стигнах до една хипотеза, която днес е известна в литературата като „Хипотеза на Сендов“. Ако в интернет търсачка напишете „*Sendov Conjecture*“, ще получите впечатление за нейната популярност. Досега тази хипотеза е доказана само за отделни частни случаи. Споменавам за нея, защото след почти 50 години, сега в Япония се занимавам с проблеми около тази хипотеза и съм канен на семинари да разказвам за нея.

Научните ми занимания получиха ново направление през 1959 година, след като академик Любомир Илиев, тогава заместник-ректор на Софийския университет, ми предложи да чета лекции по числени методи към неговата катедра с оглед на подготовката на математици за работа с компютри. Събрах учебници, подготвих курса и го прочетох на първите студенти със специализация по информатика. Това беше основание да бъда изпратен за една година на специализация по числени методи и компютри в Московския университет. Прекарах в Москва цялата учебна 1960–1961 година. Най-голямо влияние върху следващата ми математическа

дейност имаше семинарът на академик Андрей Колмогоров, който е един от най-големите математици на XX век. Под негово влияние и с подкрепата на академик Сергей Николский се ориентирах към теория на апроксимациите. В тази област защитих кандидатска дисертация в Софийския университет и докторска дисертация в Математическия институт „Стеклов“ при Академията на науките на СССР. Имал съм честта да бъда канен в дачата на академик Колмогоров за обсъждане на математически проблеми. Ритуалът на тези обсъждания се състоеше в неколкочасови разходки из горите и разказване на математическите идеи без лист и молив.

Трябва да си призная, че немалко пъти съм сменял направлението на научните си интереси. В един период бях въвлечен от академик Румен Цанев в проблемите на математическото моделиране в биологията. Беше изключително интересно и плодотворно сътрудничество. Мога да спомена още редица други направления, но ще доскучая с математически термини.

Все пак, когато ме попитат коя е моята математическа област, отговарям: теория на апроксимациите. В тази теория има силна школа в България, която води началото си от академиците Обрешков и Чакалов. Днес има международна награда по теория на апроксимациите на името на моя най-талантлив ученик Васил Попов, които си отиде престъпно рано.

– Какви точно бяха Вашите идеи за реформата в образованието и защо някой след това я спря. Навремето дори наричаха „сендовчета“ децата, които учеха по Вашите програми. Какви бяха преимуществата на тази реформа за конкретните деца и ученици?

– Питате за ПГО – Проблемната група по образованието. Бях поканен да оглавя тази група в последната година на моето ректорство. Готвеше се пленум по образованието и тогавашният министър на народната просвета Дража Вълчева дойде в кабинета ми да разговаряме по проблемите на образованието и да ме заинтригува с проблемите на средното образование. След това разбрах, че нейният съветник доктор Георги Ангушев е автор на идеята за създаването на групата. Всъщност основни идеолози на групата бяха професор Мирослав Янакиев и Розалина Новачкова. Аз бях въвлечен за авторитет, но взех нещата насериозно и смятам, че не бях само началник, който да покрива необичайни нововъведения. Янакиев и Новачкова бяха дълго мислили и работили по проблемите на образованието, главно от езикова и литературна гледна точка, но имаха цялостен поглед по образователните проблеми в условията на информационната ера. След просторни дискусии в апартамента на Новачкова, където беше първата щаб-квартира на ПГО, избистрихме новата концепция и започнахме писането на нови

учебници, като привличахме много и различни специалисти. Тази концепция е публикувана в моята книга „Алгоритъм на живота“. Ако смятате, че си заслужава, може да погледнете тази книга и да допълните интервюто с цитати за ПГО от нея. Не е необходимо да я преразказвам.

ПГО беше един от най-големите и най-интересни проекти на моя живот. С него съм преживял много радости и много разочарования. Случва ми се и сега да се запозная със зрял млад мъж или жена и да ми се представи с думите „аз съм сендовче“. Какво си мисля в такива случаи? ПГО беше първата лястовица на демократизацията на българското образование. Но демократичната революция – като всяка революция – инстинктивно започва най-напред да руши. ПГО имаше потенциала да промени цялостно нашето образование, но по законите на революцията то трябваше най-напред да се разруши. Намериха се хора, както винаги отвътре, които използваха силата на революционната вълна, за да унищожат това, което беше придобило популярност под моето име. Вярвам, че това което направи ПГО – стотиците учебници и помагала – ще остане в историята на българското образование. А хилядите ученици и стотиците учители, минали през системата на ПГО, ще си спомнят с добро за нея.

– Били сте и председател на Комитета за наука – каква беше идеята – да съперничим на напредналите държави или да копираме успешно в практиката техните постижения?

– Бях за две-три години едновременно главен научен секретар на БАН, заместник-председател на БАН и председател на новосъздадения Комитет за наука. Този Комитет бе създаден, за да се модернизира финансирането на научните изследвания в България по модела на западните страни, и по-специално на Националната научна фондация на САЩ. Поправилно беше този комитет да се нарече Национална научна фондация, но по понятни причини никой не настояваше за буквално копиране на названията, а главното беше съдържанието. Комитетът за наука получаваше средства (спомням си, че първата година те бяха равностойни на 150 милиона долара), които се разпределяха чрез конкурс за научни проекти на всички учени в страната, независимо къде работят. Днес този метод за финансиране на научните изследвания е общоприет в Европейския съюз. Комитетът за наука беше един добър и успешен проект.

– Как академик Сендов се озова в политиката, а по-късно и в дипломацията? Какво от политическия Ви път заслужава Вашата лична най-висока оценка. А как Ви оцени публиката – политици, институции?

– Занимавам се с политика не от 10 ноември, а много преди това. Деканът, ректорът, председателят на Академията на науките са по своему

политици, защото са избрани да ръководят хора. А освен това съм народен представител от 1975 година. И до днес някои повтарят цитата от Евангелието на Матея, който изрекох от трибуната на Народното събрание, непосредствено след 10 ноември и ми приписват неговото авторство*. Не мога да дам висока оценка за нищо, което съм направил като политик на политически пост. Няма еднозначни критерии за оценка на политическите резултати. Дори за отдавна минали събития оценката не е еднозначна. С течение на времето това, което сме смятали за добро, се оказва, че не е било за добро, и обратно. Историците имат за задача да оценяват политическите събития, но и историята не е еднозначна в оценките си.

Сега, като посланик в Япония, при всяко ново запознанство по многобройните приеми, първият въпрос към мен е обикновено: „В коя държава бяхте посланик преди да дойдете тук?“ Вече съм си изработил стандартен отговор, но той предизвиква серия от нови въпроси, как и защо един математик става политик и след това дипломат. Разбира се, един дипломат трябва да умее да забавлява събеседниците си и намирам обяснения в демократическата революция и свързаните с нея процеси. Но истинският отговор, който си спестявам по приемите, е, че всечий живот е уникален. Всеки опит да бъде обяснен, нарушава неговата уникалност. Затова най-важното, за да си доволен от живота си, е да можеш да се радваш на усещането, че си жив.

Интервюто взе Генка Маркова
Токио, 30 април 2006 г.

---

* Бел. ред.: На 17 ноември 1989 г. от трибуната на НС акад. Сендов изрича: „Всички вкупом съгрешихме и непотребни станахме“.

Снимка: Йордан Симеонов

Богомил Величков

– Вие сте истински гражданин на света – дълбоко привързан към родината и книжовността човек, с много години стаж на дипломатическа служба, с дом на Източното и на Западното полукълбо. Как усещате живота, как го разбирате?

– За мене човешкият живот е дар Божи. Магия и най-велико творение на природата. Той ни се дава само веднъж и следва да се изживее по най-

достоен начин, защото само тогава има истински смисъл. До неотдавна се отнасях скептично към идеята за прераждането, но, когато преди няколко години очарователната ми внучка Николета, без да е навършила тогава още и три години, започна да задава въпроси и да реагира на ставащото около нея по начин, който за мен недвусмислено говореше, че това прелестно създание носи в себе си информация, далече надхвърляща тази, която може да се очаква от едно тригодишно дете, тогава за себе си приех, че по някакъв начин прераждане става. Но и тогава човешкият живот е единствен и неповторим. Защото, според мен, и в предишния си и в бъдещия си живот всеки човек е единствен и неповторим. За да изразя найточно разбирането ми за живота и отношението ми към него, бих искал да се позова на една народна поема на маите и на любими стихове от Дамян Дамянов. Ще цитирам поемата в буквален превод: „Преценявай градината си по цветята, а не по падналите листа! Брой дните си със златните си часове и забрави изживените мъки! Открий нощите по звездите, а не по сенките и тъмнината. Оценявай живота по усмивките, а не по сълзите! И, за да се радваш на този живот, брой възрастта си по приятели, а не по години!“

Съзнавам, че отговорът ми става по-дълъг, но отношението към живота за мен е фундаментален проблем и поради това бих искал да цитирам следните стихове на Дамян Дамянов, един от любимите ми български поети.

Когато си на дъното на пъкъла,
когато си най-тъжен и най-злочест,
от парещите въглени на мъката
си направи сам стълба и излез.
…
Когато от безпътица премазан си
и си зазидан в четири стени,
от всичките прерязани ти пътища
нов път си направи и пак тръгни.
Трънлив и зъл е на живота ребуса.
На кръст разпъва нашите души.
Загубил всичко, не загубвай себе си.
*Единствено така ще го решиш.**

– А своя живот как усещате? Като звездите, като пътищата, като какво?

---

* Бел. ред.: Дамян Дамянов – „Когато си на дъното“.

– Цитирах народната поема на маите, защото тя е много съзвучна с моето отношение към живота, с това как се стремя аз да го живея. И трябва да Ви кажа, че всъщност тази поема на испански език е залепена на моя бележник. Винаги, когато го отварям, за да видя какви са ми задачите за деня, минавам през нея. Така че неслучайно я подбрах. И аз много вярвам, че положителното мислене на човека има утвърждаваща сила. Затова се стремя да живея живота си съгласно това, което така добре са изразили маите преди толкова години – не броя възрастта си с години, а гледам на живота така, както те казват: винаги от положителната страна. Тази поема изразява изцяло жизнената ми философия.

– Разкажете за детството си – какви са спомените Ви, как преценявахте света? От какво семейство излизате? Как виждахте своето бъдеще? Кои бяха факторите за Вас?

– Обичам да се шегувам, като казвам, че Чърчил, Брежнев и аз сме родени на 19 декември. Е, в различни години и на различни места. Аз – в село Кътина, Софийско, което днес е квартал на община Искър. И, както пишех едно време в автобиографията си, произхождам от бедно работническо-селско семейство. Живеехме на село, но баща ми беше шлосер и работеше в София. За съжаление той почина много млад – на 40 години, през 1950-а, когато бях едва осемгодишен. Бяхме се преселили в един от крайните квартали на София – Бакърена фабрика.

От първи до четвърти клас (тогава се казваше отделение) учех в училище „Райна Княгиня“, което и до днес съществува в квартал „Модерно предградие“. Бях отличник-сирак. И затова през есента на 1952 ме приеха в откритото през март същата година Суворовско народно училище, което се намираше в квартала „Павлово“. Годините до 1952 съм запомнил с красивата природа на село Кътина, с топлотата на дома ни, създавана от моите родители, с веселите игри и нередките сбивания с братовчеди и приятелчета. И с много трудните битови условия: калта, носенето на вода от далечната чешма, студа в зимни дни. А след смъртта на баща ми – и с това, че трябваше вече аз да се катеря и да пренареждам керемидите на скромната ни къщичка, защото все потичаше.

Постъпването ми в Суворовското училище промени коренно живота ми. Трите години – пети, шести и седми клас – прекарани при това в добре организирано военно училище, изиграха огромна роля в оформянето на характера ми, научиха ме на дисциплина във всяко отношение и ми откриха възможност, която извън Суворовското училище може би нямаше и да имам. В този период от живота ми виждах бъдещето си като офицер, летец-изтребител. Това бе моята юношеска мечта и, струва ми се, беше

напълно естествена. Всъщност идеята на Суворовското училище бе да ни готви за курсанти и за офицери от армията. През ранната есен на 1955 година обаче, по силата на международни договорености между Изтока и Запада за съкращаване на военните сили Суворовското училище заедно с Нахимовското във Варна бяха разформировани.

Тогава именно бях приет в Английската гимназия в София. Това за мене бе решаващо събитие – то определи и бъдещото ми развитие.

– Добре, обаче не е възможно едно 11–12-годишно дете, останало без баща, което се посвещава, което се вдава към военната професия, да прави това заради удобство или изгода, заради стратегически планове, самò да чертае бъдещето си. Това дете има учители. Кои учители запомнихте по пътя на ученето – в началното, в Суворовското училище, в езиковата гимназия, в Университета? Кой определи Вашата насока, ориентирането Ви към професията и знанието? Свободен ли бяхте да избирате?

– На този въпрос с удоволствие ще отговоря. Защото много са учителите, които си спомням с благодарност. За краткост обаче ще спомена само някои от тях. Учителят ми в отделенията – от първи до четвърти клас – Луков: той ни научи на четмо и писмо. Преподавателката ми по английски език в Суворовското народно училище Йонкова-Бодурова: тя бе човекът, насочил ме към Английската гимназия (защото, вече споменах, мечтата ми беше да стана военен, да стана офицер); но при разформирането на училището тя избра няколко души от нашия клас (той се наричаше взвод тогава) и каза: „Момчета, елате с мене в Английската гимназия.“ Може би защото се учех отлично по английски език тя избра мене, а по-късно стана директорка на Английската гимназия.

От Английската гимназия с голяма благодарност си спомням: преподавателката ни в подготвителния клас Душка Маркова; един от най-добрите граматици на английски език Димитър Спасов; Нестерова, която беше прекарала повече от 10 години от своя живот в Съединените щати; Стойчева, която беше випускничка на Американския колеж. Разбира се, не бих искал да пропусна англичаните Реджиналд и Крис Бартлет – те бяха семейство, те оставиха наистина неизгладими следи не само у мен, но и у всички, които са завършили Английската гимназия. Например ние играехме „Сън в лятна нощ“ на Шекспир на английски език, на сцената на сегашния ВИТИЗ. Е, моята роля не беше много голяма – играех дърводелец там, но все пак беше на английски език!

За университетските си преподаватели мога да говоря дълго и с огромно възхищение, но нека спомена преподавателите си по испански език

Хуанита Есконтрела, която е била дете по време на Гражданската война в Испания, а родителите ѝ са емигрирали тогава в Съветския съюз. Нели Владимировна Великополская; по международни отношения – професор Герман Леонтиевич Розанов, професор Ушаков; по международно право – професор Загладин.

Аз съм убеден, че всеки човек се ражда със заложени природно отличаващи го способности. И ако те бъдат осъзнати и открити навреме, мисля, че тези заложби определят житейския му път, изиграват решаваща роля в живота му. При мене случаят беше такъв: имах късмета в Английската гимназия да открият способностите ми за овладяване на чужди езици, да се развие отношението ми към хуманитарните науки. През всичките години на гимназията бях отличник, но и досега понякога сънувам кошмари, че трябва да се явявам на матура по математика. А пък отличните бележки по рисуване и пеене определено не заслужавах – сигурно са ми ги писали, повлияни от останалите отлични оценки, както се казваше – за да не ми развалят успеха.

Та именно там, в Английската гимназия, у мен се събуди огромен интерес към английския език, към литературата, към живота в Англия; имах даже няколко години кореспонденция с една английска ученичка. Освен това, след разформирането на Суворовското училище, поради тежките материални условия на семейството ми бях настанен в дом за юноши „Христо Ботев“ на улица „Симеон“ 80, където имаше гръцки деца, чиито родители бяха загинали в Гражданската война. Оттам ми е приятелството с днес известния българо-гръцки художник (аз така му казвам) Михалис Гарудис. Имаше и корейски деца, чиито родители бяха загинали във войната в Корея, както и български деца на родители българи, но избягали от тогавашните условия в Югославия. В девети клас при нас постъпи да се учи дъщерята на тогавашния израелски посланик у нас, както и дъщерята на завърнал се от чужбина български дипломат.

След десети клас, през лятото на 59-а година за първи път пътувах извън България – бях във Виена на гости на сестра ми, чийто съпруг работеше в българското посолство. Всички тези обстоятелства засилиха интереса ми към света и ме доведоха до решението, година-две преди да завърша гимназия, да избера за следване такава специалност, която би ми дала възможност да работя по международните отношения. И аз избрах да кандидатствам външна търговия и английска филология. Заедно с това кандидатствах и в чужбина – арабски език и литература в Дамаск. В този смисъл, да, изборът ми беше свободен. Ние можехме да избираме. Бях приет и на трите места и се готвех вече да заминавам за Сирия, когато

един наш добър приятел – искам да спомена името му: казваше се Йордан Илиев и работеше в Министерството на външните работи, та той ме посети в казармата и каза, че кадрите за дипломацията на всички соцстрани досега са се готвили в един закрит институт, наричан Московски държавен институт за международни отношения (у нас е по-известен с руското съкращение МГИМО), но, че за мой късмет, от нея година, а именно 62-ра, този институт става полуоткрит и, независимо че бяха минали кандидатските изпити за другите висши учебни заведения, направиха нов конкурс. Явихме се 250 души за пет места. Нека не звучи нескромно – класирах се на първо място и заминах да следвам международни отношения в Института в Съветския съюз.

– Тъй като имам впечатления за огромния Ви личен стремеж към самообразование, бихте ли споделил какви върхове се издигат по пътя на самообразованието, кои са най-важните качества, които се изграждат. Как човек се усъвършенства, самоутвърждавайки се?

– За мен стремежът за самообразование и самоусъвършенстване е основен стремеж и предпоставка за успех в живота. Самообразованието, самоусъвършенстването задължително следва да допълва университетското образование. Без това човек би изостанал безнадеждно. Особено пък в нашето бурно променящо се време. Наскоро имах среща с един колега, с когото следвахме в Москва – спяхме в една стая в общежитието. Видяхме се и наред с другите неща започнахме да се смеем, когато си спомнихме, че, постъпвайки на работа в Министерството на външните работи през 1968, тогавашният министър Иван Башев беше издал заповед: „Всеки дипломат да се научи да пише на машина!“ Едва ли трябва да споменавам каква огромна разлика има между началото на моята професионална кариера, когато по заповед трябваше да се учим да пишем на машина, и днес, когато, ако човек не владее компютъра поне в някаква степен, би изостанал толкова, че просто не би бил способен да върши каквато и да е работа.

– Споменахте казармата. Забелязала съм, че това е период в живота на мъжете, който те непременно споделят и обсъждат – било в приятелски разговор, било другаде. Разкажете за Вашата военна служба, имате ли трайни спомени оттогава.

– Има какво да разкажа и при предоставената ми възможност ще го направя. Аз служих 2 години: от 1960-а до 6 септември 1962 година. И тук, като всеки, предполагам, прекарал военна служба, ако му се даде простор може много дълго да говори. Но аз бих споменал няколко неща. Първото е, че това беше може би едно от най-интелектуалните поделения на

Българската народна армия, както се казваше тогава. След толкова години, ще си позволя да го кажа – вече съм покрит с давност за издаване на военна тайна – аз бях призван да служа в поделение, което се казваше РГК (Резерв на Главното командване) и се занимаваше с военно радиоразузнаване. Днес ние сме членове на НАТО (и колко е хубаво, че е така!). Но тогава основната цел на нашето поделение беше като радисти да „подслушваме“ въоръжените сили на Гърция, Турция и Шести американски флот.

Това, което бих искал да спомена, е, че няколко седмици преди 13 август 1961-ва ни изкараха на военновременен лагер в Средна гора близо до Панагюрище. А тази дата – 13 август 1961 година – е известна с това, че тогава именно вдигнаха за една нощ Берлинската стена. А сега бързам да кажа, че за мене бе истинско щастие, че в моя собствен живот доживях да видя по телевизията падането на Берлинската стена през 1989 година.

И друг момент бих искал да спомена: казах Ви вече, че бях приет навсякъде да следвам, имах паспорт да замина за Дамаск, почти нямах идея какво е станало с този допълнителен изпит за Москва, защото беше вече 5 септември, а знаех, че в Москва започват занятия на 1 септември. Но на 5 септември вечерта един приятел, който беше дежурен на телекса, ми каза доверително, че е пристигнала заповед за уволнението ми. Вечерта наистина прочетоха заповедта, аз трябваше на следващия ден да се явя в Министерството на външните работи. Трябваше „да сдам“, както се казва в казармата. Но липсваха паласки, липсваха ми някои други неща. Ала както обикновено става (или ставаше) в казармата – тези след мен ми дадоха своите паласки, за да мога да се уволня. На следващия ден бях вече вън от казармата.

– Каква беше представата Ви за кариера? През какви надежди и мераци преминава дейността Ви? Кой етап откроявате като най-силен? Делите ли битието си на „предишен“ и „настоящ“ живот? Как оценявате пътя, който сте изминали?

– Представата ми за кариера бе ясна. Исках да се подготвя за дипломат и като такъв да постигна върха на професионалното развитие, което означаваше ранг на посланик, служейки през цялото време на интересите на външната политика на моята родина България. С това се свързваха надеждите и очакванията ми. Получих образованието и професионалната подготовка, които желаех. Следването ми в МГИМО и професията, която овладявах постепенно, се превърна и остана за цял живот истинско удоволствие за мен. Искам тук да подчертая, че дипломат е професия, и то професия сложна, изискваща много умения. Да спомена някои от тях:

един професионален дипломат следва да владее езици като филолог, международното право да владее като завършен юрист, да притежава способности за анализ и прогнозиране като политолог, да познава историята на международните отношения като историк, да умее да пише и да се изразява като най-добрите журналисти, да развива постоянно качества на контактност и тактичност, принципност, но и гъвкавост, високо чувство за отговорност и етичност, любов към народ и родина. Говорейки за кариера, бих искал да подчертая, че кариерата – това е упорита работа и непрекъснато самоусъвършенстване, изпълнение на служебните задачи за реализиране на външната политика на страната, и на тази основа – изкачване на професионалната кариерна стълбица, установена със съответните правителствени решения. Така се разви моята кариера, обхващаща повече от 25 години в системата на Министерството на външните работи: от стажант-аташе до посланик.

Не откроявам силни и слаби етапи в професионалното ми развитие. Смятам, че то вървеше постъпателно, в хода на което трупах опит и усъвършенствах професионалните си умения. Не деля битието си на „предишно“ и „настоящо“. Да, в живота си имам различни етапи. Но те са свързани неразривно един с друг. Живея с убеждението, че изминах достоен път, изпълнен с усилия и труд, че се реализирах като личност по възможно най-добрия начин, давайки своя принос в осъществяване на външната политика на България. Поради това днес се чувствам удовлетворен и щастлив. И когато оглеждам изминалите години, не намирам нещо, за което да съжалявам.

– Да вметна въпрос – не е ли имало нещо в следваната от Вас линия, което да Ви е потискало, притеснявало, принудата да се съобразявате (както се шегувахме преди – да се изкривявате заедно с линията), да прескачате собствените си принципи в името на това да следвате нечии други? Въобще, има ли творчество във Вашата професия?

– В нашата професия има огромно поле за творчество. И без него един дипломат не може да бъде дипломат. А в какво се състоеше творчеството: ние имахме свободата да наблюдаваме, да бъдем инициативни, да предлагаме идеи, които водеха към разширяване, към активизиране на външните отношения на България – всеки в своята област, и, които не винаги, разбира се, бяха приемани. Ние имахме свободата да казваме практически цялата истина, защото нас ни пазеха, ако може така да се каже, две понятия: „за служебно ползване“ и „поверително“. Много често работата на дипломàта, както Ви споменах преди, е да бъде и аналитик, и политолог, и журналист. Като пример, разликата между журналистите и дип-

ломатите беше в по-голямата свобода на изразяване, която дипломатите имаха. Защото от нас се искаше да казваме истината. Е, разбира се, не винаги тази истина е била лицеприятна. Но ние се бяхме научили, ако мога така да се изразя, на правилата на играта. Знаехме докъде можем да говорим и говорехме свободно. Имаше неща, които не могат да се прескочат и това бяха идеологическите ограничения. Да кажем, работейки в Швеция или в САЩ, трябваше да давам необходимата и исканата от мен информация и заедно с това трябваше да се съобразявам с идеологическите постановки. Но, откровено трябва да кажа, че това чак толкова не съм изпитвал лично като притеснение. Така се случи, че работех в една много благородна област – това бяха главно международните културни отношения: студентски, спортен, научен и културен обмен. И поради туй не бих казал, че съм имал някакви притеснения.

Факт, който трябва да отбележа, е, че в Министерството работеха много деца на „изтъкнати“ родители и такива обикновени българи като мене трябваше да се доказват постоянно – да бъдем винаги най-добрите, ако искахме да се развиваме.

– Разбирам, че обичате работата си. Кое обичате в работата си?

– Да, обичах силно работата си. Вършех я с удоволствие и, смятам, доста успешно. Получи се така, че през по-голямата част от моята кариера работех за осъществяване на културната съставка във външната политика на България. Синтезирано, това означаваше главно работа за развитие на културните, научните и образователните отношения и сътрудничеството на България с други страни, както и работа за представяне в чужбина на българския принос в световната цивилизация. През 1976 година, бидейки съветник в българското посолство във Вашингтон, водих преговорите и ги доведох до подписването на първата в историята на отношенията ни със САЩ Спогодба за културен, научен и образователен обмен. На основата на тази спогодба водих преговорите за представяне на изложбата „Тракийски съкровища от България“ в музея „Метрополитън“ в Ню Йорк и в Музея за изящни изкуства в Бостън. И днес каталозите от тези успешно преминали изложби представляват библиографска ценност. С музея „Метрополитън“ подготвих много специфичен договор за производство на бижутерни отливки от някои експонати, по силата на който договор в течение на редица години България получи стотици хиляди долари.

В края на 80-те години водих преговорите и подготвих първите спогодби в същите тези области с Португалия, Израел, Китай. Освен това съм имал редица преговори за актуализиране на програмите за културен,

научен и образователен обмен с десетки страни. На основание на тези междуправителствени и междудържавни документи български културни, научни и образователни дейци, специалисти в различни области, студенти и аспиранти получаваха и продължават да получават стипендии за специализации в най-развитите страни в света. В условията на Студената война, при постоянния дефицит на твърда валута значението на тези стипендии беше извънредно голямо за България. Много от тях и днес продължават да бъдат в основата на развитието на отношенията на нашата страна с много държави в света в областите, които отбелязах. Именно тези междуправителствени документи бяха правната основа за организирането на значими български изложби в чужбина. Вече споменах за изключително успешното представяне на изложбата „Тракийски съкровища от България“ в Ню Йорк и Бостън. А в течение на няколко години тя бе представяна и в Австрия, Федерална република Германия, Япония, Великобритания, Мексико. Успоредно с нея се провеждаха семинари и колоквиуми с участието на най-изтъкнати учени от цял свят, разбира се и от България. По подобен начин се организираше изложбата „1000 години български икони“.

Проведох преговорите за откриване за първи път у нас на културни центрове на Великобритания (*Бритиш Каунсъл*, както е известен), на Франция, на ФРГ, както и за откриването за първи път на наш културен център в Москва. И днес тези центрове функционират на основата именно на тези спогодби. Тази дейност даде възможност в редица университети в света да бъдат открити катедри по българистика, където се изучават български език, българска история, българска култура. (Част от тях днес са закрити.)

Участвах активно в организирането на международни конгреси по българистика у нас. Първият превод на западен език на произведения на Йордан Радичков бе направен в Швеция още през 1972 година благодарение на сътрудничеството ми с шведската преводачка Ула Розен. В Мексико създадох българо-мексикански агроцентър, където наши учени и специалисти предаваха знанията и уменията си на мексиканските си колеги. Организирах изложби, концерти, гостувания на наши художници, музиканти, писатели и поети.

За тази своя дейност бях награждаван с високи държавни отличия на много страни. Да спомена две от тях: с декрет на президента на Федерална република Германия Вайцзекер бях награден с най-високия им орден, даван на чужденци; почетен гражданин съм на мексиканския град Пуебла.

За работата си бих могъл да говоря още много, но едва ли е необходимо. Тук бих искал да подчертая, че и това, което маркирах, опровергава

внушенията, правени след 10 ноември 1989 година, че преди тази дата България била изолирана на международната арена – това просто не отговаря на истината. А хора като мен работеха именно за развитието на отношенията на страната ни със света.

Поради тази причина смятам, че разбиването на кадровата дипломатическа служба, осъществено от правителствата на Филип Димитров и Иван Костов, представлява минус за държавата. В една от тези чистки през 1993 година бях уволнен и аз; така приключи дипломатическата ми кариера в служба на България. Но уменията на хора като мен в днешния глобализиран свят имат обективна цена. След излизането ми от посолството в Мексико две години изпълнявах длъжността главен секретар на Световната асоциация на националните олимпийски комитети и 10 години бях съветник на президента на една от най-големите рекламни агенции в Мексико. Пенсионирах се в края на 2005 година. Най-хубавото в моята работа бе нейният разнообразен характер, възможността да контактувам с най-различни хора в много страни, което ме обогати духовно и душевно. Шансът да представлявам страната си пред света, възможността да решавам конкретни проблеми на хората – българи и чужденци; ето това е, което най-харесвам в моята работа.

– Съвсем естествено е да възникне въпросът: имало ли е парадокси в трудовия Ви живот – политически, дипломатически? Явно, сблъсквали сте се с разочарованието. Но сблъсквали ли сте се с предателството? Какви изкушения сте имали?

– Що се отнася до парадокси в личния ми трудов живот, не бих могъл да посоча. Но във времето, в което премина немалка част от активната ми трудова дейност – да, парадокси имаше! Спомням си, че по време на мандата ми във Вашингтон в една статия в „Нюзуик“ от журналиста Марвин Калб, на когото бях съдействал да посети България. Той написа: „Парадоксите на социализма, както аз ги видях, са: вървиш – магазините са празни; магазините са празни, но хората, които ме канеха в домовете си, ме посрещаха с отрупани маси; масите им бяха пълни, но хората – недоволни; хората недоволни, но не протестират. Не протестират, но и не работят. А като не работят, магазините са празни.“ Кръгът на парадоксите се затваряше. Но не само това – нека да посоча и други парадокси от същия този период: твърда валута никога нямаше – нито за специализации, нито за лечение. Но мерцедеси имаше. Говореше се непрекъснато за социално равенство, а имаше, както се шегувахме, равни, по-равни и най-равни. Струва ми се, че на първите митинги през ноември 1989 година много от протестите бяха насочени срещу тези привилегии, изразени чрез парадоксите, които

посочих. Но какво виждаме днес: първите неща, които се възстановиха, бяха привилегиите на властимащите. Това, което наричаме „евтиното кюфте“, „евтините почивки“. Валутата – тя никога не достига, но коли – мерцедеси и беемвета. По брутен вътрешен продукт ние сме на последно място сред страните – членки или готвещи се да станат членки на Европейския съюз. Но по брой на коли на депутат сме на едно от първите места. Това са неща, които показва ЕВРОСТАТ, сравнявайки неотдавна броя на депутатите с броя на колите в различните парламенти. На това, слава Богу, беше дадена публичност. За парадоксално смятам, че управниците на България след 10 ноември в лицето на правителствата на Филип Димитров и Иван Костов се отказаха от опита и уменията на хора като мене, когато България имаше най-много нужда от нас. Понеже некомпетентните действия в международните отношения струват изключително скъпо на държавата.

Разочарования в личен план съм имал – главно от хора, които съм смятал за приятели, а при изпитания, поднасяни от живота, се е оказвало, че не е така. Неслучайно във всички езици, които владея, съществува поговорката „приятел в нужда се познава“. Предателство – в личен план не бих казал, че съм имал приятели-предатели. Разочарования – да, но истинско предателство за мен бе фактът, че БСП и правителствата, излъчени от нея, не защитиха българската кадрова дипломатическа служба.

Говорейки за изкушения по житейския ми път, те са се появявали и във формата на красиви жени, и в съблазнителни възможности за правене, както днес биха казали, на бързи пари, по неетичен начин. Но аз не споделям афоризма на Оскар Уайлд, че най-добрият начин да се преобориш с едно изкушение, е, като му се отдадеш.

– Разбирам, че живеете в Мексико. Мислели ли сте някога да не се връщате повече в България? Какво изпитва човек, когато контактува с българи извън България, какви чувства и мисли извикват тези контакти?

– Преди около месец навърших 64 години. Като взема предвид следването ми в Съветския съюз, работата ми в Швеция, САЩ, Чехословакия (тогава още се казваше така!), Мексико и краткотрайните специализации, които имах в Австрия и Норвегия, повече от половината от досегашния ми живот протече извън България. Но нито за миг не ми е минавала мисълта да не се връщам повече в родината си. Тук съм роден, България ме е направила човек, тук са моите приятели и близки, тук са погребани баща ми и майка ми, моите предци. Тук искам и аз да свърша земния си път.

Вълнуват ме същите чувства, които Иван Вазов изразява в толкова милото ми стихотворение „Аз съм българче“. Когато в чужбина и днес

слушам химна „Мила родино“, тръпки ме побиват. Често в съзнанието ми звучат думите на една българска песен, която много харесвам „Ти ще обходиш много страни, всички народи ти обикни! Но не забравяй, пътнико млад, че на света е само една, една, нашата мила родна страна!“ Когато съм в чужбина, винаги ми е приятно да контактувам с българи. Много от приятелствата ми в България водят началото си извън България – там съм работил.

Затова как се проявяват българите в чужбина мога да говоря много на основата на личните ми наблюдения. Бих искал да отбележа само няколко характерни положителни и отрицателни проявления. Професионално българите в чужбина се реализират много добре: често пъти изпълняват една и съща работа по-добре там отколкото в България. За това имам обяснение – заплащането в чужбина е по-високо, организацията на работата е по-добра. Българите в чужбина са незадружни обаче, завистливи, доста големи скъперници и неотзивчиви към сънародниците си. Чувството за взаимопомощ, за солидарност, съзнанието за силата, която крие организацията на такива нации като арменци, евреи и гърци, у мен предизвикват възхищение. И бих искал да видя тези черти у българите в чужбина. Но в моите наблюдения те определено отсъстват.

– От Вашия разказ се разкрива отношение към чуждите езици. Колко езика знаете? Как помага знанието на човека, чийто майчин език не се говори от мнозина?

– Владея английски, руски, испански, шведски и чешки. Ползвам доста свободно немски, френски и норвежки. За мене знанието на един език е отворен прозорец към света, възможност за контакти с други култури, духовно обогатяване и самоусъвършенстване.

– Кажете нещо за преводаческата си дейност – какво е усещането да поднесеш на родния език на други хора текст, в който сте се потопили?

– Преводите за мен са удоволствие, интелектуално предизвикателство. С преводи се занимавам много отдавна, професионално, години наред. По време на работата ми в Министерството на външните работи един от прекрасните тогава съветски преводачи на английски език – Виктор Суходрев, имаше среща с екипа на Министерството. И понеже беше много известен като отличен преводач, беше му зададен въпросът: „Кое е основното изискване, за да бъде човек добър преводач?“ И той тогава отговори, малко изненадващо за всички нас, че най-важното условие е човек да знае прекрасно родния си език. Така че, изучавайки други езици, стремил съм се да развивам знанието за българския език. И наистина адекватно да превеждам.

С преводаческа дейност продължавам да се занимавам и в Мексико. Усещам преводаческата работа като предизвикателство, защото най-често ми се налага да превеждам от един чужд език на друг чужд език, много рядко да работя с български. И трябва да Ви кажа, че преводаческата дейност ми е любима, обогатява ме страшно много, защото превеждам най-различни материали: юридически, икономически, анализи, статии. И всеки път научавам нещо ново, нещо интересно, получавам огромна информация, защото тези преводи са работа с живи хора.

– Нека поговорим за семейството Ви. Колко важно може да бъде семейството за един човек? И за децата Ви – вярвате ли, че те ще съумеят да променят онова, което Вие не сте успели?

– С най-голямо удоволствие ще Ви кажа, че съм щастлив със семейството си. Това е моята главна опора в живота и най-силният мотивиращ и стимулиращ фактор в цялостната ми дейност. За моята реализация съм изключително благодарен на семейството си. В немалкото трудни житейски моменти винаги съм чувствал тяхната неизменна подкрепа. Сигурно не съм единственият, който така мисли, но смятам, че имам най-прекрасните деца на този свят. Умни и възпитани в нашето дружно семейство. Що се отнася до предизвикателствата, пред които те са изправени, мисля, че се справят успешно и адекватно на сегашното време и на обстоятелствата. Реализират се успешно: Сашко като юрист, Катя – като медик. Вярвам, че така ще бъде и занапред. В днешно време да се реализираш успешно за мен означава също така да променяш и тези неща, които някога или не са съществували, или ние не сме имали тази възможност. И те го правят успешно.

– А за жена Ви? За руската жена, хубавата и силната руска жена Тамара.

– Смятам, че съм имал огромния късмет да срещна Тамара още като студент. Оженихме се, когато бяхме студенти. Обичам да казвам, за мен тя е била и визитна картичка, и най-истинска морална и всякаква друга подкрепа. Трудно мога да ѝ се отблагодаря за всичко, което е направила за мен, защото през целия ми живот – ние сме близо 40 години заедно – тя е била и най-добрата майка, и най-добрата съпруга. Често съм казвал на приятели, че за мен най-добрият ресторант винаги е бил вкъщи. Неслучайно казват, че зад всеки успял мъж стои една жена. С пълна сила това важи и за мене. Убеден съм, че, ако нямах този късмет с моята съпруга, не бих се развил така успешно в активния си трудов живот. Използвам случая и по този начин да изразя благодарност към нея. И да ни дава Господ здраве и живот поне още толкова години да бъдем заедно.

Тя е рускиня, но ако се заслуша човек как Тамара говори български и не знае, че е от Русия, трудно ще разбере, че е оттам. Това също показва нейното отношение към мен, към България, към окръжаващия ни български свят.

– През погледа на българина, познаващ света – накъде върви България?

– С удоволствие ще отговоря на този въпрос, защото съм убеден, че България върви по верен път: присъединяване към Европейския съюз, развитие на пазарна икономика, усъвършенстване на демократичното устройство на обществото. Това, което ме радва, е, че нито една реална политическа сила в страната не оспорва този магистрален курс на държавата. Разбира се, този път е съпроводен с много реални трудности и саможертва. Особено от някои поколения българи. Направени бяха много грешки в прехода към демократично общество. Разграбено беше много от националното богатство на страната. И всичко това безспорно усложнява и утежнява и без това нелеката трансформация на което и да е общество от един социално-икономически ред в друг. Това ще ни тежи още години наред. Но аз нямам никакви съмнения, че пътят, по който вървим, е правилен и ще доведе до по-високо благосъстояние и по-голяма сигурност всички българи.

– Не казвате това като дипломат, нали?

– Не, казвам го искрено. Усещам го. В този контекст мога да добавя, че имаше период, през който поради заетост години наред не бях идвал в България. И когато в края на 2004-та пристигнах в тук за Коледните празници, бях изумен от напредъка, който видях във всяко отношение. И в облика на града, и в развитието на търговската мрежа, и в хората. Да, давам си сметка, че много хора, особено пенсионерите, у нас живеят трудно. Някои от тях едва свързват двата края. Според мен, в прехода има жертвени поколения. И несправедливост, защото това са поколенията, които изградиха България. В прехода имаше много грешки и престъпления. Неслучайно се появиха милионери, „мутри“ и всякакви други.

Вярвам, че ако не в 2007, то поне през 2008 година ще станем членове на Европейския съюз. Това наистина представлява реализиране на цивилизационен избор.

– С какво се занимавате, когато не работите? Обичате ли пътешествията? Кои – пътешествията на духа или пътуванията по света?

– Имам много и разнообразни занимания, за които понякога даже не ми стига времето. Обичам много да чета: историческа и художествена литература. Любимо занимание ми е да гледам филми. Удоволствие ми е

да се занимавам с дърводелство и с градинарство – както във вилата ни тук в България, така и в Мексико. Огромно удоволствие ми доставя да бъда с внуците си Николета и Александър. И когато със съпругата ми сме в Мексико, ги вземаме с нас всяка събота и неделя. Срещите и разговорите с приятелите са много чести и много приятни. Отделям време за поддържане на физическата си кондиция и здравето. Редовно правя гимнастика, систематично минавам медицински прегледи. В съзнанието ми често минава мисълта да напиша нещо като мемоари или животоописание. Но не с оглед на издаване на книга, а по-скоро за да оставя свидетелства за времето, в което живях и живея, свидетелства за моите деца и внуци.

Интервюто взе Марта Иванова
София, януари 2006 г.

Снимка: личен архив

Проф. Боримир Даракчиев

– Какво беше твоето детство? Кои бяха най-силните влияния, които формираха характера ти тогава? Да ни разкажеш нещо и за избора на професия.

– Моето детство не беше различно от това на повечето деца в България. Семейство на лекари – вкъщи бях заобиколен от медицински кни-

ги, теми, разговори. Не мога да кажа, че бях взел ранно решение да се посветя на медицината. От детска възраст бях още много свързан със спорта. Основните ми фантазии, мечти и стремежи са били свързани с плуването. Детството ми премина в басейна. Уличните игри, махалата бяха на по-заден план. Бях много запален спортист – по два пъти на ден тренирах. Идеалите и мечтите ми бяха да бъда състезател.

– А помниш ли някои от учителите си? Имаше ли кумири в онези ранни детски години?

– Не бих казал кумири. Има със сигурност личности, които си спомням от училище „Вапцаров“ във Варна, а след това от гимназията. Помня учителката си по български, другарката Дечева, благородна жена, моя класна в гимназията във Варна, но не бих казал, че тя е била модел или кумир. Кумирите ми бяха свързани с рок музиката или бяха спортни звезди. В плуването имаше един спортист: Марк Шпиц. Спортните личности, състезателните личности, индивидуалистите са ме привличали много, много повече отколкото колективните спортове, отборите и тъй нататък.

– И майка ти, и баща ти са лекари, те ли настояха да следваш медицина?

– Баща ми Живко Даракчиев е професор по неврохирургия във ВМИ-Варна и основател на Плевенската неврохирургия. Без съмнение, може би и подсъзнателно, това е изиграло роля да следвам неврохирургия. Но той и активно ме подтикваше да уча медицина. Не бях изключително запален да стана лекар, но в един момент реалностите бяха такива, че това беше най-разумното за мене, най-постижимото.

– Кажи ми нещо за опита си в казармата, моряшката ти одисея!

– Две години бях моряк в Галата, местност на пет-шест километра от Варна. Сурово, както всяка казарма; беше голямо изживяване, със своите и комични моменти, и изпитания на духа, на характера. Общо взето, мисля, че беше полезно за мене. За първи път се сблъскваш наистина с една изкуствена атмосфера, където нещата са направени насила по-трудни, отколкото могат да бъдат. Но в крайна сметка опитът е положителен, не мога да кажа, че е имало някакви големи извращения. За две години развих твърде добри контакти, приятелства с хора, с които все още отвреме навреме се чуваме, макар и рядко, или се виждаме.

– Имаше ли тогава усещане за абсурдността на пропагандата? Изобщо имаше ли в онези години до казармата някаква оформена политическа идея?

– Абсолютно. Нека започна с това, че баща ми и майка ми са от семейства, които са били от среда, „противникова“ на комунистическите систе-

ма и пропаганда. Никой от нашето семейство никога не е бил член на партията, нито някога ѝ е симпатизирал. Бащата на майка ми е бил руски офицер, който по стечение на обстоятелствата пътувал за Америка, но корабът им спира във Варна, където той се запознава с моята баба, жени се за нея и така пътят му към Америка спира в България. След това той става фармацевт. Няколко пъти са го задържали, даже е имало опит да ги изкарат с камиони извън града, за да ги разстрелят, но един негов приятел му подсказва да не се явява на определена среща, защото било е просто капан.

– Това е през септември 1944?

– Да. Баща ми е от земеделско семейство. Били са гонени като кулаци, а той – като син на кулак. Кулак какво означава? Те не са имали ратаи, а са били просто добри фермери, но понеже имали животни и ниви, били са наречени кулаци. Баща ми е имал големи проблеми да влезе в медицина, след това са го изключили за няколко години от университета по политически причини, по-късно го реабилитирали. Аз в такава среда съм живял като дете, като ученик. Тия разкази помня много ясно. В такъв смисъл никога не съм симпатизирал на системата и съм бил просто против нея. Никога не съм се чувствал съпричастен на всичко, което се чува и вижда по радио, телевизия. Да, тази абсурдност на нещата ми е била безкрайно ясна, никога не съм се лутал да намеря себе си, много определено съм знаял къде стоя в цялата картинка.

Но характерът ми е такъв, че, когато започна нещо, обичам да го завърша. Затова, въпреки че много съм си мислил и съм си правил планове как да напусна България, когато веднъж започнах медицина, а след това бях приет на специализация в София, не можех просто да зарежа всичко по средата. Междувременно се ожених. Месеци след като завърши специализацията ми в София, тръгнахме с цялото мое семейство за Израел. Шест месеца след промените в България ние я напуснахме.

– Коя беше основната причина, щото цялото семейство да заминете в Израел?

– Никога не е имало друга алтернатива освен: като правим нещо, да го правим заедно. Причините да напуснем България са очевидни: хубаво, станаха промените, приехме ги в началото с голям ентусиазъм – бил съм на всички бдения, митинги в София (бденията с Христофор Събев). Но ми стана съвсем ясно, че България я чака много, много дълъг и труден път, а колкото и егоистично да звучи, на мене ми беше категорично ясно, че аз поне в обозримо бъдеще няма да бъде свидетел на тази България, която искам да видя. Не че искам България да бъде Америка, или Бълга-

рия да бъде Германия, но в България да бъде изработена инфраструктура, където всички сектори на живота да функционират що годе нормално. Не става въпрос за нещо супер. Но знаех, че ще си похабя енергията и годините, боричкайки се и спорейки пред масата на чаша ракия и водейки безкрайни политически спорове, затова реших да отида там, където нещата са вече направени, готови. Може да звучи себично и непатриотично, но за мене това беше вярното решение, вместо да остана и да се опитвам да бъда свидетел или строител на новото.

– Имаше ли в следването и специализацията ти някакви пречки?

– Политически? Не бих казал. Никой от моето поколение не е бил свидетел на големи извращения, освен ако не си отявлено против режима, да си изказваш мнението, да си антикомунист открито. Такива хора поне аз не съм виждал около себе си, които през средата на 80-те години като студенти да имат крайни позиции, защото това щеше да им коства кариерата и образованието. Освен това нещата ставаха доста по-поносими: започнаха да ни дават паспорти, излизането в чужбина беше по-лесно. В този смисъл не бих казал, че съм имал пречки. Явно е, че хората, които бяха комсомолски секретари и прочее бяха по-толерирани, но не бих казал, че на мене някой ми е пречил активно. Основната причина да напусна беше, че може би има нещо в характера ми, което ме прави да бъда човек на крайностите. Когато правя нещо или съм някъде, бих искал винаги да постигам най-доброто, което може да бъде постигнато в съответните условия. За мене не беше достатъчно да съм лекар, аз трябваше да бъда неврохирург; ако съм неврохирург, не беше достатъчно само да съм такъв, трябваше да бъда неврохирург в София. Постигайки, общо взето всичко, което може да бъде постигнато от един млад, току-що завършил лекар – само след три-четири месеца бях асистент в Медицинска академия в една от най-трудните конкурентни специалности: неврохирургията.

Има две имена, които искам да спомена – на световноизвестния български неврохирург професор Любомир Карагьозов и на професор Панайот Вецках, при когото специализирах в София.

Но си дадох сметка, че (това, разбира се, ми отне няколко години да разбера) българската неврохирургия и медицина са на доста посредствено ниво. Без да обиждам медицината в България, самата система беше толкова ограничаваща, ресурсите по отношение на технология, дори литература, информация бяха толкова ограничени, че не можеше въобще и дума да става да претендираш да бъдеш неврохирург на някакво европейско ниво, разчитайки само на това, което ще ти даде Медицинскат академия и българската среда. Имах достъп до литература и от това, което бях научил,

знаех, че в Америка се прави съвсем друга неврохирургия; а аз знаех, че имам потенциала да стана наистина неврохирург на съвсем друго ниво, ако отида в онази среда. Това нещо ми беше като фикс идея – че трябва да дойда тук и да опитам да направя всичко възможно, пък да видим какво ще стане! Имах пълната подкрепа на семейството ми, на жена ми.

– Защо първо отидохте в Израел? Какъв беше пътят за натам?

– Пътят бе неправолинеен. Аз винаги съм искал да отида или в Германия, понеже съм германофил (много обичам немския манталитет, култура). Даже взимах уроци по немски, защото планирахме да отидем в Германия. Но беше толкова трудно да се вземе виза за там по онова време, пък за Америка да не говорим. Просто проучвах различни възможности къде какво може да се получи, за да изляза някак извън България. Стана така, че наши приятели (футболист в „Левски“, казва се Емил Велев, женен за сестрата на наша най-добра приятелка, която ходеше често до Израел) ни поканиха да отидем заедно там и ние се отправихме моментално. Взехме визи, отидохме и не се върнахме с ясната идея, че Израел е временна спирка, макар че се опитахме да ни се хареса. Запознахме се с чудесни хора. Аз работих като лекар, жена ми също, в една болница на Тел Авив. Но, общо взето, нещата там са доста черни и бели. Или си израелец и изцяло поддържаш тяхната кауза, или си аутсайдер. Като не можах да възприема всичко, защото там пропагандната машина също е здрава и цялото общество изисква да се вградиш в техните рамки, почнахме да правим планове как да тръгнем от Израел за другаде.

– Тоест, основната причина да не искате да останете в Израел беше една: идеологическият диктат, и друго – чувството на аутсайдерство, че не принадлежите към еврейския народ, така ли?

– Бих казал, че Израел, общо взето, е място за евреи. Аз имам голям респект към всичко що е еврейско, обаче ти трябва да си евреин, не е достатъчно само да имаш уважение към тях. Не бих казал идеологически диктат, но чувстваш, че не си част от тяхната система. Та, въпреки че професионално и материално си задоволен, това за мене и за жена ми не беше достатъчна мотивация да останем там. Освен огромния опит и нови усещания, които придобиваш, отивайки в Близкия изток, Израел е съвсем различна култура.

Другото голямо, което наистина никога няма да забравя, бе войната. Ние бяхме там през цялата война в Персийския залив. В Тел Авив носехме газови маски, падаха ракети, даже две паднаха до нашата къща, то си беше истинска война. Имам съвсем от първа ръка опит и впечатления какво означава да живееш в средата на една интифада, което си е граж-

данска война. Не само това: и да усетиш истинската война, когато от Ирак те бомбардират с ракети. Но в това се състоеше, от друга страна, огромният ни шанс, защото бе време, когато наистина имаше нужда от лекари, а повечето имигранти бяха изпобягали кой откъдето е. Ние пък решихме да останем и на мене така ми предложиха работа в същата болница. Останахме по-дълго отколкото трябваше, три години и половина бяхме в Израел.

– Във вашата болница идваха ли жертви от войната?

– Не. Такива жертви почти нямаше. Повечето бяха в психологически стрес. Когато, примерно, по телевизията гледаш новини, дават как ракетата се изстрелва от Ирак и лети точно към Тел Авив, а в момента, в който я виждаш, че пада, се тресе цялата ти къща; това е уникално изживяване, което надали може да ти се случи втори път в живота – на живо да гледаш войната и да я чуваш.

– Живко беше малко дете и беше с вас, нали?

– Оставихме го в България по това време. Моите родители звъняха, казваха: „Ето, изстреля се друга ракета. Вие няма ли да се прибирате?“ Общо взето се смеехме, играехме карти с наши приятели, но това беше сериозно изживяване.

– Следващата спирка по пътя ви коя беше и как стана така, че отидохте там?

– Заминах за Южна Африка, където имах договор с една болница, а Ева отиде в България, бременна с Боби, малкия ни син. В Южна Африка стоях съвсем кратко – по-малко от месец. Беше ми ясно, че там въобще няма бъдеще за мене.

– Защо нямаше бъдеще за тебе?

– Защото това беше точно седмици преди изборите, когато Мандела спечели; цялото бяло население напускаше, масово заминаваше за Европа или за Америка. Беше много неспокойно и би било просто безумие да закарам семейството си там, като виждах какво става по улиците. В крайна сметка изборите минаха мирно и преходът стана плавно, но точно преди изборите беше невероятно напрегнато и затова казах на Ева: „Върни си билета, няма защо да идваш!“

Аз се прибрах, след което последва много дълга година на голямо психологическо изпитание, когато бяхме всички в България, в София. Това бе 1994-та – Боби се роди. Макар че бяха минали три години и половина-четири след промените, хората малко или много бяха адаптирани към тези нови условия, а ние дойдохме все едно в друга държава, малко като чужденци. Тогава и политическата простотия беше стигнала до още по-

невероятно ниво и въобще не можех да се идентифицирам с нито една от партиите. Очевидно бях за СДС, но ми беше ясно, че СДС с магическа пръчка нищо не може да направи. И така: месеци на търсене на нов път как да се махнем оттук и къде да отидем, след като Израел не ни се хареса; Южна Африка не ни се хареса; в Европа да отидеш беше почти невъзможно, ние имахме израелски паспорти. И пак наша позната от Израел, чиито приятели живеят в Америка, ме свърза с тях, а аз взех решение, че ще дойда в Америка, пък да видя какво ще стане.

– Работихте ли тази година в България?

– Да. Работих в Медицинска академия, пак за една година.

– Пътят ви към Америка как се осъществи?

– Аз тръгнах тогава сам за Америка през декември 1994. Дойдох в Ню Йорк при тези наши нови приятели, които предишното лято бяха в България и предложиха гостоприемството си да ме посрещнат. Тръгнах с два куфара, дойдох при тях и започнах да търся някаква научна работа, каквато и да е, по медицински университети. В крайна сметка възникна възможност в Корнелския университет, където им трябваше човек с хирургически способности да започне голям проект: изследваше се лекарство за лечение на мозъчни травми. Започнах. И оттогава нещата изведнъж потръгнаха много добре. След два месеца „Корнел“ ми предложи да ме спонсорира за „зелена карта“ и даже ме сложи в категорията „*national interest for the United States*“, така че след няколко месеца имахме „зелени карти“.

– Това е признание на възможностите и на способностите на човека.

– То стана като с магическа пръчка и аз, и Ева, и всички около нас бяхме доста приятно шокирани от светкавичността, с която ни се уреди статусът. Аз никога не съм почувствал емигрантски несгоди. Единствената несгода, ако мога да я нарека така, е психологическата несигурност – не знаеш какъв ще ти бъде утрешният ден. В този смисъл хората, които идват тук без образование, нямат, общо взето, какво да губят. Стига да напълнят хладилника, те са постигнали своята емигрантска мечта. Най-трудно е за тези, които трябва да докажат себе си, да достигнат поне това ниво, на което са били там, откъдето идват. Аз имах невероятната задача да взема всички медицински изпити, да си намеря резидентура по неврохирургия, да я повторя, за да бъда пак неврохирург в онази страна.

– Казваш, че ти не си разбрал нищо от несгодите на емигрантския живот, защото имаше големия шанс да попаднеш на професионално място, което те удовлетворява и което да ти позволи развитие. Но изключителната трудност за взимане на изпитите, денонощната работа по резидентурата ти, това са тежки години на напрежение и на работа.

– Да, това беше огромно психологическо напрежение и изпитание. Материално никога не съм бил затруднен. Тук трудно може да се говори за материални несгоди, защото стандартът е толкова висок, че дори с ниски доходи можеш да живееш прилично. Не може да става и дума за сравнение с България. Не че съм бил материално презадоволен, защото резидентските заплати не са заплати, а стипендии, но бяха достатъчни, за да си отглеждаме двете деца. В този смисъл за мене голямото предизвикателство и огромното напрежение идваха от това дали ще успея да си взема изпитите, а, след като ги взема, ще си намеря ли резидентура (защото специалността неврохирургия е резервирана, общо взето, само за американци). И, след като пък започнах резидентурата – дали ще я завърша, защото има толкова изпити, толкова междинни стъпала, през които трябва да минеш, да се докажеш, че е нормално всяка година от всяка резидентура по един до двама човека да отпаднат. Естествено, постоянно поставяш под съмнение дали това, което си започнал, въобще ще стигне донякъде. Но невероятното е, че се случи. И не само това, но направих и две междинни специализации: по мозъчни тумори и по гръбначномозъчни заболявания.

Нещата свършиха добре. Аз не бих казал, че всички онези психологически проблеми и неизвестности са ми отнели нещо. Ако нещо са ми дали, то е невероятен опит, вяра в себе си, че мога да постигна нещо. Разбира се, имал съм и много късмет през целия си път. Всичките безсънни нощи, изпотрошени нерви, не ги смятам като нещо отнето – защото иначе пък в какво се състои животът ти? В гледане на телевизия, ранно лягане и късно ставане? В този смисъл не ми е отнето нищо. Това, което са ми отнели, е времето, което бих прекарал със семейството си. По някакъв начин, колкото и дисфункционално да е било семейството ми в някакви моменти, то оцеля. Защото наистина тук става дума за оцеляване на семейството – в което аз, главата му, всъщност не съм никаква глава, понеже физически ме няма, не присъствам. Идвам си колкото да се навечерям, да си легна за сън, да чета за следващия изпит и, ако открадна време, да поиграя тенис с децата си – това е то. Обаче семейството ми оцеля благодарение на невероятните сила и воля на жена ми, на това, че тя движеше всичко в семейния живот.

– Да те питам нещо, което в България хората може би не разбират. Приравняването на медицинските изпити, което е задължително в Америка, е изключително голяма пречка. Ти трябваше първо да приравниш изпитите си по медицина и след това да вземеш резидентурата, която ти даде специалност.

– Първоначално работех в Корнелския университет, в Департамента по неврохирургия. Правех изследвания, не работех с болни. Междувре-

менно публикувах много статии и използвах всяка свободна минута да чета за тези изпити. Те са три изпита, сега въведоха и четвърти, а когато ги вземеш (да не говоря колко са тежки), това те прави *MD*; ти можеш да лекуваш болни, но си без никаква специалност. Не може, като си взел тези изпити, да си търсиш работа, защото си равностоен на един американски студент, завършил медицина. Очаква те следващият етап, който е задължителен тук: взимане на резидентура – на специалност. Повечето чужденци отиват в специалности като вътрешни болести, семейна практика, педиатрия, които са три до четири години. Но за мене медицината винаги е била еквивалентна на неврохирургията. От дете още, щом се говореше за медицина, тя винаги е била свързана с мозъци, гръбначни травми, тумори и така нататък. Дори през ум не ми е минавало, че мога да си търся бъдещето в друга специалност, по-лека или по-кратка. Някак си бях обречен или да не успея, или да стана неврохирург.

Така отидох в Синсинати, където ме приеха от самото начало, но първата година, един вид като пробваща, да видят как ще потръгнат нещата. Там беше президентът на Американската асоциация по неврохирургия, моят първи ръководител, който ми даде много силни препоръки и след това нещата продължиха вече без проблеми.

– До каква степен езикът беше пречка в цялата тази безкрайна върволица от изпити, които трябваше да взимаш?

– Както повечето българи, тръгващи по света (всеки си въобразява, че знае английски или немски, или френски), и аз си мислех, че имам сносен английски, което не беше вярно. Не съм взимал някакви специални уроци по английски, достатъчно е да си потопен в тази среда ежедневно. За година-две нямах никакъв проблем с езика и след това вече, разбира се, продължавах да го градя. Отначало комуникацията беше доста обременена, дори само заради факта, че в България английският, на който ни учат в училищата, е *British English*, който няма нищо общо с американския диалект. Що се отнася до изпитите, трябваше да взема един изпит по медицински английски, с който на този етап вече нямах абсолютно никакъв проблем.

– Ти английска гимназия ли беше завършил?

– Не, реална, обикновена гимназия. Аз бях отначало във Варна две години в гимназия, след това баща ми стана завеждащ неврохирургията в новооткрития Плевенски медицински институт; семейството се прехвърли там и аз завърших последната година в Плевен, в спортна гимназия, с плуване.

– В какво се състои точно сегашната ти работа? Зная, че непрекъснато оперираш, че посред нощ се връщаш у дома, че имаш изключи-

телно тежки операции по много часове. Разкажи ни за работата си сега, като неврохирург с частна практика.

– Аз съм в група от четирима неврохирурзи. Това е една от големите неврохирургични практики в Лонг Айлънд. В южната част на острова ние сме може би единствената неврохирургична практика и контролираме две големи болници.

– Какво значи контролирате две големи болници?

– Имаме с тях договори – всички неврохирургично болни, които попаднат в тези две болници, лекуваме ние.

– И оперирате?

– Да. Всички сме завършили специалности в Америка. Аз имам, както ти казах, подспециалности по мозъчни тумори и по гръбначномозъчни заболявания. Когато си дежурен, а това се случва всяка четвърта нощ или ден, понеже сме четири човека, поемаш всякакви спешни консултации и болни в спешно отделение. А в същото време имам болни от моята поликлиника, които лекувам, оперирам в тези болници. И двете са перфектно оборудвани с последна дума на техниката. Лекувам мозъчни тумори, гръбначномозъчни тумори, дегенеративни заболявания на гръбнака. Всъщност сега си давам сметка колко добре ме е подготвила системата в тази страна, защото се чувствам много комфортно в американската неврохирургия. Не зная дали трябва да обобщаваме за цялата американска система, но специално там, където аз завърших моята специалност, в „Мейнфилд клиник“ (един от най-големите центрове по неврохирургия в Северна Америка) ме подготвиха чудесно. Не си спомням досега да съм изпратил пациент при друг неврохирург или да бъде лекуван на друго място, понеже би мислил, че не съм достатъчно квалифициран, за да го лекувам.

– Какви са интересите ти извън работата?

– Не по-малко важно за мен от професионалната сфера са заниманията ми с музика, изкуство, литература. Но най-вече музиката, която ми е била необходимост от ранни години, и продължава да е мое любимо хоби.

– Вие двойно гражданство ли имате? Запазихте ли си българското поданство? Гласувате ли на българските избори?

– Имаме американски паспорти от пет години. Гласуваме, досега сме гласували винаги. Не сме прескачали, изпращаха ни бюлетини от консулството във Вашингтон и гласувахме. Даже на изборите в 1994 бях председател на избирателната комисия в консулството ни в Ню Йорк.

– Тоест, и жена ти, и ти продължавате активно връзката с България. Освен често връщане и приятелските контакти, вие имате и определено чувство за отговорност спрямо политическата система –

вие гласувате, участвате. Как виждаш промените в България когато се връщаш всяка година? Общо усещането ти за България след 1989?

– Моите впечатления може би са малко повърхностни, защото не съм се прибирал толкова често, особено докато бях резидент. За тези седем години само два пъти се прибирах. Това, в комбинация с информацията, която получаваме чрез родители и близки, формира моите впечатления и прогнози за България. Може би те не са абсолютно точни, не отразяват обективните факти, но доколкото мога да съдя оттук, струва ми се, че като цяло нещата се развиват положително. Мисля, че връщане назад няма. Но само да приватизираш пазара очевидно не е достатъчно, за да направиш живота различен, такъв, какъвто трябва да бъде.

Питаш ме как се самоопределям. Мисля, че бих се самоопределил като космополит, без да си губя националното и да забравя корените си. Аз съм българин, който според мене би се чувствал добре във всяка страна и среда по света, където има достатъчно свобода да изрази себе си, да се утвърди професионално. Да мога да практикувам професията, която искам, и да осигуря на себе си и на децата си по-добро бъдеще. Мисля, че това е огромното положително, което се случва засега в обединена Европа: в който и европейски град да отидеш (миналото лято бяхме в Мюнхен и в Париж); вървиш по улиците и чуваш всякакви езици. Европа е като голямо село, което страшно ми харесва. Това бих искал да видя по целия свят.

Имам лукса да отида навсякъде по света с американските ми дипломи. Но същевременно и зная мимолетността на човешкия живот. Това звучи егоистично, но връщане в България за мене въобще не стои на дневен план. По-скоро бих се задушил или биха ме задушили схватките, борбите, кариеризмът. Не мисля, че това е за мене добро решение. Там просто не мога да намеря себе си.

Интервюто взе Евелина Келбечева
Ню Йорк, 28–29 юни 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Борис Луканов

– Как изглежда детството, което носите в себе си?

– Навремето в училище имаше мода да се пише писмо до непознато другарче. Започвахме по един и същи начин: „Мило непознато другарче, аз съм роден в красивия град Ловеч. Той е разположен на двата бряга на река Осъм, свързани от единствения на Балканския полуостров покрит

мост, изграден от Кольо Фичето.“ След 65 години ми се ще да започна по същия начин. Отрано знаех, че наричат Ловеч и Търново – „алтън“, златен, но още не знаех, че има и Златна Прага. В трето или четвърто отделение казали на майка ми и баща ми да подготвят по-хубави дрешки, защото ще ме пращат на международен лагер в Златна Прага. Това „златна“ много ме впечатли. За да ми направят пионерска връзка, боядисаха един чаршаф в червено. Но така и не заминах. Отиде синът на един от секретарите на Градския комитет на партията.

Баща ми беше активен човек, бивш политзатворник, земеделец. От тези, на които викаха „червени земеделци“. За утеха ми предложиха международния детски лагер в Кранево край Варна. Отказах. Заради името. Като сравних Златна Прага с Кранево, което ми звучеше като кранта, отказах.

Предпочетох младежката бригада. Подчертавам младежка, не детска (имаше и такава). Носех вода на бригадирите. В първите дни спяхме на сламеници на земята. Вадеха се камъни за бъдещия дом „Септемврийче“. По-късно се оказа, че това е партийната вила на града – за партийни шефове. В бригадата имаше само големи дрехи. Колкото и да навивах крачолите и ръкавите, все висяха. Един ден ни изпратиха да натоварим стари легла, изостанали от болницата или затвора. Зад гърба си чух една от секретарките на ОК на СНМ да възкликва: „Как приличат на затворничета!“ Почувствах се безкрайно обиден. За мен затворник беше ужасна дума. Защото в моите първи детски спомени виждах баща си като затворник.

Баща ми има интересна биография. Бил е шофьор на Стамболийски. След преврата на 9 юни живее полулегално в родното си село Българене. Арестуват го по време на „белия терор“ след атентата в църквата „Света Неделя“*. Получава смъртна присъда, която след обжалване става доживотна. Следват няколко амнистии и излежава 8 години в затвора, прикован с 30-килограмова верига. Помня, че в студено време по крака му, където е била веригата, избиваха петна и се превръщаха в рани. Като малко дете, което може да предизвика жалост, ме пращаха да искам от прокурора бележка за свиждане. Ходил съм на тези свиждания с майка. Помня как заставахме от едната страна зад телени мрежи; от другата страна, зад дебели железа, вкарваха затворниците. Така че знаех как изглежда затворник.

– Мрачна картина.

---

* Бел. ред.: Терористичният акт в София е извършен от представители на Военната на БКП (т.с.) на 16 април 1925 г.

– Не казвам, че съм бил без детство, без красиви преживявания. Всички деца влизахме в реката и сами се учехме да плуваме като патета. През зимата реката замръзваше, което вече не се случва. Чупехме дебелия лед на парчета, викахме им „блани“. Забивахме кол по средата и пътувахме по реката като на салове. Веднъж една блана се сцепи на две и потънах. Не се страхувах, че ще настина, а че ще ме бият, защото съм ходил на реката. Запалихме огньове под моста да се сушим. Вълнените ни чорапи и терлици се подпалиха, изгорихме си краката. В друга жестока зима, със сина на доктора, у когото живеехме под наем, си играехме само по пантофи на заледената чешма на площада. Майка ми погледнала отдалече и казала: „Пусти циганчета, как нищо им няма на студа!“, пък бай Пенко казал: „Абе, Гане, то туй не са ли Борис и Гошо?“. Както бях мокър, майка ми ме грабва и ме пъхна под една печка с високи крака да ме суши.

– Кой носеше артистични заложби в семейството?

– Баща ми пееше хубаво, но като че по-голяма артистка в семейството беше майка ми. Имаше тънко чувство за хумор, но това откривам сега. И двамата са без високо образование. Баща ми следеше вестниците. Единствената книга, която си спомням вкъщи, беше „Юноша“ на Достоевски, по нея се учех да чета.

– Откъде тогава идва подтикът към изкуството?

– Вкъщи никой не ме е подтиквал. Когато завърших първи курс на ВИТИЗ и отидох на село, братът на майка ми, най-добрият човек, когото познавам, рече: „Борисчо, е сега научи ли се да ходиш по въже?“ Питам го: „Що, бе, вуйка?“ А той: „Ами нали за циркаджия учиш.“ Обяснявам му, че театърът е друга работа, обаче той продължава: „Хубаво, ама не е лошо и един занаят да си хванеш.“

– Ловеч не беше ли театрален град?

– Да, беше. Спомените ми за Ловеч до 1954 са свързани именно с усещане за театър. Точно усещане, защото в атмосферата на града се носеше някакъв театрален бацил. Ловчалии обичаха изкуството и сами създаваха изкуство. Помня различни хорови състави, Киро Маестрото, диригента на гимназиалния хор Пенчев, Шефа, Нàнката, Димитър Терзиев, Вита Попова, Нина Памукчиева и колко още… Учители, адвокати, хора с разни професии в свободното си време репетираха, свиреха, пееха, учеха роли. Всяка неделя военната музика на Камен Луков свиреше в градската градина, идваха и държавни театри от други градове. Ловеч се вълнуваше от тези събития. Започнах да кандидатствам във ВИТИЗ още от 9 клас (имаше параграф, който го позволяваше). След като при първото ми кандидатстване от 1200 души до втори кръг бяха допуснати 200, а аз бях

между тях – връщане назад нямаше. За друго не мислех. Продължих да се явявам всяка година, въпреки че ректорът Д.Б. Митов все ми казваше първо да се дипломирам и тогава ще ме приемат. Но кой ти слуша! Приеха ме дипломиран.

Във ВИТИЗ влязох напълно отшлифован от пропагандната машина на „най-справедливия и хуманен строй“. Пионерската организация, Комсомолът, рецитациите по събрания и митинги, съветската художествена литература си бяха свършили своето. Беден, бих казал много беден, но с добър произход и с вяра в светлото бъдеще. Като студенти с приятелката ми и бъдеща жена често нямахме с какво да си купим купонче за стол, та чисто и просто си гладувахме, но и това смятахме за нормално. Аз – защото родителите ми са бедни, а тя – защото нейните преди Девети септември били богати.

– Каква беше атмосферата във ВИТИЗ?

– Една част от колегите ми бяха от провинцията – като мен. Сприятелих се с Иван Несторов и с Нина Стамова. Другите – софиянци. Имахме и една истинска аристократка по потекло – Жана Стоянович. Говореше френски, немски, руски. Бях чел за стария Стоянович като участник в Съединението и близък до Двореца. Жана беше аристократка по дух. Можеше да намери език с всекиго и знаеше кога и как да сложи преграда. Не я слагаше, а някак си ни предизвикваше ние сами да си я сложим, когато трябва. Изключителен човек. Лора Кремен пък беше от буржоазен (според тогавашната квалификация) произход. Беше ми постоянна партньорка от първия до последния курс. Силно впечатление правеше Людмил Стайков – с култура, с познания. Но най-нестандартен бе Васил Кисимов (най-големият син на Константин Кисимов). Необикновен и като начин на мислене, поведение, умение да разсъждава по свой неповторим начин. По-късно направи чудесни неща в документалното ни кино като режисьор: поредицата за Мадарския конник и Аспарух, и други. Като студент ми даде да прочета „Бит и душевност…“ на Иван Хаджийски – не бях чувал за тази книга. Васил и до днес е един от най-добрите ми приятели.

– В същото време това са доста бурни политически години. Единствено театърът ли изпълваше съзнанието Ви?

– Имах забележителни преподаватели. Мой професор бе Стефан Сърчаджиев – Сърчо. Много от големите имена в нашия театър са му били ученици. Бе талантлив и обаятелен. Имаше забележителни постановки. По наше време такава беше „В полите на Витоша“. Сценичните решения идваха при него свише – някак леко и изведнъж. В Сатиричния теа-

тър, чийто основател бе, на една премиера поиска да се даде допълнителен антракт – беше го осенила идея за финал на представлението. Получи се чудесно. В първи курс ни накара всеки да заяви какви книги чете. Писахме сериозни заглавия, съветска литература (както бе прието). Сърчо попита: „Никой ли не чете криминалѐта? За артиста това е много полезно.“

Бях горд, че когато след първи курс класът ни бе разделен между него и професор Дановски, а аз се паднах в другата група, Сърчо ми предложи да остана при него. Почина млад от инфаркт. Когато се върнах от погребението му, получих първата си сърдечна криза. Заболях от сърдечна невроза, която ме държа 4–5 години, а нямах още 30. Професор Владо Трендафилов бе последният мохикан от романтичната школа. Каква осанка, какво излъчване на достойнство! В ушите ми още звучи неговият Теодор Траянов. Човек на красивия жест. От Академията до Народния театър отиваше с такси – не поради проблеми с краката. Една такава, да я наречем показност, съчетана с изключителни деликатност и такт. Дѐнката Матев ми е разказвал как като студент всеки месец е намирал при портиера една сума. Портиерът мълчи, Дѐнката се криел, дебнел много пъти, докато разбере, че парите оставя професорът му. Примерът е заразителен. След години Дѐнката, вече един от първите артисти в Народния театър, купуваше на нуждаещи се дрехи и храна – тихо и безшумно.

Д. Б. Митов – ректорът. Авторитетен, без да е авторитарен. Ходеше с бастун, но управляваше академията с глава. По време на трите ми кандидатствания неизменно ми казваше: „Разхождай се по Башбунара, завърши гимназия и ела да те приемем“. От тези думи аз запомнях само последната част. Случи се така, че първата година Сърчо замина за 6 месеца в Китай и класа ни пое професор Стаматов. Познанията му по всички въпроси ни зашеметяваха. При обсъждане на етюдите ни разхождаше из цялата световна драматургия. Часовете с него продължаваха до много късно. По някое време донасяха тава с банички – да се подкрепим. Знаехме някои неща от по-далечното му минало. Но нищо не знаехме (поне аз), че само преди няколко години е бил позорно изгонен от Академията. Бях поразен, когато след време прочетох протоколите – как е бил унизен и оплют този забележителен българин и на какво сме способни понякога така наречените хора на изкуството. Особено, когато политическата система стимулира най-ниските страсти.

Най-млад сред професорите беше доктор Кръстю Мирски. Водеха се бурни спорове около постановката му на „Дон Карлос“. Представлението ни вълнуваше, гледахме го много пъти, повтаряхме монолози на Тренда-

филов, Чапразов, Дàнката и Спас Джонев. При споровете Мирски ни впечатляваше с обширните си познания и задълбоченост. Професор Любо Тенев ни преподаваше западноевропейски театър. Беше като магьосник на словото. Излъчваше естествен аристократизъм.

Поради приятелството си с Васил имах щастието да бъда много пъти близо до бай Косьо Кисимов, да наблюдавам неговите безкрайни „игри“, изпълващи всекидневието му и носещи някакъв особен, неясен за нас смисъл. Той беше едновременно до нас и в някакво друго измерение. Една късна вечер стояхме дълго в парка в Балчик, където обикновено почиваше. Учеше ни как да усещаме какво ни говори звездното небе. Така ни водеше из космоса, че се чувствах някъде там, в безкрая.

– Човек наистина остава с впечатлението, че светът не е съществувал за вас.

– Извън Академията търсехме поезия в противовес на официалната – революционна и партийна. Четяхме Иван Радоев, апокрифно разпространяващите се „Таванскиспомени“ на Валери Петров, една стара стихосбирка на Славчо Красински. Увличахме се по Теодор Траянов, Надсон. Декламирахме „Гарванът“ и „Анабел Ли“ на Едгар По, стихове на Димитър Бояджиев и Вутимски. Това често ставаше в един ъгъл на сладкарница „Прага“ пред чаша коняк „Екстра“. Там понякога идваше един млад мъж с униформа (Дончо Лазаров), който се оказа автор на нежна лирика „Шапката, шапката с бели пера, ти я остави в деня на раздялата…“

Такава една бъркотия – декаданс, романтика, а към края на следването във ВИТИЗ бяхме на вълна Пол Анка. На един изпит по западноевропейски театър при Любо Тенев ми се падна да говоря за великия английски трагик Едмунд Кин, когото определят като гения на английския театър. Тогава попитах Любо Тенев имаме ли в нашия театър гений освен Васил Кирков. Тогава той спомена името на Любчо Ламбрев. Аз вече познавах този човек. Ходех при него заедно с други момчета по време на кандидатстванията си. Той много не говореше, но ни показваше. Когато в малката стаичка изпълняваше монолога на Незнамов или на Чацки, слушахме като омагьосани. Какво беше това излъчване, не зная. Човек с крайно нещастна съдба. Времето беше жестоко с него и го погуби. Една вечер късно го изпратихме до жилището му. Не бързаше да се прибере, за да не го види майка му в това алкохолно състояние и на стълбището ни рецитира целия Дебелянов. Беше незабравимо.

Още от времето на кандидатстването ми се срещнах с друг човек, който зае особено място в живота ми – Дàнката Матев. Викаше ми „Тарасче“, според откъса на Гогол, който изпълнявах при кандидатстването си. Труд-

но ми е да преценя от кое повече се възхищавах – от артиста или от човека. При женитбата ми стана кръстник. Отиде си едва 40-годишен. Говорейки за Дàнката, се сещам за една колоритна фигура, която всеки ден можеше да се види по улица „Раковски“ – Кольо Караджата. Мъж много висок, облечен в черно, с дълга коса, брич, ботуши и шинел. Кандидатствал е във ВИТИЗ, но не са го приемали. Стояли сме с часове край него да го слушаме как рецитира Некрасов. На руски и на български. По убеждения – анархист. Та, Дàнката му даваше по някой лев за храна и дрехи. Караджата естествено никога не просеше. Привличаше хубавите жени. Не знам с какво ги омагьосваше, но беше факт. Спеше по входове, по пейки, от стола в Икономическия техникум си вземаше парче хляб, не пиеше, макар често да киснеше в сладкарница „Прага“. Беше абсолютно нестандартен човек. С него си делихме пейките в градината една нощ. Той ме трогна с 1 лев, който ми даде, за да си купя хляб, защото бях гладен. И една смешна история от студентското време. Живеех в студентско общежитие на Четвърти километър. Една вечер късно седяхме на пейка с моето гадже в една градинка и се целувахме. Приближи се милиционер, поиска паспорти и – в участъка. Чете ни конско, че държавата ни е осигурила общежитие и всичко там, и че могат като нищо да ни изключат (беше по време на Унгарските събития). Момичето ми (сега жена ми) защитаваше пред полицаите правото си на целувка с филма „Това се случи на улицата“ (целувката на Апостол Карамитев с Гинка Станчева на площад „Славейков“). Колко са се променили времената!…

– Мнозина смятат, че истинският театрален живот е в столицата. Как се чувствахте във Варна?

– Във Варна заварих силна актьорска трупа: Идеал Петров, Ина Русева, Ана Феликсова, Димитър Хаджиянев, Яким Михов, Катя Динева и други „стари“, обичани от варненската публика актьори. Също и дошлите малко преди мен Петър Златев, Сава Георгиев, Дора Стаева, с художника Стефан Савов, Илия Пенев, Стефан Самсиев. През 60-те години през Варна минаха много талантливи актьори: Антон Горчев, Цако Дачев, Йорданка Кузманова, Димитър Буйнозов. През 1965 година пристигна цяла група, и то съвсем млади: Красимир Спасов, Меглена Караламбова, Марин Янев, Илия Добрев, Наташа Бардская. Обаче не се задържаха задълго. Тръгваха към други театри. Варненската общественост, тоест управляващите града, не се грижеха да ги задържат. На театъра обръщаха внимание, само доколкото репертоарът е идейно правилен, да няма формализъм в постановките и модерни залитания. Тъжно беше с квартирите. Антон Горчев спеше в театъра и, ако закъснееше, не можеше да си

влезе. Дъщеря ми на 4 години вижда един строеж и започва да моли майсторите: „Може ли да направите къща на чичо Антон…“ Аз като приведен зет не съм имал искания от подобен род към властта. Но ми се наложи да се срещна на два пъти с варненски кметове по битови проблеми. При това – в съвсем различни времена. Първия път през 60-те (на кмета викаха Гавроша, не помня името му), а втория – през 90-те (кмет бе Христо Кирчев). И в двата случая излязох дълбоко оскърбен. И двата бяха свързани с жестока гавра с частната собственост – жилището на жена ми, в което живеех. За съжаление вторият път бе в демократичното ни време. Аз просто наивно вярвах, че ще получа подкрепа срещу грубо погазване на законността. Вече не вярвам.

Останах във Варненския театър 21 години. Бях на 25 и първата ми роля бе Патриарх Евтимий. Е, веднага след това бях Инсаров от „В навечерието“ на Тургенев. Тази постановка (режисьор Цветан Цветков) сложи начало на едно от много ценните за мен приятелства – с Петър Златев. Станах му дубльор за Инсаров и ме порази с колегиално поведение и етичност. После той заживя във Виена, където жена му Маргарита Лилова пееше в Операта, учѝ режисура. Постави няколко неща във Варна, в които направих едни от най-любимите си роли: Полежаев в „Неспокойна старост“, Алцест в „Мизантроп“ и Тургенев в „Елегия“. По време на общуването ми с Петър имах чувството за жив допир със западноевропейското изкуство. Този човек, притежаващ вулканична енергия, бе чел и гледал неща, за които смътно дочувахме.

При Цветан Цветков, режисьор особено силен в анализа на руската драматургия, играх Инсаров, Черкун във „Варвари“, Тригорин в „Чайка“ и други. Любен Гройс постави „Бурята“ на Шекспир за първи път в България. Даде ми ролята на Стефано – нещо много далечно от утвърдения ми натюрел. Разбирал е, че трябва да ме разчупи и с невероятно умение, и режисьорски похвати, мисля, че постигна добър резултат.

Професионалното ми съзряване е свързано плътно с името на Станчо Станчев. Задължен съм му много и за разни неща. При него не можеш да се плъзнеш по наклона на безвкусицата (понякога съблазнителен), на примитивизма, елементарността, неща, които бавно, но сигурно убиват твореца. „Процесът“ на Вайс, „Полет над кукувиче гнездо“, „Сирано де Бержерак“, Чеховите „Малки комедии“ са доказателство за горните ми думи. А „Прокурорът“ ми донесе много награди. Спектакълът беше наистина силен. Въпросите за страха, за личната отговорност, за вината, за това да можем да кажем „не“, когато трябва, да не позволяваме да ни използват като оръдие – всичко това се поемаше по някакъв невероятен на-

чин от зрителите. В залата протичаше ток – беше страхотно усещане. Чувствах напрегнатото мисловно съучастие на публиката. Представлението протичаше като общ творчески акт – актьори и зрители – без шумни външни ефекти. Но същият този режисьор, който свърза живота си с Варненския театър, който го предпази от „провинциализиране“ в грозния смисъл на думата, направи поредица чудесни спектакли, изгради актьори, бе „отлъчен“ от театъра безгласно. Чепатият му характер и саркастичният език винаги са го правили нелюбим за управляващите. Сега той продължава да живее във Варна, но името му го няма в театралния афиш.

– Освен с театралните изяви с какво друго свързвате Варна?

– Собственият ми хоризонт се разширяваше бавно и постепенно. Във Варна попаднах в дом с богата историческа памет. Библиотека, събирана от няколко поколения – като се почне с оригинални издания на Георги Раковски, през философите на XVIII, XIX и XX век, социалистическата литература от началото на XX век, художествена литература всякаква.

Още през 60-те години в къщата канехме близки приятели да слушат разказите на Лиляна Гевренова (братовчедка на жена ми) за нейния десетгодишен лагерен живот в Казахстан (по член „*семьи изменников родины*“). Или за необикновената съдба на Кръстьо Раковски. Вярно, че култът към Сталин бе вече развенчан, но живите разкази и безбройните любопитни факти от живота във „великата“ страна бяха потресаващи. Някои от присъстващите казваха, че са имали безсънни нощи след тези срещи (спомням си думите на Калина Попова и Веселина Цанкова).

На колко много хора, с които животът ме е срещнал, съм задължен! На ленинградската актриса Зина Шаркò, чрез която през 60-те години не само открих, но и обикнах Марина Цветаева. Освен това благодарение на Зина можах да изгледам всички постановки на Театъра на Товстоногов, за които се виеха безкрайни опашки.

Или на гръцкия ми приятел Вангел Константинидис (вече не между живите), който търпеливо и надълго ми обясняваше икономическите безсмислици на социалистическата ни система, и че нещата в основата си са сбъркани.

– В годините на промените много приятелства се разпаднаха.

– Аз винаги съм имал чудесни приятели. И почти от никого не съм се разочаровал. Навремето много се събирахме в клубове и по къщите. Слушахме Окуджава и Висоцки, говорехме за абсурдите в системата, възмущавахме се, вярвахме си. Сред приятелите имаше хора, пострадали през 1944, и силно настроени срещу социализма. Други – верни на соци-

алистическите идеи, но критични към социалистическата действителност. Нямаше само хора от управляващите.

Бяхме далеч от столицата, задкулисните политически игри и интриги по върховете почти не стигаха до нас. Мислех си за това, когато лятос четох автобиографичната книга на Николай Генчев.

Да вляза в партията ми бяха предложили, като завърших гимназия в Ловеч. Отказах – чувствах се още недостоен поради младостта си. Недоказал се. Във ВИТИЗ по едно време реших да кандидатствам. Колеги, вече членове, разказваха за интересните дебати по партийните събрания (например между Гочо Гочев и Стефан Каракостов). Тогава студенти и преподаватели бяха в една организация. Поръчител ми стана професор Сърчаджиев. Поисках препоръка и от директора на ловешката гимназия Иван Инджов. Не я получих и после разбрах, че Тотка Стефанова, моя бивша пионерска ръководителка и вече секретар в градския комитет, отказала да я завери. Причина – идвал съм в града с метресата си. Беше вярно, че с момичето, за което по-късно се ожених, бяхме ходили в Ловеч през ваканциите, баща ми и майка ми ни посрещаха, но защо е тази дума „метреса“? Разгневих се. Минаха доста години, докато въпросът с кандидатстването ми отново излезе на дневен ред. Беше във Варна и под влияние на приятели. Нямах нужда от трамплин за професионално реализиране или за някакви изгоди. Случаят не беше такъв. Сред приятелите ми имаше хора – комунисти идеалисти – които много уважавах и ценях. Спас Левков – варненец, бивш ремсист, честен до наивност човек (изхвърлен от своите съпартийци, заемащи постове като „интелигенствуващ“ – какво обвинение!, и непримиряващ се с извършващите се безобразия. Професор Данаил Данаилов – бивш партизанин, един също светъл човек, сериозен учен, добър и извънредно почтен. Пенка Дамянова – по онова време директор на Варненския театър; жена, към която храня най-дълбоко уважение. Комунист-идеалист с активна дейност преди Девети септември, съпруга на Добри Жотев. Мисля, че няма човек, който да каже лоша дума за нея. Та най-вече заради Пенка Дамянова влязох в партията. И за някаква наивна вяра, че отвътре може нещо да се направи, да се противостои на нещо и на някого. Поредни излюзии.

– Чувствахте ли се ощетен в онова време?

– Външно погледнато – не. Изиграх много роли – и в театъра и в киното. Получавах награди: заслужил артист, национални, за най-добра мъжка роля в театъра, за роли в киното. Давах интервюта, хвалеха ме критиците, публиката.

Разбира се един актьор не избира пиесите (особено по онова време), нито режисьорите или колегите на сцената. Ние сме избираеми. Разминах се с любими образи, останах с ред неосъществени мечти. Имах особена слабост към съвременната драматургия. В смисъл, исках да играя съвременни образи, но тези, които се предлагаха, не бяха, което исках. Положителни и отрицателни, черно и бяло, в идеологизирана драматургия. Васил Кисимов, разсъждавайки на изпит по западноевропейска литература върху автора, който му се е паднал в билета, мисли: „Не съм го чувал, а се изучава – значи е прогресивен.“ Отблъскваха ме лицемерието и демагогията. Исках по-дълбоко навлизане в интимните сфери на човешките взаимоотношения, в съкровените пластове на общуването. Достигане до откровения чрез безпощаден самоанализ. Това го нямаше. Поднасяха се полуистини, излъскани, неубедителни. Позволявал съм си да го говоря и в интервюта, но ме е измъчвало сериозно. Моят положителен герой (повечето играех положителни) все успяваше в добрите си намерения, смачкваше главата на злото (непременно външно), следваше уверено своите ясни и категорични принципи. Не обичах тази категоричност. Исках психологически нюансирани роли. Липсваха ми истинските човешки драми на моя съвременник.

За щастие играх много руска класика. Любима роля ми беше „За вредата от тютюна“ на Чехов; играх Ракитин от „Месец на село“, Тургенев от „Елегия“ на Петровски, Тригорин от „Чайка“ на Чехов, Черкун от „Варвари“ на Горки и други. Една кинокритичка бе писала, че може би „многозначната сдържаност, недоизказаността в поведението на тези герои, които повече присъстват, отколкото действат, е развила у мен готовността за неотразимо кинематографично присъствие, за привидно бездействие, което преминава в активни действия на мисълта.“ Не зная.

– Случайността ли Ви откри за киното?

– Първата ми сериозна среща с киното… Може би е игра на случайността. Може би и брадата, която си бях пуснал тогава (изобразявайки сърдит немлад човек в живота), също помогна… Всеки случай, току-що бях слязъл от самолета, когато ме въведоха да ме представят на Маргарит Николов. Той ме изгледа и каза: „Да, гримирали са ви за Цанков…“ Така се сблъскахме с киното. Трябваше да застана пред камерата. Край мене беше пълно с асове: Коста Цонев, Наум Шопов… Все хора, които са ме впечатлявали силно с висок професионализъм. Навярно съм гледал режисьора в очакване за напътствия. А той каза: „Както в театъра.“ Имах пред себе си дълги монолози и 300 души публика. Значи, както в театъра.

Помислих си за онова чувство за мярка, по отношение на което Станчо Станчев беше така безкомпромисен…

Имам афинитет към литература и кино, които внушават достоверност. Киното изглежда усети моята слабост към документа и ми предложи поредица от исторически образи: професор Александър Цанков, доктор Александър Пеев, доктор Кръстев, Богдан Филов, Гьорче Петров, Стефан Стамболов. Разбира се, всички не бяха равностойни и като място в съответното филмово произведение, и като драматургическо и художествено изграждане. Не бяха и еднакво защитени от мене актьорски, но не за това ми е думата. Случи ми се да „съживявам“ и действително съществували хора. Това е нещо много особено и като задача, и като преживяване, и като вътрешно усещане. Но за кинороли те ми се казаха много хвалебствия. Те ми създадоха популярност, която в театъра не може да се получи. Срещнах се с интересни режисьори и с най-добрите актьори на България. Дано нашите филми стават все повече и повече и младите ми колеги да имат възможност за изява в киното.

– С промяната през 1989 настъпиха сътресения в българското кино. Публиката напусна театралните салони. Това как се отрази на кариерата Ви?

– Имах няколко години, в които не знаех какво ме очаква. После дойдоха срещите с ново поколение режисьори и актьори. Сашо Морфов ми даде ролята на Просперо в „Бурята“ на Шекспир. Вече 60-годишен се сблъсках с едно съвсем ново предизвикателство. Говорил съм вече за това, но бих искал да повторя впечатленията си от тази среща. Началото почти стъписва: нямаше дълги анализи и репетиции на маса, с които бях свикнал; не се демонстрираше преклонение пред гения (в случая Шекспир), репетициите нямаха нищо общо с познатите ми дотогава. Но пък има една голяма игра, в която всячески се стимулират творческите съзидателни усилия, измислицата, свободната изява. Процесът на доизграждане продължаваше и след премиерата. Репетиции преди всяко представление, промени, нови идеи. След първоначалното стъписване у стария актьор идва желание за приобщаване – доколкото възрастта и дългият опит позволяват. После препълнените салони и радостта на публиката са една велика награда.

Сезон 2000–2001 ми донесе нова радост – среща с Явор Гърдев. Покани ме да играя в „Бастард“ във Варна. Режисьор, за когото светът е отворен. Разхожда се свободно в области на знанието и философията, които за моето поколение си останаха непознати. Зарежда ме с оптимизъм за бъдещето – може би то ще е на хора, умни и талантливи като него. Може би?

Аз трябва да благодаря на Бога, че още ходя по сцената, даже по няколко сцени. В Габрово играх в пиеса на българска авторка – Яна Добрева. Миналата година Маргарита Младенова (толкова утвърдено име в нашия театър) ме покани да играя в „Чайка“ във Варна. А тази година Николай Поляков постави с мое участие пиесата „Погрешен адрес“ от Луиджи Лунари в Ловеч. И ето ме, върнал се в началната точка. Но с надеждата, че пътят ми ще продължи.

– Обнадежден ли сте от това, което предстои?

– И да, и не. Гледайки какво се лее от телевизионните екрани, си мисля: отива ли си духовността? Какви модели на поведение предлагаме на децата и младежите? Малограмотност в журналистиката, упадък в образованието. Дразня се, че всички търсим да обвиним някого и никога не се питаме: направих ли поне нещо малко, което да е добро за всички – извън служебните си задължения? Не обичам израза „няма смисъл“ и се ненавиждам, когато се чуя да го казвам. Вълнувам се до сълзи от хора, чиито тревоги и вълнения са излезли извън рамките на личното устройване и правят нещо за ближния. Не са много. От друга страна театрите отново се пълнят. „Бурята“ играем 10 години на пълни салони. Театралните афиши са богати и разнообразни. Появяват се все нови и талантливи млади режисьори и актьори. Колко галерии, колко изложби се откриват непрекъснато! Сред всеобщото хленчене и оплакване животът продължава.

Интервюто взе Галина Рулева
София, май 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Валентин Василев

– Ако трябва да се представите сам, как ще го направите?

– Казвам се Валентин Василев и съм скулптор, български скулптор. Много се гордея, че съм завършил Художествената гимназия и Художествената академия. От 13 години живея в Щатите и в България. Имах късмета да работя за някои големи филми и продукции като „Петият еле-

мент“, „Върхът на Данте“, „Двестагодишният човек“, бях член на екипа, спечелил „Оскар“ за специалните ефекти на „Титаник“. Последният ми филм е „Убий Бил 2“.

Искам да подчертая, че не съм някакъв магьосник по специалните ефекти. Аз съм си момче-скулпторче и съм израсъл тук, на тази хубава улица „Чаталджа“. Просто съдбата ме прати насам-натам, за което съм благодарен, че успях да посрещна едни предизвикателства и да се развивам.

– Защо заминахте през 1991-ва?

– Няма никаква история на Пепеляшка или туй-онуй. Просто две години след така подарената ни демокрация, аз реших, че ще ида да „стрелям“ в държава, за която нямах никаква представа. Заминах на 35 години, със самочувствие на автор. Тук вече бях имал достойни участия и представяния. Живеех изцяло от продажбите си по галерии и по международни форуми. Дотогава знаех само, че Америка е там някъде, на картата. Това, че бях в Западна Европа, ми даваше самочувствие, но когато отидох там, Новият свят изтри всичко!

– Как изтри всичко!?

– Изтрих си биографията, изтрих себе си, попаднах в един съвсем откачен град – Лос Анджелос. Реших и започнах да усвоявам А и Б на държавата, наречена Америка, и А и Б на щата, наречен Калифорния. Отидох сам, без да познавам никого. И пак, не искам да стои като Пепеляшка-история, но много бързо ентусиазмът ми отмина и осъзнах, че аз не съм човекът, който ще поправи системата, а трябва да се впиша в нея съвсем достойно. Сега с гордост мога да кажа, че успях, без да имам и една минута пререкания. Съвсем достойно живях в тази държава. Отидох като турист, започнах си случая за „зелена карта“, не съм стоял извън закона и 24 часа.

– Как се пробива там? Има ли рецепта за успеха? Има ли такова нещо като американската мечта?

– Това се съдържа в моите последни две-три изречения. Първо, не започваш дори и от нула. Започваш от минус 10. От 1991 минаха пет години, докато аз се вкопча в първия си филм. Така че, пътуването ми може да се раздели на две – до петата година и от петата нагоре. Основното, с което се гордея, е, че не съм правил компромиси и не съм мамил системата. Влязох достойно в тази държава и сега мога да излизам достойно, като почтен човек. Още навремето баща ми ме учеше да спя спокойно и тези неща сега може и да са демоде, но всеки си има верую. Не искам да се изкарвам светец, аз съм човек, който греши и ще греши, но има неща, с които не правя компромиси.

– Коя е грешката, която правим ние, когато мислим за така нареченото там?

– Е, аз платих този страхотен данък, защото и аз като всички други мислех, че е достатъчно да си сложа билета в джоба и всичко е *fine*. Но всяко пътуване има собствена цена. Моето пътуване (обичам много тази дума и изповядвам философията, че животът е едно пътуване), аз платих собствената цена. За да стигна до някои неща, които изтриха всичко, беше път! Беше движение. Но не е достатъчно и не е необходимо ти да изчезваш от живота си, за да пътуваш! Това осъзнах там, когато нямаше връщане назад пет години. Аз съдих „емигрейшъна", така е процедурата в тази държава, за да докажеш себе си, да докажеш своя принос. И съм много благодарен на шанса и на късмета, че успях да докажа на себе си някои неща. Това за мене е най-голямото завоевание. Това е, с което съм горд. Не искам да давам на никого акъл, защото не се смятам за специален човек. Аз смятам, че просто в живота ми имаше ситуации, които ме изправиха в по-странични, в по-неочаквани моменти, и успях да се справя. А това, че съм бил там и съм стигнал до известно ниво, не ме прави по-различен.

– Докоснали сте се до един свят, който е обвеян с митове: пиар, който умишлено сам се митологизира!

– Да, благодарение на съдбата и благодарение на това, че си бях казал… Майка ми дойде на третата година и ми рече: „Сине, какво правиш тука? Давай да си ходим!" А аз ѝ отговорих: „Трябва да покажем някои работи!"

Бях готов, защото дълго време чаках тези възможности. Смених доста професии. Бях куриер, разнасях касети и техника по тези студиа, но знаех, че ще бъда там, на мястото на тези момчета. Просто чаках да дойде съдбата. И бачках за това. Станах чирак пак на 36 години, отново, и тъй нататък. И когато дойде шансът, аз бях готов. Грабнах го със способностите и уменията, които имах оттук… Разглезено живеех тук, не знаех, не осъзнавах какво значи 4 години да отделиш от живота си, изцяло да учиш Художествената гимназия, какво значи 6 години твоите родители да ти помагат и държавата да ти дава безплатно образование. Плюс това – много неща, когато ги имаш, не цениш. Когато започнат обаче да ти липсват, разбираш какво става. Така че, разбрах какво означава да се плати едно образование. Аз отидох *master of art* и си останах такъв. Отидох завършен скулптор и се развих като скулптор. Моето изкачване беше изкачване към себе си, покрай ситуациите.

– И какъв е начинът, по който се работи там? Различно ли е предизвикателството, различен ли е стилът?

– Най-голямото предизвикателство беше в „Петият елемент“. Това е един от най-скъпите ми филми. Прощъпулникът беше „Пристигането“ с Чарли Шийн. Това беше най-важният филм. Аз показах портфолио. Те питат: „Имаш ли филми?“. Аз казвам: „Не, имам изкуство, фигурки, каквото искаш!“ А те: „Добре, отивай да продаваш насам-натам, има галерии, в киното те няма!“ И след като сложих първия си филм, за което ми дадоха екранен кредит в джоба, тогава и съдбата л-е-е-ко се отвори и каза: „Хайде, Валентине, може би е твоят час!“ И отидох на интервю за „Петият елемент“, наеха ме за две седмици. Останах осем месеца! Така че, там се научих.

Пиперливи подробности не искам да споделям, а и няма нужда да губим времето на хората. Просто се научих на много неща и с учудване разбрах (аз си го знаех), че мога, но се вписах добре! Те не те потискат, като видят, че можеш. Не те бутат нагоре, за да можеш да им вършиш работа и 20 човека, които стоят зад тебе, да им дадеш детайл, след това те да работят. А разбираш, че си една брънка във веригата, не маловажна, което ти дава самочувствие и особено на мене ми даде хъс за работа. Защото ми беше писнало да бъркат *Hungaria, Romania, Bulgaria*. Та така!

– „Оскар“-ът, който сте спечелили с „Титаник“, това ли приемате за най-голямата Ви награда?

– Да, но трябва да ви кажа друго. Аз съм горд дори и с последния си филм „Убий Бил 2“. Може да си работил на 10 „Титаник“-а и, ако сега ми дадат работа, а аз се издъня, изчезвам веднага от хоризонта. Така че, с всичките си филми, които са над 10, аз съм много горд. Де факто, не съм се изложил. Пак да говорим за извинението, за оправданията, започнах да ги забравям, да оправдавам себе си, да извинявам себе си. Има ситуация, решаваш я или не можеш да я решиш. Когато ти я решиш, а не друг, чувстваш се добре. Това е свободният свят, това е конкуренцията. Радвам се, че и тук навлизат едни правила, радвам се, че българската култура излиза от шоковото състояние. Има всичко сега, но стойностните неща бяха малко замаени и сега излизат нагоре.

– По какво си личи, че излизат нагоре?

– Да кажем, един хубав театър започна да пълни залите. Да кажем, едно изкуство, което излиза навън и печели награди. Да кажем, че хората харесват изкуството, но все още нямат пари да го купят, но така е навсякъде по света. Благодарение на едно поколение, което достойно посрещна тези промени, и по този начин, мисля, че ще възпита и децата, и колегите около тях. Тези неща се забавят, но не можеш да изтриеш едни добри артисти, не можеш да ги махнеш. Те все още са бедни, но няма как, ка-

то гледаш български филм, да не се радваш! Не може да не видиш една скулптура, направена за един ден, но може и за три години. Това, което е зад мене, го правя три години, а с него отидох в Италия и спечелих награда. Не е важна наградата, важното е, че отидох и се вписах сред 600 творци и залепих етикета „България“. Това е! Разбраха, че ни има. Има много българи навън, които се представят достойно. Писна ми тук от разни, дето разправят, че българите крадели по Европа. Всички крадат! И румънци, и италианци крадат! Обаче има качествени хора, които не са бегълци. Те са българи, които малко да направят, правят го за себе си и за държавата си. Българите, които са навън, повечето от тях по някакъв начин няма да късат нишката; второ, може би трябва да се помисли за облекчения, например да се престане да бъдат носени пари по джобовете на хората за наши роднини. Сещам се как може да се улеснят някои закони за българите, които живеят в чужбина. И ще дойдат повече пари, сигурен съм. Вместо някои фирми, защо не Българската народна банка да не свали два пъти по-малко процентите за трансфер и да влизат парите в наша банка: защо да ги даваме на чужди фирми? Те, хората, искат да вкарат парите си тук, но какво да правят? Мисля, че ние нямаме емигрантско мислене, понеже една Полша, една Унгария… (Полша има 3 милиона души в Чикаго.) От друга страна пък няма време! Животът е доста кратък.

– Според Вас независимо къде, най-важното е достойнството и адекватното самочувствие?

– Аз все съм нагазвал в лука. Сменях много професии; и в скулптурата е така. Отиваш, правиш миниатюри, после правиш декори, после друго… Въпросът е да си повярваш, че можеш да го правиш. Моят проблем беше, че когато ме питат правил ли съм бръмбари, скали, не ме питат дали съм правил партизани… И аз казвам: „Не!“ Но по едно време разбрах, че ако продължавам с това „не“, ще умра от глад. „Правил ли си индианци?“ „Правил съм, давай тук!“ (Ами като съм правил партизани, защо да не направя и индианци?) Сиреч, трябваше да минат няколко години, за да започна да казвам „да“. Другият проблем е, че, когато кажеш „да“, трябва и да го направиш. Първите две години изобщо не пипах глина. Тук имах динамика, ателието ми работеше, продавах в Западна Европа. Щом отидох там, глината остана на рафта в магазина. Не можех да стигна до нея. Обаче, когато я достигнах, казах си: какво мога да правя най-добре? Глината! Започваш там, където си силен. Индианци правиш, куклени играчки. А фактът, че работиш нещо с ръцете си, те прави щастлив, защото си мислиш: добре че се занимавам със скулптура, иначе пак ще хвана

геврека и ще взема да шофирам или да чистя къщи. Така си възвърнах самочувствието. Защото относно 100-те нива, за които си говорихме: аз не искам да бъда на топ 100! Просто искам да си намеря моето ниво и да се чувствам щастлив всеки ден, че правя нещо.

– Казвате, че всичко е път, движение, в XXI век. Тогава защо говорим за емиграцията?

– На мене винаги това ми седи в главата. Получава се парадокс: там като отида, все съм чужденецът, като дойда тук, ми казват Американеца. И почвам да размислям. Но щом се кача в самолета, заключавам: „Всичко е толкова смешно! Я бъди гражданин на където си избрал и на когото си избрал!“ Това, че съм българин, страшно ме радва и много ме амбицира. Само се моля дано има някой там, германец или френски скулптор, да му покажа пък аз какво съм научил в Художествената академия. Така. Това е амбицията, защото идваш от малка държава с много история и отиваш в голяма държава с малко история. Да, обаче там научаваш как те си пазят историята. Ние пазим ли цървулите на Левски? Обаче те сигурно пазят ботушите на Бъфало Бил и градят от нищо нещо! Навсякъде има какво да научиш.

Европа не ми беше тясна, но и там научих доста. Това, което се научава в Америка, обаче повече топли, защото от първо отиваш на ниво 100. Когато го стигнеш, продължиш напред. Сигурен съм, че българите, които там са научили разни неща, ще се върнат да ги реализират тук. Имаме страхотно добри инженери, певци: където чукнеш българина, само го мотивирай! Да мотивираме хората да не бягат от Стара Загора, за да продават тук по сергиите. Дай им отмалко работа, защото иначе им става сиво.

А най-важното е да се спазват законите, каквито и да са! Това го научих там, аз, дивият скулптор. Тук винаги съм бил „анти“ и ще продължавам да бъда, защото един мислещ човек, един интелектуалец трябва да е „анти“. Аз бях „анти“ и тогава, но не заминах, когато беше системата. Защо ли? Можех много по-лесно да си оправя живота, но не заминах поради отговорност към родителите си. Щях да им съсипя живота, а и на сестра ми. Щяха да седят без работа. Заминах, когато стана по-трудно. Но си казвам: „Каквото дошло – давай напред!“ Понякога с главата напред! Цицината изстива, а ти продължаваш.

– За какво сте „анти“?

– За много неща, които се случват и тук, и там, и навсякъде. Човек трябва да служи на своето верую. Тогава служиш на много хора – като започнеш от този хубав квартал, после служиш на София, после на България. Не само да водиш почтен и порядъчен живот, ти трябва да градиш нещо.

– Какво бихте променили тук?

– Не искам да вляза в ролята на ментор, защото ще кажат: „Този какво се прави на американец? Живял там 13 години и дошъл да ми дава акъл!“ Не! Но живея тук. Ето един дребен пример: от 4–5 години ме тормози проблема с разделянето на боклука: една синя кофа, една зелена, една черна. В синята слагаш хартията, в зелената стъклото, в черната хранителните отпадъци. Така пестят пари по света, в богатите държави. А на втори януари всеки отива да си рециклира борчето от Коледа – „тия тъпаци, американците!“ Дребни неща, но ги правят със самосъзнание.

Надеждата ми е в младите хора, които тук дърпат напред. Радвам се, че вече не всички залитат по Европа и Америка. Там никой не ни чака. А в Европа трябва да влезем със самочувствие, което звучи смешно, защото ние никога не сме имали самочувствие. Но, като дойдат тук немците, веднага виждат на каква култура сме наследници! Ако ние не работим за себе си обаче, няма кой друг. Най-важното е да не влизаме като втора-трета класа в Европа, това никак не ми харесва. Ама те как живеят, ние как. Ситуацията е такава. Колкото по-бързо се стегнем и я оправим, толкова по-добре! С повече честност, повече честна работа.

– Какво няма да забравите от там?

– Няма да забравя оня хубав и откачен град, Лос Анджелос, през който пътуваш 17 мили, за да видиш залеза. След ежедневие, което е работен ден от 10 часа; пътуваш сутрин един час, следобед – два часа с колата. За да отида на работа, изминавах 80 километра в зависимост от студиото. Това са условия, които в ежедневието те смачкват. Но когато ти вдигнат детайла и го покажат: „Ето, това го е направил Валентин!“ – хубаво стана. Искам да кажа на всички да не търсят оправдания, а да знаят, че нещата ще се оправят. С честен труд.

– Каква е историята на тази Ваша скулптура?

– Това е моето лично послание към XXI век за хармонията, за доброто. Много мислих докато река: какво по-добро от женската фигура. На мене все на жени ми върви в живота – да ги правя. Няма по-хубаво от жената, която е крехка, уязвима, обаче и много силна. Правех я през 2001 година, взеха че се случиха онези идиотски събития в Ню Йорк на 11 септември. И виждаш, че доброто го възпитаваш и градиш дълго време, а се разрушава за секунди. Така е с жената, така е и с доброто. Много ме мъчеше една задача, а накрая реших от слънчевия сплит на фигурата да изкарам светлина! Реших, че освен визуалното и обемното послание, трябва да има и светлинно послание. Затова и направих този лотос (който излиза от третата чакра – там е чувствителността на човешкото същество). Да кре-

щи една червена светлина. Това е моето лично послание за добро. Затуй и металът е затворен отвсякъде: енергията циркулира във фигурата. Тя ми отне три години. Ако това желязо го не кача на пикапа и не го закарам до Флоренция, да им го тупна там, кой ще чуе моето послание? Длъжен съм да извадя на бял свят формулата, която е в главата ми. Исках фигурата да бъде като силует, който се вижда от около 30–40 метра. Отначало почнах да работя с модел, а после взех да я мия. Не ми трябваше натурализъм, трябваше ми символ. Омръзна ми в Калифорния, когато чуят, че съм артист и скулптор, да си мислят, че живея в готини квартали, където се пуши марихуана и се правят абстрактни фигури. Не и не! Аз имам образование, получил съм го тук и се разграничавам от вида артисти със сплъстени коси и тъй нататък. Не че не съм имал дълги коси. Номерът е такъв: като осъзнаеш в какво си добър, бачкай, докато си дойде време! То, времето, си идва. И на мен ми се искаше още от първата година да започна в тези студиа, да имам „зелена карта“. А я спечелих на шестата година. Но каквото е, това! Можеш ли да избягаш от съдбата си освен с бачкане?

Интервто взе Николина Димитрова
София, май 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Валерий Русанов

– Разкажи за детството си – полет през детството.

– Роден съм в София през 1955 година. В семейство, което не бих го определил като най-типичното, тъй като баща ми, лека му пръст, беше военен, майка ми дълго време не работеше. Покрай своите служебни ангажименти той пътуваше по работа извън България за дълги периоди от

1960 нататък. Даже мисля, че още преди това е започнала кариерата му като дипломат – през 1956, когато го изпращат като помощник на военния аташе в Париж за една година. А през 60-те и началото на 70-те се заредиха мандати в Сирия, в Турция, където на практика започнах да уча. Отдавам голямо значение на онзи свой период, защото опознах основно един свят, много по-различен от този, в който живеехме.

– Така си имал възможност да научиш и езици за разлика от нашия затворен в едноезезичие свят тогава.

– Да, по казания начин получих възможност да разширя личния си кръгозор. Бях и аз вече различен от моите приятелчета в махалата, които не бяха излизали от страната. След като се прибра баща ми, а аз още по-рано с майка ми, учих във Френската гимназия, което също не беше най-типичното за един софиянец. Тогава имаше елитни гимназии; на първо място, разбира се – Английската. Също толкова елитни се смятаха и Немската, и Френската. Даже Френската се ползваше с ореол на свободомислие. Бяха предприели през 1968 година (това е било преди времето, когато аз постъпих там) демонстрация в подкрепа на Пражката пролет. Детинска работа по-скоро: минали по „Патриарх Евтимий“, където ги поразгонили, понабили, но нищо сериозно, защото повечето от учениците били деца на „другари“. Тоест, боят е бил умерен, да кажем. Но това събитие – после то беше известно из цяла София сред нашето поколение – придаваше ореола на Френската гимназия като много свободомислеща, което не беше съвсем вярно. Сетне дойде казармата, следването. Завършил съм „Международни отношения“ с първия випуск на тази специалност в България, защото дотогава се обучаваха младежи в Съветския съюз.

– А ти като син на военен имаше ли някакви протекции в казармата?

– Протекции в казармата нямах. Дори през втората година бях станал черна овца. Първо ме разжалваха – бях младши сержант, но ме хванаха в местната кръчма, което не беше позволено – та ме разжалваха пред строя на ефрейтор. Втората година, макар че служех близо до София (ако това се смята за някаква протекция, дето не бях изпратен някъде далеч), това не промени за мене нещата, защото не ме пускаха в отпуска, ами си стоях в казармата. Тези, които бяха от Пловдив например, си ходеха по-често. Така че – нищо особено. Беше едно поделение (хайде да не говорим за него!), което се занимаваше със СЕС. СЕС означава станционно– експлоатационна служба, с две думи – подслушвахме турците, гърците, американците. Бяхме разузнавачи, радиоразузнавачи. Та се научих на морз, ето такива неща, да работя с приемници, даже бях станал майстор.

– А турски научи ли?

– Турски – не; ние не бяхме толкова квалифицирани в казармата. По време на престоя ми в Турция ли имаш предвид? Научих дотолкова, колкото да пазарувам, защото майка ми ме пращаше на пазар, та аз и сега мога да напазарувам или да си изкарам боя в Истанбул.

– Всъщност през онези години в Турция вървеше френският език повече от английския. Това бе езикът на турския елит.

– Аз учех в училището към Френското генерално консулство в Истанбул – то се водеше колеж, защото стигаше до края, до бакалореат. Имаше класове – колежът съществуваше на това си място, до площад „Таксим“, може би от сто години, ако не и от сто и петдесет. Казваше се „*Le Petit Papillon*“. С френски преподаватели, френска система на обучение, френски учебници и деца на дипломатическия и търговския корпус, тоест на хора, изпратени там да работят като дипломати, бизнесмени и военни. Имаше дори такива от американските военни бази, синове и дъщери на военни, чиито родители бяха решили да ги изучат на френски, защото си знаят английския. Аз имам много добри спомени от оня период, много добри приятели, с които, за съжаление, никога повече не се видях.

– Аз те прекъснах и те върнах назад. Разкажи за университета.

– Кандидатствах и ме бяха приели още преди казармата в Софийския университет. Но балът не ми стигна, така че бях приет в специалност „Педагогика“, което въобще не ме удовлетворяваше, та продължих да кандидатствам. В казармата кандидатствах първо за МГИМО* в Москва, където, според мене, се представих добре, ама не ме приеха. Такава беше системата: кандидатстваш, не знаеш дори какви оценки си изкарал, пък по едно време някои получават съобщение, а други не получават. Прочее, и аз не получих. Чак в края на казармата, макар да бях доста награждаван – майстор в класа и така нататък, та ми се полагаха петнайсет дни отпуск – а не ме пускаха за приемен изпит – се откри специалност „Международни отношения“ в България. Аз обаче успях да си изтегля тези дни, дори се подготвих и кандидатствах тук, в Икономическия институт. И ме приеха, на първо място сред френскоезичните, защото бяха три групи – френско-, немско- и английскоезични. Беше сериозно обучение, аз харесвам обучението, което изтърпях в Икономическия институт. То се водеше по програма, силно заимствана от руската, естествено, но като хорариум ние имахме може би най-много философия след специалност „Философия“; най-много право след специалност „Право“; най-много история след спе-

* Бел. ред.: Московски държавен институт по международни отношения.

циалност „История“. Аз толкова много история съм учил, че в някои отношения бях по-подготвен от моите по-нататъшни колеги историци. Разбира се, липсваха ми древната история, медиевистиката и така нататък, но що се отнася до новата история, бях силно подготвен. И не само аз. Имахме, първо, добри преподаватели и второ…

– Всъщност винаги съм мислела, че си колега-историк.

– Да, стана така. След като завърших, постъпих в Института по история на БКП. Защо? Понеже ние бяхме двайсет и шест души, от които разпределиха трима-четирима, максимум шест да са били, в Министерството на външните работи, в Постоянното присъствие на БЗНС и в някои други такива институции, а останалите бяхме оставени ей така, да си търсим работа. И се появи бъдещият ми началник в отдел „Международно работническо и комунистическо движение“ (в Института по история на БКП) Димитър Сирков, който току що беше създал отдела и си търсеше млади хора, подготвени по международни отношения. Той беше широко скроен човек. Постъпихме от нашия випуск трима-четирима, след това от следващия випуск също толкоз и на практика направихме ядрото на този отдел. Там освен мене са работили Огнян Шентов, Антоний Тодоров, Евгений Дайнов и още доста други. Имаше много добра среда, зная колко страшно звучи днес името на Института и с каква репутация се славеше, но ние бяхме по-башкà. Може би позицията, която имаше обаче Институтът и специално нашият отдел, ни даваше значителни възможности. Например, тъй като по условие ние постъпихме там, за да продължим да се квалифицираме, бяха ни обещани аспирантури, естествено, ако се преборишь, а не всички се преборихa. Аз можах, и още един мой колега, но другите – не. И Евгений Дайнов успя, той идваше от казармата всъщност. Там похарчих цяла година в четене на литература, за която и не бях сънувал. Автори като Рой Медведев, Пиер Франк, Авторханов, Еленщайн, Рудолф Баро, дори Енвер Ходжа. Всичко това се намираше в библиотеката на Института, която не беше общо достояние, а аз просто потънах. Туй беше гигантско предимство – моите колеги от Университета и БАН нямаха достъп до същата библиотека.

– Да, докато други като мене са се сблъсквали със засекретените фондове на Народната библиотека, при вас е можело да се чете къде повече!

– Четях от сутрин до вечер. Някои от книгите не можех да ги нося вкъщи, но други можех да взема. За една година изкарах всъщност цяло ново образование. Имах проблем, разбира се, тъй като бяха ми определили тема „Следвоенните отношения на Балканите“ и най-вече България–Югославия по въпроса за Македония. Безкрайно интересна тема – периодът

1944–1947 година. Аз съм много привързан към този период, защото са ставали много ярки неща, и до днес слабо известни по ред причини. Съвсем отделен въпрос! Всъщност драматичен, върху който трябва тепърва да се работи. Аз поработих, написах една дисертация, която, разбира се беше секретна, това ще кажа по-нататък. Около година след това ме забавиха с достъпа до архивите, защото аз така и не станах член на БКП. Основните документи бяха в Централния партиен архив, където не се допускаха безпартийни. Цяла година не ме пуснаха в този архив, макар че бях аспирант в Института. Поради огромното настояване на някои мои началници в крайна сметка ме пуснаха под невероятно строг режим, който не беше специално за мен, ами просто отвратителен – нямаш право нищо да поискаш.

– Четеш каквото ти дадат.

– Каквото ти дадат. Имаше фондове, които бяха забранени; не ти даваха да ги видиш, описа им не може да видиш. Това, което пък си записваш, ти се взима – ще ти го покажа някой ден, за да разбереш какво беше. Имах ей такава папка – откъсна ми се ръката да пиша – да видиш що значи цензура – с плътен флумастер цели страници задраскани.

– Задрасквали са твоите собствени бележки?

– Това бяха моите собствени бележки. Те минаваха през не зная колко души и всеки драскаше там нещо. Но така или иначе някои неща те оставяха, та имах изворов материал, архивен материал наред с литературата, която трябваше да прегледам. Мисля, че за оня период – в края на 80-те години – специално в тази област за този период бях от най-изградените, най-подготвените специалисти. Наскоро едно момче в Благоевград, историк, ми направи подарък: успял да изрови моята дисертация, която бях загубил, донесе ми своите публикации, където се позовава на мен, разбира се не е плагиатствал, а ме е цитирал, тоест, стъпил е на моите неща, с които аз за съжаление после въобще не съм се занимавал. И е написал доста интересни книжки. Наред с тези „обучителни“ действия (защото аспирантурата си е продължение на университетското обучение) принадлежността към Института ни позволяваше да участваме в най-различни прояви, които вълнуваха не само нас, една тясна общност, ами и цялото общество. Ние можехме да каним, примерно, историци и философи от Съветския съюз, от другите източноевропейски страни, които изживяваха периода на перестройката тогава. Пускаха ги тук. Не зная дали през 1988 беше, правихме в Приморско една среща, много добре съм я запомнил, бяхме поканили Виктор Кисельов, ако си го спомняш?

– Помня го, както и Школата на младите историци, защото тя доведе до усложнения за мене лично.

– Кисельов е починал наскоро. Митко Луджев беше там, ти беше. И ни записваха страшно вулгарно, ако си спомняш.

– Как не! Беше направо комично!

– Едно момче от службите нареждаше: „Говорете в микрофона да се чува!“

– Сега в едни спомени, които Петко Симеонов пише за Клуба за гласност и преустройство, точно това съм се сетила, че Мито Исусов непрекъснато викаше: „Ние нямаме нужда от микрофони, не сме поръчвали записи, махнете ги.“ А те, гузно навели глави, лъжеха: „А, не, не, по-добре е с микрофоните, ние ви обслужваме…“

– Така беше. Специално Приморските школи бяха трибуна, която се позабрави, но всъщност това беше едно от малкото островчета на свободомислие, хората можеха да говорят разни неща.

– Да, място за свободно говорене и слушане.

– Ние участвахме плътно, даже с ето тези гости, които канехме, които просто оживяваха дискусията. Извън това правехме разни срещи, дебати, като канехме други колеги историци от Университета и най-вече от Института за история. Това стана повод и да изгонят Виктор Кисельов, защото с Митко Луджев се бяха вдигнали в планината…

– Помня как го изгониха.

– Изгониха го за 24 часа от България. Правехме доста неща, които, разбира се бяха в рамките на тогавашната парадигма, но бяха революционни за периода. От днешна гледна точка – буря в чаша вода, но то ни даваше самочувствието на хора, знаещи много, с по-освободено мислене. Така или иначе, ако се замисля, престоят ми в Института бе по-скоро позитивен за мен. Много научих там, не само от научна гледна точка, но и от житейска, защото ние бяхме (в руския език съществува такова понятие) „институтчици“ – хора, които по някакъв начин са близо до властта, без да са в нея. Властта се ползваше от техните експертни знания, но нищо повече. За повечето си имаше „апаратчици“. „Институтчиците“ не се ползвахме от привилегиите на апарата, таванът беше карта за почивка в някоя от станциите на ЦК, и то не всяка година, защото, първо, ние сме малки, пък има и началници над нас, пък и преди тях са се наредили „апаратчиците“; „институтчиците“ ги викаха да пишат някакви анализи, справки и тъй нататък. Което и правехме, между другото, това беше поразличното от Института за история при БАН, където си работиш по планова задача и не те пипат за друго, докато нас ни пипаха много често.

– Накараха ли ви да помагате по „възродителния процес“?

– Да. Аз лично не съм участвал и от Отдела на практика не мога да се сетя някой да е участвал, но хора от този Институт участваха с обширни аргументации и доклади. Не зная дали си била, имаше едно голямо събиране в Института за история?

– Не, аз бях малко персона нон грата по това време и не ме допускаха.

– А, да, помня добре, но имаше едно мегасъбиране, на което се доказваше това-онова и бяха хванали всички, Страшимир Димитров и така нататък. Но тъй като това не беше наша работа, ние се занимавахме с международни отношения, не сме взимали пряко участие. Взимахме пряко участие в друго – в движенията, които се зародиха към края на 80-те – клубове, комитети и прочее. И се чудя защо, след като те не може да не са знаели, че ние (не всички разбира се) ходехме там масово. Аз съм ходил в кино „Петър Берон“ и другаде. Та, не мога да си обясня, но никой не пострада от нас. Може би нямаше време, защото накрая събитията от 1989-а се развиха много бързо. Беше ни страх. Отиването в „Петър Берон“ беше цяло изпитание, но аз отидох, примерно. Отидох и стоях там. Всичко това е било регистрирано. И не само аз, и други отидоха тогава. 10-и ноември… макар че ние се водехме политолози (тогава нямаше такова понятие, то беше мръсна дума), но ние бяхме първите политолози. За наш най-голям срам 10-и ноември ни завари абсолютно в небрано лозе, абсолютно никой от нас нямаше понятие. После научихме, всъщност в такава ситуация не можеш да разбереш, това беше преврат, който стана изведнъж, но факт е, че ние се смяхме и винаги сме се смели колко е слаба нашата възможност да прогнозираме нещата. Между другото, сещам се за един мой преподавател от студентските години, който казваше, че науката свършва там, където започват прогнозите. Оттук нататък беше ясно за нас, че нямаме повече какво да правим там, в този институт.

– А не се ли разтури почти веднага Институтът? Колко време се продържа? Аз нямам спомен.

– Мисля че продължи да съществува още може би две години наймалко. Аз обаче не стъпих повече там. Ние започнахме да се самоорганизираме, да търсим начин за оцеляване. И още в края на 1989 година една група хора – не само колеги от Института, но и външни – решихме да направим едно сдружение, което да се занимава с изследвания по международните отношения, нещо като частен институт по проблемите. Решението – добре, но никакви средства нямахме, обаче почнахме. Благодарение на Копринка Червенкова, която беше станала главен редактор на вестник „Култура“ и разполагаше с доста стаи, имаха горе-долу цялата сграда над

сладкарница „Роза“; получихме една стаичка, която беше четири на три, където ходехме на смени и се опитвахме да анализираме това, което ставаше около нас. Не толкова в сферата на международните отношения, колкото вътрешнополитическите.

– А кои бяхте? Би ли назовал имена.

– Аз вече ги споменах – Огнян Шентов, Евгений Дайнов, Георги Прохаски, той ми беше състудент от Икономическия институт; Антоний Тодоров, Деян Кюранов се присъедини към нас тогава, Цветозар Томов – малко по-късно, те бяха социолозите на практика (защото много бързо стана ясно, че ние трябва да се занимаваме и с това), Валентин Младенов. Такова беше ядрото. Много бързо установихме контакт с други хора. Соцобществото беше атомизирано, там имаше отделни групи: около Вовата Тодоров, Иван Кръстев, който тогава завършваше още, той беше младо момче, там беше и Ивайло Дичев… Споменатите търсеха контакт с нас. Като база нямахме нищо освен един компютър – български компютър „Правец“, даден преди година-две на вестник „Култура“ заедно с принтер, който грухтеше като свиня. Беше страшно чудовище, бяха го сложили в един склад и забравили, ние го изровихме, конфигурирахме го… А, Андрей Иванов беше с нас. Той не ни е колега от Института, по това време учеше в Москва. Сетих се за него, защото имаше компютърна грамотност и той оправи нещата. Пишехме статии по вестници, най-различни вестници, анализи и тъй нататък, и полека-лека… Ние бяхме първата лястовичка, нямаше други такива фондации. То ние не бяхме фондация, а сдружение. Получихме първите пари за едно изследване, също първото, дето излезе доста хубаво. С помощта на специалисти – социолози като Цветозар Томов, не, той по-късно дойде; Деян Кюранов, Живко Георгиев, който ни помогна да направим извадката и част от инструментариума…

– Аз си спомням първото ви изследване с това, че нашият Комитет за национално помирение беше на втора позиция, след „Екогласност“, имахме 56 процента, но отказвахме да се регистрираме като партия и да участваме в избори. Беше изключително интересно – за първи път видяхме политически рейтинги.

– Ние много точно попаднахме. Дължи се, де да зная, на добрия инструментариум, който беше най-вече заслуга на такива хора като Живко, като Деян Кюранов, може би добрата извадка, която бяха направили, добрия екип, с който работехме, хората на терен и прочее. И се получи едно от най-добрите изследвания, макар че беше поохулено, защото не предвиждаше победа на СДС, каквато и нямаше на практика. Както и да е, бя-

ха страшно политизирани години. Това ни направи по-известни и вече дойдоха другите помощи.

– Това ли е всъщност ядрото на Центъра за изследване на демокрацията?

– Да, но то се разпадна много бързо.

– Защото аз най-отчетливо си спомням за тебе като човек, който направи заедно с Шентов Център за изследване на демокрацията.

– Така беше, аз бях заместник-директор на Центъра за изследване на демокрацията. Но винаги, когато идват пари, нещата се объркват. А почнаха да идват външните помощи, най-вече американски, почнахме да правим изследвания, привлякохме още специалисти в най-различни области и полека-лека взеха да се появяват някакви колизии в това ядро. Евгений Дайнов тръгна да търси щастие в Англия, някои хора се заиграха с политиката, трети – в други направления, и един по един почнаха да отпадат. Аз самият напуснах през 1991 година.

Заедно с мен и Деян Кюранов, и Антоний Тодоров. Всъщност това ядро се сведе до няколко души. Оттогава аз работя с други колеги и приятели, създадохме АКСЕС.

– Кога създадохте АКСЕС?

– 1991 година. Дълго време нямахме база, нямахме офис, нямахме нищо. Тогава много ни помогна фондация „Науман“, които имаха един чудесен офис при „Кристал“, голям по размери.

– Да, спомням си, тогава изпълнителен директор им беше май Иван Кръстев.

– Иван по-късно стана, но играеше важна роля той. Беше младо момче, той през 1989 завършваше Университета, а сега вече е на 41 години мъж. Аз продължих каквото бях започнал в самия Център за изследване на демокрацията. Тогава и ти участва, направихме един дебат, който събра доста хора – за етно-политическата ситуация в България. Дебатът беше чудесен, събрахме говорители с много сериозни изказвания, издадохме го. Това съм го правил на ръка, на един скапан компютър, но излезе. То беше някаква рядкост за времето, трябваше да го направим, за да остане – беше първият голям дебат. После направихме още един. Аз си останах привързан към тази проблематика, която много ме вълнуваше – за междуетническите отношения, междурелигиозните отношения в България и на Балканите. За нас важно беше тогава да си изясним какви са те вътре в нашата страна, помниш какви драматични периоди изживявахме. И наред с този дебат, който на практика направихме на коляно, дето се казва (фондация „Науман“ помогна при издаването), мисля, че някакви пари да-

де и при самия дебат. Ние продължихме да работим в същата насока и тя и досега си остава един от приоритетите на АКСЕС.

– Чакай да вмъкна един въпрос! Доста от хората около наша възраст се изкушиха от политиката. Ти по някое време не се ли изкуши да влезеш в нея?

– Не. Ако под изкушение не разбираме, че преди година или две се записах като регистриран симпатизант на ДСБ* и участвах в учредителната конференция. Но нищо повече.

– Явно нямаш вътрешно влечение към политиката.

– Никога не съм имал. А си и давам сметка, че ще бъда лесна плячка, това съм виждал по мои приятели. Политиката е мръсна игра, винаги могат да ти излязат от позицията: „Да, да, ето ги хората от Института по история на БКП.“ На което какво можеш да кажеш, освен „да, бил съм в този институт“… Тоест, давайки си сметка, никога не съм се втурвал в политиката, понеже зная какво може да стане. Евгений Дайнов се втурна, явно той по друг начин е скроен: ето той е един от нас, преодолял пречките, които всички знаят, но той се оттласна от това. Може би и аз, ако имах по-голям хъс, щях да се втурна, защото е думата за глупости. Така или иначе, работата в една неправителствена организация ме привлича много повече. Както знаеш по себе си: свободата сам да си поставяш задачи, да ги изпълняваш. За мене беше манна небесна, не бях се надявал на такава свобода. Вярно, тя има и свои негативи – тази вечна несигурност, тази вечна борба да наложиш своя проект, да го финансираш и тъй нататък. И така петнайсет години вече. През периода участвах в най-различни подобни дейности и инициативи, най-вече свързани с гражданския сектор. Бил съм член на Управителния съвет на Съюза на фондациите и сдруженията, член на Либералния съвет в България (това беше управително тяло на фондация „Науман“ за България), председател на Управителния съвет на Ресурсния център и прочее …

– Беше ли през някакъв период в Управителния съвет на „Отворено общество“?

– Не в Управителния, а в Експертния съвет по гражданско общество; бях четири години, ако не и повече. Той беше най-важният съвет, ние заедно работихме тогава с тебе, защото всъщност разпределяхме парите, които са необходими за развитие на гражданското общество. Всъщност то беше ядрото, там ставаха най-интересните неща. И аз съм доволен, че получих по-широк поглед върху ставащото: как се изпълняват проектите,

* Бел. ред.: Партия „Демократи за силна България“.

какви проекти се пишат в България. Още от самото начало съм свързан с работата на „Отворено общество“ и до ден-днешен. Съвсем наскоро завърши един съвместен проект с тях по мониторинг на Столичния общински съвет. Тоест, имам отношение и към тази организация, която навремето бе стожерът на гражданските организации в България. Без нея нямаше да се развие така добре този сектор в България. Тъй като голяма част от нашите проекти станаха вече и регионални. Имахме един чудесен, който продължи седем години: „Балкански съседи“. Той ми позволи да видя що става наоколо и съм на мнение, че успяхме да изградим за периода доста читав граждански сектор, който, за съжаление, в момента загива по ред причини.

– С течение на времето всъщност се разроиха, създадоха се и други неправителствени организации: Евгений Дайнов създаде свой център, Васил Гарнизов – свой …

– Те двама създадоха един Център по социални практики, от който Васко Гарнизов после се отдели и сега, мисля, че работи предимно в НБУ. Може и да е регистрирал някаква своя организация. Да, през цялото това време подържахме тесни връзки, нашите най-близки партньори през всичките петнайсет години, сега мога да изредя: ИМИР, който ти направи в 1992-ра; продължихме с Центъра за либерални стратегии (първоначално фондация „Науман“); Центъра за социални практики на Евгений Дайнов; от АКСЕС се отдели през 1995 група, която създаде фондация С.Е.Г.А. и се посвети изцяло на ромските проблеми. Тя продължава да съществува до ден-днешен. Работили сме и с местни организации, с много медии. В никой момент не сме били изолирани.

– Общо взето, и моето мнение е такова като представител на неправителствена организация: че ние, които работехме не само практически проекти, а се стремяхме да правим и анализи, наблюдения, мониторинг – тоест нещо на ръба между науката и гражданското общество –всички в един или друг момент сме работили заедно, независимо от генезиса си.

– Да, ние сме едно койне хора. Интересното е, може би типично за цяла Източна Европа, че гражданският сектор е създаден във всичките страни от изследователи и академични хора, за които рязката промяна от 1989 (за нас в България рязка, но не толкова рязка за Полша или за Чехия, където имаше стари граждански традиции); прочее тъкмо ние трябваше да останем идентични на самите себе си. Затуй намерихме начина да го направим чрез гражданския сектор в началото – сега не е така. А той беше много силно повлиян от етиката на учения. Същото важи и

за НБУ. Видях с очите си как той се създава: първите активисти на този Университет идваха при нас за обмен на идеи и методи, това беше още в 1990 година. Но той до днес е академична структура. Сега нещата са по-различни, прекалено се професионализира така нареченият трети сектор. В него навлязоха много „подготвени“ хора, които с чудесен английски, с добри умения да пишат проекти, с нова култура, получена с престой в Европа, най-вече в САЩ, нали нашият граждански сектор е силно повлиян именно от Америка. А за Европа. държавата е върховна ценност. Аз не гадая как ще се развива този сектор, когато станем част от Европа, защото тук определяща засега е администрацията: тя разпределя финансовите средства, тя задава дневния ред – нещо, което поне до 2001–2002 не беше така у нас. Оттогава ние сме в доста унизителна ситуация, в която администратори от малък или по-голям калибър ти определят насоките за работа и развитие, те са, които класират организациите, проектите, търговете и така нататък. Най-често те биват хора, чужди на стремежа да укрепим у нас гражданското общество. Ние сме на изчезване, такъв изчезващ вид.

– Ние ще се върнем към началото си и ще останем само учени.

– Дори това изследване, което сега тече – „Историята, населена с хора“ – аз съм в течение още от самото му начало, от самата идея: то е за мене израз точно на усилие на изследователите с гражданска позиция. Нито един научен институт не се сети, че пропускаме безценно време, за да запечатим това, което е нашето непосредствено минало, а то си отива. Отива си с хората, със спомените им, сиреч с паметта на социализма. В една висша степен това беше форма на самоорганизация на изследователи, историци най-вече, да не кажа изцяло, които с последния влак се опитват сега да догонят и запишат реалния спомен.

– Да, хората си отиват един по един.

– Защото тези четирийсет и пет години, както и да ги наричаме, са част от нашата историческа съдба и тя трябва да се знае. Казано е мъдро: който забравя миналото си, рискува да го повтори.

– Кажи нещо за личния си живот, ако мислиш, че има смисъл то да влезе в тази човешка история.

– Личният ми живот не се стече по най-сполучливия начин. Доста рано се разведох. Сега споделям живота си с друга жена – Катерина, която ти познаваш. Имам обаче две чудесни деца, те са вече големи, единият от тях работи, другият сега завършва. Имат щастието да не преживяват бурния период, станал някак част от нас. Аз си го харесвам – онези бурни години, когато не се спеше, работеше се денонощно…

– А на мен пък ми е жал за моите синове. Някак си твърде равно им е, твърде… по-бедно духовно живеят.

– Определено. Ако се върнем назад, всичко, което изведнъж ни се стовари през 1990–1991 – свободата – аз съм заспивал пред телевизора в гледане на дебати. Хората се отваряха и не само в обществено-политическа насока – почнаха да идват чужди групи за първи път, нещо невиждано дотогава у нас. Тоест, ние полека-лека взехме да се присъединяваме към Европа, към цивилизования свят. Стоейки дълбоко зад завесата и вършейки гигантски глупости, особено на финала, които ще ни тежат. Слава Богу – аз много се радвам, понеже се считам за балканист – не направихме най-висшата глупост както някои наши съседи. Никога не бих предположил, че една от най-цветущите социалистически страни – Югославия, която на практика в 1989–90 година бе готова за приемане в Европейския съюз – може да се промени по така катастрофичен начин и да стане арена на най-кръвопролитната война след Втората световна, с 200 000 души убити и 70 000 безследно изчезнали. Чудовищно! И в момента има колко там държави, които не искат да чуят една за друга. А тази година сме свидетели на окончателното разделяне и на самата Сърбия на може би три териториални единици, не зная как да ги нарека – парадържави.

– Парадържави са. Особено Косово. Но направи накрая едно обобщение за неправителствения сектор!

– От 1993–1994 година нататък аз се ангажирах много яко в делата на самия граждански сектор, който в момента възникваше. Тогава нямаше чак толкова организации колкото сега, но все пак бяха достатъчно на брой. Политиците бяха разбрали значението на сектора, защото в така наречения трети сектор е съсредоточен и продължава да бъде съсредоточен огромен интелектуален потенциал. До ден-днешен администрацията, политическите партии не успяват да се справят сами дори с елементарни задачи като изработване на програми, стратегии и така нататък. Винаги прибягват до услугите на една или друга, или на група граждански организации. Причината е в самия им генезис – те са организации, съставени от научни работници, от изследователи, от академични хора. Това породи обаче силен стремеж за завладяване на сектора; особено масирано то стана по времето на Жан Виденов, когато ние приехме да участваме в създаденото вече Сдружение на българските фондации, по-късно Съюз на българските фондации и сдружения. Приехме участие, макар че не беше инициатива на така наречените демократични *NGO*-та, а на онези, създадени след нас.

– Държавни неправителствени организации. Гравитиращи към различни партии.

– Не създадени буквално, но гравитиращи плътно или инициирани от някои партии, или от една партия, която всички знаем чудесно. Част от тях бяха като фондация „Еврика“, да кажем, с откраднатия фонд ТНТМ, ако си спомняш, с всичките му пари – 10 милиона долара, ако не се лъжа. Тя и досега съществува, дори раздаваше малки грантчета и стипендии на отделни лица. Имаше и други подобни организации. Всъщност те бяха инициирали първо създаването на такава структура като Сдружението на българските фондации с цел да бъде нещо като „шапка“ на всичките организации, да координира, но най-вече да контролира. Един хазартен ход от наша страна бе да приемем участие в него, но при едни честни избори да го превземем отвътре. Което и стана на практика. Това беше драматично общо събрание, където бяха представени страшно много организации. Битката се водѝ безмилостно до един часа през нощта. Тогава успяхме в един управителен съвет от седем или девет души ние да имаме мнозинство. Аз влязох в този управителен съвет, Евгений Дайнов влезе, Здравко Попов, Иван Кръстев, Жорж Прохаски – тоест имахме надмощие. По-късно бе упражнен някакъв натиск, с който то беше парирано: имаше вече паритетно представяне в самия управителен съвет, но това все пак ни даваше основание често да водим битки по най-различни проблеми. От насрещната страна стояха фондация „Еврика“, фондация „Людмила Живкова“, преименувана „Свети Свети Кирил и Методий“ и други такива, които идеха от близкото минало. Водихме битка две-три години с тях, докато накрая се уверихме, че тя е абсолютно непродуктивна. Дори аз прочетох декларацията, с която всички вкупом я напуснахме. Дружество „Гражданин“ на Мишо Неделчев – също. Прочетох на общото събрание декларацията, с която изразихме кардинално несъгласие с това, което става в Сдружението, и го оставихме на самите му създатели да правят с него каквото знаят. А то в общи линии загина наскоро. Мисля, че оттам нататък почна полека-лека да се атомизира самият граждански сектор. Ние, разбира се, продължавахме по-тесни контакти между автентични *NGO*-та, създадени в началото на 90-те години; те продължават и до ден-днешен. Напоследък това не е съвсем така, защото поради липса на финансиране голяма част от тях се превърнаха по-скоро в консултантски агенции, а не са вече граждански организации. Но така или иначе, отделни групи от тези среди участваха в най-различни по обхват и по значение съвместни инициативи още дълго време и придаваха облика на гражданския сектор. А той – пак ще повторя – имам чувството, че в радиус от хиляда километра е най-качественият.

– Аз също мисля така. Доста хора го оспорват обаче.

– Те го оспорват, защото без съмнение всички тук сме политически пристрастни, но никой от нас не го е криел. Това не ни е пречело и не ни пречи да изразяваме своята ясна позиция по ред важни проблеми.

– В определени моменти, според мен, гражданският сектор беше буквално животоспасяващ. Спомни си, по времето на Жан Виденов нямаше опозиция политическа, на СДС гласът не се чуваше, беше смачкан и опитваше да се възроди от руините.

– Точно така.

– Тогава единствената опозиция бяхме ние – гражданските организации.

– Но самият факт, казах, че до един часа през нощта стояхме да се избираме, та бях непосредствен свидетел какво внимание се отделяше за нас. Пък Жан Виденов стоеше на телефона и непрекъснато получаваше информация как тече изборът. Подчертавам, той очевидно е отдавал огромно значение какво би станало в нашия сектор. Нали на практика тогава нямаше сериозна политическа съпротива.

– Ако прегледаме само печатните медии от онези години – ами те хулеха във всеки брой именно отделни граждански организации и личности, а не опозицията, политическата.

– Имаше една, не особено добре оркестрирана, но все пак координирана кампания, в която се уличаваше най-често „Отворено общество“ като експозитура на не знам си какви кръгове: ционисти, империалисти. Пълни глупости, с цел да бъде дискредитирана тази най-мощна организация, която даваше живот на останалите малки организации. След това биваха подхващани някакви други, с други аргументи. Така продължи и даже до днес продължава в някои вестници, например във вестниците на Петьо Блъсков. Но беше особено драматично тогава.

– Спомням си как благоразумно по същото време отказах да вляза в Съюза на фондациите, макар всички да ме увещаваха. Сякаш предварително ми е било ясно, че се създава някакъв похлупак, една излишна администрация, която ще гълта пари и ще се опитва да ни контролира. Не бях в състояние да позволя някой да посегне на свободата на моя Център.

– Ние се опитахме с нашето участие там да избегнем тази възможност и да го превърнем в нещо, което да предоставя услуги за гражданските организации. В общи линии то това и правеше – издаваше каталози, компендиуми, в които бяха описани съществуващите и работещите организации, с адреси, членски състав, дейности и така нататък. (Две-три такива

информации излязоха.) И обучителни курсове. После избягнахме опасността да се създаде мегаструктура, която ще контролира сектора. Огромно значение ни се вменяваше – факт е, че самият гуверньор на БНБ Тодор Вълчев беше поставен за председател на Съюза на фондациите. Ние заседавахме дори в тържествената зала на БНБ, която само тогава съм виждал – действително много помпозна…

Интервюто взе Антонина Желязкова
София, 18 май 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Вени Марковски

– Вие сте внук на поета-интернационалист Венко Марковски и син на сина му Миле, запомнен от нашето поколение белетристи като талантлив и надежден колега, загинал нелепо рано. Какво бихте споделил като история на семейството Ви?

– Много са спомените ми, част от тях съм публикувал през 1998 в Интернет на адрес http://veni.com/years.html

За съжаление баща си помня много смътно – само няколко случки. Помня как не искаха едно лято, трябва да е било 1974, да го пуснат в

Станцията на писателите във Варна. Един писател, но уви! – не помня кой – само по къс панталон легна пред жигулито и викаше „Не те пускаме!“

Помня също как четеше вестник по време на закуска, помня и как го обичаха хората. Всъщност, това си припомням всеки път, когато попадна в компания с хора, родени през периода 1929–1949. Ако между тях има писател или журналист, задължително се е познавал с баща ми.

Наскоро си говорих с човек, когото видях за първи път в живота си. Съдбата на семейството му е подобна на моята, но с обратен знак. Когато баща му е емигрирал като младеж през 1947 година, той напуска България и през Турция отива в Италия, впоследствие във Франция, за да учи висше.

Моят дядо създава първата нелегална група за борба с великосръбския шовинизъм още през 30-те години на миналия век. През 1938 публикува първата книга на македонски език. Естествено – в София. През 1939 година в София се ражда и баща ми. През 1941-ва дядо ми е изпратен в концлагера „Еникьой“, а след това е партизанин в Югославия, където впрочем става партизанин и баща ми – на 5-годишна възраст. След войната закратко дядо е политик в Македония, създател на македонската писменост. През 1948 избира страната на Сталин в конфликта му с Тито, за награда Йосип Броз го вкарва в концлагера „Голи оток“. Ужасяващо място, съдейки по спомените от онези дни. Понастоящем Венко Марковски е все още нереабилитиран от македонските власти именно поради конфликта му с Тито и това, че през 1965 избира да живее в България, където до края на живота си е доста ухажван (и използван) от властта поет – народен представител, носител на най-високите ордени, Герой на НРБ, герой на социалистическия труд. Книгите му се издаваха в големи тиражи, а аз самият съм присъствал на четенията им в цялата страна.

От страна на майка ми Александра идват и десетките роднини, живеещи по цял свят. Тя е родена в Гевгели, което по това време е българска територия (1941–1944).

Във връзка с това има интересна случка, която засяга не само мен. От 2002-ра чакам отговор на Министерството на правосъдието защо през 1968 са ми дали гражданство, след като си го имам по рождение? Истината е, че всеки българин, на когото поне един от родителите е роден в България (демек, през 1941–1944 в днешна Македония или Егейска Тракия), а самият той роден след 1 октомври 1968; или пък и двамата му родители са родени в България, а самият той е роден преди 1 октомври 1968, е български гражданин по рождение. Всъщност има специален закон за даване на българско гражданство на поданиците на Царство

България от новите територии – на всички, с изключение на евреите. Това, последното, е „приносът“ на цар Борис в тъжната история на евреите от новите територии. Както е известно, всички те са изпратени на заколение в концлагерите в Полша.

Говорих с приятели от върховните съдилища и всичките са категорични: Министерството на правосъдието няма право да иска каквито и да е други документи, освен свидетелство за раждане, за да признаят гражданството. Но чиновниците не искат да признават правата, а да ги дават. Това ги прави „силни“, поне в техните си очи. Е, друг е въпросът, че вероятно някои хора правят и пари от тази нашенска далавера.

Родините ми и по майчина, и по бащина линия живеят къде ли не – в Македония, Сърбия, Швейцария, САЩ, Австралия, Хърватия и другаде.

Те са доста известни в самата Македония – наскоро дори граничарите ме пуснаха там без проверка, като разбраха от кой род съм. Разказвам това не за друго, а за подчертая, че много от нещата, които са ми се случвали, съм приемал за нормални. Спорил съм много с познати, които са твърдели, че на мен всичко ми било лесно и се случвало ей-така, сякаш на шега. Истината е, че от детството ми насам се е налагало да се боря, за да постигам успехите си.

– Как протече Вашето детство и юношество, какви бяха мечтите Ви за професионална реализация?

– О-о-о… Тук мога да отговарям с часове и е трудно да реша откъде да започна. От малък исках да стана писател – нещо естествено, като се има предвид, че всичките ми роднини бяха или поети, или писатели. По едно време исках да стана генерален секретар на БКП, после генерален секретар на ООН. Имах и от обичайните мечти – да стана космонавт или астроном. Всъщност момчето, с което гледахме звездите тогава, Тодор Велчев, в момента е преподавател във Физическия факултет и изпълни мечтата си – което говори добре за него и не толкова добре за мене. Помня, че по едно време в „Септемврийче“ излезе материал на госпожа Гулева, ако не се лъжа, със заглавие „Искаме да стигнем звездите“ – беше за мене и за един от моите съученици – Емил Секулов. Впрочем, пак там излезе и първият ми разказ – през 1973, тогава бях на пет години.

След 1982 се отдадох на писане. Две години по-късно излезе и първото ми есе, което ми донесе популярност. Казваше се „Нещо като автобиография“, публикуваха го в „Родна реч“. Получих десетки писма от момичета от цялата страна. Съдържанието им се свеждаше до общо взето едно: „писал си така, както аз бих го написала“. Няма да крия, че след това продължих в същия дух – нахъсано, със самочувствие. В 1985 осно-

вах и училищното ни списание – „Кръгозор“. Както се оказа малко по-късно, това бе и едно от серозните „дисидентски“ издания в България. Слагам кавичките нарочно – защото по онова време ние просто пишехме това, което мислехме. В редколегията бяха мои съученици, между които Тодор Славков (аха! – внукът на държавния глава Тодор Живков), Юлиян Пиперов, Росен Дойнов (именно – синът на члена на политбюро Огнян Дойнов) и други, а в редакционния съвет (да, имахме и такъв!) – мои приятели. Един от тях в момента е министър-председателят Сергей Станишев. Тогава той бе наш кореспондент в Москва, пускаше ни много материали от „Московские новости“, „Огонек“ и други странни за слуха и зрението на българина издания. Всъщност, повече ме изненадва това, че успяхме да публикуваме и сериозни материали – интервютата с Инна Сабурова, Иван Стаднюк, Георги Джагаров, Марта Месарош, Виктор Астафиев… Имахме издадени 18 броя за три години, което бе сериозно постижение.

Печатахме го в Държавния съвет – на ксерокс. Корицата ни бе подготвена в Окръжния комитет на БКП – при Николай Дюлгеров. Аз ги сгъвах и подшивах. Забавно време беше. Единственият материал на български автор, който не сме пуснали, бе критика на Заповед РД 09–789 на министър Фол. Авторът на критиката бе адвокат Филип Димитров – по-късно и той стана министър-председател. Но материалът му беше доста точен; жалко, че впоследствие не продължи със сериозните критики.

Все по това време – 1983–1989 – написах десетки есета, посветени на моите любови. Наскоро си припомняхме за това време с Ина Георгиева, която все още пази посветените на нея мои есета. Доколкото зная, подобна е съдбата и на останалите мои произведения, които ми се струваха най-добрия подарък за моите приятелки. Впрочем, голяма част от тези любови бяха платонични и безкрайно честни и наивни.

След 1989 влязох в Университета – право, представете си, но не защото много ми се учеше, а защото не ми стигна балът за първото мое желание – философия. И така се наложи да философствам, но с диплома за юрист. Което впоследствие ми създаде какви ли не проблеми, но това е друга история…

– От кой край я подхванахте, кои бяха личностите, отразили се на ранното Ви развитие и Вашите търсения?

– Със сигурност много хора са ми се отразили. Баща ми, дядо ми, майка ми, близките приятели. От историческите личности най-много ми харесваха Левски и Ботев, което е естествено за времето, в което живеехме. Единият искаше „чиста и свята република“, а другият е единственият

поет, когото разбирах и харесвах да чета. (Дядо ми знаеше Ботев наизуст и си правеше майтап с много от писателите, като им рецитираше „Хаджи Димитър“ оттам, докъдето те го знаеха!)

Най-голямата промяна у мен се извърши между 15 и 19-годишна възраст. Тогава голямо влияние ми оказваха приятелите, които бяха по-големи от мен с 5–10 години. Ще се опитам да си припомня имената на хора, които са ми оказали най-голямо влияние. Интересно е, че ме питате за личностите, защото в някои случаи влияние ми оказваха не личности, а лица – дори с отрицателните си черти. Важно е да се учиш не само от добрите, но да не повтаряш действията на лошите. Не че сред лошите не е имало личности, де. И така: брат ми Игор, философът професор Деян Павлов, философът Пламен Николов, физикът професор Борислав Славов, историците Димитър Гоцев, Сергей Станишев; литераторите Иван Кочев, академик Емил Георгиев, Пантелей Зарев, Георги Джагаров; писателите Борис Крумов (един от най-добрите приятели на баща ми и майка ми), Тасо Павлов (с книгите си „Капитанът“ и особено „Славното момче“), Иван Аржентински; режисорката Ваня Гръбчева, моите приятели Емил Семерджиев, Борето Велчев, Емил Василев, Симона Георгиева, Даниела Тошева, Веселина Михайлова, Ина и Ирена Георгиеви, Андрей Русинов, Краси Стойчев, Родоп Вълканов, Милена Маркова, Албена Симова, Ирина Иванова, Ирена Енева, Краси Александрова, Бистра Бонева, Люба Бешева, Емили Тенбенсъл, Ваня Антонова… Все пак говорим за годините до 1989, иначе и след нея имаше много хора, които ми оказаха въздействие и ми помогнаха да се създам като човек. Човекът, който ми даде възможност да се запозная с Интернет – Илия Божинов – направи за мен доста. Първият ми „учител“ Асен Шарланджиев ми показа какво е модем, как се пишат терминални емулатори (нова дума, нали?) и тъй нататък. Всъщност, и до днес има хора, които оказват голямо въздействие върху мен – такава е например съпругата ми Елана.

Пак преди Десети ноември имаше един период, в който всяка вечер бяхме с приятели в театър „Сълза и смях“ и гледахме до втръсване (но не ни омръзваше) пиеси като „Солунските атентатори“ или „Укротяване на опърничавата“ с любимите ни актьори. Разбира се, Руси Чанев е оставил със сигурност сериозна следа у мен. Харесваше ми и как играе брат ми в „Сълзата“, разбира се.

При такова разхвърляно споменаване на имена със сигурност съм пропуснал много и се надявам, че няма да ми се разсърдят, а ще се обадят, за да си поговорим и да актуализираме спомените ми, част от които съм публикувал на адреса си в Интернет.

Един от хората, които изиграха голяма роля в живота ми бе и Ванга – петричката пророчица и душеприказчица. Водил съм при нея десетки мои приятели, но аз никога не ходех, за да ми „гледа“. Виждах се с нея, защото тя беше подвижна историческа енциклопедия и знаеше всичко за всекиго. Някой ден трябва и това да опиша по-подробно.

А човекът, който ме накара да не емигрирам от България, бе Григор Шопов – шефът на „Държавна сигурност“. В този смисъл той със сигурност е изиграл голяма роля в живота ми. Случката бе през лятото на 1989, когато бях омерзен от „голямата екскурзия“ и го помолих за задграничен паспорт с изходна виза „за целия свят“ (така се наричаше тогава, но реално с него можеше да се пътува само в някои от социалистическите страни и Западен Берлин). Той ми помогна да го взема, но ми даде съвет да изчакам няколко месеца, защото „нещата в България ще се променят“. Послушах го и той се оказа прав.

– Как намерихте своето място всред бурната динамика – технологична и политическа – пред края на миналия и началото на сегашния век?

– Трудно. Ако някой ми бе казал през 1989, че ще се окажа в Америка, че ще бъда световнопризнат и известен… а, не, това си го знаех от малък. Но ако някой ми бе казал, че ще се занимавам с компютри, нямаше да му повярвам. Това беше неочакваното. Като имате предвид, че за пръв път седнах пред компютър през 1982, а първата ми учителка по тази интересна тема бе Гергана Загорова.

С политика никога не съм искал да се занимавам. Парадоксално звучи, но никога не съм търсил скандалите – те сами ме намираха. А у нас, в България, ако си скандално известен, това сякаш те поставя автоматично сред политиците. Може би защото и те са такива. Или поне повечето от тях.

Освен това в един период от време аз бях много често по вестници, радио, телевизия, както се шегуваха приятелите: само от хладилниците не съм излизал. Много хора в България си мислят, че щом си по вестниците, значи си богат – една от големите илюзии на редица „изследователи“ на богатите българи.

Всъщност мястото си намерих едва тогава, когато почнах да пътувам по света, да се сравнявам с хората, които създаваха и развиваха Интернета в другите страни. В България нямаше с кого да се сравнявам. С Митко Ганчев, син на писателя Марко Ганчев, бяхме влезли в Интернет по едно и също време – 1990, с няколко месеца разлика в негова полза. Три години по-късно направихме фирма за Интернет-услуги – БОЛ.БГ, и още от началото бе ясно, че не можем да се сравняваме с останалите, за-

щото сме ги изпреварили необратимо. Отделно от това, семейната история и на двамата ни даваше предимства пред останалите наши конкуренти. Вярно е, че някои от тях станаха по-големи в бизнес отношение, но ние не се стремяхме към богатство или към високия жизнен стандарт. Ние, така да се каже, си бяхме надвили на масрафа и съвсем естествено станахме различни. Както знаем, още от времето на багдадските летописци, посещавали волжските българи, различността у нас се наказва. Е, ние не бяхме готови за наказанията, но понеже живеем в демократична държава, не ни и пукаше особено. В края на краищата, щом успяхме да преживеем социализма, щяхме да преживеем и началното натрупване на капитала при прехода. И така стана!

Имаше време, когато се опитвах да обяснявам различността си. Имаше време, когато се срамувах и я криех. Имаше време, но вече го няма. Отдавна престанах да обръщам внимание на празните глупави критики и критици. В това отношение Митко Ганчев бе добър учител. Митко Киров също ми помогна доста. Той загина в нелепа автомобилна катастрофа точно тогава, когато България, а и светът, имаше най-голяма нужда от хора като него. Тази загуба е третата най-голяма загуба в живота ми – след смъртта на баща ми (на 36-годишна възраст при автомобилна катастрофа) и на дядо ми – през 1988 от рак. Много често си мисля за него и как ми липсва такъв точен човек.

– Как протича и какви са перспективите в битието Ви след напускане на Балканите? Ами в САЩ? А за младото Ви семейство?

– Това е най-трудният за отговор въпрос. Работата ми през последните години по принцип беше насочена извън България. В България аз бях стигнал тавана. Следващата логична стъпка би била да вляза в политиката. В интерес на истината се пробвах – за кмет на София през 2003 година, което беше много забавен опит. Получих 609 гласа (без да броя моя, защото по същото време бях в Тунис по работа и не гласувах). Много се зарадвах, че без никаква реклама съм успял да получа толкова гласове. Пък, като видях колко дела бяха образувани срещу Софиянски, който спечели изборите, се радвам, че не се взех насериозно и не станах кандидат на някоя от големите партии.

Затова реших, че няма да влизам в нашата политика. Имах разговори с неколцина от водещите политици у нас, обясних им с какво мога да бъда полезен след изборите през 2005 и заминах по един проект в САЩ. Когато изборите минаха и бе създадена Държавната агенция за информационни технологии и съобщения – това бе моя идея, която предложих още през март 2000-та на СДС, впоследствие лобирах за нея пред Сакскобург-

готски, но едва при Сергей Станишев тя се осъществи. Намирайки се повечето време в чужбина, приех да стана съветник на председателя на Агенцията – друг от старите ми приятели – Пламен Вачков, но само по международните проекти.

Животът в Ню Йорк се оказа много по-различен от клишетата, на които – признавам си – и аз бях жертва, макар и в по-малка степен. Хората в този космополитен град нямат нищо общо нито с България, нито с останалата част от САЩ. Неслучайно те самите си признават, че са различни. В Ню Йорк можеш да намериш хора от всички 250 страни и територии на света. Има всичко, което е необходимо на една система, за да работи. Под система разбирайте съвкупност от правила, норми, поведение, култури, производства, хора, които са в състояние да живеят живота, а не да вегитират. Да не говорим, че за нашенци най-трудното вероятно е това, че трябва да приемат различните в Ню Йорк. Това е градът, който е най-търпим към гейовете. Понякога ми е забавно да наблюдавам българи, които са тук отскоро или за малко и реакцията им, когато видят двама мъже да се целуват открито на улицата или да се държат за ръце. Приемането на факта, че различността не е означава нещо лошо, е едно от големите предизвикателства пред българите специално в Ню Йорк и Сан Франциско. Ежедневието ми е нормално: работа, почивка, къща, семейство. Единственото, което истински ми липсва от живота ми в България, са по-честите контакти с децата ми от първия брак – Александра и Филип. Виждам ги, само когато съм в София, а преди да навършат 18 години едва ли ще получа съгласие от майка им да ми дойдат на гости. Разбира се, липсват ми и приятелите, но с тях се чуваме непрекъснато по телефона или по Интернет.

Сегашната ми съпруга Елана е много земен и интересен човек. Вероятно фактът, че и тя е емигрант (какъвто, не пропускаха да ми натякват определени хора в България, съм и аз), че е от нашия регион (Одеса), помага много, за да се разбираме с половин дума.

Не зная какво искам от живота (все още), но каквото правя, опитвам се то да има положителен ефект върху много хора. Винаги съм желал нещата, с които се занимавам, да правят живота на обществото по-добър.

Едно от големите ми изживявания беше делото срещу държавата за отмяна на лицензионния режим на Интернет-операторите в България през 1999. Хората може би не знаят, но това беше крайъгълният камък, който беляза България като страна, насочила се към новото информационно общество. Благодарение на нашия успех – а бяхме само няколко човека (Митко Киров, Митко Ганчев, впоследствие допуснахме и едва навлиза-

щия в политиката Любо Дилов-син) – Интернетът стана достъпен и сега милиони българи имат евтин и бърз достъп до Мрежата. Естествено, наградата за известността и популярността, беше, че много хора започнаха да ни мразят с мотива „защо пък точно те? Откъде накъде?“ и с думите на Паниковски* „А ти кой си?“ се опитаха да ни премахнат от пътя си. Ако знаете колко политически еднодневки съм виждал, които са ми казвали: „Марковски, гледай си компютрите, не ни се бъркай на нас!“ И това от хора, които до онзи ден не са имали в къщите си дори наполовина луксозни тоалетни като тези в Парламента. Историята твърди, че Джордано Бруно навремето бил казал „О, свещена простота!“, когато някаква баба положила съчки на кладата, на която той изгарял. Колко често ми се е налагало да си спомням тези думи при общуването с нашенската простотия… Разликата е, че у нас тя не е свещена.

Ако мога някога да си пожелая нещо и то да се изпълни, ще поискам завистта и злобата у моите сънародници да изчезне. Кирил Христов май беше казал, че, ако в България се роди гений, щял да бъде геният на завистта. Днес, 100 години по-късно, дали не е прав, как мислите?

Интервюто взе чрез мрежата Генка Маркова
10 юни 2006 г.

---

* Бел. В. Марковски: Трябва да поясним за читателите, че това е един от великите герои от великата книга „Златния телец“ на руските писатели Иля Илф и Евгений Петров. Ако не сте я чели, взимайте я, но първо прочетете „Дванайсете стола“, пак от същите автори.

Снимка: Йордан Симеонов

Венцел Райчев

СПОМЕНИ ЗА БОГА, ЦАРЯ И РЕВОЛЮЦИЯТА

Богът

Хич не е лесно да си бил дете в тоя объркан свят на възрастните, които от сутрин до вечер изискват и очакват от тебе най-различни, ама съвсем различни, неща. И най-вече – безпрекословно да им вярваш! За да

оцелее, от детето се иска гъвкав ум и най-важното – голям такт. Никак не е малко. А да не забравяме, че, както го каза един наш министър на просветата, „децата, и те са хора“!

Моята баба например – бежанка от Егейска Македония – беше страшно религиозна. За разлика от дядо и цялата останала челяд – двамата сина, двете дъщери и зетя, сиреч баща ми. Но тъй като и дядо, и челядта от рано-рано хукваха по задачи, през делниците социализацията на първородния и единствен внук се възлагаше на баба. Денят ми започваше с „Отче наш, иже еси на небесех…“ на два гласа, след което баба или разказваше някоя притча, или ми четеше откъси от житието на света Петка, свети Спиридон и други великомъченици. Не че не се вживявах, но терзанията на някои светци извикваха у мен повече недоумения, отколкото съчувствие и почит. Не можех да разбера откъде-накъде свети Харалампий например не само ще търпи, ами и ще благодари на римския император Септимий Север, че наредил да му одерат кожата? Най-малкото, защото много добре си представях колко болезнена ще да е била тази процедура, тъй като колената ми бяха нон-стоп ожулени. Баба казваше: защото свети Харалампий се бил уповавал на Бога! Като паднех, и аз опитвах да се уповавам, но пак много болеше. И затова житиетата много-много не ме впечатляваха. Макар че имаше изключения. За свети мъченика Георги Кратовчето например бях готов да слушам от сутрин до вечер и постоянно разпитвах баба за нови подробности. И, види се, за да не разочарова любимия внук, а може би защото беше усетила, че май е напипала пътя, по който ще отвори душата му за Бога, баба кандисваше. И житието на Кратовчето от ден на ден набъбваше с нови и нови епизоди, кой от кой по-пленителни! Например, как подмамил агаряните един по един в плевнята, уж че се предава, а като влизали, той им хвърлял по малко лют пипер в очите и те почвали да се щурат като метиляви овце, а той се измъкнал и продължил да слави Бога. Или пък, когато веднъж в кладенеца…

Тук ще спра, за да кажа, че дядо, като всеки български учител в поробена Македония, е вземал активно участие в революционните борби, а понеже за последно живели в Горни Порой – на пътя за София – в къщата му отсядали за по ден-два комити от двата чешита: и „външни“, сиреч „върховистите“, и „вътрешни“ – „автономистите“. Аз до ден-днешен тъй и не разбрах какво са делили. И едните, и другите – българи, и едните, и другите глава са залагали за милата им Македония, но на моменти люто са се мразели и, както го знаем, доста корави македонски глави са паднали от братска ръка.

Както и да било, но баба, която, кажи го, през ден въртяла баници и на едните, и на другите, беше в течение на хиляди комитски бивалици и небивалици. И тъй като пък за деянията на самото Кратовче явно не се знаеше кой знае колко, в спомените на баба комитските истории, комитските подвизи и неволи постепенно се превръщаха в част от неговата биография, в който си вид тя страшно ми допадаше. А доколкото в разказите си баба желязно провеждаше линията, че всички велики деяния са осветени и внушени от Бога, този бабин Бог все повече ми заприличваше на белобрад комита – велико, всемогъщо, вездесъщо същество, реещо се в пространството между Шар планина и Беласица, откъдето закриля, помага, наказва, опрощава…

Всичко това донякъде съвпадаше с историите за Троянската война, с които пък най-малко веднъж седмично ме занимаваше, загрижена за приобщаването ми към световната класика, леля. Леля следваше литература и, както се оказа впоследствие, по онова време е била гореща поклонничка на Кропоткин. Сещате се, че нейните олимпийски богове също много приличаха на бабините комити – добри и лоши, наши и ваши… И те си имаха онзи, гръмовержеца, който досущ като бабиния Бог беше и вездесъщ, и всемогъщ, само че къде по-лют. Въпреки категоричните възражения на леля, която смяташе Зевс за надут и самодоволен тиранин, аз си мислех: дали пък не е същият? Че защо не? Още повече, ей го где е Олимп, ей ти я Шар планина. Това нямаше как да не го зная, защото малкият ми вуйчо – още гимназист – смяташе да става моряк и пътешественик, та беше обещал и мен да направи моряк и пътешественик, поради което всяка вечер си имахме час по география.

Тук се изкушавам да отворя още една скоба, за да кажа, че желанията на вуйчо се сбъднаха само отчасти. Отчасти, защото той скоро-скоро се ожени, отседна във Варна (все пак море, нали!) и пътешествията му се ограничиха в рамката на инициативите на варненското туристическо дружество – дори пееше заедно с вуйна в тамошния туристически хор. Сбъдна се обаче моята част. Аз наистина станах моряк и доста свят обиколих, за което впрочем свидетелства и следната случка: когато веднъж токът в канцеларията внезапно угасна и, опипвайки за свещта (през шейсетте години уж имаше режим на тока, но той си спираше, когато му скимне), аз проницателно обявих, че е тъмно като в негърски задник, един млад колега възкликна: „Боже, шефе, къде ли не сте бил!“ Знам, някой ще каже, че разправям стари вицове, но ви уверявам, че това е единственият анекдот, в чието създаване съм участвал.

Но да се върнем към Бога и Божественото. Голямото объркване настъпваше, когато се появеше татко. Той учителстваше някъде в Неврокоп-

ско и се прибираше за ден-два месечно. Представяте ли си реакцията на младия учител по природознание, който ляга и става с трудовете на Ернст Хекел, когато любимото и единствено чадо започва изтънко да го изпитва за споровете между Дядо ни Господ и Адам и Ева от друга страна? „Катастрофа! Какво правим с това дете? – казваше той на майка ми. – Пълно фиаско, Райне!“ Тук аз реввах, защото беше много страшно да си фиаско. Не исках да съм фиаско. Тогава татко започваше надълго и нашироко да ми обяснява нещо за маймуните, но могат ли да се мерят едни маймуни с Георги Кратовчето, с върховния белобрад комита от Шар планина, та дори с презирания от леля олимпиец?!

Положението ставаше съвсем напечено, когато в нравоучението един по един се включваха останалите членове на фамилията и много скоро то прерастваше в дискусия за някакъв „абсолют“, някакви си „висши сили“, „световен разум“ и прочее безсмислици, при което аз тихичко се изнизвах на двора, демонстрирайки нагледно поне едно от качествата, които, както казах в началото, трябва да има детето, за да оцелее в света на големите. Понякога ме смущаваше само коварният татков въпрос: може ли Бог, като е хем всеможещ, хем всесилен, да направи толкова голям камък, че да не е по силите му да го повдигне? – „Като къща ли?“ – питах. – „По-голям.“ – „Като Витоша?“ – „Още по-голям.“ И това слагаше край на съмненията ми, защото беше ясно, че татко ме взема за мезе: какъв е тоя камък, по-голям от Витоша! Пък и това ли му е работата на Господ да вдига камъни!

„Господ всичко може, синко!“ – утешаваше ме на другата сутрин баба и се съгласявах, въпреки всичките си резерви към нея във връзка с миенето на ръцете, ранното лягане, пазенето на дрешките, захаросаните сладкà и тъй нататък. Съгласявах се, защото вярвах във всемогъществото и всесилието на сътворения от баба белобрад комита от Шар планина. Вярвах в него, обикнал го бях и искрено му отправях сутрешната си молитва. (Вечер се прибираше безбожната челяд и молитви не се четяха.)

После тръгнах на училище. И понеже се оказа, че в отделението само аз зная наизуст цялата „Отче наш“, веднага ми излезе име на декламатор и госпожа Завоева почна всяка седмица да ми възлага да уча по едно стихотворение.

Тук пак ще отворя скоба. В ония времена – преди, кажи го, седемдесет години, науката не беше толкова навлязла в педагогическите среди и учителите хабер си нямаха, че горките дечица не бива да се претоварват. Поради тази причина от второ отделение ни караха да учим наизуст по сто, сто и петдесет стихотворения! Учехме, къде ще ходим! А изглежда,

че и слободия по отношение на учебната програма е имало, защото различните учители държаха на различни автори и произведения. В съседната паралелка на господин Стоянов например се наблягаше на Вазовата стихосбирка „Люлякът ми замириса“ и на Ран Босилек. А нашата госпожа Завоева предпочиташе „Епопея на забравените“ и отчасти – Смирненски.

Тъй или инак, но, взети заедно, тези два недостатъка на тогавашната образователна система се оказаха за мен фатални по отношение на явно все още неукрепналата ми вяра във Всевишния.

„Манастирът тесен за мойта душа е…“ („Левски“) го преглътнах без никакви затруднения, защото моят комитски бог също не го свърташе между четирите стени, той шеташе над македонските гори и планини и мира не даваше на агаряните.

Домиляваше ми и когато Михаил Жеков

… всред гъстий пушек пак рече: – Ще сваря!
Гръмна се в челото и падна в пожара.
И две души бели из грозния плам
Хвръкнаха към Бога свободни, без срам.

Сигурен бях, че Господ е приютил и тях в Шар планина, при другите мъртви комити и ще им е добре там.

Но после дойде „Кочо“ … Като плесница ми се стовари краят:

… И храмът ехтеше от моми, невести,
кат падаха в кървье или във безчестье!
И Господ от свода, през гъстия дим,
гледаше на всичко тих, невъзмутим!…

Тих, както и да е, Божа работа. Но невъзмутим!

Дотук бяхме с Бога.

Царят

„Познаваемото, действителността са ни естествено дадени в съзнанието, те са му иманентни!“ Така ни учеше през 1944 година господин Параскевов, нашият учител по философия в Пета мъжка гимназия, или, за да бъда точен – по философска пропедевтика, така се казваше предметът, който изучавахме още в IV клас. (За сведение на по-младите, по онова

време образователната реформа още не беше настъпила и карахме по старата система: четири отделения, после от I до III клас – прогимназия, и от IV до VIII – гимназия. И накрая матура, да не говорим, че трябваше да знаем коя дума се пише с „е-двойно“ и коя не, което, уверявам ви, не е никак лесна работа.)

Трябва да призная, че от самото начало много ми хареса самата дума „иманентно“, но най-вече ми допадаше (и не само на мен) идеята за иманентността на познанието, сиреч, че то ни е вътрешно присъщо и, ще рече – никакво учене, никакво зубрене! До този извод стигнахме ние в голямото междучасие. Оставаше само да го проверим на практика, тъй като в кръжока по марксизъм бяхме вече минали лекцията за практиката като критерий за истината.

Уви, марксизмът се оказа прав. Голата истина лъсна само след няколко дни. Когато май целият клас се явихме с нерешено домашно по алгебра и когато, в отговор на плахите ни опити да обясним, че просто сме експериментирали с иманентността, математичката ни, госпожа Екимова, поголовно ни наслага двойки и отсече, че на нас ни е иманентен единствено мързелът, а останалото са ремкеански глупости. Това за мързела – както и да е. И друг път ми го бяха казвали. Но на ремкеанство дълбоко се засегнах (почти както навремето на фиаско). Само че този път не ревнах, ами право при господин Парашкевов…

Той дори ми се зарадва. Не зная защо, но навремето учителите обичаха да им задаваме въпроси. Излезе обаче, че повредата е пак в нашия телевизор. Този Ремке (който, както се разбра, живял в края на деветнайсетия и началото на двайсетия век) по никой начин не отричал ученето. Напротив, самият той бил крайно прилежен и тъкмо затова станал един от най-известните немски философи. И като говорел за иманентност, за изначално присъщото на човека познание, нямал предвид разните инфузории и простото тройно правило, а върховните, най-висшите материи като любовта към царя и отечеството например… Тук обаче господин Парашкевов удари на камък. За отечеството, може и да беше улучил този Ремке. Но царят?…

Впрочем, време е да кажа, че към този момент моите отношения с царете бяха вече минали през няколко етапа. Първоначално бяха Морският цар, Снежната кралица и множеството други царе, царкини, царски синове и дъщери. Най ми допадаха, разбира се, царете – всички ги слушат и са уж намусени и строги, ама добри и справедливи. Също като дядо, хем всички го слушаха, хем много-много не се бъркаше в сложния процес на възпитанието ми, хем в сюблимните моменти отсичаше: „Я оставете,

джанъм, детето на мира!“ И ме оставяха. Което смятах (и досега смятам) за висша справедливост. Да не говорим, че всяка вечер, щом се прибереше и свалеше бомбето, първата му работа беше да ме изгледа под вежди и да каже: „Май пак си направил някой джанабетлък?“ – „Не съм аз, дядо!“ – „Я тогава бръкни в левия джоб, да видим какво ми тегне толкова.“ И винаги му тегнеше я някое карамелче, я захарно петле. А пък в събота… О, съботата беше големият ден! В събота пристигаше файтон, обличаха ми моряшкото костюмче и с баба и дядо отивахме на кебапчета във „Втора Шуменска“ на „Леге“… Представяте ли си, от Коньовица до „Леге“ с файтон! И аз, разбира се, на кàпрата!… И на връщане – пак. Такъв беше дядо. Строг и добър, всемогъщ и справедлив… По едно време дори си мислех: дали пък не е цар, а само да се преструва на дядо? Що се отнася до останалите персонажи в царското семейство, какво да кажа? Глезотиите на царските синове и дъщери, които непрекъснато се превръщаха ту в жаби, ту в някаква друга животинка и токỳ се целуваха – повече ми досаждаха. Самият аз страшно мразех да ме целуват. А колкото до цариците, кой не знае, че всичкото зло иде от злите царици-магьосници.

Обратът настъпи, когато мама почна да ме учи на шах. Стана ясно, че царят е почти напълно безпомощен и страшно ме беше яд, че всички останали – пешки, топове, коне, офицери и дори царицата трябва да се жертват, за да пазят и спасяват тази безсмислена фигура. Намразих я и сигурно затова успехите ми на шахматното поприще до ден-днешен са твърде скромни, направо никакви.

Но ето, че нещата се промениха.

… Лято. Цялото семейство сме на плаца в Школата за запасни офицери в Лозенец на клетвата на вуйчо. Войската строена. Блестят щикове и саби. Музиките свирят. И народ – колкото щеш. Мен са ме промушили на първия ред и дори съм се проврял под червения шнур. А само през двама души от мене – царят. Ей Богу, ви казвам! Имам го на снимка. И още я пазя.

Царят! С униформа и сабя. И никак не е безпомощен, ами стои най-отпред (а не се завира по кюшетата, както в шаха!). Стои изпъчен и козирува и всички, ама всички и най-вече моят любим вуйчо, онзи, който ще ме прави пътешественик, го гледат право в очите и един по един викат: „Заклех се!“ После всички пеят: „За погром на враговете и за светли бъднини, Боже, царю на царете, дай на царя светли дни!“ И гледам, че някаква жена до мен се е просълзила, но аз съм мъж, аз се пъча и също козирувам. Като царя.

Още не ходех на училище, не бях чел „Кочо“ и ми беше много лесно да си представя как царят с гола сабя в ръка препуска коня и громи

враговете, а моят белобрад Бог е слязъл от Шар планина, а с Него и Георги Кратовчето, и мъртвите комити, всички са слезли да пазят царя.

Чак година или две по-късно, когато се разбра, че на Бога не може да се разчита кой знае колко (току-виж конят се препънал, а Той пак си остане „тих, невъзмутим“), ми дожаля за царя. И се разтревожих: кой ще го пази сега? Тогава реших – няма да ставам пътешественик. Ще стана войник като вуйчо и заедно ще го пазим. Макар че, като четях сутрин „Отче наш“, накрая съвсем неканонично прибавях: „И, моля, царя ни пази.“ Така, за всеки случай. Докато…

Докато един ден леля не ме заведе (за кой ли път!) в зоологическата градина. А зоологическата градина се намираше в самия център, там, където сега е градинката около Паметника на Съветската армия. С леля, разбира се, не се возехме на файтон, а се качвахме на трамвая, на „тройката“, слизахме на „Дондуков“, срещу кино „Пачев“ и оттам покрай двореца, и по „Раковска“ до „Гурко“.

Дворецът си беше на същото място, където е сега, само че тогава беше опасан от всички страни с висока жълта ограда. А тъй като царските работи ми бяха слабото място, всеки път като стигнехме до там, почвах да разпитвам. Изглежда обаче доста съм бил омръзнал на фамилията с тоя свой непресъхващ интерес към царската особа, защото забелязах, че ми отговарят все по-неохотно, та понякога и малко сопнато. Дори дядо веднъж ми каза: „Остави го, джанъм, тоя цар. Ти си гледай уроците!“ Затова дори не се учудих, когато на поредния въпрос: „Лельо, а защо е толкова висока оградата, какво има вътре?“ – тя изведнъж ми се тросна: „Не ти трябва да знаеш.“ Разбира се, след този отговор на мен още повече ми дотрябва да зная: „Ама лельо!…“ И може би защото я бях ядосал, или може би защото е била много, много млада, леля ме погледна с пъстрите си очи – и досега ги виждам и все си мисля, че за тях е написал Яворов „Две хубави очи“, макар да зная, че не е – и някак много спокойно каза: „Бесилки, детето ми.“

Онемях. Какви бесилки? Кого ще бесят??

„Всички благородни и честни хора, които обичат свободата и мразят тиранията. За тях са приготвени.“

От всичките ми познати най-благороден беше дядо, та затуй попитах: „И за дядо ли?“ – „За него е най-голямата.“ (Сигурно защото дядо беше много висок.) – „И за вуйчо ли?“ – „И за вуйчо.“ – „И за татко?“ – „И за него.“ Преглътнах, но за последно изскимтях: „И за тебе ли, лельо?“ – „И за мене, мойто момче.“ Напъна ме да ревна, но нали мъжете уж не плачат.

Години след това (май след референдума за монархията през 1946 година), вече голямо момче, влязох за първи път в двора на двореца. Нямаше никакви бесилки. Но приказката за царя отдавна беше свършила.

Революцията, част първа

Революцията започваше вечер. Защото през деня нямаше време за нищо. Изсърбваш попарата и – на училище. След часовете: бегом до чичо Митко, който живееше на „Първа безименна“ и беше най-великият човек в махалата, ако не и в града; държеше работилница за поправка на велосипеди, но най-важното бе, че даваше колелета под наем. Ние – Гошо, Ицо и аз – трима третокласници от нашата улица, разбира се, не бяхме възможни да платим огромната сума от левче на час, но пък можехме да грабнем парцалите и да лъснем до блясък четирите оборотни колелета. Срещу което получавахме правото всеки да направи три, че и четири кръгчета. Това беше голяма работа, защото колелетата бяха рядкост. На целия „Галичник“ (нашата улица), на „1-ва“, на „2-ра“, та чак до „5-а безименна“ колело имаха само двамата лигльовци на дядо поп Лев Гърбавия, а както се знаеше, и те като дядо си бяха „на трън задоени“ (каквото и да значеше това бабино определение), та не кръгче, ами да подържиш колелото не даваха.

Както и да било, след кръгчетата – пак на бегом у дома, защото всяко закъснение се наказваше със лишаване от законната лъжичка сладко. А след десерта баба ще почне да ме разпитва: какви уроци сме имали, по какво са ме изпитали, как съм отговорил и тъй нататък (оттогава ми остана спонтанният стремеж към лакиране на действителността, който впоследствие ми е докарвал много ядове, но от друга страна ми е помагал при всякакви обстоятелства да не губя кураж). После – домашните. И, ето че Ицо вече е пъхнал два пръста в устата и надува свирката. Сбор. Отиваме да ритаме с ония флегми от фондовите жилища край Захарна фабрика. Флегми, ама топката е тяхна – истинска топка, с плондер (нашата я свивахме от вестници, вързани с книжен канап). Колкото и да е далече, ще ходим, няма как. А докато идеш, докато се върнеш, ей го, че денят свършил. И пак бегом у дома. Защото за разлика от обяда, когато най-често бяхме само двама с баба, вечерта се събираше цялото домочадие. Такова беше правилото на дядо: правиш-струваш, някъде към шест всички да са на масата, пък сетне – кой накъдето види…

Макар че моята идея беше ясна: стане ли осем – в леглото. Много не ми се лягаше, но пък нали все някой ще дойде да ми разкаже някоя приказка. Само да не е мама, защото нейните приказки бяха все за добро-

то момче, дето било много послушно и затова накрая го оженили за царската дъщеря, а на сватбата текли реки от мед и масло. Хайде, медът както и да е, но маслото! (Особено пък ако е рибено масло, от което и без това всяка сутрин изгълтвах по една лъжица, защото било много полезно.) Може и да е било полезно, но никак не беше вкусно. И досега не е вкусно. Да не говорим, че хич не ми се женеше, особено пък за царската дъщеря. Но мама рядко идваше, защото или помагаше на баба да разтребят и измият чиниите, или поправяше домашните на учениците си.

Та вечер аз гледах да съм първи. Едно, че дядо обичаше да го срещна още на двора и да му взема бастуна и бомбето; друго, че изгладнявах; но най-вече, защото вечер беше забранено да се говори за училище, за уроци и тем подобни глупости. На масата не важеше и ужасното бабино, че и мамино правило: „Когато ям, съм глух и ням!“ Питай каквото си искаш и когото си искаш. Само да не е с пълна уста. И никой не ти казва: „Малък си още за тия неща!“, „Като порастнеш ще разбереш!“ и тем подобни. Вечер и аз ставах равен, почти голям. Особено, когато започна революцията.

Революцията започваше на испански.

„*Salud camarada!*“– казваше леля още от вратата. „*Salud camarada!*“ – викаше вуйчо.

„*No pasaran!*“ – отговарях аз със стиснат юмрук.

Беше 1938 година, в главата ми бучаха водите на Гуадалквивир и Тахо, глъчката в Естрамадура, Сарагоса и Бруенте, гласовете на Ларго Кабайеро, Хосе Диас, Ла Пасионария. И водят йезуитите от „петата колона“ на Франко (до един като дядо поп Лев, само че с черни качулки вместо килимявка). Виждах ги как напират отвред, но на брега на Ебро се е извисило „Орлово гнездо“ и „душманските орди“ пъплят сред зъберите и хем са уж монаси, а викат: „Аллах! Търчете, тамо са раите!“ А от върха летят „камънье и дървье“, от върха кънти: „*No pasaran*!“ И аз съм там, и аз викам „*No pasaran!*“

Pasaron. Минаха. Но революцията продължаваше.

Революцията, част втора

Почна войната, почнаха да бомбардират София и някъде през октомври-ноември 1943 се евакуирахме в татковото село. Училищата бяха разпуснати и всички ученици от село се бяха прибрали – кой от Тетевен, кой от Ловеч, кой от където учеше. Събра се добра компания и отначало изглеждаше, че се е задала една дълга ваканция, но не бѝ! Не зная по нареждане отгоре или по своя инициатива главният учител (в началните

училища – от първо до четвърто отделение не бяха директори, а главни учители) ни събра и обяви, че във връзка с чрезвичайното положение и най-вече с оглед да не се разхайтваме се образува „смесена паралелка“ и оттъй насетне всеки ден ще се събираме в училището, където ще си изнасяме реферати на най-различни теми и после ще им правим разбори, а в свободното време ще подготвяме и ще играем пиеси. Така и стана. И аз изнесох няколко реферата – за Стара планина, за Априлското въстание, за битката при Клокотница и за кръстоносните походи. И играх в пиесите „Иванко убиецът на Асеня“ от Васил Друмев и „Злочеста фамилия или до какво води Цар Алкохол“ – за бай Бочо Каруцарина, който най-напред се пропил, после съсякъл с брадва жена си и невръстните си дечица и накрая се обесил в плевнята. Беше написана от стария учител вуйчо Васил Попов и се игра с голям успех. Всички плакаха. Освен пиеси вуйчо Васил пишеше и история на селото и ни караше да разпитваме нашите – кой какво си спомня, и после да му разказваме.

Всичко това може би нямаше да споменавам, ако впоследствие не беше станало повод за недоразумения в хода на моята съпружеска кариера. Бях завел жена си да ѝ покажа откъде ми е коренът. И веднъж, докато ние с чичо опитвахме деветгодишната и бистрехме политика, стринка тръгна да я води из село, хем да не се ядосват с нас, хем да я запознава с родните. Като се върнаха, жена ми беше някак озадачена и по едно време попита: „Ти повтарял ли си в училище?“ – „Аз!!! Винаги съм бил отличник!“ – „Тогава защо и младо и старо вика: А-а, той ми беше съученик?“ Обясних ѝ за смесената ни паралелка. Но съмнението остана и до днес.

Селото на баща ми беше малко, бедно и разхвърляно по баирите, но пък се оказа, че е на най-стратегическото място в България. Защото по едно време пристигнаха петнайсетина германци с един фелдфебел и се окопаха навръх планината, на непристъпния Лисец, докъдето стигаше само една, хайде, да не е козя – магарешка пътека. Те затова си бяха довели и магаре, само че невиждано дотогава, голямо като кон магаре – катър. Не се знаеше какво правят там горе. Чуваше се само, че подслушвали американските самолети още откато тръгнели от Африка. Макар че каква полза като са ги подслушвали, щом те пак си летяха най-безпрепятствено.

Тия германци не бяха лоши момчета и като слезеха с катъра си в селото за продукти, никого не закачаха, плащаха си колкото им се каже и наймногото да ощипят Дилка, за което обаче тя си беше виновна, защото вместо да писне се хилеше и се правеше, че знае немски. Дилка учеше в Луковитската гимназия и не я обичахме твърде, защото хем беше дебелана, хем се мислеше за голяма хубавица, хем беше бранничка („Бранник“

се казваше тогавашната казионна младежка организация; ходеха с униформи, с нож на кръста и се поздравяваха по хитлеристки, с вдигната ръка) и като такава ни ковладеше на баща си, главния учител, че сме пели руски комунистически песни.

Ние пък бяхме ремсисти. Не се смущавайте, че не знаете какво значи това. И ние, ремсистите, чак след Девети септември разбрахме, че сме били членове на Работническия младежки съюз – РМС, обявен през 1934 година извън закона. Но какво от това? Важното е, че мразехме фашистите (каквото и да значеше това), мразехме жандармеристите, мразехме немците (освен „нашите немци“ с катъра, тях защо да ги мразим?) и вярно, че пеехме: „*Чукчик, чукчик, чукчик развевайся, развевайся, чукчик, по ветру…*“ с пълното съзнание, че става дума за революционното червено знаме със сърпа и чука на него. Кой да ти каже тогава, че не било „*чукчик*“, ами „*чубчик*“, сиреч перчем и че това е стара руска песен, донесена в България от белогвардейците през двайсетте години.

Както и да било, с тоя „*чукчик*“ направихме и революцията. Ние, кой друг, нали повечето мъже бяха мобилизирани, а които не бяха, я караха снопи, я стягаха каците за пръщина. С „*чукчик*“ превзехме общината и като нямахме знаме, закачихме един червен пояс. Трябва да призная, че за голямо мое разочарование, в тоя жадуван ден не се случи нищо героично и изобщо революцията се оказа най-лесната работа на тоя свят. Първо, че 9 септември 1944 година се падна в събота и общината беше заключена. Та се наложи да търсим чичо Стайко, пъдаря – единствената въоръжена сила на село, който държеше ключовете. Намерихме го да бере шума – да кърни в корията чак в Горни край и най-трудното беше да го накараме да слезе от бряста. Но след като го уведомихме, че в цяла България народът е въстанал и, че ние вземаме властта, чичо Стайко завъртя глава, измърмори едно „Майке и момчета!“ и тръгна да ни отваря общината, където след превземането ѝ най-строго ни нареди да не бърникаме из книжата, но пък без много разправии ни предаде общинския арсенал – десетина италиански карабини, два парабелума и две конфискувани чифтета. След което ни проведе кратък курс по оръжезнание, наблягайки главно на това, че на сто години веднъж пушката гърмяла празна. На което не обърнахме голямо внимание, тъй като пушките бяха пълни и това веднага се чу из цялото село, заедно със „Смърт на фашизма! Свобода на народа!“, „Да живее Червената армия!“ „Да живее другарят Сталин!“ И, разбира се, с нашия „*чукчик*“. Започна първата ни манифестация, надолу по главната улица, започна първият ни митинг пред къщата на кмета, която беше чак в Долни край, тъй че доста повървяхме.

Кметът, вуйчо Никола Вълков (на половината от нас ни се падаше вуйчо, а на другата половина – чичо) беше някъде из двора, но като ни видя се прибра и след малко излезе на балкона. (Само неговата и на главния учител къщи имаха балкони.) Беше си метнал дрехата и си беше сложил официалния каскет, с който посрещаше околийския началник и други големци, ако дойдеха.

„Чуйте какво ще ви река, момчета! – почна вуйчо Никола угрижено. – Нашето село е славно село. Винаги е участвало. Още по турско сме участвали. И нищо, че комшиите се правят на големи комити, ама Дяконът в нашия манастир се е крил. Ще ви кажа още, че да не бяха ония айдуци от Правец и Дякона нямаше да обесят и дядо ви Вълъо нямаше да ходи по Диарбекир…“

Всички знаехме, че дядо Вълъо (прадядо на вуйчо Никола) е участвал в обира на турската хазна в Арабаконашкия проход и че издънката е дошла откъм Правец, от Стоян Черния, който не само, дето прибрал сто гроша, ами се и похвалил, в което няма нищо чудно, защото беше всеизвестно, че ония открай време са хем айдуци, хем не си знаят мярката на устата.

„…Но се върна дядо Вълъо от Диарбекир. Опазихме селото. Селото жертва не даде! И опълченец се имаме. На дядо ви Марин Стойков дядо му. Прибра се човекът и тук си го погребахме.“

И като премина през участието в Сръбско-Българската, двете Балкански и Първата световна войни, при които селото ни пак не дало жертви, не се орезилило, вуйчо Никола мина към по-ново време. Към Девето-юнските и Септемврийските събития през 1923 година, в които пак сме участвали и пак сме опазили селото, пак минало без жертви. Към „шумкарите“ – тогава така ги знаехме, така им викахме, партизанин излезе по-късно: „И шумкар си имаме, байчо ви Димитър… – вярно, байчо ни беше на всички, защото Начо, най-големият от нас, нямаше седемнайсет… И знаете, че го раниха, хванаха го и бая го бяха назорили, ама пак го отървахме, опазихме селото жертва да не даде! И ме чуйте какво ще ви кажа: внимавайте, ама много внимавайте, момчета, сега да не стане някой сакатлък… Да не орезилим селото!“

Така завърши словото си вуйчо Никола и се прибра, а ние, като привършихме джепането и попрегракнахме, и ние се прибрахме по къщите си.

Колкото до байчо Димитър, само той си знаеше какво тегло е изтеглил, но много по-късно разправяше, че големият зор е бил после, когато нашите го били емнали: как тъй са го хванали и, като са го хванали, защо не го убили на място и тъй нататък. А накрая го бяха интернирали в Силист-

ренско, най-вече заради неправилните му възгледи относно вътрешнопартийната демокрация и окрупняването на текезесетата. Но е вярно, че и там оцеля, върна се, селото жертва не даде.

А революцията продължаваше.

Революцията, част трета

Революцията продължаваше, макар и по един странен начин.

1956 година. Варна стана пак Варна, Мусала – Мусала. Свалихме и портретите на Сталин. В Унгария народът излезе на улицата, а насреща му излязоха и съветските танкове. И във Варна се чу, че в завод „Първи май“ и в „Доковете“ имало брожение и се мъти нещо. На събранията взе да се мъти думата контрареволюция. Излезе заповед офицерите навсякъде да си носят личното оръжие.

Една късна ноемврийска вечер двама офицери от флота, единият много старши, бивш ремсист и бивш партизанин, а другият много младши и само бивш ремсист, се спряха пред Казиното в Морската градина и старшият попита: „Ако си дежурен и работничките от „Първи май“ и барабите от „Доковете“ тръгнат към града, и ти заповядам да вземеш ротата и на всяка цена да ги спреш на Аспарухов мост, какво ще правиш?“ – „Ами, ще стрелям във въздуха, докато свършат патроните и после ще тръгна с тях“ – „Ами клетвата?“ – „Аз съм се клел в името на народа.“ На сутринта младшият офицер получи заповед да застъпи с ротата си на дежурство, макар да не му беше ред. (Май че онзи, младшият, бях аз.)

Слава Богу, нито тоя ден, нито по-късно някой тръгна да пресича Аспаруховия мост. И тия приказки за това кой в какво се е клел сега ми звучат като реплики от някаква лоша пиеса. Но понякога се питам: „Ами, ако бяха тръгнали да пресичат моста?“ И понякога не зная какво да си отговоря. Но напоследък си мисля, че в тоя Ремс трябва да е имало нещо много важно, защото само преди десетина години, когато на народа му беше писнало и беше излязъл на улицата, едни млади хора върнаха министерските си мандати и дори не стреляха във въздуха. Макар поради възрастта си да не са били нито ремсисти, нито партизани. Сигурно защото са помнели в какво са се клели бащите и дядовците им. Пък и те.

А революцията продължаваше.

Революцията свърши чак през 1968 година. Започнала беше на испански, а свърши на чешки…

… Много пъти ми е било криво и съм се сърдил на нашите, че не са ме родили по-рано. Хайде, не съм можел да бъда със Спартак в последния му

бой, не съм можел да бъда комита или да остана сам на барикадата като Йохан. Не съм можел да браня брега на Ебро или Естрамадура. Но пък и те са можели да избързат поне с две-три години. През 1944 щях да съм поне на седемнайсет и щяха да ме вземат в отряда заедно с байчо Димитър…

Много пъти ми е било криво и съм се сърдил, че революцията ни е уж праведна, уж е нашата, моята революция, уж разрушихме онзи несправедлив свят на насилието, а несправедливостта и насилието продължават. Но нали пък знаехме, че партията е права, „дори когато тя греши“. И секретарят на ЦК на БКП Трайчо Костов го е знаел, като са го бесили, знаел го е и партизанският командир Славчо Трънски, като са го пребивали в ареста, и всички онези, които Хрушчов беше изредил в доклада си на Двайсетия конгрес на КПСС, и те сигурно са го знаели и мислили на края си, а някои дори са викали „Да живее другарят Сталин!“ Че и аз го мислех, когато дойдоха на обиск и ми иззеха Висоцки и „Един ден на Иван Денисович“. Но стисках зъби и си повтарях думите на Белла Илеш в „Тиса гори“ (от петнайсетгодишен ги помня): „Човек трябва да остане верен на знамето, в което се е клел, дори когато му трошат главата с дръжката на това знаме.“

Само че знамето беше изгоряло. На 16 януари 1969 година. Заедно с онова момче на „Вацлавски намести“ в Прага.

Онзи ден, като купувах свещи за панихидата на един приятел, изведнъж видях да продават „Жития на светците“. Само че не ония тънички, опърпани книжлета на баба, а дебело, луксозно и скъпо издание на Светия синод. Разбира се, веднага го взех и трескаво запрелиствах. Георги Кратовчето го нямаше.

А навън минаваха някакви хора със знамена. Пееха „Шуми Марица“, крещяха „Горе!“, „Долу!“, „Оставка!“, а едно разрошено старче с вид на старозаветен професор час по час се провикваше: „Събуди се народе! На оружие, братя българи!“ Но тълпата не му обръщаше внимание. Ако започваше революция, това не беше неговата революция. Нито моята.

Господи, господи!… Отче наш, иже еси в Шар планина…

София, април 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Владимир Чорбаджиев

– Каква е историята на Вашето емигрантство?

– Установих се, по странно стечение на обстоятелствата в Италия, въпреки че бях се упътил към Америка. Ала в Италия просто беше лагерът, който отправяше емигрантите по политически причини към Съединените щати. Междувременно обаче в Италия приеха Закон за емиграцията, след

40-годишна липса на такъв. Прочее, аз получих разрешение за престой, за работа и всичко останало, без да бъда свързан с политически конюнктури. Възползвах се от това. В продължение на 7–8 години бях администратор и ръководител на смяна в 4- и 5-звездни хотели в Милано. А, както знаете, Милано е най-интересният и най-богатият на културен живот град в Италия. 2000 хотела, много голям поток от туристи и главно от бизнесмени. Най-вече заради панаирния град, който се намира в Милано. След 1996 година реших да сменя професията си – станах специалист по маркетинг. Завърших обучение в Университета „Бокони“. Фактът, че говоря 4 езика, ми помогна да стана преводач на бизнес ниво. Започнах да превеждам различни проекти и симултанно – на преговори. И така!

– Искате да кажете, че Ви е помогнал късметът, градът Ви е донесъл късмет?

– Милано е град на 2200 години. Позицията, която има в южната част на Европа, го прави особено привлекателен. Разстоянието от него до Венеция е само 200 километра, до Генуа – 100, до Флоренция – 350. Когато си в Милано, можеш да разгледаш куп бисери на ренесансова Италия.

След като натрупах опит, разбрах, че познанията ми по руски могат да ми бъдат полезни. Та от Милано реших да се посветя и на руската кауза. Вече я нямаше „Великата Съветска страна“, а просто Велика Рус. И като си спомнях Вазовите стихове: „Кат’ Русия няма втора“, реших да си опресня езика, който дотогава не обичах, по ясни за всекиго причини; аз до 1988 не желаех да разговарям на този език.

Квалификацията ми по маркетинг ми позволи да се реализирам добре и на руския пазар. Продавахме главно мебели и мода в Русия, предимно в Москва. Подчертавам – в Москва. През 1998 година обаче руската рубла се обезцени рязко спрямо американския долар. Стана голям срив в пазара. Тоест, трябваше да променя и собствения си живот. Да постоя доста по-дълго в Италия. Това продължи до 2003, когато по стечение на обстоятелствата се запознах с едно българско семейство в затруднено материално положение и реших да им помогна със скромни средства. Това ме накара да се връщам все по-често в България. Взех да търся нишите, в които смятах, че бих могъл да реализирам идеите си, натрупани в Италия и в Русия. И така подготвих окончателното си завръщане. От октомври 2004 вече съм местно лице, с всички произтичащи от това обстоятелства.

– Намирате ли тук промяна, развитие?

– Възхитен съм от управляващите през последните години, защото те създадоха реално нова конюнктура. Развитието напоследък ме изпълва с

надежда, че нещата оттук насетне ще стават все по-добре и по-добре. Опитът и фирмите, с които съм работил, главно в Италия, ме карат да вярвам, че ще мога да доведа тук доста повече от тях. И вярвам, през следващите 4–5 години да се създават все нови работни места.

Съзнавам, че аз съм специалист само по маркетинг, тоест, мога да свържа две звена и да организирам между тях най-бързата връзка, за да реализират следващите си планове.

– Какво Ви накара да вземето окончателното решение да напуснете страната? Тогава такова решение беше с печата „завинаги“.

– Аз бях арестуван през 1986 по политически причини. Срещата на Горбачов и Рейгън в Рейкявик даде повод за моя арест. Задържаха ме на следващата сутрин след тяхната среща. Тогава ми задаваха въпроси от типа: „Гражданино Чорбаджиев, вие се намирате пред служители на „Държавна сигурност“. Длъжен сте да отговорите на следните въпроси: Какви нови идеи разпространявате, за какво ново бъдеще?“ И прочее мерзости, които ме отвратиха окончателно! Заплашваха ме, че ще ме уволнят, въпреки че бях назначен за инспектор в „Обществено хранене“ с конкурс, което означаваше, че не мога да бъда уволняван. Държаха ме в подземията на Шесто районно няколко часа, после ме освободиха, но горчивината и мерзостта, с която напълниха сърцето ми, не мога да забравя до ден-днешен.

– Всъщност, какво общо имате Вие със срещата Горбачов – Рейгън?

– На рождения си ден поканих приятели, точно тогава беше се състояла онази среща в Рейкявик (говоря за далечната 1986). Вътре в себе си бях уверен, че тя ще даде началото на една нова ера, защото беше първата среща на така важни лица от двете страни на света. Знаех, че ще доведе до развитие. Та, аз говорих за новите идеи и новото бъдеще, което ни се гради след тази среща, за промените, които предстоят. Затова ме арестуваха – в 6 часа сутринта на другия ден.

– А те как са разбрали какво сте говорили на рождения Ви ден?

– Е, някой от приятелите услужливо е докладвал. Знам и кой е. Това си е негово човешко решение.

– Тогава ли решихте, че мястото Ви не е тук?

– Да. Аз още от 1986 започнах да правя всичко възможно, за да напусна страната. Тогава това беше невъзможно. Направих няколко опита – през Полша, после през Унгария, през Чехия – не можах да се измъкна по никакъв начин. Нали нямахме паспорти. Имахме едни малки зелени книжчици с приложения вътре, с които ни допускаха до така наречените социалистически страни. Успях да се измъкна пак от Унгария в Австрия.

Имаше къс период, през който така наречената Западна Германия приемаше гражданите на Източна Германия, напуснали Унгария през австрийската граница, без визи. Тогава техните гедерейски паспорти бяха синички. Нашите бяха зеленички. Аз бях в групата, като говорех добре немски. Минах между капките.

Не можах да издържа в Австрия повече от три дни, защото техните лагери за тогавашните политически бежанци бяха много зле устроени. Не е грешка: зле устроени. Вярвах, че в Италия ще намеря малко повече човещина и прескочих тамошната граница.

– Как изглеждаше лагерът?

– Кошмарно място! Това бе училище, построено може би в края на 30-те или началото на 40-те години. Имаше огромни класни стаи, талашитени плоскости около всяко легло – тоест, всяко легло бе оградено с талашитена стена, преграда. Можеш, като станеш от леглото, да си удариш главата в талашита. Но не това, не този „комфорт“ коментирам, разбира се. Самото отношение на хората е важно. Ние бяхме като някакви бити кучета, ненужни никому. Не само заради това, каквото бях учил, а заради това, което съм мечтал, не считах, че нито аз, нито другите, които ме обкръжаваха, заслужавахме такова отношение. Затуй и избягах оттам. Бях готов да живея в първата канавка, която намеря, но не и да бъда третиран като животно.

– Имаше ли други българи?

– Не, нямаше други българи. Времето, за което ви разказвам, бе октомври 1989. Тогава още нямаше и промени у нас.

Когато в *New York Times,* вече в Милано, прочетох за падането на „тъпия старец“ (така го наричах), исках да взема влака и веднага да се прибера. Толкова бях ентусиазиран от промяната! Но не можах – нямах финансова възможност. Билетите струваха около 350 000 лири, значи 350 марки, а то беше главоломна сума за моите понятия; имах в джоба 10–20 марки по онова време.

– Как се научихте на оцеляване?

– Неволята учи. Категорично! Когато и на третия ден се убедиш, че не може да се справиш, ако гледаш нагоре към дърветата и въздуха, започваш да търсиш как да се справиш. Аз например започнах да мия колите по светофарите в Милано. Бях на 29 години, с прилично образование. Беше потресаващо за мене, дето хората не можеха да приемат физиономията ми с очилата, че мия коли по светофарите. Получавал съм дори по 100 000 лири за това, че съм измил едно стъкло, така, както правят децата сега по нашите светофари. И това ми се е случвало. Имаше дни, в които се събира-

ха и по 80–100 марки. Знаех, че то може би е унизително, но имах нужда от тях.

След това получих документите си. Знаех няколко езика, бързо се явих на няколко конкурса в хотели и бях назначен. На петия месец вече бях администратор на един хотел в Милано.

– Коя е историята, която няма да забравите от онова време?

– Много е назидателна. Казах Ви, в 1986 година ме арестуваха и ми задаваха въпроси с какво право се осмелявам да мисля, така, както те не разрешават да се мисли. Когато пристигнах в Италия и започнах да мия по светофарите, един ден ме арестуваха, задето аз и хората, с които работехме – две-три момчета – забавяме движението. Когато светнеше зелено, колите не можеха заради нас да тръгват веднага. Дойдоха тамошните катаджии и ни арестуваха. Процедурата е такава: закарват те в районното управление, проверяват ти самоличността, взимат ти отпечатъци и всичко останало, после те пускат. Никой не те вкарва в затвора.

Потресен останах, когато ми снеха отпечатъците, а този, който ме беше арестувал, ме изпрати до изхода на управлението и ми каза: „*Tanti auguri, ragazzi!*“ На български това ще рече: „Най-добри благопожелания, момче!“ Той ми подаде ръка. Аз стиснах неговата, а когато отворих моята, вътре имаше 10 000 лири (10 марки). А се разплаках от това, че един полицай, който изпълнява дълга си, та ми е отнел часа, в който бих могъл да изкарам някакви пари на светофара, ми ги дава от себе си. Пък не бях момченце на 10 годинки, бях на 18, с късчето достойнство, с което живеех.

Никога няма да забравя това! До ден-днешен се насълзявам, но не от някакво умиление, а от разликата между институции и институции. Тукашният полицай ме арестува задето си мислех, тамошният полицай ми се извини, че си върши работата.

– Как изглеждаме ние в очите на италианците? Останал ли е лош привкус от „българската следа“?

– Мисля, че това отношение е крайно измислено. Това бе нещо, което бързо изживя времето си. Ако сравняваме лошото, нека го сравним с доброто – името на Стоичков, който бе звездата на България. Когато кажех, че съм българин, всички възкликваха: „А, Стоичков!“ В онези далечни години беше така, че и днес. Искам да кажа, че от авторитета на един човек, на едно събитие, се променя отношението към цяла страна. Поскоро, напомнях си, че през 20-те и 30-те години на миналия век България като признато благоденстваща страна е подпомагала италианското селско стопанство със собствени произведения. Принцеса Джована била

в брак с нашия Борис именно поради тази причина, защото двете ни страни е трябвало да живеят заедно и да си помагат една на друга. Между другото, от 1921 до 1935 година италианската лира не е имала покупателна способност като валута. Разменяли са се 5 яйца за кило брашно, например. А в същото време с един златен лев нашите дядовци са обикаляли света, като той се е котирал на Парижката борса.

И до днес много обичам италианците. Те са хора с топъл манталитет. Те добре се отнасят към всекиго от нас. Аз не просто попаднах на добро място, а на рядко добро.

– Има ли нещо, което Вие бихте привнесъл оттам, и което ще бъде полезно за днешна България?

– Мога да го изрека като правило, с няколко думи: без вчерашен ден няма днешен! Няма да има и утрешен. Цивилизацията на 2000-годишната Италия е такава, понеже там никога не разрушиха това, което са имали до вчера, за да направят нещо днес или утре. Дори и в най-тежките дни на своето съществуване са се съобразявали с предците си, със своето минало. Това, че тук беше зачеркнато за полувековен период, нихилистично, низвергнато нашето минало, доведе до много тежки последици. Но то преминава. Остава сега да помним законите.

– Какво отговаряте на хора, които ви казват, че сте луд да се върнете?

– Мнозина ми казват, че съм луд, за да се върна! Отново ще се върна към вчерашния ден, с който мисля да живея и утре. Ако успея да помогна с нещо, ще бъда щастлив, ако не – проблемът ще си остане само мой, личен.

България е страна с толкова възможности за развитие, с толкова дадености, с толкова капацитет. Остава само да се съберем, едната ръка да измие другата, а двете – лицето! Нека това да не са готови фрази – това е целият ми човешки опит, а съм минал през много.

– Ако можете да промените нещо в България, сега и веднага, какво ще промените?

– Бих се молил горещо на Господ да ни върне православната вяра. Бих искал българският народ да се обърне към Бога. Това е основното. Това пожелавам и на най-големите си неприятели. Аз преживях ужасна кома след тежка катастрофа. Сам се обърнах към Бога, защото по време на комата на някакво разстояние от мен стоеше едно ужасно създание, което ме теглеше с дългите си, гадни ръце. Тоест, аз видях Дявола. А, ако си видял Дявола, няма начин да не повярваш и в Бога. Ставаше дума за три дни и три нощи, така реших: вярата наистина е най-важното, което ни липсва сега.

– За каква България си мечтаете?

– Много вяра! Това е спасението – вяра. Негативизмът на песимистично настроените нихилисти, които се опитват да пълнят главите на младите хора или на вече съсипаните възрастни, за мен е престъпление. То със сигурност ще бъде наказано. Винаги бива така: когато яли и пили – пели, когато плащали – плакали. Отново говоря от човешки опит. Много видях и много ми се доказа на живо.

Интервюто взе Николина Димитрова
София, май 2006 г.

Снимка: Елена Фотева

Проф. Георги Каприев

– И така, професор Каприев, ще започнем с тривиалния въпрос за Вашето семейство, за корените му. Откъде идвате?

– Роден съм в Бургас през 1960 година. В моето семейство се водим кореняци бургазлии. Аз съм четвъртото поколение в този млад град. Баща ми държеше на гръцките си корени. Дошъл от Поморие всъщност, но до смъртта си се пишеше грък.

– Знаеше ли гръцки?

– О, перфектно. Писмено и говоримо, разбира се, и полагаше усилия за това. Самият той има любопитна съдба. Семейството му е било доволно заможно преди великия празник 1944 година, а след това – доста по-незаможно. През 1952-ра той се озовал в затвора, откъдето излиза през 1958 година, в края ѝ. Аз се появявам малко по-късно. Баща ми беше със средно образование, той категорично отказал, излизайки от затвора, да постъпи на държавна работа и цял живот беше частник. Бедност усещахме като деца до края на 60-те години, после намери начин и оправи благосъстоянието ни. Природно интелигентен, с интерес към книгите, фактически той ме запали за тях. Бях някъде сигурно 6–7-годишен, когато ми каза: „Ти ще купуваш книгите вкъщи!“ Което беше много хубаво.

– Ранна възраст.

– Ранна, но и така, с тежка отговорност. Естествено спонсорът беше на мястото си перманентно. А майка ми е родена в Кермен, Сливенско, но учила в Бургас. Тя пък е наполовина българка, наполовина караманлийка.

– Преселници…

– Както семейството ми, така и махалата, в която живеех в сравнително старата част на Бургас, бе застроявана фактически през 20-те и 30-те години. Една шарена махала, етнически абсолютен калабалък. Имам добри спомени за детството си – много весело, много шумно…

– Свободно.

– Свободно, да свободно. Като изключим, разбира се, постоянния тормоз над подобни семейства като нашето. Не кой знае какво, но перманентно напомняне, че свободата има граници. Друг е въпросът, че тези напомняния, мисля си, в моя живот не са имали кой знае какво негативно влияние. В средата на 70-те години станах гимназист, никой не ми попречи да вляза в Немската гимназия и никой не ми е пречел да върша щуротии, кандидатствайки във ВИТИЗ. Никой не ми попречи да вляза в Университета и да уча там, като изключим, разбира се, твърдата забрана за напускане на соцлагера. Тя беше валидна за мен до 1990 година.

– Махалата институция ли е според Вас?

– Беше институция, да. Институция с всичките си порядки и ред, с всичките си авторитети, вътрешни забрани и допущения. Беше интересна. Това бе свят на негероични хора, трудови, облъскани, и много, как да кажа, самоиронични, все подиграващи се със себе си, а оттам вече – с целия свят. На всички възможни езици, които можете да си представите там по оня край. Много поетично място беше Бургас по това време. Поезията

беше на висока почит и особено поетът Христо Фотев. Ние всички бяхме луди по него.

– А Дубарева?

– Аз се познавах с нея, тя беше две години по-малка от мен. Фактически не, ние знаехме нейната поезия, познавахме я и лично, но тъй като тя бе доста затворен човек и труден характер, аз не съм общувал често с нея. Оценявахме много високо нейната поезия, разбира се. Още тогава тя публикуваше насам-натам. Но не само тия двама поети – цялата атмосфера, театърът в Бургас беше силен по същото време.

– Наследството на Юлия Огнянова и на…

– Не, то не се усещаше, те са били ометени още през 1962–1963 година от Бургас. Но бяха създали чуден навик у бургазлии – да ходят на театър.

– Пак е някакво наследство.

– Да. И бургазлии ходеха, имаха пиетет към театъра. Всъщност, нещата са почнали още отпреди. Още след Първата световна война, усилват се след Втората, като пиетет към театъра, интерес към театъра. Компанията „Огнянова и сие“ създават голяма тяга у бургазлии спрямо театъра. Този, който аз съм гледал, не беше свързан стилово с Юлия Огнянова, с Вили Цанков, с Методи Андонов, с Даниел, но не беше лош театър. Бургаският театър взе да упада в края на 70-те години – катастрофално. Но дотогава си беше добър. Пак казвам: изкуствата бяха в центъра на всичко за нас. И неслучайно аз самият съм кандидатствал два пъти актьорско майсторство. Затова влязох толкова късно в Университета, почнах да следвам на 22 години и половина.

– А поетични опити?

– Да, да, имам дори една стихосбирка публикувана, не е тайна.

– Извинявайте за невежеството.

– А, какво невежество? Това бе 1992 година, тогава се публикуваха по три вагона стихосбирки годишно. Не и сега, обаче, чакам да остарея като Цочо Бояджиев, та да пропиша пак.

– И той е почнал рано, а сега цъфти.

– Да, той винаги е бил по-добър, безспорно. Друго какво да кажа за града? Особен град, възпитаващ. Трябва да цитирам двама-трима видни бургазлии, защото ми харесва това, което те казват. Първо, Георги Дюлгеров, който твърди, че Бургас е като Клондайк създаван. Това е вярно, значи идваш, действаш, спазваш местните правила и никой не те пита откъде си и накъде си. Така е. А другото, което Христо Фотев каза веднъж много обидено на бургазлии, че това е градът на късата ударна

вълна, град, който вечно се бори с морето. И той бе прав, Бургас бързо създава свои таланти и бързо ги прогонва. Малко жесток град. Но човек свиква пък да получава удари и да раздава удари. Доволен съм от детството си и от младостта си в този град.

– А има ли някаква по-ярка идентичност, свързана със спомена за изгнание, за бежанците от Източна Тракия, например? Майчината ви фамилия? …

– А, не, не. Те много рано идват в Бургас, фактически те, семейството на баба ми, се появяват в Бургас в началото на XX век или в края на XIX. Те са били сравнително заможни, нямаше комплекси, нямаше… Вижте, това бяха хора, за които географията беше странно нещо – космополити абсолютни. Родните ми бяха пръснати поне из целия Балкански полуостров, а фактически този техен полуостров се простира до Щатите, до Австралия, до Нова Зеландия, и цяла Европа. Хора, за които пътуването не беше проблем. Авантюристи, дето с удоволствие се втурваха насам и натам (говоря за цялото ми семейство, то е огромно). Не, няма у тях някаква травма.

– Не травма, а дали се носи този спомен, защото все пак произхождате от смесен брак

– А, всички бракове бяха смесени. Всеки дошъл отнякъде, пуснал за малко котва, пък взел, че останал завинаги; или обратно – вдигнал си дърмите, пък се прибрал след 40 години. Някаква такава шантава история. Никакви абсолютно комплекси в това отношение никой не е имал.

– Тоест, никога не е имало и сянка на чувство за провинциализъм?

– Никога. Няма жив бургазлия с чувство за провинциализъм. Бургазлии делят територията на държавата на Бургас и провинция, като под провинция се разбира сушата, сиреч всичко, което е на 15 километра от морето. Така че София попада в тази категория. Даже си мисля, че Бургас възпитава малко излишно високо самочувствие. Което човек трябва да контролира, за да не става противен на останалите.

– А Вие научихте ли гръцки от баща си?

– В семейството ми се говореше активно гръцки. Ние със сестра ми бяхме опозиция и отговаряхме винаги на български. В резултат на това разбирам гръцки, но го говоря трудно. Мога да водя някакъв приличен разговор, както казват моите приятели гърци след втората ракия, но не и научни разговори на този език.

– А кога се оформи ясно професионалният Ви избор?

– О, много трудно. Бях абсолютно убеден, че ще ставам актьор. По същото време в Бургас мнозина бяха убедени и за себе си в това. Знаете, че

бургаската група беше най-голямата, когато кандидатстваха по 1500–1700 човека за онези прочути 45 места. Прочее, през цялата гимназия се намирах по-скоро в театъра отколкото на училище, подготвяйки се активно, играех на сцената. След това по време на самото кандидатстване обаче ужасно се разочаровах от вътрешнотеатралните нрави по онова време. Историята не искам да разказвам, не че беше кой знае какво, но просто видях, че всичко става с връзки в тогавашния български театър. Говорим за 1981 година. И си казах: „Оха, само туй ми липсва сега!“ И се отказах. Така, чудех се и се маях: може би богословие, може би философия да уча… Тогавашната ми приятелка, сегашна жена, ми каза: „Абе, я вземи запиши философия!“ И записах философия.

– А кое Ви подтикна към това?

– Имам аз тази нагласа, умозрителност такава още от дете. Но ако трябва да кажа, че съм чел някакви философски книжки, за да стигна до философията, не, не съм чел. Даже не са ми попадали, нямахме такива вкъщи. Библията бях изчел от кора до кора, но главно, пак казвам, поезията, театъра, любовта, смъртта, разни шантави истории…

– Тоест, пак през литературата.

– Литературата, да. Следвайки философия, изобщо не бях сигурен, че ще ставам философ, че го искам. Повярвах си някъде в края на втори курс, значи четири семестъра все пак трябваше да минат. Разбира се, вече имах някакви ясни перспективи тогава за бъдещето си… А, искам да кажа нещо интересно. Аз съм един от малкото хора в България, на които беше отказан достъп до комунистическата партия.

– Ама след опит за влизане, или?

– След опит за влизане, моля Ви се. Стана така, че в нашия курс имаше доста членове на комунистическата партия, свестни момчета и момичета. Те предложиха мене и още двама колеги като голяма работа, за нови членове. Аз се притесних, защото знаех биографията на баща ми. И му разказах тази история: „Хъката-мъката, сега, какво да правим?“ Той каза: „Ами нищо, подай си документите, защото, ако откажеш, пък ще стане още по-лошо.“ Мина време, подадох документите, минаха години, дойде време да завършвам, та помолих колеги, мои приятели да видят какво става с мен. Те ми съобщиха, че имало тефтер, в който записвали кандидатури и съответната процедура. А в последната колона при мен имало „не!“ с червен химически молив и възклицателна. Така че аз съм един от неприетите в комунистическата партия. Сега ще обясня колко беше важно това кандидатстване. Това бе фактическият допуск до професионална кариера. Имаше и безпартийни преподаватели двама-трима при нас, но

сериозна кариера без партийна книжка беше немислима. Та, след като ме отрязаха, беше ми обяснено какво е моето светло бъдеще – учител в Поморие. Дори не аспирантура – тогава нямаха право нечленове на партията, да… Но една година преди да завършим, за някои от специалностите по философия стана възможно да се кандидатства. Аз кандидатствах и спечелих тази аспирантура. Докато седна да си напиша дисертацията, падна Берлинската стена.

Добро време, особено за мен, защото вече бях сигурен, че след аспирантурата минавам в научна дейност. Затова аз писах както намирам за добре. И когато това нещо защитих през 1991, то звучеше сериозно – научно и революционно.

– Каква беше темата на дисертацията Ви?

– Ранносредновековната латинска историография и влиянието на Августин върху нея. Така че, горе-долу такъв е пътят ми при комунизма. Женен съм от 1982 година. Второто ми дете е родено в 1990-а, първото – в 1985. По онова време вече бях изградил самочувствие на професионален философ, знаех какво мога и какво не мога, по-скоро какво мога, защото се оказа, че с неможенето почна да ми става ясно по-късно. Имах вече някаква среда. Ние около Цочо Бояджиев (аз съм ученик на Цочо Бояджиев) работехме от седем години в сферата на средновековната философия. Една група, която обхваща и Калин Янакиев, и Олег Георгиев, и други наши колеги. Имахме някакво самочувствие и едно знание за излишността на това умение.

– На красивата излишност. Виждахте ли го като ескапизъм от съществуващата действителност или …?

– Да. Това беше определена форма на инакомислие, определена форма на друго живеене, друг тип живеене. Но аз и друг път съм заявявал, и искам специално да подчертая: нямам себе си за дисидент в медийния смисъл на тази дума. Някаква публична, лична или общностна съпротива срещу системата не съм оказал. Дотолкова доколкото сега не вярвам на държавата, и тогава не съм вярвал. Моята вътрешна политическа програма е да накарам тя да не ми пречи. Онази ми пречеше умерено, затуй не съм опитвал някакви бунтарства. Героичните жестове са ми чужди. Вътрешна беше моята съпротива. И – в един затворен кръг, който постепенно започна да става доста широк. Втората половина на 80-те години имаше една група семинари, която обхващаше около сто човека участници, не все едни и същи. Правехме ги някъде, в някоя институция, но ни усетят, изгонят ни, ние отидем на друго място, сменим името. Тогава се създаде интелектуален кръг (говоря за едно време след 1980-а). Обективно движе-

нието е започнало 1982–83-та, но аз се включих към 1984–85-а в него. Днес това е голяма част от интелектуалния елит на моето поколение и на малко по-големите. Ние там намирахме общ език. Бяха хора несъвместими като мирогледи, ако си помисля: ние и тогава го знаехме, но намирахме начин да се разбираме, тоест да разбираме какво другите казват.

– Това е група като „Синтез“ например?

– „Синтез“ е последният вопъл, смятам, че „Синтез“ беше най-снобската част от тази група. Едни наши колеги създадоха „Синтез“, популярни имена, но те бяха снобската част. Веднъж-дваж съм ходил на техни събирания, там беше пълно с влюбени студентки и студенти, които ги зяпаха в устата, а оттам капеха алтъни. Докато семинарите бяха по-различни: нямаше публика, само участници, те водеха нелицеприятен, несуетен диалог. „Синтез“, да ме извиняват, ама доста суета имаше в тяхната среда. Каквото и да говорят днес участниците в нея. Докато аз предпочетох поскоро интелектуалната школа като място за осъществяване на научен диалог, за възпитаване на такива способности. Тези кръгове, които се наричаха как ли не (вече и не помня как се наричаха), създадоха на нас, медиевистите философи, добро име. В смисъл: „Абе, има там едни умни момчета, правят едни свестни работи.“ А когато падна Стената, ние много бързо успяхме да институционализираме този капитал, много бързо създадохме дисциплината „Средновековна философия“ – тя не съществуваше преди. Моментално се втурнахме да издаваме книги, да правим списание, да превеждаме като ненормални. Вследствие на което, сигурно Цочо Бояджиев го е казал, той получи инфаркт, който го изкара…

– Не, нито дума не каза.

– На 40 години, от преработване. През 1991-ва, декември, получи масивен инфаркт, та щеше да мре. Е, не умря, но година и нещо се крепеше на ръба. Това му повлия, естествено, но скоро след това той стъпи на крака и почна да работи още по-щуро отколкото преди. Ето такива истории. Фактически при мене нещата тръгнаха съвсем различно след 10-и ноември, просто се смени перспективата ми.

– Кажете ми какво значи думата кумир във Вашата биография? Има ли такива?

– Имаше, имаше. Когато се готвех за ВИТИЗ, смятайте, че бях дете между 14 и 19-годишно.

– Момче плюс това.

– Как не! Апостол Карамитев, когато идваше в Бургас, то бяха възторзи! Георги Калоянчев е съученик на баща ми; Хиндо Касимов пък ми бе учител, учил съм се при него на театър. И други, много други актьори,

български и не само. Българските обаче ги виждаш – Вачков! Те биваха за мене, разбира се, кумири. Дори явно съм се увличал в тази си кумиромания, защото баща ми с много (как да река сега, те не стават за цитиране) драстични забележки ме вкара в правия път. Просто ми отваряше очите: „Виж ги, те са нормални хора и като всички, нищо особено, просто бачкатори, с талант, нищо повече от нормалните.“ Той много ми помогна: не съм имал кумири след това. Просто неговият урок по отношение на театъра очевидно е имал универсална валидност, та работи безотказно. Като дете обаче бих изредил цял списък от свои кумири.

– А учители в най-луксозния смисъл на думата?

– Абсолютно! Цочо Бояджиев вече споменах, той ми е учител всякакъв. Той изобщо ме запали за философията. Досещате се, че през 1982-ра това, което се предлагаше във Философския факултет, беше с доста съмнително качество. Здравко Попов пък взе, че падна болен, точно когато трябваше на нас да преподава в първи курс. Единственият сериозен, ама наистина сериозен философ, с когото се срещнах, беше Цочо Бояджиев.

– Слава Богу, че в първи курс.

– Да, той преподаваше антична философия, както и днес. Само че тогава беше асистент. Тъкмо по онова време той започна заниманията си по средновековна философия, като се пресрами да създаде свой кръг. Бих могъл да датирам доста точно началото на съвместната ни работа: някъде на 8–9 декември 1982 година нашият курс отиде да пиянства в Пирин. Той беше поканен, дойде с нас, та ние там се сдушихме с него. Стана ми научен ръководител, бил съм му асистент. В момента заемам неговото място, както виждате, работим в един кабинет. Ако погледнете, имаме рой съвместни издания, правим заедно списанието и една поредица – какво ли не правим заедно. Това е моят учител *par excellence*. В България съм се учил също от Деян Деянов и го числя към своите учители. Докато в Германия – Цимерман, дума да няма, Цимерман оказа огромно въздействие върху мене; след него Ян Артсен, Волф. Тези вече не са ми учители, а мои съученици – сегашните звезди. Ние просто сме седели заедно в нозете на учителите си. Затуй от тях се уча вече по друг начин – като от колеги.

– А мислите ли, че успявате да дадете или да върнете на Вашите студенти това, което вие като студенти получихте от типа учители, за които споменахте?

– Надявам се. Ала много се промениха рамковите условия на самото преподаване. Значи, представете си, през нашата младост една идиотска идеология, насаждана идиотски, преразказана идиотски. Пък един, двама,

трима, които виждаш как с риск на кариерата си, дума да няма, се опитват да вършат друго. А навън, няма поглед навън, няма място за сравнение, книги няма, всичко е както трябва: добре затворено. Именно тези преподаватели въздействаха невероятно върху нас. Сега не мисля, че ние имаме историческа възможност да действаме на своите студенти, защото те разполагат с прекрасни възможности да пътуват из цяла Европа, имат достъп до невероятна информация, всичко се отвори, но има и още нещо. Ако тогава глупостта беше, така да се каже марксистка, тоест едноканална глупост, еднаква и лесна за разпознаване, сега много глупости се препоръчват, самопрепоръчват като не знам си какъв връх на философията и трябва да признаем, че завъртат главите на част от студентите. Съблазняват ги с леснотата, с която се усвояват, та после могат да се вадят пари с тях. А пък със сериозна философия пари никой на този свят не е извадил никога, през всички исторически епохи. Че и трудно се прави име при нас, трябва да минат години. А другаде действително за две-три години човек може да стане европейска звезда, да се усмихва по семинари, да обикаля целия свят, да говори все едни и същи глупости. На този фон вече и пресявката става сложна, защото да изискваш от едно 18–20-годишно дете безпогрешно да избере правилното, е твърде високо изискване, то не може да се предявява на много хора.

– Това, за което говорите, не спада ли към цялата мъгла на постмодернизма?

– Разбира се. Постмодернизмът е закваската. Но, ако отидете в университетите на XIX век, ще забележите същото без постмодернизъм. И тогава е имало самозванци, днес никой не помни имената им. Ако погледнете книжките им, ще се хванете за главата как са привличали с лесно бърборене студентите след себе си, университетска ситуация. Комунизмът беше уникален, там беше унифицирана глупостта. Тя обикновено обаче не е. И в този смисъл сравнението е сложно. Опитвам се да работя за пет, дай Боже десет, човека в един курс (обикновено обаче са по-малко), които разбират. Останалите смятам, че просто ми дишат въздуха, че и го превръщат във въглероден двуокис и доста често им го и казвам. Работя само за тези, у които виждам философски талант, останалите все едно ще забравят това, което са учили, тъй както и огромна част от моите състуденти са го забравили. Или ще тормозят децата в някое училище, или ще заемат поприще, за което това образование няма да им помогне с нищо. Колкото до онези с истинския философски талант, за съжаление европейската академична ситуация в момента е неблагоприятна, академична кариера се прави все по-трудно, местата са все по-малко, изисква-

нията са все по-високи. Затуй малък процент от нашите добри студенти ще продължат по-нататък с академична кариера. Но колкото – толкова.

– А какво, в една обща рефлексия, Ви взе този професионален избор, какво Ви отне, ако Ви е отнел нещо?

– Нищо.

– Нищо? Но Ви даде всичко?

– Е, всичко. Аз съм професионалист, възпитан съм в пролетарски добродетели: работното време да се спазва, да се работи пълноценно, да не чакаме дуендето, ако дойде – дойде, ако не дойде, ще минем и без него. Аз съм работар по нагласата си. И го казвам често, особено на тези студенти, които си въобразяват, че философията е някакво трето небе, визии, видения, измишльотини, простотии, аз им говоря: „Ако можех да правя обувки, щях да правя обувки. Не мога, затова преподавам философия."

– Не съм съгласна за пролетарската добродетел, Вашата е протестантска предимно.

– Тя е занаятчийска добродетел. Майсторът, калфата, чиракът трябва да си стоят на работата и да си работят на мястото. Така че, нищо не ми е взела, дала ми е много: самочувствие, много добри приятелства, възможност да реализирам себе си. Доволен съм от професията си и от професионалния си път също. Но пък той стана възможен по едно конкретно време.

– А театърът къде остана? Освен в критическите Ви статии.

– Боледувах няколко години от скъсването с театъра. Разбира се, ходех на театър, гледам си го, обичам си го, но малко случайно прописах за театър. Много случайно. Бях написал доста ругателна статия срещу моя съгражданин Недялко Йорданов за неговото покушение и убийство на Бургаския театър, и следователно – на бургаската култура. През 1988 година я дадох в „Култура", Стефан Продев я прие, но тъкмо да тръгне за печат, дойде Чернев, който спря всички статии, подписани от Продев. Тя излезе чак през 1990-а. Тогава в Театралния отдел на „Култура" работеха Копринка Червенкова и Митко Стайков, който ми възложи рецензияза постановката на Краси Спасов по Горки. Написах аз една наистина шантава работа, пуснаха я с хм-хм-хм и поръчаха на нормален критик да напише още една. Така тръгна и вървя бавно, докато отидох през 1992 година в Кьолн, почнах да гледам театъра на Гочев, почнах да пиша за него, оттам пък вече и за други. Пиша само за това, което ми харесва, нямам отрицателни статии. Така потръгна с театъра, продължавам. Сега дори съм в журито на „Аскеер" за театрална драматургия. Театърът си остана моя любов, сериозно занимание, но не професионално. Ако не броим критиките ми, ко-

ито минават за добри. Но то пак е аматьорство, защото театралният критик трябва да седи и да си пише статиите, а не за 15 години да пусне едва 20.

– А защо да не Ви е хоби, какво лошо има да е хоби?

– Просто думата хоби не ми харесва, защото я свързвам с поливане на градина. А така е една любов, непрофесионална.

– Искате ли да ми кажете нещо за семейството си, как минавате през времето с жена Ви, с децата?

– Добре, слава Богу. Ние сме съученици с моята жена, тоест от един випуск. Добре, че не в един клас, защото бях труден за понасяне като ученик, лош ученик, дума да няма. Три години след завършване на гимназията се оженихме. Имаме две дъщери. Голямата е вече студентка, малката – в гимназия. Нямам оплаквания. Те понасят много неща покрай мен, защото много време съм ангажиран професионално. Жена ми е художник. Тя също има нужда от време, та се явяват понякога разни … Нали съм женен от 23 години, а като цяло мисля, че имам съвсем приличен семеен живот. Искрено съм доволен от семейството си, то много ме подкрепя.

– Вашите деца имат ли интерес към миналото му, към Бургас?

– Не, не сериозно. Моите дъщери се идентифицират като софиянки, те и двете са родени тук. Отиват с огромно удоволствие в Бургас не само през лятото, имат свои приятели там, но някакъв особен семейно-археологически интерес нямат. Това е някак си естествено за нашето време. Аз съм се учил на семейна и не само, но и на общо културна история от лакардии. Така се учи най-хубаво – разкази, анекдоти за този, за онзи. Те половината не са верни, разбира се, но носят духа. И на нас също, особено в това семейство, в което такива сътресения е имало в средата на XX век, много-много не обичаха да разказват. Трябваше да ги подпитваш, да се досещаш за някои работи, но пък като питаш, говореха. Имам чичо, бил в Белене, такива едни. Затова пък се разказваха други истории – смешни. Изобщо в нашето семейство и в онзи край самото отношение към смъртта е по-особено. На нея никой не ѝ се радва кой знае колко, но също не се схваща като кой знае каква трагедия, ами нещо естествено. По погребенията например, след като сърдечно и честно са оплакали покойния, седнат, пийнат две ракии и тръгнат куп лакардии, свързани предимно с него и предимно смешни. Така човек научаваше за миналото. Аз обичам история от малък. Оттогава чета исторически книжки и имам ухо за миналото. Не е задължително човек да има такова.

– Да, то не се и култивира, това е нагласа.

– Че моите дъщери нямат особен интерес към същите работи, не ме интересува. Дори се стремя те да не знаят с какво се занимавам. Знаят,

разбира се, къде работя, но не им давам публикациите си да четат. Ако проявят нарочен интерес – добре. Това се отнася и за жена ми. Май, че тя не е прочела цяла моя книга досега. Много хубаво. Не смятам, че професията трябва да бъде пренасяна в семейството. Нито някакво обществено признаване или непризнаване трябва да рефлектира върху него; това е частна сфера, която държа да разграничавам от публичната.

– Ще се съгласите ли да поговорите за виждането си за България през втората половина на XX век?

– Лоша, лошо. Вижте, моят баща беше роден в 1925 година. Когато съм се родил, бил е на 35 години, та помнеше това-онова. Например, спомняше си много добре: те, декларирани гърци, а дядо ми – доволно крупен винопроизводител, земеделец. Наши роднини пък, които по договора от 1927 година са се изнесли в Гърция, идвали да ги канят. Ходили нашите на място около Солун – да гледат да отворят филиал, че да има какво да ядат. Ако цитирам татко, той казваше: „Там тогава камъни ядяха.“ Когато почнах да имам поглед върху нещата (значи било е през 70-те години, станало е възможно), нашите роднини взеха да идват; те се втрещяваха от условията, в които живеем. Говоря за бита. Аз не смятам обаче, че ние сме живели бедно тогава в сравнение с останалите българи. Имахме по-скоро добър стандарт, мислех си. Ужас – този примитивизъм, до който бяхме докарани. Уж говоря само за бита, но това може да се отнася до всички останали сфери. Просто България беше ритната силно назад, а ние дори май не знаехме доколко.

Аз наистина съм роден след Априлския пленум, но все пак спомням си как стрижеха бради и режеха крачоли по Слънчев бряг. Помня как не плащаха заплатите на сервитьори във „Фрегатата“, защото имали бради, пък то беше част от костюма им. И смятам, че България с такъв абсолютен кретенизъм, налаган като политическа и културна норма тогава, бе дръпната назад, а младите бяхме особено силно ударени, задето нямахме база за сравнение. За мене например, шокът в началото на 90-те години, когато отидох за по-дълго да работя в Кьолнския университет, беше страшен. Културният шок, научните стандарти нямаха нищо общо с нашите стереотипи. Сега, разбира се, имаме някои нови образци, но те са още доста местни, понеже сме с прекъсната традиция във високата култура. Това, което бе дотогава култура, всичкото бе маргинално или обявено за маргинално, докато нормата беше кошмарна. Това, че България беше върната назад икономически е абсолютно доказуемо, но в културно отношение не е лесно за доказване. Да не забравяме, че европейската култура след Първата световна война бездруго е левичарска. Леви-

чарството е уравниловка, то бива култура за масите, а не за елита. В този смисъл и нашата култура между двете световни войни също е предимно неелитарна. У нас имахме доста богата библиотека, та можех да отсъдя що е ставало в България тогава – то не ми даваше кой знае какво самочувствие. Така, едва сега оценявам: културата ни е била на европейско ниво.

– Дълбоко несъгласна съм с това и бих поспорила. Че е имало силна левичарска тенденция е вярно; то идва, знаем защо – заради покрусата след Първата световна война …

– Но и заради европейските моди, тогава левичарството е мода в цяла Европа, та нашите интелектуалци направо са били нормални европейци.

– Да, но не те са били доминиращата струя, а след 1944-та като че ли се изкривява виждането за доминираща струя в културата.

– Нека да дефинираме левичарството. Нашите комунисти под левичарство разбираха само комунизма. А той е тъкмо една никаква струя, най-бездарната в лявото културно пространство. Аз говоря обаче за социалдемократически, за анархистически течения, каквито в България е имало. Тя е друга култура. Социалдемократът от първата половина на XX век, анархистът, социаллибералът, анархолибералът – всички те са съвсем различни от комунистите, представители на левите течения. Говоря за онези кръгове в изкуството по него време. Вземете един Иван Ненов, който с пролетариата нищо общо няма, но беше социалдемократ до смъртта си. Въпреки всички репресии, които е преживял. Вземете един анархист като Гео Милев със голямото му влияние. Изобщо, ако трябва да отворим дебат за българската култура, тя се гради по един особен начин след Първата световна война. Научих го точно от Иван Ненов. Той твърдеше: „В Кюстендил по време на Първата световна в Генералния щаб бяха всички.“ Питам го: „Кои всички?“ „Ами Борис, Кимон Георгиев, кой ли не.“ И оттам, като препусна през културата… Между другите – Хаджиев, собственикът на „Хемус“; Владимир Василев…

– Имало е културно отделение към Щаба на Българската армия, където бил целият български елит.

– Да, повечето. Но друга малка част от него не се намира там, а някъде из Западна Европа. Да обърнем внимание, че той след Първата световна война не е елитът отпреди нея, ами е нов елит. Само някои от стария остават живи, но губят своето културно влияние. Появява се новият, който е формиран или в Щаба на Българската армия в Кюстендил, или в западните университети по също време. Конфронтацията между тези две сили е много сериозна през целия период до Втората световна война. Тя

е тъкмо конфронтацията дясно-ляво, ако помислим. Или почти, защото Йовков къде да го сложим? Ами Владимир Димитров – Майстора?

– И Елин Пелин даже.

– Елин Пелин и прочее. Но при онзи, които са се самоопределяли вляво, са звучали тогава красиво и ефектно; мощните влияния над тях, било то от Съветския съюз, било от Германия, било от Италия, все си е социализъм. У нас е имало слаба съпротива срещу това течение. Ние сме нямли например изявени християнски автори, нито консервативни. Пък, ако сме ги имали, никой не ги е четял, още докато са били живи. В България нямаме консервативната линия като нормално нормираща нормирана линия.

– За нея трябва по-дълга традиция.

– Дълга традиция и друго самочувствие, различно от това на българската среда, друго образование.

– Консерватизмът не може да се привнесе, за разлика от радикалните течения.

– Не. А оттам вече – и слабите съпротиви. Навярно щяха да се развият като тенденции, те са се развивали вече през 30-те години. Ала идва едно чобанско управление и чобанизира културата.

– Унищожавайки и това ляво, за което говорихте.

– Разбира се, че това ляво е шамаросано, бих казал, най-напред. Защото ако някой си мисли, че Райко Алексиев е бил много десен, ще сгреши. А той е един от първите убити веднага след 9-и септември. По-късно и Жендов е репресиран, и Бешков, и … Изобщо, създава се една ужасна практика, за която напоследък Иван Еленков много говори и пише. (Той проследява ролята на така наречените творчески съюзи.) Ето какво имахме като свой хинтерланд, когато навлизахме в… За нас Радичков, да речем – на първо място го споменавам неслучайно – или Христо Фотев, или Иван Пейчев и Станислав Стратиев, и още десетина-петнайсет имена, бяха си живо откровение. Но знаехме, че това са изключенията от правилото. С това България беше най-тежко ощетена – със създаването на идиотски правила. Те – колкото и да ми е мъчно сега да кажа – петнайсет години след падането на Стената продължават да съществуват. Слава Богу, не те са нормата, но са възможна норма, към която мързеливите умове се прилепят. А мързеливи се срещат по-често от работливите. Говоря за един световен синдикат на бездарниците, негови представители има колкото искате в България, те са наистина здраво солидарни, без това да е някакъв заговор, а солидарност на базата на общи интереси. Не е еволюирала тяхната идейна линия. Жалко е, защото имаме интелектуален елит,

тънък за нашия количествен потенциал. Когато и в него се среща такъв тип нормативност, това може да забави освободеното ни културно развитие.

Но мисля, че е малко рано за резки оценки. Наблюдавам какво се случва в Германия по отношение на националсоциализма. Едва сега, 60 години след края на войната и смъртта на Хитлер, се тръгна към някакви опити за обективни анализи, след като досега беше абсолютно еднозначно осъждането на националсоциализма.

Интервюто взе Евелина Келбечева
17 май 2005 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Проф. Георги Петров

ТРУДНИЯТ ПЪТ КЪМ ИСТИНАТА МОИТЕ ИЛЮЗИИ И ЗАБЛУДИ

I. Какво искам да разкажа?

Отговорът дойде, след като прочетох своите дневници (около 50 тетрадки) и се замислих за главното в житейския ми опит. Установих, че най-същественото е било търсенето на истината – за заобикалящия ме свят и

за собствената ми личност. А самия процес видях като непрестанно поглъщане на информация от всички възможни източници и формиране на убеждения и идеи, които ми се струват верни, логични. След това под влияние на нова информация у мен възникваха съмнения и желание да проверявам доколко тези убеждения са верни. Без да се страхувам да видя и да призная грешките си.

Предварвайки последващото изложение, ще посоча една особена причина за моите съмнения и самокритичност: през есента на 1963 ние – десетина колеги, току-що излюпени кандидати на икономическите науки и доценти, и още няколко експерти – почнахме заедно в една работна група да правим различни нормативни документи за тъй наречената Нова система на стопанско ръководство. Но още през първите месеци между нас възникнаха непримирими противоречия. Моите колеги в групата бяха съгласни с обособяването на държавните предприятия на стопанска сметка и самоиздръжка, и с обвързването на заплатата на трудовите колективи с резултатите от дейността им, но при запазване на задължителните показатели на държавния план, административните цени и „индивидуалните“ данъци и нормативи. Аз се стараех по всички възможни начини да ги убедя, че държавните предприятия не могат да се самоиздържат и да бъдат обособени, заинтересовани и отговорни стокопроизводители, ако държавата им нарежда какво да произвеждат, на кого и по какви цени да продават, а накрая да им балансира приходите и разходите (по план и фактически) с „индивидуални данъци“.

Спорехме по цели дни, понякога твърде разгорещено. Като се прибирах вкъщи, питах се възможно ли е всички без изключение да грешат, а само аз да съм прав. И почвах да проверявам отначало докрай моите убеждения. Четях отново Маркс, Ленин, Адам Смит и съвременни икономисти, за да намеря нови аргументи; пишех доклади, статии и книги, заклеймявани веднага от пъргави автори като „ревизионизъм“ и „пазарен социализъм“. Все повече затъвах в блатото на ревизионизма (според защитниците на партийната линия). Но докрая така и не успях (поради външни обстоятелства и вътрешна нагласа) да се избавя напълно от илюзиите за обществената собственост и държавното ръководство на стопанството.

Сега си мисля, че мотивите, които са ме карали да търся и доказвам истината (и неволно да греша по безкрайния път към нея), са били два: единият е удовлетворението, щастието от познанието и от силата, която то дава на човека. Другият мотив е вътрешната потребност (интересът) да бъда полезен за другите хора, да правя добро, използвайки знанието.

Струва ми се, че този мотив е преди всичко проява на генетично обусловено качество, формирало се в процеса на естествения отбор. В нормалното общество човекът, който е добър към другите, може да разчита, че и те ще се отнесат към него така. А ако им причинява зло, и те ще му отвърнат със същото. Или пък Бог (невидимата сила) ще ги накаже, ако не на тоя, поне на оня свят. Тези истини най-напред узнах от безбройните прочетени в детство приказки, а след това от романите на руски и западни хуманисти, запълващи рафтовете на нашето селско читалище. Много десетилетия по-късно ги открих и в литературата за Древния изток и древна Гърция. Но не мога със сигурност да твърдя, че те се потвърждават напълно в живота. Аз и моите близки приятели все пак вярваме в тях. Познавам немалко хора, които ги отхвърлят като идея и като лично поведение.

II. Недоволството на „експлоатираните“

Когато на младини трябваше да пиша поредната си автобиография за съответна държавна или обществена институция (които май не се различаваха много), винаги се затруднявах по един съществен за времето на „социализма“ въпрос: какъв е моят произход – от бедно или от средно селско семейство. И пишех без угризения на съвестта ту едното, ту другото. Но знаех, че „бедното“ даваше невидими предимства, а „средното“ можеше да събуди съмнения.

Причина за моите колебания беше реалността: моят баща си беше беден селянин с десетина декара земя, получена след делбите между многобройни предци. Майка ми е била кръгло сираче от Павликени, отгледано (слугувало до женитбата си) в Бяла Черква, в семейството на дядо Атанас, брат на моя дядо Петър. Но е имала някаква зестра, с която и с още спестени пари баща ми накупил постепенно още десет декара. Насадил десертни лозя на телени конструкции и заедно със заварените те станали осем декара. Освен това през моето детство имахме 50–60 овце, две биволици и една тъмночервена кобила Роза. Всяка година те раждаха приплод. Но нивите не стигаха за изхранване на четиричленното ни семейство. Обработвахме през различните години между 20 и 40 декара чужда земя на „ерия“ (изполица). Всяка втора крина жито при вършитбата насипвахме от улея направо в чувала на собственика на земята, който стоеше там и наблюдаваше. а всяка втора кола с мамули от нивата откарвахме в неговата къща. Веднъж седмично сутрин много рано отивах с каруцата на бостана, напълвах я с дини и половината от тях разтоварях пред

дома на собственика на земята дядо Митьо (преди още неговите градски внуци да бяха се събудили).

Моят баща, комсомолец и комунист от 20-те години на миналия век, но отказал се от политическа дейност, наричаше тези отношения експлоатация.

Изглежда аз най-силно усещах експлоатацията, защото за моите 12–14 години бях твърде слаб и нисък, а работех почти наравно с възрастните. Много ми тежеше. Особено оранта с плуга, теглен от двете биволици. Редом с мен ореше баща ми с кобилата, впрегната в копачката. Моето задължение се състоеше да вървя след плуга, да подвиквам на тежко пристъпващите животни и да ги побутвам с остена. Плугът си ореше сам, закачен за желязна количка с две колела. На края на браздата го натисках на една страна, за да падне, а след като биволиците под моя команда се обръщаха и хващаха следващата бразда, изправях го отново. Наглед нищо особено. Но когато цял ден вървях с боси крака по буците под палещото слънце, аз капвах от умора. Единственото спасение идеше пак от умните животни. Щом станеше твърде горещо, по-старата биволица, Пена, която винаги вървеше в браздата, спираше за почивка и дори лягаше. С никакви викове, закани и бодване тя не тръгваше, докато не мине определеното от нея време. И аз блажено се отпусках на земята. А наближи ли обяд, носех бъкела и поливах черните животни по главите, за да благоволят отново да тръгнат. Накрая моите мили работнички (които между другото ни даваха и най-вкусното мляко) вече изобщо не искаха да мръднат. Тогава изваждах жеглите на хомота, те се измъкваха от него и с неочаквана пъргавина сами поемаха към близката река. Баща ми също разпрягаше кобилата, вземаше торбата с храна и бъкела и ние се спускахме към изворчето на брега, бълбукащо под старата върба. Биволиците лягаха в топлата вода, дори главите си скриваха в нея. Кобилата Роза нагазваше в дълбокото, за да се спаси от рояка мухи. С баща ми се изкъпвахме, после обядвахме и почивахме, докато пладнешкият зной поспадне. Ободрен от краткия сън под върбова сянка, изкарвах биволиците от водата, намазвах с тиня гърбовете и главите им и всички се връщахме на нивата, за да орем до вечерта.

Вървейки цял ден след плуга, аз се спасявах от еднообразието, като си мислех за прочетените книги, за разказите и стиховете, които сам пишех в своя дневник и си мечтаех за нещо хубаво, което ще се случи в неясното и безкрайно отдалечено бъдеще.

По-тежка работа от орането беше жетвата и вършитбата. Отначало не ми даваха да работя със сърпа, затова събирах след жетварите ръкойки-

те, трупах ги на въже от навити житни стръкове. Баща ми ги връзваше на тежки снопове. После ги влачехме на едно място и правехме дълги редици от кръстци. Стърнището драскаше до кръв босите ми крака. След приключване на жетвата товарехме снопите на биволската кола и конската каруца, за да ги откараме в нашия двор. Там ги нареждахме на две високи камари, между които щеше да застане вършачката.

При вършитбата аз и някой по-голям от мене избутвахме сламата към плевнята, аз се качвах върху нея да я разстеля и стъпча под парещия като жарава циглен покрив. От горещината и праха само след няколко минути почвах да усещам, че се задушавам и сърцето ми бие, като че ще се пръсне. Веднага се спусках долу и отивах при вършачката, където в един грамаден сандък течеше от улея наистина златно зърно. За почивка разгръщах чувалите и записвах с кръстче всяка пълна крина, която някой от по-възрастните изсипваше в тях. Четиринайсетата или петнайсетата крина отиваше в чувала на вършачкаджията като ишур (десятък). Вършитбата понякога продължаваше цял ден или през нощта. Снопите от нивата на ерия трупахме в камари на самото място и там идваше машината да ги вършее.

Най-тежко за мене бе лятото на 1942 година, когато моят баща, заедно с още 25 комунисти и земеделци от селото беше на лагер в Демир Хисар. И сега си спомням голямата чужда нива над Махленския път, засята с царевица. Аз я орях между редовете с копачката, а мама и чиракът копаеха. Така дни наред. После оряхме и копаехме лозята и вършехме сами цялата друга работа.

Когато в края на юли баща ми се върна от лагера, той ми донесе фотоапарат, купен от негов другар – лагерник. На една от снимките, които сам направих тогава, се вижда малко момченце, станало на „кожа и кости“, по думите на мама. Тя все ме жалеше и ме лекуваше като се разболеех (от работа или от лудуване).

В дневниците от гимназиалните години много често съм отбелязвал, как до обяд съм работил на нивата или лозето, а оттам с колелото съм отивал направо на училище (в Павликени, а от 1946 – в откритата в нашето село Бяла Черква гимназия). Пак в тетрадките съм изплаквал мъката си, че вечер краката ми се подкосяват от умора, че не успявам понякога да си прочета уроците, че съм слаб и боледувам често. И съм се възмущавал от тежкия живот на бедните и охолството и „безделието“ на богатите. В прегледа на международните събития, които всяка седмица правех в дневника си, изразявах надеждата за скорошна победа над фашистка Германия, за революция и падане на диктатурата, за обща собственост на земята и фабриките. Твърдо вярвах, че след победата целият ни живот ще

стане друг: няма да даваме половината от житото си на чорбаджиите, няма да обработваме с биволиците и конете малките ни нивички. Като в Русия трактори ще орат безбрежните блокове, комбайни ще жънат и вършеят едновременно. Ще има равенство, без бедняци и богаташи.

Ако някой по това време ми кажеше, че държавата при социализма ще заповядва на кооперативните стопанства (българските колхози) какво и колко да произвеждат, а чрез задължителните държавни доставки ще им взема почти цялата продукция на символични цени, щях да го нарека лъжец и защитник на богатите. Дори не си представях, че вместо свобода и демокрация ще се установи нова тотална диктатура, въпреки че от някои чужди радиостанции бях чувал бегло за лагери, съдебни процеси, убийства и глад в Русия.

Аз вярвах и чаках революцията като избавление от непосилния за мен труд, от експлоатацията и „фашистката диктатура“. Когато през 1943 станах член на нелегална ремсова група, вече си мислех, че и аз се боря за промяната. Плащах членски внос, четях нелегалните вестници (на циклостил) и дори написах стихотворение за вестничето, създадено от ремсовия ни секретар Ангел и напечатано от Алекси, служител на фирма „Куюмджиев“. На мене, като най-малък, последен предаваха тези материали със строгата заръка, след като ги прочета, веднага да ги изгоря. Което аз добросъвестно изпълнявах. След 9 септември Ангел се сърдеше, че не съм ги съхранил като документ за нашата активност (която тогава лесно можеше да се разкрие и да ни погуби).

А все пак бил съм щастлив през моето детство, колкото и да изглежда странно при постоянния и често непосилен труд. В определени моменти съм осъзнавал своето щастие, писал съм за него в дневника и дори в едно свободно съчинение „Радост“, което учителката Георгиева ме накара да прочета пред нашия IV „ж“ клас, а учениците изпратиха с ръкопляскания. Тогава съм усещал интуитивно, а сега съм убеден, че главният източник на моето вътрешно удовлетворение е бил самият труд, изумителната красота на нашето равно поле, на реката и надвисналите над нея последни гънки на Балкана. И разбира се, радостта ми е избликвала от безкрайната енергия и безгрижието на младостта. Аз съм работил в своето стопанство, за себе си и по своя воля, както всички у дома. Нямаше заповеди и друга принуда, освен разбирането, че ако не работим, ще гладуваме. Когато съм свършвал някоя работа, освен умората съм изпитвал удовлетворение и скрита гордост – справил съм се, помогнал съм в семейството. Истински съм се наслаждавал на почивките вечер, при лошо време и през снежните зимни дни.

Самият труд беше безкрайно разнообразен и това също го правеше поносим, а нерядко и приятен. Продължителното оране и копане, мъчителната жетва и вършитба все пак свършваха, а аз се захващах с безброй други дейности. Една от тях беше да помагам на мама при тъкането на памучни или вълнени платове на дървения стан пред старата ни къща, като намотавам на мотовилката изпредените още през зимата кълбета, а после от гранчетата пълня с чекръка „масурите“ и „калмуканите“. Нишките от тези „калмукани“ бяха за основата, която навивахме на кросното. На края аз трябваше да промушвам всяка нишка на основата през „нищелките“ и „бърдото“, защото моите очи „по-добре виждали“. Дори се опитвах да тъка, като прокарвам совалката с вътъка през основата и удрям върху тях с бърдото. Не се справях, защото краката ми трудно стигаха до педалите, които дърпаха нищелките.

В горещите дни в начало на лятото започваха да се роят пчелните кошери, което най-често се случваше с „тръвните“ – плетени и измазани отвън с глина конусовидни кошници. Аз следях роя и когато той се натрупваше като свисло на някое клонче, се качвах и го отрязвах внимателно. После с едно въженце го спусках долу, където го поемаше майка ми. На края вкарвах роя в нов кошер (плетен или дървен), като предварително го натривах с маточина, която привлича пчелите. Най-внимателно наблюдавах в кошера да влезе царицата, защото без нея пчелите отлитаха.

Но най-голяма част от времето ми отиваше в грижи за животните. Още съвсем малък пасях овцете на поляната над нашата къща, а после участвах и в доенето им. Сутрин рано изкарвах биволиците (когато не работехме с тях) в селската чарда, вечер ги посрещах при реката, в която се разхлаждах, докато ги чаках. Когато не отивах на нивата или на училище, сутрин рано слагах в торбичката хляб, сирене, варени яйца, кратунка с вода, някой роман и дневника си, и отвеждах биволиците на паша. Поточно те ме отвеждаха, защото карах Пена да си наведе главата, стъпвах над рогата ѝ, след което тя ме хвърляше върху широкия си гръб. Там се настанявах удобно и през бавното и продължително пътуване до Корията си четях книгата и закусвах едновременно. (Мама не ме виждаше, за да ми се кара за „вредния навик“.)

Като си мисля сега за детските – ученически години, разбирам, че в тях е имало всичко – и добро, и лошо, и сиво ежедневие, и запомнящи се събития, но те са били най-безгрижни и щастливи. Тежкият (но не „робски“) труд в малкото, почти самозадоволяващо се семейно стопанство изглежда ме е научил за цял живот да не бягам от трудности, да разчитам на себе си, сам да търся решение на своите проблеми. Бедност и експлоата-

ция имаше, но голямото мнозинство от хората в селото работеха своите ниви и лозя, отглеждаха домашните си животни и към края на трийсетте години явно почнаха да се замогват. Дори в най-лошите военни години глад нямаше, но в хляба слагахме трици и царевично брашно, та ставаше жълтеникав и напукан.

Малко преди войната баща ми, с още двама съдружници, си купиха на старо вършачка (с един барабан) и трактор „Фордзон“. След дълъг ремонт, в който наред с омазнения и някак смачкан машинист участваха и съдружниците, през лятото машината заминаваше да вършее в близкото село Добромирка. През останалото време тракторчето стоеше в нашия двор, а аз няколко пъти палех мотора и правех кръгчета (за което си понасях наказанието). Баща ми се опитваше с него да оре нивите, но то беше слабичко, често гаснеше. Окуражени от печалбата, която вършачката им донесе, съдружниците я продадоха след две години и купиха друга, с два барабана и мощен дизелов трактор „Император“. Но още на първата година претърпяха провал, вършеейки някъде из Добруджа, та набързо продадоха машините.

Така приключи поредният (и последен) опит на баща ми да забогатее и стане капиталист. А иначе той „експлоатираше“ чужд труд в лицето на чирака, младо турче от Свищовско, което идваше през април и си отиваше по Архангеловден.

Очакванията за близка промяна в обществото ме караха още по-активно да следя събитията по вестниците и от различните станции на „запечатаното“ радио, да пиша прегледи, разкази, стихове и дори романи, в които изливах своите чувства.

III. Идеология и реалности

Нямаше граници моят възторг от смяната на властта на 9 септември 1944. Не се усъмних в твърденията, че това е резултат на „всенародно въоръжено въстание“, а не преврат, облекчен от навлизащите в България руски войски. Знаех твърдо от вестниците, радиото и речите по събранията, че властта на Отечествения фронт, начело с Българската работническа партия (комунисти) е народна и демократична. Когато на площада един по-голям младеж – англофил, ме запита иронично разбирам ли какво е диктатура на пролетариата, аз без запъване издекламирах, че това е власт на мнозинството над малцинството. На моите петнайсет години и през ум не ми минаваше, че мнозинството ще бъде съвсем скоро подчинено на „любимите“ партийни и държавни ръководители. А който не

одобряваше или критикуваше партийните решения, щеше да бъде смятан за враг и да бъде санкциониран – за пример и назидание. Най-ефикасните и почти невидими санкции бяха икономически. След национализацията на индустрията, банките и земеделските машини и „масовото“ коопериране на селяните, партията практически се разпореждаше не само с държавния и съдебния апарат, но и с всички средства за производство. За да работиш и да си изкарваш прехраната, трябваше да се съобразяваш с волята на единствения, монополен собственик над условията за труд и над произведените блага. Колкото си по-верен и активен привърженик на „ръководната сила“, толкова повече предимства и облаги получаваш. Ако се съмняваш и не одобряваш и, не дай Боже, явно изразяваш своето „негативно отношение“ (например, критикуваш хора или действия на властта), ти сигурно си обречен на опасности и несполуки в живота.

През първите години след Девети септември моята вяра и ентусиазъм се проявяваха в активна обществена дейност. Нелегалната ремсова група от десетина момчета се превърна бързо в голяма организация от 60–80 членове. Записваха се по разни причини: Едни, за да получат по-лесно бележки от Отечествения фронт за следване, казарма, служба. Други, за да не гледат на тях с лошо око, че по-рано са били бранници; трети заради модата и рядко по идейни причини. Немалко станаха членове на ЗМС, следвайки традицията (от нашето село бяха земеделските водачи Цанко Церковски и Райко Даскалов) и примера на своите бащи. Скоро младежката земеделска организация започна леко да „позеленява“, но не отиде до края и не се разцепи. Останахме си със споровете, особено на ученическите събрания: за демокрацията, за свободата на печата и по други остри въпроси.

Като член на ръководствата на РМС и на ученическата организация аз правех стенвестници, печатайки материалите на една голяма, полуразвалена пишеща машина. Изнасях доклади на събранията. Участвах в организацията на агитки и забави. С нашите програми дори ходихме в две съседни села. За да стигнем до Красно Градище газихме студените води на река Росица, брули ни острият есенен вятър. Бяхме герои. Но някои се разболяха и сред тях, разбира се, и аз. Едно от момичетата само за две години почина от туберкулоза.

През лятото на 1945 от Околийския комитет на РМС ме изпратиха на ученически лагер-школа в палатки на поляните над Троянския манастир. Първият в живота ми курорт. И първите лекции и семинари по политическата икономия и история на партията. Преподаваха ни обучени в затворите преди 1944 членове на Областния комитет в Плевен – Милко Ба-

лев, Рекс и Ленко Калчев (който беше от нашето село). Не всичко разбирах, въпреки че бях вече прочел някакви книжки по марксизъм.

В лагера почти всичко ми се харесваше. Дори строяването, утринната гимнастика, нощните дежурства със заредени пушки. Но най-хубавото беше къпането в хладните води на Черни Осъм близо до манастира. Срещнах добри, остроумни и весели момчета и с някои станахме приятели. Но имаше заядливи и егоистични младежи. Всички си изпатихме от дългото пътуване по разбитите прашни шосета от Плевен до Троянския манастир и обратно в раздрънкани, бракувани от армията камиони. Преживяхме нощна тревога със стрелба от шмайзери, бягство и пълзене към гората, а после смях и закачки за нашия страх.

През последните две години от моето учене в шести и седми (последен) клас на белочерковската гимназия ме избираха за председател на ученическия комитет на ЕМОС. По своя инициатива, без да чакам нареждания и упътвания от горе, организирах събрания, заседания, съревнование, чествания и всякакви други, пишех и изнасях доклади. Ядосвах се, че учениците все по-малко се интересуваха от такива (като правило формални) мероприятия. В дневниците си от това време често се оплаквах, че съм прекомерно зает, та не ми стига времето за уроците, че понякога се свивам в час и допускам грешки, защото съм преуморен.

Като завърших през лятото на 1947 гимназия (втори по успех), Околийският комитет на РМС ми съобщи, че няма да замина на бригада (бях се записал за Перник– Волуяк) и няма да следвам, а ще постъпя на работа в комитета като завеждащ отдел „Учащи“. Дори не помислих да възразявам. Точно една година работих там. Обикалях пешком или със стария си велосипед (автобуси нямаше) училищата и ремсовите организации в цялата околия, поставях задачи, говорех по събрания, набирах бригадири. През това време не само аз, но и всички от комитета, се убедиха, че не ставам за организационна и ръководна работа – бил съм мек, не умея да нареждам и да изисквам, обичам да си чета и съчинявам. С облекчение приех решението да ме освободят, но с условие да отида през двата летни месеца в Околийската младежка бригада за заместник– командир. Преди това се явих на приемните изпити по история и български език за студент в Софийския университет. Бях приет в специалност българска филология (четвърти по ред).

На бригадата през лятото проявявах прекалена активност. Бригадирите правеха на една поляна до реката тухли (близо два милиона броя). Работата с калта под изгарящото слънце беше много тежка, а повечето бригадири – ученици и ученички – твърде малки и слаби. Беше ми жал-

но за тях и съвестно. Затова обикалях звената да помагам на изоставащите. През нощта ставах да проверявам дежурните пазачи. Резултатът: изчезна ми тежката аритмия, която цяла година ме мъчеше, и забравих що е болест.

През онези и следващите години в моето съзнание взеха да се появяват въпроси, на които нямах отговор, нито някой да ми каже нещо определено и убедително. Например: защо и кой бе убил без съд и присъда шест-седем човека от наше село, заровени в незнаен гроб? Сред тях беше бащата на мой съученик, собственик на фабрика в Павликени, пътуващ всяка сутрин на работа със своя автомобил. Никой не беше чувал той да се занимава с политика или да върши нещо лошо. После, като срещах неговия син И. Д., изпитвах истинска мъка, срам и вина за причиненото на неговото семейство непоправимо нещастие. За останалите жертви на нечия злоба и произвол също не знаехме защо са били убити. Хората говореха, че единственият партизанин от селото, станал след промяната милиционерски началник, се държал грубо, дори биел, а други активни комунисти се възгордели или се облагодетелствали от службата си. В моето съзнание тези случаи по никакъв начин не се връзваха с идеалите на новия строй. Опитвах се да успокоявам съвестта си с предположението, че това са отделни изключения и извращения, неприсъщи на социализма (който още не бил изграден).

При изборите за Народно събрание през 1946 се правеше твърде груба, понякога агресивна агитация, особено към тъй наречените кулаци. А в села със силна опозиция като нашето резултатите сякаш се манипулираха, например чрез подмяна на жълти с червени бюлетини.

Не бях убеден, че осъдените водачи на опозиционни партии и разстреляният Никола Петков са били чужди шпиони. Още по-малко вярвах в такова обвинение срещу секретаря на БКП Трайчо Костов, разстрелян след нагласен процес (дебелата книга с протоколите на който по-късно прочетох), а също срещу професор Иван Стефанов.

Мои приятели ми разказваха за партийните наказания, понижения в военно звание и уволнение от армията на нашия съселянин Начо Филев – претърпял най-страшните инквизиции в полицията и направил опит да се самоубие, за да се избави. Той се опитал да защити Борис Копчев (партизански ръководител в нашия край, а след 1944 генерал) срещу несправедливо партийно наказание и се противопоставял открито на разпореждания на висши ръководители, в това число и на Тодор Живков. След години, когато все пак разрешиха на Н. Ф. да стане председател на ТКЗС в нашето село, аз се запознах с него и дълго разговаряхме. Той беше висок,

с голямо красиво лице и топъл поглед. Помислих си, че хора с такава интелигентност, принципност, доброта, човечност, но и безкомпромисна прямота и твърдост, не могат да живеят в нашето „социалистическо“ общество. Скоро той беше „освободен“ като председател на ТКЗС, а след няколко години тихо угасна (като последица от мъченията и опита в ареста да си разреже стомаха и червата с бръснарско ножче).

Когато през летните ваканции в 1949 и 1950 година си идвах на село, някои мои познати се оплакваха, че баща ми твърде много ги притискал да се записват в новообразуваното кооперативно стопанство, на което той станал първия председател. Особено съжаляваха (а жените плачеха) за отнетите им биволици, коне, каруци, плугове и сеялки, за всичко, което с толкова усилия и жертви са събирали. С още няколко активисти моят баща наистина полагаше неимоверни усилия да организира и контролира новата, непозната колективна стопанска дейност, да изгражда стопанския двор, да решава спорове, да изпълнява държавни доставки. Почти не го виждах в къщи. А когато си идваше, мълчаливо си лягаше в кухнята, свит от поредната бъбречна криза. На втората година баща ми беше снет от председателския пост за недисциплинираност и неизпълнение нарежданията на околийските и областни началства. След това много години работи на полето като обикновен кооператор. Успокои се. За излекуване на бъбреците помогна и пелиновото вино, което сам си правеше от гроздето на нашите лозници.

Членовете на младежките организации и на партията виждаха „негативните“ явления и процеси около себе си. Някои се отдръпнаха и замълчаха. Други се опитваха да критикуват „нередностите“ и „виновниците“ на партийни събрания. Виковете и караницата се чуваха през отворените врати на партийния клуб. Особено високо и ядосано (а понякога нецензурно) говореше моя баща. Но след години всичко утихнаха. Най-голямата част от останалите в партията селяни си гледаха работата и ползваха дребните облаги от принадлежността си към управляващите. Заради ползата или заради „идеалите“ те подкрепяха властта и изпълняваха указанията поне формално. По-алчните и безскрупулните, настанили се на различни длъжности, се стремяха по всякакъв начин да се облагодетелстват. И колкото по-нагоре в йерархията бяха, толкова апетитите им ставаха по-големи, а действията – по-брутални.

В края на септември 1948 заедно с още 150 младежи и девойки заминах да следвам в Съветския съюз (на мястото на околийския ни секретар Попов, който се оказа зает). Откара ни товарен кораб от Бургас до Одеса. Изпитвах огромно вълнение и радост.

В общежитието на Ленинградския финансово-икономически институт живеех в една стая с още трима местни студенти – един украинец – Федя, един якут – Сенка, и двама руснаци – Коля и Миша. Имах и други близки приятели. Сред тях аз бях идеалистът и горещият защитник на социализма, на колхозния строй, на общата собственост. В късните нощи, легнали си на „койките“ след вечеря и игра на домино или на карти, моите съквартиранти понякога се отпускаха да говорят за своя живот. Тихо, без коментари, без емоции. Николай разказваше за страшния глад в Тамбовските села през 1946, за умиращите деца с подутите кореми, за безизходната бедност на колхозниците, които не получавали почти нищо, освен няколко чували с картофи. Между другото споменаваше за председателите на колхоза и на селсъвета, забогатели, построили си хубави къщи. За подобни неща шепнеха и другите. Аз наивно се опитвах да ги успокоявам, че след страшната война и разрушенията за тях е тежко, че с извращенията се води борба, че ще стане по-добре. Те не ми възразяваха никога. По-късно разбрах защо.

През първия семестър се наложи да уча по 15 часа на ден (по написан график), за да наваксам своето закъснение. През почивките се разхождах из града, най-често с Федя или Николай.

Нашият институт (настанен в масивната полукръгла тухлена сграда на Централната банка на Царска Русия) се намираше в самия център – на Канал „Грибоедов“ – зад Казанския събор, съвсем близо до Невски проспект, където се извисяваше „Домът на книгата“, а по-нататък по канала се виждаха пъстрите кубета на църквата „На крови“. Бях опиянен от широките прави булеварди с красиви сгради, градини, паметници, величествената Нева, Зимния дворец, бронзовият Петър Първи върху изправения на задните си крака кон. Ходех на опера и балет в Мариинския театър, Малий театър, в Музикалната комедия. Пиеси гледах в Пушкинския, Горковския и други театри. Не пропусках новите филми. През септември и през юни често за цял ден отивахме в Пушкино, Петерхоф, Ораниенбаум, на Кировските острови.

На 7 ноември вървяхме в плътни колони по Дворцовия площад и скандирахме „Сталин!“, „Попков!“ (първи секретар на Обкома). Само след няколко месеца се чу слух, че той и много ръководители на Ленинград са свалени, арестувани и съдени за вредителство. А след още известно време при нас дойдоха нови преподаватели (Русин, Рабинович и други) – бивши ръководители на финансови служби, уволнени след чистката и избегнали по чудо затвора. Много години по-късно професор Рабинович, вече като завеждащ катедра „Финанси“, дойде на конференция в Бъл-

гария и при пътуване из страната ми разказваше за ужасите на разследването и процесите. Преди това обаче, когато аз гостувах на Института и изнасях лекции пред преподаватели и студенти, той неизменно присъстваше и внимателно, но твърдо коригираше моите „крайни“ оценки за пазарните реформи.

През четирите години в Ленинград аз старателно учех „по източниците“ и записките на лекциите, защото учебници нямаше. Лекциите по повечето специални предмети ни четяха изключително образовани, вече твърде възрастни професори (например, по право – Райхер, по статистика – Ротщейн). Не такива бяха преподавателите по идеологическите дисциплини. Четях и препрочитах „Капитала“ на Маркс, особено първия том, основните съчинения на Ленин, статии в научните списания. Неотразимата логика на Маркс ме възхищаваше. На семинарите по политическа икономия бях най-активен. Често спорех. Веднаж неволно казах, че Заматаев, „*староста*“ на нашата 101-ва група, висок и слаб бивш фронтовак, неправилно е разбрал Маркс. Бях крайно изненадан от острата реакция и уплахата, която моята невинна забележка предизвика. И този път със закъснение установих, че колегите най-много се страхуват да не бъдат обвинени в неразбиране или извращение на марксизма-ленининизма.

Крайният резултат беше, че придобих самочувствие и с готовност отговарях на всеки въпрос по теоретичните дисциплини, поставен от моите приятели в трескавите часове преди изпитите. Но по някои специални дисциплини като счетоводство Федя дълго ми обясняваше елементарни според него неща и отегчен ме наричаше гальовно „*пеньок*“ или „*утюжок*“. Моите усилия бяха възнаградени: Получавайки през 1952 година диплома (само с отлични оценки), имах самочувствието, че зная и разбирам икономическата теория и специалните предмети.

Напуснах през лятото на 1952 Ленинград с огромна тъга – за приятелите, за града и безгрижната младост.

IV. Откритията и илюзиите за „пазарния социализъм“

През летните месеци тогава си живеех в бащината къща на село. Никой не ме потърси и не ми предложи работа. Идвах два пъти в София, попитах тук и там, но без резултат. Едва в края на септември ми се обадиха от Висшия икономически институт, че съм назначен за асистент в катедра „Финанси и кредит“. Постъпих и почнах веднага да водя упраж-

нения по „Държавен бюджет“ при професор доктор Георги Свраков, а след три семестъра четях и лекции. Заварих няколко познати между асистентите (също учили в Русия) и студентите. Бях само на 23 години. Нямах квартира, живеех временно при приятели. Едва през зимата се настаних в северна стаичка срещу трамвайната спирка на „Заимов“, точно над миризливия рибарска магазин. Съквартирант ми беше мълчалив служител, който щом се прибереше, заспиваше непробудно. Аз обаче дълго не можех да свикна с гърмящите под моя прозорец трамваи. В тази стая не можеше да се стои и работи. Но беше подходяща за веселите ни ергенски сбирки около печената пуйка и дамаджаната с червено вино, изпратени ми от родителите.

Първите дванайсет години като другите млади асистенти водех упражнения и четях лекции (по 15–16 часа седмично), вземах аспирантските си изпити, пишех дисертацията си (за печалбата на предприятията) и успях да я защитя без усложнения в 1958. След още пет лета станах доцент. Работех много – обикновено в стаичката на Катедрата от пет квадратни метра на последния етаж към улица „Стефан Караджа“. На обяд си поспивах върху бюрото или върху няколко стола. Не бързах да правя кариера, въпреки че парите никога не стигаха – започнах със 72 лева месечна заплата, която бавно растеше с „успехите на социалистическото строителство“. По различни причини хонорарите от публикациите ми бяха редки и слаби. При тези условия (още живеех в половин стая) един снежен мартенски ден на 1955 решихме и сключихме граждански брак с Ваня (абитуриентка – филоложка от Пазарджик). След като обядвахме в ресторант „Опера“ с кръстниците, пратихме уведомителни телеграми на родителите. Изглежда пълната изненада съвсем не ги е зарадвала. Веднага започнаха да пристигат, за да видят какво е станало, какъв им е зетят, каква е снахата. Като ни видяха, май се успокоиха и им мина ядът. Даже уредиха голяма сватба в Пазарджик – такъв бил редът. Същата година ни се роди дъщеричка, която по общо съгласие кръстихме Весела. И не сбъркахме. Повечето време тя си стоеше при бабите в провинцията, защото в едностайните частни квартири, които обитавахме по различните краища на София, нямаше условия. Едва през 1960 се преселихме в наш апартамент на улица „Незабравка“, построен със заем и струващ 6500 лева в сегашни пари.

Моите истински житейски приключения и, бих казал, катаклизми, започнаха внезапно (както и другите неща в моя живот) през лятото на 1963. На морето, където бяхме с децата, Весела и едногодишния Юри, получих съобщение да се явя при министъра на финансите, за да ми връчи заповед

за ръководител на несъществуваща научна група към Министерството (по съвместителство). Разбира се, никой не беше ме питал. Аз пратих съобщение, че не възразявам, но ще дойда, като ми свърши смяната.

След това за кратко време проведох конкурсни изпити (за нашата група не важаха академичните формалности), на които поканих завършили през предишните години добри мои студенти. С изключение на един те издържаха. Министърът им издаде заповеди и в края на септември те се хвърлиха в научната работа. Работен кабинет ни беше библиотеката на Министерството в една голяма стая на партера. Съставихме план и почнахме да съчиняваме. Не зная колко сме успели на научното поприще, но повечето от колегите станаха през различно време големи финансови ръководители (министри – двама, заместник-министри и други). И от Финансовата катедра излязоха двама министри и заместници. За добро или за лошо.

Аз също седях в едно ъгълче на библиотеката и пишех. Темата ми – за стоковите отношения и ценообразуването – беше наложена от нови, съвсем непредвидени обстоятелства.

През септември моят приятел от студентските години в Ленинград Давид Давидов, доцент и заместник-председател на Комитета по труда, ми съобщи, че по указание на Тодор Живков ние двамата трябва веднага да напишем докладна записка от Първия секретар до Политбюро, получила после заглавие „За нова система на планиране и ръководство на народното стопанство“. Без отлагане седнахме в една стаичка на Министерския съвет и за седмица изпълнихме „секретната“ задача. По точно аз пишех, а Давид диктуваше, като понякога поглеждаше в някакви листчета. После разбрах, че това са вероятно бележки от посещението, което той и Гриша Филипов бяха направили в Югославия, за да се запознаят с тяхната система на работническо самоуправление. Много ми допадна тази система, защото за нещо подобно, но по-общо и теоретично, си мислех и пишех през последната година.

В процеса на работата аз като записвач почнах все по-често да се намесвам с допълнения, поправки, аргументация. Най-активен бях при излагането на недостатъците и противоречията на съществуващата у нас административна и бюрократична система на планиране, ценообразуване, оценка и заплащане на труда, договорни връзки, капитални вложения. Бях ги вече изучавал и критикувал. А при написването на наложителните промени теглех към по-ясни и крайни формулировки за истинска самоиздръжка и самостоятелност на държавните предприятия, за договорни стоково-пазарни връзки и цени, за ограничаване на директивните показате-

ли, за единни данъци и по-пряко обвързване на заплатата с крайния резултат – печалбата. Всички написани през деня и прономеровани листове изпращахме по куриера на Милко Балев, тогава помощник на първия секретар. На другата сутрин ги получавахме обратно с много съкращения, поправки и допълнения. Те всичките бяха в посока на запазване централизираното планиране и държавния контрол върху цените на мнозинството стоки. По някои от съвсем неприемливите поправки възразявахме. Накрая обикновено се стигаше до по-обтекаеми формулировки, които впоследствие всеки си тълкуваше според желанието.

Докладната записка беше утвърдена от Политбюро на 9 октомври 1963. Още на другия ден получих подписана от Т.Ж. заповед за създаване на работна група, която да подготви въвеждането и прилагането на тази „Нова система“. В състава бяха включени 10–15 специалисти, повечето от ВИИ. Като ръководител на групата прочетох своето име. Разтревожих се и се смутих. След като мислих един час, позвъних на Белински, другия помощник на Т. Ж. Казах му, че моля да бъда освободен от ръководенето на работната група, защото сега пиша голяма книга за стоковото производство и цените и ще е по-полезно да я завърша, а групата да ръководи някой друг. Премълчах, че се отказвам и поради появили се вече съмнения в намеренията на ръководството да направи истинска пазарна реформа. На другия ден се получи нова заповед, в която ръководител на групата беше Гриша Филипов. И си остана до края.

Малко преди заседанието на Политбюро два следобеда Т.Ж. мълчаливо слушà споровете на 4–5 научни работници по проблемите на стопанската реформа. Струва ми се, че почти през цялото време говорехме само аз и Евгени Матеев – авторитетен учен, професор, бивш председател на Държавния планов комитет. Защитавахме две противоположни концепции. Аз силно се вълнувах и увличах в спора – бях само на 34 години, довчерашен асистент. Нашият високопоставен слушател няколко пъти подхвърли да карам по-спокойно и да не бързам толкова, той имал време. На края мълчаливо се разделихме, като всеки си остана на своето мнение.

След одобрението на Докладната записка започна безкраен низ от заседания, съвещания, пленуми, на които се обсъждаха различни проекти за нови или за промени на съществуващи нормативни документи по прилагане на „Новата система“. Имаше случаи, когато промените се правеха по два пъти в годината. А причината беше, че всички те, без изключение, бяха вътрешно противоречиви, не създаваха законова база за истински пазарни реформи, а само усложняваха и обърквaха старата административна система за управление на стопанството. Така продължи без прекъс-

ване 25 години – до „краха на тоталитарната икономика“, разгледан в моята книга под същото заглавие (по случайност предадена в издателството в началото на ноември 1989).

Личната ми драма беше, че през първите години не разбрах, а след това не се примирих с една истина, която изглежда всички са знаели: Че в България не може и не трябва да се прави истинска пазарна реформа, защото Съветският съюз няма да допусне. И ще накаже ръководителите, които се опитат да отидат по-далеч от козметичните промени в тоталитарно управляваното стопанство и общество.

Във всички работни групи, на всички заседания през тези 25 години аз губех времето на участниците с възражения и аргументи срещу непоследователността и вредността на всеки нов нормативен акт за функциониране и ръководство на икономиката. И с внасяне за обсъждане на свои проекти за съвършено различен икономически механизъм. Още след първите месеци от нашата дейност аз вече нямах подкрепата на нито един от моите колеги и приятели, дори и когато от умора или безсилие в края на дългите заседания вече никой не оспорваше моите аргументи.

Така и не разбрах напълно защо все пак ме слушаха, дори и когато критиките ми ставаха крайно остри, груби или иронични (наричани понякога обструкции). Може би отговорът се съдържаше в подхвърлената реплика при поредното искане да ми се отнеме думата: „Оставете го да продължи, така е по-интересно“. За мене съвсем не беше забавно, защото всичките ми изследвания ме убеждаваха в неизбежната гибел на социализма, ако не се реформира неговата икономическа и политическа система. Тогава още не бях осъзнал докрай простата истина, че тази социалистическа система по самата си същност изключва възможността за истинско реформиране, защото то би означавало самоотричане и превръщане в пазарно-капиталистическо общество. Тогавашните партийни и държавни ръководители изглежда са усещали чрез инстинкта си за самосъхранение заплахата за своята неограничена икономическа и политическа власт. И дочакаха нейното саморазрушение.

Най-кратко и точно определяше моето поведение през тези години Васил Т., доста по-възрастен състудент в Ленинград от по-горните курсове. На заседания на колегиума на Министерството на финансите след поредните мои критики той с яд и съжаление отбелязваше: „Петров като овен удря и удря главата си в каменна стена да я събори, кръвта му тече, а той пак не спира.“ А моят колега от ВИИ и работните групи Борис П. на въпроса защо ме търпят толкова години и още не са ме изгонили отвсякъде и не са ме пратили в затвора отговаряше: „Защото е сам и говори

открито. Ако имаше поне още един-двама като него, това щеше да е група. Тя нямаше да бъде търпяна.“

Но това беше по-късно. А през първата година на стопанската реформа, докато пишех своята книга, аз преживях най-големите радости и възторг от откриването на нови връзки и закономерности в икономическата теория и от предоставилата се възможност за тяхното незабавно практическо приложение. Не зная какво са си мислили моите научни сътрудници, когато в библиотеката на Министерството на финансите ме виждаха внезапно да скачам от стола, да обикалям около масите, да си мърморя нещо и да се усмихвам. Самият аз усещах как всичко в мен ликува.

Мисля си, че в онези моменти съм имал основание за възторг, макар и да установих след още четирийсет години, че моята теория е била логична, но неточна. В нея не бях отчел някои съществени, но тогава неизвестни за мен обстоятелства.

Истинският проблем на теорията и практиката за необходимостта и възможността на стоковото производство при социализма беше свързан с обществената собственост и икономическата обособеност на стокопроизводителите. Те наистина са несъвместими и откритите противници на стоковата форма постоянно си служеха с този аргумент. Изучавайки цялата достъпна литература, особено подготвителните ръкописи на Маркс към „Капитала“, а също процеса на превръщане на първобитнообщинната собственост върху земята в частно владение, а след това и в частна собственост, аз стигнах до логичния извод: когато става пречка за развитие на производителните сили, капиталистическата частна собственост се трансформира по един или друг начин в обществена собственост. Но съвременното капиталистическо стоково производство не може да бъде направо заменено от комунистическото производство. Защото произвежданите блага не са достатъчни за пълно задоволяване на рационалните потребности, а тези потребности още не могат да бъдат осъзнати от хората, за да се приложи комунистическият принцип на производство и разпределение. Само обособените, самоиздържащи се производители са икономически принудени да произвеждат повече блага, да ги разменят на еквивалентни начала и да съобразяват своето потребление с получения доход. Затова при смяната на капиталистическата собственост с обществената икономическа основа на обособеността на публичните предприятия като стокопроизводители ще бъде владението, разпореждането и стопанисването на обществените средства за производство от трудовите колективи. Дребната частна собственост не се забранява, но тя не може да бъде конкурентна на едрото производство.

Илюзорността на идеята за трудовия колектив като владелец или собственик беше доказана след 1989 по брутален начин от предприемчиви ръководители на държавни предприятия, които фактически присвоиха целия им капитал отначало чрез източване, а после под прикритието на масовата или на работническо-мениджърската приватизация. Дребните, неориентирани и пасивни акционери във фирмата бързо губеха своята собственост, най-често посредством разрешеното от закона „увеличение на капитала под условие“.

От моите общи теоретични изводи вече логично произтичаше цялата конструкция на икономическия механизъм за функциониране на социалистическото производство, яростно защитавана от мен: трудовите колективи владеят, разпореждат се и възпроизвеждат на разширена основа производствените фондове. Държавата получава полагащата ѝ се като собственик част от дохода на предприятията посредством единните данъци. Чрез тях и чрез други икономически лостове тя регулира общите пропорции. Заплатите на членовете на трудовия колектив зависят от реализирания нетен доход. В самоуправлението на колективите и в свободните избори и сменяемостта на лицата в органите на държавната власт се реализират интересът и волята на всички граждани. Твърде хубаво изглежда, за да стане обществена практика в нашия свят.

Моите неимоверни усилия за разпространяването и практическото налагане на тези теоретични конструкции бяха обречени на провал, а за мен станаха лична драма – много продължителна и тежка.

Статиите, които пишех и предлагах във всички списания и вестници, обикновено се връщаха от редакциите след допитване до „горе“. Аз отново ги пращах, сменяйки адресите. И някъде те излизаха, смекчени и пригладени от редактори, цензори и от самия мен. Първата статия, в която излагах основните изводи от моите изследвания, се появи в „Икономическа мисъл“, книга 9, 1964 година. През началните три месеца на 1966 беше разрешена открита дискусия в печата по „Новата система“, като подготовка за специален пленум на ЦК. Аз дадох статии в повечето списания и вестници и те бяха отпечатани почти без цензура. Но понякога (като в списание „Ново време“) с едновременно пускане на разобличителни статии.

С това празникът свърши. От 1965 до 1969 моята дебела книга „Стоковите отношения и ценообразуването“ беше безброй пъти връщана от издателствата – с рецензии или без формалности. Няколко пъти при работни срещи мои колеги казваха на Т.Ж. за случая, но той отговаряше, че има свободен пазар на печата и той не може да се меси. И се смееше ви-

соко на своята шега. На края пак стана чудо: по поръчение на издателството моят най-близък приятел професор Жак Аройо направи старателна, твърда, но добросъвестна редакция на ръкописа, по която спорехме дълго и мъчително. За цензорите и това се оказа недостатъчно. Жак трябваше да напише голям увод – коментар към книгата, в който ме критикуваше, за да бъде убедителна оценката му, че вече съм се освободил от крайностите. Книгата пак нямаше да излезе, захвърлена в една провинциална печатница, ако моят баща, който се познаваше със словослагателя, не беше му платил за „извънредния труд“.

Съдбата на следващите мои книги беше подобна, но като че ли не толкова драматична. Някои изобщо не видяха бял свят. Най-много съжалявах за докторската си дисертация, посветена на митата и социалистическата интеграция. Много си я харесвах и смятах, че изводите в нея са от жизнено значение за „социалистическата общност“. Освен че във ВАК я провалиха категорично, никое издателство не пожела да си създава главоболия с нейното публикуване. Все пак с една от следващите си книги станах доктор на икономическите науки. А иначе Научният съвет в Свищовския финансов институт и добре подбраните членове на ВАК се стараеха да предпазят обществото от „ревизионисти“, уклонисти и техните приближени. Без вина пострадаха някои от моите асистенти, аспиранти и научни сътрудници. За да са по-сигурни и да нямат конкуренция, свищовските ръководители успяха, със съдействието на своите покровители в ЦК, да закрият през 1956 специалност „Финанси и кредит“ в софийския ВИИ. Чак до началото на седемдесетте години. Иначе аз си бях свикнал и спокойно си спях след поредния провал.

Освен с ревизионистичната си книга за стоковите отношения най-много се гордеех с написаната след тримесечна специализация в Париж в края на 1971 монография „Икономическата организация на социалистическото производство и теорията за конвергенцията“. Под прикритието на дискусия със западни автори, привърженици на тази теория, аз се опитах да изложа и по нов начин да аргументирам моите възгледи.

Това, което истински ме измъчваше и ме довеждаше до тежки кризи, бяха драматичните сблъсъци с властниците, завършвали винаги с отхвърляне на поредните ми проекти и предложения за истинска пазарна реформа.

През юни 1964 година присъствах на ръководено от Т. Ж. обсъждане от членове на Политбюро и Секретариата на моята докладна записка за ценообразуването при новата система. Тя беше предварително раздадена и присъстващите явно я бяха прочели. Започнаха направо с изказвания,

които оспорваха моите констатации за негодността на вече прилагания нов икономически механизъм и категорично отхвърляха предложенията ми за договорни (пазарни) цени, регулирани чрез процентен данък върху оборота, и контролирани от държавата. Аз влязох в остър спор, особено с Живко Живков и професор Иван Попов. Когато след месец в профсъюзната почивна станция в Боровец измериха кръвното налягане на всички кандидати за изкачване на Мусала, се оказа, че моето е повишено. От постоянното напрежение и преумора. Уплаших се, почнах да се лекувам, но нищо не помагаше.

През април 1966 на разширения пленум на ЦК за поредния „Нов икономически механизъм“ аз остро разкритикувах проектите и обосновах други решения. Възразиха ми Тодор Павлов, Пеко Таков, министри, заместници и други. Като отговарящ за търговията Пеко Таков се пошегува, че само стоки като капани за мишки и щипки за пране могат да се продават по исканите от Петров свободни цени. В заключителното си слово Т.Ж. обясняваше защо се налагат промените в нормативните документи. Спомена, че „Евгени Матеев и Георги Петров са добри „наши“ учени, с различни възгледи, но Петров изостава и не разбира новите условия и виждания“.

Аз бях силно разстроен, но не от това изказване, а от упоритостта да се въведат, въпреки разума и логиката, такива правила в икономиката, които напълно отричат самоиздръжката, единните данъци и малкото елементи от нов начин на планиране, ценообразуване и договаряне. През лятната почивка в село Равда заболях тежко от пиелонефрит. Чувствах се ужасно. Обиколих без полза безброй лекари и клиники. След няколко месеца започнах самолечение с абсолютна диета, която спазвах без никакви изключения повече от 10–15 години, а и след това – вече смекчена. Излекувах си бъбреците, кръвното ми налягане се нормализира и вече никога не ми създаваше проблеми. Изглежда помогна и това, че продължавах всяка сутрин да играя тенис на кортовете до нашия дом и редовно ходех по планините, независимо от времето.

През 1978–1979 в Политбюро и Секретариата се беше разгоряла остра борба за надмощие между две групички. Едните залагаха на прякото директивно управление, особено чрез изпълнението на комплексни национални програми и инвестиционни проекти. Другите (главно Гриша Филипов) искаха да се наложат чрез съживяване на стигналата до задънена улица стопанска реформа. През есента на 1978 Г.Ф. ме извика и поиска (както обикновено, „по указание на Т.Ж.“) да подготвя с работна група „Основни положения“ на нов икономически механизъм. Определиха

ни стая, дадоха ни секретар. Изпълнихме поръчката, предадох проекта. Настъпи продължително мълчание – явно противниците на пазарната реформа и този път са се оказали по-силни. През май-юни на 1979 започна обсъждане на друг проект, внесен от Т. Божинов. Опитах се писмено и устно да докажа, че той не решава нито един проблем, а някои от новите данъчни регулатори са вредни измислици. Авторите му сериозно се ядосаха. Нападнаха ме лично. Поискаха конструктивна критика и мой проект, който да се обсъди във Валутната комисия към Политбюро. И да се даде оценка на моето поведение. Г.Ф. се опита да предотврати такова обсъждане, като каза, че Петров няма да настоява да се разглежда неговият проект. Аз обаче категорично настоях. След няколко дни заседанието се състоя. Продължи с прекъсване осем часа. Стенограф записваше. Зададоха ми около 60 въпроса. Отговарях спокойно, търсех най-убедителни аргументи. Слушаха ме. После почти всички се изказаха. Бяха неочаквано доброжелателни към мен и моята работа (като че имаха уговорка за това). Но категорично отхвърлиха представения от мен проект. С мотива, че в него се отрича планирането и ролята на държавата, а се дава простор на пазарната стихия. В заключителното си изказване изразих увереността си в наложителността и неотложността на истинска пазарна реформа, която единствено може да спаси социалистическата икономика от катастрофа. Казах, че животът много скоро ще покаже каква е истината. А през всичките осем часа ми се искаше да скоча, да извикам всичко каквото мисля за тяхното лицемерие и безпринципност и за вредата, която причиняват на България.

Не спах няколко нощи, само защото не си излях душата (с мотива да не затварям всички врати и да продължа борбата, колкото и да е безнадеждна). След месец терзания се разболях от вирусна пневмония, после от плеврит. Три-четири години се чувствах болен, с повтарящи се кризи, отпаднал, отчаян от всичко, загубил всяка надежда. Ходех по болници и лекари, висях по опашки. Но си вършех учебната работа, играех тенис и ходех по планините, когато не бях съвсем зле. Дори изпълнявах нови поръчки за писане на проекти и предложения по стопанската реформа, които естествено не се приемаха.

Платих си пълната цена за удоволствието да търся и защитавам истината за характера на нашето общество и налагащите се за неговото спасение промени. За да не се обвързвам и да не стана икономически зависим, отказвах да вземам (част или цялото) възнаграждение за съвместителство или за участие в комисии и работни органи.

V. Прозренията за човешката природа и обществото

Падането на тоталитарната власт в края на 1989 посрещнах с особено удовлетворение. Изнасях доклади пред възторжена публика в големите аудитории на Софийския университет. Пак участвах в работни групи, съвещания и заседания, свързани с Клуба за гласност, в който ме беше записал в началото на 1989 моят приятел Ив. Николов. След като през април 1990 по Българската телевизия предаваха заседанието на „Кръглата маса“, на което и аз се изказах за необходимостта от бързи и радикални пазарни реформи, по телефона ми се обадиха разгневени мои познати и приятели. Ругаеха ме за „предателството“ на социализма. Затварях телефона, защото не можех да им обяснявам, че двайсет и пет години съм се опитвал да спасявам този социализъм чрез реформирането му, докато други са ползвали облагите от мълчанието си.

В печата, по радиото и телевизията критикувах правителството на Луканов за бездействие, водещо до крайно изостряне на икономическата криза и дефицитността на всички стоки и услуги. За пръв път редакциите ме търсеха и не цензурираха или осакатяваха статиите ми. Предлагаха ми високи постове, които отказвах без колебание (нямах сили и желание). Бях неприятно изненадан, че министрите от СДС в правителството на Димитър Попов, а след това и в правителството на Филип Димитров не изпълняват намеренията и обещанията за бърза, открита, пазарна приватизация на предприятията и за либерализиране на пазара. Казвах им моите бележки лично (само в началото, докато още можех да ги виждам) и изразявах в медиите мнението си, предложенията си. Отново с голямо закъснение осъзнах, че те са следвали своя стратегия да отлагат и протакат структурните и пазарни реформи, докато техните активисти извлекат възможните облаги от останалата без защита огромна публична собственост. Аналогичен беше интересът и на активистите на социалистическата партия, които имаха много силни заварени позиции в държавния и стопанския апарат. Без последици останаха разговорите ми със следващия министър-председател професор Беров (мой колега и близък приятел вече 40 години) и неговия финансов министър и доскорошен мой асистент Стоян Александров. На въпросите ми защо не изпълняват собствените си обещания за приватизация и либерални реформи те отговаряха, че без политическа подкрепа нищо не могат да направят.

От извършената с голямо закъснение масова и касова приватизация на вече източените държавни фирми в бюджета постъпиха само няколко ми-

лиарда лева, вместо възможните 20–25 милиарда долара (по експертни оценки). А бруталното ограбване на банките и спестяванията на населението чрез високата инфлация завърши още при финансовия крах в края на 1996 и началото на 1997. Реалните заплати и пенсиите се сринаха и до днес са все още около 50 % от нивото им преди началото на прехода. Моята тревога и възмущението ми нямаха граници.

Голяма част от времето и силите ми отиваха през този период да анализирам процесите, да критикувам забавените или вредни законови актове и действия на правителствата, да обосновавам конкретни проекти за решения. Разработките и предложенията си публикувах в медиите, изпращах лично на премиери и президенти, представях на конференции и заседания. Имах вече опит и съзнавах, че ефектът от моята дейност пак ще е нищожен или нулев, но въпреки това не спирах. Продължавах да се надявам на някакво чудо, още повече, че икономическо чудо се е случвало в други страни и времена. В България то не стана. Нито порано, нито сега. Единственото изключение беше въвеждането през юни 1997 на валутен борд. За него аз много настоявах и писах още от есента на 1996.

Продължавах да преподавам в ВИИ, наречен вече Университет за национално и световно стопанство. Но се сблъсках с най-неочакваните и може би най-непреодолимите затруднения. Защото от 1992 трябваше да чета лекции по огромните, тежащи килограми учебници на американските професори Стиглиц („Публични финанси“), Брийли и Майерс („Корпоративни финанси“) и Мишкин („Теория на парите и кредита“). Идеше ми понякога да избягам, да захвърля преподаването и да се пенсионирам (бях вече достатъчно стар). И този път ми помогна невероятният инат. Работих без почивка. В 1994 вече взех да чувствам някаква увереност в новите си знания и в лекциите. Изпитах невероятно силно удовлетворение (екстаз). Написах учебник по корпоративни финанси, който се продаде веднага в 6000 екземпляра, а след това претърпя много издания. Но пак си платих истинската цена: през пролетта на 1994, гонейки на Витоша понесени от вятъра листчета (нали и в планината учех и пишех), паднах в пропаст на главата си и на дясната ръка. Китката на ръката ми се натроши, главата ми остана здрава (поне външно). При завършване на учебника, а след това след тежък грип в началото на 1995 аритмията ми се засили толкова, че едва се движех. Като се успокоих ми мина. Дори успях след време отново да стигна до връх Мусала.

От 1991 до 2004 бях в ръководството на БНБ – отначало като член на Пленарния съвет, а от 1997 година като член на Управителния съвет. В

средата на 2004 се освободих от всякакви външни ангажименти е разбрах какво значи човек да живее без надбягване с времето.

През последните две години имах възможност да се запозная с обстойна информация и анализи за финансирането на социалната сфера в различни страни и райони на света, и в България. В поредица от статии (и доклади до висшите институции) се опитах да докажа, че за нашата държава е от жизнено важно значение да извърши радикални реформи в тази сфера, като замени държавното социално осигуряване с лични пенсионни сметки и лични медицински сметки (началото на такава пенсионна реформа вече е поставено през 2000–2002), да приватизира повечето лечебни заведения, да въведе ваучерната система за разпределение на държавната субсидия между конкуририрящите се и получили необходимата самостоятелност училища. Изтъквах, че това ще позволи при запазване или намаление на осигурителните вноски и бюджетната субсидия да се постигне значително по-висок ефект от дейността на тези социални сфери. Ще стане реално възможно действителното снижаване на данъчните ставки и дела на бюджета в БВП до около 30 процента, което пък е предпоставка за последователна либерализация на икономическата система и ограничаване на сегашната разрушителна корупция и организираната и масова престъпност. Така ще се създадат предпоставките, за да се случи и в България икономическо чудо – стабилен растеж (към крайно ниската база) на БВП и на реалните заплати и пенсии с 8–10 процента, удовлетворителна за гражданите сфера на социалните услуги.

Всичко това обаче няма как да стане без политическата воля на управляващите. Вече нямах илюзии, че такава воля ще могат да проявят партиите и лицата, които ни управляват. Защото повечето от тях са така здраво оплетени в нечисти компромиси, сделки и ангажименти, че дори да пожелаят, трудно ще се освободят от своята зависимост.

Вече 20–30 години купувам всички попаднали ми публикации от древната литература и ги чета, особено в тежки за мене времена. При продължителните преходи всяка събота и неделя по Витоша – сам или с приятели – разсъждавах по общочовешките проблеми, които са вълнували хората през петте хиляди години цивилизация. Записвах си на листчета нови (за мене, разбира се) истини и обобщения. Всичко това отразих в една малка (по формат и страници) книжка, излязла през 2002, със заглавие „Размисли за щастието, обществото и прехода“. Чувствах истинско вдъхновение и радост докато работех. Много приятели и познати се съгласяваха с основните изводи, но спореха по отделни въпроси.

Работейки по моите „Размисли“, възникнаха нови съмнения и неясноти. Освен философски, социологически и икономически книги се наложи да прочета нещо от областта на психологията и биологията. Написах 50 страници под заглавие „Човекът и обществото“. В тях се опитах и мисля, че успях, да си изясня един въпрос, по който много пъти съм разсъждавал, но никога не съм намирал убедителен, непротиворечив отговор. Той е за причините, поради които човешкото общество винаги е било несъвършено. На пръв поглед истината изглеждаше проста и очевидна. Обществото е такова, каквито са хората, които го съставляват, а според Маркс – каквото е и равнището на развитие на производителните сили. Но какви са хората, кои са техните особености и как те обуславят формите на обществото? Установих, че двойствената природа на човека като биологичен вид с присъщите му инстинкти и рефлекси и като съзнателно, разумно същество, както и неотстранимите генетично обусловени различия в силите, способностите и характера на отделните личности определят обществото, каквото е сега и каквото е било през другите епохи. Анализирах конкретния механизъм на тези зависимости и взаимодействия. И се порадвах от вярата (или поредната илюзия), че съм открил нещо ново. Крайните изводи, до които стигнах, разбиха окончателно старата ми надежда за „съвършено общество“, за осъществимостта на комунистическия идеал. След тази загуба и след като още в детство престанах да вярвам в Бог или някаква свръхсила, като че станах още по-самотен и без надежда сред безкрайното време и пространство. Истинско умиротворение и чиста радост като че намирам само, когато съм с моите малки внуци. И сред планинските простори.

А сега продължавам да чета и обработвам различни източници по въпроса за взаимодействието между човешката природа и обществото и да пиша. Надявам се да открия и други заблуди, свои и чужди.

Бяла Черква , 12 юли 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Давид Иерохам

– Как се разви Вашата професионална съдба?

– Завършил съм медицина, после специализирах психиатрия. Работил съм в Медицинска академия, в Клиниката за наркомании, в Градския психиатричен диспансер, в Центъра по военна психология.

– Ставало е дума, че сте започнал с най-пряк достъп до болните души в психиатричната клиника в Карлуково?

– Там взех специалност.

– А сега?

– Сега работя частно. Освен това преподавам в магистърска програма „Артистични психо-социални практики“ към Нов български университет. Преподавам в колежа „Гройс“. Работя и като консултант към проекти – например „Изкуството на социалната промяна“. В родопското село Чамла правим една част от тренингите на хората, които се обучават за социална работа, която участниците правят чрез различни изкуства.

– Какво е семейството, от което произхождате?

– Помня добре двамата си дядовци. Особено единия, който почина в България. Той беше адвокат, завършил право в Швейцария. Преди 9-и септември е бил член на Демократическата партия – един от лидерите ѝ. След 9-и септември в Обикновеното народно събрание е бил депутат. Общественик, интелектуалец, издавал е вестници преди Девети септември. Не е бил ционист. Като председател на Еврейската консистория смяташе, че еврейският проблем ще се реши в рамките на българската културна общност.

– Имал ли е обичайните за Европа трагични преживявания по време на Втората световна война?

– Да, той е ходил с жълта звезда, бил е и в концлагер. Когато научават, че Червената армия вече наближава границите, е използвал авторитета си, за да накара своите сънародници да пестят от оскъдната си лагерна порция, за да я отстъпват на по-младите. „Сега трябва да помогнем, да спасяваме младите!“, е казвал. И хората са го послушали, взели да преразпределят нищожните си дажби. А не е бил възрастен, някъде малко над 50-те бил.

За разлика от някои евреи, които са върнали ордените си на царя, той е носил жълтата звезда редом до своя медал за храброст от Първата световна война.

– А другият Ви дядо?

– Бил е търговец, а след 9-и 1944-та се изселва в Израел. Един от първите ми детски спомени е от тяхното заминаване – една разхвърляна стая, пакети, кашони пръснати из нея. Някакви хора се разделят – едни заминават, други остават. Двама от зетьовете му са били комунисти и остават тук.

– Единият от тях е баща Ви, нали?

– Да, ремсист, антифашист. И той е бил в лагер, с жълтата звезда и всичко „друго“. Баща ми беше журналист. Той има реален принос в изда-

ването на трудовете на Иван Хаджийски. Много се вълнуваше от събитията през 1956 година. Беше на страната на промените и на Хрушчов. Преживя много тежко поражението на Пражката пролет през 1968 и бе силно разочарован от системата.

– А Вашият живот как се разви?

– Да стана лекар много настояваше майка ми. Тя никога не е работила, гледала си е децата, та на мене се падна да изпълня волята ѝ да се отдам на медицината. Брат ми се оказа по-упорит и се противопостави на нейната воля. Питах я защо трябва да следвам медицина, а тя ми казваше: „Не ти подхожда да ти казват другарю Иерохам, по-добре е да бъдеш доктор Иерохам!“ Така завърших медицина – без особено желание, но и без особено притеснение.

– Кога чухте, че има такова течение като психоанализата?

– Когато попаднах в психиатрията в Карлуково. Това беше една обител на хуманистично ориентирани към модерната психология психиатри.

– За кои години говорим?

– За 1974.

– Нима още оттогава тук е говорено гласно за модерна психиатрия?

– Не. Бях един от малкото, които имаха последното издание на „Психоанализа“-та на Фройд от 1947. А в Карлуково имаше елемент на предизвикателството на съвестта. Ние бяхме хуманни същества, които искаха да помагат, но и да знаят. Тогава, ако някой трябваше да пътува в чужбина, трябваше да му говориш, да го подкупиш, да го накараш да ти донесе литература. Да ти прекара някоя книга през граница, въпреки ограниченията.

– Това е било негов риск.

– Да, тези приятели рискуваха заради една книга. Но първо всичко започна не с психоанализа, а със социални мотиви, чрез които можехме да помогнем.

– А имаше ли инакомислещи в тези клиники, които Вие познавате?

– Не. За съжаление – не. По-скоро за щастие – защото българската психиатрия не бе опетнена от печално известните груби репресии. Аз мисля, че психиатрията се използваше по-скоро да бъдат компрометирани „другите“ идеи. Да се изкара, че несъгласието е отклонение. Но у нас нямаше такива явни несъгласия, чиито идеи да изкараме болестни. Разбира се, и тук имаше несправедливости. Те се изразяваха понякога в това пациенти да бъдат изкарани психопати, неуравновесени, алкохолици, само задето са малко по-различни.

– Семействата ли им бяха инициатори на това?

– Не. Всичко тръгваше само поради тяхната различност и неспособността им да се адаптират към онези стриктни правила, които започваха да се насаждат още от училище. Но тези „други“ не бяха злокачествени психопати, а просто не можеха (или не желаеха) да се адаптират. Системата – включително и психиатричната – се страхува от различието. Шири се само това, което е „нормално“, и всеки, който се чувства встрани от него, всеки, който изглежда странен, особен, с психози и така нататък, системата се стремеше да го изолира и не се отнасяше с него като с човешко същество. Нямаше хуманни подходи на лечение – чрез разговор, дискусия, срещата на личност с личност и други.

– А сега как е? Има мнозина, които твърдят, че лудите са по улиците и се пречкат некрасиво пред очите на нормалните?

– Ще трябва да свикваме с другостта: че всеки може да живее в различен свят, стига да не пречи на останалите. Те нека да живеят сред близките и родините си. Това е по-добре за тях, но и за нас, за да свикваме с другостта.

– Доколко е вярно това, което Ваши колеги твърдят: че в момента, в началото на XXI век България е страна на хора с болна психика?

– Така да се разместват категории е нередно и спекулативно. Извърши се нещо като революция, но то тече и в целия свят. Търсят се новите идеи и изходи, и новото осмисляне на битието. Днес се задават много въпроси към времето, все още без еднозначни отговори.

– Кое е по-болестотворно – самотата или потъването в масови емоции?

– Самотата и изолацията са в основата на болестотворната идея. Оттам започва разривът с реалността и с критическото осмисляне на реалността. Личността потъва в своите пространства и своите фантазми. Сега като че ли се оформя един фалшив мит: че благосъстоянието и икономическият просперитет, богатството, потреблението ще направят човека по-осигурен и по-доволен. Но това всъщност е обратната страна на комунистическия мит. Аз мисля, че то изкуствено се насажда като еталон. Да, тази характеристика на потребителското общество във високо развитите страни – презадоволяване с една дума – всъщност какво променя? Та нали всеки си има своите сънища, своите тревоги преди да заспи. Всеки се страхува и еднакво се чувства, когато трябва да осмисли себе си, дейността си.

По принцип, казаното е израз на всичко, което сега възприемаме като идеята, че трябва на всяка цена да бъдем щастливи. Под него обаче се

крие нещо друго: стремежът да бъдем обичани. Но ние трудно се свързваме помежду си, трудно намираме нужните думи за човешко споделяне. Именно такива думи сега липсват.

– Съществува ли наистина медицинска диагноза за българския елит?

– Въпрос на гледна точка. Всички сме склонни нещо да отделим, да му сложим някакво заглавие. Нарича се стигматизация. Обикновено даваме диагноза на цели групи от хора, които са по-различни от нас. Толкова е трудно да отграничаваме отделните хора, ако предварително сме ги поставили в някаква група. Това отнема свободата им, пречи на тяхното изразяване и ги откъсва от останалите.

Да не забравяме: в България никога не е имало елитна класа – имало е елитни личности. В този смисъл групата хора, които ние наричаме елит, е отделена от реалността чрез правила, които сама си е създала, и е още по-слабо убедителна. Там живеят в една измислена реалност. Хората по принцип биват категоризирани, а в случая за елита се мисли като за погрешен, за необоснован. Затова масовата диагноза включва приписването на групови симптоми. Но мисля, че груповите правила на управляващите, които са зададени и отвън, за да станем членки на Европейския съюз, ни задължават към нормализация и оздравяване на оценките за тях.

– Доктор Иерохам, Вие принадлежите към българското еврейство, към едно от добрите, тихите малцинства. Страдали ли сте заради това?

– Страдал ли съм?

– Обиждали ли са Ви? Казвал ли е някой зад гърба Ви – много е хитро това еврейче. И подобни неща?

– О, да, да. Но аз не мога да кажа, че е било твърде сериозно. Аз съм публичен човек и някак не върви. Не съм бил подложен на репресии като близките ми или други евреи.

– А на битово равнище?

– Имаше нещо, но не е било драма. Антисемитизмът в България дойде от Съветския съюз, без да е толкова остър. В България по принцип няма толкова много евреи, те са няколко хиляди души.

– Но те създават впечатление че са много, защото са на видими места.

– Все пак евреинът е „човек от другия бряг на реката“, не непременно страдал, но друг. А винаги, щом е друг, той трябва да бъде подготвен да му кажат „еврейче“ и така нататък. Отношението към другостта тук обаче липсва.

– А помага ли вярата на човека да се справи с екзистенциалните кризи?

– Безспорно.

– Как преминаха в политически план Вашите последни 17 години? Тук почти под прозорците на Вашия кабинет минаваха сини шествия, тук беше множеството, което се тълпеше да даде подпис за НДСВ на Симеон Сакскобургготски. Да не говорим, че улица „Раковски“ беше някога столично стъргало, по-късно главна театрална улица. Е, сега тя има търговско-банкерски характер, но все пак е една важна артерия на града.

– В първите години на това преходно летоброене след 1989 бях много ентусиазиран и очаквах новото, и се опитвах да участвам, за да мога да променя живота у нас. Не съм бил никога член на някоя партия. Но се опитвах да помагам на онова движение, което искаше демокрация.

– Това е СДС, нали? А доколко е вярно, че сте участвали в палатковия лагер по времето на „Града на истината“?

– Това беше друго време, време на големи надежди. Психиатрите имахме собствена палатка, в която предлагахме психиатрична помощ на управляващи и твърдолинейни комунисти. Вероятно по някакъв начин съм бил увлечен в това. Има голямо разминаване между очакванията и реалностите, но това беше тогава, в зората на 90-те години на минали век. И то е важна част от моя живот.

– А по-късно, когато тук Иван Костов събра първите последователи на ДСБ, участвахте ли?

– Не. Не ме привлича.

– А в това, което царят свика тук преди изборите през 2001?

– Също – не. Макар че аз вярвам на това, което царското семейство е направило за спасяване на българските евреи. Питал съм мои приятели дали познават някого, който да е спасявал български евреи? Никой не може да ми каже име на личност, както е ставало в други европейски страни. Това съм го чувал и от майка ми. Затова си мисля, че царят – Борис Трети – е сред малцината българи, спасители на българските евреи. Връщам се обаче към темата за моето участие в политическия живот: не, не съм участвал в движението на Симеон, защото неговите идеи са ми чужди. А на събирането на Иван Костов с неговите фенове преди създаване на ДСБ в Университета по строителство и градустройство не видях това, което имаше в началото на промените – диалог, или поне опит за диалог на хора с различни възгледи.

– В предишни разговори сте споделяли, че човекът не е добро същество от самото си раждане…

– Девет месеца майката износва детето, но то се появява на бял свят изключително беззащитно. За да оцелее, има нужда от някого, който да бъде около него, който да го свързва със света. Това безсилие поражда много големи страхове. То провокира агресивни защитни фантазии. Представете си какво изпитва едно такова малко същество, което не вижда, почти не чува; някой му тика безформена материя в устата, когато то е гладно, а от нея потича мляко. Така започва обаче отношението между бебето и света. Ражда се в страх, в някакъв опит да се защити. Има много силни стремежи към удоволствие и агресия. Ние, хората, не сме дошли на бял свят по собствена воля. В съчетание с това зрелият човек трябва да се съобразява и с определени закони. Тъкмо за това са измислени толкова много ограничителни системи – възпитание, хигиенни навици, училища. Ние преживяваме много насилия върху себе си, които целят да овладеят тъкмо първичната ни природа. Ето защо ставаме лоши същества.

– Как можем да свържем тази неоптимистична теория за личността с действителността у нас?

– Когато законът е разклатен, тоест „думата на бащата не се чува“, на повърхността излиза истинската ни същност. Не че сме станали по-лоши, отколкото сме били преди, просто системата на наказанието, законът, които задържат нашата агресия, са слаби. Тук дори не става дума толкова за задържане на агресията, а просто за спазване на самите правила. Дори в самите училища – места, които преди смятахме за безопасни – сега се възпитава излъчване на силни самоутвърждаващи импулси – сексуални, агресивни. Няма го приучването към съвместно съжителство и сътрудничество. Това предполага по-сложни взаимоотношения, ценности, които трябва постепенно да се култивират и интегрират в мисленето ни.

– Защо в толкова филми психологът е основният герой?

– По принцип мисля, че най-добрият филм за психоаналитици е „Анализирай това“ с Робърт де Ниро. Но не бих казал, че там психиатърът е основен герой. Психиатърът е помощен „Аз“. Човек сам трябва да намери собствените си сили, собствената си идентичност и креативност. Специалистът е този, който само поддържа това усилие.

– Имало ли е случай, в който Вашият личен живот е страдал от това, че натоварвате психиката си с проблемите на другите?

– Както вече споменах, аз съм живял в Карлуково три-четири години, докато бях млад. Оценявам този си опит като много полезен. Защото там имаше плодотворна самота. В нея тогава разбрах, че специалистът е този, който избира каква дистанция да постави между себе си и пациентите.

– Самоубивали ли са се Ваши пациенти?

– За съжаление – да.

– Има ли го във вашите науки понятието щастие? В Сидни миналата година е открит специален институт, където всеки може да се запише срещу неголяма сума – 147 долара. Преминава се през обучение в 5 дисциплини, сред които и уроци по смях и навици за самооценка. А думата щастие в България почти не се чува.

– Щастието съществува, но ние няма да го намерим на много шарените, шумни и осветени места и там, където има много екстремни чувства. То според мене е нещо тихо и се получава, когато се свържеш с нещо или някого. Трябва да си чувствителен, за да го усетиш. Ако щастието имаше конотация от демонстративен тип „О, миг, поспри, ти си толкова прекрасен“ – не съм сигурен, че щяхме да можем да го усетим.

Интервюто взе Румяна Братованова
София, май 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Дамян Яков

– Господин Яков, как се случи така, че Вие, известен издател, не сте успели да издадете собствената си книга?

– През 1989 завърших книгата, която по същество беше хабилитационната ми работа. Три пъти писах тази книга. И когато най-сетне я пре-

дадох в редакцията на издателство „Наука и изкуство“, и близо половин година тя митарства в редакцията по философия, докато чакаше редакционен съвет, за да бъде одобрена за печат, в страната започнаха такива промени, които, от една страна, накараха и мен, както и много други хора, да помисля за ново начало…, а от друга страна – повечето издателства практически прекратиха дейността си. Свърши хартията…

– Как така свърши?

– В буквалния смисъл на думата. Стигна се до там, че малко след това, в началото на 1991, не можеше да излиза редовно печатният орган на Народното събрание „Държавен вестник“. Някои може би си спомнят комичната сцена с депутата Александър Йорданов, който от трибуната на Народното събрание негодуваше срещу това и размахваше една новопоявила се книга с еротично съдържание, за която издателите от „Сибия“ все пак бяха намерили достатъчно хартия.

– На каква възраст бяхте?

– На 28 защитих дисертация, на 29 станах асистент в АОНСУ, на 34 години бях, когато завърших тази монография. По това време имах публикувани около трийсет статии и студии в български и руски специализирани философски издания.

– Защо Вашата книга все пак не излезе?

– В тази книга се разглеждаха философски проблеми на детерминизма. Тя представляваше развитие на идеи от дисертацията, която няколко години преди това защитих в Москва. Такъв тип монографични изследвания интересуват сигурно пет човека в България. С моите близки, които се интересуваха от кариерата ми – могат да станат десет. Аз преподавах философия, знаете, че тогава се учеше диалектически материализъм, и на мене ми беше безкрайно интересно това, с което се занимавах. Но когато книгата вече нямаше никакво значение за кариерата ми, просто защото смених попрището на дейност, и когато като издател започнах да мисля поне донякъде с икономически категории, ми стана ясно, че не е нужно такава книга да излиза на пазара. Освен това в България има твърде много автори и писатели, всеки втори човек е написал и сам си е издал по петшест книги… Твърде много са хората, които са дълбоко убедени, че имат какво да кажат на другите по този начин…

– А другата книга?

– Да, другата ще излезе. Но само ако успея да я направя такава, че да бъде предназначена за пазара. Това, което един издател прави, трябва да бъде предназначено за пазара.

– Коя беше първата книга, която прочетохте?

– „Робинзон Крузо“.

– А какво имаше в семейната ви библиотека?

– В семейната библиотека имаше само няколко книги. Те бяха детски, една от които беше „Робинзон“. Огромната лична библиотека, която имам сега, се дължи на мой подбор – отначало случаен, през ученическите и студентските ми години, а по-късно съзнателен и целенасочен.

– Какво работеха Вашите родители?

– Аз съм роден във Враца, детството си прекарах в едно село, което сега е обхванато от индустриалната зона на тоя град – Кулата. Едно село, в което нищо никога не се случва. Отрудени и бедни хора; единственото развлечение, но само за мъжете, бе селската кръчма. За разлика от много други селски деца мене не ме задължаваха да работя. Всички работеха и аз работех, но за мен винаги имаше аргумент – ако имам да чета, оставам вкъщи. За другите деца нямаше такъв аргумент, който да ги е спасил от полска работа.

– Това специално отношение на какво се дължеше – че Вие сте много добър ученик или просто въпрос на родителска нагласа?

– Изцяло на родителска нагласа. Родителите ми доста последователно полагаха усилия, за да харесам това, с което се занимавам в училище, а и след това – да получа добро образование. Селско дете, основно образование и гимназия във Враца, Школата за запасни офицери в Плевен, след това Софийския университет.

– „Робинзон“ беше само една книга ли, едно четиво, или си остана някаква носталгия по пътешествия и по приключения?

– Определено ми е повлияла. Много от игрите, които играехме, бяха такива – да намерим места, недостъпни за възрастните: правехме си колиби, намирахме си пещери, имам предвид съвсем истински пещери, в района около Враца е пълно с такива, за които никой, освен нас не знаеше, създавахме си някакви собствени светове…

– А интересни хора от онова време?

– Имам близки приятели от детството, с които винаги се срещам с удоволствие. Една от представите ми за приятно прекарано време е да се върна в къщата на майка ми, вечерта да отида в селската кръчма и да играя поредната, сигурно десетхилядна партия с моя приятел Панталей. Не с всекиго бих седнал да играя…

– …защото не искате да ви бие някой. Така ли?

– Шансът да ме бият е много голям. Преди години, за някакъв период от време в това село кръчмарят беше кандидат-майстор на спорта по шах, а от редовните посетители някои бяха на нивото на първи и втори разряд.

Да биеш някого в селската кръчма на шах и досега не е лесно. Трябва да си наистина добър шахматист.

Прекрасен човек, за когото винаги си спомням с топли чувства, е моят учител по математика от гимназията Няголов. Никога не съм бил сред най-добрите му ученици, но за мен той беше страхотен пример за поведение, човек с голям чар. Сред неговите ученици имаше такива, които завършиха Математическия факултет на Софийския университет с пълно отличие и се отказаха от научна кариера, за да се върнат във Враца и да станат учители в Математическата гимназия. Като Няголов. Той ги беше заразил със собственото си излъчване.

– Какво ще кажете сега за четящия българин. Той е ваш работодател. Давате ли си сметка за това?

– Сигурно може и така да се каже…

– А харесвате ли го? Обикновено българите не си харесват работодателите.

– Твърдението, че четящият българин е моят работодател, разбира се, аз мога да приема. И си харесвам работодателя. Всеки в тоя бранш, който възприема себе си като успешен издател, обиква читателите си, а това значи и работодателя си. Но ако ние се придържаме само към такава представа за четящия българин, то това би означавало, че ще трябва да следваме единствено посоката, която ни диктува пазарът. Читателите търсят определени автори и заглавия – ние им ги предлагаме. Търсене – предлагане. Усещате ли, че тази представа твърде много ни доближава до разбирането за издателя преди всичко като бизнесмен, като търговец. Не че той не трябва да бъде и такъв, но Вие споменахте преди началото на разговора ни, че за Вас образът на издателя се свързва и с представата за мисионер, за просветител. А това означава, че издателят трябва да притежава или поне да се опитва да формира у себе си отговорност пред читателите си, отговорността на човек, който образова и възпитава.

За съжаление, онази част от българския народ, която можем да определим като наш работодател, тоест четящите българи, става все по-малка. Може би около двайсет процента от българите четат или по-скоро толкова определят себе си като четящи. Но в тази група има и хора, които определят себе си като четящи, не защото наистина са такива, а защото смятат, че от тях се очаква да се самоопределят като такива, нали е по-престижно да заявиш че четеш, отколкото ако кажеш, че нямаш отношение към книгите.

– Дали има мнозина, които купуват книги, без да ги четат, защото това също е престижно?

– Купуването на книги и четенето са свързани. Наистина някои хора купуват книги, без да ги четат, но шансът да започнат да четат, шансът техните деца да почнат да четат, разбира се, е по-голям. Притежаването на книги е вече някакво отношение към тях. Аз мисля, че една от мисиите на книгоиздателите е да накарат българина да повярва, че следва да има отношение към книгата. Формирането на отношение към нея трябва да стане част от доброто възпитание в българското семейство. Съвременният човек трябва да притежава инстинкт за четене и притежаване на книгата. А отказът от четенето не може да бъде оправдан с бедност. Ако да кажем, купуването на книги означава отношение към това дали имаш средства или не, то четенето няма такава връзка. В България е пълно с институции, с публични библиотеки, в които безплатно се създава и дава възможност да четеш. В библиотеките са налице достатъчно и нови книги, и съвременни книги, достатъчно специализирана литература, така че няма оправдание за нечетенето.

Аз мисля обаче, че издателите не могат да изпълняват сами тая си мисия. Те дълги години бяха изоставени сами на себе си и наистина това е добре за бранша и за хората, които работят в него. Но формирането на отношението към книгата не е само тяхна задача.

– Те трябваше да почерпят за това, че са били оставени без някой да им се бърка и да им пречи, да им се налагат стратегии, програми.

– Този проблем не се изчерпва само с това дали има държавни органи, които изпълняват някакви надзорни и цензорни функции. За да разберем в какво се състои проблемът, трябва да погледнем историята на отрасъла през последните петнайсет-шестнайсет години.

– Какво се случи за тези години?

– Наистина най-съществените промени за книжния сектор бяха резултат от оттеглянето на държавата от книгоиздаването и книгоразпространението. През първите години след промените това доведе до спад на издаваните заглавия – една част от съществуващите издателства замразиха дейността си, а едва през 1991, когато бе променен законът, беше разрешена частната издателска дейност. Но този спад беше за година-година и половина. Не много подир това започна процес, който трудно може да бъде описан. Бих го нарекъл еуфоричен. За около три-четири години бяха регистрирани повече от три хиляди издателства…

– Три хиляди!

– Сега са дори повече – близо три хиляди и петстотин. Мнозинството от тях, разбира се, никога не са стигали до книжния пазар със собствена продукция. Но и тези, които започнаха да работят в началото, не бяха ни-

как малко. Всички те наваксваха с пълна сила това, което по-рано биваше забранявано, ограничавано или цензурирано, а формираната тяга у хората да гледат на книгата като на ценност, рефлексът им да купуват книги беше още силен.

– Какъв бе резултатът от всичко казано? Някой може ли да каже какво точно се случваше в този сектор?

– Никой не е водил статистика през онзи период, но то беше времето на огромни тиражи. Като казвам огромни, имам предвид наистина огромни, а не само за мащабите на страната.

– Вие с какво допринесохте към всеобщата книжна вакханалия?

– През 1990 заедно с моя бивш колега от Катедрата по философия, доцент Пламен Градинаров, създадохме издателство „Евразия“, а няколко месеца по-късно привлякохме като съдружник и Радослав Райков, тогавашния директор на печатница „Абагар“ – Плевен. Така се роди и издателското сдружение „Евразия–Абагар“. За една година подготвихме и пуснахме на пазара огромно количество заглавия. От тях повече от седемдесет бяха в сферата на хуманитаристиката – философия и история на философията, психология, теософия. Това бяха все области, които ни се харесваха на нас самите, които сме желали сами да опознаем, но са ни липсвали. Надявахме се, че ще се намерят достатъчно читатели, за които те също биха били интересни. Никакъв маркетинг, никакво проучване. Понякога малко надценявахме желанието на българите да си купят и прочетат „Феноменологията“ на Хусерл. Или пък „Увод в историята на индийската философия“. Това, разбира се, се случваше, защото ни липсваше професионализъм. Ние не бяхме издатели. И не възприемахме себе си като такива.

Мина време, аз се разделих със съдружника си от „Евразия“. Започнах да работя самостоятелно. Зад гърба си имах повече от сто заглавия, но все още не се осъзнавах като книгоиздател. Все още мислех за себе си като за университетски преподавател. Нагласата ми беше, че всичко, което правех, по един или друг начин измервах с критерии, които нямаха нищо общо с какъвто и да било бизнес. Доста бавно започнах да осъзнавам, че трябва да се мисли с икономически категории, че имам отговорности като работодател, като контрагент в някакви конкретни взаимоотношения, че ръководя едно малко предприятие, а това означава бързо да се образовам в други сфери и да придобия качества, каквито не съм се стремял да изграждам у себе си досега. Така разбрах, че съм книгоиздател. И реших, че трябва да работя по правилата на този бранш.

– Питах Ви за професията „издател“. Каква част от нея носи нещо просветителско, страдалческо?

– Неведнъж съм споменавал пред мои приятели, че човек, минал през Философския факултет на Софийския университет, е направил най-важния си избор: да изживее живота си, все едно че кара продължителна интелектуална ваканция. То означава, че човек търси и намира интелектуални предизвикателства и интелектуално удоволствие във всичко, с което се занимава. През целия си живот досега, включително и годините, през които работя като книгоиздател, съм успявал да се чувствам именно така: като в интелектуална ваканция. Ето защо гледам на заниманията си не само като на професия, но и като на интересен начин да живея.

– Някак си ми се искаше да покажете издателя като страдалец.

– Мисля, че това не е нужно и не би било вярно. Може би трябва да се разграничи икономическата страна от психологическата нагласа в работата на издателя. Ако говорим за икономика в книгоиздаването, издателите имат проблеми; да! Но пък кой ли си няма проблеми – всеки човек има проблеми. Но това не означава, че хората с проблеми, са страдалци. Издателят издава книги, които понякога не може да продаде, но това не е повод за страдание. То е проблем, който по някакъв начин решаваме. Аз съм намерил решението му. Книгите, които не се продават достатъчно добре, подарявам на библиотеки и читалища. Понякога издателят трудно свързва двата края. Но във всеки момент, докато работи активно, той може да намери как да се чувства щастлив човек.

И досега не съм в състояние хладнокръвно да гледам на резултатите от собствената си работа. Всяка нова книга ме кара да се чувствам като студент пред изпит. Това не е ли хубав начин човек да прекара живота си? А дето издателят нямал пари, е съвършено друг проблем. Но колко души в България пък имат пари? Пет процента от българите навярно разполагат с пари в излишък и ги харчат за глупости, но нито безпаричието, нито трудната продаваемост на част от изданията, на по-голяма част от изданията, е повод издателят да страда.

– Каква част от това, което издавате, успявате да прочетете или поне да разлистите?

– Имаше период, през който успявах да прочета всичко, което подготвяхме за печат. Сега не успявам, макар че и сега не издаваме чак толкова заглавия. Всъщност, от времето, откакто работя самостоятелно като издател, имаме общо може би петстотин, шестстотин заглавия, което прави по петдесет-шейсет нови заглавия годишно. Една значима част от тиражите, които пускаме на пазара, са допечатки на заглавия, които се стремим да поддържаме непрекъснато в търговски количества.

– Това се смята за успех, нали?

– Да, когато едно заглавие се приема от пазара в продължение на години, то е успех. Но, разбира се, най-добрият успех е бързата реализация.

– Книгоиздател. Това професия ли е, мисия ли е?

– Наистина, можем, дори трябва да говорим и за отговорността на издателите, за тяхната мисия на просветители, на будители, ако щете. Но трябва да си дадем сметка, че преди петнайсет години съвсем малка част от хората, които влязоха в този бранш, можеха да си позволят да мислят така и така да възприемат себе си. Бяха доста „диви“ за книгоиздаването и особено за книготърговията години. Както във всички други сфери на дейност, така и тук попаднаха много случайни лица, видели в книгоиздаването възможност бързо да припечелят.

– И затова: как да си създадем или откъде да си внесем национално-отговорни издатели?

– Разбира се, някои от онези просто отпаднаха тогава, когато условията се променяха, други се развиха като добри бизнесмени и изключително успешно ръководят издателствата си и досега. Но работата им в съвременни условия ги накара да мислят с нови категории, да си поставят цели, които надхвърлят непосредствената печалба, в борба за читатели сред най-образованата част от българите. Заедно с това преди петнайсет години в книжния отрасъл влязоха и мнозина, чиято съдба вече беше свързана с четенето и книгата. Не професионални издатели, а интелектуалци: университетски преподаватели, журналисти, литературни критици. Проблемът за много от тях бе, че те не познаваха добре икономическите правила и по тази причина трудно издържаха на пазара.

Това беше време, когато твърде често се нарушаваха правата и на автори, и на преводачи. Пък и в действащото законодателство имаше големи празнини, никой не знаеше точно кой какви права и задължения има. Държавната агенция за авторски права беше в разпад, служителите ѝ не можеха да взимат решения. Още не бяха формирани частни агенции.

И в сферата на книгоразпространението ситуацията беше подобна. Дейността на съществуващите тогава държавни книгоразпространителски фирми бе крайно неефективна. Всички книжарници, тоест основните активи в този бранш бяха държавни, но работата им беше блокирана заради липсата на мотивация и поради лоша организация. Книгоразпространението се осъществяваше от набързо народилите се повече от петстотин-шестстотин микрофирми, работещи на лавки за улична търговия. Някои от ония фирми с огромни усилия и изобретателност успяха да просъществуват, да натрупат опит и да се утвърдят в бранша.

До неотдавна, може би до 2000-та, ежегодно около двайсет процента от заетите с този вид търговия фирми сменяха предмета си на дейност или изобщо пропадаха. Но техният общ брой се запазваше относително постоянен, което означава, че на мястото на прекратилите дейността си възникваха или се пренасочваха към книжния сектор нови такива фирми.

– „Диви и еуфорични“, но и доста трудни години.

– Да, особено от средата на 90-те до 2000-та. Тогава след изчерпването на синдрома „наваксване“ и „реабилитация“ започна сериозно свиване на книжния пазар, което го доведе до нива, много по-ниски от това през 1990. Мнозина заговориха за колапс, за край на книгоиздаването в България. Това състояние продължи доста и взе да разколебава даже най-големите оптимисти. Беше времето, когато започна да намалява еуфорията и в политическия живот, а икономическите трусове в страната доведоха до обедняване на стотици хиляди хора. Тъкмо интелигенцията и образованите българи бяха ощетени в голяма степен от тези промени. От друга страна, започна да се формира и една нова прослойка – тази на деловите българи, но за съжаление процентът на четящите сред нея не е твърде висок. Това положение се променя твърде бавно и едва ли трябва да очакваме, че с влизането на страната ни в Европейския съюз ще се случат резки промени към по-добро. Така че първата причина за свиването на книжния пазар през периода е общото икономическо състояние на страната и ниската покупателна способност на българина.

Друга причина за проблемите в книгоиздаването е липсата на достатъчно капитали в отрасъла. Свежи пари в него от 1990 до 2000 не бяха постъпвали. Нямаше икономически субект, работещ в друга сфера, който да е инвестирал средства в книгоиздаване или книготърговия; нямаше и чужди инвестиции. Държавата също не е отделяла почти нищо. Просто книгоиздаването и книготърговията не бяха привлекателни за големите пари.

Уви обаче, нашите държавни мъже не просто не намираха средства за подпомагане на книжния сектор. Ако книжният сектор би бил извън тяхното внимание, можех да се съглася с Вашата реплика, че книгоиздателите трябвало да са доволни, дето никой вече не им се бърка в работата. Но нашите управници се постараха, за да могат значителни капитали и дълготрайни материални активи от съществуващите да бъдат източени от отрасъла и прехвърлени в други отрасли. С други думи, книжният сектор беше съзнателно и злостно декапитализиран. Повече от 90 процента от действащите до 1990 книжарници сега са търговски обекти с друго предназначение. И не повече от 10 на сто от тях бяха продадени при условие да запазят предмета си на дейност. А, ако няма това условие, издателите

и книготърговците губят шанса за успех в търговете. Затуй всички бивши книжарници сега са магазини за бяла техника, за авточасти, бакалии, банкови офиси. Спомнете си една от големите книжарници в центъра на София – Руската книжарница. Сега е „Макдоналдс“. А съществуващите сега повече от 300 книжарници са изцяло резултат от усилията и рисковете на хора, които работят повече от петнайсет години в бранша.

– Вие говорите за злостно отношение на управниците?

– Да, това е враждебно отношение не само на едно, а на всички правителства от началото на 90-те досега. И пренебрежение на държавните институции спрямо книгата. Не са мнозина у нас, които знаят за Флорентинската спогодба, която през 1997 бе ратифицирана от българския парламент. Съгласно нея не трябва да бъдат облагани с митнически такси източниците и суровините за производство на информационни носители, какъвто носител е и книгата. На практика тази ратификация няма никаква стойност, защото никой у нас не я изпълнява.

Нищо ново няма да кажа, ако напомня за високата ставка от 20 процента ДДС върху книгата. Провокираме непрекъснато разговори по този въпрос. Резултатът бе такъв, че ще се въведе ДДС и върху учебниците, които поне досега бяха освободени.

Друга сериозна причина за кризата, през която премина книжният отрасъл, бе акумулираната психологическа умора. Нагласата и очакванията за бързи промени към по-добро икономическо състояние, сравнени с неблаговидното настояще, доведе до песимизъм и апатия. Средностатистическият гражданин е читател и потребител на книги, както и изобщо на култура, на образование, когато вярва в своето бъдеще и в бъдещето на децата си. Книгата е инвестиция в прогреса! Потреблението на книгата е рефлекс на човек, който има увереност в това, което му предстои.

– Как се отнасят към книгата младите хора?

– Добре е, че все още има, а аз се надявам, че ще има и в бъдеще млади хора с изградена любов към книгите. Но процентът на нечетящите е по-голям във възрастовата група до 30 години, отколкото в другите. И това е неблагоприятен фактор за състоянието на книжната индустрия. Но то е следствие от цялостна промяна в ценностната ориентация на младото поколение. Икономическите и социалните сътресения формираха ценностна пропаст между поколенията. Много млади хора не вярват в това, че традиционни ценности като честността, уважението към труда, привързаността към семейството, доброто образование, коректността и лоялността са сред качествата, които в голяма степен заслужават уважение. Те са изцяло ориентирани към по-прагматични критерии за успех и проспери-

тет. Освен това всяко от тези качества се придобива и доказва с времето, докато те смятат, че успехът трябва да дойде веднага. Хора с такава нагласа не купуват и не четат книги. Те са войнствено нечетящи.

Не на последно място отрицателно влияние върху състоянието на книжния пазар имат и демографските промени. България е страна, в която живеят по-малко от осем милиона души. От тях почти един милион са малцинствени групи, сред които най-голям е относителният дял на неграмотността и ниската образованост. Повече от два милиона и половина са пенсионерите, притиснати от недоимък. В нашата страна се говори за демографски срив. А ежегодната емиграция продължава със сериозни темпове до днес. През 1990–2000 от България са емигрирали един милион души, най-вече млади хора, в активна възраст и с добро образование.

– Има ли промени във вашия бранш или сектор през последните години?

– Може би от 1999 или от 2000-та насам, след като достигна самото дъно, книжната индустрия в България почна бавно да се изправя на крака. Паралелно се оформиха две тенденции. Едната от тях бе свързана с по-нататъшно стагниране и ограничаване на пазара, а другата бе свързана с утвърждаване на статуквото на една част от издателствата и организациите в бранша, благодарение на които можем да очакваме в перспектива връщане към по-добри равнища на книгопроизводството и книготърговията, а също и връщане към добрите традиции на българското книгоиздаване.

– Сега очертавате ли едно ново състояние на книжната индустрия?

– Да, има нова картина в състоянието на книжния сектор. Следващите една след друга вълни на икономическа стагнация имаха все пак и положителен резултат, а именно, че най-бързо обезкуражиха случайно влезлите в бранша и търсещи лесни печалби индивиди. Това освободи част от пазарната ниша за останалите работещи в отрасъла и доведе до първите признаци на стабилизиране и нормализиране на книжния сектор. От четири-пет години насам се наблюдава засилваща се концентрация на дейността ни от страна на все по-малък кръг издатели и книготърговци. Сега активно работят около сто и двайсет издателства, като от тях не повече от четирийесет определят в значима степен параметрите на книжния пазар. Активно работещите в бранша издатели формираха своя браншова асоциация през 1994 – Асоциация на българските книгоиздатели, която отначало обедини стоте най-активно действащи в отрасъла издатели. Сега в нея членуват около 80 издатели, които имат към 95 процента пазарен дял в страната. От 2003 година в Асоциацията членуват някои от най-

изявените търговци на книги и литературни агенти. И за това са направени необходимите организационни промени. Асоциацията вече се нарича Асоциация „Българска книга“. В книготърговския сектор също се наблюдава окрупняване. Престанаха да съществуват повече от една трета от малките търговски фирми. Търговията се съсредоточи изключително в градовете. Със собствени сили и средства книжарите създадоха нови книжарници (повече от 300), съсредоточени в големите градове. Постепенно делът на продаваните в книжарници книги нарасна на повече от 80 процента. Появиха се първите три национални търговски вериги, които въвеждат нови стандарти. Набира скорост и търговията по интернет.

Нараства процесът на специализация на издателите в тематично отношение. Всеядността е вече минало.

Отново се появяват симптоми за повишаване на разнообразието на предлаганата на пазара литература. Така делът на преводната художествена литература е вече не чак толкова голям – 1/3 от всички преводни заглавия. Преобладават изданията на преводна продукция по психология, право, история, справочна, езотерична и детска. Мисля, че това разнообразие е вече знак и за по-висок професионализъм сред българските издатели, то е и процес на връщане към добрите традиции в книжната индустрия в България. Може би един показател за стабилизация на отрасъла е връщането на интересите на читатели, издатели и търговци към българската книга.

– Кое е най-важното според Вас, което трябва да се направи оттук нататък?

– За мене е изключително важно да се работи за разширяване на кръга от четящи хора, за популяризиране на четенето. За формиране на дълбоко вътрешно убеждение, че да четеш представлява ценност и важна характеристика от психологическия портрет на съвременния човек. Но това не могат да извършат само издателите; то се постига от цялото общество. Имам го предвид, когато настоявам за подкрепа от страна на държавните и обществени институции на този бранш. И наистина е назрял моментът да формираме действащ държавно-обществен орган, който да наложи и да отстоява провеждането на единна национална политика за книгата и четенето.

Интервюто взе Румяна Братованова
София, юни 2006 г.

Снимка: личен архив

Деян Енев

– Кога разбрахте, че сте част от света, който Ви заобикаля?

– Нашата памет е несъвършено нещо, но тя е всичко, с което разполагаме във времето. Европа е пълна с японци, които ходят и снимат това, което виждат очите им. Японците са мъдър източен народ, който знае, че най-големият враг на човешкото племе е забравата. Един народ въстано-

вява своята история по документи и предания. Отделният човек – също. Със сегашните камери и модерни фотоапарати е лесно. Животът на новия малък човек е документиран, дето се вика, още от растящия корем на майка му. Аз също съм разчитал на ранните черно-бели семейни снимки, които дълго време се съхраняваха в една висока картонена кутия. Тя беше огънала краищата им, но аз не виждах това. Виждах едно семейство, татското и роднини, което посреща майката с бебето пред родилния дом; две бебета, които пълзят по едно одеало или скачат разревани в креватчетата с оградки; две малки юначета с лъкове и стрели на поход сред природата; двамата с брат ми пред паметника на Максим Горки пред 36-о училище в първи клас; баща ми като млад инженер пред маса, зарината с чертежи в службата; майка ми като млада лекарка, получаваща похвална грамота пред някаква трибуна. Също така – разказите на домашните. Винаги има няколко ярки истории, които се разказват до безкрай на малкото човече докато расте – и както мидата започва да натрупва бисерно вещество около песъчинката, която е попаднала в черупката ѝ, така и около тези ярки истории малкото човече започва да изгражда своя емоционален свят, да се измъква от безпаметството. Така дойде мигът, в който изведнъж си зададох въпроса – нали сме двама, защо на снимката при посрещането на мама от родилния дом е само едното бебе? Защо? Оказа се, че аз съм престоял две седмици в кувьоз. Чак на 25 години, когато се качих да видя новородения си син в отделението, видях какво представлява кувьозът. Първият разказ, който публикувах в девети клас във вестник „Средношколско знаме“ се казваше именно „Снимка на стената“. Първата ми идентификация е свързана с моето отсъствие. Може би затова прописах – за да заявя присъствието си.

– Разкажете ни за вашите родители?

– Хора, които цял живот са работили. И още не се спират. Баща ми е инженер, доктор на науките, професор, голям изобретател. Лауреат на Димитровска награда. Областта, в която работи – електрическите мотори – ми е дълбоко непонятна. Но творческото му отношение към нея ми е разбираемо. Виждал съм го как се захласва, когато е решавал някакъв свой технически проблем, как става човек „не от мира сего“, сякаш в ушите му звучи Деветата симфония и той ей сега ще я излее в звуци. Сега, когато съм вече близо на 46 години, си давам ясно сметка обаче, колко малко знаем дори за най-близките си хора. За мен най-милият спомен, свързан с баща ми, например е: когато веднъж в Либия докато чакахме да свърши дежурството на мама, свихме тримата с брат ми един велосипед и няколко часа го карахме на един празен паркинг. Тогава тъкмо навли-

захме в пубертета и татко по някакъв начин се е опитал да ни преподаде урок по – не по каране на велосипед, разбира се, а по волност, по свобода. Но колко малко зная всъщност за реалните му проблеми, които са го съпътствали, за кариерата му, за израстването му. Разбрах това, когато се наложи да си вади документите за пенсия и ме помоли да обиколя с колата различните муместоработи и да взема съответните бележки. Едва тогава видях завод „Стомана“ в Перник, бившия завод „Васил Коларов“ в София – места, където са минали години от живота му. И за които аз не знаех нищо.

Майка ми цял живот работѝ в петнайсета поликлиника в София, до Семинарията, където завеждаше детското отделение. Сега в сградата се помещава пицария и видеотека. Майката е по-специален случай в живота на сина. Много съм се карал с майка ми, много горчивини съм ѝ поднасял и дано ми позволите сега от високата трибуна на вашето издание да ѝ се извиня и да я помоля за прошка. С възрастта майките се превръщат в самото съвършенство. Те се смиряват и чакат само един добър поглед от синовете си, друго не им трябва. Поне с моята майка е така. Ако мога да дам един съвет на по-младите читатели: разговаряйте с родителите си, с майките и бащите си, споделяйте с тях и ги разпитвайте за преживяванията им. След време ще установите, че това са били най-хубавите мигове в живота ви.

За избора ми на житейски път мама и татко никога не са ми се месили. Влязох стоматология, напуснах, пак се записах, пак напуснах, три години кандидатствах българска филология, а те грам укор не показаха за проточилото ми се кандидатстудентстване.

– **Жив ли е още детският спомен за баба и дядо?**

– Жив е, защото освен сантименталната стойност, това е споменът за рода. Бащата на баща ми, дядо Никола, почина рано, бил съм четиринайсетгодишен. Той беше много хубав и интелигентен старец, помня как ни водеше с брат ми и братовчедката в планината и ни правеше от клечки и шишарки щъркелчета, как ни водеше на кино, как ни рисуваше различни животни. Той имаше силно изявен художествен усет и брат ми явно е наследил неговата дарба. Беше човек перфекционист, мераклия, още си спомням неговите белени домати в буркани, салатите, които правеше. Дядо Никола през последните си години боледуваше, имаше язва и диабет и често влизаше в болница. Помня свижданията – как се сопваше на жена си, за да не проличи колко му е тежко, колко е зле. Дори и в болничната пижама той искаше да изглежда як и силен. По негова линия с брат ми сме попски правнуци – неговият баща е бил свещеник, поп Константин. Май-

ката на баща ми, баба Донка, беше много четяща жена. Редовно си купуваше излизащите навремето литературни издания и беше абсолютно в час с литературния процес. Когато започнах да публикувам, тя нерядко се обаждаше по телефона и викаше: „Деянчо, там и там ти е излязло нещо.“ Бащата на майка ми, дядо Деньо или Денчо, както му викахме, е човекът, на когото съм кръстен. Живя до деветдесет години близо и преди да получи инсулт, беше много як и жилав старец. С баба ми Жечка имаха къща в далечното Благоево, сега Батемберг и докато се държеше, дядо все се опитваше да произвежда нещо от двора. Когато поостаря, го прибирахме през зимата в София. Ходех да го срещам на гарата – натоварен като шерп, с няколко кошници, с куфар, с дамаджана с вино. Обичаше да си пийва по една чашка вино на обед. „*Вино веселит сердце человека*“, обичаше да повтаря. Цял живот е бил учител. На село му викаха Даскала. И сега да отидеш в Батемберг, още има хора, които го помнят с добро чувство. Случи ми се по време на една командировка – минах през далечното село, представих се на жената в кметството, напълно непозната за мен възрастна жена: „Внукът на Даскала съм“, а тя така ми се зарадва, че се почувствах неудобно.

А сега идва ред и за любимата ми бабичка, майката на майка ми – мама Жижи, както ѝ викахме с брат ми, защото тя ни отгледа до първи клас на село. Имах много хубаво детство – игри, а на обяд първо, второ и трето, сготвено от баба. Супа да ти направи, картофена яхния – нямаше равна. Все работеше, все гледаше да помага. Когато се разболя и легна на легло, трудно говореше. Отивах, сядах до нея и тя стисваше ръката ми – и така си разговаряше с мен, със стискане на ръката.

Тези четиримата са моите старци, които по естествения ред си заминаха – и четиримата учители, цял живот блъскали, за да бъдат добре децата им и внуците им. Дадоха ни, каквото можаха, от все сърце. Поне през ден гледам да мина през някоя църква и да запаля свещичка за упокой на душите им. Единствено с това мога сега да им се отплатя за всичко, което са направили.

– **Какво означава да имаш брат близнак?**

– Сега, с годините, това означава за мен сигурност – човек, на когото можеш винаги да разчиташ. Но в детските години нерядко беше проблем. Обличаха ни с еднакви дрехи и това оначаваше постоянно да дебнеш дали обличаш собствената си дреха или чуждата; постоянно да търсиш някакви секретни белези, по които да различаваш собствените си панталон или обувки. За един от ранните ни рождени дни, да сме били втори или трети клас, дядо Кольо ни подари много хубави писалки – с капаче, с пом-

пичка. Ние с брат ми започнахме – я дай да видя твойта, ама мойта е по-хубава (как ще е по-хубава, като бяха съвсем еднакви!); в последна сметка единият от нас изкриви перото на писалката на другия. „Така ли!“ – каза другият разярен – и изхвърли писалката на първия през балкона. Ама кой кой беше, да ме убиеш, не мога да кажа сега. Такива ми ти работи за близнаците.

С момичета също имаше проблеми. Брат ми беше красавец и от седми клас момичетата започнаха да му се лепят като мухи на мед. Аз също не бях някой гърбав грозник, но на фона на неговите аленделонски черти бледнеех. В седми клас например, в Либия, бях жестоко влюбен в една Красимира, с която, на всичкото отгоре, седях на един чин по милостта на прозорливата ни за юношеските ни трепети класна. Красимира ходеше с едни къси полички и аз цял час прекарвах, поставил потната си длан върху бедрото ѝ. Красимира не отпъждаше ръката ми, но през междучасието търчеше да си говори с брат ми, а аз страдах и тръпнех кога ще свърши най-сетне това проклето междучасие. Отмъстих на брат си чак в Английската гимназия, когато прописах и започнах да получавам купища писма от почитателки от цяла България – чистачката носеше в класната стая буквално цели наръчи писма. Това беше тайното ми отмъщение за Красимира, и за Таня, и за Петя, но никога не му го признах. Правя това чак сега.

– **Искали ли сте да се различавате от брат си?**

– И още как! Това започна още в зората на детството ни, когато се биехме един с друг като обезумели – вероятно плод на дълбокото вътрешно желание да унищожиш черновата или по-лошото копие. Това бяха тежки многоразови тренировки, жестоки битки, при които надделяваше ту единият, ту другият. Когато майка ни се връщаше следобяд от работа, се чудеше защо сме такива огненочервени като огняри и пъхтящи като китоловци. Тези тренировки обаче си казаха думата. В пети клас победих в директен двубой няколкото най-силни момчета сред всичките пети класове и цяла година се разхождах в двора на 127-о училище на булевард „България“ като някой шериф. И най-големите апапи внимаваха да не ми срещнат погледа, за да не ме издразнят. Тогава някакви момчета бяха нарочили брат ми за изкупителна жертва. Направо ги смлях от бой един по един, по метода на Спартак. Тъй че – било е и едното, и другото. И кръв от носа, и маси отрупани с бири, и разговори до среднощ. Абе – брат като брат. Само че близнак! Уж кола като кола, а всъщност високопроходим джип.

– Какъв беше Вашият преход от юношеството към зрелостта?

– Общите приказки тук няма да помогнат. Имало е време, когато дни наред съм лежал и съм гледал в тавана. Имало е дни, когато възторжено

съм се носел на една педя от земята. Човек постоянно носи в дълбоката си същност всичките си роли, които е изиграл през развитието си. Нещо повече – отделните периоди от развитието му съдържат в умален мащаб и бъдещите му проявления. Понякога в юношата можеш да съзреш как ще изглежда този човек като старче. Понякога зад фасадата на някой улегнал голям началник се прокрадва малкото момче, което е счупило прозореца и сега го е страх от боя. С няколко думи: развитието на човека не е линейно и постъпателно, а спираловидно, на цикли, които съдържат едни и същи модели, съобразно, разбира се, с новите житейски ситуации.

– Имахте ли ясна представа за собственото си развитие, трябваше ли да я променяте и защо?

– Най обичам този въпрос. Защото на него отговарям като всички големи писатели: да, още от малък знаех, че ще стана писател. Просто – факт. Но истинската ми увереност за това се появи през една ваканция на село, да съм бил шестнайсетгодишен, когато написах първите си текстове, несвързани с учебния процес. Тогава буквално зяпнах. Защото си дадох сметка, че зная за героя си всичко, без да имам необходимия житейски опит. Тогава проумях, че писането дава това, за което един живот не стига.

– Как се променяхте през годините – главно под натиск на обстоятелствата или благодарение на личностното Ви развитие?

– Без натиска на обстоятелствата няма личностно развитие. Човек по природа е лениво същество. Фелини някъде казва, че до челото на твореца постоянно трябва да е опрян зареден пистолет. Въпросът е да чуваш уроците на живота и по възможност да не повтаряш грешките. Все пак, с течение на времето оцених, че търпението е една от най-големите добродетели. Претърпи, замълчи, не се карай, не викай. „Носете един другиму теготите и така изпълнете закона Христов“, е казано в Евангелието. Агресивният човек прилича на треска в бурна вода. Търпеливият – на скалà. Човек трудно се усъвършенства по схема, по предпоставени „учения“ и „системи“. Уроците на живота са прости. Те са вярата, надеждата и любовта. Като най-голямата от тях е любовта. Без тези трите сме загубени. Но вярата ще дойде при теб, не когато се къпеш в благоденствие, а когато си паднал на дъното. Надеждата – когато разбереш, че вече имаш вяра. А любовта се появява тогава, когато откриеш, че даваш, без да искаш нищо насреща.

– Как се е формирало отношението Ви към училището, казармата, комсомола, партията?

– Училищните 11 или 12 години са най-хубавият период от живота ни. Разбираме това обаче, когато чуем последния звънец. Ценя много учи-

лищната институция и ме обхваща бяс от факта, че днес тя е поставена на колене. Към казармата имам двусмислено отношение. По мое време, влязох в казармата през 1979-а, това бяха две години, отнети от най-силното време за младежите. Но пък единствено в онази емоционална пустиня, в онзи де факто затвор, цената на истинските стойности – на приятелството, на хубавия разговор, на близостта с момиче, ако щете, по време на редките отпуски, изпъква с такава острота, каквато цивилният живот при всичките житейски бури трудно ще поднесе. За илюстрация ще разкажа нещо от казармения си живот: на политическия офицер на ротата му викахме Трактора. Успях да го убедя, че съм цар на писаното слово и той ми повери изготвянето на политдокладите и комсомолските отчети. Вземах наръч брошури, пълни с политагитация, скатавах се в някоя стая, пушех си на воля и докладът ставаше като излят. Маркс, Енгелс, Ленин и Живков. Дайте да дадем! Това ми е било отношението – леко хумористично. Това може ли да мине сега за дисиденство?

А всеки петък ни провеждаха политпросвета. Това ставаше веднага след закуска. Събираха ни в една зала, някой от офицерите зачиташе докладчето си, калориферът, ако е зима, бичи на шест и след секунди, ако хвърлиш едно око, ще видиш, че целият личен състав в залата спи. Главите на всичките люшнати като слънчогледи след залез слънце. И се носи едно подемно хъркане. И само офицерът отпред на катедрата продължава тъжно да срича трудните за произнасяне думи и отвреме навреме да сподавя прозявките си.

Към партията – как да кажа? Знаех, че съществува като някой истукан в природата, но интерес да съм проявявал, да съм искал да разгледам истукана, да го пипна – никога.

– Мислили ли сте някога за политическа кариера?

– За мен политиката е най-празната занимавка – по начина, по който се практикува от десетилетия в България, та чак до наши дни. Трябва хептен да не ставаш за нищо, за да понечиш да станеш политик – така съм разсъждавал винаги. А всъщност тя е благородно и много трудоемко занимание – ако се практикува като мисия. Но и в единия, и в другия вариант не ставам за нея. Събранията, заседанията, брифингите и летучките са представата ми за ада.

– Какво място имат приятелите в живота Ви?

– Животът като цяло стана доста труден и приятелите намаляха. Завиждам на хората, които разполагат с много приятели. Но имам няколко човека, главно от ученическите години и казармата, с които не трябва да си обясняваме смешките.

– Предавали ли са Ви приятели?

– В този драматичен смисъл, с който е зададен въпросът – май не. Ако не броим за предателство охладняването, отчуждаването. Но за това вина явно си нося и аз.

– Какво мислите за развитието на Вашето поколение?

– Поколение с трудна съдба. 98 на сто от обществените науки, които изучавахме в училище и в университета, се оказаха пълна лъжа. Това едно. Второ – ние се готвехме за реализация при един обществен строй, а се наложи да се реализираме в друг – без да сме успели да натрупаме нужните практически умения, които обикновено свалят на земята идеологическите тъпотии. Слава Богу, че завърших българска филология. Ние от българската филология ставаме и за фаропазачи, и за застрахователи. Ако говоря за писателите, бройката наистина много оредя. Но пък множина от бившите поети сега въртят твърде успешен бизнес. И като се видим по улиците, си казваме здрасти. Това да не е малко!

– Кога разбрахте, че умеете да пишете?

– Когато в четвърти клас учителката ми Калчева ме повлече по другите класни стаи да си чета съчинението за есента.

– Кой от писателите е по-близък до Вашия светоглед?

– Чехов. Толстой с „Хаджи Мурат“ и „Отец Сергий“. Варлам Шаламов. Джеръм Селинджър. Михаил Анчаров със „Златен дъжд“. Виктор Лихоносов. Константин Воробьов. Генчо Стоев. Хайтов. Красимир Дамянов.

– Продължава ли да Ви вълнува професията?

– Писателската ли? Защото сега работя като журналист. Ако става дума за писането – да. Но и да ме плаши. Защото изисква голямо посвещение и голяма енергия. „Златният дъжд“ на младостта приключи. Сега започва копаенето на рудата.

– Можете ли все още емоционално да разказвате за семейството, което сте създали?

– Главно за семейството си мога емоционално да разказвам. Случих на много точен и изящен човек до себе си – Камелия, която ми роди две добри деца, син и дъщеря. Аз не можах да им дам това, което трябваше. Но те ми дадоха всичко. Защо още ме търпят, не зная. Сигурно заради обещанието ми да напиша бестселър.

– Какво е за Вас славата в един свят, подчинен на медиите, когато невзрачни хора стават титани, а титаните остават неизвестни?

– Колко капани крие този въпрос! Ако кажа, че славата не ме интересува, ще излъжа. Ако кажа, че ме интересува вечността пред славата, ще

изглеждам нескромен. Ако кажа, че истинските титани не се интересуват от славата, ще ме попитате – а ти, аланкоолу, откъде знаеш? Славата изобщо е много по-дълбоко понятие от випбрадърския* тип слава, който се практикува в България, пък и по света. Истинската слава почива на доверието, на все по-широкия кръг от съмишленици, които създава едно творчество. Показната слава не ме интересува. Но ще се радвам, ако ти, или той, или тя разтворите моя книга и вътре намерите нещо, което ви е близко, което е ваше. Ето тази слава търся аз и тя абсолютно ми стига.

– Очаквахте ли промените в Европа и България в края на миналото столетие?

– Нещо назряваше, това беше ясно. Но кога ще се случи и как, това вероятно са знаели само врачките – щом и големите западни анализатори останаха изненадани и с пръст в устата. 10 ноември 1989 ме завари като преподавател по английски в едно читалище. Някъде към шест часа в стаята нахлу дядото на едно от децата, полковник в униформа, който, след като ми съобщи новината за падането на Тодор Живков, ме прегърна и се разплака. Със сигурност знаехме далеч преди Десети обаче, че социализмът, развитият или недоправеният, или както там го наричаха, е една голяма лъжа. За беда, най-ориентирани се оказаха хората по върховете. И в първите години на прехода, когато всички ние скачахме по площадите и палехме огньове на Орлов мост, те си оплетоха кошницата. Беумното натегачество на първото синьо правителство на Филип Димитров, особено в разрушаването на селското стопанство, както и ударният труд на следващите правителства – на мафията, на инфлацията, на корупцията, на марионетката-цар също допринесоха за невероятната цена, която плати и плаща българското общество за прехода – милион и половина емигранти, 700 000 починали – къде от старост, къде от „хубав живот“ , първо място по отрицателен прираст в Европа, както и най-алчната върхушка, пръкнала се на Стария континент. И сега, когато с изплезени езици май най-сетне се доближаваме до заветната цел – влизането в Европейския съюз и прегръщането на западните ценности, започваме да проумяваме, че глобализмът, който лежи в основата на тези ценности, може да се окаже просто едно от имената на тоталитаризма.

– Вярвате ли в Бог? На кого или на какво дължите първите си стъпки към Него?

– Мама Жижи винаги спазваше в къщи на село Коледа и Великден – с постните гозби и боядисаните яйца и козунаците. Животът на моето по-

* Бел. ред.: „ВИП Брадър“ е телевизионно шоу, за пръв път излъчвано през 2006 г.

коление бе много ощетен откъм религиозно възпитание – ние раснахме в една мъртва откъм вяра среда. Какво ме е накарало тогава, ученик в девети клас, на връщане от училище да вляза в църквата на площад „Ручей“ и да присъствам на службата на Велики четвъртък, когато се изнася плащеницата в компанията на няколко бабички? Да се кръстя през 1991 година? Да напиша новелата „Морга“ през 1995 година? Да се поклоня пред чудотворната Йерусалимска икона на Божията майка на 11 май 2000 година? Ние постоянно искаме чудеса. А не са ли тъкмо тези стъпки към Бога истинското чудо в нашия пропит с безверие и подигравка към религията свят? И когато сега видя как водят в църквата малки дечица, дълбоко се умилявам и светло им завиждам – защото те няма да бъдат изгубени като мен, като моите връстници, като нас толкова дълго време в огромния и съвсем тъмен без вяра свят.

– Ако имате възможност, бихте ли променили съществено живота си?

– Не се оплаквам от живота си. Ако имах друг живот, щях да бъда друг човек. Но нали този друг човек няма да познава или няма да иска да познава хората, които аз познавам и обичам; няма да е прочел книгите, които аз съм прочел; няма да е усетил живота тъй, че да напише моите 200 разказа. А аз искам да напиша поне още 200. И един бестселър, разбира се. Обещал съм.

Интервюто взе Цена Вичева
София, 17 май 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Димитър Динев

– Кои са хората, които през детство са Ви повлияли най-силно?

– Може би една от бабите ми, баба Дена, майка на баща ми. Слава Богу, още е жива. Тя е баячка. Показа ми простотата на чудесата – колко те са лишени от фантасмагории и псевдопоетичност. Биват част от живота, както праха по улиците, както боклука, както детските ми играчки.

Хората, които идваха при нея с нещастията, болките и тегобите си, бяха нещо нормално, елемент от света. Целият ѝ живот преминава в Крумово, едно ямболско село.

– Позволяваха ли ѝ навремето свободно да приема хора?

– Тези неща по селата не можеш да забраниш. Тя просто имаше авторитет. Носеше неизчерпаема доброта. Не се е хвалела, не го е правела преднамерено. Хората я търсят както лекар. Все едно, че нещо ги боли. Искат например да разберат дали не са урочасани. Там беше първото ми съприкосновение с човек, който непрестанно върши добро, без да се изтъква. То е естествен дял от битието ѝ. Не връща човек, дори да почука на портата ѝ посред нощ. Паралелно с това си тече нормалният ѝ живот. Изкарва овцете, дои ги, помага в раждането на някое агънце.

Пловдивският ми дядо по майчина линия, Бог да го прости, беше голям майтапчия. Той си отиде, задето вече не му се живееше. Омръзна му. Каза ни: „Нито ми е вкусно, нито чувам както трябва, нито мога да чета.“ Обичаше да си пийва обаче. Имаше дарбата да изпие по четири литра вино на ден, без да му се отрази; беше много надарен в пиенето. Не съм го чувал да говори глупости, да легне пиян. Обичаше неговото си вино, сам си го произвеждаше. Отиде си на 90 години и то от неискане – беше се ядосал на живота. Викаше: „Абе, какво съм му направил на тоя Господ, та не ме прибира!“ Постоянно разправяше, че до 70 години животът е песен, а от 70 нататък – не става. От нищо конкретно не се оплакваше, но вече не можеше да се наслаждава, а беше човек на наслажденията. Не в прекомерен смисъл, обичаше той малките неща; невероятен готвач! Оценяваше гозбите, които готвеха майка ми и баба ми. И двете той ги е учил. Опитва и казва: „Днес получаваш шестица.“ Израснал съм в Пловдив с неговите гозби, той беше майстор-готвачът в моето детство.

– Това обкръжение към какво Ви е подтиквало – към фантазиране или към писане?

– Повече към фантазиране. През детство на човека се иска повече да играе. Но родителите ми бяха много амбициозни, особено баща ми. Неговата любов към немския език изигра голяма роля в живота ми. Той е инженер-химик, с изключителна любов към немската култура. По негово желание със сестра ми учихме в немска гимназия. Като ученици много ни мъчеше – непрекъснато ни даваше да решаваме задачи. Но сега съм му благодарен. Майка ми беше нашата закрила срещу строгостта му. Винаги заемаше наша позиция и ни даваше морална подкрепа, че е важно да вършиш това, което ти е присърце.

– Какви мечти имаше той за Вас?

– Искаше да уча в университета по-земна професия, а не да се занимавам с писателство. Опитваше се да ме приземи, макар че харесваше това, което правя. Явно ми е вярвал. Ако искаше да карам по неговия път, щеше да се наложи. Имаше си своя философия: „Абе, ако нищо друго не стане от теб, писател винаги можеш да станеш. За писател винаги има време, не ти трябва професия!“

Имах много хубаво детство. И прописах спонтанно. Бях на дванайсет години. Написах един разказ, пък след това го забравих, продължих да си играя. И до ден-днешен се питам как стана. Обикновено казвам, че съм прописал на 16 години. Но като се връщам назад, виждам, че е било доста преди това. Разказът беше за опазване на околната среда.

– Е, много социален!

– Да, граждански. Обичах да чета книги за животни, та оттам ми е дошла идеята. Една вълчица беше главната героиня. Ставаше въпрос за съсипване на горите. Даже ме досрамя да го покажа. Тогава силата ми беше в математиката, физиката, химията. Имах прекрасни учители и така добре ни подготвяха, че каквото и да съм учил по-късно, с математиката не съм имал проблеми. Лятото карахме в Крумово. Иначе в Стария Пловдив и по тепетата падаха страхотни игри. Доста къщи бяха изоставени, затуй измисляхме какво ли не. С едни приятели бараби от училище четяхме приключенски романи, детективи. Започнахме да бродим насам-натам, във всички съсипани къщи сме влизали. Вътре откривахме интересна атмосфера. Където са живели художници, се виждаха рисунки по стените. Влизането беше като тайнство, странстване в други светове. Представяхме си кой ли е живял там, какво е вършил. Търсехме следи.

– Пробвахте ли се да бъдете бунтари? Все пак е било средата на осемдесетте години.

– В Немската гимназия на Пазарджик несъзнателно се обособихме в една неголяма група. Свързваше ни попмузиката. Искахме да бъдем пънкари. По онова време комсомолът не одобряваше такива прически. В Пловдив с един приятел Гошо бяхме от първите. Две-три седмици никой от милиционерите не ни закачаше. Но в даден момент те явно бяха получили инструкции и започнаха да ни стрижат направо на улицата.

– Как изглеждаше прическата?

– Косата щръкнала нагоре, но боядисана с боя, която може да се измие. (На училище все пак с боядисана коса не можеше да се ходи.) Имахме обици, всякакви атрибути, които се виждат по снимките на попгрупите. Правиш го спонтанно, искаш да бъдеш различен, защото в училището имаше униформи. Но когато се намеси милицията, стана нещо като поли-

тически акт. По времето на Андропов* беше желязно. Въведоха ученически час, нямаш право да ходиш без униформа. В заведенията имаше задължителен процент българска и руска музика. Проверяваха там за ученици. По това време да си пънкар бе светотатство. Само в София беше по-свободно, понеже не се знае кой чий син е. Съществуваше страх от големите началници и можеше да заявиш: „Ти знаеш ли кой е баща ми?“ И в литературата беше така. Нещо критично можеха да публикуват синовете на известни писатели като Любомир Левчев. Друг едва ли би си го позволил. Къде ти! В провинцията обаче всички се познаваха, та беше желязно. В по-малките градове – още по-жестоко.

– Само със стригането ли ви се размина?

– Да. Но беше твърде унизително. Милиционерите те хващат на главната улица и ти режат бретона. Правят го пред всички. Носеха си ножички. Все едно са изкарали бърз курс за фризьори. Бяха се подготвили за нас. Продължихме известно време обаче с нашия протест. Ако ни бяха оставили на мира, нямаше да трае дълго. След две-три години човек тръгва по друг път. Обаче като те награбят докато си млад, озлобяваш се и го правиш на инат. Казваш си: „Не съм престъпник, за какво ме ограничават?“ От друга страна се чувстваш поласкан от вниманието на съучениците си, на които не им стиска чак толкова. Изведнъж печелиш моралната им подкрепа. Хем си черна овца, хем това състояние носи предимства. Беше важно, че момичетата те гледат с интерес.

– Какво пишехте в онзи период?

– Стихове. Но не бяха бунтарски. Може да се каже – тъжни, депресивни. Но пък и депресии в литературата не бяха желани. Човек не можеше да си позволи тъга или копнеж по нещо. Къде ги има в справедливия свят, в който живеем? И поезията, и чувствата трябваше да представляват някаква еуфория от живота. В отношението си към мене се разделиха и учителите в гимназията. Едни ме подкрепяха, за другите бях ненадежден и с лошо влияние върху останалите. Първата ми учителка по литература също не обичаше изказванията ми. Споровете с нея ме озлобиха и започнах интензивно да поглъщам всяко ново произведение на български автори. Мога повече от час да рецитирам стиховете им. Трябваше да бъда подготвен, та да имам доказателства за за моите тези в споровете. Аз самият се виждах като поет. Възхищавах се от Добромир Тонев, от Борис Христов. Мечтата ми беше да напиша и аз поне едно-две

---

* Бел. ред.: Юрий Андропов, председател на КГБ през 1967–1982 г., е генерален секретар на ЦК на КПСС през 1982–1984 г.

стихотворения със същата сила. Проза пишех по-рядко, предимно кратки разкази.

– Споменът от първата Ви публикация?

– Бях в казармата в Ямбол. Пратих стихове в тамошния вестник „Народен другар“. В седмичната рубрика „Нови гласове“ публикуваха първото ми стихотворение. Един ден ме извикаха на портала. Чудех се кой ли ми е дошъл на свиждане. Някакъв човек се представи като редактор във вестника и съобщи: „Ето, публикувахме едно ваше стихотворение.“ Умрях от удоволствие! Връщам се и ме вика командирът. Чувам: „Редник Динев, стихове сте пратили във вестника.“ Викам: „Тъй вярно!“ И той: „Е как така ще пращате стихове без да са минали през мен? Нали трябва да ги рецензирам. Не може така да излизате от казармата и да пращате стихове – два дена арест!“ Това беше първият ми рецензент. Всичко, което пишех, трябвало да минава през него.

– Сега да не си поиска и хонорар.

– Може да се каже, че той ме е оформил творчески. Особено ЗКПЧ-то (замкомандирът по политическата част). Много важна фигура навремето. В края на едно стихотворение писах, че когато застанем на вечерна проверка и викаме „Аз“, едва ли сме толкова сигурни. Той го поглежда и казва: „Хубаво, обаче ще стане, когато викаме „Аз“, да бъдем толкова сигурни!“ Зачертава човекът едно „не“ и всичко е наред. Само че това не го публикуваха.

– И точно след казармата започват промените.

– Който не го е преживял, не може да го разбере. От един ден до другия рухва цялата символика на един тираничен режим. Невероятно! Живеехме като в някакво чудо. Бяхме носени от неведома сила.

– Баба Ви какъв коментар направи? Целият ни живот изглеждаше някак урочасан.

– Тя си живееше в своя свят. Говорим си за него едва през последните години: нейният баща е бил заможен селянин, един от първите комунисти в България. Още в 20-те години е разпространявал позиви между чираците, които му работят на лозето. Единият ѝ брат беше между големите политически дейци в Ямбол. А мъжът ѝ пък – от БЗНС. Сложни морални взаимоотношения, като се има предвид колко малка страна сме. Пловдивският ми дядо, понеже са му взели много земя, страшно ги мразеше. Псуваше свободно, но понеже си пийваше, не го взимаха насериозно. Той с голяма радост посрещна промените. Лично за мене изборите в 1990-а бяха решаващи. Те ми дадоха подтик за решение; нещо като възпламеняване на фитила. До изборите имаше надежда. Но след тях

– не. И си казах: не искам да участвам в този експеримент! Ще видя как тече животът на друго място.

– Връщате ли се към бягството си посред зима през чешката граница за Австрия? Като на кино е.

– Връщам се. Даже преди две години с моята приятелка ходихме по тези места да видя как изглеждат сега. Дистанцията ми е странна. Всичко в Чехия се е променило. Видях хотелчето, в което с приятеля ми Радо, дърворезбар от Ямбол, преди да преминем бяхме единствени гости-чужденци. Като насън. Често съм го описвал и съм го дистанцирал от себе си.

– Кое надделяваше: мисълта, че правите свръхкрачка в живота си, или авантюризмът на младостта?

– Авантюризмът. Такива бяха времената: не мислиш за по-късно. Ако се размислиш разумно за това, което те очаква, може и да се откажеш. Може би самият живот пази авантюристите. Правиш стъпка след стъпка, пък каквото дойде. Иначе няма да има големи крачки. Ако човек е толкова разумен, че премисля всяка следваща стъпка, едва ли ще има по-нататъшно развитие. Ще започнат въпросите – къде отивате, като никого не познавате, какво ще правите като нямате нито пари, нито професия като хората.

– Баща Ви знаеше ли точно какво вършите?

– У дома бяха свикнали с авантюризма ми. В България често бях тръгвал нанякъде изведнъж. Според баща ми ще отидем в Чехия, ще си похарчим парите и ще се върнем. Това беше неговата версия, с нея се успокояваха. Като се обадихме от Австрия, не можаха да повярват.

– Кой беше по-активен?

– Идеята беше моя. В началото замислихме бягството с приятел от гимназия, който също знаеше немски. Но той се „спаси“, защото бъдещата му съпруга получи стипендия в Германия, та той легално тръгна с нея. Изведнъж увиснах. Бях намислил всичко и чувствах огорчение. Сетих за един приятел от казармата, който имаше качества – решителен и борбен. И на други съм предлагал, но от първата реакция беше ясно може или не може да се разчита. Всички бяха предпазливи: чакай, къде да тръгваме, дай да измислим сигурен път. Отговарям: ако имаше сигурен път, щях да го зная. Изчаках Радо в края на лятото да излезе от казармата. Питам го: искаш ли да бягаме за Австрия? Помисли 20 секунди и отсече: „Добре!“ В по-нататъшните събития бях по-активният, защото из Чехия голяма част от информацията събирах на немски. Много ни помогна един чех с немски паспорт, третият гост в хотелчето. За късмет с него подготвихме всичко. Точно когато минавахме границата обаче, ме облада отчаяние.

Тогава ролята на Радо бе голяма; той пое инициативата. Лежахме в снега. Чувахме лай на кучета. Викам: ей сега ще ни надушат. И за какво се мъчихме толкова!

– Посред нощ в снега разбира ли се къде е границата?

– Да. Има много огради. Тъкмо си преминал една и отпред нова. Безчет телени огради на различни височини, с различни плетки. Прескачаме, пълзим, не можеш да разбереш докъде си стигнал. Добре, че имахме компас, иначе много щяхме да се въртим. Най-голямата пречка обаче се оказаха не загражденията в гората, а празната полоса, широка 50 или 80 метра. Там всичко е изсечено и се вижда следващата ограда. В тази гола ивица на по 50 метра една от друга са вишките.

Часът бе десет вечерта. Тъмно е, ние сме с тъмни облекла. Но на това бяло поле всичко се вижда. Тук беше най-голямото вледеняване. Викам си: ей сега ще ни изпозастрелят. Имаше един момент на слабост…, но Радо рече: „Няма, тръгваме!“ Казах си: каквото – такова. Бяхме решили да не пушим, случайно да не привлечем внимание. Но запалихме по цигара. В този момент моят приятел беше крайно важен. Да би бил друг човек, да би казал и той: „Е, за какво да ни застрелят като кучета?“ – може би щяхме да се върнем. Тези негови думи са ми били нужни. Оттам нататък повече не съм си задавал въпроса дали има смисъл; моторът пак тръгна на старите си обороти. А ни беше смразило едно просто бяло поле. Преди него през какви гори минахме, че и в една река паднахме; някакво свободно пространство между дърветата бяхме помислили за пътека, а то се оказа заледена река. Тънкият лед беше покрит със сняг.

Решихме, че ако няма никой във вишката или пък спи, имаме шанс. Спринтирахме. Може би това беше най-бързото бягане, което съм изпълнил през живота си. Така минахме от другата страна. И пак вървяхме, вървяхме, докато видяхме табела на немски. По нея разбрахме, че сме се отклонили на 6 километра от онова село, където щеше да ни чака нашият човек от хотелчето. Вече бе един след полунощ. Пристигнахме час и половина след определеното време. Нямаше никого и се започна другата част на живота ни – в Австрия.

– Като човек, изкушен в писането, помислихте ли си, че това един ден ще се превърне от лична биография в литература?

– Не, беше съвсем нормално човешко поведение.

– Кога го видяхте като сюжет?

– Първо разбрах, че е нещо изключително по реакцията на австрийците, с които се запознавахме. Разказваме какво правим с живота си, как живеем и, докато ние говорим, те изведнъж замлъкват. Гледат ни изу-

мени, като нещо много особено. Бяхме по на 22–23 години. Ние зад гърба си какъв опит имаме, а те с какви смешни проблеми се занимават. Как да отслабнат например. Ти не смееш да си признаеш как си се озовал в страната, срам те е да си кажеш всичко, не знаеш как те ще възприемат истината. Трябва ти време да осъзнаеш, че единственото ти богатство е опитът от собствения живот. Имаш биография. Нещо бяхме се отчаяли, а една австрийка ни казва: „Ама какво ви става, всеки ще зяпне, като разбере колко много сте изживели.“ Тя ни помогна да повярваме в това, което сме, вместо да търсим нещо, към което да се нагодим, да заемем някаква поза. Силата ти е в това, което носиш. Животът ти е дал възможност да бъдеш изпълнен с опит. Разбира се, трябва ти и дистанция от събитията, защото в същото време те са голяма травма. Не е толкова просто да таиш такива преживявания.

– В емигрантски лагер колко време изкарахте?

– Първият лагер е разпределителен – за 2–3 седмици гледат да те изпратят в друг, който е като пансион. Там имаше корупция, изпокарах се. Австрийските служители много добре се отнасяха към нас, особено понеже знаехме езика. Обаче в управлението работеха хора от лагера, имаше румънци, които бяха силно корумпирани. Беше важно в какъв пансион ще те изпратят – дали във Виена или в шеста глуха. Ако получаваха подкупи, пращаха хората в хубави пансиони. За Радо успях да взема бележка за Баден – курортен град до Виена. Мене обаче изпратиха на доста отдалечено място, въпреки че знаех немски. Но стигнах до него на стоп. Сега за лагера се грижи немска фирма.

– С това бягство сте променили съдбата си. Но в тези години самите австрийци променят ли се от сблъсъка с „източните демокрации“?

– Променят се. Усеща се в дискусиите. Чуват се неща, които преди десетина години никой не смееше да изрече по отношение на имигрантите. Развива се абсолютна противоположност в мненията. Там е проблемът. Десните политици много активно събират гласове. Сега всичко се изговаря, разпалват се страсти, което е нормално. Дори градът става поцветен. Тази цветност е промяна и в мисленето. Да отвориш ресторант, какъвто и да е, може и африкански, трябва да получиш място в града. Има готовност за разнообразие. Финансирането е със заеми от банки, което означава подкрепа. Ако няма готовност и законите не дават възможност, промяна не ще има. Левите и десните тенденции са еднакво силни, но се надявам да не надделее дясната.

– Впечатляващо е, че чужденец, макар да пише на немски, е приет толкова добре в литературата.

– Бързо разбрах, че е безсмислено да се пращат ръкописи на издателствата. Там ги четат някакви сътрудници. Затова започнах да изпращам само на литературни конкурси. Спечелих една трета награда, след това първа. Така все някой ще те забележи, та нещата потръгват.

– Откъде идва заглавието „Ангелски езици“?

– От Библията.

– По време на множеството читателски срещи австрийците питат ли за смисъла на това заглавие?

– Журналистите се опитват да го разтълкуват. В романа съм дал различни отговори, има различни версии. В отделните картини тази метафора претърпява развитие. Появиха се много рецензии. Но нито един от критиците не можа да открие откъде тръгва тя. Донякъде – само една критичка, която направи 45-минутно предаване за романа. Но аз ѝ помогнах малко, като подкладох страстта и любопитството ѝ. Въпросите на критиците повече са от формално естество: каква е конструкцията на самата творба. Но точния отговор никой не можа да намери. Читателите имат своите открития. Има много верни попадения. Но ако един роман функционира, не е важно какво е заглавието му. Когато търсех заглавие за произведението, отговорът беше важен лично за мене, а не за читателите. Има едно място в Библията, където се съдържа смисълът и това е в Посланието на апостол Павел до коринтяните*. Казва се „Химн (или песен) на любовта“; не зная точно как е каноническият превод на български, чел съм го на немски. Тази кулминация я има в думите „Ако говоря всички езици човешки и ангелски, а любов нямам, ще съм станал мед, що звънти, или кимбал, що дрънка. И ако имам пророческа дарба, та зная всички тайни и всяко знание, ако имам пълна вяра, тъй щото и планини да премествам, а любов нямам – нищо не съм.“ Да, когато няма любов всичко е прах и пепел. Това е основният мотив в целия роман. Независимо колко власт имат героите в обществото, като я няма любовта, животът им се разпада. Може да са я изтървали, да са се разминали.

– Какво увенчава тръненият венец на корицата – предизвикателството на писателя чрез словото да си носи кръста и да бъде учител на другите?

– За писателя тръненият венец е словото. Словото обещава всичко и нищо. В това е магията. Който реши да стане писател, прави съвсем друга стъпка в бъдещето, отколкото онзи, който реши да стане адвокат. Един

---

* Бел. ред.: Първо послание на свети Апостол Павел до коринтяните, глава 13.

писател никога няма да печели колкото адвокат. Съдбата трябва да бъде много благосклонна, за да може един ден той да живее от това, което върши. Неговото решение е нерационално. Един вид той се жертва. Тя, жертвата, може да е съвсем суетна, не говорим за това. Но в основата писателството е нерационален акт. Това не се случва често при избора на житейски път. При повечето професии изборът идва след дълго рационално премисляне. А тук основата е извънрационална, като от Бога. Там е и красотата, и болката. Това, което върши човек, е неговият венец. Може би и отговорността към другите, към морала и идеите, които внушава. Отговорността ни дава индивидуалност. Човек се индивидуализира само чрез количеството отговорност, която е готов да поеме. Не може да кажеш за някого: той е добър, защото мисли еди-как си. Не, само отговорността показва колко може да жертва за тези, които го окръжават. Това го издига, взаимоотношенията с околните го правят личност.

– Досега романът „Ангелски езици“ е стигнал тираж 50 хиляди. Интересувате ли се какво очакват от Вас читателите?

– Не. Но човек се надява светът да се промени. Както се случва с хората, които четат Достоевски. Потъват в неговия свят, затварят книгата, излизат навън и се учудват, че животът си тече, че си е същият и все още не се е променил. Ако можеш с такава интензивност да създадеш един свят и накараш читателя да повярва, че и реалният може да се промени, донякъде си успял. Но е ясно, че литературата няма такава сила. Историята за жалост доказва, че писателят не променя света. За момент може да въздейства на определен човек. Би трябвало да се учим от писателите и произведенията, останали ни отпреди 1000 години. Има литературна памет. Но се вижда, че и човешката жестокост, и човешката глупост си живеят. Там е разликата между написаното и живото слово. Пророците и политиците боравят с живото слово, оказва се, че то има много по-голямо въздействие. Знаем, че големите революционери са и големи оратори. Те могат да организират масите и да ги водят нанякъде. Не и писателите. Но всеки автор вярва, че в словото му има магия, която може да направи чудо. И все чака Месията.

– За Австрия е нещо обичайно писателите да четат произведенията си пред аудитория. Връщате се от Мексико, там – също. Въпрос на традиция ли са тези четения за културата на обществото?

– Културата създава потребностите, активната културна политика. Създават се навици за слушане на словото, необходимостта да живееш с него. Понякога хората се наслаждават на атмосферата му, понякога задават въпроси към автора. Когато идват за автографи, споделят различни

мисли. Но с течение на времето в немскоезичния свят не откривам нетрадиционни въпроси. Радвам се, ако някой журналист ме попита нещо ново, даже съм жаден за предизвикателства. Иначе оставам само до готовите отговори и клишетата. Защо да измислям нови отговори, след като не ми измислят нови въпроси?

– Често ли правите такива четения?

– Вече избягвам, преценил съм, че не трябва да приемам повече от четири пъти месечно.

– Журналистите имат ли навика да четат авторите под лупа?

– Да, но не всички имат толкова време. Четат в зависимост от това в каква степен ги е раздвижила самата творба. То зависи и от изданието, за което работят. Съобразяват се какво ще бъде интересно за читателите.

– Медиите обявиха, че през февруари следващата година (2007) в Бургтеатър ще има премиера на пиесата Ви „Домът на съдията“, която е съвременна трактовка на мита за лабиринта.

– За това не ми се говори, да не урочасам работата. Режисьор е Андреа Брет, едно от най-големите имена в театъра. Това е изключителна чест за мен. Тя поставя предимно класици, голямо изключение е да постави млад автор. Първите ни срещи бяха много интересни. В момента тя работи върху колосален проект по трилогията на Шилер „Валенщайн“. Ще се играе цели осем часа в рамките на два дни. Огромни масовки, огромни сили.

– Романът Ви се появи на български ден преди 24 май. Какво очаквате от читателите си тук?

– Ще се радвам да проявят същия интерес, какъвто проявяват през тези години австрийските. Вече съм имал и български читатели, но те живеят в Австрия или Германия. Бих искал да бъда приет със същата топлота и разбиране, но това си е Божа работа.

Интервюто взе Галина Рулева
София, май 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Димитър Тодоров

– Разкажете за семейната си среда и младежките си мераци.

– Семейната ми среда по тогавашните категории попадаше съвсем точно и ясно в графата „безпартийна интелигенция“. Творческа при това. Баща ми е архитект, майка ми – художник. Сценограф. От дълги години главен художник на Софийския музикален театър с многобройни поста-

новки по националната театрална сцена и в телевизията по времето, когато все още имаше бюджет за собствени и игрални продукции. Оттук и моите първи и последни изяви пред камера в ранна училищна възраст.

Любимата ми „роля“ беше на костюмиран с потури и шалвари ученик от Белочерковското училище във Вазовите „Чичовци“, приказващ си на мегдана с две баби, докато Селямсъза (Петър Слабаков) и Копринарката (Стефан Мавродиев) си разменят любезности. Бабите бяха натурчици от село Боженци, където наред с други съхранили се от възрожденско време селца и градчета се снимаше филмът. Което беше и най-хубавото в цялата работа. Да е видял човек красотите на България, преди още да са го окичили с пионерска връзка. А и да не се снимаше филм, „творческите бази“ на съюзите на архитектите и художниците, където бяха прекарвани ваканциите, бяха точно по такива места, та обиколката на България беше гарантирана, много преди да я повторя не веднъж и дваж по-късно в съзнателна възраст. Често, завръщайки се в издигнатото до култ на светлище може би не най-изконно българско, но най-обичано място – Созопол.

Важен фактор в семейната среда бяха двете ми баби, и двете – учителки по български език. Естествено, и приятелките им, при чиито внучета ме водеха да си играя, бяха също учителки, от което още на 4-годишна възраст бях извел логичното умозаключение, че всички баби на тоя свят са учителки, та и на майка ми рано или късно предстои този завой в кариерата. Много по-късно осъзнах, че и двете не са си представяли животът им да мине задълго по класните стаи, бидейки съпруги на очен хирург и полковник от инженерните войски. Двама дядовци, също упорито безпартийни, с които за съжаление житейските ни пътища не са се засекли. Бабите ми, особно Камелия, имат значителен принос в окуражаване на мерака ми към пътешествия.

По-нагоре в родословното дърво видни фигури са професор Васил Златарски и братята му – образи, интелектуалци, някои черни овци от поколението на Строителите.

По-нататък дървото се разклонява към лудогорски чифликчии, шуменски първенци, търновски и цариградски възрожденци и тревненски иконописци. Дирите се губят някъде през втората половина на XVIII век. А откъде точно съм? Без капка шопска кръв в жилите си, имам самочувствието на „стар софиянец“, защото, както върви старата софийска поговорка: стар софиянец си, ако е близо семейният ти гроб до църквата в гробищата. Нашите са на сто метра от нея. Моята лична непоклатима теория е, че човек е оттам, където е карал прогимназия. Грубо приближено – възрастта между 9 и 14 години. Ако си се случил да бъдеш на гур-

бет в Либия с родителите си на тая възраст, значи си от Либия. Аз се случих в училище „Априлов“ – същото квартално училище на улица „Шипка“, през което са минали и баба ми, и баща ми.

– Имахте ли любими преподаватели?

– Училище „Априлов“ е ключова фаза. Оттам са ми останали по-ярки спомени за личности-преподаватели, отколкото от „елитната“ гимназия и Университета – другарката Мутафчиева по география, която има не малка роля в развитието на някои мои интереси (колко вечери сме оставали доброволци да метем класната стая, само и само да разглежаме необезпокоявани картата на света); другарката Милушева по биология, чийто предмет ми беше един от любимите и с голямо желание ходех на разни орнитоложки кръжоци в БАН и експедиции за опръстеняване на пойни птички на Рупите; Леля Кебалинка по математика, която от вратата ме отпращаше на последния чин, за да не съм се изкушавал да подсказвам на другарчето си; класният ми другарят Милев, от когото литература много не научихме, но пък беше симпатяга. И не само те. Единствено петнайсетината учителки по руски, изредили ни се за две-три години, ми е трудно да си спомня всичките. Но пък дълги години след това имах добре подплатено самочувствие, че зная добре руски. И до ден-днешен ги другаросвам в спомените си не от някаква изкривена червена носталгия, а просто защото такова беше времето и не върви човек да си редактира спомените.

В гимназията беше друго. Там се влизаше трудно, с „тайни“ частни уроци и неравна борба с каймака на съсловието на правоимащите, а после се учеше език. А език се учи със зубрене и много зубрене. И нищо лошо в това няма. Най-здравата сила, на която дължа зазубрянето на английски в неанглоезична страна като писмен и говорим втори език, беше Елена Станева. (Странно, и гимназиалните учители ние другаросвахме, ама нещо не ми иде да продължавам тази практика по техен адрес и до днес.) От учителите си в Английската гимназия бих споменал само единдвама: Асен Николов по история, който си позволяваше нечуванато своеволие да шкартира цялата „червена“ история около Септемврийското въстания и Девети септември в полза на подробно изучаване на страстите и войните около националния въпрос; Рене Кърдрева, чиито лекции-есета-монолози по литература слушах със затаен дъх; Крис Бартлет, шотландката, менторствала неизброими випуски на правилно британско сценично поведение и правилно българско социалистическо отношение от висотата на тосканската си вила, а впоследствие сама изгряла на големия екран с характерни роли в „Мера според мера“ и „Вчера“. При нея всъщност часове не съм имал, а само съм я срещал из коридорите и зад кули-

сите по училилищните концерти. По така наречения предмет „английски Бе“ ми се падаха все младежи от Острова, тръгнали да обикалят света, използвайки удобната глобална позиция на майчния си език, които ни бяха представяни като „Ушите и Очите“ на Запада. Може би е било абсурд на времето, но съм сигурен, че и досега има места по света, където на днешното поколение такива младежи, се гледа точно така, че и по-враждебно.

Без всякаква конкуренция на първо място сред отличимите преподаватели от гимназиалния етап стои Николина Ангелова, диригентката на оркестъра! Трудно бих я нарекъл „любима“. По ред причини, свързани с характера ѝ. Но не бих се учудил, ако се докаже, че при нея съм прекарал повече време, отколкото съвкупно при всички останали преподаватели в Гимназията. Оркестърът на Английската гимназия беше и повинност, и елитарен клуб, и институция, и държава в държавата. Рядко свиреше чисто, но винаги беше купон. Даже и по отечественофронтовските избори, даже и по манифестациите, даже и по чернобилските събития. Ангелова беше от единиците учители, които отделяха на учениците си на практика цялото свое време. И ваканциите. Колко гимназиални учители предпочитаха да водят трудни юноши по лагери, колонии и екскурзии, вместо да избягат поне за месеца-два от цялата лудница? А Ангелова не пропускаше лято да си заведе оркестъра на море. А имаше и хор! А и не беше само море. Ходеше се на турнета в чужбина. Никаква желязна завеса не можеше да ни/ѝ се изпречи. Наемаше се чартърен кушет-вагон и, веднъж отминал Калотина, го прикачахме към влакове накъдето ни се прииска – Мюнхен, Залцбург, Виена, Будапеща … (В Галац и Браила май не сме спирали.)

Та, за ранните мераци. С две думи – широкия свят!

Този мерак при мене си е константна величина. Още от времето, когато в България се провеждаха световни детски асамблеи и световни ловни изложения, а Ани Павлова всеки ден напомняше с песен по радиото на свидния млад пътник да преброди много страни и много родини и всички народи да обикне, но с уговорката, че България е само една. Бяхме деца, та, залисвайки се с брат ми по цели дни в световните атласи, взехме, че си обявихме облог кой повече страни ще посети. Той едва тръгваше на училище, а аз вече бях стигал до края на света (Берлинската стена), затуй не се чувствах особено застрашен. Две лета по-късно той вече ме беше ударил в земята с екзотики от рода на Абхазия и Естония. С решителния принос на родителите и баба ни Камелия.

– Как направихте избора на професията си?

– Нито едно от поприщата на родителите ми не ми идеше присърце. С рисуването се бяхме развели още в V клас. А какво ми идеше присърце,

освен да решавам задачи по математика? Задачата в житейски план беше поставена не толкова с какво би ми харесвало да се занимавам, а като какво би ми отворило повече път. Тривиалният отговор в ония времена беше дипломация или външна търговия, които отпаднаха автоматически не само по политически причини. Последното поприще, което си се представях, беше търговец или счетоводител, пък бил той и международник.

Изкуствата не ме влечаха особено, затова по метода на изключването останаха… новите технологии. Проблемът беше, че през 80-те в България представата кои технологии са нови и в каква посока се развиват, бе, меко казано, изкривена. И беше трудно да се оцени на място доколко е изкривена. Съществуваше Компютърът като понятие, което да обсъждаш на кафе и като предмет, който да сложиш на чина си и да му търсиш приложения. Съществуваха и някакви „Тезиси“ и „Насоки“ към „светлото бъдеще“ на компютъризацията от страна на Съвета за икономическа взаимопомощ, строяха се огромни заводи за полупроводници, за печатни платки, за дискети – с ентусиазма на тежката индустриализация от ранния социализъм. Съществуваше и професията програмист, която обаче ми се виждаше прекалено нискоквалифициран занаят. Някак си не можех да си представя, че ще остана „среднист“ и няма да бъда поне инженер. Впоследствие, попадайки в реална професионална среда на гребена на вълната на информационните технологии в свободния свят, осъзнах, че университетската диплома в никакъв случай не е задължителен ценз. Просто защото технологиите се развиват много по-бързо от университетската мисъл, а се усвояват в движение на кратки, интензивни курсове и много, много практика.

А аз попаднах в списъците на приетите в МЕИ-то (ВМЕИ, Висш машинно-електротехнически институт, впоследствие преетикетиран на Технически университет). Предстояха ми 2 години казарма плюс петгодишен курс, за да изляза оттам „инженер по компютърни системи и управление“ на пазара на технологичния труд. Трудно обяснимо и оправдаемо разточителство на време, а изглежда и до ден-днешен в България това е стандартният начин. С малко по-кратка казарма. Те, технологиите, ще почакат.

В интерес на истината, през ония времена държавата беше отворила една вратичка да се прескочи казармата, но пък с уловката, че, ако спестиш на себе си и самата държава две години, а излезеш по-рано готов компютърен специалист, компютърът ще те разпредели на база успех някъде между Странджа и Сакар (иначе – любими места за туризъм), където тепърва щяха да се строят от ония заводи. Вероятно за цели проводници, както предлагаше Първият. Тази перспектива не ми хареса,

та в казармата се явих на практика доброволец. Де да знае човек, че всичко ще се промени със замах през есента на 1989-а, та всякакви задължения към Странджа и Сакар ще отпаднат.

Що за животно беше (е!) тоя Институт и каква точно беше ползата от него? И досега ми е трудно да си отговоря. Учебната програма беше така съставена, че да не се разбира какви именно специалисти биват подготвяни.

Половината дисциплини бяха замислени и преподавани на техникумско ниво. Но и за техникум не бяха в час с времето. Един от най-трогателните курсове се въртеше цял семестър около детайлното зазубряне на устройството на допотопен побългарен принтер (вероятно от студентската младост на побелелия асистент), който на всичкото отгоре взеха, че го откраднаха точно преди лабораторното, та си остана суха теория. Другата половина загатваха, че компютърна наука съществува и наистина е сериозна наука, но не е за всяка уста залък, та по-добре изобщо да не се задълбочаваме. Точно по най-фундаменталните дисциплини ни се падаха преподаватели или прекалено обръгнали и рутинирани спрямо катедрените реалности и политики, или следващи принципа, че щом математическият анализ не се е променил по същество от XVIII век насам, то същото важи и за всяка друга научна област, включително тяхната. Или прекалено заети в собствените си научни проекти (с поялник в ръка!); или прясно „засветнати“ (цитат от извора!) от някоя модна севрноамериканска християнстваща секта и предпочитащи да интерпретират библейски, нежели бинарни сюжети. Оттук следва, че доколкото преподавателите в МЕИ-то са оставили траен спомен, той е повече свързан с бисери, лафове, изпитни и обществено-политически ситуации (демокрация, стачки, нововъзникнала свобода), отколкото с преподаваната материя. Съвсем ли пък нямаше изключения? Имаше, разбира се. Не мога да не спомена с благодарност доцент Димитър П. Димитров, който ме запозна с един от най-интересните подходи към програмирането и изкуствения интелект – логическото програмиране; при него направих интересна дипломна работа. Всъщност най-интересното нещо, което съм писал в амплоато си на специалист по информатика. Плах уклон в академична посока. Прекършен в зародиш няколко месеца по-късно, след като везните между академична и професионална кариера се наклониха веднъж завинаги в неакадемичната посока. Намерих си работа. Програмист. И още първата седмица ми стана ясно, че в тоя занаят няма място за фантазиране и теоретизиране. На практика нищо от ученото през последните 5 години в МЕИ-то не беше приложимо на работното място. Въпреки че официално се водех „работещ по специалността“. Самите програмни езици се усво-

яваха в движение пред монитора с мишка, клавиатура и дебели книги под ръка. Някъде по това време интернетът промени из основи рабиранията ни за комуникации и достъпност на информация. Това не означава, че отричам висшето образование. Напротив – университет не е само съвкупност от скалъпени програми и конспекти. Да се мине през него е много важен етап в личностното развитие. Особено, ако се случиш там във време на вълнения и страсти, каквито бяха ранните години на демокрацията. (В последвалите години на хиперинфлация по-добрият вариант беше да имаш добре подплатена работа) Просто трябва да се внимава къде минава мярката на академичното качество.

– Разкажете за казармата.

– На казармата не гледам като на загубено време (за разлика от поне две от петте години в МЕИ-то). А като на поредния двугодишен контракт с елементи на туризъм и допир с любопитни, в случая съсловни, а не етнически култури, от различни в географско отношение изходни точки – повече от Казанлък, по-малко от Гоце Делчев, още по-малко, но не поскучно – по разни полигони из Източните Родопи. Почти през цялото време въоръжен с по-тежка от картченица немска пишеща машина от ранните години на ГДР-то. Със сигурност бях единственият ентусиазиран от целия набор да ходим на учение в Монголия. Което беше „партенка“, замислена за сплашване, а не за въодушевяване на войската. Жалко, не отидохме. Не дочакахме и Монголия да цопне във Варшавския договор с набраната инерция при грандиозния скок от феодализъм в социализъм. И до ден-днешен не съм стъпвал там. Нищо. Има време и за това…

– Как се развиваха тенденциите в политическото Ви мислене?

– Няма кой знае каква философия тук. На последните три парламентарни избори гласувах за Костов. Преди да дойде демокрацията, признавам, страдах от някаква лека форма на промит мозък.

Юношеската ми оценка за режима отсам „завесата“ не беше толкова черна, колкото след като я преразгледах със задна дата на базата на изведнъж отприщилия се информационен прилив. И до днес съм донякъде гузен, че не съм разбрал за какво, аджеба, става въпрос около „възродителния процес“ и „голямата екскурзия“.

– Какви бяха работните ми възможности, взаимоотношенията с колегите? Как се развивахте в професията? Каква бе самостоятелната Ви квалификация?

– Най-неловко ми е да говоря за професионалната си кариера. Не защото кариерата не върви, а защото ежедневните ми занимания са толкова тясно специализирани, че си струва да се обсъждат само сред колеги. И то – в

офиса, а не в бара или кафенето. С чисто програмиране се занимавах 4–5 години, оттогава и до ден-днешен – с анализ и дизайн на софтуер, моделиране на бази данни, внедряване и поддръжка на информационни системи. Променя се стилът на взаимоотношения с работодателя. Започнах на трудов договор в софийския производствен клон на френска софтуерна къща (на тази практика се казва аутсорсинг); преместих се на консултанска позиция в една американско-глобална, а после в една британска компания, докато в крайна сметка минах на свободна практика. През последните години продавам услугите си по срочни договори на световния пазар в бранша. Така и работното ми място промени няколко пъти географското си положение – София, Лондон, Тайпе, Претория. Би могло да се приеме, че съм се оказал юпи *par excellence*, макар че то е съкращение, съдържащо и думата „млад“, което не е особено дълготрайна квалификация. Работата е хем интересна, защото присъства творческият елемент, хем подложена на цяла серия силно демотивиращи фактори. Единият е стресът, който понякога и с най-големи усилия не би могъл да избегнеш. Но по-сериозният от тях е мимолетността на произведеното.

Още не си завършил текущата си задача и изчистил дефектите, следващото технологично поколение ти диша във врата, доказвайки, че решението ти е морално остаряло. Настройваш се на новата вълна и надпреварата продължава до безкрай, без да остави трайни следи.

Всичко останало е описано в една малка книжица с комикси, появила се и в превод на български на площад „Славейков“ – „Принципът на Дилбърт“ (www.dilbert.com). Само който не е живял по кюбикълски (*cubicle* е съвременната визия за икономичен офис с „човешко лице“, представляващ клетка от високи 1.50 метра паравани в голямо общо помещение), няма да разбере абсурдите в ежедневието на нашего брата инженера в корпоративния свят.

Сменяйки работата си, попадал съм в коренно различни работни среди и култури. По един начин се гледа на работата и колегиалните отношения в България, по друг – в Западна Европа, по друг, трети – в Африка. На Далечния изток пък е трудно даже да му намериш база за сравнения. Китайската стратегия в производственото планиране е: рано или късно да докаже, че 9 жени с общи усилия ще успеят да износят 1 бебе за 1 месец.

Никога обаче не ми се е случвало да не си намеря добра приятелска среда, с която да поддържам контакти, много след като професионалните ни пътища са се разделили. В последно време пребивавам в Южна Африка сред една шарена компания от експатриати, предимно европейци, с най-различни житейски виждания и планове. И се разбираме чудесно.

– Как се дублираха дейностите Ви с пътешествия, пътеписи, творческа работа в словесната област?

– Темата за Широкия свят лично на мене ми е много по-занимателна. Докато се усетя, краят на света се беше отместил от Берлин някъде в открития Космос. Що за хоби е да се пътешества? Какъв му е смисълът? Има ли го изобщо или е чисто прахосничество на жизнена енергия? Според законите на Паркинсън, по-точно – на госпожа Паркинсън, по-привлекателно е не самото пътуване, ами желанието после да се похвалиш къде си бил и какво си видял.

Според мене и двата момента ги има – и възприемането, и споделянето. По света има толкова много интересни места, където човек би могъл да прекарва значително по-качествено от престой в кюбикъл време. Планини, пещери, тропически острови, хладни дъждовни острови, замъци, затънтени манастири – православни, будистки – катедрали, буйни реки, среши с всевъзможни раси и още култури, история, съвремие, кулинарни специалитети. Не си струва даже да се прави опит да изброяваме примамките. Рядко ме сдържа в големия град (пък бил той и космополитна столица като Лондон) събота и неделя, камо ли през с големи усилия изкопчените отпуски или жадуваните глътки безработица след всеки приключил контракт. Колкото и интересен да е един софтуерен проект – дали след години ще си спомням за него или за танковете, с които съм се сблъсквал на Червения площад в Москва, за адреналина да слаломирам с кану сред хипопотамите по река Замбези, за потта при копането на снежни пещери за нощувка на Пирин посред зима? Отговорът е еднозначен. А и, струва ми се, че точно такива занимания са повод да давам това интервю.

А за споделянето? Водя си записки от много години. В един момент ми хрумна да ги разпращам на приятели, после – в разни интернетски форуми. С изненада открих, че предизвикват интерес. И водят до запознанства и срещи със съмишленици. И то не само от моето поколение!

Като оставим настрана родната България, която имам самочувствието да познавам добре и то в подробности, оставащи потайни за огромнато мнозинство българи (примерно – пещерата Врелото в Южна Витоша), в паспорта ми се мъдрят печати от повече от 60 страни.

От всички континенти. Включително от Антарктида, и то от най-високия връх там – Маунт Винсън, 5149 метра, където друг българин до днес не е стъпвал. Сувенирен печат, разбира се. Като онези, събирани в книжки „100-те туристически обекта“. Пътувам с приятели, с приятелки, сам или си намирам спътници в движение. Както се получи и както подсказва теренът.

Ако видя или преживея нещо интересно, после го споделям в пространно писание. Тук условното наклонение ми се струва излишно. В някакъв момент историйките ми, богато илюстрирани с видяното от фотоапарата ми почнаха да се появят в софийски списания. И то списания с различна публика – от чисто туристически, през снобско елитарни до арт-етно-модно-младежки. Естествено с времето, възрастта и опита възприятията се променят. Правят ми впечатление неща, коренно различни от онези, на които съм обръщал внимание преди няколко години.

– Бихте ли искали да съпреживеем и тук някое от Вашите пътешествия?

Един Великден в Драконовите планини.*

Велики четвъртък:

Изходен пункт – град Претория. Цел – Национален парк „Роял Натал“ в североизточните склонове на планината Драхенсберг. От птичи поглед тази планина изглежда като гигантски пън с диаметър колкото половин България и подобни на стари коренища склонове във всички посоки. Върхове от порядъка 3000–3300 метра стърчат като парчета стара кора по ръба на пъна. Платото принадлежи на Кралство Лесото, а склоновете – на Република Южна Африка. За експедицията съм се присъединил към група африканери, оформили си планинарски клуб. В лагера пристигаме по тъмно, тъкмо навреме за най-африканския ритуал брай – скара на открито. Това ми е първият брай на континента – своего рода кръщение. Жарта се добива от въглища, които се купуват от супера и се палят на нарочно желязно съоръжение с размер и форма на кухненска маса. Въпреки че на моравата в лагера скари стърчат на всеки 10 метра, въпрос на чест е да си домъкнеш своя собствена в багажника на джипа. Африканерите излъчват видимо задоволство и си хърхорят нещо на африкаанс. А аз си хрускам пържолата и наденичката, и размишлявам, че в речника на този език надали съществува превод на понятието „Велики пости“.

Разпети петък:

Нахлузвам джапанки и шапка с огромна периферия и тръгвам. Върви се около три часа в ниските части на планината срещу течението на река Тугела. Грее райско слънце. Пътеката минава покрай разни причудливи геоложки капризи с имена от рода на „Полицейския шлем“ и характерни представители на африканската флора. Насреща ни се издига деветстотинметровата отвесна стена на Амфитеатъра. По тази стена се стича и водопадът Тугела, който се водел четвъртият по височина водопад в света.

* Публикувано в електронното издание ДОМОСЕД (избрани пътеписи), Димитър Тодоров 2003.

Долината постепенно се стеснява в каньон. Пътеката свършва недалеч от подножието на водопада. Речното корито в този участък е приятно игриво и предразполага да прекараш няколко часа в джапане, газене, гмуркане и катерене по вировете и скокчетата, вместо да се придържаш към утъпканата суха траектория. На разположение са даже естествени улеи за пързалки. Промушвам се в едно полусифонесто тунелче и си представям, че минавам под Христовата плащеница. Африканерите са практични хора. До грам са преценили колко храна и течности могат да поемат, затуй не им хрумва да споделят провизиите си. Обаче не отказват, когато ги почерпиш с халва в края на прехода. Вечерта се хвалят с изтощение, като че ли са качили Килиманджаро. Небето любезно ни изчаква да се мушнем в чувалите, преди да ливне. Палатката се представя блестящо.

Велика събота:

Небето се е смилило и над закуската ни с кратка суха пауза. Африканерите се почесват под предлог, че се подсушават. Броят на ентусиастите за преходи се е свел до епсилон. Поемам сам. Разполагам с карта в непрактично дребен мащаб, маркирана пътека и *GPS* (играчка, ползваща спътникови сигнали за определяне на координатите с точност до 5 метра). Планината изглежда коренно различно от вчера, но не по-малко красива под ниските мрачни облаци. Половин час по-късно престава да изглежда изобщо – облаците падат съвсем ниско. Почва да вали – ненатрапчиво, но упорито. Целта е да се обиколи същинската част на Националния парк – крайните планински възвишения с височина до 2050 метра. Палатката е на 1450 метра. Скоростта – 5.1 км/ч, после спада до 4.7 км, но компенсира до 5.7. Изобщо джипиесът ме засипва с числа и, колкото повече им обръщам внимание, толкова повече със скръб констатирам, че съм станал безнадеждно възрастен по критериите на Малкия принц. „Възвишение“ звучи едва ли не гальовно, но базалтовите стени и тук са отвесни. Нагоре има само два възможни подхода с многозначителни имена: Калното свлачище и Цепката. Според основополагащи физически закони от гледна точка на дъждовната вода това са двата възможни подхода да се слезе в ниското. Решавам да се кача по единия и сляза по другия. Насочвам се към Калното свлачище. Кал изобщо няма. Само камъни и дървье. И течаща вода. Пътеката минава през тясна камениста урва насред гората. Преплетените кореняци представляват естествени парапети и допълнителни стъпала по естествено оформилата се стълба. Човешка ръка е осигурила с телени парапети, вериги и верижни стълби критичните участъци. Излизам на платото. От кръста надолу не е останало сухо място по мене. Обувките, които предпочетох пред сандалите, само от респект към белите им коси, отдавна са забравили защо са от

гортекс. Висока тревиста растителност. Мъгла. Тук е мястото джипиесът да свърши полезно дело и да ми подскаже правия път на едно коварно разклонение. Иначе рискувам след половин час пак да се върна на свлачището. Началото на Цепката е добре маркирано. Оказва се една гигантска скална камина. На всеки редови великан би му се сторило детска играчка да мине с класическа пещерна техника. Аз обаче трябва се смъквам канара по канара. Каньонинг от I род – дъждът се лее и от небето, и от скалните козирки; и Цепката е добила речен характер. Долу най-сетне срещам малка група съмишленици от лагера, тръгнали да минават маршрута в обратната посока. Часът е един и нещо. Продължава да вали равномерно напоително. Безсмислено е да се прибирам толкова рано в бивака. Навличам под якето оцелялата суха поларена тениска от раницата и свивам нагоре покрай рекичката Махай. Мързелива разходка до едноименния водопад. Обстановката тук е значително по-питомна и успокоителна. Час преди здрачаване съм си в лагера и с носталгия си спомням добрите стари български армейски брезентови палатки, в които бумтяха кюмбета. А тук се задоволявам само с една найлонова ципа с италианска марка и китайски произход. А да се напали огън е толкова немислимо, че даже не е изрично забранено. Африканерите са подпийнали и са се разложили. Вечеряме на сухо в някаква трапезария с яхния от щраусови шийгунчета. Съвсем по евангелски един шийгун е достатъчен да нахрани цялата група.

Великден:

XXI век е: цял ден цифровите клетъчни мрежи разнасят през Екватора краткото текстово съобщение *Hristos voskrese*. Африканерите са станали по изгрев да запеят възкресни химни в снощната трапезария*. Поне един от лагерниците се е оказал пастор. Отбивам се за малко. Не си нося стол – редно е да се слави прав. Минали са на английски, защото не са сами. Една американка ахва като по учебник на предложението да се чукнем с варени яйца: „Колко се радвам, че се присъединих към Вашата традиция.“ Яйцата са боядисани само във въображението (справка – Малкият принц). Физическите упражнения са приключили. Валежите също. Остава само истинският великденски гуляй с агнешко печено…

Това е горе-долу. Смятам, че има още много път да измина, та не ми се ще да завършвам с дълбокомъдрени обобщения.

Интервюто взе чрез мрежата Марта Иванова
Юни 2005–април 2006 г.

---

* Бел. Д. Тодоров: В годината на писане православният и католическият Великден случайно съвпадат.

Снимка: Йордан Симеонов

Евгения Иванова

– Кой е първият Ви политически спомен?

– Било е някъде в края на 50-те. Озовах се, с баба ми, на митинг. Сигурно са я задължили да отиде, а е нямало на кого да ме остави. Още не ходех на училище. Говорѝ Антон Югов. Не мога да си обясня защо съм го запомнила. Споменът дори не е свързан с някаква емоция – положител-

на или отрицателна. Просто едно сборище и нисък човек, който говори високо…

После, вероятно през 1960-а – вече бях в първи клас – ни заведоха да посрещаме Хрушчов. С приятелката ми Еми си дойдохме сами пеша от летището. Не беше политическа демонстрация, просто ни омръзна да чакаме. Заради това не ни дадоха чавдарски връзки.

– Винаги ли сте били против властта?

– Нищо подобно. От първи до четвърти клас ни се падна една учителка – бивша партизанка или ятачка – не помня – с отрязана ръка. Носеше сакото си винаги наметнато, за да не личи, иначе обичаше да разказва как жандармерията ѝ отрязала ръката. Тази учителка, другарката Вълова, ни направи абсолютни малки комунистчета. Другите – нищо – повечето бяха от комунистически семейства (в нашия клас учеше Андрей, синът на Станко Тодоров, а в съседния – Володя Живков), но ние с Еми се превърнахме в ужас за най-близкото си обкръжение. Дядовците ни бяха царски офицери (нейният – генерал), бабите ни – придворни дами, баща ми и майка ѝ – шафери на царската сватба. Имаше и снимка от сватбата. По-късно татко я унищожи – да не ми навреди на биографията…

Махалата около Докторската градина, където съм родена, беше „сблъсък на цивилизации“. Съжителстваха в тиха неприязън „бившите“ като нас и „сегашните“, които страшно настояваха да живеят именно в този „буржоазен“ квартал. По-късно – някъде в началото на 70-те – татко се опита да продаде или замени апартамента. Оказа се, че можело да го продаде само на УБО, а те да ни посочат къде да живеем. Затова се отказа.

Та, тази Вълова страшно ни беше надъхала да мразим „класовия враг“ и да обичаме Партията. Като че ли повече трябваше да мразим, отколкото да обичаме… Наричах дядо ми „фашист“ и водех с него някакви идеологически спорове, за които нямам спомен. С Еми най-напред мислехме, че балконите се използват, за да се хвърлят от тях позиви, прославящи Отечествения фронт. Чак след това разбрахме, че стават и за пръскане на хората с вода…

Пораснах в атмосфера на страх. Отначало мислех, че се страхуват заради дядо ми, „фашиста“, който умираше да се заяжда в „идеологическите“ ни спорове. Доста по-късно разбрах истинската причина. Толкова много се страхуваха, че ми се караха, когато тропам, защото отдолу живееше един комунистически полковник, който пишел харастеристики…

А по време на Карибската криза от 1962 се страхувахме всички. Чакахме да ни евакуират в село Потоп или Порой, не помня. По цял ден свиреха сирени и имаше някакви пробни евакуации. Другарката Вълова

ни облъчваше със страх от американците, вкъщи се страхуваха от другарката Вълова. И от мене…

– Кога приключи детският Ви комунизъм?

– Не мисля, че е приключил изведнъж – с някакво извънредно събитие, пòтрес или катарзис. Иначе щях да си го спомням. Вероятно се е случило най-простото – отскубнала съм се от влиянието на другарката Вълова. Пораснала съм. Започнала съм да мисля със собствения си мозък.

– И никакви събития?

– Е, нормалните стълкновения за униформи и прически… Бях вързала косата си на опашки, за да не я подстригвам. Директорката на училището, която пускаше на вратата, отряза едната ми опашка. След това няколко дни демонстративно ходих с половин коса. Подстригах се заради молбите на майка ми.

Всъщност, имаше едно събитие, което силно ме отблъсна от системата: неприемането ми във Френската гимназия. Бях първа резерва. Приеха цяла паралелка, трийсет души – без първата резерва. Майка ми и баща ми ходиха при директора – обяснил им, че онези трийсет души са „по друга линия“…

Може би тогава съм намразила „линиите“. Като в онзи виц: всяка крива линия, успоредна на партийната, е права…

Имаше и нещо като катарзис, но той дойде по-късно – през 1968. За Пражката пролет разбрах от разговорите вкъщи. Осъзнах напълно какво представлява, когато видях чехословашката делегация на Младежкия фестивал: свободни, весели хора, без униформи, които излязоха на стадиона, танцувайки.

Участвах във фестивала като преводачка, но първоначалното ми „проникване“ в редиците на делегацията стана с пеене. Това бе една от поредните подигравки на комунизма. Пея ужасно фалшиво, но бях избрана в училищния хор (много престижен и с разни награди), защото учителката ме обичаше. Всички българи бяхме с еднакви униформи. Раздадоха ни и едни червени книжки, по които трябваше да назубрим „правилните“ отговори на 101 „опасни“ въпроса, зададени от чужденците. Превеждах на Андре Талма (един от лидерите на Френската комунистическа младеж, който после се ориентира към еврокомунизма) и на един симпатичен италианец, Джузепе, който (за първи път в живота ми – на 16 години) ме заведе на бар в хотел „София“. Но най-важният ми спомен от този фестивал си остана чешката делегация с нейната свобода и шарения.

На 21 август бях на море, в Китен. Когато съобщиха за нахлуването на войските от Варшавския договор в Чехия, плаках цял ден. (Китен,

изобщо, го мразех. Много преди това – бях на десет години – ни изгониха от един ресторант заедно с родителите ми, защото играх с още няколко хлапетии туист.)

– Този „катарзис“ имаше ли последствия?

– Твърде сериозни. През следващата учебна година, в десети клас, основахме с Аглая Шамлиева организация против властта. Наричахме „нещото“ с това гръмко име, макар да беше по-скоро ученически кръжок, в който предимно си говорехме и правехме планове.

– Какви планове?

– Щяхме да пишем позиви и да ги разпространяваме. В позивите щеше да се говори за „комунизъм с човешко лице“. Странно е колко малко си спомням от тази „дейност“: няколко имена (още по-малко лица) и събиранията в „Магарешкия рай“ – руините в градинката на Паметника на Съветската армия, които вече липсват. По нищо не се различавахме от всички останали, които се криеха там да пушат. И ние пушехме. Повечето.

– Защо „щяхме“?

– Защото ни изловиха преди да направим каквото и да било. Престоях цял ден в Първо районно, признах, че идеята е моя, което те и без това знаеха, подписах някакъв документ, в който обещавах повече да не правя така, и ме пуснаха. По-гадното дойде после. Аглая не ме поздравяваше години наред – смятала, че аз съм издала четата. В началото аз пък подозирах нея. След двайсет години – през 1990 – се видяхме в пресцентъра на СДС и за първи път говорихме за това. Отдавна знаех кой ни е издал – тогавашното ми гадже. Призна си сам, после. Такива работи…

– Това „петно“ не Ви ли създаде неприятности? За приемане в Университета, например?

– Създаваше ми ги твърде избирателно. Мисля че неприемането в Университета, когато кандидатствах за първи път (1970), не се дължеше на „петното“. Падна се тема за Ботев. Написах нещо като есе – разговор с Ботев, сигурно е било доста изкилифещено. Получих чиста двойка. Когато отидох да поискам обяснение (именно тогава, струва ми се, въведоха практиката на обясненията) и видях работата си, по нея нямаше нищо отбелязано с червено. Само „слаб 2“ и толкова. Асистентът, натоварен с „обясненията“, се притесни силно и предложи да ми дава безплатни уроци. Благодарение на неговите уроци, следващата година го добутах до 4.50. Казва се Михаил Виденов и отдавна е професор.

Явих се в „Балкантурист“ на изпит за екскурзовод. Докато зубрех някакви безумни текстове, отидох в „Александър Невски“ да послушам какво разправят „колегите“. Екскурзоводката обясняваше съдържанието на

иконите на една съветска група. Съвсем като във виц, един от тях попита: „Вие все говорите за майката на Исус. А той не е ли имал баща?“

Не ме приеха за екскурзовод – този път заради „петното“. Не можело да общувам с чужденци. Назначиха ме все пак като секретарка в рекламната агенция на „Балкантурист“. Там не се срещах с чужденци. Носех кафе и понякога пишех текстове за дипляни. Но всичко си има и хубава страна – работех със страхотния сладур Марко Стойчев.

– С 4.50 приеха ли Ви в Университета?

– Приеха ме в журналистика, защото на специалните изпити получих шестици. А по темите с „увод, изложение, заключение“ и до днес не ме бива. В момента се пробвам с дъщеря ми. Ужасена съм, че изискванията не са мръднали. Все същите клишета – само дето вместо „комунистически“ идеалът е „национален“. Изискват да се пише дори за „национален космос“!

– Но не завършихте журналистика?

– Не, защото ме приеха и театрознание във ВИТИЗ – кристалната ми мечта, за чието изпълнение дори не смеех да се надявам – с липсата на връзки, „петното“ и „утежнената си биография“. Класирах се първа по успех. Доста по-късно разбрах, че професор Любомир Тенев (наричахме го просто „Професора“) ме харесал още на изпита.

– Продължихте ли с бунтарството и като студентка?

– В сравнение с училището и с минаващия за „разкрепостен“ „Балкантурист“, където всъщност цареше най-обикновено чиновничество, атмосферата във ВИТИЗ беше въплъщение на свободата. Ще Ви дам само един пример: На изпита по западен театър, още в първи курс, се заех да доказвам, че „Ифигения в Авлида“ не е от Еврипид. Не помня какви аргументи извадих, но – изглежда – са били убедителни, защото Професорът ми писа шест и обяви: „Не съм съгласен с тази хипотеза, но Вие я аргументирахте брилянтно!“ Сега, в преподавателската си практика, ценя най-много собствените хипотези на студентите – дори, ако не съм съгласна с тях.

В началото ни харесваха дори бригадите, които приемахме като екскурзии. Спомням си, че яздехме дръгливия и съгласен на всичко кон Майкъл, играехме бридж, вихрехме щури купони, а каква точно селскостопанска работа извършвахме съм забравила. Веднъж ще да е било царевица, защото съм запомнила хитовата фраза на ректора ни Чипев, когато ни посети на полето: „Всяка набрана царевица е една направена роля!“

Освен това, непрекъснато се влюбвах, а във втори курс дори се омъжих за известно време.

– И се укротихте?

– Ами! Тези, дето се укротяват на 21 години, са увредени. Това беше времето на автостопа, на големите купони. И на студентските театри. Нямам предвид официалния учебен театър във ВИТИЗ, а авангардните формации в Университета и в Студентския дом. Макар тези групи да минаваха под знака „самодейност“, това си беше класически ъндърграунд – експериментираха се всякакви стилове, дори Брехт се смяташе за „вехт“ (имаше такава епиграма), за Станиславски да не говорим… Захласвахме се по Гротовски, макар никой все още да не го беше гледал. Когато през 1975 отидохме с Христо Буцев на Фестивала на „Отворения театър“ във Вроцлав, организиран от Гротовски, неговият собствен театър вече не играеше. А за Фестивала това беше последната година.

– Този ъндърграунд не беше ли бунт?

– Мисля, че беше по-скоро начин на живот. Поне аз не съм го усещала като бунт. Бунтът не може да бъде ежедневие (не си падам по професионалните революционери), той е празник. За мене студентският ъндърграунд, както Висоцки, както Окуджава, бяха ежедневие. Бяхме полудели по Висоцки. Когато – след едно представление на „Таганка“ в София – попаднах на купон с него, доста се разочаровах…

Откритието от студентските ми години беше Полша. След Фестивала от 1975 ходих още много пъти. Полша стана поредната ми любов. Не само защото това беше най-западната точка, до която ме допускаха. Мисля си, че – ако по това време бях отишла в „истинския“ Запад – нямаше да усетя онзи дух на освобождаване (не – на свобода), от който през втората половина на 70-те Полша беше обладана. Освобождаването се усещаше не само в театрите на Шайна и Кантор или в „Стари“ (театърът на Вайда) в Краков. Не само в Ягелонския университет или на филмовия фестивал в Гданск. Усещаше се във въздуха. И – преди всичко – у хората. Това освобождаване направи възможна „Солидарност“, а не обратното, както често се мисли.

Сравненията ставаха все по-тъжни. Свободата на ВИТИЗ, на ъндърграунда и на Висоцки започна да ми се вижда ялова…

Във Вроцлав се запознах с Йован Чирилов – директора на прочутия белградски Международен театрален фестивал БИТЕФ. На следващата година получих покана за него. По това време вече много интензивно пишех театрална критика. Уговорих се с няколко вестника да изпращам кореспонденции от Белград (никой от маститите критици не беше поканен). Така разбрах, че не ме пускат да пътувам на Запад. За тогавашната власт Белград беше по̀ на запад от Варшава. Началникът на районното дори се

възмути, че му искам обяснение: трябвало да помня какви съм ги вършила в десети клас и да си натискам парцалите.

– Написахте изследване за „възродителния“ процес при помаците от 70-те години. Какво беше отношението Ви към тези събития тогава?

– Признавам, че нямах понятие какво се случва. Не го казвам като оправдание, но едва ли са били много онези, които са знаели. Сигурно и западните станции не са съобщавали, защото баща ми, който редовно слушаше Би Би Си, щеше да ми каже. Разбрах, че е имало такъв „процес“ едва в средата на 80-те, когато започна да се случва с турците. През 70-те са знаели само хората от засегнатите региони или такива, които са имали близки там. Централната преса сякаш не се гордееше особено с този процес. По-късно, по време на изследването си, намерих кръстословица, публикувана през 1973 в централен ежедневник, в която отговорът за „българомохамеданин“ беше „помак“. За разлика от турците през 80-те, помаците са били „прежалени“ – и от Запада, и от Турция.

Иначе, и край мене се случваха безобразия, макар не от такъв мащаб. През 1975 се готвехме да празнуваме шейсетгодишния юбилей на Професора. Пред „Александър Невски“ бяха паркирани няколко рейса, които трябваше да ни закарат до родното му Хасково. В последния момент пристигна някакво нареждане, че честването се отменя, и рейсовете си тръгнаха празни. Събрахме се у тях на „Оборище“, но беше тъжно. Все още (макар пораснали) се питахме как може някой да отмени рождения ти ден. Шушукаше се, че го направила лично Людмила Живкова – някой записал (или донесъл), че Професорът разказва вицове за титаничния ѝ интелект.

– Как се отнесе Професорът към Вашия отказ от театъра?

– Беше му мъчно. Но продължихме да бъдем близки – дори, когато окончателно спрях да пиша за театър. Защото беше постепенно – не бих го нарекла „отказ“, а „оттегляне“.

– Защо все пак се „оттеглихте“? Звучи много драматично – „оттегляне“ на „сериозната“ възраст 27–28 години…

– За мене по-интересният въпрос е защо започнах да се занимавам с театър. Съвсем наскоро – докато четях първия том с интервюта – ми се стори, че съм открила отговора. След 1968 целият ни живот заприлича на театър. Всеки на нещо се преправяше, играеше някаква роля: едни се вживяваха по Станиславски, други се отчуждаваха по Брехт, трети (малцина) опитваха техниките на Гротовски – да играят себе си. Така или иначе – играехме – дори, когато не го съзнавахме. Някои предпочитат да го наричат „езоповски език“. Посткомунистическите пуритани, които –

всичките – се оказаха родени на 11 ноември 1989, сигурно биха го нарекли лицемерие. Разликата между нас, играещите, и тях – провъзгласилите се впоследствие за „неиграли“ – е в качеството на играта. Те просто бяха лоши актьори – непознали и осъдени да не познаят опиянението от самата игра.

– Това не беше ли понякога игра с огъня?

– Е, тя беше най-опияняваща. Да опитваш все повече и повече, да провокираш цензурата – да видиш докъде ще те остави да стигнеш. Противно на късните пуритански мъдрувания, твърдя категорично, че можеше да се стигне далеч – ако ти стиска да опиташ. На пуританите не им стискаше.

– С „оттеглянето“ от театъра играта свърши ли?

– Нищо подобно! Просто я продължих, както се казва, „с други средства“. Дори си избрах такава тема за дисертация – магията, играта и театърът като елементи на празника. Така че преходът беше плавен.

Трите години (1977–1980) редовна аспирантура бяха от най-щастливите в живота ми. Тогава не задължаваха аспирантите да се явяват в института и аз непрекъснато пътувах. Обикалях театрите в провинцията и пишех за „Отечествен фронт“ и „Народна култура“. Беше поредният „бум“ на някои провинциални театри: Пазарджик, Димитровград, Бургас. С Бургас се свързах задълго. (В тогавашното ми съзнание една година беше страшно дълъг срок.) Правех програмите на представленията, което ми осигуряваше по цяла седмица всеки месец стая в хотел „Приморец“ с изглед към морето. Тогава – особено, когато го видях през зимата – започнаха особените ми взаимоотношения с морето, трайното му присъствие в живота ми. Мисля, че заради него прописах белетристика. И трите сборника с разкази, които съм написала (третият не можа да види бял свят – преди 1989 по политически, а след това по финансови причини), съдържат в заглавието си думата „море“. Едва ли има точка от българското крайбрежие, която не познавам, но Бургас си остана най-плътният образ на морето – не като курорт, а като начин на живот. Като хора. И като връзка със Странджа. Другото ми особено пристрастие е Яйлата. Тя е свързана и с други интимни неща, не само с писане: с любов, с приятелство… Яйлата ме свърза с най-близката ми и до днес приятелка Евелина.

Замалко да намразя морето покрай писателската станция във Варна, където пребивавах години наред – заради детето и страстното желание на тогавашния ми съпруг Гошо да ходи именно там. Това беше после.

През трите щастливи години аспирантура големите ми любови бяха морето и Полша. Сигурно и двете са ми давали усещане за свобода.

– А дисертацията?

– Е, написах и дисертация, разбира се. Но трябва да призная, че по онова време науката не беше най-любимото ми занимание. Вкусът ми към нея се разви по-късно. И вече нямаше нищо общо с театъра. Всъщност, не съм съвсем сигурна. Защото една от студиите ми, които най-много обичам, разглежда Априлското въстание като театър…

Но това беше после. По времето, когато трябваше да защитя дисертацията си, ме интересуваше преди всичко белетристиката. Вече бях публикувала не малко разкази и чаках излизането на първата си книга.

– Имахте ли проблеми със защитата?

– Никакви. Дори съм живото доказателство, че можеше да се защити дисертация, без да се цитират класиците на марксизма. Всички ме убеждаваха, че трябва да цитирам Маркс, Ленин и прочее. Аз се заинатих с аргумента, че не са писали нищо по въпроса. Изградих дисертацията си изцяло върху западни автори – Леви-Строс, Хьойзинха, Кайоа, Дюмезил, които четях на френски. (Скъпоценните трудове успях да изпиша чрез агенция „Хемус“, където работеше вуйна ми. Винаги има една вуйна…) Важното е, че такава една дисертация защитих напълно безпрепятствено. И никой не ме попита защо не съм цитирала Ленин. Късните пуритани обаче продължиха да си го цитират. И до днес обясняват, че не било възможно иначе.

А рецензентите ми бяха иронично-симптоматични: Тодор Иванов Живков (директор на Института по фолклор и по-сетнешен член на ЦК) и Желю Желев. Председател на научния съвет пък беше Чавдар Кюранов.

– Значи – можеше без класиците на марксизма и с Вашето „родилно петно“?

– За същинското си „родилно петно“ научих по същото време. Изплашени, че няма да ме допуснат до защита, нашите решиха да ме предупредят. И едва тогава – бях на 28 години! – ми съобщиха, че дядо ми по майчина линия (заядливият „фашист“, царският офицер беше по бащина) не е умрял от астма през 1944. На 27 септември бил разстрелян като „народен враг“. Без съд. По тази причина на баща ми (запознал се с майка ми след неговата смърт!) не му бяха „разрешили“ академична кариера. До края на живота си преподаваше в някакви ПУЦ-ове, а един професор по финансово право от Университета пращаше студентите си да го слушат. Майка ми пък не се и опита да прави кариера. Та те, милите, искаха да ме подготвят…

Оказаха се прави – за следващия етап. От времето на бащините ми опити за академична кариера бяха изминали 30 години, за които пропускливостта на режима се беше повишила с една степен. На мене ми „разрешиха“ да стана кандидат на науките. Спряха ме на ниво хабилитация.

През 1990 се опитах да намеря гроба на дядо си, за да сложа кръст. Един от вероятните палачи, докато го разпитвах, тръгна да ми чупи главата…

Не намерих гроба. Но се докопах до някаква част от историята: Дядо ми и още шестима видни граждани на Радомир (предимно адвокати и лекари) били разстреляни в отговор на жандармерийското покушение над седем партизани преди това. Предложих в онази местност да се издигне паметник на жертвите – от двете страни. И от двете страни не ме разбраха.

– Какво стана след защитата?

– Назначиха ме в Института по култура, в секция „Теория на културата“ със завеждащ Желю Желев. Той, представете си, се беше издигнал до завеждащ секция, но това трая до „Фашизмът“.

Когато книгата излезе, не я инкриминираха веднага. Процесът на инкриминирането ѝ е едно от многото доказателства за тромавостта и слабата ефективност на системата – въпреки заклинанията на късните пуритани за едва ли не гениалната ѝ перфектност. Спомням си как Желю ми се обади във Варна, където бях в момента – на „море извън сезона“ – и попита има ли я в книжарниците. В София вече я бяха прибрали. С Гошо купихме всички бройки, които намерихме – бяха двайсетина. Не зная какъв тираж е бил изпратен във Варна, но все пак голяма част е била изкупена. Това прави чест на варненци. Нищо, че обичам повече Бургас…

По същото време излезе и „Лице“ на Блага Димитрова. Цялата атмосфера около тези две „първи лястовички“ е вече многократно описвана, затова ще разкажа само за личното си участие и личните си съмнения, свързани с тях.

Тъй като „лястовичките“ вече бяха изпуснати и нямаше как да се скрият, започна тоталното им оплюване: от идеологически, но и от научни, и художествени позиции. Големия разгром на Желю беше поверен на някакво недоразумение, наречено Митрю Янков, чието име нямаше да си спомня, ако не го бях прочела в документалното издание „Фашизмът срещу „Фашизмът“. Вероятно никой по-умен не се е съгласил, което е прекрасно. В същото издание намерих и собственото си протестно писмо до редакцията на „Философска мисъл“, където излезе разгромът. Бях го забравила.

На Гошо му поръчаха от „Септември“ рецензия за „Лице“. Тогава за първи път се сблъсках с въпроса, който много пъти по-късно щеше да ми трови живота: трябва ли да посочиш художествените недостатъци на едно произведение, ако то е политически преследвано? Гошо реши (както

много пъти по-късно решавах и аз), че не трябва, и – разбира се – написа изцяло положителна рецензия. А те – разбира се – не я публикуваха.

Мисля, че това объркване на политическото с таланта и професионализма изигра прекалено лоша шега на мнозина. На мене – включително. Когато през 1989 ме уволниха, двама директори на институти, чиито научни качества изключително уважавам, отказаха да ме назначат на работа от страх. През 1990 същите двама души ме изкараха гениална. Известно (кратко, за щастие) време след 1990 не можех да бъда сигурна дали ме ценят заради собствените ми качества, или заради „борческото“ минало. „Да имах аз твоята кристална биография, чудеса щях да направя!“ – възкликна тогава един политик, за когото днес никой не си спомня. Слава Богу, никой вече не си спомня и за моята биография, та мога да се лаская, че ме ценят заради мене си.

– Да се върнем на „паметната“ 1982.

– За мене тя е наистина „паметна“. През тази година се роди дъщеря ми и излезе първата ми книга с разкази – „Море извън сезона“, разбира се… Никога няма да забравя как приятелката ми Нина тогава попита: „Защити дисертация, роди дете и издаде книга. Доволна ли си от живота най-сетне?“ Не помня обаче какво ѝ отговорих. Май не ѝ отговорих. По-късно, когато и на нея ѝ се случиха същите работи, дори не я попитах.

Една-две години преживях кротко: гледах си детето, пишех разкази, много четях. Имах да наваксвам образование – по това време все повече ме интересуваше етнологията. Постепенно обичайната система, която бях разработвала в дисертацията си, започна да ми се струва недостатъчна за обяснението на дълбинни процеси в обществото ни. Все повече ме завладяваха механизмите на историческата митология – механизмите, според които една действителна историческа личност може да се превърне в нещо съвсем друго. Съсредоточих се не върху трафаретния образ на Крали Марко, с когото се занимават всички, а върху Индже войвода – върху съчетанието на фолклорния му образ като народен закрилник и реалното му битие на обикновен разбойник. Мислех си (и все още си мисля), че „изобретяването“ на история е един от важните кодове за разгадаването на националното съзнание. Не само в нашите географски ширини.

Не се срамувам да кажа, че историческата митология просто ме „завладя“. И до днес едни други пуритани смятат за особено лошо качество на съчиненията ми откровеното удоволствие, с което съм ги писала. От текста трябвало да личи как си се измъчвал. Горките хора!

Другият ми непростим грях е, че не съм завършила история. Или – че съм „пенкелер“. И наистина, като си помисли човек: театровед, аспирант

по социология на изкуството, кандидат на философските науки (защото нямаше на социологическите), старши научен сътрудник по етнокултура и фолклор, доцент по етническа политика – ужас просто! Преставям си как няколко специализирани съвета ще се скарат къде да (не) защитя големия си докторат. Отрицанието на модела за „всестранно развитата личност“, лансиран по времето на Людмила Живкова, рефлектира в истерично мултиплициране на модели за микроспециалисти. Колкото по-малко квадратни милиметра от терена за изследване познаваш, толкова по-задълбочен специалист си.

Като прибавим и лекомислените ми занимания с художествена проза.

– Затова ли се „оттеглихте“ и от художествената проза?

– Не съм се оттеглила. Оставих я да узрее. Съвсем наскоро завърших един исторически роман-колаж, започнат през 1989. И съм замислила друг, в който смятам да доведа „изобретяването“ на история до чистотата на мистификацията. Но най-напред ще напиша разножанровия си докторат.

– Споменахте, че „родилното петно“ Ви спънало при следващия етап – хабилитацията. Обикновено те проучваха до девето коляно, преди да обявят конкурс.

– Конкурсът не беше за мене. По онова време хабилитациите се раздаваха като нашивките в казармата – по старшинство и възраст. Или като в традиционното семейно право – най-малката сестра не може да прежени по-големите. Така че през 1986 се явих на конкурса, обявен за един колега. Имах доста повече публикации от него.

– И какво стана?

– Нищо. Замразиха конкурса. Старши научните сътрудници II степен и доцентите бяха номенклатура на районните комитети на партията, а I степен и професорите – направо на градския комитет. Представяте ли си – внучката на „народния враг“ (не броя собствените си „заслуги“, защото те се оказаха по-маловажни) – партийна номенклатура? Понеже нямаше как официално да ме изхвърлят от конкурса, го спряха. Горкият човечец чака заради мене до 1990, когато обявиха две места.

Всички подробности научих от партийния секретар на Института Жулиета Пенчовска. През 1989 нея и цялото партийно бюро ги уволниха заедно с нас – „видните дисиденти“, защото не се съгласиха да предложат изключването от партията на Иван Джаджев (един от активистите на Клуба). (При партийните членове имаше двойно „наказание“ – изключваха ги от партията уж по предложение на „низовата организация“, а след това ги уволняваха. Безпартийните се разминавахме само с уволнение.) Затова пък един извес-

тен безпартиен, по-късно яростен активист на СДС, съставяше – наравно с директора Димитър Филипов – списъците за уволненията. На 11 ноември 1989 същото лице започна да ни агитира да избесим комунистите.

– Междувременно дойде 1985 с „перестройката“.

– Преди това дойде 1984 с „възродителния“ процес. Виж, за него научих веднага. Него чуждите станции не премълчаха. Доста по-късно обаче – едва когато влязох в архивите във връзка с изследването си – разбрах колко постепенно е ставало всичко. Тогава изглеждаше като внезапен удар, като шок, замислен от нечие параноично съзнание. Защото недоумявахме дали идеята се е оформила в КГБ, или е нашенска*, made in Bulgaria* лудост.

Мисля, че беше най-студеният ден от зимата на 1985. Желю ми се обади и помоли да се срещнем навън. Дойде да ме вземе от детската кухня на „Граф Игнатиев“. После, с бурканчетата обяд за детето и с мъглявата идея за протест срещу „възродителите“, бродихме два часа из парка. За идеята знаеха още няколко души – приятели и колеги от Института. След часове и дни в студа по градинките, се отказахме. Решихме, че е прекалено опасно. И до днес ме е срам от това решение.

Едва след този шок, който и досега ме потиска, се случи „перестройката“. И аз като всички четях съветската преса, коментирахме. Какво коментирахме, направо пищяхме от радост, че започва да става възможно. Но осезаемата, материалната „перестройка“ бяха школите на младите историци (тогава като че ли липсата на историческа диплома не беше чак толкова голям грях, други неща се ценяха повече) в Приморско, организирани от Мито Исусов и Митко Луджев. Идеята на тези школи беше свободното говорене, „еретичното“ мислене, изпускането на „натрупаните мълчания“ (имаше такава стихосбирка от Павел Матев, писана докато бил министър на културата). Именно в Приморско през есента на 1985 се запознах с Митко, с Евелина и с Ангел (Нина, Желю и Бачо Кольо познавах отпреди). В Приморско се формира прочутата компания, известна с това, че „говорят каквото си искат – напук на ченгетата“ – така поне ни определяха околните. В Приморско се чувствах като в Полша отпреди десет години. В промеждутъците между школите (по едно време почнаха да се случват два пъти годишно) се събирахме, разбира се, в „Яйцето“. И говорехме, говорехме, говорехме…

Сега си мисля, че между Приморско, „Яйцето“ и Клуба за гласност и преустройство нямаше качествена разлика. И трите отключваха онова опияняващо освобождаване, за което завиждах на поляците в края на 70-те. Единствената разлика, може би, беше в степента на публичност.

Наистина, докладите и дебатите от Приморско не ги разпространяваха по западните радиостанции…

Освен това Клубът беше (или изглеждаше) „организация“ – формата, която най-много стряскаше властта. Школите в Приморско можеха да бъдат представяни и като „позволен отдушник“ за шепа екстравагантни интелектуалци, а бисерите, родени на масите в „Яйцето“, които на другия ден обикаляха София като политически вицове, често пъти бяха интерпретирани като пиянска смелост. С Клуба беше различно – властта веднага го взе на сериозно. И това ѝ беше грешката. Славата на Клуба създадоха до голяма степен санкциите на „Държавна сигурност“. Ако ни бяха оставили на спокойствие да извършваме заявената в програмата „дискусионна дейност“, вероятно още тогава щеше да настъпи разделението на „комунисти“ и „антикомунисти“ (имаше и малцина не-комунисти, към които причислявам себе си), случило се впоследствие.

– Може ли да се каже, че „освобождаването“ създаде Клуба, както беше и със „Солидарност“, а не – обратното?

– За огромно съжаление, нашето „освобождаване“ дойде – за кой ли път – от Изток. Което не е полският, нито чешкият, нито унгарският случай. Но – все едно – това си беше освобождаване и емоцията си струваше.

– Стигнахме – вече и хронологически – до Комитета за Русе, до Клуба, където Вие сте от най-активните участници.

– Да. И предлагам тук да спрем. Биографията ми на „активен борец“ е известна. А възгледът ми за този период от нея не се е променил в последните десетина години – след излизането на книгата ми „Българското дисидентство“.

– Защо все пак се отказахте от политическа дейност след 1989? Вашите съмишленици от Клуба дълго присъстваха в публичното пространство.

– Преди всичко, не смятам Клуба за политическа, а за нравствена дейност. В политиката не влязох, защото не ставам за тази работа. И считам това решение за най-мъдрото в живота си.

Интервюто взе Бойко Киряков
София, юни 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Желяз Дренчев

– С какво точно се занимавате у нас?

– Занимавам се с предприема чество. Организирахме с мои приятели това, което мисля, че е пионерско за България: *gift baskets* – подаръчни кошници. Това е начин да благодариш или да изненадаш някого за рожден ден или по друг повод с оригинални подаръци, които идват в кошница.

Идеята е, че нещо се случва и нещо се консумира. Аз и моите съдружници се занимаваме и с други неща, но имахме идеята да пробваме с тази услуга, която у нас почти не се предлага, чрез интернет. Това става, когато се чудиш какво да подариш, или искаш приятно да изненадаш някого, та може да поръчаш кошница с кафе, вино, сирена, чай, плодове, цветя…

– Какви поръчки изпълнявате?

– Ето, двама братя от Лондон изненадаха майка си за рождения ѝ ден. Жената беше приятно очарована. Тя, интуитивно… щом отвори вратата (аз носех кошницата лично), а тя възкликна: „Синовете ми!“ Просто знаеше! За мен това е и интимен повод. Аз толкова години, както предполагам повечето наши сънародници, които живеят и работят в чужбина, пращам пари на близките си, за да им помагам, но едно е да изпратиш пари, друго е да поздравиш с подарък за рожден ден, за годишнина най-близките си. Мисля, че то е повече от търговска услуга.

– А Вие с каква кошница се върнахте в България?

– Емигрантството ме научи, че мога да разчитам на себе си. Това е много важно: в чужбина човек разбира, че не знае какво богатство е да имаш около себе си своите близки, родните си, да говориш на роден език, що означава солидното образование, което повечето хора от нашето поколение сме получили. То е сериозна подготовка за живота. На Запад пък научих, че няма срамна работа. Аз съм мил чинии и съм карал пици, и не се срамувам: изкарвал съм прехраната си с труд.

– Откъде започна Вашето завръщане?

– Аз съм от прословутите „кубински полети“, които летяха за Куба, но никога не стигаха до там, ами оставаха в Канада. През 1990 година, съвсем в началото на промените, взех един самолет за Куба, а останах в Канада. Тогава не виждах потенциал за реализация в България, нещата тук бяха много неясни и смятах, че трябва да опитам късмета си в чужбина, в развита държава.

– Винаги ми е било любопитно да разбера как точно ставаха така наречените кубински полети?

– И за мене е мистерия, да Ви кажа честно. Общо взето, даже малко се играеше „ва банк“, защото нямах точна информация до последния момент дали полетът, за който съм си купил билет, ще спре за техническо кацане да зареди гориво на канадска територия, или няма. Навремето се опитах да питам хора, които работят на летището, да ме информират какъв самолет е този, на който пътувам, дали се нуждае от презареждане на канадска територия или стига направо в Хавана. Тогава използвах всички средства, които дядо ми беше събрал за мене от бебе в една книжка за сватба,

за нещо значително, дано ми помогне. Тогава аз поизлъгах; имам угризения за това. Казах, че за мен това е голям шанс, опит да се реализирам с един студентски филм, който съм направил, че ще го излъчат на един фестивал. Всичко това беше бутафорна история. Трябваше да измисля нещо силно, за да получа тези пари, не за което той ги беше предназначил. С тях си купих билет за онзи полет, та така и не знаех дали стигам до Канада, което беше моята надежда, или ще кацна в Куба, изхарчвам спестяванията си и се връщам тук.

– Обаче, самолетът кацна в Канада!

– Да, самолетът кацна! Няма да го забравя никога! 22 февруари. Страшен студ! Някаква мъгла. Чува се по уредбата, че ще има техническо кацане в Гандер. Дори не знаех къде е. После го открих на картата – в Нюфаунленд, един остров. Да, канадска територия. Спира. Не бях сам. Полетът през океана е дълъг. Пушачите, всички, които пушеха нервно, се оказа, че имат подобни намерения като мен. Щом намали самолетът и кацна, видяхме полицейски коли, които се закачиха под крилата. На тях пишеше *„Canadian Police“*. Значи – в тази държава сме! Всички си грабнахме малките чантички и се запътихме към изходите. Това предизвика тих ужас, защото самолетът беше на „Аерофлот“. Стюардите бяха доста якички, опитаха се да ни спрат. Стана една какофония, но в крайна сметка ние стъпихме на твърда земя. Духна ни леден вятър. Оттам нататък беше както по филмите. Наистина търчим към някаква сграда, която се вижда в мъглата. Влязохме там. Никой не ни е гонил се оказа впоследствие. Аз потърсих убежище и на френски, на един огромен канадски полицай казвам: „Господине, аз трябва да остана тук! Аз не се качвам на този самолет. Какво трябва да направя?“ Той ми каза: „Стой спокойно! Нека да замине полетът, тогава!“ Те там са емигрантска държава и си имат установен ред за това какво се случва на тяхна територия, след като останеш. Тогава беше така.

– А не сте бил и първият!

– Да, това не беше първият полет. В рамките на месец и половина, доколкото си спомням, поне 10–15 полета имаше. Оказа се, че авиокомпанията плаща неустойка, заради финансови причини. После спряха полетите.

– И какво стана след това? Първите впечатления са най-силните. Вашите ранни месеци в Канада какви бяха?

– В началото е интересно. Човек не си дава точна сметка какво се е случило. Аз бях с настройката, че съм съвсем мобилен с една раничка багаж, на 20 години, морето ми беше до колене, здрав. Казах си, че ще спя

под мостовете, ще правя каквото мога, но ще се докажа, защото вярвах, че там правилата са правила. Този, който може – успява. Онзи, който не може – не! Това беше нещото, което си мислех, че ме спира тук.

– Не се ли оказа така? И до ден-днешен това е аксиома у нас: там има правила и успява всеки, който може!

– Нищо не е еднозначно. И е така, и не е! Когато си чужденец в една държава, ти все пак си чужденец. Трябва време и да научиш езика, и да можеш да комуникираш ефикасно, и да изучиш манталитета на хората, трудно е!

– С кое Ви беше най-трудно да свикнете? Има ли нещо, с което не успяхте изобщо да свикнете до края?

– В началото е лесно. Когато човек е на 20–22 години, нещата стоят различно. Той си мисли, че има мегдан да греши, да се връща, да се поправя, че всичко е донякъде… мога и така, и иначе. Но не е лесно. С годините става все по-трудно, според мен.

– Колко време след като пристигнахте вече имахте чувството, че сте се адаптирали?

– Аз кацнах в англоговоряща Канада, а съм завършил френска гимназия. Много ми беше чоглаво до момента, до който не се добрах до Монреал четири месеца и половина по-късно, където вече можех сам да се оправям. В началото ние бяхме като стадо, събрано от кол и въже. Както човек попада в казармата. Ти не си избирал тези хора и не би общувал с тях в нормалния живот. Но понеже една ситуация те поставя в тези условия, започвате да спите в една спалня, храните се в една столова и ти някак имаш отношения с тях. Така е и с другите хора, които бяха там. Аз не бих си ги избрал за приятели. Не бих и ги срещнал. Имаше цяла група мъже от Пловдив, големи сладури на средна възраст, със златни ланци, един друг тип хора, с които аз преди това не бях имал контакт. Но те бяха част от това, за което бях тръгнал. Бях тръгнал аз на едно изживяване, на едно предизвикателство.

– А пътят обратно изисква ли адаптация, този път у дома?

– Аз съм се прибирал в България за първи път, шест години след като бях заминал. Тогава нямах идеята да си остана тук. България през 1996 година не беше мястото, където исках да се върна. Не съм се чувствал уютно и комфортно у нас, а човек винаги си прави преценка. Значи, шансовете да успея тук са били не толкова досегаеми, колкото там. Но, когато се върнах през 2002 година, нещата стояха по друг начин. България бе извървяла сериозен път за тези години.

– Какво различно видяхте през 2002 година?

– По-чисто, по-светло, пак не така чисто, както ми се иска, но повече възможности, все пак някаква структура, много по-отворено.

– Това ли Ви задвижи моторчето, за да се върнете?

– И това, и годинките. Аз осъзнах, след 13 години (смятал съм ги, може би бях сменил около 28 адреса). Да не изброявам колко професии, особено в началото, когато човек се опитва да изкара прехраната си, не е лесно. В крайна сметка си казваш така: „Аз съм се родил тук, та по-добре да си взема и да си нося кръста!“ Опитът да избягаш от някаква ситуация те води в друга ситуация. Философия, все пак. Така го разбирам сега.

– Контактувахте ли с българи след емигрантския лагер?

– Да, винаги. Общуваш с българи, защото те са близки по манталитет. Специално в Канада, там историята е много кратка. Аз няма да забравя, може би месец и половина преди да се прибера окончателно, ходих на изложбата на Варненското златно съкровище в Монреал, в стария град, където бяха изпратени само определени експонати. Понеже трябваше да изчакаме групата, която влезе преди нас, вкараха ни в една кинозала, където с много модерна техника ни показаха 500-годишната история на Монреал – индианците, лодките, французите, ирландците. 500 години. Тази мултимедийна презентация продължи около половин час, а след това се качих един етаж по-горе и видях Варненското златно тракийско съкровище. Настръхвам, когато и сега си помисля: със златни инструменти за гинекологични или зъбни операции, които датират от IV век преди Христа! Несъизмеримо е! Там, откъдето ние идваме, историята е там. За техните мащаби 500 години е много, но за това, което сме ние? По нашите земи знаем, че е имало живот много преди това. Случаят направи така, че гледах едно доста помпозно представяне на техните 500 години, което аз разбирам – 500 години Монреал, това звучи все пак могъщо! Но когато видиш фини инструменти, изпълнени в злато и от фини метали от IV век преди Христа … Това звучи гордо.

– Налагало ли Ви се е да обяснявате пред хората там кои сме? Не ни знаят, бъркат ни.

– Интересно е следното, разбира се, мога да говоря само от свое име. Аз в началото с половин уста казвах кой съм и откъде съм. Имах ниското самочувствие, че съм българин, че съм от малка България… Няколко години само по-късно, аз вече звучах дидактично в разговори с канадци. Учех в университет, следвах и съм им обяснявал, че си заслужава те да знаят кои сме.

– Мислите ли, че има българи емигранти, които там живеят лошо, но не смеят да се върнат, за да не ги сочат тук с пръст, че са се провалили?

– Може и да има такива хора. Аз съм против обобщенията, защото е грубо да се обобщава. Определено тези хора, за които е по-важно материалното – поради високия стандарт на живот из страните, в които живеят, въпреки че работят нещо, което не отговаря нито на ценза им, нито на образованието им, нито на желанието им за реализация – възнаграждението и стандартът ги стимулират да останат. Други го правят в името на бъдещето на децата си, за което им свалям шапка, защото е жертва в името на следващото поколение. Други просто предпочитат по-сигурния живот.

– А тук има повече предизвикателства?

– Отново е относително. Там също е несигурно. Тук все пак знаеш, че тебе те подкрепя цяла мрежа от познати и приятели, роднини, които, ако си в беда, ще ти се притекат на помощ. Докато там кръгът от хората, на които наистина разчиташ, е много малък.

Интервюто взе Николина Димитрова
София, май 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Заварин Гагов

– Как заминахте за Южна Корея?

– В моя случай беше едно добро стечение на обстоятелствата, но и следствие от продължаването на кариерата ми. След като завърших тук Техническия университет, специалност „Технология на електронното производство“, станах асистент. Бяха разлепени обяви в Университета ни и

аз реших да се явя на конкурс в Министерството на образованието. На този етап хората още не знаеха що означава да отидеш в Южна Корея. Аз бях първият докторант, който замина по стипендия. След мене имаше още няколко българи и станахме твърде задружна група.

– Какво означава това да направиш докторантура в Южна Корея? Ние не го знаем.

– Това е дълга тема. Прекарах продължителен период от живота си там. Първо, това, което учих, тук го наричат „голямата докторантура“. То е пълно обучение – пет години. Включва отново да започнеш образованието си, както тук, в Техническия университет, с изпити и домашни, с проекти… След цикъла от редовните лекции и изпити иде периодът за изследвания, след което човек е задължен да обнародва статии, да се явява на конференции. Подир публикуването на няколко статии в международни издания той придобива правото да защити дисертация. Завършва се с защитата на дисертация.

– Казахте, че сте били задружна българска група, това означава ли, че в Южна Корея го няма феноменът „българин в чужбина“?

– Дори докато бяхме в Корея, коментирахме този факт. Наистина там бяхме задружни, та не мога да се оплача от някакъв проблем между българите. Това беше нещо съществено, дори съм чувал то да се споменава от наши сънародници в други държави. При нас беше така, може би защото Южна Корея е доста далече; там бяха наши хора, дошли да учат или да работят сериозно. Просто нямаше случайни пришълци. Затуй се получи много приятна обстановка, твърде интелигентна група – това е моята оценка за нашите, които бяха там. Ние и досега редовно поддържаме връзка. Вече от България продължавам да си пиша с тях по имейла.

– Не Ви ли предлагаха работа? Не бяхте ли подложен на това изкушение?

– Ако човек реши, ще си намери работа. Аз завърших най-добрия университет в Южна Корея – каквато е тук тежестта на Софийския университет, така там е на Сеулския. Ако бях проявил сериозна амбиция и се бях разтърсил, със сигурност щях да успея. Просто бях взел решение, че мога да опитам, ако получа много сериозни оферти, но до момента, когато взема дипломата си. За себе си бях поставил границата, че след това ще се върна в България, защото оставането в чужбина има доста висока цена – емоционална. Човек може да е добре материално в страна с добър стандарт, но емоционалната страна е твърде тежка. След 7 години престой там аз реших, че за мене е нежелано да остана още в чужбина. Оставането повече време означаваше установяване в онази страна. Аз

бях доста добре интегриран, говоря езика, имам приятели, бих могъл да се реализирам там, ако държах на това.

– Но въпреки това Вие сте тук!

– Така е! Върнах се! Мога да различа и в България, и в чужбина, ако погледнем нашите сънародници, две групи хора. Има родени емигранти, хора, които заминали за някъде, повече не искат да споменават България, а ако я споменат, то е само с лошо. Другата група е като нашата задружна група в Сеул, които обичат България и на повечето от тях тя липсва. Тези, които още са там, убеден съм, че им липсва. Всеки си остава по един или друг повод естествено, изкарването на пари не е малък повод да останеш по света. Добре, нека да кажа: за мене първата година бе много интересна, та аз не мислех толкова за България. След първата година обаче България все повече ми липсваше. Това е заради връзката с близки, приятели…

– Сега много хора ще се попитат дали не се чувствате ощетен, че сте обратно тук!

– Дали се чувстваш ощетен е въпрос на лична философия. Човек може да се почувства ощетен от гледна точка на пари. В България стандартът е по-нисък, тук се изкарва по-малко, но аз сравнявам периода преди моето заминаване и след моето връщане. Това донякъде може да обясни мотивацията ми да се завърна. Когато бях асистент-преподавател в Техническия университет, моята заплата беше равна на наема ми в София. Значи, моето оцеляване тук беше на ръба, та буквално студентите понякога ми даваха почасова работа, за да просъществувам. Когато се прибрах след толкова години, в България вече има установили се фирми, където е възможно да изкарвам прилична заплата. Това вече ме кара да не се чувствам ощетен. Като прибавим и, че отново съм с близките си, че зная техните проблеми, че мога да съм им в помощ с присъствието си, а не с парите си (то е толкова важно!), ето я сериозната мотивация да бъда тук. Нито веднъж не съжалих, че съм се върнал в България. Нито търся оферти за работа в чужбина. Просто съм доволен да бъда тук.

– Изпитвали ли сте някога онова чувство за малоценност, което българинът в чужбина често изпитва?

– Ако разделим оценката на другите за нас и нашата самооценка, това са две различни теми. Първо, самооценката за „българска му работа“ – някога една учителка в моя Електротехникум ни подсети: „Когато кажете „българска работа“, не забравяйте, че сте част от нея!“ Аз избягвам това определение, защото съм част от него. Ако нещо не ми харесва, философията трябва да бъде такава: „Искаш ли да оправиш света, оправи първо

себе си!“ А дали като цяло имам комплекс за принадлежност, това, че бях в Корея, ми помогна да го нямам. За радост, в Азия, нека да визирам Южна Корея, предполагам, че и в другите азиатски държави, ние нямаме лоша слава. Когато се каже „българин“, те знаят само „европеец“. Те различават европейците и дори изпитват лека завист, че ние живеем на добро място, в добра обстановка. Това е как ни възприемат отвън.

А как се възприемам аз ли? Винаги, когато съм се представял в чужбина, съм се представял като българин. Гордеял съм се с това. Престоят в чужбина е огледало. То помага на човек да разбере какво има, а не само какво няма. Ако, примерно, се сравним с една Южна Корея, ние имаме малко повече територия и сме намалели на близо 6 милиона, а на онези хора популацията им е нараснала до около 48 милиона и на територия по-малка от нашата живеят добре. Имат по-малко ресурси от нас, а това означава, че ние не трябва да имаме комплекс, понеже просто имаме ресурси: гори, територия. Значи просто остава – добро управление! За какъв комплекс става дума!

– Дали през тези 7 години, докато Ви нямаше тук, смятате, че е настъпила промяна?

– Да! Много разлики! Не зная откъде да започна. Докато бях в Корея, имиджът на България като поглед отвън се подобри. Беше ми много трудно да възприема чрез приятелите си какво се е случвало, докато ме няма, в парламента, по времето на Жан Виденов и тъй нататък. След това постепенно образът на България започна да се подобрява, погледнат отвън – прочитах нещо от Би Би Си, „Ройтерс“… От хората тук винаги чувах: „Трудно ни е!“ Погледът само отвън е много добър, а животът в страната продължава да бъде труден. Това е първото, което се виждаше отдалече – че се подобрява. Второто, когато човек дойде в страната си, започва да вижда постепенното подреждане на нещата. То става твърде бавно, но ето, навлизането на чуждите фирми е факт! Може да ви е смешно, но всички жълти таксита! Когато заминавах, това бяха частни коли, които претендираха, че са таксита, имаха произволни броячи, които ни лъжеха, а на мен ми беше обидно, че се връщах веднъж на няколко години в страната си и ме товареха с цени, много по-високи дори от страните, в които съм чужденец. В България най-много ме лъжеха, защото не познавах текущата обстановка, защото парите бяха инфлационни и прочее. Сега виждам някаква подредба. Дори има касови апаратчета в такситата. Касови апарати по сергиите – значи, у нас вече има събираемост на данъци! Това са малки показатели, но виждам и по-големи. Такива са нещата, които мисля. Разбира се, забелязвам и проблемите. Не съм ги изпуснал.

– Били сте в напълно различен свят. Кое най-силно Ви впечатляваше?

– Хората там, поради гъстата си населеност, може би, са свикнали с много близка телесна дистанция. Още първата вечер го разбрах; бях се настанил в малко хотелче, трябваше да спя някъде, преди да се установя. Една жена директно ме хвана за ръката и ми каза: „Ау, колко си космат!“ Аз бях по къс ръкав. Този близък контакт с непознат човек силно ме изненада. Беше леко шокиращ за мен. Следващото, с които много ме изненадваха местните хора, бе, че при първи разговор те веднага подемат много лични теми. Ако се заговориш с някого на спирката, той веднага ще те пита дали си женен, имаш ли деца, защо нямаш, ако нямаш, какви са, ако ги имаш… Това е втората изненадваща страна на корейската психология. Може би третото беше, че силно се взираха в чужденците, бяхме им интересни и навсякъде ни наблюдаваха. Но това беше в началото. Аз наблюдавах в онази страна периода на промяната. Докато дойде време и аз да завърша, вече не им правехме такова голямо впечатление като чужденци. Градът се беше интернационализирал.

– Странно. Аз винаги съм мислила, че личните теми при тях се достигат при много късен етап на общуване…

– Истината е точно обратната. Заблудата, че азиатците поддържат дистанция, е може би от това, че човек, който не е свикнал с азиатските лица, не успява да различи емоциите върху азиатското лице. Мнозина вярват, че те не излъчват нищо, а това не е вярно. Те са хора като хора. Наистина бързо позволяват скъсяване на емоционалната дистанция. Първите стъпки са бързи, следващите не чак толкова. Ако чужденец е попаднал всред корейци, допускат го донякъде; ако е отворен и открит, го допускат близо и пълно. После се стига до една граница; чужденецът си е чужденец и той чувства, че не може да я преодолее. Но това не може да се абсолютизира. Приемат ни там твърде добре. Много са сърдечни.

Сприятелих се с едно семейство. На всеки голям празник в Корея ни канеха на гости. Това е така нареченото *сон ляль*, или Лунната Нова година. Тогава се изразява уважението към по-възрастните. Ние се покланяхме пред бащата и майката в семейството. А те ни даваха плик с пари, буквално като сурвакане. Това е жест на близост сред приятелските семейства.

Да кажа нещо любопитно – там забравих понятието „сядане по турски“. Съвсем спокойно може да се каже „сядане по корейски“. Сяда се с кръстосани крака на пода и всички домове са с отопляеми подове, така че е много удобно.

И още нещо – много често българите бяхме добре приети в различни телевизионни програми. Използваха лицата ни за участие в телевизионни шоупрограми. Например, често се снимахме в „Невероятни истории“. А и не само българи – най-различни чужденци, тъмнокожи, просто им трябваха хора с различни лица. Снимаха „невероятни истории“, които са се случвали по света, например историята на „Титаник“ или нещо, което се е случило в далечна болница, някъде по света, или кражбите на „Мона Лиза“…

– А коя е най-невероятната история, в която участвахте?

– Историята беше, че аз бях лекар, акушер-гинеколог. Снимаше се историята, в която една жена родила детето си, без да разбере. Беше твърде „невероятна история“! Не бих казал, че я възприемах насериозно.

– А чувството за хумор помага ли на човек да се адаптира и да оцелее на чуждо място?

– Навсякъде помага. На чуждо място, в своята страна, навсякъде помага! Ако човек умее да се надсмива над себе си и да не се взима толкова насериозно, тогава успява да преживее всичко по интересен начин.

– А те разбират ли нашия начин да се шегуваме?

– Не! Те нямат това чувство за виц! Аз си спомням една история: имах ученик, на когото преподавах разговорен английски. Опитах се веднъж да му кажа един виц. Оказа се, че той на няколко пъти прекъсва историята, не дочакваше крайната фраза, от която се раждаше хуморът. Трябваше да му обясня какво означава думата „анекдот“ – че първо казваме нещо невероятно, а после, последното изречение е най-интересното. Той обаче все ме прекъсваше и питаше: „А, у вас така ли е?“ Докато стигна до крайната фраза, тя вече не беше смешна! Не, нямат същото чувство за хумор. Ето, ще ви разкажа и вица, много показателен за хората, които учехме в Техническия университет: студентът в МЕИ е много щастлив човек. Жена му вярва, че той е с любовницата, любовницата вярва, че той е с жена си, а той спокойно си решава задачи на последния етаж, на тавана. Този кратък виц предизвикваше въпросите: „Вашите жени така ли реагират?“, „На тях може ли да се каже, че мъжът е при любовницата?“ Е, и никога не стигахме до последната фраза.

– А те на какво се смеят?

– Имат малко по-детски шеги. Ето на какво: Знаете ли защо вибрира автомобилът „Тико“? Защото някой си е забравил вътре пейджъра. И то се друса. Такива шеги ги забавляват. И пак за „Тико“-то: защо то не потегля? Защото някой е хвърлил дъвка на асфалта, например.

– Ако трябва нещо от там да „внесете“ тук, за да станем по-добре, какво ще бъде то?

– Веднага ми минава през ум нещо, но се чудя, дали това е най-хубавото. Във всяка страна хубавото и лошото са противоречиви понятия. Една страна е хубава, когато се развива технократично и върви напред, но това може да бъде и в нейна вреда, когато е за по-дълъг период. Ако искаме да се развиваме бързо, така, както е Корея, първо трябва да се научим на колективизъм. Ние имаме малко психологията на орел, рак и щука – всеки дърпа към себе си и иска да прави нещо свое. Ние сме страна пълна с индивидуалисти. Това, от една страна, не е лошо, но от друга ни пречи да успеем. Това е наблюдението, което имам от престоя си в чужбина. Ако ние имаме да изпълним един проект, може би е добре да се научим да се чуваме един друг и да следваме идеите си. Това правят те. Там се появява един неформален лидер, бързо определя правилата, другите не му противоречат, следват го. Така се получава стъпка по стъпка, но в една посока. Може да не е толкова ефективно, но винаги в една посока. И с този колективизъм те постигат нещо.

Докато ние сме много оригинални, имаме много идеи, но дърпаме в различни посоки. Ако мога да привнеса нещо, това е колективизмът, може би. А защо е противоречиво – защото тази степен на колективизъм лишава хората от богатство на идеи. Един млад член на колектива не може да се изяви толкова ярко, защото е леко потиснат. Дори сам се потиска. Не толкова, че системата го държи, колкото той чувства, че не може да се наложи над „старото куче“ в колектива.

– На какъв език сънувахте там? На корейски ли?

– Случвало ми се е понякога да имам сънища на корейски. В общи линии става така, че, когато говоря на корейски, и мисля на корейски, когато говоря на английски, мисля на английски. Може би това е условието човек да се чувства комфортно на някой език. Да, мисля на корейски, когато говоря. За сънищата – по-рядко.

– А сънувахте ли България там?

– О, да! Изплуваха близките ми. Идваха познати моменти или нещо, което жегва човек като предчувствие или усет за страната. Да, България се явяваше в сънищата ми.

Интервюто взе Николина Димитрова
София, май 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Иван Кръстев

– Схемата, по която върви разговорът, е да направите първо един бърз полет над детството.

– При мене началото е криминално по своя характер. Роден съм на 30 декември 1964 година в Луковит. Но родителите ми решават, че 30 декември не е най-подходящата дата за рожден ден на първородния им

син. Тази дата ме обрича да бъда най-малкият в класа. И тъй като лекарят, който ме изражда, е близък семеен приятел, родителите ми го убеждават да ме запише на 1 януари 1965. Така е поправена грешката, която Господ е допуснал, и аз вече съм обречен да бъда най-голям в класа. Но… старшата сестра пише донос за моето фалшифицирано раждане. Лекарят е обвинен в злоупотреба с власт и започва голямата административна война, която трябва да предопредели: дали съм роден на 30 декември 1964 или на 1-ви януари 1965. В рамките на десет дни въпросът е открит. Доносът стига до ниво Окръжен комитет на партията в Ловеч и баща ми пише обяснения. Аргументът му е: „Добре, все пак не сме убили човек, родили сме го, не може ли да бъде на 1 януари?“ Аргументът му е приет и като доказателство за размразяването в обществения ни живот съм записан на 1 януари. Така, че рождената ми дата е политическо решение и на мене навярно не ми е оставало друго освен да стана политолог.

Детството ми може да се определи с една дума: щастливо. В него има всичко, което прави едно детство щастливо: много топло семейство, в което хората се обичат и си помагат, махалата, футболът. Има една за времето си голяма библиотека и родители, които непрестанно купуват книги. Навярно страстта ми да добивам книги е тайно желание да увеличавам тази библиотека, но факт е, че единствената ми истинска страст са били книжарниците и магазините за канцеларски стоки. Няма място в света, което съм посетил, където да не съм си купил книга или поне молив.

Единствената особеност на това щастиво детство е свързана с факта, че имам хемангиом по рождение и това ме правеше да изглеждам по-различен от другите – с голяма асиметрия на лицето. По-късно съм прочел десетки книги, интерприращи значението на различността. В моя случай аз не се чувствах различен, но изглеждах различен. И някои от най-болезнените ми спомени са свързане с мигове, в които съм забравил своята различност, но други волно или неволно са ми я припомняли. Но това е за графата „детски жестокости“.

Поради това, че имах хемангиом, през годините на детство избягвах физическите сблъсъци, а по-късно и избягвах сбиванията, защото рискът от кръвоизлив в окото беше много голям. Желанието ми да избягна сблъсък се отразяваше на начина, по който играех футбол, по който избирах приятелите си. И много пъти съм си мислил, че умеренноста и стремежът към компромис, които са важна черта на моя характер, са свързани със страха от кръвоизлив и необходимостта да се пазя от физически сблъсък на всяка цена.

До завършване на гимназията биографията ми може да бъде обобщена с една фраза: „интелигентно момче, активист“.

През последните две десетилетия всички бяхме толкова заети да пренаписваме биографиите си, че нямахме време да ги осмислим. В моя случай опитът да бъде разбран социализмът не бе нищо освен опит да разбера поколението на своите родители. Те нямат в семействата си политическа история. Баба ми по бащина линия е била плетачка и остана такава до края на живота си; другата ми баба цял живот продаваше сладолед в центъра на Първомай и за това всички деца в града я обичаха. Единият ми дядо беше строител, другият работеше в търговията. Никой от тях нямаше завършено средно образование. Но те бяха направили всичко възможно децата им да получат образование. Историята на моите родители е история на поколението, което мигрира от провинцията в големия град, получава възможност за реализация, и това бе поколението, на което социализмът дължи своята легитимност в България. Социализмът беше „тяхното общество“, независимо колко критични са били към някои от проявите му.

Баща ми завършва първо ЖП института, защото само там можеш да отидеш без финансови възможности. След това започва да работи в железниците. Започва да пише. Завършва българска фиология. Започва журналистическа и партийна кариера. Става главен редактор на втория по големина вестник в страната „Народна младеж“, работи на идеологическия фронт. Това е било политическа номенклатура в класическия смисъл на думата. Но може би именно, задето за него социализмът бе тяхното общество, той никога не развви цинизма, който е заразната болест на властта. И след 1989 повече от десетилетие работѝ като редактор на железничарския вестник, а никога не пожела да се занимава с политика или търговия. Когато през 2000-та година баща ми загина при нелепа катастрофа, си дадох сметка, че през всичките тези години, с едно само изключение, никой никога не каза лоша дума за него. Навярно мнозина не приемат това, което е писал и правил, но си мисля, че липсата на цинизъм и арогантност, както и едно базово усещане за справедливост, което винаги е носил, го спасиха от ужаса на едно жестоко десетилетие, когато почти всеки беше готов да каже почти всичко, за да нарани другия.

В някакъв смисъл цялото ми детство е белязано от абсолютно безпроблемна яснота вътре в семейството. Там господстваше идеята, че ако направиш нещо стойностно, то непременно ще бъде оценено, че е възможно да се успява. Това усещане, че обществото ще ти позволи да успееш, ако имаш качества, е една от основните разлики с мои съученици,

които идваха от друг тип семейства, примерно от такива, които са били подложени на репресии след 1944. За разлика от мене, за децата на репресираните беше важно не да бъдат забелязани и оценявани, а да останат незабелязани и оставени на мира. В гимназията един от най-бляскавите ми съученици беше Венелин Ганев, внук на регента. И след 1989 мнозина се опитваха да убедят мене и себе си, че е нямало разлика в начина, по който системата се е отнасяла към някого като него и някой като мене. То, за жалост, не е истина. Това, което годините на репресии бяха извършили с „бившия елит“, беше да накара децата им да чувстват своя талант и способности не като дар Божи, а като заплаха. Защото винаги се намираше по някой, който да попита: „А, това не е ли внукът на регента?“ Този страх, споменът за репресия невидимо присъстваше в къщите на пострадалите и той бе основният ограничител, невидимата рамка, в която много от тези хора планираха живота си.

Един от най-близките ми приятели в училище беше Анри Киселенко, по онова време култов млад автор на разкази в „Родна реч“. Всички очаквахме, че Анри ще следва литература, но той реши да учи медицина, без да има влечение към нея. На моя въпрос „защо?“, той ми даде отговор, който никога няма да забравя. Анри беше решил да следва медицина, защото историята на еврейството (а той беше евреин) го беше научила, че в критични ситуации шансът за оцеляване на лекарите е най-голям. Този травматичен опит отсъстваше от моето детство.

Никой у нас, нито баща ми, нито майка ми говореха чужд език и затова влизането ми в Английската гимназия и досега остава едно от най-важните събития в моя живот. Гимназията и английският език в много голяма сметка промениха битието ми.

– Къде си завършил английска гимназия?

– В София. Никога в Университета и след това не съм научил толкова много, нито съм срещнал толкова интересни хора, колкото в гимназията. Там открих интереса си към литература, история, философия.

Литературата винаги е била част от живота ми. Майка ми е учителка по литература. Учениците ѝ бяха влюбени в нея, а тя самата изглеждаше като излязла от филма „Най-добрият човек, когото познавам“. Никога няма да забравя как я гледаха учениците ѝ и как години по-късно можеха да разказват какво им е говорила за Дебелянов или Йовков.

Никога не съм си представял, че мога да се занимавам с друго нещо, освен с хуманитаристика. Записах философия, защото ми се виждаше най-важната хуманитарна наука. Различни среди извън семейството ми са оформяли вкусовете и възгледите ми, та си струва да спомена поне някои

от тях. Едната е свързана с Университета и литературния клуб „Димчо Дебелянов“. Гледано в контекста на голямото изкуство, Клубът сигурно прилича на общество от графомани. Но графоманията е важна форма на социализация. И в тази среда срещнах истински талантливи хора, с които ми беше важно да общувам.

Втората формирала ме среда беше свързана със „Синтез“ и интелектуални фигури като Александър Кьосев, Ивайло Дичев, Владислав Тодоров. Шансът ми бе, че бях най-младият в тази група и дори, когато ми се „караха“, не ме „биеха“. Третият стълб на моята социализация беше апартаментът на долния етаж, в който живееше професор Николай Василев. През онези години Николай Василев беше постигнал нещо, за което другите не смееха дори да мечтаят: той изказваше на глас всичко, което хората обикновено си казваха само наум.

Това, което винаги ме е удивявало в мемоарните книги, е как хората непрекъснато се опитват да удържат общ знаменател на своето поведение, как непрекъснато се опитват да разказват своите житейски избори като логични и непротиворечиви. Моето усещане за живота е различно. Мисля, че има страшно много парчета в живота, които са свързани единствено от факта, че точно ти си ги живял.

Но има и парчета, към които непрекъснато се връщаш в опит да разбереш собствените си противоречивости. Ето една такава ситуация: ученици сме в девети или десети клас в Английската гимназия. Няма парно. Текат някакви учебни занятия, но постепенно ситуацията се революционизира. Настояваме, че по закон нямат право да ни държат при такива ниски температули, обявяваме, че ще направим стачка. По това време аз бях комсомолски секретар на гимназията.

– Коя година е това?

– 1982–1983. Не мога да кажа точно, но можело е да бъде девети, можело е да бъде десети клас. Решаваме, че излизаме в двора и бойкотираме часовете. А директорката ме вика и казва: „Това е провокация!“ Ние твърдим: „Правото е на наша страна.“ Бяхме стотина човека. Тя пита: „Какви са ви точно правата?“ Казваме: „Ако е под 16 градуса температурата, нямате право да ни държите в клас, ние сме проучили.“ Тя отвръща: „Добре, да отидем да премерим температурата.“ Но температурата в класните стаи е 18 градуса. Тя нарежда: „Сега ще излезеш и ще върнеш хората!“ Разказвам тази история и имам усещането, че мога да я възпроизведа по минути. Тоест: отивам при хората, събрани на двора, и им казвам, че температурата е 18 градуса и трябва да се върнем. (С мен има хора, разбира се, които виждат, че е 18 градуса, говорим.) Но другите са

излезли на двора, в себе си сме решили да направим своята „малка революция“ и дълбоко не ни пука дали е 16 или 18 градуса, ние просто искаме да изживеем свободата да протестираме. Трябва да решим: ще се приберем ли или не. Казвам им: „Вижте, аз съм заявил, че, ако е под 16, стачкуваме, но ако не – ще се прибера.“ Половината се прибираме, половината остават. „Малката ни революция“ е кастрирана. И днес не зная как трябваше да постъпя в онази ситуация. Какво определи моето поведение: конформизъм или принципност? Няколко пъти след това съм усещал същата ситуация да се връща, а аз отново да не зная кой би бил верният отговор: трябваше ли да се признаят резултатите от изборите през 1990? Кои бяха прави – тези, които подписаха, или тези, които не подписаха Конституцията?

– Случката си е твоя – труден избор, на всекиго се случва поне веднъж в живота. Искам да ми разкажеш след 1989 дали се пропука семейството ти, дали влезе в поколенчески политически разрив с баща ти, с майка ти?

– Това е интересен въпрос. Но всичко започна малко по-рано. Политически сме общували различно през всичките ония години. За разлика от много семейства, които се взривиха през 1989, при нас се случи нещо друго. То започна още от 1986–1987, когато Николай Василев беше уволнен от Университета и хората трябваше да се позиционират спрямо факта.

– Родителите ти ли общуваха с Николай или ти?

– Аз общувах. Те бяха в добри съседски отношения, без да са били близки. През 1987–88, когато започна „определянето“, аз бях публикувал в първите броеве и на „Глас“, и на „Мост“, подписът ми стоеше под някои от протестните документи; и семейството ни влезе в режим на вътрешен политически диалог. Тогава много говорихме и, разбира се, имаше два различни разказа. Единият – чисто семейното притеснение, много повече идващо от майка ми, която изтъкна: „Не забравяй, че ти взимаш решение, но цялото семейство плаща тези решения, мисли и за баща си!“ Никога обаче не е имало натиск. Имало е дълги разговори, но никога истерии.

Това, което обичахме да правим с баща ми тогава, бе да се разхождаме с часове около блока ни в „Младост“ и да говорим за ставащото около нас. Не зная дали в подобна ситуация бих бил толкова толерантен с децата си. Имаше обаче огромно желание да си говорим за нещата. За баща ми беше много важно (и за това съм му благодарен) да разбера логиката на неговата позиция. Той знаеше, че социализмът е неговото общество, но той също знаеше, че имам правото да не бъде моето общество. И именно ония разговори не позволиха семейството ни да се пропука.

Най-интересните политически разговори в моя живот са били с баща ми. Много често човек се изкушава да криминализира различната позиция на другия, но човек няма право да криминализира позицията на родителите си. И затова си принуден да слушаш, не просто да слушаш аргументи, а да слушаш история, истории; да мислиш историята в хора е големият ефект от тези разговори. Там, където аз бях склонен да виждам системата, той виждаше избора на хората, някои от които познава.

Вследствие на нашите разговори аз разбрах поне три неща, дето ми помагат и до днес: първо, не съм аз този, който ще морализаторства по отношение на случилото се преди 1989, и то не защото нямам право на антикомунизъм, а защото няма право да бъде говорител на жертвите някой, който не е жертва. Второ, когато на човек са му били спестени определени неща, той няма право да превръща това в аргумент за морално превъзходство. Истината е, че нямам досие и не съм сътрудничил на ДС, но също така е истина, че никой не ме е принуждавал да го правя. И третото: ако човек иска да бъде честен към себе си, трябва да си отговори на въпроса как биха изглеждали неговите избори в други контексти. Много пъти съм си мислил, включително като четох „Историята, населена с хора“, че примерно десет години по-рано човек с поведение като моето по-лесно би се озовал в кръга на „културдисидентите“ около Людмила Живкова, отколкото в кръга на Желю Желев. И съм благодарен на историята, че не ми се е наложило да проверя тази моя неласкава хипотеза.

– Имаш ли брат?

– Имам брат, да. Той е по-малък от мене.

– А единомишленици ли сте с него? Или се разминавате някъде?

– Разбираме се прекрасно. Гласуваме еднакво (когато той намери време да гласува), но това е друго поколение. Брат ми има бляскаво чувство за хумор. Лишен е от моята свръхамбициозност. Това, което много високо ценя, е неговото базово недоверие към всякаква екзалтираност и възторзи. Той винаги се е отнасял изключително иронично към някои мои екзалтации и така ме е спасявал да не изглеждам смешен. Поколението на брат ми вече не слуша какво говорят публичните фигури, а как говорят. Те са „музикално поколение“, което има ухо за фалшивите тонове. А иначе в професионален план брат ми работѝ известно време като журналист във вестници, на разни места, предимно по спортните отдели. После като почти всички бивши журналисти реши да работи в рекламата. И въобще, той е повече от мене човек на живота. Ще го познаеш по това, че е винаги елегантно облечен, дори когато е по-бански.

– Давай нататък сега! Силни случки след 1989. Един от първите ти ангажименти не беше ли да започнеш да работиш с фондация „Науман“?

– Това е все пак по-късно. В началото, особено през 1990 се изживявах като класически френски интелектуалец, захвърлен в епицентъра на историята. Публичното пространство се беше опразнило или по-точно то-ку-що появило, та ние искахме да влетим на бели коне. В Университета през 1984–89 имаше голяма смяна на поколения и на авторитети. Дори за хора, завършили пет или десет години по-рано, класическите имена във Факултета бяха Кирил Василев, Исак Паси, Добрин Спасов – либералите на 1960-те. Ние сме може би първото студентско поколение, почитатели на асистентите си, не на професорите си. Цочо Бояджиев, Здравко Попов, Деян Деянов, Лили Деянова – цялата тази фаланга нови имена бяха нашите авторитети. Интересното на нашето поколение е спонтанният ни постмодернизъм. Ако човек погледне писанията ни от онова време, ще открие камари иронии и скрити цитати. Ние бяхме поколение, което играеше живота си, може би защото бяхме първото, което не носеше репресията като натрапчив личен спомен. Един от текстове, с който тогава бях особено горд, и който сега ми се вижда абсолютно претенциозен и безсмислен, е сравнение между Френската революция от 1789 и Руската революция от 1917 на базата на това как се убива монархът, казваше се „Гилотината и киселината“. В единия случай гилотината като инструмент за премахване на монархическия принцип и в другия – киселината, с която са залети Романови. И идеята за пълното унищожаване на предишното общество.

Докато с тези символически ключове се опитвахме да отключим тайната на света, някъде в март-април 1990 дойде в България Бернар Анри Леви, навремето известен френски интелектуалец, който обикаляше Централна и Източна Европа и търсеше нови периферии, които да внесе като екзотични предмети във френския дебат. Имахме тогава среща с него в дома-музей на Ангел Каралийчев. И в духа на народните приказки, той остана поразен от интелектуалната мощ на нашата иначе самоиронична компания; беше много възторжен: „Такива важни неща, които говорите тук, трябва да ги кажете високо!“ Ние имахме усещането, че сме поколение с уникална позиция, уникална гледна точка, че наистина можем да завладеем света. Идеята за интелектуалното завладяване на света остана като белег за разпознаване на лицето на нашето поколение. В приятелския ни кръг съществуваше убеждението, че, ако издадем книга на английски, ще накараме светът да се обърне към България. Издадохме сборник. По-късно ни излезе книга и на английски, но светът не се обър-

на към България. Тогава бе създадено прочутото сдружение „Фортинбрас“. Единствената точка от дневния му ред беше „Изнесете труповете!“, във връзка с мавзолея. Но това, което най-точно характеризира усещането ми за ония години, бе убеждението, че сме в самия център на историята, но ни трябва време да убедим и другите в това.

Вестник „Култура“ беше за мене най-важната българска институция. Не зная кои точно са излезли от „Шинел“-а на Гогол, но всички ние излязохме от страниците на „Култура“. Спомням си първите свои публикации в „Култура“ като истинско събитие. Това, което не мога да забравя, е усещането, че съм част от някакъв значим процес и хората се интересуват какво имам да им кажа. Мисля, че следващите поколения бяха лишени точно от чувството за значимост. Защото броят на интелигентните, на способните хора не е намалял, но възможността, която тогава имаше някой да се интересува що казва някакво двайсет и петгодишно момче с непознато име, тази възможност вече я няма. Днес светът е нормализиран, а значи и йерархизиран.

– Аз в известен смисъл съжалявам синовете си, те са от поколение, което няма пред себе си никакви предизвикателства. Или поне така ми се струва…

– Огромна е емоцията да имаш чувството (напълно безсмислено, разбира се), че едва ли не движиш нещата, променяш света. И второто, което „Култура“ направи и което ми се вижда много важно, бе отказът от догматична гледна точка в най-елементарния, дори битово политически, план. Големият дебат веднага след 1990-а започна със статия на Румен Димитров. Почти всички участвали в дебата бяха гласували за СДС, но спорът беше ожесточен, защото философията на поколението „Култура“ гласеше, че истински свободният човек не се съгласява със своите, а не с чуждите, защото с чуждите е лесно.

През 1990 благодарение на Анет Лаборе и нейната фондация за подкрепа на източноевропейските интелектуалци заминах за месец в Париж. Истината е, че получих стипендията година по-рано, но предпочетох да отложа пътуването, притеснявайки се от усложнения. Вярно, че не бях опитвал да излизам, та нямаше причина да бъда притеснен, но тогава всеки от нас живееше с усещането, че едва ли не е от огромна политическа важност, защото публикува стихове в самиздат.

Прочее, заминах за Париж. А „Науман“ дойде после чрез нашия приятел Петър Кръстев. Дойде с един немец и с въпроса: „Знаеш ли какво е либерализъм и дали той има почва у вас“. Сега имам отговор на втората част от въпроса, но тогава всичко изглеждаше възможно.

И след това вече, 1991, се явих на конкурс в „Отворено общество“ и спечелих една година специализация в Оксфорд. През същата година бях стнал аспирант в Института по философия при БАН. Сега хората много пътуват; за студентите ни, когато отиват в Англия или в Америка, шокът не е голям, нали те гледат тук английска телевизия и американски филми всеки ден. Това не беше нашият случай, все пак живеехме в съвсем друг предметен свят. Когато пристигнах там, първият въпрос, който си зададох беше: „Какво правя аз тук? Какво общо има между този свят и мен?“ Развих сетиво за детайлите на историята. Започнах да се зачитам в подлинието. Влизам в библиотеката на Колежа и понеже тя датира от Студената война, фактически се изправяш пред цялото двусмислие на 1989, защото книгите за България са на лавицата всред победените държави. Аз, от една страна, съм спечелил своята студена война, но моята държава е загубила. Такива прости факти почват да проблематизират света по съвсем нов начин. Също взех да виждам неща, които тук са очевидни и затова невидими.

Две от тях никога няма да забравя. След един семинар големият социолог Ралф Дарендорф ми каза: „Сега ще Ви поканя на вечеря, трябва да говорим с Вас.“ Седнахме. Той: „Вижте, Вие сте мило и симпатично момче, но искам да Ви помогна. Слушах Ви внимателно, чувам и коментари на колегите ми: сигурно като реакция срещу конформистката култура, която ви е налагана, Вие започвате всяко свое изказване с „искам да не се съглася“. Тази заявена агресия кара хората да мислят, че сте просто арогантен, че не искате да говорите с тях. Не може всичко да е грешно в изказванията на другите; кажете им първо с какво сте съгласен в казаното преди вас, а след това кажете с какво не сте съгласен, за да има разговор.“

Другото, което разбираш в Оксфорд е, че България не е център на света, та не може да очакваш хората да знаят за страната ти колкото ти знаеш за тяхната. В първите дни на престоя си научих, че за последните трийсет години там няма нито една дисертация на българска тема. Разговарям с възрастен немски професор, който преподава в Англия, и му казвам: „Вижте, това е абсолютно несправедливо: как може трийсет или четирийсет дисертации да има за Полша, а нито една за България!“ Той ме погледна и отговори: „Колега, Полша е кариера, България е просто хоби.“

И от момента, в който схванеш, че да, такава е твоята страна, такава е съдбата ти, но за другите тя е само хоби – това поне мене излекува от радикалния провинциализъм, така силен на Балканите.

– А защо не се изкуши да останеш, както направиха мнозина от първите стипендианти от вашето поколение? Помня, че това беше

проблем за „Отворено общество“, Сорос искаше да спре стипендиите, защото младите надежди оставали навън…

– Всъщност, никога не съм решавал да се върна, просто се върнах. Първо, защото в България ми беше много интересно. Второ, бях усетил изкушението да присъстваш в публичния дебат и по някакъв начин да си важен. А и защото бях повярвал, че не е нужно да избираш тук или там, просто може и тук, и там. В България бяхме придобили усещането, че всичко е възможно. Беше 1992 година.

Когато се прибрах вече, „Науман“ ми предложи работа.

– Имам и този въпрос към тебе. Защо не се изкуши да влезеш в политиката?

– Не зная, сигурно сега бих могъл да разсъждавам…

– Защото ти имаше огромни шансове…

– Чудото на промяната беше, че за нашето поколение имаше огромни шансове. И сега се опитвам да разбера как е било мислимо президентът Желев да се вслушва в мненията на 28-годишно момче. Как пък това момче е очаквало политически лидери да се вслушват в съветите му. Но тогава това бе възможно и то е най-вече комплимент към първото поколение лидери, които виждаха като част от своята мисия да отварят път за другите, че и го правеха.

Но да се върнем към въпроса. Не зная защо не се изкуших да вляза в политиката, но зная защо няма и да се изкуша. В България цената, която се плаща за участие в политиката, е отвратително висока. Днес дори мога да кажа, че не съм видял поне един човек, който да е излязъл щастлив от политиката. Да влезеш в нея у нас сега, значи да приемеш, че в очите на хората си или глупак, или мошеник. Нямам смелост да бъда глупак, а не искам да бъда мошеник.

Второто, за което си дадох също сметка, сега го разционализирам: за разлика от поколенията преди 1989, които трябваше да избират между тук и там, при нас всъщност реалната възможност е да бъдеш едновременно тук и там. И не само физически – ами да се занимаваш. Някак си целият живот ми се вижда за мене удвоен. Дори съм си мислил: нашето поколение е БДС поколение на компютъра, а гледай младите – при тях няма кирилица, те са изцяло на фонетична, пишат на два езика, мислят на два езика. Не знам какъв е твоят случай, дали има кирилица или не, но те …

– Синовете ми нямат, разбира се – само фонетикс. А аз имам кирилица на моя компютър.

– Аз това го наричам БДС поколение, при нас всичко е двойно. Живял си достатъчно дълго преди, за да имаш спомен, за да мислиш през онова

време, отминалата реалност да можеш да осъзнаваш, да опростяваш нещата прекалено. А от друга страна, достатъчно живееш и в друг свят, достатъчно време си в България и достатъчно време си извън нея. Тази двойственост, това напрежение, според мене, е най-чаровното нещо, което ми се е случило. И ако някак си през себе си трябва да разкажа, през един образ, това ще е през този компютър, на който непрекъснато стоят двата езика, кирилица-латиница, вътре-вън, а в някакъв смисъл и двойно отношение към много неща. Дори чисто в изследователски план тази двойственост винаги ми се запазва. Когато всички се занимаваха с корупцията, ми беше интересен проблемът с антикорупционния дискурс и рисковете на антикорупционната политика. И това е поколенческо. То се корени в 80-те години. Такава част от проклятието ни, дето виждаме двойно.

– Сега си на четирийсет. Не ти ли става по-скучно? Още повече, че през какви интересни времена преминахме.

– Не. Първо открих чара на семейния живот, а това бе ново за мене. И второ: опитвам да се занимавам с неща, за които не зная достатъчно и не съм се занимавал преди. До 1995 някак си светът ми беше центриран около България. И интелектуалното ми амплоа беше на очевидец. Лекциите, които ти предлагат да изнесеш, са за България и от позицията на България. После получих повишение, та започнаха да ме канят като източноевропеец или като балканец. Това, за което се боря в момента, е да успея да се изказвам не за което става у нас, а за което става в нас. И нямам предвид България, а света. Както на американци или французи им се позволява да говорят за неща, които не знаят, опитвам да си извоювам правото да се изказвам за неща, които може би не зная, но ми се вижда важно да разбера. Нещо повече, опитвам се да живея от това. Защото това, което ми тежи в България, е, че разговорът е един и същ. Ставаш от масата, шест месеца те няма, връщаш се, можеш да седнеш и да продължиш.

– И си мислиш, когато си навън: какво ли правят онези на масата в България, вкъщи?

– Имам страх и как ще свърши нашето поколение. Драмата и рискът на нашето поколение са, че понеже много нещо ни се случи, бяхме и много щастливи, в един момент си помислихме, че можеш да имаш всичко в България: да те харесват, ти да бъдеш най-богатият, ти да бъдеш и най-честният. Ние сме поколението, което се докосна до възможността да поиска всичко и за това някои си мислим, че имаме право на всичко. Но в живота човек все пак трябва да жертва нещо. Може би, ако не си готов нищо да жертваш, тогава се появява това усещане за безпредел, да изпол-

звам руската дума, което мисля, че го има понякога в поведението на моето поколение … По друг повод и за друго поколение Андрей Райчев беше казал „всички ще станем всичко и какво от това“.

– Това го зная, макар да съм от поколението преди вас. Правиш ли планове, далечни? Каза, че си амбициозен. Това ли е, което изговори преди малко: някакъв вид международник?

– При мене има силно желание за успех, има амбиция, но не минава през заемането на институционална позиция. При мен водеща е интелектуалната суета. Желанието ми е да напиша текст, който преобръща представата на хората за проблема, пред който са изправени. Усещането, че мнението ти има стойност за другите ме прави щастлив.

– Това не е амбиция, това е суета!

– Да, суета е, но поне осъзната. А и правото да бъдеш суетен, без да нараняваш другите, според мене, е естествено човешко право. Мисля, че никой не може да си представи живота ми, ако не декодира магическата тайна на Центъра за либерални стратегии – единственото място, където съм работил през всичките тези години. Защото в неговото пространство суета и амбиция са синоними. И като институция, и като общност от хора Центърът не е място, което може да бъда създадено, то се случва. Това е единственото място, където слабостите ми работят за мене, а не срещу мене. Това е една радикално децентрализирана институция, в която никой не е началник и никой няма началник.

Сега си мисля, че, ако отново трябваше да създадем Центъра, то никога не бихме постигнали същото. Защото всички сме много различни, а никой през годините не го напусна. Джу* беше тази, която ни завеща интереса към човека до тебе. Румен Аврамов, Деян Кюранов, Анна Антонова са колегите, които дойдоха след това… Едва ли ще намерите толкова различни хора, които съжителстват тъй дълго време, а продължават да бъдат изнедадващи един за друг. Но на мене именно тази среда ми позволи да удържам позицията към света, която все повече усещам като позиция на просветен оптимизъм. Идеята ми е, че дори светът да е едно лошо място, то да мислим за него като лошо място е абсолютно непродуктивно.

Интервюто взе Антонина Желязкова
София, 30 май 2006 г.

---

* Бел. ред.: Юлия Гурковска – Джу (1945–2001) е мореплавател, звукорежисьор, началник на кабинета на президента Ж. Желев; след 1996 г. е програмен директор в Центъра за либерални стратегии.

Снимка: Йордан Симеонов

Иван Станчов

– Би ми се искало да кажеш, понеже твоят случай е по-различен: общо взето мнозина българи са побегнали след 9 септември 1944 година, а вашето семейство напуска по-рано. И така, нека да почнем оттам: кога чухте за събитията от Девети и горе-долу какви разговори водехте помежду си? После ще се върнем, разбира се, на това как сте се озовали там, където сте се намирали в онзи момент.

– На 9-и септември 1944-та бяхме в Швейцария. Баща ми току-що беше назначен български генерален консул в Истанбул, което го спаси. Филовото правителство още го изпрати в Галац като такъв, за да не създава в София проблеми с нацистите, а той помоли царя да позволи на майка ми със седемте деца да отидат в Швейцария. Това беше през 1943, март. Бяхме в Швейцария на 9-и септември. Макар тогава да съм бил едва 15-годишен, в семейството се е говорело дълго, че Съветският съюз ще превземе цялата зона на Източна Европа.

– Значи вие все пак, като семейство с висока дипломатическа и политическа култура, сте знаели?

– Помня, че ние си тръгнахме заради немците. Защото майка ми беше ужасена от това, което ставаше тук, и я беше страх, че ще ни вземат бранници и ще ни направят малки нацисти. Другата причина бе: и татко, и тя бяха сигурни, че всичко това ще се провали, понеже войната бе загубена още през 1943, та ще трябва някак си да се измъкнем, защото Съветската армия напредваше. Значи, ние бяхме в Швейцария, във Фрибур. Той е университетски град, където се учехме във френски училища. В края на 1943-та баба ми дойде с леля Феодора, сестрата на татко. Живеехме с парите, които моята майка като американка можеше да получава от Америка. Швейцарците разрешаваха на американските граждани някаква годишна сума, която се полагаше и на майка ми. Значи, мама, баба, леля ми и седемте деца, всички живеехме от това. Майка ми беше невероятна – тя е израснала… (Ще ми кажеш колко искаш такива детайли би искала за знаеш).

– Искам, разказвай!

– Тя е израснала като дъщеря на милионер, който сам бил си създал милионите като инженер в Бразилия, в една нейна южна част. Мама е имала лесен живот и станала артист – гравьор, художничка; и комунистка. Защото, ако си млад и виждаш несправедливост, трябва да потърсиш и намериш изход от нея. Аз се връщам малко назад, защото мисля, че е интересно да се знае как тогава са реагирали хората. Като живяла в Лондон, в голяма къща с майка си, майката била сноб, обичала да общува с руски принцеси, които пристигнали там през 1920–22 година. Един ден мама ѝ казва: „Ще поканя руския посланик на чай.“ – „А, чудесно, много добре.“ (Тогава руски посланик в Лондон е Раковски*; баба ми не осъзнава, че кани комунист.) А мама е от инакъв бекграунд. След това се

---

* Бел. ред.: Христиан Раковски (бълг. име Кръстю Станчев) (1873–1941) – от 1923 г. е политически представител на СССР във Великобритания, през 1925–27 – във Франция.

омъжва за баща ми, току-що излязъл от Първата световна война. Огромен контраст в брака от нейна и от негова страна. Но и двамата много са дискутирали въпросите дистрибутизъм, социализъм и тъй нататък. И добре се разбирали. В София като съпруга на дипломат тя дава дипломатически приеми, грижела се е през войната за кухните, които царица Йоана плащала за бедните квартали. Но винаги е имала готвач, сервитьорки, гувернантки. Пристигаме в Швейцария: мама няма нищо. Има, слава Богу, малко пари и малко храна. Швейцарците бяха много организирани и справедливи. Казваха: ние не знаем колко време ще трае това! Прочее, имаше купони за сирене, дори и за шоколад. А мама събираше туй, което успяваше през седмицата, и уикенда готвеше супа с най-невероятна система. И всичкото това – на малка електрическа, не, не печка…

– Котлон.

– Като мисля как успяваше тази жена, която никога не е готвила, но е разпореждала как да се готви, как да се организира дипломатическа вечеря, как тя се справяше – невероятно! Ние изкарахме в Швейцария, ще кажа, много добре. Фактът, че имахме малко пари, не беше проблем. Ние бяхме свикнали навремето с много пари, вече ги нямахме, но тя разполагаше с малка сума. Така че винаги бяхме доволни. В Швейцария мама купи три колела – за брат ми, за мене и едната ми сестра. Тръгвахме с колела на ваканции, останалите деца с влак, защото беше по-евтино. Обикаляхме Швейцария, често и пеша, още нямаше никакви коли. После дойдоха баба и леля ми; така семейството се посъбра и чакахме.

– А не ви ли е минавало през ум дали всъщност да не се върнете в България? Или знаехте съвсем реално какво се случва тук?

– Като тръгнахме оттук през 1943, март, спряхме в Галац при баща ми в консулството. Оттам отидохме в Будапеща и Виена, преди да стигнем до Швейцария. Майка ми беше приготвила всичко в огромни куфари, някой ѝ казал, че по гарите вече няма хамали, те всички са на руския фронт. Отиде на пазара, купи едни картонени куфарчета, сложи в тях всичко, което можеше, бяха трийсет и седем пакета, и ние, по-големите, нашата работа беше да носим. Казвам аз, че оттогава съм започнал като хамал и продължавам като хамал. Но в Будапеща и във Виена ни показа всичко: музеи, капели и архитектурата. И ни казваше: „Гледайте, това вече никога няма да го видите!“ Не беше само въпросът дали ще се върнем, ами че всичко ще е унищожено. Наистина, като помисля, невероятно е, че то не е унищожено. Руснаците са били там, съсипаха нещо, не всичко обаче. Като стигнахме границата, и как я минахме, майка ми – видях някак физически ѝ олеква. Защото не само да си изведе седемте деца, но имаше пък забра-

на от немците да носиш книга, писма, каквото и да е на хартия, защото може да има код, някакви секретни шифри. А тя беше изнесла един куфар с картички, които бяза за нейната колекция – архив за символизма. Беше работила дотогава петнайсет години върху него, та заяви: „Това няма да оставя!“ Защото знаеше, че всичко ще изчезне. И куфарът мина без проблем. В Швейцария едни роднини по баба ми (френското савойско семейство) ни приеха мило и ни настаниха. Както казах, прочее, изкарахме доста приятен живот. Особено майка ми. Ето и един анекдот: швейцарската полиция имаше секция за чужденци, там трябваше да се регистрират сума ти поляци, евреи, австрийци, които не искаха да се бият, италианци и други. Във Фрибур много млади хора бяха нахлули да следват. А шефът всяка седмица се е обаждал на майка ми да я пита момчетата работят ли, има ли проблем, на който той трябва да откликне. Човекът е отговорен и за друга работа, но явно е бил впечатлен от тази дама, с такова семейство. Затуй винаги когато хора говорят глупости за Швейцария, репликирам: „Чакайте, да бъдем справедливи.“ Това за мен е важен спомен.

– Всъщност, продължавай си разказа. След Швейцария – къде?

– Баща ми дойде два пъти от Румъния да се види с майка ми и с нас. Това бяха три години, той беше далече.

– Значи вие сте в Швейцария, а той е в…?

– Той е по това време в Румъния. През 1943-та и 1944-та по един път дойде да ни види. Докато беше там, шефът на американската служба се свърза с майка ми и ѝ каза, че иска да се види с него. Майка ми организира това чрез швейцарските служби, в Швейцария.

– Какво имаш предвид под американска служба?

– Алън Дълес.

– Разузнаване, ЦРУ?

– ЦРУ. Той беше специален представител на Рузвелт за Службата в Европа. Предложи нещо, което е описано в книгата на баща ми: тоест, ако царят направи еди-какво си, има възможност за преговори. Баща ми предаде това на Кьосеиванов, който тогава не беше вече премиер, но някаква лична обида ли бе причина, та и този послание не стигна където трябваше. Макар че баща ми бе доста куражлия, макар че той се връщаше пак в Румъния. В нацистката зона.

– Не те ли смайва понякога, че такова нещо дребно като лични отношения или просто някаква случайност са попречили на историята да бъде различна?

– Дали този случай би дал нещо повече, не се знае, но фактът е, че той предаде това, което му се каза, на личност от високо ниво, която заради

нещо съвсем лично (мисля, че имаше проблем с жена му, не зная), токѝ се обиди, та този месидж не стигна. Точно преди 9-и нещата се разпадаха тук, Филовото правителство падна и Багрянов стана министър-председател. Междувременно съветските войски напредваха, а Галац беше на техния път; татко беше един от последните да го напусне заедно с швейцарския консул. Стигнали до Дунава с кола някак, там вече нямало ферибот, нищо! Намерили лодка и с нея – с швейцарско знаме в единия край и българско в другия – минали Дунава. Татко пристигнал в София, където го назначават член на комисия, която да замине в Кайро и да кани съюзниците – американците и англичаните – да дойдат у нас преди руснаците. Явно не са знаели за Ялта – че всичко е вече подписано. Един от колегите на баща ми отива първи и праща грама, че няма смисъл от това, защото никой не говори с него, той е заключен в хотела и няма никакъв контакт. Междувременно татко е пристигнал в Истанбул, тъй като е назначен генерален консул там, където започва работа и остава до края на 1945. Тогава му казват: „Другарю Станчов, време е да се върнеш!“ А той отговаря: „Благодаря ви.“ И с помощта на английския посланик, който навремето бил посланик в София и негов приятел, татко напуснал Турция за Кайро. От Кайро – Лондон, а от Лондон за Швейцария, където се събрахме. Като пристигна, първата му реакция беше: „Направо идете при бръснаря, тези дълги коси не ги искам!“ Ние бяхме доста шокирани, не сме виждали баща ни година и половина. Всички бяхме с дълги коси, защото бяхме по теория опозиция на немската система да имаш къси коси – детска опозиция! Трябваше да чакаме за виза, това бе вече 1945, след края на войната. Чакаме за виза за САЩ. България вече отиде, ние знаехме, че няма да се върнем.

– Тоест, вие отивате в родината на майка си?

– На майка ни, която почти не е живяла там, защото е родена в Бразилия и израснала в Лондон. Но дядо ми е шотландец-канадец, живял и учил близо до Бостън, а след това създал огромно предприятие в Бразилия и после в южната част на Америка, в Алабама.

– Вие тръгвате, търсите виза за Щатите, за да отидете при роднини?

– Баба ми беше там. Майка ми имаше малко спестени пари, защото заради войната не можеше да получи своето наследство, нали така беше регламентирано от швейцарците. Имаше 14 000 долара в банка. Тогава 14 000 долара бяха много повече от сега. Баба ми ни прие мило. Имаше доста голяма къща извън Ню Йорк. Пътувахме с параход, който се казваше *Liberty Ship*. Това бяха големи параходи, преустроени за пренасяне на армията, на военни. По двайсет души в кабина. Отидохме ние при баба. Тя е живяла

сама цял живот, била разведена. Винаги е живяла сама и изведнъж нахлухме там като варвари, които не са яли с години. Тя, горката, на първата вечер имаше едно малко пиле за всички и ни каза: „Внимавайте, запазете костите, защото ще ги направим на супа!“ Баща ми се ужаси: тук беше Америка, където уж има всичко! И бе доста странно, защото тя е живяла в парк, който се нарича „Тъксидо“: нещо от друг свят, когато милионери са решили да си създадат едно гето със замъци, внесени от Франция, една капела от Италия. Огромни пари. Междувременно тези пари, не всички, но някои бяха изчезнали, та нещата бяха позатънали. Къщата на баба ми беше приятна, с много дървета, но с една снобска атмосфера. Един ден тя разбра, че сме се къпали в езерото и каза: „Не може, езерото е само за италианците и поляците, вие трябва да се къпете в клуба.“ Ние се ужасихме, а за нея не бе така. Татко пък се стресна, че в селото долу, при италианците, нямаше течаща вода по къщите, имаше кран, както е било в Полша. Това ли е Америка? Нашата представа беше друга. И доста бързо решихме, че трябва да се махнем от това гето. Беше ми мъчно за баща ми, защото баба никога не го е обичала, нали откраднал златната ѝ дъщеря, та не ѝ беше приятно с него. Не ѝ беше приятно, че батю не работи. Той намери работа чак в Минесота, купи стара кола и отиде в една ферма. Имаше възможност да бъде журналист, заради международните си връзки или да работи с бежанци. Но той реши, че не си е гледал семейството дълго време, та по-добре да стане фермер. Намери и място, което му хареса, в Мериленд. Все пак искаше да бъде до Вашингтон, по-близо до дипломацията. Майка ми пък държеше да бъде недалеко от Бостън, където имаше по-интелектуална среда. Татко обаче спечели, защото във Вашингтон Библиотеката на Конгреса е огромна. Намери той хубаво място, с рекичка и тъй нататък, точно за 14 000 долара. Жената, като ни видя в кола с номер от Ню Йорк (тогава нямаше нови коли, купуваха се стари), тя поиска още 2 000 долара. А ние ги нямахме. Баща ми, майка ми и аз изкарахме една нощ в грамадна къща, където дамата даваше стаи под наем. Разбрахме, че тази къща се продава и я купихме на кредит. Като пристигнахме, родителите ни изпратиха в различни училища, за да свикнем със системата. Дъщерите влязоха направо в университети, католически. Аз трябваше да изкарам изпити, наречени *College entrance exam*, понеже до 16-годишна възраст не бях завършил нищо, потегляйки от Швейцария преди да си изкарам първата гимназиална степен. Решиха обаче, че съм *post-graduate*, та ме сложиха в училището на монаси-бенедиктинци, брилянтни хора, където научих много нещо за шест месеца. Брилянтни, защото, уж монаси, бяха със странни кариери. Единият бил в Лос Аламос, по проекта за атомна-

та бомба. Физик. Другият – архитект от Сан Франциско, от съвсем различна среда, където с години е ял, пил и танцувал, а изведнъж решава да стане религиозен. Интересни хора. Бях там шест месеца, но за мене тази школа беше най-важната в живота. Особено интересни ми бяха тези хора. После влязох в Университета. Аз единствен останах в къщата, която купихме. Татко започна да работи там. Помня, на първия ден садеше нещо, а аз го питам: „Какво садиш?“ Отговаря ми: „Фасул, туй-онуй, и цветя.“ Аз: „Чакай, нали другите ще дойдат от колежа, трябват ни картофи и подобни неща.“ Татко, като голям философ, ме поучава: „Ще те научи животът, че се живее и от картофи, и от цветя.“ Както виждаш, тази вечер също имаме маслини и цветя, неговата философия продължава. На фермата имахме крава на име Бижу, 200 кокошки, две кози (за кратко, защото изядоха овошките и стана то, влязоха в тенджерата), зайци. И това всичкото въдехме ние. Както казах, само аз бях останал в района на Вашингтон. През седмицата ходех в Университета, а уикенда – на фермата. Малките ми братя и сестра останаха също там, научиха се да доят кравата. Татко пък работеше много в зеленчуковата градина.

– А по време на уикенда, когато си бил студент, не искаше ли да ходиш някъде с колегите си? Гаджета?

– Имаше и гаджета, и приятели, но целта беше да ги доведа вкъщи, да поработят. Който бе работил добре, канен беше втори път; ако не – не го канехме. Като купихме къщата, там имаше стари мебели. Тя бе тотално разбита, та ние я поправихме, боядисахме, огромна работа! Къщата е друга история, ще говоря за нея по-късно. Тя остана семейната илюзия на нашите, ала беше обширна, което ни позволи да събираме други емигранти, хора като нас, без роднини, родители в Америка. Татко събра там две големи маси чрез парче шперплат, което позволяваше да има двайсет-трийсет души на трапезата. Хубавото, ако си на село и сам си произвеждаш и месото, и зеленчука и млякото, е, че можеш да бъдеш по-щедър, отколкото ако живееш в малък апартамент, като тук – клаустрофобично. Отвреме-навреме някои американци, които канех, не можеха да повярват: „Как се разбирате?“ Те не схващаха как ние минаваме от френски на немски, на български. Трябва да кажа, че като система на възпитание за мене проблеми е нямало. Аз, за жалост, не можах да направя същото за моите деца. Лошото за мене беше, че в понеделник сутрин подкарвах колата с кошниците яйца и снабдявах клиенти; четири дни в седмицата работех вечерно време, работех по три часа и половина: половин час за вечерята, а три часа за три долара. Пък уикенда, разбира се – вкъщи. Което не ми позволяваше нито да общувам с приятели и с приятелки, ни-

то пък да чета, когато трябваше да се чете. Това ми остана голяма липса, особено последното. Ако не четеш докато си в Университета, след това навлизаш в други стереотипи и нямаш време. Вярно, беше симпатично, много приятно, имах добри приятели и приятелки, но всичко бе ориентирано към семейството. Приятелите наричаха нашия дом *Little Bulgaria*. Там татко подреди много богата библиотека, която беше от дядо ми – това, което е бил събрал в Лондон. Нали всичко, което се намираше във Варна, остана във Варна; и там един офицер го е унищожил. Изгоря, защото той видял, че е на чужд език, та си изкарал зимата с онези книги. А другата, от Лондон, татко реорганизира. Затуй хора като бащата на Ейвис Боулан* са идвали у нас да ползват библиотеката. Тя сега е във Варна и ще остане тук в Университета.

– А ти познаваше ли се с Ейвис от деца?

– Аз – не, защото е по-млада, пък след това вече съм пътувал по работа. Но моите по-млади братя и сестри са я познавали. Затуй станахме големи приятели чак тук. През първите мои университетски години бяхме тотално съсредоточени във фермата. След това тръгнах на работа и полека-лека нещата се промениха. Татко създаде връзки с дипломати във Вашингтон. Те намираха за приятно да идват у нас. Прочее, когато се върнах от Европа след три години, намерих съвсем нова обстановка – едни дипломатически пàртита. Светски. Млади хора идваха, дъщери на посланици и тъй нататък. Беше съвсем различна атмосфера, приятна. Кравата си беше там още, отиваш да я доиш в шест часа сутринта. Горката, тя беше вече свикнала. Но беше вече по-друг свят. Аз тогава влязох, че завърших Университета където изкарах история и философия. Преди това намерих работа, тоест мене ме намериха за преводач на българската рота във Франкфурт. Още нямах американско поданство и баща ми умно заяви: „Няма да мръднеш оттук без паспорт!“ Наистина това бързо стана.

– Коя година беше, помниш ли кога те поискаха за Франкфурт?

– 1951-ва. Тази рота беше организирана от американците с Г. М. Димитров. Знаех само малко български, защото ние вкъщи никога не бяхме го говорили. Баща ми и майка ми си говореха на английски, също и с нас; бях учил италиански; немски – с гувернантки; френски говореха татко и мама, и баба ми. Основно езиците бяха английски и френски.

– Извинявай, че те прекъсвам. Преди да минем към Франкфурт и ротата – интересна тема – до 1951 баща ти, семейството ви, интересу-

---

* Бел. ред.: Г-жа Ейвис Боулан е посланик на САЩ в България през 1996–1999 г.

ваха ли се от България? Любопитно ли ви беше какво става тук, имахте ли роднини у нас, с които се опитвате да влезете в контакт?

– Имахме братя на дядо ми, останали у нас. Също ред приятели и приятелки на майка ми, на сестра ми; една гувернантка, която беше се грижила за нас. Но по едно време разбрахме, че е опасно да изпращаш какво да е.

– Опасно за хората у нас?

– За хората – да. И дотам ни спряха комуникациите. Нямахме контакти, защото нямаше смисъл. А интерес имаше. Баща ми четеше и слушаше, ние също. Той си организира библиотеката. Щом намираше нещо интересно, писано в Америка за България, за Източна Европа… В организацията „Лайънс“ са го канили да говори по въпросите за Източна Европа, за Съветския съюз, защото Съветският съюз стана изведнъж много важен, а американци дори не знаеха, че Русия съществува. Щом татко намираше нещо интересно, бил е канен в Торонто при нашите българи македонци за лекция и е предавал документи, важни за българо-македонските отношения. Също в Питсбург имаше една организация „*Macedonian Bulgarians*“. Значи, той имаше тези връзки и, както казах, след първите три-четири години, когато наистина трябваше да си изкарваме хляба от градината, от реколтата, от яйца, той вече разполагаше с повече време да се грижи и за повече неща. Майка ми пък ставаше много рано, първо работеше в градината, приготвяше закуска, след това се отдаваше на нейните интелектуални интереси. Как успяваше, не зная. Беше крайно дисциплинирана. И двамата бяха невероятни, според мен.

– Прехвърли се сега във Франкфурт, в ротата!

– Пристигнах в ротата. Там първата задача беше да преведа една грама. Не ми беше лесно, защото не знаех езика ни; аз съм говорил български само с батю ми в Швейцария, с Димитър. След това минахме на френски, на английски, после той постъпи на работа и вече нямаше с кого. Отвреме-навреме се срещахме с българи – емигранти. Майка ми ги канеше: тя имаше две свободни легла. Българските емигранти имаха пък нужда от легла, от туй-онуй. Дори един ден ме питаха: „Защо имаш толкова голяма кола, а не спортна като другите?“ Отговарям: „Защото моите задължения са други, не е лесно да ги изпълня със спортна кола.“ Вече във Франкфурт, бързо научих българския и ми беше интересно, защото тези военни зони бяха тотално извън закона. Правиш, тоест началниците правят, което искат.

– Тоест ти си бил войник там? Така ли?

– Бил съм в, казва се *Department of the Army Civilian*. След това пак станах войник, защото в Америка се налагаше да си изкараш военната

служба. А дотогава бях цивилен обслужващ преводач. Веднага се хванах за това, защото бяхме бедни и си казах, че така все пак ще помогна на семейството: ако поне аз изляза от вкъщи, няма да хранят и мен. Така се улових за първата работа. Като малък исках да стана дипломат, но в Америка се оказа, че съм „млад американец“. Там хората ми говореха: „Ти, вие, поляците…“ Казвам им: „Чакайте, аз съм българин.“ – „Дали си българин, дали сърбин, няма значение какво си: полак, полак!“ Затуй реших, че като такъв ще ми е трудно. Може би грешно съм се надявал, че съм представител на една Америка, където сме станали американци не от вчера, обаче хората ме считаха за чужденец. В ротата бяха събрани няколко хора почти нелегални. Тогава имаше две големи групи – едната беше на Гемето* (земеделците), другата на Дочев** в Канада (десницата). Водеха се битки. Но Гемето във Вашингтон имаше много връзки и нещата клоняха към земеделците. Аз като пристигнах, ротата беше предимно земеделска. И хора без партийна връзка. Идеята беше да съберем колкото се може повече българи, та утре, ако нещо стане, да има една рота, която може да бъде авангард при освобождаването на България. Искрено вярвах, че това нещо може да стане. Питаш дали сме мислили за България. Разбира се, че мислехме за България. Сега ме питат как зная български песни. А то е, задето, макар че не говорехме български, във фермата нямахме и миялна машина, но трима братя-сестри всяка вечер и след обяд трябваше да мием чиниите. Тоест, другите отиват да си пият кафето, а ние си пеем. Полека-лека и гостите идват, защото им е станало досадно оттатък, идват в кухнята и заедно пеем – немски песни, френски, италиански, каквито и да са – групови песни. И български. Това си остана. Идеята България, идеята, че сме българи, си оставаше. А изведнъж се намирам на ключово за мене място, отскоро американец, но все пак възпитан в Америка от четири години, някак си да помогна на непознати хора. Аз, като връзка между бежанците и началниците. Винаги съм се стремял да помогна, ако мога. Сега от първите ми задачи беше да взема самолет без никакви опознавателни знаци. И да тръгна за Неапол да съберем хора от някакъв лагер. Чувствах го като фантастично, защото знаех как такива хора страдат по лагерите. Да ги изкараме, да ги нахраним както трябва.

---

* Бел. ред.: Г.М. Димитров, Гемето (1903–1972) – политик, един от лидерите на БЗНС; от 1945 г. емигрира в САЩ.

** Бел. ред.: Иван Дочев (1906–2005), основател и лидер на Съюза на българските национални легиони (1932–1944), председател на Националния фронт. В края на 1944 г. емигрира, през 1996 г. се завръща окончателно в България.

Бях двайсет и две годишен. Стигаме над летището в Неапол и пилотът-американец ме пита: „Знаеш ли италиански?“ Казвам: „Да, защо?“ А той: „Не разбирам тия копелета.“ Слизаме, а на летището се наредили едни българи! Трябва да призная, като елемент за военна рота не бяха много представителни. А пред тях – офицер с гипсиран крак. Аз слизам, зад мен – американският полковник. Приближавам, а онзи офицер ме хваща и целува, здраво, по български така. Търся моя американец, а той пък изтича да се качи в самолета, да не целуват и него. Трябваше да се ръкувам с всичките, след това отидох при моя шеф и му рекох: „Няма да те целуват, обещавам. Ела да те представя.“

– Е, било е доста вълнуващо.

– За мене беше фантастично. Аз спасявах тези хора от лагер. Имаше унгарска рота, полска рота, чешка рота. Униформите на всичките – същите – американската униформа, черна, с един знак, че са от българската рота. Трябва да кажа, че зданията, всичко беше отлично, чисто, много добре организирано. Но храната беше лоша. Те бързо се организираха да имат и лютеница и друго, готвачи.

Но се връщам към Неапол. Влизам в самолета и някой тръгва зад мен. Явно, полковник Бойдев от софийската Военна академия. Кавалер един, симпатичен. Не се разбра с американците, защото приказваше: „Кажи им, че аз съм шеф на тази рота.“ Американците отговаряха: „Чакай, шефовете сме ние!“ И аз превеждам, опитвам се. Остана той няколко месеца, сетне го разкараха. Миналата година двама бивши от ротата бяха тук, дори единият бе награден, загдето бил в „Първата българска натовска рота“.

Бях там през 1951–1952 година. Бойдев, преди да закъса – защото, тази система бе нелегална, вкарват те нелегално в нея и те изкарват пак нелегално – а той остана в Германия без никакви документи. И го прибирам в апартамента си във Франкфурт, храня го, развеждам го. Накрая не помня как го разкарахме във Франция.

– Трябвало е да му намерите документи.

– Ама аз не съм шеф там, ами преводач! Като му направят документи, лесно е нататък. Но беше за мен интересно, пък бях и благодарен, първо, защото това беше все пак отговорност към България, а също и заради езика. Онези мъже бяха приятни и много добре се разбирахме. Това бе за мен важен момент в живота ми, за който не съм говорил досега, нали тези неща не бяха за говорене тогава, нелегални.

След това ме помолиха да обиколя лагерите, където имаше българи. Да видим как може и дали можем да намерим хора за ротата, или някак си другояче, да им намерим изход.

– Тоест, тръгнал си в нещо като командировки по бежанските лагери, а си препоръчал брат ти да остане в ротата.

– Да остане в ротата във Франкфурт, на мястото ми. Изпратиха ме в Италия – в Триест, в Гърция. Проблемът по лагерите беше понякога дали тези хора, които са минали границата, са реални бежанци или са изпратени хора, които след това доставят информация. А това беше много, много трудно. Нямах практика, нито познания. Но мисля, че пак сме спомогнали донякъде. Няколко души съм изкарал от лагери, но се свършиха моите възможности.

– Поддържал ли си връзка след това с някои хора от ротата?

– С хората, които стигнаха в Америка – да. Дори имах интересен инцидент. Един приятел, Димитър, който е бил летец, побягва със самолета…

– Колко е малък светът! Този твой приятел Димитър, който си е тръгнал със самолета, пък е близък приятел с бащата на една моя приятелка от детските години. Тук под сурдинка се разказваше историята за човека, който успял да избяга със самолета си.

– Той избяга и станахме големи приятели. Когато стигна до Америка, търсеше работа. Разбира се, трябваше да му я намеря. Бе изкарал пет години в Гърция, мисля, из гръцките лагери, които бяха ужасни. Имаше дори бежанци, които с плуване са бягали от лагерите.

– Историята на Димитър тук беше легенда. Даже много добрият наш писател Васил Попов, който, за жалост, почина твърде рано (умря някъде на 50 години), събираше материал за роман за живота на този Димитър. Беше впечатлил всички с бягството си.

– Димитър беше изключително мил човек, голям приятел. Във Вашингтон търсеше работа. Търсехме по вестниците. Виждаме, че търсят човек да преподава гръцки в една много известна езикова школа – „Берлиц“. А шефът на това училище във Вашингтон, явно е от Южна Франция, чувам го по акцента на английски. И представям моя приятел, който не говори английски. Оня пита: „Той в Гърция ли е роден?“ – „Не – казвам – не е роден там, но има отличен гръцки.“ „Ние в нашата организация ползваме само хора, на които езиците им са матерни.“ И си излязохме. Моят приятел не намери работа. След това стана механик в гараж, сетне – представител на „Мазда“. Ожени се за красива американка. За жалост набързо се помина. Беше невероятно свестен човек. Голям приятел.

– Започвай поред за армията.

– Като се върнах след три години в САЩ, реших, понеже не си бях изкарал армията, да вляза доброволец, защото имах някакъв синдром, че ако

не го направя веднага, като стана 45-годишен, ще ме хванат и ще трябва да си изслужа армията. Не беше лоша идея: само осемнайсет месеца. Първите два – интересни, защото живееш под такъв идиотски натиск, че се създават невероятни приятелства. С чудновати хора, с които никога не бих общувал, не бих се сприятелил. Защото цялата система в армията навсякъде е толкова глупава, че те разкарват в полунощ; или точно започва обядът – и трябва да станеш за гимнастика или нещо друго. Някак си с по-интелигентните хора, дали са селяни или интелектуалци, няма нищо общо, има хора, които са симпатични, и хора, които не са. Такова приятелство след това не продължава, но в момента е нещо голямо. Аз досега, слава Богу, не съм бил във война, но вероятно в такъв момент това и става. Беше красиво. След това влязох в това, което наричахме *Peace Army*: то е много досадно. В група, където трябваше уж да се говорят езици и така нататък, аз една година съм бил огняр. Но го биваше само, защото през уикенда имаше ски, разходки и прочее. А след това се наредих като преводач в една библиотека. За жалост имаше още тази обсесия за бактериологична война, та един приятел и аз превеждахме от руски, френски. Наредих се тогава, защото туй място беше близо до вкъщи.

След това отидох в университета да следвам право. Вече станах за живота, излязох да работя, да върша нещо. Имахме един братовчед поляк, емигрант, завършил в Аржентина. Той пристигна един ден на портата вкъщи и рече: „Аз съм еди-кой си, аз съм ваш роднина.“ А татко го покани: „Разбира се, влез.“ Ние се сприятелихме и заедно отидохме в Аляска да търсим свобода.

– Джони, ти и в Аляска си бил!

– Даже мислехме да се настаним там, но направих грешка, че преди да тръгна се сгодих с едно момиче от Вашингтон. Беше голяма приятелка на семейството. Като стигнах в Аляска, се опитах да ѝ се обадя, да ѝ кажа, че това няма да стане, но някак си бях много слаб и се върнах, и стана.

С кола отидохме от Вашингтон до Аляска. Пътят от Едмънтън, в Канада, до Аляска е целият чакъл. Трябваше да сменяме гуми през цялото време, нямахме ги обаче, та взимахме стари гуми покрай пътя, от изхвърлените. Но беше интересно. Изкарах там три месеца на строеж по пътищата. Един параход, който идваше два пъти седмично, го разтоварвахме. Не можеше, ако не си член на синдиката на докерите. Най-лошия синдикат. Станах негов член. Вършех мръсната работа. Италианците там караха булдозери и тъй нататък. Много симпатични хора бяха. Групата, която заварихме там, бе от бивши военни, на които съвсем им беше омръзнала войната. Купили те една стара военна база заедно, бяха си измислили

най-невероятни работи. Един правеше часовници, друг представяше филми, третият правеше консерви – за да се издържат. Навремето един пък бил мениджър на *Radio City Music Hall*, втори бил командир на подводница, все интересни мъже, с които вечер вървеше разговорът. Ние денем ремонтирахме къщи, поправяхме пътища.

В университета „Джорджтаун“ през 1950 бяха поканили Хариман*. Той е бил посланик в Русия, дясната ръка на Рузвелт. На края на лекцията на Хариман го питам: „Защо направихте тази сделка със Съветския съюз?“ Неговия отговор никога няма да забравя: „Действахме като джентълмени, очаквахме от тях същото.“

– Това ли е отговорът, който си получил?

– Американците не ги бяха разбрали, те просто искаха да спечелят войната, както и Чърчил. Разликата е, че Чърчил знаеше добре какво прави, затова си гарантира Гърция. Но Рузвелт бе виновен, явно не беше на негово ниво.

След като завърших военна служба и се прибрах от Аляска, отидох в Ню Йорк да си търся работа, което беше много сложно. Защото в Америка по правило трябваше да си намериш работа, щом като излезеш от университета. И, ако си скитал четири-пет години, мислят те вече за доста ексцентричен, та „не влизаш в никое чекмедже“. Все ме пренасочваха някак: „Ама, господине, говорите толкова езици, трябва да сте във Вашингтон.“ Казвах: „Да, бях във Вашингтон, излизам от Вашингтон, не искам да бъда във Вашингтон.“ (Тоест в администрацията.) Нямаше как да пробия. Най-после един свестен шотландец от Чили ми рече: „Имате проблеми, които и аз съм имал. Не сте нормален американец и никой няма да ви вземе. Аз ще ви взема, но едва ли ще ви бъде особено интересно, заплатата е нищожна.“ Викам: „Благодаря Ви.“ Бяхме станали добри приятели, той ми помогна и много нещо научих.

Но докато бях в Ню Йорк там имаше една група – *The American Bulgarian League*. Бяха по-стари имигранти от след Първата световна война там – в Охайо, в Пенсилвания. Те се събират на танци, на баница, разговори, пеене и така нататък. Аз станах техен член в Ню Йорк. За жалост, започна битката между дочевисти и земеделци. Това ме отврати издън, та им казах: „Гледайте, аз нямам нищо общо с това! Тези хора са тук отдълго, не са политици, не искат политика, оставете ги на мира!“ „Ти още миришеш на мляко“ – отговориха ми. Бяха доста неприятни, отказах се от тях и се

---

* Бел. ред.: Аверил Хариман (1891–1986) е посланик на САЩ в СССР през 1943–1946 г.

дръпнах. Междувременно бяхме започнали с приятели на баща ми – Никола Балабанов, бивш дипломат, с Дими Паница от Париж, с Христо Бояджиев – една организация, която се назова „*Bulgarian Centre*“. Издавахме малки книжки, когато имахме пари. Те се разпращаха по университетите, за да има нещо за България, писано от нас, а не от комунистите. За история, поезия и тъй нататък. Христо Бояджиев беше невероятен човек. Също и Евгени Силянов в Париж. Това продължи до промяната у нас. В последните книжки Христо даде отчет какво съм принесъл от Англия като помощи за СДС след 1990. Значи дотогава още са го публикували. С нищожни средства. Същевременно бяхме създали архив в Калифорния на български документи и ги изпратихме в Конгресната библиотека. Някой ден тези документи трябва да се върнат тук. Копията нека останат при тях, но оригналите да се върнат у нас.

– Да се върнем ли към баща ти? Любопитен ми е той. Дали имаше някаква носталгия по България? Надяваше ли се, че някога би могъл да се върне? Искаше ли го?

– Баща ми е носил огромна носталгия. Макар че и дядо ми не е живял в България дълго време, защото е учил навън и е бил на пост навън почти през целия си живот. Татко – също. И аз също. Леля ми все говореше, че сме били като евреите във Вавилон, които винаги плачели за Израел, макар да не са знаели къде е.

Така че, това беше. Аз пък, колко ли съм живял в България? Бях роден тук и растях като дете седем години. А баща ми е роден в Петербург. Върнал се тук да учи, изкарал е, мисля, три години, докато дядо бил министър на външните работи и министър-председател за няколко дни. След това отива във Франция, връща се тук във Френския колеж в Пловдив още три години и след това в армията.

– Но той е служил много дълги години на България.

– Да, но вече като дипломат. Предимно навън служил на България.

Факт е, че ние си обичахме България. Татко винаги е бил почтен българин, той е мразел само бюрокрацията у нас. Вероятно не му е било лесно като син на Димитър Станчов, за когото всички говорят: „Ето, момчето пристига, лесно е неговото бъдеще.“ Знаял е отлично френски, нали винаги бил в чужбина. Разказваше ми как той и Силянов са се подсмивали малко на колегите си за ужасния им френски. Но татко си остана голям българин, макар да нямаше никаква надежда да се върне тук. Никой от нас не го допускаше. Ако някой ми заяви днес – дали от ЦРУ, от немски или от други служби – че са го прогнозирали, ще им отвърна, че са лъжци. Докато изведнъж цялото не се разпадна: беше дивна изненада.

Как само се радвахме! Дими се върна първи и ми се обади в Лондон: „Трябва да се върнеш.“ Рекох: „Добре! Какво мога да направя?“ Той: „Ще помогнеш на СДС.“ Аз пък: „Добре.“ И се върнах, пък той остана там. Но Дими много нещо направи.

Но ако говорим за одисеята ми преди 1989-а, седях си в Ню Йорк, на тази нищожна работа. По някое време се отказах и от Българската лига и от работата, та отидох в една малка фабрика за лампи, докато си намеря друга. Току я намерих в *IBM*. Те искаха да ме изпратят в Канада, в Монреал, или в Женева, защото говоря френски. Аз избрах обаче Бразилия. Вицепрезидентът на компанията се чуди: „Ама вие не говорите португалски.“ Отвръщам: „След шест месеца ще го говоря.“ И ме изпратиха в Бразилия.

Пътувахме с кораб, танцувахме аржентинско танго, слязохме в Сао Паоло, където Христо Хаджиев ни посрещна. Това приятелство, което беше между него и баща ми като колеги, продължи между него и мен.

След това поех към Франция. Там намерих семейство Паница – някакъв център по балканските и българските въпроси: румънци, българи, сърби – всички се събираха. А аз не бях имал достатъчно време да следя тези въпроси. Прочее, оттам свърнах в Гърция, където нямах контакт с българи, а оттам – в Англия. През 1990-а най-сетне си дойдох. Това е краят.

– Искам да чуя…

– Ще говоря за последните дни на баща ми, който се помина, за жалост, в болница, но много желаеше да се върне вкъщи. Един ден влизам при него, а той – усмихнат, макар че имаше някакви туби нанизани отвсякъде, и питам: „Защо си толкова доволен?“ Той също пита: „Видя ли милосърдната сестра?“ – „Да, много е красива.“ – „Тя е от Ямайка. При такава сестра какво да се оплаквам.“ Майка ми му носеше малки бутилки водка и ги криеше в шкафчето, за да минат по-лесно. По едно време дойде един католически свещеник, голям приятел на семейството, може да си чувала за него: Иван Илич. Писал е доста книги: социология, проблеми на Латинска Америка, на църквата и прочее. Беше като член на семейството горе-долу, на татко ни викаше баща. А бе от далматински еврейски произход. Понеже свещеник, стана ни и изповедник, както се казва. Баща ми в последните си минути получи последно причастие от него.

Погребахме баща ми в селото, където бяхме живели – Урбана, в щата Мериленд в САЩ. Там той изкара двайсет и пет чудесни години като градинар. Майка ми, която почина във Франция, и тя е до него в САЩ.

– Нека се върнем там, където спряхме миналия път, много те моля.

– Там до тях е погребан и моят внук, който се помина от левкемия, петгодишен, и той при тях там, в САЩ.

– Това е бил внукът ти, който почина във Франция, нали?

– Да. Той се казваше Орфей, Орфеус. Децата дори не са имали идея, че Орфей е българин, макар това, което пишат сега гърци по вестниците, нали… Беше голям сладур…

– Щом започна по семейна линия, моля те да ми кажеш колко братя сте, колко сестри, а след това – колко деца имаш и колко внуци.

– Ние сме седем деца. Бяхме четирима братя и три сестри. Аз имам четири деца, седем внучета. От тези седем внучета пет са момичета и две – момченца. И са пръснати навсякъде – в Канада, в САЩ, във Франция. Идват в България почти всяко лято, защото много обичат Варна.

– Да се върнем назад: значи, качваш се на белия кораб и тръгваш към Бразилия.

– Тогава Бразилия бе ужасно място – мръсно, нецивилизован народ. Намерихме обаче, че Бразилия е невероятна страна с много, много приятни хора. За жалост има твърде лоша вражда между Аржентина и Бразилия. Бразилците обиждат аржентинците и обратно. Ала и от двете страни опознахме интересни, красиви хора.

– А ти тръгна към Бразилия със семейството си ли? Което беше в състав?

– Съпругата и две деца. Тя беше бременна. Никола и Тереза бяха с нас. Ние чакахме Феодора. Заради нея пътувахме с кораб, а не със самолет. Беше чудесно: четиринайсет дни на кораб! От Рио отиваме до Сантос. Това беше през 1961, десет години след моите приключения в Германия. Не, 1953-та бях в Германия. Е, да, след това нали бях в Гърция.

– Миналия път ти спести Гърция. Нищо не разказа за нея.

– Чакай сега, това в Гърция беше пак по лагерите. Същото. В Сантос, пристанище на Сао Паоло, ни посрещна един братовчед, италианец, който се беше преселил в Бразилия и се оженил за…

– Ти и в Бразилия си имал родà.

– Да. Те са италианци, французи. Настани ни в един хотел, много ни хареса като атмосфера и почнах работа в *IBM*. Трябваше да уча португалски. Първо правех ужасни грешки. Но нали бях казал на президента на *IBM*, че след шест месеца ще говоря португалски, след срока трябваше да изнеса доклад на португалски в голяма пленарна зала. Този човек се обърна и рече: „Станчов, аз не мислех, че ще успеете.“ Което беше най-големият комплимент, получен в живота ми.

А защо се озовах Бразилия? Не зная дали съм го казал. Защото майка ми се е родила там. Баща ѝ е бил инженер, от шотландски произход, роден в Канада, израснал в САЩ и станал много влиятелен в създаване на нови електрически системи, които работят до днес. Около Сао Паоло построил езера, за да има вода за хидроелектричеството, за цеховете. Много съм чувал из Европа за българското си семейство, за френското свое семейство, а никой не споменаваше семейството на майка ми. Пък аз реших да науча то къде е било, какво е представлявало и тъй нататък. Дори се срещнах с някои хора, познавали дядо ми. Той се е поминал през 1920 година, дълго преди аз да се появя. Беше чудно да срещна хора, които са били негови приятели или работили за него, защото това, което съм чувал от баба беше едно, майка ми не говореше за баща си, те дълги години не са били заедно. Макар наистина да го е уважавала, но някак си не са имали пряка връзка, приятелство. Дамите, които срещнах и са познавали дядо ми, съвсем случайно си спомняха: „Джеймс Мичел, той е велик човек!“ Аз питам: „ Ама вие познавате ли го?“ – „ Да, да, той беше толкова мил – помогна на моя съпруг, защото бяхме млади и пристигнахме от Шотландия в *Bank of Scotland* тук, а той като шотландец много ни помогна.“

– Ти на онзи дядо ли приличаш?

– Аз май не приличам на никого. Вероятно – повече на шотландската връзка все пак отколкото на савойската, но във всеки случай не на българската.

В Бразилия имах доста бърз успех и ме направиха мениджър на индустриален маркетинг, което значеше да развиеш различни сектори на икономиката. Бразилия тогава беше още доста затънала. Дори, когато се върнах тук през 1990-а, ми се струваше, че се връщам в Бразилия, нещата наистина стояха зле. Реших там и тогава, че трябва да свърша нещо, което бързо да даде резултат. Това, което *IBM* правеше в Бразилия, беше да продават машини за счетоводство, а не компютри. Започнах да правя пропаганда в *IBM* в Ню Йорк, че трябва непременно да ни позволят да продаваме компютри. Имаше едни технически ориентирани компютри, които бяха по-малки и по-евтини, и по-достъпни за Бразилия. В *Йейл Юнивърсити*, където съм учил в САЩ, бях забелязал система, която свързваше два компютъра. Днес, когато говоря за това, има разбира се интернет и прочее, но тогава ги нямаше. Реших, че единственият начин Бразилия да направи скок в тази индустрия, е *IBM* да подари един голям компютър, масивен, на най-големия университет в Рио, а след това да има връзка между този компютър и разните университети. Полека-лека ми

позволиха да продавам такива компютри. Казаха ми: „Дайте една квота, ще я изпълним.“ Направихме го. След това подариха този компютър, който беше вече в края на живота си: не беше най-новото, но за Бразилия – много важно. Телефонните връзки не бяха добри, но локалните връзки се оказаха много добри. Като резултат председателят на *IBM* господин Уотсън получи най-голямата награда на Бразилия – „Южния кръст“. Един ден тук, в София, преди три-четири години говорих с посланика на Бразилия и се шегувах, че съм обиден, дето не получих тази награда. Точно преди да си замине той ми даде не същата, но пак тяхна награда, „Кръстове на Бялата река“. И – благодарности. След това с чаша в ръка ми каза: „Иване, това, което казах за тебе, е вярно, но всъщност ти дадох този орден, задето правиш много за децата на България.“ Намерих го за красиво. Такава бе горе-долу моята епопея в Бразилия: там бях шест години и прекарах невероятно, невероятни дни. Къщата ми, най-хубавият плаж в света, сигурно знаеш песента, а и гаджетата бяха невероятни.

– Какви гаджета, нали си бил с жена и три деца?

– Човек може винаги да гледа. Дори да не искаш да гледаш, отиваш на църква и гледаш как гаджетата се целуват под колоните. Топла, приятна, сърдечна държава.

– Не ми ли спомена за някаква българска връзка докато си работил в компютърния бизнес?

– Това беше Иван Атанасов. Разказвах ти го онзи ден. Нека свършим за Бразилия, след това ще говорим и за това. Като пристигнах там, първия ден се видяхме с приятеля и колега на баща ми, Христо Бояджиев, двамата много добре се разбираха. Христо избяга през Унгария и заседна в Бразилия, където твърде мъчно изкара. Но междувременно започна да издава *Bulgarian Review*, малко списание, което се разпращаше по университетите, за да има по нещо българско и там. Ние – който припечелваше – даваше пари; който можеше да помогне, помагаше. Бяхме малка група приятели, дето помагахме в Ню Йорк – Никола Балабанов, Ани Чапрашикова, Стефан Груев, баща ми, Иван Златин, бивш дипломат в Париж, семейство Паница, Силянов, разбира се, капитан Пеев и така нататък. Доста други. Група, която остана настрана от партийните вражди и борби в емиграцията. Защото в емиграция всяка партия вече си беше избрала и министър-председател, и министри на туй-онуй, което ние намирахме твърде жалко, но това е било част от нашата вътрешнополитическа система. За Иван Атанасов, мисля, че ти казах: като се чувстваше сам, татко преглеждал телефонния указател в нашето градче, та намерил името Джон Атанасов. Казва си: това трябва да е българин. И му се

обажда. Оня отговаря: „Да, да, баща ми е бил българин, аз не говоря български, но хайде да се видим!“ И се срещат. Джон тогава живееше с втората си съпруга, тя му е била студентка в университета, Алис, симпатична дама. Заедно си построили къща. Той беше калкулирал, че, ако атомна бомба падне във Вашингтон, еди-коя си зона ще преживее кошмара. А ние бяхме точно в тази зона. Джон сам си построи къща от бетон. Лееше бетона на форми, след което съпругата му с трактор повдигаше тези форми, цяла стена, а той – с болтове…

– Правил си е бомбоубежище! Ама той бил доста луд.

– С татко водеха дълги разговори – кой отглежда по-големи чушки, кой има по-хубав домат, патладжан. Съвсем по селски, нашенски, макар че Джон никога не е бил в България. Големи приятели. По едно време идва и казва на татко: „Канят ме в България.“ – „Как така в България?“ – „Защото преди години съм бил измислил нещо по компютрите, стара работа. Да видим, един доцент ме кани в България.“

– Спомняш ли си през коя година беше поканата?

– Трябва да е било около 60-а година. Покани го Сендов, който тогава е бил доцент. А татко му отговаря: „Гледай, като те канят, плащат ли всичко?“ Казва му: „Да.“ – „Добре. Мисля, че трябва да приемеш, но отпърво да знаеш какви хора са те.“ Джон отива. Приемат го тук много добре, изтъкват го като много важен, нему се хареса, а и на жена му. Това бе единственото, което сме чули за компютрите. Не сме разговаряли, ние говорехме за зарзавата. Мисля, че тогава го интересуваше това. Занимаваше се в гаража с две неща. Едното – имаше си басейн, където правеше някакви изчисления по хидравлика. Второто беше да създаде пишеща машина – човекът, който е измислил принципа на компютъра, дето служи навсякъде сега, се стараеше да изобрети пишеща машина на китайски… Което е почти невъзможно, поне беше невъзможно. За компютри за първи път сме говорили към… Трябва да видя датата, сигурен съм, че в архивите на Сендов го има – към 1964 година – защото изведнъж във Вашингтон се организира огромен процес от всякакви международни компютърни компании. Дълга, заплетена, противоречива афера. Не съвсем чиста. А към края ѝ, когато брат ми Андрю изпрати дъщеря си – тогава още студентка, съвсем млада – да интервюира Джон Атанасов по този повод, той нищо не можа да ѝ каже. Беше го забравил.

– Тогава на колко години е бил?

– Той беше вече стар. Факт е, че през войната се е грижил за други работи, та беше забравил цялото онова, но внезапно избухна проблемът за авторство, което се замъгли – донякъде изчезна неговият принос към

тази технология. Много интелигентен, приятен човек, с една прекрасна дама, бяхме много големи приятели.

Случайно Джон Атанасов и майка ми бяха родени на една дата. Все се шегуваха по този повод кой е по-стар; той беше доста по-стар. Преди две години, когато организирах една малка изложба за майка ми тук, в театъра, в подземието, заради датата доцент Сендов…

– Той беше академик вече и бивш председател на БАН.

– …академик Сендов беше организирал голям прием за госпожа Атанасова горе в театъра.

Да се върнем къде?

– Как се развои животът ти след Бразилия?

– Аз я напуснах, макар че много я обичам, и децата я обичат. Едните говореха португалски, другите – френски. Напуснах, защото икономически беше станало трудно, защото там бях като цар, но крузейрото падна, та като излезеш от страната, ставаше скъпо. Баща ми бе вече остарял и мислех, че е важно децата да опознаят дядо си. Заявих на моите шефове: „Аз дойдох тук като местен чиновник, не като американец…“ Защото имаше фирми, където американците бяха платени в долари. Аз намирам това за безумие: да отидеш като стажант, а човекът, който те обучава, да печели по-малко от тебе, не е нормално. Но стигнах до момента, когато не ме обучаваха вече, бях на друго ниво, а ме ползваха заради езиците и другия принос. Тогава реших да отида при президента на компанията в Ню Йорк и да му разкажа къде имам проблем. Той знаеше що съм направил в Бразилия – че съм спечелил там годишни награди и тъй нататък. Беше приятен и ми отговори: „Кажи какво правите в Бразилия!“ Разказвам. А той: „Имам предложение. Хайде да си сменим работата!“ Рекох: „Господин Джонс, с радост ще го направя, но само при едно условие: след пет години трябва пак да стане смяна.“ Той: „Защо след пет години?“ „Защото след пет взимам пенсия в Бразилия. Връщам се там.“ Той се засмя: „Добре, нека помисля малко!“

И ме изпрати в Париж. Там заплатата ми беше четиринайсет пъти по-висока: плащах училището на децата, плащах за връщане в къщи и тъй нататък. Жал ми беше за Бразилия, но наистина иначе не ставаше. За жалост там хората бяха дотолкова в техния бюрократически капан, че не можаха да разберат, дето би било по-добре да ми плащат един двоен билет годишно вместо да ме разкарват.

В Париж беше крайно интересно за децата. Те не знаеха дори да облекат сака, защото никога не са носили. Изведнъж тъмно, няма слънце, студено. Във френски училища, при сестрите. Не им беше лесно. Но Париж

е прекрасен град. Наех една колиба извън града, да може през уикенда да отидем някъде. Наистина беше колиба, но приятна, в гората на Рамбуйе, на красиво място. Там прекарахме пет години.

– Значи шест години в Бразилия, след това пет години във Франция. И все като служител на *IBM*?

– Все в *IBM*. В Париж по българска линия намерих моя чичо и леля ми Паница. Евстати и Мика Паница, родителите на Дими. Когато говорехме за Ню Йорк, споменах ли Стефан Груев? Надявам се. И Ани? Бегло ги минах. А те са важни. Стефан Груев беше също важен. В Париж център на българската група беше семейство Паница. Много българи, които са идвали, минавали, винаги са спирали в тази къща. Макар да бяха бедни, бяха благородни, щедри. И Дими продължава тази традиция. Бяха много свързани с Ани Чапрашикова и със Стефан Груев, защото и двамата са започнаха с „Пари мач“, а след това „Пари мач“ бе ги изпратил в Ню Йорк. Стефан е още там. Тази група около Дими също е помагала, заедно с Христо Бояджиев, за документите от Библиотеката на Хувър, която споменах; документи, които сме събирали от български семейства в изгнание, за да не се загубят. Царското семейство също изпрати документи. Смятам, че тези документи трябва да се върнат в България и за това трябва да разговарям с Дими, защото мисля, че ние с него и със Стефан сме последните свързани с този проект. Иначе с повече българи не съм се виждал; имах тогава четири деца, бях на работа в *IBM*, значи много пътуване и наистина, освен тези приятели и семейни връзки не съм срещал повече българи в Париж. Макар че там имаше доста, а сега и много повече.

След Париж – Лондон. Не, извинявай, първо – Гърция. Върнах се в Гърция с *ITT – International Telephone and Telegraph*.

– Значи беше сменил фирмата вече?

– Смених я също, защото на моята работа в *IBM* бях американец по паспорт, от български произход, но системата в *IBM* е човек да работи в страната си и, ако го повишат, минава в главната квартира да се учи на работа; оттам се връща пак в страната си. Аз нямаше как да се върна в България, а пък се бях откъснал от Америка, когато отидох в Бразилия. Значи, в Европа имах две възможности: едната да стана мениджър в Гърция, а другата – в Португалия. Защото говорех и гръцки, и португалски, но там имаха мениджъри, които бяха от тяхната националност – те бяха експерти. Бях решил, че кариерата ми, след десет години с компанията, следващата стъпка трябва да е мениджър или в Гърция, или в Португалия. Един ден ме викат и ми казват: „Станчов, ние ви избрахме за Гърция. Може ли? Интересува ли ви?“ Отговарям: „Разбира се, благодаря ви.“ Но

скоро същият чешит ми обясни: „А, Станчов, много се извинявам, но знаете ли, разбрах, че в Гърция е по-добре директорът да бъде грък и по-специално – съпругата му да знае гръцки, защото от социална гледна точка те са малко сноби, важно е.“ И ми съобщи името на човека. Рекох: „Аз съм първият да се съглася, че е по-добре да има грък, отколкото българин.“ И реших да напусна. Опитаха се да ме задържат, но бях толкова обиден, че след десет години ми направиха такъв номер, та напуснах.

Отидох в друга фирма, която много бързо изчезна. Намерих работа в *ITT*, в Гърция, като клиент на мой приятел, който стана неин директор. Прекарах твърде добре една година. Вероятно можеше да остана по-дълго, но аз съм малко тъп, защото работата ми беше като консултант. За консултантската работа има вицове: как консултантите си остават вековно. Нали, ти си там уж за една година, но някак си оставаш вечен консултант. Аз казах обаче: не, това не е редно! Работата ми беше да намеря някакъв грък да ме замести. Намерих трима, които бяха съвсем способни, но човекът от Брюксел не ги одобряваше. А аз оставах. По едно време един началник ме хареса за някаква американска фирма. Казах аз: „Мисля, че съм си свършил работата.“ Такъв беше краят на гръцката епопея.

И се преселих в Лондон. Никога не съм искал да живея в Лондон. Мисълта ми винаги беше, че е студен, влажен, тъмен град. Но заплатата бе интересна, а човек като няма работа, няма да се надува много. Беше тя, каквато познавах, горе-долу това, което съм правил в *IBM*, но в по-малък мащаб. Бях директор, тоест вицепрезидент за Европа, с компании във Франция, Германия, в Италия. Останах три години и половина. В Лондон пак с българите…. С българското посолство, явно – никакъв контакт; с българите – слаб контакт. Имаше малко българи. Един чудесен човек, Пашанко Димитров, който писа книга за цар Борис и една, мисля, за баба Клементина, майката на Фердинанд. Пашанко беше невероятен – музикант, който е изкарал право тук, избягал. Много специален. С една прекрасна англичанка, която много се грижеше за него, велика дама.

– И Петър Увалиев беше в Лондон.

– И Петър Увалиев познавах, но с Петър не съм имал близък контакт. Ти знаеш, не съм голям интелектуалец, а от друго ниво. Бях на нивото на Пашанко, който обичаше да говори тарикатски български, да разказва лафове. Да пие, да яде и да прави салами. И Петър идваше там, но често го обиждаше, защото беше на друго ниво. Той обиждаше домакина, което намирах съвсем неприемливо. Петър беше голям… Той е познавал майка ми като млад и казваше, че тя докато рисувала по стените в нашата къща,

на „Оборище“, той седял на стълбището и я гледал. С Петър не съм имал близък контакт. Уважавам съпругата му, която е направила много нещо.

– Помниш ли, че когато ме беше поканил да изнеса една лекция за циганите в Европейската банка, дойде да слуша и Петър Увалиев. Никога няма да забравя (той нали бе саркастично-ироничен), че след лекцията каза: „Изумително, сега вече съм спокоен: България ще успее. По-изискан начин да се просят пари не бях чувал.“

– Аз не го познавах докато не станах посланик. Някак – бегло преди при Пашанко, но винаги е бил ироничен, много така… Когато станах посланик, мисля, че той не можа да ми прости. Защото се виждаше като човека, който трябваше да бъде лидер, нали той бил дипломат, избягал и така нататък. Неговият проблем, според мен, беше, че той се оказа ни това, ни онова. Той дойде като комунистически дипломат… И по едно време реши да се преобрази, но хората го избягваха заради факта, че все пак какъв си? След това с BBC и помирение…Това го записваш всичкото, нали?

– Много те моля, говори! Това е смисълът. Такива неща трябва да се разкажат.

– Изведнъж стана някакъв си патрон на Людмила Живкова, тя като работеше тезата в Лондон. Има хора, които ми говореха, че той ѝ е писал тезата. Чрез това си приятелство му беше позволено да си дойде в България, да си намери дете тук. Не зная дали се е върнал, но мисля, че се върна, защото осиновиха дъщерята тук. И пак с тази идея: комунистът – некомунистът, пак с Живкова, а в нашите среди нещата бяха доста отчетливи.

– Той ви е бил неясен политически.

– Беше интересен, много интелигентен човек. Но обстоятелствата не бяха ясни. И като станах посланик, аз го поканих, като на поканата пишеше: „Петър Увалиев“. Не дойде. И след това, мисля че ми писа, или някой ми каза, че трябвало да надпиша на Пиер Рув, а не на Петър Увалиев. Аз трябва да кажа, такива, на френски се казва *chicanes*, такива дребнавости ме отблъскват. И реших да не го моля. Мисля, това искаше той: специална покана. А аз го каня, както всички други българи там. Остана така, малко един студ. В тези малки общности всичко се говори, всеки знае всичко, разни клюки, много неприятно. Имаше случай с друг българин, който също реагира така, за жалост. Аз не пожелах тази работа като посланик; дори три пъти съм отказвал на господин Беров, бидейки министър-председател. Защо? Защото първо, неговото правителство не ми се харесваше особено, второто е, че не исках да се откажа от американско поданство, което не беше лесно. Отказах се, чак когато доктор Желев ме покани, заѣдето много го уважавах, че сме работили заедно, а и защото

мислех, че може би е моментът да се направи нещо повече. Разправям глупости, извинявай!

Та, говорех за Беров – той ме покани три пъти да стана министър. А аз говорех за посланичество. Проблемът беше за американското поданство…

– Ти го остави, за да станеш министър.

– Като посланик не го оставих. Имах кореспонденция с американското посолство, доста остра кореспонденция, но удържах.

– Мисля, че ти прие задачата да станеш посланик именно по молба на Желев.

– Беше 1991-ва, която все пак бе ключова година. След това ме каниха да стана министър. Аз бях в Лондон, спокоен си гледах работата, а след това Желю ме покани да стана министър и приех. Жена ми беше отвратена. „Как така, отидох на почивка, а ти се обади на президента да се съгласиш…“ Беше смешно. Бях в локва кал, тя пристига с телефона и казва: „Президентът се обажда.“ Питам я: „Кой президент?“ Тя казва: „Твоят президент.“ Той тогава ме покани. На обяд разсъждавахме заедно какво да правим. Тя беше рязко против, аз си казвах: „Не, това ще е интересно.“ Единственото, което сторихме, бяха проходите между Родопите и Гърция. Три прохода, за които подписахме и те стават полека-лека до днес. Като влизаме в Европа, тези проходи ще са важни за връзките между двете натовски страни.

– Спри малко и се върни към момента: къде те завари 10-и ноември 1989 година, когато падна Тодор Живков и как реши да се върнеш в България? И защо, разбира се.

– 10-и ноември ме завари на летището в Лос Анжелос където трябваше да чакам пет часа мисля, защото пътувах с най-евтините билети. Телевизията върви, върви, по едно време говори, че Тодор Живков е паднал. Видях го най-малко сто пъти, защото трябваше да чакам самолета. Бях много развълнуван. Връщам се в Ню Джърси при сина си Никола, който също разбрал какво става и беше организирал за другата вечер прием вкъщи със Стефан Груев, да празнуваме заедно. Това бяха първите часове на промяната. Върнах се в Лондон. Ние бяхме в контакт с Дими. Той дойде тук през февруари, мисля, 1990 година, и ми се обади, казвайки: „Трябва да дойдеш! Има работа тук. Остави всичко и ела!“ Още: „Летището е ужас, по-лошо е от африканско, но ела!“

– Ти беше ли свободен тогава или работеше?

– Аз си имах частна работа. Тогава бях, от 1980 година насам, независим. Свободен консултант по компютри. Работех като представител на една фирма в Калифорния, затова бях в Лос Анжелос. Там правеха неща,

които днес са като мастодонти, ако като гледаш това, което ползваме сега ежедневно. И то – само преди десет-петнайсет години.

– Дими ти каза: „Идвай!“

– На 28 март, зная, че беше 28 март, защото това беше датата, на която напуснах България през 1943 година и се върнах на същата дата през 1990-а. Дойдох с дъщеря си, защото мислех, че ще е интересно за нея, но след това разбрах, че ми е трябвал близък човек да бъде с мен при това завръщане. То беше много емоционално, та тя дойде да ме подкрепи. Бяхме в грандхотел „София“, доста нависоко. Гледам аз оттам и си казвам: „Това е *toy town*, тези здания са като играчки, всичкото е мъничко.“ Нали помнех огромни здания.

На другия ден някой тропа на вратата. Беше дребен човек с огромен халат: „Позна ли ме?“ Отговарям: „Първо да се събудя. Седни там, да си измия очите.“ Сетне: „Да, познах те.“ Това беше Никола Добрев, най-добрият ми приятел от детство. Някак си разбрал, че съм тук и дойде веднага да се видим. Той беше в нашия клас. Ще направим още една среща. Онзи ден те дойдоха всичките, но Вера не дойде на рождения ми ден миналата година.

– Е, Вера, знаеш, че не обича калабалъци.

– Знам, разбирам. Ще го направим у нея. Онова беше първият контакт със стар приятел. Имахме честта и удоволствието да ни приеме семейство Миркови, които много помогнаха и дори останах да живея при тях през първите месеци тук от 1990 година. Опразниха столовата, сложиха ми креват.

След това почнаха да идват от чужбина приятели, с подаръци за СДС, с машини. И всичките бяха или при Миркови, или при Шалеви. Аз тръгнах да работя с Петко Симеонов. Не знаа как стигнах до там. Намерих СДС, може би Тафров беше тогава с международни връзки. И станах асистент на Петко.

– Това държа да разкажеш и да го запишем. Защото винаги съм се смяла над началото на твоята дейност в СДС.

– Интересното беше, че ние вкарвахме помощи, но всичко беше толкова побъркано, че на митницата не позволяваха на никого друг да приема тези помощи. Аз трябваше да отида с американския паспорт, да ги освободя. Което бе лудост. Защо американец! – че това нали бе за българска организация? Вкарвахме ги, на другия ден ида и питам: „Къде ги компютрите?“ „А, господин Станчов, няма проблем, те са долу, заключени, никой няма да ги пипне.“ Викам: „Моля Ви, изкарайте ги, те трябва да се ползват.“ Беше такъв страшен хаос. Един ден заявих на Петко: „Това не-

що е бордел!“ Помня думите си. „Ако цялата организация е като нашето здание тук, значи никога няма да спечелим.“ – „А, добре. Може би ще е добре да отидеш навън да видиш как стоят нещата.“ Организираха ни кола, едно камионче, но без седалки отзад. Сложили обаче огромни комунистически кресла, та на всяко спиране и тръгване те се люшкаха напред и назад. С тази модерна система поехме към Козлодуй, където бяха организирани митинги.

Петър Берон беше водещият. В Лом имаше огромна тълпа. Една бабичка с букет и трикольор ревеше, беше много впечатляващо. Двама-трима се изказаха за половин час. След това Петър ме бута и нарежда: „Хайде, сега ти ще говориш.“ Отговарям: „Чакай, никога не съм говорил политически, нито пък на български.“ – „Давай, давай!“ Имах успех, понеже говорих само пет минути, и силни ръкопляскания. Та ми рекоха: „Много добре говориш, сега отиваш на митинги из цяла България.“ Благодарих им, отидох до Козлодуй, където пак трябваше да приказвам. Докато говорех, чух, че нещо пада зад мене. Някой комунист беше нападнал един от седесарите, човекът падна, но аз си казах, че трябва да продължа, да не спирам. Всичко мина добре. Един офицер дойде и се извини, като каза, че това не може, че нещата трябва да се променят. Не беше офицер, а от „Държавна сигурност“. Петър Берон рече: „Ето, спечелихме още един.“

Оттам, като се върнах в София и се организирахме, дадоха ми план точно къде трябва да говоря, в кой ден и кой час. Поканих съпругата ми да дойде, взех под наем една стара „Лада“ и тръгнахме. Направихме прекрасно пътешествие. Това съм го описал, мога да ти го дам писмено. Оттук – за Юндола, където беше толкова красиво, такива цветя! Беше краят на април, през май, та искахме да направим пикник, а няма къде да седнеш, цветя навсякъде, да не нагазиш нещо. Оттам – към Доспат, и полека-лека към Пловдив, Розовата долина, Търново, Свищов.

– Ти през това време спираш и държиш речи като агитатор на СДС. Невероятна история е това, невероятна!

– Най-смешното беше в Търново, където бяхме в „Балкантурист“. Бяхме си заели стаята вече, слизам на вечеря, а главният в ресторанта, мажордомът, изстъпва: „Не, тук не може да ядете, всичкото е за туроператори, няма място.“ Отговарям: „Чакайте, не виждам никого, искам маса за двама души.“ „Не, отсреща е много по-добре!“ Беше неприятен и невъзпитан. Аз седнах. Дойде съпругата, и тя седна. Чакахме, накрая ни дадоха нещо да дъвчем. На втория ден, бяхме в Нова Загора мисля, след някакви речи, връщаме се към 24.30 – 1 часа. И се събираме в същия хотел, а онзи същият човек правеше се на слуга на всички. Аз се обърнах към

Дертлиев, или кой беше там, и му казвам: „Какъв е този човек?“ – „Той беше нашият военен в Париж.“ Значи разузнаване. Тук и сега се опитва да разбере какво става в СДС и да проникне в СДС.

Оттам отиваме в Свищов. Бях разказвал на съпругата, макар никога да не съм бил в Свищов, че това е родният град на дядо ми, голяма работа – семейството! Търсим хотел. „Имате ли стая?“ – „Да, но няма вода.“ Говоря със съпругата и решихме да вземем стаята. Хотелът се казваше „Калето“. Ужас! После тръгнахме за Варна. Трябва да кажа, че там не беше по-добро посрещането ни. Отиваме пред къщата на дядо ми. Една жена, в черно облечена, пуши на балкона. Нашата приятелка Слава заявява: „Това е господин Станчов, иде от далече, иска да види вилата.“ Жената: „Няма проблем, но трябва да влезе през главния вход.“ Отиваме горе, над малката вила, а там един моряк с калашник нарежда: „Не може.“ Отговарям: „Искаме само да погледнем вилата.“ – „Нали ви казвам, че не може.“ Аз твърдя: „Извинявайте, говорихме с една дама, тя каза да минем оттук.“ – „Е, тя току-що се обади и рече да не ви пускам.“ И вдига калашника. Жена ми за малко не умря. Прочее, правихме снимки отвън. Имаше такива инциденти в системата, в „Балкантурист“.

– Къде, около Варна из курортите ли?

– Не, не само там. Маврудът откъде идва? В Асеновград. Пристигаме от Смолян уморени, виждам огромен хотел. Той е празен, на гишето две дами си говорят. Чукаме им. „Какво искаш?“ – „Искаме стая.“ – „Няма.“ – „Ама…“ – „Нали ви казах, че няма стаи.“ „А не може ли да се обадите във вашия хотел в Пловдив да резервирате?“

На връщане в София съпругата ми разбра, че има бучка, та трябва веднага да се прибере в Англия за преглед. Замина тя, направи си прегледа, но ѝ препоръчаха операция. Това стана, когато тук беше големият син празник през юни. Тя си замина, а на синия празник една преводачка, която работеше тогава за СДС, ме вижда по улицата и ми съобщава: „Имам вест за Вас.“ – „Добре, каква е тя?“ – „Че жена Ви има рак.“ И аз в онази тълпа – всичкото синьо, всички весели… Беше ужас.

Май изпуснах обаче друга една – смешна история. Съпругата ми беше си тръгнала, а сестра ми бе дошла със Соня Петров (Петрова-Чомакова). Обикаляхме, продължих това, което сме правили – митинги, но с тях двете. Беше забавно. Отидохме в Павел баня, оттам надолу към Хасково, Кърджали. Присъединихме се към Желю и братята Неврокопски. Крум беше организаторът, това бе неговият район. Доста интересно, защото имаше агитатори из тълпата, които ревяха. Помня как казах, че се радвам, дето вече дисидентите си позволяват да говорят; то е голяма стъпка напред. Те бяха повече национа-

листи отколкото комунисти. Но дойде полицията и каза: „Доктор Желев, трябва да излезете от еди-къде си, защото може да ви нападнат.“

Отиваме на юг с Неврокопски и със сестра ми. Дълго пътуване, та питам: „Къде ще вечеряме, цял ден сме работили.“ – „Зная такова място“, твърди Крум Неврокопски. Отиваме. Стопанката обаче: „Не, мъжът ми е на балкана, нямам нищо у дома, съжалявам.“ А беше обещал, че там ще спим. Пътуваме пак до Хасково, у друг приятел, събуждаме го. Човекът слиза по долни гащи. Веднага – ракия и прочее, въпреки че бе два часа сутринта. Настаниха сестра ми и Соня в кревата на хазаина, още топъл. А мен на едно канапе в другата стая. Горкият Крум малко се изложи. Но падна голям смях.

На синия празник пък със сестра ми бяхме в София. Тук имаше голяма платформа на Орлов мост. Виждам американския посланик Полански със съпруга. Предлагам му: „Вие няма ли да се качите да гледате?“ Отговаря: „Идвам сега от Червения площад, сега съм на Синия. Мисля, че стига да съм тук, без да се качвам.“ Госпожа Полански обаче се качи и слезе, беше се разплакала. Хвърли се в ръцете на сестра ми: „Слава Богу, най-после! Моите мечти се сбъднаха: толкова е красиво, толкова се радвам!“ Тя плачеше, плачеше.

След това дойдоха изборите. Отидохме в НДК, където Миро* водеше „Честни избори“, да разберем резултата. Вечерта бях с Мирков и други приятели. Помня, милият Мирков изговори: „Тази държава не би трябвало да съществува. Ние сме най-ужасните, ние нямаме право на живот.“ Аз: „Чакайте, ние започнахме от нула, те имаха всичко. Почти постигнахте целта, ще я постигнем втория път. Стига!“ Твърдях: „ Вие не помните къде бяхме. Нямахте нищо.“ Те наистина нямаха сграда. Дими донесе столове и маси от Френския парламент. Аз донесох…, имам целия списък.

А отчаянието не приех! Малко след това нещата се обърнаха и Желю стана президент.

Интервюто взе Антонина Желязкова
26 март 2005 г.

---

* Бел. ред.: Мирослав Севлиевски, ръководител на Българско сдружение за честни и демократични избори и граждански права, през 2001–2005 г. депутат в XXXIX народно събрание от НДСВ („Новото време“), през 2005 г. – министър на енергетиката в правителството на Симеон Сакскобурготски.

Снимка: Йордан Симеонов

Ивелина Кючукова

– Каква е Вашата семейна среда? Как мина ранното Ви формиране?

– Израснала съм в провинцията, между Велико Търново и Шумен, откъдето са съответно моите родители. Запознали се в Химико-технологичния институт в София в средата на 60-те години, където споделяли култа

към „Голямата химия“. Всъщност аз почти не помнех баща си, който бе заминал три години след моето раждане за Франция, или – както се казваше навремето в България – беше невъзвръщенец. Петно за фамилията, още повече, че неговите родители бяха с изявени комунистически възгледи, дори дядо му бил навремето създател на комунистическата дружинка в родното си село Златарица, Търновско. От страна на баща ми не познавах кой знае колко роднини; семейната легенда разказваше, че били се заселили в Златарица, бягайки след неуспешния край на Чипровското въстание през XVII век.

Началото на моето детство премина във Велико Търново, под зорките грижи на бащината ми майка. Тя бе изключително силна жена: разведена и със син невъзвръщенец, на нея бе нужна наистина много енергия, за да превъзмогне всички неблагоприятни подробности в „безпорочното“ социалистическо общество, в което живеехме през 70-те години. А тя се справяше доста добре; може би на нея дължа качеството си да не отстъпвам никога пред всякакви възникнали трудности. „Стой изправена, иначе не можеш да се повдигнеш от ниското“ – казваше тя. Почина без да види сина си, когото боготвореше.

Майка ми се беше завърнала в Шумен след завършване на висшето си образование в София. Както може да си представите, животът ѝ в провинцията като жена, изоставена от един политически беглец, не беше от най-забавните. Какво по-сгодно като плячка за партийния секретар на предприятието! Пък и тя не беше от най-мълчаливите и често си навличаше гнева на силните на деня партийни другари.

Иначе аз прекарвах много време с моите баба и дядо, които обожавах. Те бяха за мен пример за идеалното семейство. Дядо ми беше бивш офицер от царската армия. Често гледах негови снимки като млад, снажен и напет младеж в офицерска униформа, на бял кон. Баба ми беше изключително красива жена, която се беше отдала напълно на семейството си; беше завършила тъй нареченото навремето Стопанско училище, което е възпитавало идеалните домакини. Такава беше и тя: вечно шиеше и бродираше или се грижеше за децата си – майка ми и вуйчо. Ех, за съжаление, преходът към социализма не им се беше отразил добре по всеизвестни на всички нас причини. Дядо ми беше станал монтьор в „Балканстрой“, а баба бе започнала да изкарва прехраната си като шивачка. Всичко това обаче не им попречи да запазят своята задружност и съучастие. Напротив, беше ги сплотило още повече. Така ги познавах аз. От тях научих да бъда толерантна, дори и когато нямаше причини да бъда такава. Привързаността на баба ми към културните изяви на малкия провинци-

ален град може би ме подтикна по-късно да се занимавам с изкуство. За което най-искрено ѝ благодаря.

– Какви спомени пазите за учителите си?

– За съжаление, не мога да кажа, че съм се радвала на учители, за които съм мечтала. В провинциалната социалистическа среда, та дори и в кадъра на шуменските елитни училища като че ли не виреха оргиналността и остроумието. В същото време не мога да се оплача от глупави и нелоялни преподаватели, но като че ли всички се сливаха и размиваха в общия профил на средностатистическия учител. Липсваше ми Учителят. Никой от тях не се опита да ни научи на нещо повече от материала в учебника, да ни даде малко повече практически познания от това, което можехме и сами да си прочетем. Може бе само учителките ми по литература и география в гимназията – Иваничка Георгиева и Нели Хаджииванова – се опитваха да бъдат по-близки до нас, затова и досега си спомням за тях.

Имах обаче една учителка по пиано, с фамилията Дудекова, която е оставила неизличим спомен у мен. Висока и леко поклащаща се, когато вървеше, тази жена бе изключително фина натура. Произхождаща от богато шуменско буржоазно семейство, тя изкарваше прехраната си като учителка по пиано в местната музикална школа. Ръцете ѝ бяха напълно атрофирани от артрит, но това не ѝ пречеше да държи между пръстите си малка цигарка, която приближаваше към устата си с равномерни движения. Бях най-любимата ѝ ученичка. Често ми разказваше за балове, на които била свирила като млада. Дори и на преклонна възраст, от нея лъхаше грациозност и неоспоримо благородство. Всичко това бе в пълно противоречие с повечето неща, които ме заобикаляха в провинциалния град. Мисля, че тя ме научи да ценя не само хубавата музика, но и да забелязвам и обръщам повече внимание на красивото и истински стойностното в живота. А то наистина не фигурираше в нашата възпитателна училищна система.

– Имахте ли през ранна младост духовни кумири?

– За кумири в истинския смисъл на думата ми е трудно да говоря. Прекланяла съм се и продължавам да се прекланям пред волята, упоритостта и благородството на много и различни хора, та дори били те най-обикновени. Така например, още като малка се възхищавах пред красотата, силата и активността на Индира Ганди. Тази малка на ръст женица излъчваше за мен неудържимо обаяние, впрягайки целия си чар за да направи по-добър света. Друга емблематична фигура за мен през детството ми бе Жана д'Арк. Всъщност винаги съм обожавала силните жени.

За никого не е тайна, че дори и в XXI век живеем в едно мачистко общество и, за да се издигне една жена в независимо коя област, са нужни два пъти повече усилия и труд. Пък и искрено смятам, че жените са не само по-амбициозни от мъжете, но и наистина вършат много повече работа.

По-късно, когато започнах да чета усилено, имах няколко кумири – световни автори на известни романи като например Труман Капоти и Габриел Гарсия Маркес. Намирах техните произведения за изключително красиви и наситени с толкова пъстра гама от емоции, че четях и препрочитах ненаситно всичко, което те бяха написали. Опитвах се да намеря и разбера разковничето на този дар, а именно: да пишеш прекрасно. Странно е, че, четейки „Хладнокръвно“, винаги съм си преставяла Труман Капоти като висок на ръст и силно мъжествен американец. Което, както разбрах по-късно, съвсем не беше така. Мечтаех да мога да пиша един ден толкова добре като тези двама автори, за да вълнувам хиляди хора с моето перо.

Още по-късно, когато започнах да се занимавам с история, обожавах някои историци като Фернан Бродел например. Начинът, по който той се бе издигнал над дребните фактологични детайли и бе видял формирането на цивилизациите в Европа, бе похвален. Такива широко скроени хора са били винаги пример за подражание за мене, такъв бе и византологът Андре Грабар, чиито произведения остават гениални и до днес. И може би заради това никога не свикнах на дългите писания за малките неща.

Нашите кумири се менят така, както ние се променяме. Зависи от това, което ни вълнува най-силно в момента.

– Как избрахе професията си?

– Една от моите лели, Виолета Нешева, беше археолог. От съвсем малка израснах заобиколена от археолози като Станчо Ваклинов, Маргарита Ваклинова, а по-късно и Велизар Велков. Близостта до разкопките в Плиска и Преслав подклаждаше моето детско любопитсво към „скритите съкровища“ в земята. По-късно, когато бях гимназиална ученичка, започнах да участвам в археологически разкопки с леля ми в Мелник. Още тогава обикнах тази професия. В нея имаше толкова лица – история, хронология, материална култура, изкуство, антропология, геология и много още. Струваше ми се, че не ще ми стигне един живот, за да изуча всичко това. Което е самата истина, затова и толкова рядко се намират добри археолози.

Неслучайно аз бях в пълна венерация към този „занаят“. За съжаление, по времето, когато кандидатствах в Софийски университет, в края на 80-те години, все още нямаше отделна специалност археология. Затова

записах история, очаквайки с нетърпение спецкурсовете по археология, които започваха, ако се не лъжа, от трети курс. По времето на следването си се чувствах изключително щастлива, че изучавам нещо, което наистина ми харесва и ме вълнува. Намирам, че това е голям шанс в живота.

На този етап, въпреки разбитите ми мечти за един неосъществен „Индиана Джоунс“, никога не съм съжалявала за своя избор. Мисля, че историята и археологията ме научиха много за човека, който си остава най-загадъчното животно.

– Какво Ви е пречило, какво Ви е помагало в професията?

– С изключение на това, че навремето дружинната ми ръководителка се тормозеше пред вземането на решение дали трябва да вляза една от първите в Комсомола, което би било редно според отличния ми успех, но пък никак не прилягаше на социалния ми статус като дъщеря на политически беглец, не мога да кажа, че съм имала голям сблъсък с предишната система. Това се отразяваше много по-болезнено върху майка ми и нейните родители, и най-вече върху родителите на баща ми. Но пък тази система никога и с нищо не ми е помагала, ако изключим безплатната лекарска помощ. Още от гимназия, пък по-късно и в Университета бях обградена от деца на партийни величия, далеч по-облагодетелствани от същата система. Но може би няма защо да коментираме този факт, защото всяка система си има своите „рожби“ и полага извънредни грижи за тях. Свидетели сме как новата система възпита също такива отрочета; е, някои са си същите, но какво пък, те и без това вече бяха свикнали. Що се отнася до мен, не мога обаче да пропусна, че именно благодарение на новата система, аз успях да замина за чужбина, където наистина открих себе си.

– Какви мечти за своя кариера сте имала?

– Трудно се мечтае, когато съществуват екзистенциални проблеми. Като черно було тези проблеми заемат голяма част от мисълта и енергията на човека. Но все пак мечтите успяват да се прокраднат в нашите глави през удобни за тях промеждутатъци от свободно време или кратки ваканции. Та така, и аз имах и имам своите мечти. Една от тях беше да пътувам. Бих казала, че това е една от сбъднатите ми мечти. Успях дори да стигна до такива екзотични точки като Индия и Австралия. Обожавам да пътувам. Та не е ли прекрасно да откриеш, че в друга точка на планетата хората не живеят точно така, както ти си свикнала да виждаш. А след това да сравниш тези нови примери с вече изградените ти стереотипи. Аз лично намирам това за невероятно ценен опит, който те подтиква да се замислиш над собственото си съществуване и да си зададеш въпроси, които не си способен да измислиш, ако не излезеш от малката си черупка.

Друга моя мечта бе да имам много приятели навсякъде по света. Мисля, че също успях. Е, може би не навсякъде, но поне в старата Европа. Дългите ми престои във Франция, Италия, Германия и Гърция ми позволиха да се запозная и поддържам приятелски контакти с много хора от тези страни. Толкова е приятно да получиш вест от някого от тези приятели след дълго затишие. И да знаеш, че един ден, когато се завърнеш в някоя от тези страни, можеш да ги намериш пак там, на същото място, в същото кафе, на същата маса.

А сега за несбъднатите мечти. Мечтаех да имам братя и сестри, което за нещастие беше невъзможно, имайки предвид разнебитеното ми семейство. Мечтаеех също да имам по-лесен живот и да не се сблъсквам чак пък с толкова трудности. Не ми било писано, но затова пък не съжалявам за опита, който натрупах през неволите, които преживях през годините.

Сега мечтая за по-скромни неща: приятна атмосфера, добра дума, обогатяващ разговор, спокойствие и проява на творчество.

– Как преминахе и оценявате 1989?

– Събитията в България през 1989 бяха като „хроника за една предизвестена смърт“ за мен. За повечето от нашето поколение беше ясно, че тази система няма да просъществува дълго, не само заради вътрешните противоречия, които разяждаха що-годе лицеприятния образ на „прекрасното социалистическо хуманно общество“, но и поради всичко, което се случваше в страните от бившия източен лагер. За съжаление, при нас в България нещата стават винаги по-бавно, може би защото много сме се напатили през цялото си историческо развитие, и най-вече през фаталния за нас XX век.

Като човек, дамгосан с печата „дъщеря на политически беглец“, винаги съм знаела, че за мен няма бъдеще в една страна като социалистическа България. Личните ми качества и амбиция не биха били никога достатъчни, за да заменят един прекрасен комунистически работнически произход. Затова още от съвсем малка аз виждах своя по-нататъшен живот извън България. Така че всичко, което се случи през октомври 1989, беше за мен по-скоро добър обрат на нещата.

Ще пропусна тук извънредните емоции и очаквания, с които бе преживян този период, не само от мен, разбира се, но и за голяма част от българското общество. Не бих скрила обаче днешните си разочарования. Защото като че ли целият този оптимизъм се стопи в лицемерието и безпрецедентния цинизъм на българските политици, в чиито ръце е управлението на страната през последните 15 години. Не мога да не отбележа също, че ми се къса сърцето, като виждам как един малък олигархичен кръг задушава всякаква индивидуална инциатива, лишена от тяхната под-

крепа. И бездействието! Като че ли все повече и повече българското общество изпада в програмирана апатия, от която то не може да бъде извадено. Ето това е най-страшното, което можеше да му се случи! Питам се: имаше ли други алтернативи след 1989? Отговорът е по-скоро отрицателен, имайки предвид добре обучената комунистическа „аристокрация“, която посрещна, добре подготвена, „съдбовната“ 1989 година.

– Какво Ви липсва във Франция ?

– Както и на много други, във Франция ми липсват приятелите от България. Тези приятели, които имам от детство или от юношеска възраст, и с които е достатъчно само да спомена една дума, и да избухнем в смях. Ето, това ми липсва най-много. Липсва ми също баницата, която прави майка ми или чудно вкусните домати, които все още се отглеждат по нашите земи. Понякога ми липсват и някои типични черти на българина, като например гостоприемството (което, за съжаление, е също на изчезване в България), желанието за вмешателство в личния живот на другия, нескритото любопитство и безхаберието. Всичко това, което ни дразни, когато сме в България, се оказва, че ни липсва, когато сме извън нея. Без тези черти ми се струва, че хората тук са умрели преди да се родят.

– Какво Ви липсва обаче в България ?

– В България пък страдам от недостатъчност на духовна атмосфера, библиотеки, специализирани кина, изложби, салони. Разбира се, в София човек може да се наслади на много добри музикални концерти, но това не е достатъчно. Като че ли в България се обръща голямо внимание на кафета, барове и ресторанти, в една голяма част от които цари чалга-културата. Ето тази едностранчивост на съвременното българско общество ме ограничава и задушава. Липсват ми също интересни хора: тези, с които мога да разговарям дълго и безсъзнателно, мога да преброя на пръсти. Самочуствието на една голяма част от българите надхвърля далеко личните им способности – ето тази надценка ме дразни също. Далеко съм от мнението, че българите са некадърни, но ясната им самооценка липсва, или, друтояче казано, „не всяка жаба си знае гьола“. Та именно оттам, смятам, произтичат много противоречия и примери за „криворазбрана цивилизация“ у нас, на които сме свидетели почти всеки ден. Разбира се, това са напълно обясними процеси, в една страна като нашата, където се отделя трижди по-голямо внимание на материалното, отколкото на духовното. Да се надяваме, че ще пораснем и във втората сфера.

– А що ще кажете за личния си живот?

– Колкото и да ми се е струвало невъзможно навремето, днес моят компаньон в живота е французин. Защо ми се е струвало невъзможно ли?

Ами защото ние, българите, сме ужасно различни от французите. Престоите ми в Германия и Италия ми позволиха да отсъдя, че все пак имаме нещичко общо с тези народи. Забелязах също, че българите се развиват различно в зависимост от това в коя страна са попаднали; с няколко думи – англо-саксонското обкръжение им се отразява много по-добре във всяко едно отношение отколкото латинското, било то френско или италианско. Разбира се, тук не визирам артистичните среди, които предполагам намират много повече вдъхновение в страни като Франция, Италия или Испания.

Но нека се върна към личния си живот. Когато пристигнах навремето в Париж и говорех френски като „испанска крава“, както казват французите, каквато и да е връзка с французин ми изглеждаше невъзможна. Може би поради факта, че, противно на легендите за французите като невероятни свалячи, те държат по-скоро на това да те познават добре, разговаряйки продължително с теб, отколкото на бързите плътски изяви, така типични за нашите балкански нрави. Надявам се да не преувеличавам, но истината е, че във Франция трудно можеш да имаш някаква лична връзка, без да можеш да водиш разговор. И след това вече идват трудностите! Да, защото откриваш огромно разминаване между манталитета и ценностната система на французите и тези, с които сме свикнали. Първо, това са хора, които са разполагали и разполагат с голяма и различна по рода си информация във всички сфери на науката, културата, изкуството и тъй нататък. Всичко това, на което не са радвахме особено преди 90-те години у нас, да не кажем, че и до днес; има какво да се желае в това отношение. Второ, защото французите са научени да мислят и да си задават въпроси, пък и да подлагат всичко под съмнение. Не смятам, че нашата система ни учеше да мислим, още по-малко да си задаваме въпроси или да подлагаме каквото и да е под съмнение. И не на последно място, защото толерантността и хипокризията царят във френския характер, което все още остава доста абстрактно за нас.

След всичко казано дотук, съвсем нормално и логично е, че за всеки един току-що пристигнал българин всичко това изглежда дълбоко чуждо и неприемливо. И, де да беше само то или, както би казал всеки нашенец: „Аде бе, те ли ще ми кажат?“. Често съм си задавала въпроса: откъде идва това наше неуместно самочуствие, дали пък това не е наследство от разни империи?

Що се отнася до мен, именно във Франция се научих да ценя и уважавам както човешките качества, така и недостатъците. Така днес се чувствам изключително щастлива с един французин, с когото усвоих изкуство-

то да разговарям, да си задавам въпроси и да не премълчавам никога това, което считам за проблем между нас двамата. Мисля че, колкото и да сме различни, ние двамата се допълваме и чувството за доверие е може би най-важното, което изпитваме един към друг.

– А какви са приятелските Ви контакти?

– Повечето от моите приятели са от училищната или студентската скамейка. Мисля, че това са най-чистите и истински приятелства. После вече всичко се променя, интересът започва де играе своята решаваща роля. Е, не винаги, разбира се. Но тези ранни приятелства ми носят изключителна сигурност. Зная, че мога да разчитам на тях, че мога да им се доверя. Това е като един вид психоанализа, а именно: да имаш истински приятели, на които да разказваш всичко. Често има и разочарования, но може би аз успях да запазя една немалка част от моите истински приятелства и до днес. Защото те са крехки като цвете, трябва да се грижиш за тях, да ги поливаш, да им говориш.

По-късно срещнах други интересни хора, с които също завързах приятелства, но никога не е същото; има известни граници, които не можеш да пристъпиш, а понякога тези нови приятелства се оказват доста нестабилни и в момента, в който вече нямате еднакви интереси, те бързо губят своята сила. Може би не винаги трябва да се съжалява за тях, защото те са изиграли своята роля в определен момент от живота ни, когато сме имали нужда от това. С течение на времето ние се променяме, сменят се и нашите приоритети; така че не можеш да изискваш от хора, които вече са в различни „измерения“, да продължават да се виждат, още по-страшно е, когато нямат какво да си кажат.

В крайна сметка, човек намира приятелите, които търси.

– Какъв беше професионалният Ви път във Франция?

– Когато пристигнах в Париж в началото на 90-те години, си задавах въпроса „А сега накъде?“. По принцип имах желание да продължа да уча, но нямах достатъчно пари, нито стипендия за тази цел. А, ако трябва да бъда откровена, Париж не е от най-лесните градове в такава ситуация. Започнах да работя като детегледачка и в същото да време да уча усилено френски език. Трудно ми беше да се ориентирам в огромното море от информация за университети и изучавани специалности. Малко по малко започнах да вниквам и така трябваше да избирам да запиша докторат по история в Сорбоната или във Висшето училище за социални науки. Въпреки несъмнената репутация на първото учебно заведение избрах второто, тъй като ми се струваше по-модерно и оргинално. Този път не бях се излъгала – Висшето училище за социални науки е наистина едно от мо-

дерните творения на френската учебна система, създадено като че ли като опозиция на класическия университет. В него се изучават невероятни дисциплини, под общия признак като „науки за човека“. Атмосферата и преподавателите ми се струваха също много интересни. Запознах се с моята научна ръководителка Франсоаз Пипоние, която изглеждаше доста мила, но съвсем не всеотдайна. Избрах темата за източните влияния върху символите на властта на западните владетели по времето на Кръстоносните походи. Доста амбициозно. За съжаление, никой по онова време не ме посъветва да намаля кръга на така огромна по размерите си тема. Още повече, че французите нямаха навика да пишат такива обширни тези; практиката тук е по-скоро да се избират тесноспециални сюжети, които да се анализират и синтезират много педантично. А аз се бях заела с една непосилна задача, а именно да разгледам символите на силата във Византия, естествен наследник на римските традиции, и след това да проследя всички влияния на Източната империя върху цяла Западна Европа, под която се разбираше Франция, Англия, Германската империя, Италия и Унгария. Тогава, разбира се, сигурна като една българка в себе си, съвсем не подозирах до какви неприятни последици може да ме отведе такъв избор. Научната ми ръководителка се оказа доста посредствена, бидейки единствено специалист по костюма в Бургундския двор през XIV век. Така всеки път, когато се обръщах към нея за помощ, тя, неспособна да ме ориентира в морето библиография, ме объркваше още повече. Въпреки всичко, след двегодишен труд, успях да защитя така наречения малък докторат и получих „диплома за задъбочени науки“. Във Франция това се смята като първото стъпало към докторската степен. Вследствие на моята глупост обаче, продължих със същата научна ръководителка, което беше изключителна грешка от моя страна. Тъй като колкото повече задълбочавах моите проучвания, толкова повече потъвах в тиня от несъразмерна информация и нямах шанса да бъда изведена оттам от сръчната ръка на един умел научен гид. Скоро редакцията на моята теза достигна размер от хиляда страници, а научната ми ръководителка продължаваше да ме удавя в непрогледни дълбини, занимавайки ме с някакви безмислени проучвания от рода на „анализиране символиката на скъпоценните камъни според различните инсигнии във всеки един владетелски двор“. След кратки търсения бях установила, че няма такива символични значения на скъпоценните камъни, които се използваха, заменяха и преизползваха единствено според тяхната стойност, нещо като инвестиции в царската корона. Скоро нашият конфликт придоби значителни измерения, а диалогът между нас ставаше невъзможен. Мисля, че тя никога

не можа да ми прости, че имах самочуствието и смелостта да изучавам две различни цивилизации през Средновековието – източната и западната – и то от позицията на източен човек. Това не беше никак „ортодоксно“ в страна като Франция, в която всеки си имаше своя тясна, ама много тясна специалност, а въпросът за влиянията беше деликатен, ама много деликатен. Въпреки всичко аз обаче успях да довърша моята работа и да редактирам една огромна по обем докторска теза, която не можеше да се похвали с достатъчно хомогенност и красив синтез. За награда мадам Пипоние ми назначи нескрито западнофилско жури (с изключение на една специалистка по византийско изкуство) – бяха заклети врагове на източното влияние под каквато и да била форма над западната средновековна култура. Това вече бе прекалено. С такова жури рискувах да бъда напълно смазана, а цялата ми работа да бъде подложена на изключително отрицателна критика. Изтеглих тезата си, написвайки кратко писмо до научната ми ръководителка, с което я уведомявах, че прекъсвам работата си с нея. Толкова голяма загуба на време и неволи ми бе причинила тази жена, че просто не знаех как да преодолея негативните чувства, които преливаха в мене само при мисълта ми за нея.

Разбира се, с тази загубена битка не беше загубена цялата война. Малко след това се записах в Университета във Фрибург, Швейцария, където скоро ще защитя най-после своята прословута докторска теза. След известно оттегляне от тази материя, последвано от един съвсем нов прочит, достигнах до различни идеи и заключения. Благодарна съм, че в България срещнах специалисти като Георги Каприев, Георги Казаков и Веселина Вачкова, които ми помогнаха изключително не само да преодолея натрупаната неприязън към моята работа, но които ме насочиха към нови хоризонти. В крайна сметка, научното търсене остава моето любимо занимание!

Интервюто взе Евелина Келбечева
23 януари 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Кюркчиеви: д-р Димо Кюркчиев и д-р Теодора Темелкова-Кюркчиева

– Сравнимо ли е качеството на медицинското образование у нас и в чужбина?

Димо Кюркчиев: Мога да говоря за периода, когато следвах медицина. Това беше преди 1984-та. Медицинското образование у нас беше на много високо ниво. Предполагам, за съжаление, че през така наречения

преход, както и в другите области на живота, негативните промени са се отразили и върху качеството на медицинското образование. До 1985, когато аз завършвах в България, смея да твърдя, че качеството на здравеопазването беше добро.

През годините, докато бях в Германия, водих доста дълго време и студенти. Убедих се, че за за тогава нивата бяха напълно сравними.

– Дали усилията, които трябва да положиш в чужбина, за да се докажеш, са повече от тези, необходими в България?

Димо Кюркчиев: Всички, които не са немци в Германия, трябва непрекъснато да се доказват. Бих казал, че, за да постигне нещо човек, който не е роден там, следва да даде доста повече от себе си. Някъде около два пъти повече се налага да даде. Но в Германия никога не съм имал усещането, че някой ми пречи. Никой не ми е помагал – аз не съм и очаквал помощ – но и никой не ми попречи. Така, както има случаи в България, когато все се намира по някой, който някому пречи, само заради упражнението; това никога не съм преживял в Германия. Бях оставен да се развивам свободно, в зависимост от това какви са моите качества, какви са моите амбиции.

Може и да се каже, че сме с понижено самочувствие. Аз по-скоро смятам, че това е една от формите на комплекса за малоценност, който за съжаление през последните години се изразява в агресивност. Хората, за да покажат, че не са малоценни, почват да се държат по начин, който демонстрира, че са нещо стойностно. Този факт е особено категоричен за София. Из страната може би нещата са по-различни. Концентрацията на такава енергия в София, включително и на криминална енергия от цялата страна, дава представа за столицата като за много агресивен град, където хората нямат толерантност и човещина един към друг.

За страна като България, която е бедна и катастрофирала, ако и това го няма, то тогава се оказва, че нямаме почти нищо.

– Казахте, че България е бедна, но в същото време качествата на хората ѝ не са по-малки от тези на останалите? Тогава защо сме бедни?

Димо Кюркчиев: България е страна с много способни хора и това не са униформени качества. Никой не може да се поддаде на никаква статистическа обработка. Докато не бих казал това за други страни, особено за Германия. Там хората са доста по-предвидими и доста по-праволинейни. Никога не бих рекъл: „Българинът е такъв и такъв.“ Защото като типове хора ние сме много различни. Това разнообразие на типове дава, медицински изразено, огромно генетично разнообразие, а знаем, че то води до сериозни качествени промени. Затова и имаме толкова качествени хора, които се раждат тук, обаче успяват в чужбина.

– Какво отговаряте на тези, които ви питат „Защо се върнахте?“

Димо Кюркчиев: Много хора задават въпроса: „Защо се връщате в България, след като имате немско гражданство, когато сте защитили там толкова специалности, докторати, когато сте имали възможности да научите толкова неща!?“ Наистина, в Германия има голям недостиг на медицински специалисти, така че проблемът за водеща позиция в работата там не стои. Ще добавя към това и немското гражданство. Наистина за много хора това би изглеждало като лудост. Но когато човек е роден в България, когато е завършил медицина в България, когато родителите му живеят тук, има чувството, че трябва да върне нещо от това, което е взел извън страната. По някакъв начин да го пренесе, за да допринесе макар и отмалко нещата да се променят в една по-европейска посока.

Парадоксът е: когато се връщах в България, си мислех, дето наученото навън, а то никак не е малко (специално в областта на гастроентерологията, инвазивната гастроентерология), мислех, прочее, че това ще бъде тук необходимо. Без излишна скромност ще кажа, че потенциалът, събран в Германия, стига за цяла клиника. Стъпка по стъпка, с трите разкрити центъра, нашата идея бе да правим масови профилактични проучвания за ранно откриване на така наречените социално значими заболявания като захарен диабет, високо кръвно налягане – по смъртност от сърдечен инфаркт и от мозъчен инсулт България е на едно от първите места в Европа и в света. Жалкото е, че се прави недостатъчно за профилактиката на тези заболявания. Една от нашите цели е и да възродим българската профилактична медицина. Апаратурата, с която разполагаме, е много модерна. Методите, с които се изследват най-ранните промени в съдовете, са неинвазивни, което означава, че никой няма да бъде убоден или да почувства болка или нещо неприятно от изследването. Това са ултразвукови уреди, които са фини, бързи и дават много достоверна картина на заболяването.

Но има един парадоксален факт: ние, по-скоро аз, продължаваме да лекуваме немски, австрийски, швейцарски пациенти, дипломати, чужди представители, а българските пациенти са по-малко. Или съвсем парадоксално казано, българинът, в ỳплаха си някой да не го излъже, защото е много лъган, се пази от малките лъжи. Когато трябва да вземе някакво голямо решение за наистина големите неща, лъжат го по категоричен и жесток начин. В големите неща е голямото лъгане, така да го кажа.

– Какво бихте променили в днешна България, ако имате тази възможност?

Димо Кюркчиев: За съжаление, има толкова много за промяна! Понеже моята област е здравеопазването, медицината, бих си позволил да

дам няколко примера, няколко съвета. Дано някой ги чуе и ги възприеме. В България няма нужда да се измислят нови системи, просто трябва да вземем доброто от съществуващите системи в Европа – Германия, Франция.

Този коментар, който ще направя за така наречената Каса (съжалявам, че то звучи като „Партията“) – нещо, което се изразява с единствено число, то предполага монопол. Монополът пък предполага липса на избор и налагане на качество, което е съмнително. Затова, първото, което бих променил, е премахването на монопола на Здравната каса. Създаването на поне една, две, три държавни каси ще реши проблема. В Германия има над 20 големи държавни здравни каси и още двойно повече частни. Принципът там е следният: тези, които са застраховани в касите, решаващото е какво получават като заплата. Да кажем условно, с до 3000 евро заплата хората са задължени да бъдат членове на една от държавните здравни каси. Всеки, който взима заплата над тази сума, може да бъде освободен от държавната и да бъде към някоя от частните каси. Всичко това предполага голямо разнообразие от предлагане на медицински услуги, конкуренция между тези каси за пациентите им. Тогава се избягва налагането на стандарти върху българския пациент и върху лекарите – издевателството над двете групи. Така че потърпевши са и пациенти, и лекари, та качеството на медицинското обслужване е доста под европейското ниво.

– Най-важното, което научихте в Германия?

Димо Кюркчиев: Не бих казал, че е едно. Може би най-важното са знанията, които човек придобива там, защото един клиничен лекар в Германия е изключително натоварен. Той извършва много голям обем от дейности. Преди да стана завеждащ отделение, ръководих отделение от 35 души. В него болните идваха за диагностика, стояха най-много по 3–4 дни. Това означава, че всеки ден постъпват по 3–4 пациенти и по 3–4 пациенти се изписват. При изписването трябва да получат епикриза, в същото време правя цялата диагностика, ендоскопска. Обемът и интензивността на работата е невероятен, огромен. От друга страна, не е, както се казва „специалист – ляв бъбрек, горни легенчета“, а като лекар трябваше да правя всички други изследвания в областта на кардиологията, други области на медицината, инвазивни изследвания, така че лекарите там придобиват невероятна гъвкавост, възможност да работят в доста направления. Както знаете, тази наука е необхватна. Човек да вземе само една специалност като кардиологията или гастроентерологията, всяка от тях би могла да се раздели на по пет-десет части.

– Коя „немска история“ никога няма да забравите?

Димо Кюркчиев: В Германия винаги беше трудно да споменават моето фамилно име. Имам колекция от поне петнайсет-двайсет варианта на моето фамилно име Кюркчиев. Произнасянето му беше доста трудно за немците. Аз винаги им отвръщах с трудни, двойни немски имена от типа на Лойцхойзеншнаренбергер и казвах: „Моля, кажете го така, може би ще ви помогне да научите моето име правилно.“

Но най-големият парадокс беше, че дори и моето малко име те не произнасяха правилно и вместо Димо ми казваха „Дино“, което е съкратено от динозавър и беше доста комично за мен.

– Какви бяха вариациите на Вашето име?

Димо Кюркчиев: От гордото Курчев, през Куркичев, през Кюршнер, Киршнер… всички възможни варианти. Знаете, гордостта от името си остава. Основното беше Курчев, а знаете, че „куур“ на немски означава „лечение“, така че наистина съответства.

– А Вашата пътека, накъде Ви поведе в Германия, д-р Темелкова?

Теодора Темелкова: Медицинската академия в Дрезден, където бях по време на промените в Германия, се преобрази фантастично. Получихме много модерна апаратура, а нас, младите колеги тогава, ни изпратиха на специализация из различни места. Аз попаднах в Глазгоу, при професор Шепърд, дългогодишен президент на Световната асоциация по атеросклероза. Това беше силна група, която ми помогна да науча много неща. След 6 месеца се върнах в Дрезден, внедрих това, което научих. Групата ни работеше по въпросите на атеросклерозата, липопротеини… Това беше и темата на дисертацията ми, защитена през 1994. Продължих да работя в това поле на медицината – съдова диагностика, ранни прояви на атеросклерозата. Специализирах по много интересно изследване – успях да овладея във Виена, в Университетската болница, също и с колеги в Мюнхен го разработихме, в Германия, и го внедрихме в Дрезден. Изнасяхме лекции на тази тема: за превенция, за профилактика, за ранна атеросклероза, за здравословен начин на живот, за да се избегнат тези поражения. По същата тема се хабилитирах през 2000 година.

От няколко години съм отново в България, като ми се иска наученото в държавите, в които съм била досега, да мога да приложа и тук.

За съжаление, нашата страна води много неблагоприятна класация: миокардният инфаркт тук е изключително чест. По-точно, България заема челно място в Европа в това отношение.

– Този сериозен проблем дали е само въпрос на нездравословен начин на живот?

Теодора Темелкова: Причините са комплексни. Значение има естествено и генетиката, но огромна роля играе и начинът на живот. Тъй като в България тенденцията за увеличаване на миокардния инфаркт е в разрез с тенденциите из държави – като Германия, САЩ и другите развити страни, където честотата на това заболяване спада – затова мисля, че по-голяма роля играе нездравословният начин на живот.

– Първо Дрезден, после Глазгоу, после Виена… Дълъг път. Когато тръгвахте от Пловдив, какво си мечтаехте, че ще Ви се случва?

Теодора Темелкова: Когато тръгнах от Пловдив, просто имах намерение да живея известно време в друга страна, да се срещна с друга култура, да овладея определени начини на изследване, нови техники и да подобря немския си език. Не съм си правила илюзии, че ще остана толкова дълго навън, това беше време, в което не се излизаше масово от страната – беше преди промяната в България. Не съжалявам за това, което се случи, защото всички, които съм срещала, с които съм работила, било в Глазгоу, в Дрезден или във Виена, е израз на една съвременна тенденция хората да овладяват различни умения в различни страни. Мисля, че това е доброто на новото време – човек да се движи свободно, да специализира на различни места. Радвам се, че мога сега да прилагам това, което умея, и тук. Иска ми се повече хора да връщат в страната ни това, което научават навън.

– Дали не е малко консервативна страната ни спрямо всичко ново, с което се среща?

Теодора Темелкова: Не ми се иска да бъда критична, но е вярно, че хората в България, особено част от тях, за съжаление са изключително консервативни. От една страна, има желание за развитие, но от друга, има желание за спиране на развитието, което се опитва да навлезе отвън. Налице е в някои отношения, особено в медицинските и в научните среди, опит за вдигане на високи дувари за възпиране на това, което се осъществява по света, за изолация. Но то не може да продължава в перспектива. От опита, който съм придобила при различните ми пребивавания в други страни, установявам, че малко или повече навсякъде световният прогрес си пробива път. Така че, въпреки консерватизма на определени хора, които заемат командни позиции, мисля, че това не може да бъде спряно.

– През цялото време, когато не сте били в страната, сте срещали различни хора. Чисто човешки – как ви промени това?

Теодора Темелкова: Може би там е едно от най-силните неща: възможността да се запознаваш с различни култури. Срещата с тях, с други светове, непознат манталитет е най-ценното. В началото може би човек проявява неразбиране, след това почва да го разбира, а накрая и да му се

възхищава, да възприема част от него. Аз съм се срещала с много различни личности, на местата, където съм била; опитвала съм се да се възползвам по най-добрия начин от всички хубави или лоши техни качества, та ми се струва, че това е потребното и за хората в България. За да може да има по-широк спектър, по-широки хоризонти, човек трябва да общува и с повече хора. То обогатява особено и аз категорично съм променена като личност, надявам се, позитивно, в резултат от това общуване.

– А коя, според Вас, е най-важната промяна?

Теодора Темелкова: Много неща. Както повечето хора, живели и учили в България, едва ли съм била докрай систематична и подредена в работата си. Животът ми в Германия ме научи да бъда изключително подредена и много ефективна, да планувам всичко от много време напред, да избягвам хаотичното мислене. За мен дните, седмиците и месеците са предварително подредени и организирани, а това категорично води до по-голяма ефективност. Прави ми впечатление, че у нас това блъскане, премисляне, спонтанно решаване на нещо, което изисква повече обмисляне, а след това отказване и впускане в съвсем друго – тази хаотичност води до много голямо изразходване, емоционално и физическо. А в крайна сметка ефективността от цялата работа е доста по-малка. Така че това е една от най-ценните поуки, които съм взела от престоя в Германия – дисциплина във всяко отношение и подреденост!

– Има ли Ваша „германска“ история, която няма да забравите, която обичате да разказвате?

Теодора Темелкова: Нещо много интересно преживях веднъж: това би било интересно по повод на дискусиите за пушенето в България, което намирам за едно от най-неприятните неща в страната. Веднъж пътувах с *USAIR*, мисля, че от Франкфурт за Щатите. Полетите до там са дълги. Не се пуши, забранено е. За наша изненада, имаше пътник, който просто настояваше да пуши. Беше му казано, че в самолета е забранено, че не може, но той беше много упорит мъж, продължаваше да пуши. Стюардесите му обърнаха много сериозно внимание. Положението стана още по-сериозно, когато и пилотът трябваше да му направи забележка, но той просто не се подчини. Това смути всички останали. Когато кацнахме на летището, ни задържаха и казаха никой да не напуска самолета. От двете страни на самолета се появиха колони от военни коли. Беше впечатляваща гледка, която съм виждала преди само на излитане и кацане в Израел. Влязоха в самолета силно въоръжени и според мен спектакълно изглеждащи представители на ФБР, поставиха белезници на човека и го изведоха по много особен начин. От една страна това успокои всички, които бя-

ха впечатлени от неговото неподчинение към пилота на самолета, а от друга, си помислих, че такива драстични мерки са довели до желязната дисциплина в някои държави.

– А кои мислите, че са конвертируемите качества на българина?

Теодора Темелкова: Според мен не може да се говори за българи изобщо. Мисля, че има много кадърни, прекрасни и морални българи, но има, за съжаление, и ужасни хора. В страната ни има голямо човешко многообразие на различни видове хора. Бидейки лекар, мога да ги преценя като пациенти. Има прекрасни хора, които уважават здравето си, готови са много да дадат от себе си, всеотдайни. Има и пациенти, на които не може човек да помогне. Толкова са небрежни. Предполагам, че и в работата си всички те са много различни. Някои имат силно подчертан професионализъм. Други са безобразни, незаинтересовани. Но това, което според мен води до по-успешното изявяване на българите навън, е наличието на система в другите държани. Тя позволява на хората с качества при определена система, която функционира, при правила, които се спазват, да се изявят. Такива правила, за съжаление, тук почти не идентифицирам. Мисля, че това е основната причина. Иначе хората не са по-различни – нито по-добри, нито по-лоши.

– Дали правилата според Вас са най-качественото лекарство за България?

Теодора Темелкова: На този етап може би да! Сега липсват правила, доколкото мога да говоря с големи обобщения. Все пак аз съм отскоро тук. Мисля, че, като се започне от работата на правителствата и се стигне до фирмите за почистване на улиците, почти на всички нива има липса на определени правила. Закони като че ли има, но просто не се спазват. Или не се спазват от определен брой хора. Има такива фрапантно скъпи коли, които не спазват правилата за движение. Това са неща, които са недопустими. Правилата сами по себе си не са нищо особено, но, само ако се спазват!

– Има у нас една нагласа, чуват се гласове, че който се е върнал в България, означава, че не е успял. Според Вас това предразсъдък ли е?

Теодора Темелкова: Много е субективно. Според някои да успееш, означава да стигнеш донякъде, а пък, ако съдя по нашия пример с моя съпруг – с две дисертации и с три специалности, с постоянно работно място, жилище, гражданство в Германия, мисля, че повече от това човек трудно може да пожелае. По-скоро хора, които наистина са надскочили летвата, желаят да продължат у нас развитието си, като се заемат да правят това, което са правили по света, стига да са го правили успешно. Има такива хора, които познавам, имат желание да направят нещо и в България – за страната си.

– Дали не трябва да си с нагласата на боец, за да се върнеш обратно, за да полагаш усилия, за да промениш стереотипите тук?

Теодора Темелкова: От голямо значение е кой къде е бил. Например, който е живял горе-долу 10 години в Германия, става малко или повече като всички останали германци – започва много да обича Родината си и изпитва потребността да направи нещо за нея. В нашия случай нашата Родина – моята и на моето семейство, е България. Така че всички немски колеги проявиха разбиране и продължават да ни подкрепят сърдечно за това наше решение: да направим нещо за България, като пренесем знанията си, уменията си, познанствата си и се опитаме да мотивираме определени финансови кръгове за инвестиции в страната ни. Това се разбира и приветства от колегите ни в Германия. Трудно се разбира в някои други страни, но манталитетите из различните страни са различни, патриотизмът не е качество във всяка една държава, а начин на мислене.

– Значи, според Вас, патриотизмът има различни измерения!

Теодора Темелкова: Това, което ми направи впечатление в България, например: по Нова година се веят патриотични знамена или се пеят патриотични песни, щом хората празнуват. Нищо подобно в Германия не съм преживявала, но онова, което се проявява като патриотизъм там, е всъщност съзнателността по време на работа. По-точно, патриотизмът там е работата на различни нива. Така че, ако си представя патриотизъм на парламента по време на работа и слезем надолу до фирмите за почистване на улиците, ако всички те проявяват патриотизъм на работното си място, мисля, че тогава наистина националният флаг може да се вее гордо не само на новогодишния празник, а по всякакъв повод.

– Вашата мечта за България?

Димо Кюркчиев: Когато човек погледне българската история, след стотици години византийско и османско робство, след всички тези диктатури и много сериозни чужди влияния, мисля, че реалната възможност, която предстои пред България, е членството ѝ в Европейския съюз. То ще разкрепости хората, ще им даде възможност да ходят по света, да събират доброто, не само да го изнасят, но и да го връщат отново в България. Аз съм категоричен оптимист за бъдещето на България, при това за съвсем близкото бъдеще. Надявам се още през 2007 целият обществен живот у нас да се промени много осезаемо.

Интервюто взе Николина Димитрова
София, май 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Мари Врина-Николов

ЕЗИКЪТ КАТО СЪДБА

Израснала съм в едно „средностатистично“ семейство с три деца – дъщери; с баща инженер-химик и майка, тогава домакиня (после, когато вече станахме големи, тя работеше като психоложка, която обучава меди-

цинските сестри), в град Блоа в прочутата област на замъците по Лоара. Тази подробност не е без значение поради две причини: за френските мащаби Блоа, бивша кралска резиденция, не е много голям град (в моето детство той броеше 50 000 жители, а сега те са едва 60 000). Но пък – буржоазен и изключително красив. Сградите от бял камък и с черно-сини покриви се издигат на тераси край река Лоара; отдалече или от отсрещния бряг образуват хубава, хармонична гледка, която вероятно е формирала отрано у мене необходимостта да живея в така красив град, където историята има силно присъствие. Ако не бях обитавала тогава тази прочута туристическа област, надали щеше да се състои и срещата ми с българския език.

Когато бях на 4 години, наложи се майка ми да ме води на лечение за месец-два в Централна Франция заради повтарящи се трахеити. Сестричката ми беше бебе и вероятно доста съм скучаела, та майка ми взе решение да ме учи на четмо. По-късно учителката ми през последната година на детската градина щеше да я предупреди, че щом съм се научила твърде рано да чета, съществувала възможност да имам проблеми. Опасения, които естествено не се сбъднаха! Мога да твърдя без колебание, че от деня, когато смогнах да чета самичка (спомням си с умиление за детската „Малка розова библиотека“, по-късно „Зелената“, за първите им заглавия – приключенията на симпатичното джудже, наречено „Да-да“), думата и самото понятие „скука“ изчезнаха както от речника ми, така и от моя живот. Сега, ако чуя от синовете си „скучно ми е!“, отвръщам неизменно: „Това е твой проблем, вземи някоя книга и няма да скучаеш!“

Дължа и на майка си, и на един чичо свещеник своята любов към музиката, потребността си от нея. Жители на вътрешния ми свят са словото и музиката, правят го безкрайно разнообразен и смислен.

Не обичах традиционните неделни разходки – любими на баща ми – в близките безбрежни гори с моите родители и сестри, особено през есента, когато беряхме всякакви гъби. Това пък беше скучно! На мене ми се четеше и учеше все нещо ново и непознато по цял ден, ако беше възможно. Обичах да се занимавам с френската граматика, с английски, латински и старогръцки. Отрано бях решила, че искам един ден да ги преподавам, даже си подреждах куклите като ученички, а аз им бях учителка. Въобще, наумя ли си нещо, трябва да го постигна, даже с мъка, усилия, упорство. Мазохизъм, ще рекат някои. Не – удоволствие от предизвикателството, без което животът би бил по-малко пъстър, любопитен, вкусен.

И така до съдбовния месец април 1973 (бях на 13 години).

Една вечер съседите ни – приятели на моите родители – изпратиха дъщеря си у нас със следното съобщение: взели били на автостоп едно младо семейство, българи, много симпатични; бяхме поканени да се запознаем с тях. Естествено знаех съвсем малко за България, можех доста смътно да да посоча къде се намира, някъде към Румъния, Гърция и Турция, в „блока на източните страни“, както назовавахме тогава страните отвъд Желязната завеса.

Останах вкъщи, вероятно с някаква книга. Но съдбата бдеше. Родителите ми се върнаха по-късно с въпросните българи, бяха ги поканили у нас за два-три дни. Мъжът беше на стаж в Париж, жена му бе дошла за кратко, като бяха оставили в София малкия си син – „залог“ и знак, че няма да останат „на Запад“.

Благодарна съм на своите родители, че бях получила от тях отворено към другия, към чуждия възпитание: нашата къща бе винаги широко разкрита към приятели и познати, които често оставаха за обяд или вечеря. Спомням си, например, лятото на 1974, когато у нас се събраха българи, африканци и холандци.

И така, младото семейство българи останаха вкъщи. Бяха наистина не само симпатични, но и хубави, двамата. Тя говореше по-слабо френски от мъжа си, по-скоро се изразяваше на български, а той превеждаше. Когато я чух да говори онзи непознат за мене език, като че ли се изля цяла музика, пълна със звънливи „с“, „з“, „ч“, „ц“, „ш“, изпята с красива мелодична интонация. До ден-днешен обичам, имам нужда да чувам, говоря и чета този език, предпочитам да го изговарят женски гласове с органична интонация. Не съм съгласна с някои, които твърдят, че бил монотонен език; спомням си, че майка ми, която бе учила италиански на млади години, често сравняваше двата езика по звучност и мелодия. Шегувам се често обаче, че, ако се бях срещнала тогава с „другаря“ Тодор Живков, едва ли щях да се влюбя в този език!

Бях очарована. Няколко часа ми бяха достатъчни, за да реша, че българския не само ще уча и науча, но ще го говоря като тях – един ден той ще бъде мой! Сега естествено се смея на своя наивитет, който много ми помогна. Когато си тръгнаха, Кунка, както се казваше тя (лека ѝ пръст, умря от рак твърде млада!), ми подари кожен ключодържател с „Александър Невски“ и с надписа „София расте, но не старее“, който пазя все още като много скъп спомен. По-късно, вече от България, ми изпратиха учебник по български, който също пазя. Това беше единственият учебник за френскоговорящи, много остарял като методика, ужасно идеологизиран, но с доста ясни граматически обяснения. Така поех по път, за който не знаех, че ще трае цял живот.

През 1976 бяхме поканени от същите приятели да им гостуваме в България, като преди това ми бяха изпратили сборник с избрани разкази от Йовков, между които бяха естествено и „Старопланински легенди“. Старателно ги прочетох с молив и речник, записвайки непознатите думи; даже май че тогава „преведох“ „Шибил“. Важното е, че, озовавайки се в Балкана, имах силни, вълнуващи преживявания, където реалност и литературни впечатления се преплитаха. Останахме в България цял месец, незабравим. Несъмнено този наш престой е тежал материално на нашите приятели, които ни показаха възможно най-забележителните места между София и Несебър, Велико Търново, Пловдив. Пазя „дневника“ с картички и снимки, в който записвах своите ярки впечатления – никога преди, нито пък по-късно не съм си водила дневник. Мъча се да си спомня какво ме е впечатлило най-силно тогава… Може би един контраст между София с пустите улици – нямаше там много коли (и то какви коли, странни за западния човек!), пусти бяха и магазините, всичко излъчваше някакво строго еднообразие, без реклами, само лозунги: „Да превърнем думите в дела!“, „Вечна дружба със СССР!“ И тям подобни… Та, контрастът беше драстичен, сравнен с шарената провинция – пъстри пазари с най-вкусните домати и дини, които бях яла дотогава, цветя, красиви възрожденски къщи, непозната, очарователна архитектура във всеки град; във всяко градче къщи-музеи за освободителните битки срещу турците; нямаше как да не добия романтични представи за Ботев, Левски, Бенковски, Баба Тонка – ето ти един свят, пълен с герои!…

Тежеше ни все пак фактът, че нашите приятели очевидно бяха притеснени, даже и уплашени, дето разговарят по улиците с чужденци. Аз самата много пъти изпитвах страх, когато пребивавах в България, че заради мои думи или постъпки мога, без да искам, да причиня проблеми на приятелите си. Да не говоря, че властите умееха да ти внушат, че този път са ти дали виза, но за следващия не се знае.

Това беше първото от дълга поредица пребивавания в България. Там отказвах максимално да говоря френски, попивах и имитирах интонации, жестове. Отказвах и сравнения с Франция, беше безмислено – тогава всичко бе толкова различно и затворено в себе си.

Най ме впечатли и вкорени у мене желанието да се отблагодаря, разпространявайки българския език и литература в родната ми страна – страхотното и безкористно гостоприемство. Ще дам само един пример, а бяха много такива: през едно лято реших да покажа на своите родители няколко манастира. Все още ме очароват, всявайки усещането за мир и вечност техните архитектура, тих живот, цветни градини. С една дума –

хубост. Даже написах писмо до игумена на Троянския манастир с молба да ни запази килии през август (Един бог знае защо чужденците имаха право да пребиават в хотели и… в манастири.) Естествено не получих отговор, но това ни най-малко не ме разколеба. И ето ни във влака Варна–Троян; после в раздрънкания автобус от центъра на града до манастира. Там ни чакаше лоша изненада – манастирът бил в ремонт! Качихме се обратно в автобуса (сега, 26 години по-късно, си давам сметка колко толерантни и търпеливи са били моите родители, които изтърпяха всичко това с хумор), малко унили (всъщност вероятно сме били доста много), тъй като един млад мъж ме заговори на български и ме попита дали имаме неприятности. След като му обясних какво е положението, той се усмихна и каза, че зет му работел в бюрото на „Балкантурист“ в Шипково, малко градче недалече от Троян; утре щял да ни води там, а сега (беше някъде към 21 часа) можело да преспим у тях. Как да забравя, как да не съм трогната „за вечни времена“ от следната сцена: пристигаме в Троян, спираме пред някакъв блок от типа на хилядите в „Младост“ или „Дружба“, влизаме в двустаен апартамент, а ние сме четирима души, непознати. Пък той простичко казва на жена си: „Виж, имаш гости!“ Те, тримата (с дребно дете, доколкото си спомням), се настаниха в хола и ни отстъпиха единствената спалня. Следващия ден зетят, наистина началник на местното бюро на „Балкантурист“, ни намери квартира в Шипково, красиво място, където обаче сестричката ми се разболя от пневмония. Първият контакт с българската медицина и болници не беше от най-приятните, но това вече е друга история…

През 1985 се запознах с Йордан Радичков и с Вера Мутафчиева. Бях започнала превода на „Луда трева“, поисках да се запозная с нейния автор, имайки въпроси. Разбира се, относно текста. Намерих телефонния му номер в указателя, което ме изненада, тъй като във Франция всеки писател от неговата величина би се записал в „червения списък“, тоест в списъка на абонатите, нежелаещи да фигурират в указателя, за да не ги безпокоят. Йордан Радичков ме изслуша внимателно по телефона, а на следващия ден със съпругата му ме посрещнаха топло, мило, любопитни, предполагам, да видят това французойче, което се беше наело да го преведе.

А при Вера Мутафчиева ме изпращаше професор Роже Бернар. Нямам удоволствието да съм била негова студентка, тъй като той беше пенсиониран вече, когато се записах в *INALCO** по български език и литера-

* Бел. ред.: INALCO (Institut National des Langues et Civilisation Orientales) – във Франция Национален институт за източни езици и цивилизация.

тура. Но се запознахме с него през 1992 и винаги ме е посрещал топло у тях. Той ме препоръча на Вера Мутафчиева, която също ми отвори широко вратите си. Тези запознанства бележат началото на едно дълбоко приятелство с двамата писатели, и хубаво сътрудничество чрез моите преводи на техни творби. За езика и за по-задълбочени познания по българска култура им дължа много. Това бяха и моите първи стъпки в писателските среди. А сега имам много близки и скъпи приятели сред по-младото поколение писатели, както и сред колегите си преводачи и преподаватели в НБУ и Софийския университет.

Имам чувството, че в България емоционалният, приятелският ми живот сега е по-интензивен, отколкото във Франция. За сметка на това в Париж се изразява по-скоро „рационалната“ ми част, което е нормално, тъй като, от една страна, тук съм получила своето образование, главно в престижния лицей „*Henri IV*“, където се подготвях за елитната *École Normale supérieure* с латински, старогръцки и френска литература. Тя е била за мене интересна и силна школа за интелектуална самовзискателност, интензивна работа (даже работомания), превод и здрави нерви въпреки всичко; усещането, че си самотна заради жестоката конкуренция между студентите, колебанията дали ще успееш и на каква цена, личните нещастия (тогава загубих една сестра, голяма драма и шок за цялото семейство). Но пък именно заради тази драма реших, че искам да свържа професионалния си живот с българския език, да не остане той само едно приятно хоби! И се записах в *INALCO*, където преподавам сега. От друга страна, защото след десет години, прекарани в София и в Будапеща, Париж е мястото, където мога да изпълня професионалната си „мисия“ най-добре. Имам нужда от тези две части на Европа и съм щастлива, че животът ми тече между две култури и страни.

Бидейки доцент по български език и литература, литературна преводачка, комбинирам три професионални занимания, на които държа много и ме удовлетворяват напълно. Обичам научната дейност, която те кара все повече да четеш, да учиш, да общуваш с колеги, да разменяш мнения и идеи, да обмисляш своята материя по нов начин. Обичам да преподавам и следя прогреса и интересите на студентите си, взаимното общуване, което обогатява и разширява гледните точки; обичам да превеждам един текст, тоест една индивидуална музика, и това ме прави щастлива.

Големият късмет на днешния двукултурен човек е, че с масовото и достъпно навлизане на новите технологии можем вече да се бъдем в течение, да обменяме лесно всякаква информация, да общуваме бързо, да участва-

ме в колоквиуми и научни конференции къде ли не, да следим какво става в дадена страна, в дадена литература и прочее.

За мое учудване (кога ли мина това време?), ето че превеждам от двайсет години. Започнах с „Луда трева“ от Йордан Радичков, а след това в зависимост от препоръките на приятели литератори (открих „Балада за Георг Хениг“ от Виктор Пасков благодарение на Цветан Тодоров, „Преди да се родя… и след това“ на Ивайло Петров, „Естествен роман“ на Георги Господинов), а и от собствените си четения продължих в тази насока. И досега някаква сила ме кара да превеждам текстове, чиято вътрешна музика ме вълнува така, че трябва я пресъздам на моя език. Превеждам с вдъхновение и наслада. После идват мъките: търсене на издателство, което трябва да убедя, че именно този или онзи текст непременно трябва да бъде издаден на френски. „Луда трева“ изчака близо 10 години в моето чекмедже; „Мисия Лондон“ лежа 4–5 години в компютъра ми. Не бях във Франция тогава и без личен контакт търсенето на издател се оказа значително по-трудно. Слава Богу, имаше по-щастливи случаи, както например с „Естествен роман“ и с „Майките“. За първия роман издателство *„Phebus“* се реши за две седмици, а вторият до такава степен впечатли Олимпия Верже от *„Editions des Syrtes“,* че тя се реши за два дни!

Понякога копнея за издателска поръчка, какъвто е случаят с английски, немски и други по-познати във Франция литератури. Но зная много добре, че всъщност така съм свободна: превеждам и предлагам текстовете, които ми носят удовлетворение. Как ще преведа добре нещо, което не ми се харесва?

Българският език ми върна стократно времето, енергията и любовта, които вложих в него. Не само ми даде професия, но и семейство. Съпругът ми е българин; понеже неговата работа е в България, непрекъснато пътуваме, особено той, между Париж и София. Имам три деца – двама синове и една дъщеричка. Е, не винаги ми е лесно с тях, но пък животът е твърде забавен, разнообразен и интересен. Много ми се искаше да имам точно три деца (нали бяхме три сестри в моето детство и беше хубаво); много ми се искаше да имам и дъщеря след момчетата. Радвам се, че това се сбъдна.

Сега, през 2006, констатирам с радост, че предстоящата интеграция на България в ЕС неминуемо се отразява във Франция. Малко повече се говори за България, интересът се усилва постепенно. А литературата и изкуството дават най-добрата представа за всяка страна, затова се радвам, че чрез дейността си мога да дам своя малък принос.

Не мога да се оплача, тъй като за тези 20 години съм превела близо 30 книги – от Алек Попов, Вера Мутафчиева, Виктор Пасков, Георги Господинов, Емилия Дворянова, Йордан Радичков, Йордан Йовков, Ивайло Петров, Кирил Кадийски, Севда Севан, Теодора Димова, Цветан Стоянов и други – и немалко статии, сценарии, пиеси. Сега превеждам на свой ред „Под игото“ за престижното издателство *„Fayard“* и една антология на българската поезия, съставена от Кирил Кадийски. Надявам се, като се възползвам от установените вече контакти и от по-високия интерес, предизвикан от предстоящата интеграция на България в ЕС, да имам още по-широко поле за действие. Напоследък съм се ориентирала към по-младите писатели поради две причини. Първо, защото при тях работата върху самия език е само по себе си едно голямо предизвикателство; второ, задето имах амбицията да покажа на френската публика, че тази литература не е само „екзотичноцвете“, но и дълбоко европейска, модерна. Ако съдя по отзвуците в печата, радвам се, че съм успяла. Радвам се и, че чрез моя превод книги като „Естествен роман“ и „Майките“ си пробиват път и в други страни.

Именно като „оръдие“ за по-лесно и широко пропагандиране на съвременните български писатели създадох един уеб сайт: „Български писатели“ (http://litbg.free.fr). Който цели да представи най-интересните за мене съвременни български писатели на издатели и на всекиго, който се интересува от тях. Докато бях в България, не можах да намеря средства за него от български институции, та в крайна сметка излезе на бял свят и се поддържа благодарение на Златко Енев, уеб дизайнера на сайта, и на всички приятели преводачи, които ми сътрудничат от любов към каузата, без пари, разбира се. Все пак не губя надежда, че един ден някаква институция ще помогне сайтът да просъществува и на английски, и на немски, и на испански, защо не и на руски, както и на български. (Имам предвид набирането на оригиналните текстове…) Радвам се, че сега сайтът съдържа информация за 26 писатели и събира усилията на десет преводачи. Посещаван е средно от 2500 души месечно от къде ли не. (Трийсетина страни: на първо място Франция, после САЩ, а на трето място ту Германия, ту България). Този успех ми внушава, че може би трябва да превърна сайта от „оръдие“ за разпространяване в малка „библиотека“ на съвременната българска литература…

Работата ми в *INALCO* е много интересна, бидейки свързана с преломно време. Първо, понеже сега преминаваме на европейската система на кредити със степените бакалавър, магистър, доктор – въведена в повечето френски, европейски (и български) университети. Тъй като отговарям

за магистратурата, предложена от нашия департамент (включващ 14 езика, а именно албански, босненски-сръбски-хърватски, български, естонски, новогръцки, македонски, полски, румънски, словашки, словенски, украински, унгарски, фински, чешки), работата по координирането и уеднаквяването на всички тези програми беше доста сложна, а сега предстои през октомври влизането в сила на тази нова система и практическата организация. Има и второ предизвикателство: бих се зарадвала много, ако успеем да увеличим броя на студентите по български език. Пак се надявам това да стане с интеграцията на България и увеличаването на професионалните перспективи, достатъчно атрактивни за френски и изобщо европейски студенти. Тази година например, имахме двама способни студенти, французин и германка, които иначе следват технически превод в прочутия университет за превод *ESIT*.

Като научен сътрудник редовно участвам в международни колоквиуми, където говоря за българската литература.

Тази година очаквам да излязат три мои труда: мултимедиен учебник (книжно тяло и интерактивен *DVD*), създаден в рамките на европейската програма *LINGUA*, с партнъорство между Нов български университет и *INALCO*, чиито авторки сме аз, Цветилена Кръстева от НБУ и Йонка Чуканова. Второ, история на превода във Франция и България; история на България, написана с историка професор Жорж Кастелан, който е автор на историческата част, а аз написах главите, посветени на история на българската литература. Трето, подготвям учебник, който да улесни изучаването и усвояване на българските глаголи от френскиговорящи. А в бъдеще имам много планове и идеи, свързани с разпространяването и на българския език, и на литературата му в родната ми страна.

Париж, май 2006 г.

Снимка: личен архив

Мария Калъчлъоглу

– Половината от живота ти е минал в Турция, където имаш име на известен скулптор. Къде е България в спомените ти?

– Най-ранният ми детски спомен е от балетната школа. Отидох да играя балет при известната Фео Мустакова. Това продължи докато не израснах като жираф и вече не бях подходяща за балет. Свирех и на пиано

при Мария Калчева. Бях на 5 години, когато изнесох два концерта в зала „Славейков“. Майка ми беше лекар, а баща ми – скулпторът Димитър Димов. Ателието му беше в „Червената къща“ на улица „Любен Каравелов“. Артистичният дух у мене, мисля, че идва изцяло от баща ми, човек силно емоционален и бохем по душа. Аз живеех при баба, защото родителите ми се разделиха и всеки имаше ново семейство. Баба всяка събота и неделя ме водеше на театър или на концерт. Отделяше ми много време.

Никой не си е представял обаче, че ще стана скулптор. Дори самата аз. Но човек не се учи на изкуство. То е заложено вътре в него. Или го има, или го няма, макар и образованието да е важно. Отрано съзнавах, че изкуството е мое призвание, макар да не знаех точно в каква посока ще ме отпрати съдбата. Но бях работлива, упорита, амбициозна. Пробвах от всичко – музика, танци, рисуване, моделиране. Обстоятелствата в живота ми бяха такива, че по-късно дори съм работила като манекен. Когато се омъжих и останах да живея в Турция, завърших специалност „Текстил“ в Художествената академия на Истанбул. Едва когато баща ми почина при катастрофа, продължих по неговия път. Всичко започна след един сън. Сънувах го, че ме моли да му занеса глина. Попитах го какво ще прави с нея, а той отговори, че ще има война и ще прави войници.

Взех парче глина и влязох в една църква. Несъзнателно почнах да правя от него фигурка, без да имам представа какво ще излезе от това. Срещнах Ставри Калинов, който дълги години е работил с баща ми, и го попитах дали ще мога да се занимавам със скулптура, след като уча текстил. Той отговори: „Че що да не можеш!“ Георги Чапкънов също се намеси в новото ми амплоа – той отля първата ми пластика от метал и възхитен възкликна: „Роди се нова скулпторка!“ Тази първа творба бе показана на „Шипка“ 6, а след това беше откупена от музей в Анкара.

– Какво представлява тя?

– Нещо много смешно. На пръв поглед – петел и кокошка. Но явно по някакъв начин се е намесило подсъзнанието, та при втори поглед се открива позата 69.

– Как те приеха турските арт среди?

– През 1988 пловдивският художник Сали Адемов направи живописна изложба в Истанбул и ме покани да покажа пластики заедно с неговите платна. Галеристката ме хареса и веднага ми предложи самостоятелна изложба. Взех да осъзнавам значението на странния сън и желанието на баща ми. В моя личен живот почна войната за доказване, а войници станаха моите скулптури. Въпреки че в Турция имаше добра интелигенция и сериозни колекционери, скулптурата там не беше на ниво и почти няма-

ше изяви. Първата ми изложба предизвика истински бум, възникна голям интерес и овации отвсякъде! Художествената критика излезе с прекрасни отзиви. Това ме накара да се почувствам като основател на малката пластика, та оттогава досега нося отговорност какви ще бъдат моите творчески послания в жанра. Чувствах се сякаш продавам на слепите огледала.

Вече съм осъществила 56 самостоятелни изложби. Участията в общите са над 200. Заедно с това отделям време и за живопис. В изкуството може да умееш много неща, но най-трудното е да намериш себе си и собствен стил. Един от най-известните турски критици Сезер Тансу, който за съжаление почина, написа в своя отзив, че приличам на магьосник, който прави фантастични фигури за племето си.

С течение на времето все повече осъзнавах, че не външната форма е важна, а вътрешното излъчване на самата творба. Тя трябва да носи живот. Цялата ми човешка енергия е вложена в моите произведения, може би затова всички пишат, че скулптурите на Мария Кълъчлъоглу имат дух.

– Сега животът ти изглежда като приказка. Турските медии постоянно проявяват интерес към тебе, но вероятно не винаги е било така.

– О, имала съм твърде тежки моменти. За да се стигне до една изложба, освен дух преди това трябва да се вложат и много средства. Сама трябваше да осигурявам парите. На 27 години, когато повечето модели приключват активната си кариера, аз тепърва почнах да се изявявам като манекен и фотомодел. Вярвах в това, което правя, пътят ми беше предначертан: съчетавах успешно различните си занимания, носех българските си дух, гордост и дисциплина. В творческия си път всичко съм правила сама. Мъжете, дори когато са богати, не обичат жените да правят успешна кариера. Аз не мога да протягам ръка и да чакам подаяния.

Дори наследство от родителите си нямам, та всичко съм започнала от нулата.

– Е, за добро наследство могат да се приемат и интересните семейни истории, все пак те са част от биографията ти.

– Да, интересни истории, като вземам предвид, че дядовците и прадядовците ми имат куп медали от Руско-турската освободителна война, но не по-малко са ордените и медалите, които са съхранили и турските ми съпрузи от техните дядовци. Понякога сме се шегували кой е бил по-храбър.

Майка ми е потомка на руски аристократи от Санкт Петербург. Един от нейните братя е Христо Парлапанов, завършил архитектура във Виена, построил половин София в началото на миналия век. Баща ми е чирпанлия от учителска фамилия. Родил се е по време на прожекция в киното на чичо си. За малко и аз да се родя в същото кино. Филмовата ми би-

ография приключи с участието в един филм, благодарение на ученическата ми любов Красимир Обретенов, който учеше във ВИТИЗ. Гриша Островски ме покани да уча в неговия клас, но се разминах с актьорската професия, защото се омъжих и заминах за Турция.

– Знак на съдбата ли беше „турската“ ти биография?

– Бях ученичка в 8-о училище и вървях всеки ден между училището и къщата ни на „Любен Каравелов“. Беше ме харесал архитектът на турското консулство. Направо му казах, че с турци не се занимавам. Той беше с десетина години по-голям и се оказа много интересен и привлекателен човек, защото така или иначе, като завърших училище, се омъжих точно за него. Разбира се, настана страшна семейна война. Майка ми цели две години не ми проговори, баща ми катастрофира и почина. В един момент реших, че бракът не стимулира артистичните ми изяви и се разведох.

Имах по-голяма подкрепа от втория си съпруг – архитект Кълъчлъоглу – името, с което получих популярност в Турция. За съжаление, той почина. Последният ми брак е с прочутия галерист Яхши Бараз и, ако трябва да се пошегувам с брака – обичам да бъда обичана. По принцип не харесвам младите мъже, у тях виждам само добра физика, красота и сексуалност. А за мене най-важна е работата. Тъй като сега и двама сме в една сфера, 24 часа непрекъснато живеем с изкуство, мисля, че това е най-доброто за мене. Той е един от най-големите колекционери, има триетажна галерия в Истанбул, изложбени салони в Париж и Ню Йорк. Яхши е човекът, който за първи път излага американски автори в Турция. В библиотеката му има над 20 хиляди тома книги за изкуство.

– Има ли нещо, което не си постигнала?

– Един от най-големите уроци на живота е да разбереш, че никой няма да направи живота по-съвършен. Трябва сам да участваш в него и да откриеш своето предназначение. Това е основното. Откакто рисувам и моделирам, животът ми сякаш преминава в явяване на изпити. Забранено ми е да се провалям. Когато тръгвам към ателието си, обзема ме лудо желание за работа. Просто съм въвлечена в някаква шизофрения, за да изразя всичко, което споделям в живота си чрез творчество. Набелязала съм си разни идеи наум, но страхът, че няма да успея, непрекъснато ме преследва. Страхотно е. Винаги търся различни пътища за идеите си. Всичко е един бял лист. Отварям или затварям този свят на неизвестното. Понякога имам чувство, че не мога да направя нито една чертичка. Като дете, което няма никаква сигурност, никакъв опит. Необяснимо чувство.

Идеите ми в живописта и скулптурата не се разминават, а се допълват. В живописта, разбира се, мога да вложа повече фантазия, там няма нуж-

да от равновесие. Можеш да замажеш нещо, което не ти хареса, да отидеш в други етажи на подсъзнанието. Да продължиш играта на цветовете. Когато пуснеш на свобода точно своята лудост и въображение, може да направиш нещо ново. Сякаш си говориш с неведоми сили, които те ръководят, избират пътищата, по които да вървиш.

– В пластиките от метал се намесва активно и леярът. Той е човекът, който придава завършеност на формата. Как откриваш кой е най-близко до идеята ти?

– Ами и той трябва да е малко луд, няма друг изход. Започва паралелно мислене, гледаме в една посока. Докато се получи хармония. Трудно е да откриеш точния човек, но има добри майстори и тук в България, и в Турция.

Всеки има свои личностни проблеми. Трудно се навлиза в космоса на човека, който няма нищо общо с реалния свят. Това, което правя, е много вредна работа: в леярната непрекъснато се опушваш. Всичкият дим ти минава през дробовете. Един скулптор трябва да присъства и в този процес. Работи се със сярна киселина. Вредно е не само за дробовете, но и за косите, за зъбите, за нервите. Сякаш, за да се доближиш до безсмъртието, се доближаваш все повече към смъртта.

– Имала ли си някога скъпо платена творба?

– Не, чак такава нямам. Първата галеристка, с която започнах да работя, ми каза, че човек трябва да бъде умерен във финансовите си изисквания. Цената следва да се дели на три – за материала, за работата и за галерията. Но не съм чак гений, та да искам космически цени и да работя само за избраници. Трябва да си наясно, че последната стока, която човек купува, е произведение на изкуството. Колекционерите са малък процент хора. Но те имат нюх за интересните творци и започват да следят всяка тяхна работа. Правила съм изложби не само в Истанбул. Излагала съм в Германия, Испания, Ню Йорк.

Работя като луда повече от 15 години. Ако Господ даде, ще продължа. Но не може да се мисли, че ще покориш големите световни столици. Може ли да бъде аплодиран един турски творец по света? Според мене, не може. От 400 години Европа развива своето изкуство, преживява Ренесанс и що ли не по-късно. За 20–30 години никой не може да настигне трупаното с векове.

Да, откриват се множество изложби. Но то е някаква капка в морето. Взимаш си кошничката и се връщаш обратно откъдето си излязъл. Защото навън се сблъскваш с цели системи, в които територията е пазена много добре. Ню Йорк си има своето изкуство, което се развива изключител-

но бързо по своите си закони. Американците вече нямат оня комплекс от Европа като люлка на културата. Напротив, смятат Европа за твърде остаряла.

Затова удовлетворението на твореца, в който и край на света да се намира, е в търсенето на истината и красотата, породени от неспокойствието на духа. Това е дълъг, дълъг маратон. Заради моето творчество забравям себе си. Усещам сякаш се отваря някакъв канал, който ме свързва с божественото, а оттам се появява и оня божествен полъх, основа за самото произведение. Да не го доловиш е истинско страдание.

В първата ми изложба имаше едва ли не само дяволи. Сякаш живеех с тях. Все едно ме бяха наобиколили, но в друга ситуация се превръщаха в ангели. Това е животът: всичко съществува на тази земя едновременно в съзнание и в подсъзнание. Истинската работа на твореца не е да копира природата, а да вдъхва живот на нещата, които самата вселена не е успяла да завърши. Според мен това е и целта на изкуството: да довърши недовършеното.

В началото имах други идеи за живота. Може би трудностите са необходими, за да научи човек как да ги преодолява и да се реализира подобре. Но идва един момент, когато вече си готов, вече имаш нужда от простор и хоризонти, за да опиташ всички възможности, които ти дава професията.

С течение на времето откривам, че истинските ценители и страстни колекционери също имат усет за духовното. Те разбират кой може да бъде истински участник във феноменалния маратон на изкуството. Никой няма да вложи парите си в човек, който е просто талантлив. Трябва да погледнем истината в очите: културният живот е движен от парите. Всеки влага своите пари там, където усеща енергия, дето го привлича. Може би някой иска то да бъде в определени граници, да го подтисне с изискванията си, но изкуството е необяснимо и за него няма граници.

– Защо все още не си направила изложба в България?

– Трябва да кажа, че съм щастливка, защото имам две страни – България и Турция. Преди години направих бюст на Кемал Ататюрк за турското консулство на булевард „Васил Левски“. Самата сграда е на мястото на къщата, в която е живял прочутият политик като военен аташе в София.

Бих направила и цяла една изложба малка пластика, но когато усетя по-ведра атмосфера. Не че не можем да спретнем купон. Да, ще го направим. Но ще виждам наоколо хаос. Може би цял свят става хаос, а аз не обичам хаоса. Той сякаш те тегли в някаква черна дупка. А за да продължаваш да се развиваш, трябва да бъдеш в хармония със света. За момен-

та в България има прекалено много озлобление. Не се знае кога хората ще се отърсят от това чувство. Както се казва, никой не е пророк в собствения си град. Но аз се гордея със страната, в която съм родена. Тя ми е дала дисциплина и непреклонен дух. Като скулптор в ателието си се чувствам независима от целия свят и създавам творбите си сякаш по божествените закони. Никога няма да бъда почитател на „златния телец“, макар целият свят да се е комерсиализирал твърде много. В битието си се измъчваме от смехотворни страсти и амбиции. Само изкуството ще ни покаже величието на вселената, ще ни открие истината, че хората са свързани един с друг и не можем да съществуваме, без да се обичаме. Останалото е саморазрушение.

Изпълнена съм с толкова много идеи, че започвам да се страхувам дали ще ми стигне времето да ги осъществя.

Интервюто взе Галина Рулева
Истанбул – София, юни 2006 г.

Снимка: личен архив

Милена Савова

– Смяташ ли, че животът ти е разделен по някакъв начин на две половини и защо е така?

– Неминуемо, когато човек смени страната си, за да заживее постоянно в друга, това е разделителна линия. Мисля, че отчасти имах професионално късмет, защото не се наложи да сменям попрището си, когато дойдох тук. Бях поканена да преподавам, само за лятна сесия отначало, в Колежа в Статън Айланд, който е част от *City University of New York,* а

след това ми предложиха да остана за още един-два семестъра. Така тръгнаха нещата малко по малко. Нямах намерение да емигрирам и не се смятам за икономическа емигрантка, но от самото начало на кариерата си смятах, че всеки принос в науката е принос към световната наука, а не към локалната.

Исках да се състезавам, да бъда в голямото състезание. Пет години останах в Статън Айланд, след което видях обява в „Ню Йорк таймс“ за мястото на директор на катедрата по чужди езици и превод в Нюйоркския университет. И се явих. Смятах, че имам добър шанс, защото по образование и по практика съм се занимавала и с чуждоезиково преподаване, и с превод, както с теория на превода, така и на практика. От Статън Айланд бях придобила и административен опит. Вече десет години съм там.

След като дойдох в Нюйоркския университет, от мене не се очакваше да правя наука, така че се откъснах от научната работа. Надявах се, че ще мога и двете да балансирам, но е много трудно, защото работата ми е много напрегната. Отвреме-навреме пиша нещо, но не така активно. Иначе горе-долу професионалният ми живот се е развивал в една линия.

– Нека да започнем от историята на твоя живот – Варна, семейната ти среда, приятелите ти, учителите, първите големи открития.

– Много научих от родителите си. Те ми дадоха много, имах късмет, вероятно и много обич получих вкъщи. Баща ми беше строителен инженер, завършил в Германия, майка ми беше домакиня докато растяхме и след това започна да работи във фотоклуба във Варна. Започна да се занимава с кино и фото. След напускането на Клуба беше председател на Филхармоничното общество във Варна на доброволни начала. Тя беше много активен човек. Вкъщи много се говореше за чужди езици и това вероятно се отрази върху моя избор да поискам да стана лингвист. И то точно лингвист, не просто филолог. Баща ми говореше френски и немски, майка ми знаеше малко френски, но нейната майка беше следвала в Брюксел, откъдето хлуеше също силно влияние. И в двата рода мнозина бяха следвали в чужбина. Майка ми беше изключение поради войната и семейни обстоятелства. Но тя рисуваше чудесно. Аз почнах да уча френски на четиригодишна възраст, така и не го научих както трябва. Имахме много речници, енциклопедии и, ако нещо не знаех, винаги отговорът беше: „Провери го в енциклопедията.“ Енциклопедиите бяха на френски („Ларус“), имахме и немска. Когато излезе *Большая советская энциклопедия*, купена беше и тя, разбира се. Баща ми обичаше да чете чужди енциклопедии, след това и българската. Критично четеше, защото като по-

възрастен беше и свидетел на много събития. Обичахме да сравняваме думи от различни езици, етимология.

– Кои според теб са най-важните влияния и формиращи личности, които определиха професионалния ти избор в онези години?

– Имала съм една леля, на баща ми сестра, която е починала млада и аз не я познавам. Била завършила германистика в Цюрихския университет и след това музика в Италия. Нейните книги бяха на нашия таван, те бяха книги главно на френски, немски и по-малко на италиански. Сред тях имаше и куп речници и граматики, някои от които се оказаха много ценни впоследствие. Аз обичах да се ровя сред тези книги и мисля, че това имаше влияние върху доста ранното ми решение да се насоча към лингвистиката. На шестнайсет години знаех, че искам да бъда лингвист. Не желаех непременно да мина по пътя на филологията, но в България нямаше друг вариант, нямаше възможност да се следва само езикознание. Но още от първи курс на следването си много се интересувах специално от езикознание.

– Кое беше най-доброто, което ти се случи в Софийския университет като професионална среда и преподаватели, които имаше там?

– Едно от нещата се оказа, че бях в английска филология, а не в друга, защото според мене получихме отлично образование. Там повече се обръщаше внимание на съвременното езикознание, съвременните теории, Чомски и прочее, докато колеги от другите специалности сякаш нямаха такъв достъп. Академик Владимир Георгиев и съпругата му Магдалена, също бяха езиковеди-русисти, близки на семейството ни; той беше съученик и приятел с баща ми. Прекарвах доста време у тях като студентка; той имаше огромна библиотека, до която имах пълен достъп. Помощта не беше толкова в някакъв конкретен смисъл, но попаднах в една среда, където постоянно се говореше за езикознание, на най-различни теми и, мисля, че това много ме обогати.

– Имаш ли някакъв спомен от пречки, препятствия в професионалния си път като студентка и като аспирантка? Как преживя "чистката" през 1975 в Катедрата по английска филология?

– Някои от препятствията бяха чисто мои проблеми, психологически и други. По време на чистката през 1975, аз току-що си бях започнала аспирантурата. Всички в Катедрата бяха разтърсени, това се отрази зле на младите аспиранти като мене. През септември 1975 съвсем внезапно професор Жана Молхова, която дотогава беше ръководител на Катедрата, бе свалена от длъжност, а редица професори и преподаватели бяха или пенсионирани, или изключени от Университета. Беше им забранено да

преподават на студенти: професор Минков, доцент Мария Ранкова. Андрей Данчев, впоследствие професор, бе изпратен да преподава в ИЧС английски на българи, заминаващи за чужбина, а всъщност неговата специалност беше историческа граматика. Така че Катедрата изведнъж обедня с голям брой качествени специалисти. Въпреки многото събрания, протести и опити за ревизия на това решение по най-различни канали, нищо не бе постигнато.

– Кой инсинуира тази разправа с преподавателите, политическо ли беше решението? Какъв точно бе поводът да избухне тази разправа?

– Доколкото зная, конкретен повод нямаше. То бе определено политическо решение и дойде от доста високо място. Всъщност ние никога не получихме обяснения за причината.

– Това промени ли насоката и скоростта на твоята собствена кариера?

– Да, това се отрази силно, психически беше тежък период за цялата катедра в продължение на години. На две от аспирантките от моето поколение им беше забранено да продължат с аспирантурите си. Които останахме, ни се наложи да започнем да преподаваме по-рано отколкото иначе бихме; на хонорар, разбира се, защото Катедрата имаше нужда от кадри. Едва си бях завършила първите три години, когато се обяви конкурс за асистент по теория и практика на превода. Това беше новосформиран профил в нашата катедра, та реших да се явя, защото не бях сигурна, че по-късно ще има място по лингвистика, когато бъда готова с дисертацията. И спечелих конкурса, защото, доколкото разбрах, трябваше някой, който има основа по лингвистика, да има и практически опит в превода, а аз ги имах: превеждах на хонорар и писмено, и устно вече няколко години. Когато започнах, наложи се да навляза в сравнително нова специалност доста по-дълбоко – в теорията и практиката на превода – и да подготвям часове, които бяха нови за мене. Това за известно време прекъсна работата ми по дисертацията. Когато залегнах да я пиша сериозно и я завърших, направих го за доста кратък период. Защитих през 1987, май, а през август заминах с Фулбрайтова стипендия в Калифорнийския университет в Бъркли.

Беше всъщност много важен период и в лично, и в професионално отношение, защото майка ми почина точно две седмици след защитата ми. Тя беше в болница преди това, а аз трябваше да я напусна, за да отида в София и защитя. Върнах се във Варна, а две седмици по-късно тя почина.

– Какво ти донесе онази първа специализация в чужбина? И то в Бъркли, който, както знаем, е един от най-големите центрове на хуманитарните науки в Америка.

– Не беше всъщност първата ми специализация в чужбина; бях специализирала в Дания преди това. По голяма случайност получих стипендия да уча датски в Дания. Но то, разбира се, беше съвсем друго нещо. А годината в Бъркли всъщност промени живота ми изцяло и може би е най-хубавата година в живота ми досега. Най-много ме изненада от самото начало огромното уважение, което изпитват към учените там. В мига, когато най-обикновени хора чуеха, че съм кандидат на науките (доктор се казва там), почваха да се отнасят с респект към мене, дори ако си търсех квартира – в най-ежедневни ситуации. Може би няма друг град из САЩ, дето в такава степен да живее със, за, чрез своя университет. Бъркли е сравнително малък град, но жителите му са малко или повече свързани с университета. Там дори сервитьорите в ресторантите имат *Ph D* (докторска степен).

– Какви бяха областите, в които натрупа знания и опит в Бъркли?

– Понеже не се налагаше да преподавам – моята стипендия беше само за научни проучвания – имах пълната свобода да посещавам занятия, лекции на световноизвестни лингвисти като Джордж Лейкоф, Чарлз Филмор, Робин Лейкоф и други. Професор Филмор ми беше научен ръководител. Катедрата по лингвистика в Бъркли е една от най-добрите в света. Отвориха ми се очите, че в лингвистиката се правят много нови неща, за които не знаех; вече бяха започнали да правят например когнитивна лингвистика. Не знаех особено и за лингвистичната прагматика, силно развита в Бъркли, и се залових с нея. Имаше и други течения в езикознанието, които не познавах. Освен това ми се изясниха много по-добре „битките в езикознанието“, конфликтите между Чомски и Джордж Лейкоф и пътят, по който се е получило разцепление в съвременното езикознание от Чомски насам.

– В персонален план как се почувства в Америка и в тази среда?

– В личен план в Бъркли се чувствах удобно, макар че да си създадам контакти съвсем не беше лесно, защото всички живеят динамично, та нямат време за неща, които не са пряко свързани с интересите им. Първо осъществих някои лични контакти извън университета. Обратът в университета пък настъпи, когато изнесох един семинар върху работата, която вършех, някъде през март. Малко късно дойде това през годината, но всяко нещо отнема време. Тогава хора от катедрата се заинтересуваха от моята работа и дори започнах едно партньорство с Ив Суитсър, която тогава беше младши преподавател, но сега е вече професор. В резултат на това през 1989 година тя спечели „Фулбрайт“ и дойде в България за един семестър; работихме заедно по една тема. Завързах и други професионални и лични приятелства, които продължават досега.

Пряк резултат от престоя ми в Бъркли е и сегашното ми пребиваване в Щатите. Благодарение на една моя приятелка, която от Бъркли се премести в Ню Йорк, получих покана да преподавам в лятна сесия в Колежа в Статън Айланд през 1991.

– По какъв начин свърза с България опита, който натрупа в Бъркли? Какви бяха твоите намерения след приключването на тази първа голяма специализация на Запад?

– В Бъркли бях много ентусиазирана, та мислех, че може да пренеса в България наученото и да тласнем българската англицистика и езикознанието в друга посока. Като се върнах, не се получи съвсем така.

– Каква беше причината според теб?

– В България моите колеги се интересуваха също от когнитивна лингвистика, но в по-друг план. Всеки си имаше някаква сфера на интерес. Но аз всъщност имах възможност да приложа в класната стая това, което съм научила, защото взех да водя курс по когнитивна лингвистика в рамките на новосформираните специализации. Тогава Софийският университет правеше реформа на учебните програми, в английска филология имахме специализации, ала аз за съжаление не можах да довърша поетия курс поради повторното си идване в Щатите. Върнах се през лятото на 1988-а, когато вече политическото положение в страната ни почваше да се променя, а мнозина от Университета активно се включихме. Моят личен интерес беше академичната реформа. В рамките на година-година и половина разбрах, че тя няма да стане толкова бързо, колкото ми се искаше и започнах да си мисля за грантове (стипендии), да прекарвам по няколко месеца в чужбина по библиотеки, а през останалото време да преподавам в София. Но получих покана през пролетта на 1991 да чета на лятна сесия в Колежа на Статън Айланд в Ню Йорк сити. Дойдох в САЩ с намерение да прекарам само два месеца през лятото, но тук пък директорът на интензивната програма за изучаване на английски напусна. Той беше поляк по произход. На него му беше интересно да се върне в Полша и да види що става и да помогне там за повишаване на квалификацията на учителите по английски. Той получи грант и напусна. На мене предложиха да изпълнявам длъжността директор докато намерят друг. Това беше възможност да си удължа престоя, без да се притеснявам финансово; приех тази покана за срок от една година. След това ми предложиха да остана още, да преподавам и в английската катедра, и в интензивната програма. По също време Източна Европа беше начело на дневния ред, имаше много грантове. В Колежа се сформира работна група по Източна Европа от преподаватели, които се интересуваха да научат повече. Сбирки се пра-

веха и бяха канени специалисти. Посланик Огнян Пишев* също беше сред тях.

Оттам почнахме работа по един грант с Фулбрайтова стипендия: да изпратим една група преподаватели и учители по социални науки от гимназиите в Статън Айланд на пътуване с учебна цел из Източна Европа за пет седмици. Работата по този грант беше доста тежка, аз свърших част от нея, бях в екип, стана ми много интересно. Някак си продължавах по линия на интелектуално обогатяване, която не ми се искаше да прекъсна. Макар че абсолютно нищо не беше сигурно нито в служебно отношение, нито в имиграционно, реших аз да поема риск, за да видя докъде ще доведе всичко това. Наложи се да подам оставка от Английската катедра в София, което също беше голям риск.

– Искам да те върна за малко обратно. Голямата политическа промяна не доведе до очакваните от тебе академични реформи и това определи твоето по-нататъшно професионално развитие и оставането ти в Америка, така ли?

– Трудно е да се каже, защото, ако тук не ме бяха поканили да остана повече, нямаше да рискувам да остана като емигрант, който тепърва ще си търси работа. А професионалната реализация за мене беше много важна. Аз държах на професията си, но не като емигрант с каква да е работа. Обаче всъщност имах голям късмет.

– Промените в България доведоха до възможността да излезеш отново и да пътуваш по света.

– Безспорно, да.

– Вече падна и безумното определение „невъзвращенец“, политически емигрант и прочее, тоест ти беше вече по-свободна да пътуваш и да разполагаш със собствения си професионален живот.

– Абсолютно. Не бих приела да бъда невъзвращенка. Съзнанието, че човек може да си отиде и да дойде пак тук, щом си поиска, беше много приятно. Тук нищо не беше ни гарантирано, но успяхме: получихме Фулбрайтовия грант. След това започна по-голямата работа: трябваше да организираме обмена и той да бъде професионално наситен, за да се оправдаят пътуването ни и да постигнем целите си. Ан Хелм беше ръководител на проекта, а аз бях вторият човек по него. В крайна сметка успяхме – през 1993 за пет седмици заведохме тринайсет души в Чехия, Полша и България. Половината група отиде в Чехия за три седмици, другата по-

* Бел. ред.: Огнян Пишев е посланик на България в САЩ между 1991 и 1995 г.

ловина отиде в Полша за три седмици и двете се срещнаха в България, където аз ги чаках. Половин месец обикаляхме България с професионална цел. Оказа се един изключително успешен проект. Освен това моделът бе доста необичаен – да се посетят няколко страни, да се раздели групата и така нататък. Впоследствие „Фулбрайт“ използва същия модел за други проекти, за други колежи, които искаха да правят групови проучвателни набези из чужбина. Той и досега се използва, но ние бяхме първите.

– Това беше работата ти извън университетските занимания в Колежа в Статън Айланд. След това какво се случи и как промени по-нататък професионалната си кариера?

– Това не беше извън университетските ми занимания, защото ме назначиха именно на административна работа. След приключване на проекта продължих административната си работа и натрупах опит в развитието на програми, обучение в чужбина, писане на грантове. Без това сегагашната ми работа нямаше да бъде възможна. За пет години в Статън Айланд аз преподавах в английската катедра лингвистика и водех курсове по писане, преподавах в интензивната английска програма и вършех административна работа. Когато през 1996 видях обявата в „Ню Йорк таймс“ за директор на програмите по чужди езици и превод в Нюйоркския университет, реших, че имам нужния опит и си подадох документите. В крайна сметка спечелих и този конкурс и ме назначиха. Вече десет години съм на същата работа.

– Това съвсем не е малко постижение за човек, който идва от друга школа, от друга страна, който няма връзки и постижения за напредък. Мислиш ли, че ежедневното доказване на професионалните ти качества в Америка беше най-тежкото, с което трябва да се справиш?

– Това, че спечелих конкурса, се дължеше на моята квалификация, която аз винаги отдавам и на образованието, получено в София, в Английската катедра. Освен това имах шанса, че хората, които ме избраха, бяха отворени към международен опит, не бяха с капаци. Ръководителят, Бил Чипола, търсеше хора с международен опит. Разбира се, чувствах, че трябва да се доказвам. Поех доста голяма отговорност, защото става дума за огромна катедра със 140 преподаватели. Ние преподаваме двайсет и шест езика, имаме програми по писмен и устен превод на шест езика, и тестове за измерване на владеенето на чужд език (които са отворени за всички) на над петдесет езика. Трябваше да поема всичко това. По отношение на професионалната подготовка всъщност се оказа твърде лесно.

И многократно съм си мислила как методиката на преподаване на чужд език, която като предмет никак не обичах в Софийския университет, ми помогна извънредно много тук. Оказва се, че съм много по-добре подготвена от американците. Общо взето, в американските университети не се преподава методика на чуждоезиковото обучение и не се прави учебна практика, както при нас. Само в много, много специализирани програми, които са рядкост в страната, се прави нещо подобно. Така че всъщност голяма част от хората, които преподават чужди езици тук, започват да преподават без специализирана педагогическа и методическа подготовка. Аз се сблъсквам с това почти всеки ден при назначаването на преподаватели. От друга страна фактът, че не съм американка ми помогна в общуването с преподаватели от моята катедра, защото около 90 на сто не са родени в Америка, били са обучени по други образователни традиции. Имаме хора от цял свят – от Латинска Америка до Китай и до Африка. Някои са от други поколения, израснали са при по-традиционни системи, не всички имат професионална методическа подготовка. Това, че не съм родена в Америка, в много отношения ме поставя на равни начала с тях и е мост – психологически и културен – между тях и мен. От самото начало добре се сработих с преподавателите, сериозно предизвикателство, защото моят предшественик не е имал добри отношения с тях, въпреки че и той не е бил американец.

– Не е лесно да имаш добри отношения със сто и четирийсет човека, на които си шеф.

– По-големите трудности бяха в работата ми с моите подчинени от административния и помощен персонал. Струва ми се, че задето съм жена; първата жена, която ръководи Катедрата в почти шейсетгодишната ѝ история. След неприятния опит с моя предшественик те са мислели, че ще водя нещата по-леко. А се оказах твърда и това ги стресна. Първите две-три години бяха трудни, в борба с подчинени, които имаха други очаквания как трябва да си върша работата.

– Била си в правото си да уволниш персонал, който не работи по твоите изисквания.

– Уволненията са много трудни, понякога направо невъзможни, освен ако лицето не направи някакво грубо нарушение, драстично, така че уволнението да бъде неминуема стъпка. Ако човек обаче иска да уволни някого, трябва да записва и да документира най-малкото провинение като закъснения за работа или нещо такова. Кой с моята заетост може да се занимава с такива работи? Би трябвало да прекарвам целия си ден да гледам като полицай кой какво прави.

– Университетът на Ню Йорк е частен. А въпреки всичко това казваш, че административният персонал и преподавателите са изключително защитени в своите права, така ли е?

– Нюйоркският университет, в който съм сега, за разлика от *City University of New York*, щатски и градски, е частен. Той има общо 35 000 студенти и е най-големият частен университет в страната. Независимо от това, персоналът има доста права. Първо, те носят американската демократична традиция за работното място, което е хубаво, аз също съм за широко обсъждане. Повечето винаги обогатяват идеите и може да допринесат с интересни виждания. Но в крайна сметка директорът е този, който взима решенията. Имаше определени решения от моя страна, естествено в рамките на законното, които не се харесаха на персонала. Помощният персонал в нашия университет е организиран в профсъюз, администраторите не са. Моят помощен персонал не приемаше някои мои решения и някои от правилата, които държах да се спазват. Започна да се оплаква на профсъюзите, от което произлезе дълга поредица срещи както с лицата от моя офис, така и с представителите на профсъюза, и на „Личен състав“. Това са преживявания, довеждащи до стрес. Те не водят непременно до радикални промени, обаче е начин персоналът да бъде чут и от мене се очаква да направя промени. Ако се движа в рамките на приетото и законното, не съм длъжна да правя промени. Разбира се, те могат да ми скъсят живота, както се казва. Общо взето, в Америка процедурата е подчертано важно понятие, навсякъде трябва да има процес на отвореност, на справедливост, който трябва да се следва. Не очаквах, че ще се стигне до сблъсък на равнище профсъюзи, беше доста шокиращо за мене. Имаше неща, по които не можех да отстъпя, бях права и напълно в правото си да имам известни изисквания към подчинените си. В крайна сметка след две-три години тези хора напуснаха, та аз можех вече да назнача други, на които да обясня правилата от самото начало.

– Какво би казала за сегашната ти връзка с България и за моста, който никога не си изгаряла – с приятели, семейство, колеги?

– Мостът си съществува. Опитвам се да се връщам всяка година, но не мога да прекарвам дълго време там. Максимумът е три седмици и съм винаги раздвоена между Варна и София. В последните няколко години по семейни причини се наложи повече време да прекарвам във Варна, от което моите приятели и колеги в София не са доволни. Опитвам се да поддържам всички връзки. Неминуемо обаче съзнанието се променя и човек почва да гледа по-различно. Въпреки че зная конкретните събития в България, следя ги и се интересувам от политическия живот, не съм ви-

наги на една вълна с моите приятели. Не мога да кажа кой прав, кой крив, защото, бидейки далече, нямам ежедневния опит и преживявания, през които те минават; не винаги мога да оценя събитията най-правилно. Освен това, като цяло, струва ми се, че промените в България, са невероятни. Не зная дали хората в България могат да ги оценят, но аз, връщайки се всяка година, установявам, че има все повече новости, главно положителни.

– Каква е промяната вътре в теб?

– Като цяло американската култура е по-толерантна, не е толкова конфронтативна. Българската култура е по-конфронтативна и в личните отношения, и в политиката, и в обществения живот. Струва ми се, че съм възприела този по-толерантен подход, нямам интензивно желание да споря, каквото дори самата аз имах по-рано и каквото забелязвам в България. Има спорове и конфронтации, които ми се виждат безсмислени. Ако аз съм въвлечена в такава ситуация, готова съм да пусна нещата да минат покрай мен.

– Разбирам, че ти не само харесваш и обичаш, но обитаваш, работиш и обожаваш Ню Йорк. Какво е този град за тебе?

– Обичам Ню Йорк, определено. Не бих казала, че се чувствам американка, но се чувствам нюйоркчанка. Още когато отивах да следвам в София, един от разговорите, който се водеше около мене, беше за „първи в малкия град или последен в големия град“. На английски поговорката е „малката риба в голямата локва или голямата риба в малката локва“. Някак си винаги заемах позицията на „каквато и да е риба в голямата локва“. Общо взето, попаднах в най-голямата локва, оттук вече по-голяма няма. Какъв размер риба съм всъщност няма значение, защото работата ми е интересна.

– Щом се чувстваш като риба във вода…

– Ню Йорк е много интензивен град, „градът, който никога не спи“. Аз живея в Гринич Вилидж, където в дванайсет часа през нощта има повече движение отколкото в дванайсет на обяд. Отчасти човек си плаща за това, плаща с нерви, плаща с главоболия понякога, но от друга страна, ако на човека му допада този ритъм, той опиянява.

– Съжаляваш ли за нещо в живота си, ако можеше да го повториш, какво би изменила?

– Бих си написала дисертацията по-рано, макар че нямаше вероятно да стане толкова добра, колкото стана, но щеше да бъде по-добре за мене. Освен това, когато започнах административна работа, която в стриктен план не изисква от мене да произвеждам наука, мислех си, че ще мога и

да пиша, и да правя наука. То обаче се оказа много трудно; работя най-малко по десет часа на ден, включително понякога събота и неделя. Успявам да изнасям доклади на конференции, най-малко около моята програма – не винаги научни. Та едно, което ми се иска да можех да свърша, е да продължа повече с наука, понеже тя винаги ми е било най-интересното. От друга страна обаче, удовлетворително е, че се занимавам с развиване на много нови програми на световно ниво, което също си е много интересно. Е, ако имаше повече часове в денонощието, щеше да е по-добре.

– Гласуваш ли тук на българските избори? Ако искаш отговаряй, ако искаш – не.

– Гласувала съм само един или два пъти. Напоследък, всякога като има избори, до последния момент мисля да отида ли или не, но ми липсва чувството, че имам достатъчно информация, за да направя добър избор. Затова напоследък не съм гласувала.

– Много честен отговор. Благодаря ти.

Интервюто взе Евелина Келбечева
Ню Йорк, 10–11 юни 2006 г.

Снимка: личен архив

Милка Диманова

КРАТЪК РАЗКАЗ ЗА МОЯ ЖИВОТ

Родена съм в китното, някога най-голямо село в България Сухиндол, вече град (с най-многото магарета, казва зет ми). Израснах в стара къща, строена през турско – голямо мазе, над което етаж, състоящ се от пруст, тераса, ашва (кухня), с баджа (камина) и до нея – голяма соба.

Татко ми Тодор и майка Велика, отрудени селяни, се грижеха за семейството – баба Станка, кака ми Димка, шест години по-голяма от мене, моя милост и малката ми сестричка Розета. Стотях декара земя ангажираше родителите ми ежедневно. Те ставаха преди слънце, нас ни събуждаха

по-късно и отивахме с тях на работа. Качвахме се в колата, теглена от двата ни големи вола. С Розета лягахме в колата – тя, увита в майкиния кожух, аз – в татковия. Гушкахме се, пеехме и гледахме звездите до зазоряване. От малки се научихме на труд. Понякога ни омръзваше да работим – искахме да си играем, но майка ни казваше: „Гайлет, гайлет, хайде още малко и ще ви пусна да пасете воловете на хайляка до студения кладенец.“ Отивахме с радост. Полягахме под шипков храст; аз обичах танца на облаците, съзерцавах птици и буболечки. И се чудех на всичкото разнообразие на света около нас.

Бях с богато въображение и жажда да зная. Откривах света сама. Забравях се в съзерцание, наблюдавайки далечината. Красотата ме вълнуваше във всички разновидности. Обичах да заставам пред малката витрина на единствената книжарница в селото и да разглеждам нещата зад нея. И особено ме вълнуваше човечето-кукла, което си движеше главата нагоре-надолу. Ако имах левче, влизах и си купувах нещо. Добрият Марин, книжарят, ми даваше картинка – чудесни гланцирани картинки със сюжети от приказки. Тези ми прибежки до витрината бяха след училище. Ако не се насочвах към книжарницата, обичах да скитам и да откривам нови улици в селото. Имах обичай да ходя на гости. На нашата улица знаех във всяка къща какво има – у всички съседи. Знаех и с какво ще ме почерпят. Майка ми не одобряваше моите визити и все ми казваше: „Който ходи из село, остава без чело.“ Не разбирах какво значи това, но научих, че на празника Игнажден хората не обичаха аз да им ходя на гости първа, защото кокошките им щели да се губят из съседните дворове.

Изминаха училищните години, в които най-хубавото ми време беше да ходя на кино. Не разполагах с пари. Баба Станка имаше винаги, защото получаваше пенсия за убития си във войните син – та понякога ми даваше. Аз исках от нея: „Бабо, дай ми три лева за кино!“ – „Бабици да те вземат! Махай се!“ – „Бабо, ще продам яйцата“ (И ги продавах на учителката, която беше наша съседка.) Та, чрез киното се запознах с Америка. Имах си и една книжка – „Отвъд сините планини“, която обичах да чета.

А сини планини виждах от покрива на старата ни къща, на който се качвах по ствола на една зарзала. Къщата имаше великолепен комин от червени тухли, с плоча отгоре. Там обичах да сядам с котката в скута или с книжката „Отвъд сините планини“. Оттам се виждаха върховете на Стара планина в синьо. Тези планини останаха мечтата ми завинаги – какво ли има зад тях?

По ирония на съдбата за завършване на гимназия наградата ми беше отиване на мострен панаир в Пловдив, заедно с приятелката ми от детст-

вото Паунка. Във влака ме хареса една лелка с бохчичка. Отвори бохчичката, извади снимки и каза: „Това е Джимо, племенник мой и син на моята сестра в Америка. Иска българка за жена – ето ти адреса, пиши му!“ Ах, Америка, моите сини планини!

Разменихме три писма. На третото Джими поиска ръката ми от татко. Да, ама не! Кой ще каже какво да се направи. Джими не е бил войник в България през Втората световна война и не го пускаха в България, не можеше да дойде. Получих сертификат-покана да отида. Подадох документите и снимки за паспорт – отказаха ми. И така, в Щатите ме чакаха за Великден, за Коледа – седем години. Как ще изпусне България една детска учителка? Нали ще изкаже как се сади пипер. От Американското консулство получих писмо, че законът за годениците е до края на 49-а година. Нищо не излезе. Джими писа, че не може да ме чака повече; и да пазя пръстена, който ми е подарил – за спомен. И се ожени. Майка му ми писа тринайсет години – как е мечтала тази женица за българска снаха поне на един от четритях си сина.

С добрия ми Диманко ходихме на екскурзия в Щатите. Исках много да видя градчето и къщата, където съм щяла да живея. Отидохме в една чудна котловина – цялата пролетно зелена, обградена от снежни върхове. Не отидохме до къщата, но посетихме гробищата, където почиваха бащата Димо, майката Богдана и тримата им сина. Беше жив само Джими, който живееше в Солт Лейк Сити (**Мъжки глас прекъсва: „Не, в едно малко градче, точно под баира“**), а синът му, с когото се бяхме запознали по телефона – в селище близо до този град. Синът му ни покани на гости. Отидохме и се запознахме. Той и семейството ми ме знаеха като „Мили от България“, даже имаха мои снимки. Джими-младши, синът на Джими, имаше четири деца. Там бяха две от дъщерите му, едната вече годеница. Аз извадих пръстена от дядо ѝ и ѝ го дадох с най-добри пожелания за щастие. Всички се разплакахме. Разделихме се – аз не пожелах да видя дядото в Солт Лейк Сити. На възраст сме, той вече беше изкарал инфаркт, по-добре – без душевни сътресения. Животът продължи.

Синът ми, който беше дошъл редовен студент в Щатите, завърши с отличие колеж и университет в Чикаго. Ожени се за българка и се изселиха в Канада.

След великолепната екскурзия се разделихме до 2004 година – той в Канада, аз в Щатите. През 2005-а дойдох при него. Вече беше се разделил с Мили. Поживяхме щастливо три месеца, а на четвъртия аз получих инсулт, който ме свали на легло – вече година. Съвземам се, но ужасно бавно. Знае ли човек какво му е писано?…

* * *

Тийнейджърски живот. Сладките неповторими 16 години.

Бяхме елит на нашето време в малкото, но будно родно място Сухиндол. Имаше забележителен за времето културен живот: идваха театрални постановки, идваха поети да четат произведенията си. С местни таланти се играеха пиеси, даже оперета. Бяхме компания от тринайсет момчета и десет момичета. Момчетата – способни, умни и добри, с перспектива за растеж. Детелин – синеок, висок, свиреше на цигулка и пееше чудесно; Генчо – много умно и емоционално момче, свири на цигулка; Любен – умен, добър риторик; Тинко – умник, смешник и свири на пиано; Пирин – добряк, веселяк, ставаше „душа на компанията"; Бати Иван – силен, усмихнат, гимнастик; Печо – добро, услужливо момче, биеше барабани; Ганчо – тромпетист, стана пилот и катастрофира; Деньо – свиреше на флигорна. Бяха организирали малък джаз, с който ни правеха и серенади. Обичахме да танцуваме в гимназията. След училище ни пускаха по високоговорителя хубава музика – друсахме хоро до умора.

Ние, момичетата, пеехме в хор и имахме танцова група. Анчето – богатска щерка, беше водачка на компанията; Юлишка – красавица, всички се влюбваха в нея; Стефка – скромно, изящно по душа и поведение момиче, най-талантливата, най-надарената с ум и златни ръце; Кунчето – богатска щерка, с добро сърце и поведение, добра певица и приятелка; Магдалинка – хубаво, нежно момиче, с големи изисквания; Розка – очарователна, първа си имаше приятел; Пеца – съученичка от съседното село, заразяващо весела и многознайница; Паунка – благодушна: винаги беше на мушката, за подигравка. Бяхме единни, знаехме да се радваме на живота. Момчетата ни помагаха: ходехме на танци, на журове. Заради един жур ни намалиха поведението, точно като завършвахме гимназията заради евентуално следване – ни го повишиха.

* * *

Живеехме вече в новото време, по новите закони бяхме неблагонадеждни. И не ни се позволяваше да отидем да следваме, да продължим образованието си. А вече си мечтаехме кой какъв ще стане. За да следваш, трябваше да притежаваш бележка за благонадеждност. На кулашки деца, на богати – не се даваше. На приятелките им – също. За да имаме тази привилегия, трябваше да участваме в младежки бригади – най-новата форма на неплатен труд. И това стана – аз бях в Севлиевския Балкан. Имам ху-

бави спомени от бригадата, на която бяхме с моята приятелка от най-ранно детство. Свърши бригадата, загубеният за два месеца татков работник се завърна. Изкарахме жетвата, вършитба, гроздобер. „Ще отида да следвам!“ Идеите ми бяха побъркали татко: исках да стана пилот, артист, художник. Той искаше математика, зъболекарство. Аз вече съм наизустила стихотворение, басня, разказ за конкурса на Театралната школа. Майка измоли да бъда пусната да уча за учителка в Шумен. И ето – заминавам вместо за Шумен за София, където имам леля Пенка (мир на душата ѝ!). На изпращане майка ми казва: „И да не рисуваш, да си губиш времето! И да не си правиш снимки, да си даваш парите!“ Пък аз цял живот само това правя! Толкова „послушна“ съм била.

Явявам се на изпит. От четирийсет кандидати в Театралната школа, всички взехме изпита – и аз съм една от тях. Но бележка за честност и благонадеждност не дойде. И така – назад към село, към мотиката. Но срещнах съученички, които идваха да кандидатстват за детски учителки в Института. „Хайде с нас!“ Взех изпита за Софийския институт, а другите – едната отиде в Лом, а другата в Ямбол.

Завърших Института, бележка беше дошла. (***Глас: „И те решават за къде да ти дадат бележка?“ – „Да, решават къде да я изпратят.“***) Тогава изхвърляха студенти от факултетите, и аз трябваше да напусна Института, но бележката за мен дойде.

И накрая свърших Института, но нямаше работа за мене – та станах учителка, първата учителка в Детското отделение на Първа градска болница. Работата ми беше по-скоро върху емоционалния тонус на болните дечица. След 5-годишен стаж там напуснах и потърсих истинско учителско място. И започнах по член 64 – заместване на учителки, които отсъстват. Така се запознах с много хора, с много характери, с учители и родители.

За да имам щатно, редовно място, трябваше да отида в командировка за една година в Добруджа или Родопите. Избрах Добруджа. Ето пътят ми мина през Добруджа, където направих първата си изложба на картини оттам. Мина и този период. Станах богата по познания. Познавах прекрасната Добруджа, всичките ѝ цветове. И хората там. Е, мина и това. Върнах се в София. Бях назначена в 16-а детска градина в Павлово – добър колектив, с прекрасна директорка, Калинка Константинова. Имах колежка, с която се обичахме като сестри – Цеца Симова, с нея работихме тринайсет години, не можеха да ни разделят. Вече проумях, че съм изпуснала нещо в живота: семейство и деца. Идеята ми за Америка временно позамря. Реших да си имам дете. Досега съм спазвала майчиния закон – по утъпка-

на нива жито не расте. Знаех, че когато поискам, мога да имам дете. Ходих при Ванга, тя ми каза: „Много си харесвана, но дойде ли до женитба – нищо не става. Много си сама, това ти е съдба.“

Казах на родителите и на приятелите си: „Ще си родя дете без да се женя“. Не ми повярваха. Казах на всички приятели, но, знаейки ме като горда и недостижима, не ми вярваха. Но ето че се случи – имаше едно семейство евреи, които ме обичаха и стимулираха. Като им казах, мъжът ми отговори: „Знаеш ли какво, Милче, само ще изпревариш света с петдесет години.“ И така, по стечение на обстоятелствата забременях. Приятели ми казваха да се отърва от детето. Други казваха – не. Аз устоях, родих си дете на 45 години. Имах голяма подкрепа от приятели. Това са много скъпите за мен имена Пенето, Лили Шопова, мама Криспин, Мария, Цеца. Бях обрулена от най-близките ми роднини, но устоях. И се радвам, че бях благословена с майчинство.

Добри хора ми помогнаха да получа малък апартамент в комплекс „Дружба“. Елена Лагадинова, тогава председател на Съюза на жените, ме извика и каза: „Другарко Диманова, отгледала си толкова много деца, ще направя всичко възможно да отгледаш своето дете спокойно, в собствен дом.“ Така получих гарсониерата. Когато отидох в „Дружба“, смених си работата, цаних се в детска градина близо до дома ми. Със също добра директорка, която си беше посветила живота на детските градини, след като беше работила в Народното събрание. По нейна идея за голяма пенсия заминах с 6-годишния си син в Родопите. Устроена съм така, че откривам радост във всичко. Например, хазайката ми в Галище, селце от няколко махали на три хълма и училище – бяло, кацнало на четвъртия – ми каза: „Отиди да си събереш съчки за подпалки през зимата. Аз ще дойда с магарето да ги взема.“ Отидохме с Диман – той си играеше, аз дърпах сухи съчки. Времето – мрачно, влажно, подхлъзнах се и паднах по лице. Започнах да плача, домъчня ми за уютния ни дом в „Дружбица“. И изведнаж ме облъхна приятен дъх. Спирам да плача и виждам, че съм паднала на горска чубрица. Усмихнах се и си казах: „Е, кой от моите приятели е преживял подобно нещо!“ Станах, магаренцето беше дошло на пътя и животът продължава.

Възпитах детето си сред тези благородни, прости хорица в Родопите, които ме уважаваха и знаеха как да ми направят добро. Три години в Родопите детето ми учи, расна сред природата. Пак много спомени – срещи с добри, отзивчиви хора. Един ден през прозореца на квартирата виждам на пътя 4–5 жени, облечени с разноцветни кадифени рокли, носят на гърба си по цял куп сено. Ходили на меджия – това е помощ; пренасяха сено от високите ливади за добитъка. В Родопите кравите са по-важни от

децата. Две години бяхме в Галище, а третата в Коритар. Имах приятели в съседното селище Елховец (Пловдивци). Там опитах да пренеса на гръб копа сено. Беше един малък ужас, но издържах изпитанието.

Отново в София, Диман беше вече в пети клас. Доброто ми момче – не му е било лесно в софийското училище! Но тук имаше приятели, с които се разбираше и беше щастлив. Семейство Конфорти – с четири деца; наймалкият Изи, на Диманова възраст. Приятели са и до днес, макар че ги делят океани и морета. Изи е в Израел, Диман – в Канада. Често си говорим по телефона, спомняме си за старото добро време, сутрешните и следобедните срещи, кафе със сладки.

* * *

Второто ми съществуване на този свят е рисуването. Една от изложбите ми в България организира Жани в нейната книжарница зад ЦУМ. Много от приятелите ми започнаха да пътуват тук и там. Аз можех да отида само до Румъния и Югославия. В Югославия стигнах до Постойна – пещера, където е сниман филмът „Каменното цвете“. На спирката преди Триест стоях на перона и се питах коя посока да хвана – към България или към Италия. „Как към Италия, нали ще малтретират родителите ми, сестриците ми?“ Та, пак реших: България. Стигнах Белград, оттам отидох до Канадското консулство да питам дали не бих могла да отида в Канада. Красивият чиновник ме пита – като съм имала такова намерение, защо не съм отишла веднага в консулството, а съм се разхождала 13 дни в Югославия. Без коментари. Взех си влакчето и – в България.

Дойде 10 ноември. Като мнозина отидох и си взех паспорт за чужбина. Писах на сестрата на моя колежка в Чикаго – да я посетя. Тя ми изпрати покана и на 6 декември 1990 година напуснах България, като оставих порасналото си 18-годишно дете със 7 кисели млека, 2–3 хляба и 20 грама месо, което беше почерняло във витрината на супера. На 6 декември стъпих на американска земя. На едно летище, което ме замая. Лили ме отведе с кола у тях. Улиците и къщите бяха окичени с цветни светлини за Коледа. С влизането хвърлихме куфарите и чантата и отидохме да пазаруваме в „Джу“ – влязохме в супер-супер, където аз се забутах из пътеките, по които от две страни имаше рафтове, пълни с хлябове и асортименти храна. Вървях и плачех. Вдигах яката на палтото, което Пенето ми подари в последния момент – току-що го беше получила от германските си приятели. Седмица сълзите ми не спираха. На шестия ден в Чикаго Лили ми каза: „Отивай си! Ти все плачеш.“ Заведе ме в българската черква там.

И видях, че всеки ден пристигат от България хора, защо да си отивам? Една българка ме взе под крило и ми намери работа: да гледам две деца. Даже ме закара до там. Всяка неделя отивах у Лили да ѝ чистя. Но една неделя „раздърпахме конците“ и тя каза, че къщата ѝ вече е затворена за мене. След месец време и семейството, където работех, ми казаха да си отивам. Къде?

Добре, че една българка-немкиня, Ивон, ми даде ключ да ползвам от събота до понеделник офиса ѝ. И така, пак добряк Славчо, българин с такси, ме закара там. Какво съм преживяла тази събота и неделя, само аз си знам – самота, безпомощност, безнадеждност. Имах само 8 долара. Излязох и отидох до реката, която се влива в Мичиган. Викам си – сега да се хвърля ли, какво ще стане? Видях параход, който правеше турове по езерото. Дадох осемтях си долара. Като се върнах, жаждата ми за утрешния дсен се върна. Казаха ми къде са офисите, където дават работа. Плюх си на петите и изминах доста път до тях. Една мастита полякиня ме прие и ми предложи работа при някоя баба, обаче болна. Казах, че не искам. Тя ме накара да изляза за 2 часа навън и да си помисля. Като се върнах, ѝ казах, че не искам такава работа. Тогава тя отговори: „Добре, ще те заведа при една болна в Ломбард, където ще имаш собствена стая.“ И така – пак със Славчова помощ, се върнах в офиса на Ивон. На другия ден Славчо ме закара до полякинята, а тя ме заведе при Милдред, възрастна жена, от седем години на легло. И тук започна моят слугински стаж в Ломбард, предградие на Чикаго.

Но вече ме задуши мъката по детето – разбрах, че и той може да дойде като редовен студент, стига да има кой да го спонсорира. Заможните българи ми отказаха помощ. Помогна ми едно американско семейство без деца – с тях си оставаме приятели до ден-днешен.

И така – Диман дойде. Започна *Харпър Колидж* и работа по за 10 долара при една американка. Аз получавах добри пари, а на него дадоха стипендия като добър студент. Плащах само за квартирата, за дрехи; купувах му и колите. Моето дете плътно беше до мен във всеки мой почивен ден, макар че младостта му диктуваше друго. Чрез компютър се запозна с българка в Монреал. Шест месеца телефони и имейли; на нейния абитуриентски бал тя избяга и се срещнаха на границата между Щатите и Монреал. Уговориха се да се женят през есента, но Лили дойде на следващата седмица и остана при Диман. Въпреки ропота на двете ѝ майки – родната и мащехата ѝ. Дойде баща ѝ, искаше да си я вземе, но тя не пожела да се върне. И така, тя започна да учи в *Харпър Колидж* и го завърши. Мама Милка беше насреща за всичко. Обичах това дете, рано обрулено

от семейни разпри и развод на родителите. За съжаление, тя не устоя на любовта си. Искаше много. Сключиха брак и, след като Диман завърши Университета, отидоха в Канада. След три години се разделиха.

Дошла в мечтаната Америка, нищо не направих, освен че изучих детето си и подпомагах България с каквото можех – от добре платената си слугинска работа. За мое удовлетворение направих и две изложби, но не на престижни места. Изчистих 7 американски къщи. След Ломбард гледах една двойка в Уилмет – мъж и жена. Мъжът беше с кислородна маска, а жената – с операция от рак. Друга двойка в Паладейл, друга – в Блумингдейл. Накрая гледах седем години един чудесен американец с четири магазина за коли. Него го сложиха в старчески дом, та трябваше да напусна. Навсякъде правех градинки – зеленчукови и цветни. Работила съм съвестно, създадох добри приятелства, но нито едно интимно. Оставих добри спомени навсякъде, където минах. Ходех на черква – евангелистка, с малко хора, все добри. Пет картини съм подарила на черквата и една бреза – посадена е пред входа. На двете семейства също съм подарила по две дървета. Мисля си, че дълго ще им напомнят за мене. Много картини съм подарила на приятели. Радвам се, че можех да работа при все добри хора.

И това е било предпоставка да пътувам на много места из Щатите. Три пъти бях във Флорида, в Тенеси, Минесота, Ню Йорк, Небраска, Бостън, Алабама. Три пъти съм била в Лас Вегас. Твърде късно дойдох в тази благословена страна. Ако бях млада, другояче би протекъл животът ми.

През всичките години не загубих връзката си с България. Трудно станах кандидат за жителство тук. Имала съм добри аргументи, но не можех да обвинявам родината. Само ако бях казала, че не се чувствам уютно в родината, защото съм самотна майка, нямаше да изживея трудностите, които ми поднесоха тези петнайсет години в странство. Ала писано било така – да мина през огън и жупел. Не съм била обиждана тука от никого. Получила съм много уважение и помощ. Добра или лоша, мечтата ми Америка стана действителност. Видях много, научих доста, работих и помагах на когото можах и колкото можах. Химера излезе моята Америка.

* * *

Какво да завещая на младите българи? Да мечтаят, но не по химери. И отрано да се вглеждат и да търсят спътник в живота. Да се отразят в нечии очи и да имат една подадена ръка до себе си. И небесно щастие. Самотата е убийствена, светът е за двама. Детето трябва да има бликаща обич от две сърца, не от едно. Не е героиня самотната майка, а мъченица.

Не оставайте без другар, научете се да обичате и посмъквайте левъла на мишената.

Иска ми се накрая да кажа, че много съм вярвала в щастливото бъдеще. Ратувах за едно стихотворение, което бях научила наизуст, и го казвах колкото пъти имах възможност:

Родина
Не те сравнявам с другите държави
Защото знам – по таблици и схеми
Теб винаги последна те поставят.
Че цифрите ти не били големи.
В учебниците пише двайсет реда,
Че ти си само с пасбища обрасла,
И първа само в розовото масло.
В теб нямало индустрия, комини.
И бил народът черноземен.
С яйца и боб търгувал бил с чужбина.
И по славянски бил гостоприемен.
За селяните някой глезен учен,
че ходели с цървули свински, писал.
И с хиляди на Запад днес се учат
по тази географска мисъл.
Обгърната в желязната завеса,
терорът в теб задушвал свободата.
Живял народът в сутерени тесни
и само комунистите – в палати.
Да, вярно е. Живеем още бедно,
и още сме по схемите последни.
Но те забравят цеховете нови
и къщите в Димитровград със скели.
В Димитровград огньовете горят
и в строя бригадирите запели.
И язовирите из планините,
до тях звънците медни на стадата,
и бисерният трепет на звездите,
и жиците, кръстосали селата.
Това си ти за мен, Родино скъпа,
Родино на Димитров и на Ботев.
И затова от всяка мерзост трънна,
и затова обичам тъй живота.
Не те сравнявам с другите държави,
но знам, че утре бързо ще ги стигнеш.
И между първите ще се изправиш.
А другото ще си остане книга.

На това стихотворение държах много време. И чаках да се сбъдне. А ми обърка живота из основи. Не знам от кого е то, ала когато бях силно разочарована, си казвах: „Ох, кой го е писал, да го прокълна или да му напиша писмо, че съм му много сърдита, че ме е обаял с това стихотворение, та повярвах в щастливото бъдеще, с което залъгваха целия български народ“. Не зная автора на „Родина“. Получих го от един артист, с когото се срещнахме на един конкурс за участници във филма „Под игото“. Аз щях да бъда Стайка, но очите ми били твърде сини и много градски съм изглеждала. Ролята дадоха на Катя Чукова.

Пък може би това ми е съсметът, било ми е писано по съдба. В Библията пише „Аз те познавам още от утробата на майка ти“. Значи, всичко е писано. Аз вярвам, че всеки си има код и собствена пътека под Слънцето. Где добра, где лоша – но я има, докато стигнем до брезичките.

Сега съм при детето си, щастлива, че сме двамата, че си говорим. Спомняме си заедно – имаме много спомени и от България, и от Щатите. Тук в Канада – не, защото нямахме време; само три месеца бях адекватна. След тия месеци легнах да чакам отново да получа добро здраве и сила, ако ми е дадено време под Слънцето.

Сега е вечер, детето ми е пред компютъра. Аз съм в леглото.

Имаме два съществени проблема сега – трябва да се върна в Щатите, за да си оправя жителството. А Диман иска да ме прави жителка на Канада, което ще бъде трудно. Само Бог на небето знае утрешния ден.

Записът е направен в Монреал, Канада
19 февруари 2006 г.

Снимка: личен архив

Мимоза Велков (Велкова)

– Сега можеш да направиш, както е принципът на тези интервюта, една разходка из детството си: какво е било семейството ти, къде сте ходили, къде си учила, някоя и друга случка. Ти имаш много за разказване.

– Родих се в 1953 година, на 20 март. Живеех тогава на „Шандор Петьофи“ 63. Майка ми беше лекарка, а баща ми – строителен инженер,

геодезист по-точно. Имах хубаво детство, не мога да се оплача, защото тогава и София беше по-друга, както помниш. Спомням си каруците, които караха по „Шандор Петьофи“, а ние им се качвахме отзад, за да се повозим.

– Къде ходехте на почивка?

– В Ахтопол обикновено. Били сме и на други места естествено – в Каварна, в Бургас, но любимото място на родителите ми беше Ахтопол. Помня „откритите листове“, с които се минаваше в граничната зона. След това ме оставяха на село при баба ми, село Ковачица, Ломско. Там доизкарвах лятото на свобода. Макар че в сравнение с ден-днешен, и в София беше свобода. Тръгнах на училище през 1960 година в 21-во училище „Христо Ботев“. 22-ро беше „Раковски“, нали? Изкарах началното си образование там, до IV клас. Ходех на Алианс като всички добри деца, учех немски тогава. Пиано, естествено, и даже есперанто. И тъй като нашето училище, както знаеш, беше единственото с басейн, трябваше да мина и през курс по плуване.

– Всестранно развито дете. Като че ли всички тогава от нашето поколение бяхме такива: училище, спорт, Алианс и послушание.

– Ами като всички амбициозни родители и моите ме лашкаха по какви ли не уроци и курсове. Харчеха луди пари за тях, а то не си заслужаваше, защото по отношение на пианото, мене мечка ме е газила по ушите.

– Добре, а разбра ли се още тогава, в ранното детство, че имаш талант за езици? Защото зная, че си полиглот, а с тази дарба или се раждаш, или – не.

– Това се разбра. Точно така, аз немски фактически говорех вече свободно в четвърти клас. И тогава – беше 1964 година през септември – баща ми замина за Монголия, ние с майка ми го последвахме.

– Той замина като строителен инженер?

– Да. Майка ми не работеше там. Нямаше възможност и двамата да работят. За мене това беше невероятно събитие, пътуване първо от София до Москва в спален вагон. Бях страшно развълнувана. Тъй като пред мене въщи обикновено не се говореше на политически теми, аз очаквах да видя светлата братска съветска страна, която бе извоювала вече комунизма. И Москва беше за мен първият шок. На тази крехка възраст. Първо – Киевската гара, където пристигат нашите влакове, тя беше пълна с просяци и с инвалиди от войната… Не бях виждала например у нас в България човек с отрязани крака, на когото е скована една дъсчица с четири колелца и той – с два кочана на ръцете се придвижва напред. Това бяха първите ми впечатления от Москва. После се стигна и до другите

неща: че нямаше достатъчно стоки по магазините, че хората чакаха на опашки, за да влязат в ресторант да се нахранят. И то не в кой знае какви ресторанти, ставаше въпрос за нормални гостилници, да ги нарека. Последваха четири години в Монголия, където ходех в руско училище. Тогава дружах, естествено, с български деца и с деца от ГДР, упражнявах си немския. Научих и руски, разбира се. Имаше много чехи, поляци, унгарци и постепенно се основа опозиция не толкова към съветските съученици, ами повече към учителите, към административните власти, защото фактически Монголия се управляваше неофициално от Съветския съюз тогава.

През 1965 година започна кризата с Китай. Помня как танковете нощи наред минаваха през Улан Батор, отивайки към китайската граница, за „да охраняват“. И, за съжаление, никога не видях китаец, защото на нас от този момент ни се забрани да пътуваме в Китай. По това време направихме много пътувания, минахме през почти всички азиатски и кавказки, а също и прибалтийски съветски републики: Казахстан, Узбекистан, Грузия, Армения, Туркменистан, Прибалтика – Литва, Латвия, Естония, естествено – Москва, Ленинград, Киев и тъй нататък.

– Доста интересно е, че са ви позволили да пътувате. Може би поскоро са ви позволявали из републиките, отколкото във вътрешността на самата Русия? През онези години беше невъзможно да се пътува свободно из Съюза?

– Не, разбира се, това беше нещо чудновато. Майка ми беше кожен лекар, а съветският посланик в Улан Батор имаше някакво кожно заболяване, за съжаление не мога да си спомня в момента какво, та някак си стигна до майка ми. Мисля, че чрез българския посланик, защото Улан Батор беше като село и всеки познаваше всекиго. Помолиха майка ми да погледне тази екзема, тя му забърка някакви мехлеми и човекът се оправи, не мога да си спомня точно за какво беше въпрос. Майка ми събра смелост, просто се обърна към него и каза, че искаме да направим такова пътуване, но с нашите паспорти е невъзможно…

– Значи връзкарско пътуване е било.

– Точно връзкарско пътуване. Той ни издаде виза за целия Съветски съюз. Независимо в кой хотел пристигахме, където и да ни проверяваха документите, всеки се звереше и се въртяха телефони и се проверяваше да не би тези визи да са фалшиви. Защото това бе уникална виза за целия Съюз.

– И вие да бихте били някакви шпиони?…Това са абсурдите на онази система.

– Точно така. Те и във влака проверяваха, като минаваш през различни градове и републики. Мисля, че беше от Грузия за Армения, минава се много близо до турската граница – тогава във влака също се проверяваха документите. Тези паспорти бяха винаги шок за всеки проверяващ. От една страна – страх да не създадат трудности на някакви важни личности, които имат такива паспорти, а от друга страна пък може и да има нещо нередно във визите. Хората бяха доста объркани относно тези документи. След това пътувахме всяко лято също през Източна Европа, така че опознах и Полша, Чехия, Румъния, Унгария, ГДР.

– Тоест, ти си от редките случаи на човек от нашето поколение, който по стечение на обстоятелствата е пътувал много и е опознал добре соцлагера?

– Да. Из Изтока, но пътувах много. Това беше единствената цел на баща ми: изобщо да излезе от България – да пътува. Той не събираше пари, както тогава правеха повечето, които работеха в чужбина – за кола, за апартамент и прочее – такива бяха повечето случаи тогава. При нас всичко се инвестираше в такива пътувания. Тъй като ни се плащаха билетите, за да се върнем през лятото в България – първа класа, ние ги променяхме на втора класа и съответно удължавахме пътя. Върнах се в България през 1968 година. Преди това обаче, точно август месец бяхме в Прага. Това беше може би най-решаващото преживяване в живота ми. На теб няма нужда да обяснявам какво беше Прага в 1968 година. Бях поразена. На 15 години почувствах и видях нещо шокиращо. Невероятно ме потресе разочарованието на чехите от всичко, което се случваше. Връщайки се в България, преживях нов пòтрес от отношението на българите, и то не само от правителствена страна към събитията там – всички българи, като че ли не разбираха в какво са участвали и какво се е случило в Прага. Това също ме порази невероятно и тогава си казах: „Аз тука няма да живея!“ Това си го втълпих в главата, без много да се замислям за последствията и всякакви други истории. Просто го реших за себе си някак фундаментално. Попаднах след това в 22-ра гимназия, откъдето се познаваме.

– Сигурно сме ти се видели безумно тъпи. Защото ти си пропътувала света, ти си попаднала през 1968 на Чешките събития, на Пражката пролет, а ние бяхме просто абсолютно консервирани, затворени тук дечица от добри семейства с промити мозъчета, нали?

– Точно така. Ами аз тогава, ако си спомняш, се опитвах да изразявам някакъв протест с това, че не си решех косата…

– Помня, помня…

– Ходех със скъсани дрехи, немарливо облечена… Исках да се бунтувам.

– Пушеше.

– Пушех „Арда“ пакет и държах много да ми пожълтеят пръстите. Е, хубаво, де, аз ви научих да пушите, вие ме научихте да пия.

– Квит сме.

– Не, загдето поради липса на алкохол в Монголия на мене това занимание ми беше още много чуждо.

– Да караме подред. Имаше ли разговори с твоите родители за това, което видяхте в Прага?

– Имаше.

– Значи тогава вече баща ти и майка ти не са могли да избегнат политическите разговори?

– Вече не можеха да ги избягнат и, както си представяш, първото беше: „Ш-ш-ш-шт! Моля ти се, моля ти се, не казвай нищо, не споменавай нищо вън от къщи!“ Те бяха точно по този начин обезверени както чехите. Те казваха: „Виж – нищо не става, ти ще живееш завинаги тук и толкова. Няма да имаш шанс да излезеш, опитай по някакъв начин да привикнеш със системата и да се нагодиш!“ Бяха и съвети, естествено, за избор на професията – да бъде нещо много неутрално, което няма нищо общо с политика, като медицина, знам ли, инженерство и тъй нататък. Това беше причината, че кандидатствах медицина след това. Така че разговорите не бяха много ползотворни. Майка ми и баща ми от чист страх или чувство за самосъхранение не ми помогнаха да преработя за себе си видяното и преживяното. Така аз общо взето се справях повече сама за себе си. Естествено, на тази възраст, шестнайсетгодишна доколкото си спомням, не много реалистично, не с двата крака на земята, взех това решение: „Аз се махам оттук!“. И до ден-днешен не съм сигурна дали беше много правилно, не зная.

– Едно от най-поразителните неща, които си спомням за тебе, е това, че ние, които не знаехме изобщо какво ще правим, не знаехме, дето се вика, какво да кандидатстваме в Университета, а ти винаги носеше една абсолютна убеденост, че ти трябва да се махнеш от България. Това беше поразително, просто, ясно и твърдо. Явно някакъв много силен характер си, и след като ти се е пречупило нещо през 1968, решила си и последва това решение.

– Точно така. Аз по принцип имах само тази цел пред очите си. През 1970, както си спомняш, след абитуриентския ни бал и приемните изпити катастрофираха майка ми и баща ми. След тридневно пребиваване в Ломската болница почина първо сутринта майка ми, а вечерта – баща ми.

– Искам да ми разкажеш за след това. Някак имам чувството, че и това нещастие, да останеш на тази точно възраст сама, ти затвърди убеждението, че нищо не те държи вече тука.

– Естествено. Като единствено дете аз реших, че няма с кого да се съобразявам, майка ми и баща ми ги няма вече. Нямах материални интереси, в смисъл да си пазя апартамента, вилни места и такива глупости, това всичко изобщо не ме интересуваше. То съвсем ме затвърди в решението. Сплоти ме с приятелите ми, тъй като те ми помогнаха най-много след тази загуба, която беше внезапна и жестока, защото аз все пак бях на седемнайсет години. Тогава живеехме вече отдавна на улица „Удово“, който адрес и ти знаеш. Следваха две доста хаотични години. Аз се провалих до голяма степен на приемните изпити. С ходатайство от работното място на майка ми и на баща ми не бях приета медицина, а стоматология. И започнах да следвам стоматология, която всъщност изобщо не ме интересуваше. Но бях решила, че това е неутрална професия, както ме учеха, и че с нея мога да си вадя парите навсякъде по света, където и да съм. Тази първа година, както си спомняш, използвахме терена при нас – то не бяха купони, то не бяха напивания …

– Колко загубени деца сме били! Тези две хаотични години, както ти ги наричаш, ти си била в абсолютен стрес. Да загубиш и двамата си родители изведнъж на тази възраст…Спомням си, че майка ми ти готвеше, вероятно тя е разбирала в какво състояние си…

– Да. Вие бяхте на същия акъл, естествено. Аз си давам сметка сега, че психиката ми тогава е била доста объркана, не толкова разстроена, колкото объркана. Аз се запознах с първия ми съпруг през лятото, на морето. Решението да сключим брак беше взето много бързо, от моя страна мотивирано явно само от тази цел: да изляза от България. Така че на 12 април 1972 година аз кацнах във Франкфурт и първата песен, която чух, беше един тогава модерен немски шлагер „Пътувам с влак, който върви за никъде“. Това точно отговаряше и на настроението ми, и на представата ми. Преди това, както знаеш, бях разрушила всички мостове за връщане – и апартамент продала, и всичко, и бях казала: „Аз тук повече няма да се върна!“ Пристигайки в Германия, моят първи съпруг живееше в Северен Рейн-Вестфалия, миньорската област, която ме потресе. Беше културен шок. Стандартът естествено беше по-висок, но това бе всичко. В градчето, в което живеехме, нямаше даже едно кино. Естествено ми липсваха и приятели, и връзки, и среда. Много зле се чувствах там. Преместихме се във Франкфурт, където се роди голямата ми дъщеря, Нина, на 21 май 1973. Трябваше да почна веднага работа, защото първият ми

съпруг не обичаше много да работи, а пък повече обичаше да харчи пари, така че аз трябваше да издържам семейството, докато взех решение да подам молба за развод. Както вече знаеш, той почина тогава. Аз вече познавах втория си съпруг, Петер, също германец, с когото живях някъде двайсет и пет години – от началото на 1974 до 1997.

Във Франкфурт с какво се занимавах? Аз следвах, пообразовах се, защото в началото се опитах да продължа стоматологията, която не ми се отдаваше и не ме влечеше изобщо. Прекъснах я, започнах да следвам археология, която също не можах да завърша, защото голямата ми дъщеря беше на много дребна възраст, аз нямах възможност да участвам в екскурзии, в експедиции и прочее, които бяха обезателни. В един момент почнах, след като Джорджина, малката ми дъщеря, която се роди през 1980 година, тръгна на детска градина, да следвам славистика и източноевропейска история, които завърших като магистър. Дисертацията също не можах да довърша, защото пак трябваше да си издържам семейството – и вторият ми мъж не ценеше много работата като такава. Започнах да превеждам, да работя като преводач. От 1989 до 1995 работих в Нюрнберг или поточно в Цюрндорф до Нюрнберг, където беше Федералното ведомство за признаване на чуждестранни бегълци. Правех семинари за чиновниците, които работеха там, и ги информирах за развитието в България, за политическите събития.

– Тоест, работата ти е изисквала да се интересуваш какво се случва в България?

– Точно така. Веднага след падането на Тодор Живков в 1989 се събраха няколко българи във Франкфурт (аз не бях инициатор на тази работа) и искаха да създадат дружество, което да подкрепя демократическите партии в България, новосъздадения СДС тогава. Обърнаха се и към мене, дали искам да участвам. Естествено, че исках и понеже имах повече познания по административната страна на нещата, регистрирахме дружество с нестопанска цел. Започнахме да събираме помощи за СДС.

– Това се случва в края на 1989 и 1990 година?

– Да. Както знаеш, първата, към която се обърнах за контакти (защото ние искахме да събираме, ама не знаехме на кого да пращаме), беше ти. Тогава се свързах с тебе. За да привлечем и повечето българи, защото те бяха, които даряваха преди всичко – аз тогава бях вече председател на това дружество – се опитахме да привлечем по-известни личности от опозицията. Първото ни посещение беше от Петър Берон, Румен Данов (от „Екогласност“) и Росен, не му помня фамилията, той бе студент от хората на Емил Кошлуков. Те пристигнаха във Франкфурт, организирахме

съвсем набързо нещо като информационна вечер, където те разказаха за събитията в България. Дойдоха над 300 души, което за нас беше успех, в онази начална фаза. Между другото, събирахме средства, техника и изобщо всякакъв вид дарения от различни немски фирми. Те се отзоваваха, даваха ни компютри, използвани естествено, пишещи машини, ксерокси, коли също изпратихме голям брой.

– Аз си спомням с огромна наслада хартията, химикалки, канцеларски материали, които ние просто нямахме. Дето се казва, късахме листове от тетрадки, за да пишем.

– Точно така, да. Поръчахме найлонови торбички с емблемата, лъвчето на СДС, химикалки също. Тогава започнах да пътувам много често до България, защото аз винаги придружавах транспортите, може би не винаги, но почти. Тогава ние с тебе фактически реактивирахме нашата връзка, макар че тя никога не се е късала. Сега имахме обща цел и общи интереси. Беше много вълнуващо време. Второто посещение бе на една сравнително голяма делегация, водена от Желю Желев, след това Георги Спасов беше там, Милан Дренчев.

– Това са все посещения в Германия с информационна цел? Да съберете местните ентусиасти…

– Не само това. Нашата цел беше и да организираме пресконференции за немската преса, да популяризираме нашите демократи, демократически политици сред немското общество.

– Вие сте работили немското общество да научи колкото е възможно повече за България?

– Естествено. Да се популяризират събитията в България, развитието в България, новите личности – това беше от изключителна важност. Също така се стараехме да създадем връзки на нашите хора от тук с определени политически партии там. Те също имаха контакти, но помагахме с превод, с пари за самолетни билети, с връзки, доколкото ги имахме. Опитвахме се във всяко едно отношение, не само материално, но и политически, и с информация да помагаме. Набирахме литература, която бе интересна за тях. След това настъпи гладната година, трябваше да си променим целите и вместо да събираме материали за СДС започнахме да събираме храни, дрехи. Пристигахме тук с камиони и го разпределяхме.

– Кажи сега (българите са си българи навсякъде!), не започнахте ли да се карате във вашето дружество, не се ли разделихте политически?

– Политически – не. Но естествено възникнаха и там разни свади. Беше въпрос на профилиране, на ревности, освен това повечето от хората загубиха бързо първоначалния си ентусиазъм.

– Разбраха, че ще е дълго и мъчително?

– Точно така. Накрая нещата вече ставаха мъчителни, просто останаха трима-четирима души, които вършеха работата, даренията намаляха. Ние се опитвахме да организираме нещичко, например да каним българския посланик за тържества – за 24-ти май. Ставаха такива истории: трима-четирима души пекат осем агнета, влачат ги и кълцат салати, купуват се вина, а всички останали идват, наяждат се и си отиват, а ние оставаме да прибираме кокалите след тях. Освен това не трябва да се забравя, че и в България се създадоха неправителствени организации, които поеха фактически нашите функции, сиреч станахме излишни.

– Кажи за себе си отмалко. Не почна ли да се замисляш дали да не промениш живота си? Два въпроса имам. Част от хората, които бяха живели в емиграция и се върнаха, дори не се поколебаха да се включат в политическия живот. Други решиха да се върнат просто от носталгия, за да живеят сред приятелите си. Какъв е твоят случай?

– Както знаеш, аз нямах политически амбиции и откровено казано не виждах къде изобщо бих могла да бъда полезна. Единственото ми желание беше да работя с теб, в Центъра. Ние опитахме това-онова. Имах твърдо намерение да започна работа тук. Моята голяма дъщеря беше вече в София, следваше, по-точно учеше български в ИЧС с цел да кандидатства за студентка. Но, както знаеш, се разболя от тежка депресия. Поради това се върнах обратно във Франкфурт, за да поема грижата за нея.

– Тоест, твоите планове да се прехвърлите в България се провалиха заради заболяването на Нина. Аз бях разочарована, защото всъщност те готвехме за изпълнителен директор на нашия център, на Международния център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия. Всичко беше одобрено и от управителния съвет, но така се случи, че то не стана.

– Не се реализира. Следващите години аз трябваше да си намеря просто работа, защото се наложи отново да издържам семейството.

– Ама и ти имаш една супер съдба! Непрекъснато мъже, които изхранваш. Направи оценка на ситуацията, която заварваш сега в България. И все пак: ще се връщаш ли, няма ли да се връщаш?

– Не, засега няма да се връщам, защото имам нов партньор, с когото живея в момента в Швейцария, пък и не виждам за какво да се върна вече. Ние имаме намерение да се сдобием с някаква недвижима собственост тук и да се преместим, в момента когато прекратим професионалната си дейност. Засега не виждам и причина, разочарована съм, както всички, от развитието в България. Няма да анализирам, защото мисля, че никой не

може да осмисли нещата тук: защо се получи така и откъде тръгна. Като си спомня онези вълнуващи и прекрасни години, как всичко потръгна, какви надежди… Но, хубаво, трябва да изчакаме бъдещето, да видим как ще продължи. Така че ние ще се върнем тук, но когато вече завършим активния си живот, за съжаление. Иначе се старая да идвам колкото е възможно по-често, заради приятелите си.

– Кое те разочарова най-много? Понеже през 1990–91 година вие може би бяхте от най-активните задгранични дружества и направихте невероятно много за СДС и за онези, които работехме в полза на малцинствата. Никой от нас не можеше да пътува, нямахме пари дори за хартия, камо ли някой да си купи билет за Германия. Самите западноевропейски правителства още не отправяха покани, а вие направихте много за разгласяване на случващото се в България. Виждам, че не ти се коментира, но все пак опитай да изречеш кога и кое най-много те разочарова, кои от годините ти се струват най-провалени?

– Може би аз съм от хората, които се разочароваха твърде късно. Както знаеш, още през 1993 аз имах твърдото намерение да се върна тук, за да помагам. Това намерение се повтори през 1996. Не се страхувах от рязката промяна в живота си изобщо. Докато беше на власт правителството на Иван Костов, нямах двоумения. В момента обаче, когато Симеон Сакскобурготски стана министър-председател на България, разбрах, че нещата отиват съвсем към лошо. Това, което най ме разочарова беше, че се забави развитието на социалната система: невероятното обедняване на голяма част от населението, особено из провинцията, ужасното обиране на бившите ТКЗС-та. Видях как се разрушават цели сгради, за да се вземе от тях прозорец, тухли…

– Там в твоето село ли?

– Точно. Кравеферми и друго имущество просто се разграбваха. Както знаеш, и аз имам 350 декара, но се чудя какво да ги правя. Този пладнешки грабеж сега вече се е развихрил тотално. Явно това се дължи на паниката преди влизане в Европейския съюз. Естествено, за сметка на най-бедните слоеве от населението. За мене туй е подобно на английския капитализъм от деветнайсети век, който цари в момента тук. Профсъюзите явно са абсолютно неспособни да осигурят поне някакви условия за труд.

– А и ти си много социално устроена…

– У нас явно профсъюзите докараха американската система, която води престъпността със себе си. Там е моето разочарование, но то не се различава от това на всеки българин. Само че аз съм в щастливата позиция, да мога да си избера къде да бъда в момента – потисната съм в България

и се връщам в Германия или в Швейцария, или пък в Канада, откъдето е новият ми съпруг.

– За мене бе важно да го изговориш ти, задето си участник в промяната, когато тя започна. И именно заради това, че на два пъти почти се връщаше в България, а след това нещо те отблъскваше…

– Точно то ме влудява. Също и отношението към малцинствата. Към това се добавя, че работя с тях и в чужбина, та виждам в каква мизерия са. Забравих да спомена, че нашето дружество тогава се казваше „Инициатива демократична България“, което ние закрихме вече, понеже просто няма необходимост от него. За да може да вършат нещо всички членове, трябва да бъдем единомишленици, да имаме еднакви идеи, което вече е невъзможно – както тук, така и там. Прочее, не виждам засега какво мога да направя изобщо.

– То ние го чувстваме – тук местните неправителствени организации са демотивирани вече. Изгради се система, която не функционира, така че и ние нищо не можем да направим, камо ли вие, които сте отвън.

– Най-трагичното за мен е мизерията, в която живее голяма част от населението на България и особено малцинствата.

– Кажи нещо за себе си, последно! Ние предлагаме едни кратки сивита, които са част от книгата. Тук стана дума за ученето ти, кажи как си с езиците.

– Говоря немски, английски, руски, френски; до известна степен полски, всъщност ползвам всички славянски езици с изключение на словенски.

– Всъщност се издържаше, и то прилично, през всичките години на емиграция с езиците, нали така?

– Предимно с езиците, да. Освен четирите години, през които работех във фирма, но пак със славянските езици – това беше разработка, разкриване на нови пазари из Източна Европа за една американска фирма.

– Животът не се стече точно както го искахме. Ако си спомняш, в началото на демокрацията, се канехме книга да напишем заедно, помниш ли?

– Много добре помня. И книги щяхме да пишем, и филм щяхме да правим. Може ли да спомена и нашата среща в Прага?

– Нашата среща в Прага беше фантастична!

– Беше през 1992, лятото, когато ти бе поканена като участник на свиканата от президентите Хавел и Митеран среща на източноевропейски и западноевропейски интелектуалци. Толкова вълнуващо!

– Всъщност шапката на конференцията бе за обединена Европа.

– Пристигнах тогава от Нюрнберг, където работех, с моята приятелка Естер, дъщеря на полски евреин от Франкфурт, преживял и оживял в Освиенцим. Трите изкарахме незабравими дни – една правозащитничка от България, една емигрантка в Германия и една еврейка, потомка на Варшавското гето… Изкарахме хубава вечер с Блага Димитрова и още ваши приятели. А след това ние трите, в апартамента, който ни беше предоставен от заместник-кмета на Прага, в края на Карловия мост – какви разговори и колко сигурни бяхме в успеха на начинанието…Купувахме ти с Естер колбаси, и изобщо храни за децата, защото бяха гладни години за София. През ум не ни минаваше, че е възможно промяната да не се получи. Бяхме щастливи като деца…

– Тук и аз ще добавя, как Естер ме отведе на еврейското гробище, където равинът ме посрещна като защитник на страдащите и, колкото и да се смеех атеистично, ме принудиха с Естер да напиша три желания, да ги сложа на гроба на убития от нацистите пражки равин. Знаеш ли, най-поразителното е, че всичко, което пожелах, се случи…

Интервюто взе Антонина Желязкова
София, 1 юни 2006 г.

Снимка: Стоян Николов

Михаил Багрянов

– В самото начало, преди да е започнало нашето интервю, бих казал, че е много трудно (поне според мен) човек да бъде напълно обективен спрямо факти, които се отнасят лично до него. Все пак ще се помъча да бъда обективен, но предварително се извинявам на всички, които четат интервюто, че все пак това са неща, видени през призмата, през която гледам за-

обикалящата ме действителност. И още: това са неща, изживяни от мен отдавна, та вече избледнели, тъй като след месец ще навърша 72 години.

И така – Вашите въпроси.

– **Вие сте един от хората, който не е напускал родното място, за да „опита живота“ другаде.Това предимство ли се оказа или недостатък?**

– За мен то е предимство! Роден съм в София на 26 август 1934 и, въпреки че в моя живот ми се е налагало често да бъда в София, не обичам големия град с неговата шумотевица, блъсканица и пренаселеност. Те ме потискат и ме карат да се чувствам неудобно, неуютно. Моето родно място е Шумен и всичко около Шумен. Живея в Шумен от 1948, когато с майка ми и леля ми бяхме „разкулачени“ и изгонени от село Избул, където по наследство имахме от дядо ми по майчина линия стопанство с около 3000 декара земеделски земи и 800 декара гора. Именно тук премина моето детство и останаха незаличими спомени. Ето защо от няколко години прекарвам летните месеци тук, още повече, че е близо до Шумен (25 километра) и имам възможност ежедневно да пътувам до града, където е и моят бизнес.

– **Докъде се простираха детските Ви мечти? Виждахте ли се в тях като голям и, ако да, то като какъв?**

– Ако анализираме отговора на първия Ви въпрос, ще намерим отговора и на този. Моите детски мечти бяха цял живот да живея в Избул. В този оазис, който само живял дълго време в него човек може да оцени.

Какъв съм се виждал като голям? Виждах се и то точно такъв, какъвто съм сега след реституцията на макар само част от това, което ми се полагаше като наследство. Виждах се като човек, който се занимава със земеделие, като моите родители. Това и сега ме прави доволен от живота.

– Ударът, който се стовари върху семейството ви… Та той буквално е разсякъл живота Ви!

– Един много труден за отговор въпрос. Нужно е дълбоко да се замисля и възстановя всичко онова, което се случи на Девети септември 1944-та и особено това, което последва през близките години след тази дата.

Представете си какво може да изпита едно 10-годишно дете, достатъчно голямо, за да разбере цялото нещастие, и прекалено малко, за да може без външна помощ да оцелее. Баща ми беше арестуван пред очите ми във влака Варна–Каспичан и повече не го видях. Останах с майка ми, която беше крехка жена, и съответно уязвима от всички страни. Добре, че беше леля ми. Тя много се различаваше от мама. Жена с много силен характер, въобще човек, който намираше изход от всяка ситуация. Нея я възприемах като мъжа в семейството.

Фактът, че останахме да живеем в село Избул, може би бе решаващ да преодолея големия удар от загубата на баща ми. Тия четири години от 1944 до 1948 до голяма степен бяха годините на моето възмъжаване. Те бяха близки до тия на моето детство. Тук трябва да отбележа, че отношението на нашите съселяни не беше се изменило с нищо отпреди Девети септември. Ударите дойдоха по-късно: с одържавяването на целия ни имот, включително жилищните ни постройки, и изгонването ни от Избул в Шумен.

Тук трябва да отбележа, че майка ми беше въдворена (интернирана) в селото и всеки ден ходеше на подпис при кмета. Това продължи и през следващите години, но вече в град Шумен. Нямаше право да го напуска под никъкъв предлог.

– Имахте ли близки хора, които да ви помогнат?

– Има една подходяща за случая турска поговорка: „падналият приятели няма“, така звучи в български превод.

Иван Багрянов – моят баща – имаше малко роднини, и то пръснати из цялата страна. При майка ми нещата стояха по подобен начин. И какво ли можеха да помогнат роднини в тия мътни времена? Всеки се мъчеше да прикрие и да се забрави, че е бил роднина или познат с осъден на смърт от така наречения Народен съд, камо ли да се афишира с приятелство и да помага с каквото да било на неговото семейство.

Това бяха години, през които, ако излезеш, можеш да не се върнеш; години, през които трепериш, когато се хлопне входната врата и с облекчение въздъхваш, когато не видиш униформен или човек с червена препаска на лявата ръка, на която пише „НМ“, и огромна пушка в дясната.

Все пак трябва да си призная, че в тия мрачни години никой не ме обиди. В очите на повечето хора четях съчувствие, а не ненавист. Мнозина, с които беседвах, даже изразяваха съжаление за баща ми, особено селяните, които непрекъснато ми повтаряха колко много е направил за българското село като министър на земеделието през периода от 1938 до 1941 година.

– Приятелството оцеля ли? Зароди ли се ново?

– За какво приятелство да говорим? Детски и юношески години – сам с майка и леля в гората на село Избул. Ученически години – приятелство, свързано с взаимопомощ в гимназията, и то от последните години в гимназията: няколко момчета, сега мъже в пенсионна възраст, с които и до днес съм приятел. Мога да призная, че в живота си съм имал малко приятели.

– Професията беше ли Ваша лична свобода? А бъдещето беше ли свързано с нея или бе въпрос на оцеляване?

– Отново сложен въпрос. Завърших гимназия през 1952 с отличен (5.75). С този диплом и възможностите си за приемен изпит имах пълния шанс да вляза в Селскостопанската академия „Георги Димитров“, което бе и моята мечта от детинство. Но уви! Все още бе в сила Законът за висшето образование, в който член първи гласеше дословно: „Синове и дъщери на осъдени от Народния съд не се допускат във висшите учебни заведения“.

По време на гимназиалния курс на няколко пъти правих опити да бъда приет в СНМ (Съюза на народната младеж), а по-късно – и в ДСНМ (Димитровския съюз на народната младеж), но напразно. Беше ми отказвано поради това, че съм син на осъден от „Народния съд“. Все още съществуваха кандидатстудентските формуляри, в които, отговаряйки на нескончаемите въпроси, кандидат-студентът се оказваше принуден да посочи произхода си „до девето коляно“ и даже цвета на „майчиното си мляко“. Надежда никаква. Надявайки се да се случи невъзможното, подадох такъв формуляр в отдел „Просвета“ на Шуменския градски народен съвет. Резултатът бе пределно ясен и отговорът кратък: „Въз основа на член 1 от Закона за висшето образование не се допускате до кандидатстване“. Още по-лошо бе това, че резултатът дали е допуснат или не, кандидат-студентът получаваше няколко дни преди изпитите. Това означаваше да се подготвяш и в един „прекрасен“ момент ти казват: Не! – а всичко отива напразно. И така три години аз се подготвях, но не бях допускан до приемни изпити. През следващите години, когато правителството подписа Женевското споразумение за правата на човека, член първи отпадна, но винаги се намираха причини кандидат-студентският ти формуляр да не бъде заверен. В отдавна миналата 1965 при едно от поредните ми кандидатствания, получих от ректора на Селскостопанската акацемия дословно следния абсурден отговор: „Приемните изпити сте издържали успешно, но комисията не Ви класира, тъй като се получи писмо от Вашия партиен секретар, че според него класовата борба в България още не е приключила и приемането Ви във висше учебно заведение е неправилно“. Никакви перспективи да продължа образованието си. Не ми оставаше нищо друго, освен да се занимавам със земеделие, което беше моята мечта. Орях и сеех 60-те декара оставени по закона за ТПС на майка ми и леля ми и, разбира се, прибирах от тях толкова, колкото да не умрем от глад, тъй като по това време на „омразните частници“ се оставяха от ТКЗС само негодните за обработване земи. Да не говорим за непосилните държавни доставки, които целяха не друго, а да се откажем от земите и да влезем в ТКЗС. Разбира се, и това нанесе поредния удар върху мене. За-

губих майка си. При един от нескончаемите натиски да влезе в ТКЗС мама получи инсулт и за два дни на 53-годишна възраст почина. Останахме двамата с леля, като през лятото обработвахме 60-те декара земя, тъй като не влязохме в ТКЗС, а през есента и зимата извозвах дърва от Шуменското плато или работех в коларската задруга на гара Шумен, за да не умрем от глад. Ние двамата и двата коня. Край и на това! Получих повиквателна, и то не къде да е, а в трудова повинност! Общоизвестно е, че всички синове на „неблагонадеждни“ служеха като трудоваци, независимо от образование и ценз, заедно с неграмотните от ромски и турски произход. Този път извадих късмет.

Попаднах в поделение, командировано да работи в ДЗС „Васил Коларов“ (понастоящем „Кабиюк“). Работата не ми тежеше, тя ми беше позната, да не казвам и приятна. Попаднах в среда, в която бях израснал – между турци, с които се разбирах отлично. И до днес с някои от тях поддържам приятелство. Две години и службата мина. Взех военната си книжка, в която лаконично пишеше: „Годен! Необучен!“ Нови две пропилени години от моята младост. А сега накъде? Разбрах, че с моето земеделие семейство не мога да храня. Обръчът около „частниците“ все повече се затягаше. Реших да си търся някаква работа. Тук попитах, там почуках и, както е известно в такива случаи – аргументиран отказ, поднесен любезно. А това бяха 60-те години на миналия век, когато, както се казва, работа „под път и над път“. И пак късмет. Попаднах в Осеменителната станция с директор доктор Мария Стоянова и бях приет в курсове за техник-осеменител. Курсът завърши и дойде време да бъда назначен някъде по селата за осеменител. Всички курсисти започнаха работа, само за мен нямаше място. Мина месец, минаха два, три – и нищо! Все няма вакантно място. Накрая работата се изясни. От Окръжния народен съвет, на който Осеменителната станция беше подчинена, сметнали че е „опасно“ да бъда назначен, защото можело да оставя кравите на въпросното ТКЗС ялови – тоест саботаж! Стана ми ясно, че ако някой от висшия ешелон на партията не се намеси, работа няма да получа. Така и попаднах при първия секретар на ОК на БКП другаря Драгоев. Тук ми помогна името Багрянов – бях изслушан внимателно и след проведения пред мен телефонен разговор с другаря Пейков, по това време председател на Окръжния народен съвет. На другия ден бях назначен. Преломен момент в моя живот!

Така започна и моята истинска реализация в живота. Бях на 28 години. Цели 10 години след завършването на гимназия. Отстрани някой би казал: пропилени години! Аз ще отговоря: не! През тези години укрепнах както физически, така и нравствено. Системният труд ме научи на много: създа-

де у мен трайни трудови навици, прекрои ме в човек на реда, научи ме да се радвам на това, което съм създал, да съм доволен от това, което съм постигнал, и да се стремя към още повече, съобразно моите възможности.

Въпреки и малко по принуда, аз обикнах своята професия на техник-осеменител. Професия, свързана с много движение, с много хора, като започнем от обикновения кравегледач и свършим с председателя на ТКЗС. Стана така, че докато се опасяваха да не оставя ялови кравите, ме търсеха и изпращаха да оправям грешки на другите и неусетно минаха цели 15 години. Чувствах се доволен от работата си и свободен. И точно в тоя момент успях да постигна онова, за което се борих цели 20 години.

През 1972 най-после бях приет да следвам задочно висше образование. Разбира се не агрономия, както мечтаех през 1952, а зоотехника. Такова бе решението на партийната организация към Селскостопанския отдел на Окръжния народен съвет. Недейте смята, че това стана току-така! Шеф на този отдел тогава бе другарката Добра Иванова – един напълно обективен човек, отърсен от всякакви предразсъдъци. Именно по нейно настояване, с нейните гаранции аз на 38 години се явих на приемен изпит, който издържах много добре и бях приет да следвам.

След 5 години учение – нова реализация на зоотехник в същото ведомство, със същия колектив – още 13 години. Тези 28 години служба в Селекционния център по животновъдство затвърдиха у мен всичко ценно, придобито през десетте години преди постъпването ми там. Те ми дадоха сигурността, върнаха ми свободата, направиха ме да се чувствам сигурен, а не колеблив. Те определиха и останалата част от моя живот.

– Вътрешната свобода: как я постигнахте? Как я защитавахте?

– Смятам, че на тоя въпрос отговорих вече преди това. И все пак бих казал, че професионалната свобода предопределя и личната свобода. Личност, постигнала едното – постига и второто. А това стана с много умение, труд и най-вече с желание. Колкото до нейната защита, според мен това е лесно, стига докрай да отстояваш своите основни принципи в живота и никакви отклонения от тях.

– Казват, че Вашето семейство е сплав от романтика и сурова действителност. Има ли и още нещо?

– Казахте романтика. Каква ти романтика? Моят живот бе низ не от сурова действителност, а от много, много сурова действителност. Какво пò от това на десет години да загубиш баща, на 14 – всичко което имаш, на 18 години – майка, а след това да ти бъдат вменени вини, за които даже и понятие нямаш! Виновен за това, че си син на достоен българин! Пълен абсурд.

Какво по-сурово от това цял живот да се бориш и преодоляваш изкуствено поставени препятствия. Въпреки всичко това, каквото съм постигнал, е резултат на един безкраен оптимизъм, без никаква злоба, без никакво желание за мъст.

– Очаквахте ли промените в Европа и България в края на миналия век?

– За мен всичко станало в Европа – по скоро в Източна Европа – бе неочаквано. Никога не бих си и помислил, че цяла Източна Европа ще тръгне по нов път. По път, който бе отречен във всички социалистически страни само допреди години.

Колкото до България, и в най-смелите си мечти, а дори и в сънищата си до 1989, не очаквах да има някакви сериозни икономически, а още по-малко политически промени. Така бяхме свикнали със социалистическото, а по-късно с развитото социалистическо общество, че го смятахме вечно и, че така ще ни мине животът. Това, което се случи през 1989, дойде за мен като „гръм от ясно небе“. Не можех да го осъзная, та смятах, че и то ще премине като поредната лятна буря. Трябваше да минат една-две години, за да осъзная, че наистина беше се случило нещо много сериозно и, че България ще тръгне по нов път. В тези години въобще не мислех за някаква реституция – връщане на всичко онова, което държавата напълно незаконно заграби от моите родители. Тук му е мястото да си призная, че малка част от заграбеното ми беше върнато, но и на това съм благодарен. Аз съм оптимист. С оптимизмът съм оцелял и с него ще си замина в отвъдното.

– Достатъчно ли е реформиран западният свят, за да се връщаме към него и неговите ценности?

– Аз не познавам западния свят и доколко той е реформиран. Моето мнение е: ние, българите, да не подражаваме на европейците сляпо. Ние имаме много традиции и ценности, които са оцелели във вековете, въпреки всички беди, които са ни сполетявали – многовековно византийско и турско робство, комунистически режим. До голяма степен тези традиции и ценности са забравени. Първо тях трябва да върнем в нашето общество. Аз имам чувството, че у нас прониква негативизъм, на който се мъчим да подражаваме, а всичко добро, създадено във вековете, забравяме. Нека да си спомним за забравените български ценности, да ги популяризираме, да ги вменим на младото поколение, а не да ахкаме по измислени ценности. Все пак не можем да не признаем, че на Запад има законност, която се спазва, има ред и норми, отнасящи се до всички. Още нещо – във всички европейски страни всеки се стреми да постигне всичко сам, а не да разчи-

та на държавата; да ходатайства и да слугува на принципа, че някой друг трябва да мисли за него, а не той да крои своята съдба. Ето в това отношение ние трябва да подражаваме на европееца, а не само да охкаме и хленчим колко добре живеят те и колко лошо живеем ние.

– Ако имахте възможност, бихте ли променили съществено живота си?

– Никога не съм се замислял по този въпрос. Сега, когато Вие ме питате за това, идвам до заключението, че винаги съм бил доволен от постигнатото. Питам се: защо тогава да искам да променя живота си? И сега, когато прелиствам страниците от изминалите години, не съжалявам за нищо. Винаги съм бил реалист и оптимист и това ми е дало възможност да оцелея във времето.

И какво повече да искам от живота ми през изтеклите години?

Създадох си (по мое мнение) добро име в обществото, добро материално положение и най-вече хубаво семейство. Дадох добро образование на сина и дъщеря си. Имам двама внука и три внучки – все прекрасни деца.

Какво повече да желая?

Интервюто взе Цена Вичева
Юни–юли 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

МЛАДЕН КИСЕЛОВ

– Правите театрална кариера в Америка. Но откъде започнахте?

– Роден съм в семейство на театрали. Баща ми беше драматург, след това директор на Русенския театър. Майка ми беше помощник-режисьор. Израснал съм под чигите, гледах сцената от тавана или от последния ред. Добре си спомням артистичните вечери вкъщи. Идваха много от младите

тогава актьори и режисьори. Това продължи и след смъртта на баща ми, което поддържаше духа на майка ми. Имам детски спомени от Венчето Коканова, Любо Шарланджиев – тогава млад режисьор, Николай Бинев, Домна Ганева. Гледах репетиции на Вили Цанков, Леон Даниел. Беше ясно, че ще се занимавам с театър. Когато всички наоколо го правят, когато по цял ден се говори само за театър, детето се побърква и мисли, че друг живот освен театъра няма. В един момент започнах обаче да различавам кой кой е. Усетих, че човекът, който казва какво да се прави, е режисьорът. Много се впечатлих. По-късно, като отидох в Америка, видях, че там на режисьора казват директор, той нарежда и определя посоките. Изведнъж тази работа ми стана интересна.

– Много актьори усещат властта на режисьора и понякога съжаляват за избора си, защото винаги те са избираните, а не избиращите.

– Е, на мен това отрано ми беше разкрито. Детството ми зад кулисите беше определящо. Не съм мислил да правя друго. Исках колкото се може повече да стоя в театъра и да гледам репетиции. Особено след смъртта на баща ми режисьорите, които идваха, бяха добронамерени, мили, разговаряхме дълго. В този смисъл без да присъства, баща ми помагаше в процеса на самоопределяне. Мечтата ставаше все по-конкретна, осезаема и възможна.

– Специален град ли беше Русе?

– Определено. Още от турско време е бил врата към Европа, защото транспортът е бил по Дунав. Мидхат паша далновидно го преустройва като връзка с Европа. Построени са първата железница до Варна и пристанището. Неслучайно се появява баба Тонка и цялото възрожденско ядро, защото духът на свободна Европа минава през Русе. Градът носи тези отпечатъци от старо време. Архитектурата му е уникална, а публиката в театъра и операта – много будна. Баща ми често ме водеше на концерти, всяка седмица имаше сериозно културно събитие и постоянно се говореше за изкуство. В Русе през 50-те години идваха млади хора на изкуството, които скоро ставаха национални имена. Сега не зная как е. Излязох оттам в 1961 година.

Когато Леон Даниел се върна от Ленинград, баща ми беще директор, а в театъра направиха пиесата „Неспокойни нощи“ на Борис Илиев. По-късно този автор бе отхвърлен и забравен. Тема на пиесата му беше животът на селянин, когото връхлита колективизацията. Неговият ум обаче не може да побере защо му взимат земята. За времето си представлението беше много остро. Това доведе до сериозни събития: баща ми беше уволнен. Леон – изпратен в Бургас. За негово щастие там се събра с Вили Цанков, Методи Андонов и Юлия Огнянова, та стана „Бургаската чет-

ворка“, пръкна се и Иван Кондов. Но на такива явления им намираха колая и пръснаха оная бляскава група.

Нас ни изпратиха в Добрич, тогава Толбухин. Известно време баща ми нямаше работа. Директорът на местния театър Атанас Попов, голям театрал, се обади в Министерството и заяви, че взема баща ми за драматург. След няколко месеца обаче баща ми почина.

Останахме с майка ми и сестра ми. Върнахме се в Русе. Мама продължи да работи като помощник-режисьор в операта и успя да ни изгледа. Така че в Русенския театър преживях възторг и детски мечти, а в същото време един удар, който никога няма да забравя. По-късно си дадох сметка колко много творци от различни области бяха понесли подобен трус. Баща ми плати с живота си този шок. Спомням си неговите месеци на мълчание – той беше изключително достоен човек и не желаеше да разговаря по темата. Прие гордо съдбата си. Не тръгна за нищо да моли – беше интелигент от много висока класа. А жестът на Атанас Попов бе изключителен, защото бяха обявили баща ми за идеологически диверсант. Имаше добра воля и у някои хора от Комитета за изкуство и култура, решили, че семейство с две деца не може да бъде оставено на пътя. От майка ми зная за поредното прочистване на интелигенцията, но баща ми трябваше да плати твърде скъпо. На мене той завеща усещане за достойнство, за необходимостта да стоиш над ситуацията, каквато и да е тя. От достойнството на реакцията зависи по-нататъшното ни оцеляване като хора. При такива резки завои, когато оставаш на улицата, е много просто да се сринеш, да измениш на себе си, да опиташ да просъществуваш недостойно.

– Неговият род какъв е?

– Родителите му са били селяни от Червена вода. Спомням си как ни водеше всяка седмица на село да посетим баща му; баба ми – вече починала. Той си беше с потурите, с калпака, абсолютен дядо, взет от земята. Живееше сам, с нивите, с двора, с животните. Баща ми бе различен, несвързан с всичко това. Първият в семейството, завършил университет. Ходеше с костюми, връзки, софийско денди, завършило литература, състудент на Петър Динеков, хвърчи по облаците. А като седнеха двама с дядо – два свята един срещу друг. Седящи един до друг, но непринадлежащи един на друг. Говорят си тихо, съсредоточено. Мисля, че това е съвсем български момент: нашата интелигенция произтича чрез внезапен скок от селското. В това може би е силата и надеждата ни. Дори най-високата ни интелигенция е белязана от такава яка връзка с реалното и земното. Това винаги е било пример за мене като гражданско и човешко поведение.

– Да, из страната и в най-затънтени села могат да се открият деца с изумителна природна интелигентност, сякаш са сътворени от векове културни пластове. Въпросът е да продължат да се развиват, като излязат от малкия затворен свят.

– Да. На нашето образование това му е задачата. Да изнамери такива деца и да ги стимулира. От дете другата страст, която все повече ме обхващаше, бе рисуването. Дори имах желание да ставам график. До последния момент не знаех какво ще направя. Освен във ВИТИЗ, кандидатствах графика в Художествената академия. И на двете места изкарах третия кръг, а когато дойде четвъртият, оказа се, че са в един и същи ден, в един и същи час. Трябваше мигновено да реша къде ще уча. Спомням си как бродих по „Раковски“. До среднощ падна страхотно мотаене. Валеше, шляпах в дъжда с чадър. Спирам през ВИТИЗ. Гледам, гледам. Влизам в Унгарския ресторант, пак гледам и пия коняк. Преместих се в „Прага“. Пак пия и пак мисля. Продължавам да се колебая какво да избера. Хайде, после тръгнах по булевард „Ленин“, сега „Цар Освободител“, към Художествената академия. Ужас. Времето минава, нещо трябва да реша. Дали ми се работи сам, затворен в ателието като график, или да работя с хора. Изборът опира до това къде ще се чувстваш по-добре. Това са две различни планети. Мисля, че се реших за ВИТИЗ поради желанието да работя с хора. Това винаги ми е било интересно. Рисуването пък ми помагаше да се съсредоточа. И сега, когато натрупам нервна енергия, то ме успокоява. Така се връщам към себе си, към мислите си. Непрекъснато драскам.

На другия ден отидох на четвъртия кръг, където приемаха клас Методи Андонов и Стефан Сърчаджиев. Другият клас беше на Боян Дановски. Спомням си след изпита как Методи излезе в коридора и рече: „Абе, момче, ти много добре мина, шапка на тояга!“ Никога няма да забравя това негово изречение. Не знаех какво точно значи, но на другата сутрин видях, че съм приет. Така започна.

Споменът за Методи ми е скъп. Изумителна е биографията му на селянчето с изключителен зарад, което идва в София от калта, от зеленото, и прави фантастична професионална кариера. Не може да проумеем откъде се е взел интелектуал от такъв мащаб. Винаги се срещах с него, когато от Москва си идвах в София. Усещах се вързан, принадлежащ към неговия свят – там ми беше мястото. Така го възприемаха всички от класа ни: Илия Добрев, Стефан Данаилов, Стефан Мавродиев, Меглена Караламбова, Елена Райнова. Щастлив съм, че съм част от тази група. Бяхме закърмени от Методи, Сърчо си отиде рано. С това наше енергично, спло-

тено театрално семейство до ден-днешен, когато можем, винаги се срещаме, зареждаме се един друг.

Шансът ми е, че тръгнах от такава среда, че от малък виждах и слушах тези хора. Като дете и под масата в кухнята съм ги слушал. Майка ми казваше – отиваш да спиш! Тя правеше баница, всички говореха и падаше голям смях. Веднъж Николай Бинев облече Домна наопаки. Сложи копчетата на палтото ѝ откъм гърба, върза кърпата, така че вместо лицето се виждаше косата. Направиха ѝ изкуствени гърди и той си я поведе към тях през градската градина. Вървяхме отстрани и умирахме от смях. Хората спираха и нямаха реакция. Не разбираха какво става. Той върви и си говори с нея. Всички чуват, че тя отговаря, крачи до него, но върви наобратно. Фантастично зрелище. Сюрреалистична картина по улицата.

Ще се върна пак към Методи, защото той ми даде усещането за ролята на режисьора като човек, който не само измисля света на представлението, а заразява актьорите с нещо, което не може да се назове с думи. Имаше способността да събуждда любопитството на хората, с които работи, да ги предизвика да изразят себе си по начин, непознат за тях самите. В това му беше силата. Другият режисьор, когото съм виждал да работи по този начин, е Анатолий Ефрос в Москва. Между тия двама, които никога не са се виждали, имаше особен контакт. Всеки път, когато се връщах от Москва, Методи ме разпитваше подробно за представленията на Ефрос. Бе слушал за тях, четеше всичко, което се пише. На бюрото му имаше два вестника – „*Les lettres francaises*“ и „*Советская культура*“. Виждах как следи събитията във Франция и Русия. Имаше жажда да знае. Говореше френски и руски великолепно. Да откриеш същото и у един руски евреин, потомствен интелигент, който понятие няма за какво става дума в страна като България, е невероятно. У тези двамина имаше нещо необяснимо: умееха те да заразяват околните. Ако не заразяваш, нищо не става. Хората може да изпълняват точно каквото поискаш, но трябва да има и сътворчество, то ги прави свободни на сцената. А оттам нататък публиката пощурява, защото вижда на живо как се ражда спектакълът.

– Как попаднахте в Москва при Анатолий Ефрос?

– В Москва ме изпрати Боян Дановски. Завърших първата година във ВИТИЗ и обявиха конкурс между студентите по режисура за Москва, той беше председател на комисията. Явих се на конкурса, след няколко дни Методи ми каза: „Ти си човекът, определен да замине.“ Страхотен шанс. Тогава си говорехме на „Вие“, казах му: „Страшно съм запален по това, което става тук, в този клас искам да бъда около Вас. Обаче ме интересу-

ва и какво става в Москва. Баща ми имаше библиотека с цялата руска класика в оригинал, аз съм израснал с нея. За театъра Москва е като Мека.“ Той отвърна: „Аз съм тук, винаги може да продължим, но Москва е друга възможност, опитай!“

Пристигам в Москва, а моите бъдещи състуденти ми казват: май нямаме много късмет. Професорът ни е възрастен човек от доброто старо време, социалистически реалист в буквалния смисъл на думата. Той обаче, още преди да се появи първия ден при нас, си отиде, почина. В ГИТИС се хванаха за главата. Великолепната режисьорка и актриса Мария Кнебел, която лично е работила със Станиславски, руска еврейка по потекло, покани като преподавател свой студент, Анатолий Ефрос. Беше риск да възложи класа на млад режисьор, известен с идеологическите си противоречия с властта. Като узнаха това, съветските колеги се въодушевиха, разскачаха се, викат: „Страхотен шанс! Ти не знаеш за какво става дума. Все едно си спечелил от лотарията.“ Ефрос дойде, представи се и каза: „Никога не съм преподавал. Даже не съм и мислил да преподавам. Мога да направя нещо, ако вие стоите до мен и гледате как работя. Това е. Ако нещо научите – научите. За мене практическата страна на работата е работата. Всичко останало е губене на време в общи приказки. Важно е това, което става на сцената.“ Идеята му бе директна и нагла. Той влизаше направо от живия театър в една театрална академия, пълна с професори, а около него ставаше все по-шумно. Това бяха впечатленията от първите ми десет дни в Москва.

Аз още не зная кой кой е, а идва един човек и твърди: „Не зная на какво да те уча, но съм склонен да те пусна до себе си, в най-интимните моменти на моите репетиции, на моите затруднения, каши, ужасии. Учѝ се! В това е шансът ти.“ В София Методи също не признаваше формалностите на предварителни подготовки. Бе човек на изключителната спонтанност. Раждаха се идеи, които не си представяхме, че ги има.

– Винаги ли се откриват и актьорите, които да бъдат спонтанни и да има какво да се измъкне от тях?

– Това зависи от шанса. Според мене Методи имаше историческия шанс по негово време в Сатирата да работят актьори като Калоянчев, Константин Коцев, Парцалев, Кольо Анастасов, Стоянка Мутафова. Те бяха способни да се възпламеняват. Там струеше творческа енергия, която бе изключителна рядкост. Няколко пъти съм присъствал на подобни моменти, дори веднъж бях асистент на едно от представленията му. Представата ми за професията като започваща с импровизация и завършваща с импровизация дойде от него. В много от репетициите на Ефрос, които

съм гледал в Москва, беше същото – той ни вземаше в театъра да наблюдаваме дали актьорите поемат импровизационния момент или не.

– А как се отнасяше към текста, доколко се интересуваше от идеята на автора?

– Това е много интересен въпрос. Днес текстът се възприема като повод. Младите режисьори поради смяната на историческото и на културното време, поради големите социални катаклизми и обезсмислянето на думата като носител на истината, стигнаха до преосмисляне на думата, на способността ѝ да носи смисъл. Запознавайки се с речите на Рейгън в Америка, видях, че те са абсолютно еднакви с речите на Брежнев или Горбачов. Всички говорят за свобода и независимост, за мир в света, за грижата за човека, за отговорността пред бъдещето. Младите режисьори и творците стигнаха до идеята, че думата може да бъде непълноценна, неизразителна, може да бъде тълкувана всякак. Затова разбирам съмнението и недоверието към нея. Става въпрос за девалвация на стойностите. Много от младите режисьори, следвайки атаката на визуалното в театъра, която е в световен мащаб, почнаха да се отнасят с пренебрежение към текста. Дори с високомерие.

Моите учители обаче бяха естети и създаваха визуално и актьорски театър на високата поезия. Най-големите им представления бяха построени на интрепретация на текста, на внезапни открития в него. За мен това си остава знак на високо режисьорско майсторство, особено в тълкуването на класиката. Работейки с Йордан Радичков, Методи направи и съвременни текстове като „Суматоха“. Всичко беше базирано на силата на думата и на въображението – отделно от думите. Същото беше и при Ефрос. Много съветски автори са му задължени, защото той ги направи имена. Спомням си представленията на Любимов, Фоменко, Товстоногов. Цялата цензура, която се упражняваше върху тях, всъщност ги стимулираше да измислят начини да я заобикалят, да прескачат идеологическите препятствия. Там имаше култура на интелектуалната съпротива. В Русия нейните корени са стари. За себе си открих, че много от часовете ни при Ефрос всъщност се превръщат в уроци по история на съпротивата. Той работеше върху Пушкин, който е извор на интелигентност и съпротива. В Русия да се съпротивляваш не е поза, а интелектуална традиция на страната. Никаква идеологическа обработка не може да убие твореца. Той е ценен не по думи, а по примера му. Моите икони от българска страна са Вили Цанков, Леон Даниел, Методи Андонов, Юлия Огнянова. Те са пример какво значи да бъдеш самостоятелен творец в условия, в които се опитват да ти обяснят нещата идеологически. Слушаш спокойно и пра-

виш своето. Защото творецът идва от корени, които са много по-стари от идеологията, която се струпва отгоре ти.

Методи Андонов и Ефрос бяха фантастични не само като професионали, но и като хора. В младите си години е важно човек да има примери на истинско съществуване в изкуството, което не е базирано на сметка, не е базирано на пари, на правене на кариера, а на творческото раждане. То е по-голямо от действителността, по-красиво от грозното около тебе, по-свободно от несвободното около тебе, то те води. То е поетичната звезда при всякави обществени условия, то те прави поет, човек на утрешния ден, а не на днешния. Тези творци не бяха роби на стагнацията, на подтискане на интелектуално или гражданско съзнание. Съпротивата на живота около тях раждаше желание да преодоляваш препятствията. И двамата в момента, в който биваха атакувани и удряни, започваха на другия ден с вярата, че това е временно, че е преодолимо, че новата репетиция трябва да се посрещне с ново предизвикателство. Веднъж, когато Кнебел говори за Станиславски пред студентите, каза, че за него те трябва да запомнят две неща. Едното е, че, влизайки сутрин на репетиция, заедно с палтото сваля напрежението и тревогите си, за да ги сложи на закачалката и да влезе в репетиционната зала чист. Няма вчера, има днес и сега. Второто е способността на Станиславски да се засмее над собствените си увлечения, да си даде сметка, че е различен всеки миг, та театърът, който прави, трябва да бъде също така различен. В последните три години от живота си режисьорът не стъпва в МХАТ. Работи само вкъщи с млади хора и преосмисля цялата си система. Не поглежда знаменитостите, които сам е създал. Дори преименува системата си, наричайки я „метод на физическите действия“. Под въздействие на главния си опонент Майерхолд, с когото спорят цял живот, той стига до идеята, че физическото е не по-малко важно от словесното, чак доминира. Всъщност тази идея под различни наименования или трансформации е жива и до днес. Най-солидните млади режисьори не само тук, но и в световен мащаб са хора на физическото. Затова днес говорим за проблема със словото – думата става вторична, все по-обезценявана. Говорим за това като за тревожно явление, защото физическото и визуалното се превръщат в същностност на спектакъла.

Ако се върнем към библейската мисъл – „в началото бе словото“ – откриваме, че думата е източник на ново виждане за света, вечен извор. Мисля, че да преоткриеш един стар текст е изключително постижение. В театъра няма по-голямо удоволствие да се увериш как текст, писан в друго време, за други хора, докосва днешния зрител. Рядката дарба на авторите да говорят на бъдещи поколения е нещо велико. Мене поне тя мно-

го ме занимава. Аз съм от поколението, за което интепретацията на старите майстори на текста носи особена привлекателност, за мене в това има особена мисия. Младите зрители биха се обогатили, ако стари текстове им бъдат поднесени като източници на изненада. Връзките със старата култура днес са уязвими, лесно се късат. Всъщност грижата за моста между разните култури и различните времена като че я няма. Все отново почваме от нула.

– Макар непрекъснато да си задаваме въпроса „защо сме такива“, по административни причини доста театри пак вървят към предстоящия театрален сезон без репертоар, без концепция.

– Аз идвам от място, където всичко се планира две години напред. Тази лудост, обзела България, не зная докъде ще стигне. Това води до случайни решения от неподготвени хора. Взимат се светкавично решенията, за да се запуши някаква дупка. Оттам – усещане за нестабилност и разцентрованост. Не зная до каква степен то може да бъде поносимо. Всичко става от днес за утре, каквото и както дойде. Съществуване заради самото съществуване. Непрекъснато получавам покани да работя в България, но голяма част от проблемите се създават от липсата на планиране. Как бих могъл да се адаптирам към картина, в която всичко се променя? Питат ме: „Тук ли си, започваш ли да работиш?“ Викам: „Кога?“ – „Ами от утре!“ – „Е, как от утре?“ – „Да бе, готови сме да започнеш!“ Да се смее ли човек, да плаче ли.

– Какъв е театърът, който искате да правите?

– Когато бях в Москва, открих огромната социална роля на театъра. Хората, с които работех, имаха остра и ясна позиция. В тяхно лице системата си намери майстора. И в театъра, и в киното се появи нов реализъм, нещата се назоваха с истинските им имена. Тези творци подпомогнаха и подготвиха перестройката и идването на Горбачов. За мен това е златно време на съпротива срещу политическите ограничения и цензурата. Там гражданската позиция ми подейства много силно. Тя беше израз на вътрешна свобода. Появата и спирането на различни представления заедно с тяхната художествена уникалност бяха разтърсващо преживяване.

Затуй самият аз исках да правя театър, който разбужда залата, който е израз на гражданска позиция, не само на художествени предпочитания. То ме занимава до ден-днешен. Когато през 80-те години за пръв път бях в Америка, си дадох сметка доколко театърът на страните отвъд „стената“ е граждански активен. Открих, че това възпитава публиката, връща я отново и отново към театъра, кара я да отвори книга, да контактува с изкуството.

– Благодарение на тази гражданска активност обаче спектаклите Ви у нас преди да се срещнат с публиката, се срещаха с цензурата.

– Истинското творчество започва, след като мине цензурата. Съкращават там каквото ще съкращават, изрязват части от текста, а по-нататък работата си продължава. Много неща могат да бъдат изразени без думи. Това прави театралния акт значим. Живият творец не може да бъде затворен, да го накарат да замълчи. Той ще намери оня езоповски език, с който да стигне до публиката. Имал съм моменти, в които зрителите са ръкопляскали не на репликите, а на тишината, на мълчанието, което е заредено с подтекст. Силата на режисьорското въображение в известен смисъл бе стимулирана от цензурата. Наскоро бях поканен с още няколко души в Ню Йорк, в *Линкълн Сентър*, на конференция на млади режисьори. Темата беше „Работа в условията на цензура". Зная, че бях поканен заради моя опит, та първите въпроси бяха как точно работи цензурата. Аз почнах да разказвам за това, че всъщност никъде по света няма театър без цензура. Без изключение дали в Америка, Русия, Източен или Западен блок. Цензурата във всичките ѝ проявления е с режисьора, вътре в джоба му, ходи с него, не го пуска никога и никъде. Тя е идеологическа, финансова или каквато щете. Работата ти върху едно произведение е резултат от твоята воля да я заобиколиш, да я излъжеш. Живот с цензура е част от професията. Забрави, че може да се разминете някъде по света! Няма такова нещо. В Америка ме поканиха да направя „Ангелите", една нашумяла на Бродуей пиеса-манифест за гей движението. Бях много щастлив от тази покана, това беше в Луивил, Кентъки, а самият театър беше като арена. За мен художествената част не беше проблем. Но проблем се оказа, че не съм част от гей обществото. Имаше доста сериозни възражения как режисьор, който не е гей, ще прави този манифест. Навремето Вили Цанков трябваше да прави „Оптимистична трагедия" на Вишневски. Е, може ли той, с неговото минало, да пее химн на Октомврийската революция? Много режисьори са били поставяни в подобни извънтворчески обстоятелства, защото „не са от нашата боя". Ситуацията, в която бях, все пак възникна в театъра на град, който е в центъра на свободния свят, където всеки прави каквото си поиска. Аз сядам с тези хора да си говоря за спектакъла. Разговорът беше приятелски, но категоричен. Казват: „Ние сме минали през толкова изпитания и унижения, не се съмняваме във вашите способности, но смятаме, че пиесата трябва да се прави от един от нас." Като се има предвид, че идвам от Съветския съюз и Източния блок и аз самият зная какво значи „наш" или „не наш" – отговорих: „Дайте да се разберем! Нямам нищо против, вдигам ръце, не съм човекът за това представление. Ще съобщя на

профсъюза на режисьорите, че по идеологически съображения не мога да направя представлението.“ С това проблемът приключи. Ония хора, преживели дискриминацията на околните, преследвания, изведнъж си дадоха сметка, че реагират като тези, които са ги гонили. Възприемат поведение, от което самите те бягат. Но в такава ситуация или си от едната, или от другата страна на бариерата. Трето положение няма. Или цензурираш, или си цензуриран.

И така, аз продължих спектакъла. Работих със състав от гей актьори. Въпреки всичко беше великолепно време за мене. Без да споделяме природните си наклонности, бяхме приятелски настроени. Самата пиеса е силна и поставянето ѝ буди размисъл, драматичната ситуация е изразена по впечатляващ начин. Драматургът Тони Кушнер знае какво значи да бъдеш различен и как различието може да събуди конфликти.

– У нас конфликтите май не се решават така деликатно.

– За мен 70-те и 80-те години в България бяха интересно време. Минах през Кърджали, Бургас, Младежкия театър, Сатирата, Народния театър и НДК. Когато Владо Панов* стана гененерален директор, имаше идея НДК да се отвори за публиката, да започне активна сценична дейност. Три години бяха посветени на това. НДК бе толкова затворен, та при първото ми влизане в него като художествен ръководител ме задържаха на пропуска и викат: „Тук ще седите, докато разберем кой сте!“ По високите инстанции беше станало ясно, че това място, с всичките му зали и техники ще се превърне в нещо нелепо.

– С какво бе интересно това време – с творческите задачи или с непрекъсната борба?

– Не само за мене, за всички беше борба. Но това бяха стимулите за създаване на драматургия, поезия, проза. Управляващите стимулираха културния живот с желание да покажат, че всичко в държавата върви нормално. Влагаха се много пари и енергия за изкуство. В СССР по това време идеологическата цензура бе много по-свирепа. Нямаше възможности да се шикалкави. Големите имена се бяха утвърдили чрез постоянна битка. При нас имаше само отблясъци от нея. Ние сме малка страна и добре се знаехме, срещахме се всеки ден. Сядаме в някоя канцелария и се въртим около една или друга реплика, около една или друга сцена. А там партийните другари бяха потомствени революционери и Ефрос ни е разказвал хората на изкуството срещу какви сили са изправени. Докато при

---

* Бел. ред.: Владислав Панов е генерален директор на Народния дворец на културата през 1983–1990 г.

нас всичките тези разговори бяха между колегите театроведи и режисьори, те обясняваха какво да правим с този или онзи тескт. Никога не съм знаел кой от моите актьори „докладва“ след репетиция, но театралните шефове на „Поп Андрей“ бяха добре информирани. След първите неприятни изненади човек свиква и гледа с присмех. Ти работиш както те води душата и сърцето, и знаеш, че ще дойде време да се защитаваш. Това беше и играта с колеги, които се грижеха не толкова за идеологията, а за собственото си оцеляване. Мотивът беше: защо да се подлагаме на изпитания, като сме наясно, че няма смисъл. Поне нека да не си подлагаме крак един другиму. Неудобните неща ще паднат. Говореше се за „онези“ отгоре, които така и така решават, не ние; хайде сега, да не ги дразним! Разговаряхме като в абсурдна пиеса. Изглеждаше доста на дребно. Това нямаше нищо общо със ситуацията в Москва, където „онези“ седят в кабинетите и директно нареждат.

Спомням си, че когато в „Съвременник“ публикуваха „Образ и подобие“ на Йордан Радичков“, пиесата нямаше никакъв шанс да излезе на сцена, защото беше белязана. Някой бе подхвърлил на първия човек, че пиесата е за него. Сякаш след 300 години се повтаря случаят с Молиер, който след „Тартюф“ и пълната подкрепа на Луи XIV написва „Дон Жуан“. Но църквата си връща нападките по елегантен начин – подшушват на краля: „Дон Жуан сте Вие.“ И той се разярява: „Аз те подкрепям, а ти ми правиш портрет, в който небето ме убива. Това не!“ Изхвърля трупата от двореца и толкова. Същата ситуация и при социализма. Затова не повярвах на ушите си, когато ме покани да правя пиесата в Народния театър.

Вече бях минал през много истории около „Човекоядката“. И тогава някой беше подшушнал на първия човек, че Топузов е негов портрет, много ясен, категоричен. Докато репетирахме, то не бяха индивиди, които идваха да гледат, то не бе чудо. Занизаха се генерални репетиции една след друга и все пристига някой, все трябва нещо да каже. В един момент се реши, че посещението трябва да бъде на високо ниво. Кольо Георгиев, директорът на театър „София“, категорично застана зад представлението. И с пиесите на сцената на Младежкия театър той прояви гражданска смелост. Така или иначе неговите контакти не помогнаха. Вече въртяхме готовото представление преди премиера, а с това се подгряваха слуховете навън. Хората искаха да видят това, което няма да види бял свят. Накрая дойде Андрей Луканов и заяви: „Аз съм за представлението, не виждам защо да не излезе.“ Важен момент. Пуснахме го. Бе съкратен обаче финалът, където се появява вторият Топузов. Защото героят минаваше през историята и умираше, но след като са го оплакали

предишния ден, старците на следващия виждат да идва отново същата фигура. Именно този финал отпадна.

В първите няколко дни неочаквано дойде и самият Тодор Живков. Седи, гледа, гледа. В салона – тотална тишина. Хората с едно око следят сцената, с другото ложата му. А той се забавляваше. Накрая имаше среща, от която нататък зависеше работата ни. Първото нещо, което той каза, беше: „Абе, много хубави артистки имате в този театър. Ха, наздраве!“ И нито дума за проблема, подмина го елегантно и продължи с шеги. Преглътна горчивия хап, сякаш не бива да се противостои, защото ефектът може да бъде обратен; изборът му бе да се направи, че няма нищо.

„Човекоядката“ стоя в репертоара десет години. Около „Сако от велур“ също имахме много въпросителни. Станислав Стратиев написа няколко варианта на финалната реч. Получаваше се абсолютен образ на нищото, пиесата трябваше да свърши абсурдно, в пропаст. Той се мъчеше да излезе от този естествен край и да го направи по-приемлив. За негова чест успя да запази основния живец на историята, което я правеше силна. Последният вариант беше съществен и доказа какъв майстор е Станислав. Мъчно ми е, че го няма, би реагирал успешно на днешното време. Имаше способност да подчертава остротата на ситуациите. Откъснал съм се от доста години, та се мъча отново да вляза в ритъма на събитията. Това, което виждам днес, е съвсем друг свят, друга България. А не виждам някой друг по такъв безмилостен начин да изрази новото лице на страната. Имаме известна традиция в изкуството, което отразява обществените проблеми и се опитва да ги коментира. Странното е, че днес не виждам подобни коментари, нито обществена енергия. Талантливо племе сме. Не може нещо да не се появи.

– Гледайки отдалече, толерантни ли сме като хора? Непрекъснато говорим за всеобщата ни нетърпимост. Бившата Ви съпруга е от Судан и навремето бяхте впечатляваща двойка.

– Всичко беше резултат на спонтанни чувства и не съм се опитвал да гадая как се възприема. По-късно си дадох сметка, че може би е изглеждало странно. Когато отидох за първи път в Щатите да правя „Опит за летене“, тя дойде с мен и изведнъж се оказа, че там това е нормално, никой не обръща внимание, всекидневие, което не занимава никого. Америка направи нещата обикновени и нормални. Историята започна около репетициите на „Човекоядката“ и за мен беше вълнуващо и стимулиращо. Бях млад и влюбен. Правех представление с трудна съдба. Подкрепата на хора като Иван Радоев, Йордан Радичков и цялата трупа беше важно. В тази връзка не съм имал никакъв момент на колебание. Не е било въпрос

на избор, а въпрос на живеене. Радвам се, че хората, с които бях близък и работехме от сутрин до вечер, също бяха спонтанни: актьорите, на които партнираше, я приеха веднага, нямах усещане, че се случва нещо извънредно. Тогава правих кастинг за ролята. Дойдоха студентки от различни африкански страни. Тя е нубийка от Судан и беше с най-изявена спонтанност и интелигентност. Учеше медицина. Беше важно човек да бъде заинтересован, не само статист. Много разговаряхме. Това, което се случи в процеса на работата, беше изненада, личният контакт дойде по-късно. Тя разказваше за културата на средата си. Нубийците са били последната група от древния Египет, изтласкани на юг в пустинята от настъпващите араби. Те не са част от черна Африка, а част от Северна Африка, където се развива египетската цивилизация. В нубийската цивилизация също има пирамиди, по-малки, но със същия подход към философията на пирамидата. Там са преживели тежък сблъсък с мюсюлманското нашествие и в този смисъл беше дете на култура, която знае какво значи потискане и преживяване в невъзможните условия на пустинята. Имаше ясни социални усещания и нямаше нужда да разказваме за какво става дума в „Човекоядката“. Тя носеше свой исторически опит, носеше театъра в себе си.

– Защо избрахте Америка?

– След събитията през 1989 година Фани вече беше лекар дерматолог в Медицинска академия и след избухването на демокрацията се намери на улицата. Чуваха се приказки: всички чужденци да си ходят, няма място за българите, та за тях ли? Тя реши да търси работа навън, трябваше да се подготви за изпити. Замина при колеги в Щатите. В много страни имаха нужда от дерматолози. Останах тук с нашата дъщеря Мария. След година отидох в Щатите по покана на един фестивал в Кентъки. Там получих покана от университета „Карнеги“ в Питсбърг да направя клас от завършващи актьори с Чеховата пиеса „Три сестри“. След това получих покана за още една година. Приех, тогава в България всичко рухваше и просто нямаше какво да се яде. Тази покана беше животоспасяваща. Прочее, така потеглих. Нямах никакъв друг повод да бъда там, а вече станаха 15 години.

– Размишлявате ли какво творческо стъпало бихте прескочили тук и какво – там? Удовлетворен ли сте?

– Да, мислил съм. Това, което Америка ми даде, беше превключването по силов начин към система на работа, която изисква висока дисциплина. Там се планира отдалече. Представата за представлението, което ще бъде в точно в този срок, с тези материали, с тези пари и с тези хора, организира съзнанието на режисьора по различен начин. Водещото място на ду-

мата „бюджет“ беше едно от големите неща, които ми се случиха. Всяко хрумване на сцената се измерва в пари и отговорността е моя. У нас режисьорите са заети с чисто творчество. Кастингите също са нещо различно. За една и съща роля кандидатстват множество актьори, възможността режисьорът да прави различни варианти е нещо ново. Чувствах се сякаш продължавам да уча. Слава Богу, с първите представления започнах да получавам още и още покани. Това е важно, защото процесът на адаптация може да не свърши или просто да няма нови покани. Направих няколко представления в различни щати. Това заедно с влизането ми в профсъюза на режисьорите ме постави наравно с американските колеги. Даде ми нови представи и усещания, принуди ме да работя организирано. В известен смисъл – по-изобретателно в рамките на бюджета. Голяма част от сътрудниците мислят само парично и си отговорен за всичко, което изискваш. Безкрайността на нашите репетиционни разговори тук, разточителността, неизвестността кога ще излезе представлението, там ги няма. Не казвам, че в художествено отношение онова е по-добро. Но е по-задължаващо. От една страна Америка ми откри много непознати неща, от друга – потвърди значението на опита и уважението към моето художествено минало в Източна Европа и Русия. Самата идея, че съм поставял в МХАТ, беше абсолютно впечатляваща за американците, даде ми добър старт. Името на източноевропейския и руския театър е високо ценено. Знаят и в известен смисъл се отнасят с почит; без да плащат данък на идеологическата страна на театъра, смятат я за вторична. За тях беше голямо предимство, че съм учил при преки участници в репетициите на Станиславски. Бяха изключително любопитни към корените, от които идвам. В театъра още от 30-те години на миналия век има интерес към всичко, което става в Русия и Източна Европа. Така е и днес. Затова лесно бях включен в машината на американския театър. Вече възниква въпрос как да съчетавам преподавателската с постановъчната си работа. Или си на едното място, или на другото. Аз искам да бъда и на двете. Казах в началото: аз съм режисьор, който преподава, а не преподавател, който поставя. Това е важна разлика. Нямам намерение да ставам учител заради самото учителстване. Слава Богу, разбраха ме и дори ми помагаха през годините, за да мога да върша и двете.

– А какво правите със студентите? В Москва Ефрос ви е казал, че няма да чете лекции, а ще гледате работата му.

– Със студентите се опитвам да върша същото. Лекции не чета. Репетирам заедно с тях. Имаме актьори, които са придадени към всеки режисьорски клас. Репетираме, обсъждаме, споделяме впечатления за всич-

ко, което се случва тук и сега. Режисьорите започват да работят с текста през втората година. Системата е изградена много практически.

– Вече правите втори спектакъл в България. Какво е усещането Ви за движението на театъра докато отсъствахте?

– Още при кастингите беше интересно, защото се явиха над 300 актьори. Дори научих, че е имало предаване по телевизията за думата „кастинг“. Колкото повече напредвахме, толкова повече се затруднявах. Кого да избера? Нивото на актьорите ме очарова, повечето от тях бяха направо талантливи. А от представленията, които гледах, открих Теди Москов. Навремето, когато дойдох в Младежкия театър и нямах квартира, живях на тавана на Рада Москова и с Теди се срещахме всеки ден, идваше на репетиции, когато правехме „Мъжът си е мъж“ на Брехт и говорехме за впечатлението му от представлението.

Седях в кабинета на Рада и си говорехме за театър и още хиляда неща. Бях поразен от това какво е направил Теди и по телевизията. Детето, което зная, вече е режисьор с почерк, позиция, енергия. Беше чудесно. Това, което ми липсваше, беше социалният ангажимент. Аз съм от поколението, което смята, че социалното е задължително, важното е да кажем нещо, с което да предизвикаме гражданска активност в залата. Много рязко беше объркването в обществото и между творците, което видях при идването ми през 2001 година. Трудно време на оцеляване. Повечето хора, които познавах като професионалисти, вече не работеха в театъра. Голяма част от тях се бяха отчаяли или търсеха други пътища. Беше период на разруха. Силно се сепнах. Обаче във формално отношение имаше интересни търсения. Идвайки от Америка и американския театър, картината ми беше интересна. С новото ми представление „Веселите Разплюеви дни“ преоткривам България. Много бързо променяме цветовете, лицата, всичко. Живеем с чувството, че всичко е за днес. Утре може би няма да сме тука.

Влизам при Стефан Данаилов, с когото сме състуденти, правихме „Дон Жуан“ и други неща, но вече е министър на културата и още от първия разговор разбирам, че гледа да свърши нещо в срока, който му е даден.

Защото отново всичко може да се промени, а идеите му да останат неосъществени. Това прави бъдещето неясно. Не може да се планира. Това превръща всекиго в човек на мига, а не на утрешния ден, на следващата година, на бъдещето. Целият ни живот тук е доколкото може и както може.

Спомням си пиесата на Едвард Радзински „Снима се филм“, която Ефрос постави през 60-те години. Героят е кинорежисьор, филмът му непрекъснато е спиран. Един възрастен редактор се опитва да му вдъхне кураж и му дава пример с буболечките, които живеят един ден. Има една

реплика: „Представи си ужаса, ако този ден е дъждовен! Буболечката си мисли, че на земята е само дъжд, няма нищо друго освен кал, мокро, студено и дъжд. Раждаш се в калта, живееш целия ден в калта, мокър си и умираш в калта. И си казваш: това място и време, дето ми е дадено да го живея, е само един ужасен дъжд.“ Е, не бива да живеем като еднодневки. Трябва да имаш готовност утре да посрещнеш слънцето, да раждаш нови идеи в слънчев ден. Свикването с дъжда и загубването на форма е нещо много разпространено. Интелигенцията е на кръстопът и трябва да реши – чака ли слънчев ден или не? Ако не, значи сме се предали на дъжда и сме си казали: ти си вечен, ти си над всичко, ще ни удавиш. Само творческият инат ни държи. Надявам се това да е така.

Иначе няма смисъл. Тогава човек трябва да си свие занаята. Българският творчески инат е единствената ни надежда. Един мой студент от Малайзия има мото на електронния си адрес: „Готовността е всичко!“ Питам го откъде е взел това, той отговаря: „В моята култура тази мисъл е стара колкото света.“ Неслучайно фината настройка на човека към мъдростта на природата и вътрешният му свят са част от философията на Изтока. Това съществува и в творчеството. Каквото и да се случва, утре сутринта трябва да си на репетиция. Твоята репетиция се превръща в твоя Тибет, във вътрешната ти енергия. Тя е крепостта, коато няма да те предаде. Влизането в диалог със себе си, диалогът между аз и аз, е много важен. Ако има нещо, което ме спаси в резкия преход, какъвто беше за мене Америка, то е съзнанието, че няма да бъда предаден от себе си.

– Вашата дъщеря интересува ли се от театър?

– Да, учи актьорство в Англия, в Ливърпул. Училището е основано от Пол Макартни, това е старото училище на „Бийтълс“. Пол и Ринго са го ремонтирали, построили са и нова част. То е център за подготовка на млади музиканти и актьори. Нямам представа ще стане ли от нея артистка. Дълго ѝ обяснявах колко трудна и сложна е тази работа, но не успях да я разубедя. Тя вярва в бъдещето си.

Интервюто взе Галина Рулева
София, юни 2006 г.

ци страната се бе преобразила. Животът се беше върнал с нови спретнати магазинчета, кафенета, ресторанти. Хората бяха възбудени, доволни, готови за нов живот.

През това лято почувствах началото на нова демократична България.

Интервюто взе Евелина Келбечева
Филаделфия, 16–17 юли 2006 г.

ви и втори клас трябваше да направи като лятно задание албум за Георги Димитров с кратък текст под снимки от вестници и списания. Едва в края на ваканцията се захвана за работа и една вечер със сестра ми, засмени до уши, ми заявиха, че ще ми покажат плода на упорития си труд. Заразлиствах с досада страниците на голямата тетрадка и с погнуса четях текстовете клишета. Оживих се едва, когато Светла каза на малката: „А сега кажи на леля си истината за Георги Димитров!“ Петра скокна и изреди възбудено всичките най-големи престъпления на вожда на БКП. Останах възхитена и дълго се смяхме.

Петра получи бакалавърска степен по антропология от Университета на Делауер и за наша радост и гордост бе приета в „Харвард“, където завърши архитектура. Ден след това се омъжи за колегата си Стив, архитект от „Харвард“ – прекрасен млад мъж. След неколкогодишна работа по авторитетни архитектурни фирми двамата наскоро откриха своя собствена във Филаделфия. Работите им тръгнаха блестящо и дано все да е така.

– Как преживя 10 ноември и как видя промяната в България?

– След 9 ноември – деня, в който падна Берлинската стена – 10-и не беше изненада за мене. Майка ми винаги беше казвала, че, ако Стената се срути, ще бъде знак, че комунизмът е рухнал. Странното бе само, че 10 ноември 1989. съвпадаше с 80-годишния рожден ден на мама, която, уви, бе починала единайсет месеца преди това. В нейна памет се бяхме събрали със семейството на сестра ми и с доктор Иван Иванов на вечеря у нас. По американската телевизия видяхме кадри от пленума на ЦК на БКП и свалянето на Тодор Живков. Спомням си, че четиринайсетгодишният Крис възкликна изумено: „Защо ме лъжете, че българите са красиви?!“– сочейки тъпите лица на комунистическия ни елит. Дълго му обяснявах, че това не са точно българи.

През есента на 1990 преживях истински шок. Уж имахме син президент, но София и България изглеждаха зловещо. Без ток, без храна, без отопление, без бензин, без лекарства. Управляваше комунистът Луканов. За промяна не можеше да става и дума. По скоро – за влошаване.

През 1991 за първи път не си ходих в България, въпреки че ежедневно следях събитията чрез вестник „Демокрация“ и някои други издания. Майката на Ерън почина след тежко боледуване и това беше причината да не пътувам.

Истинската промяна в България видях едва през лятото на 1992-ра по време на управлението на Филип Димитров. Боже, каква радост сияеше по лицата на роднини, приятели и познати! Какво вдъхновение! За месе-

млади хора – студенти или докторанти – се пада по един професор, често пъти Нобелов лауреат. На смях понякога го подсещам да разкаже историята, как е получил шестица при Дик Файнман. Женен за първата си съпруга Джен, той започва професорска и изследователска кариера в областта на астрофизиката и космическите лъчи. След раждането на двамата им сина, преминава на работа в химическата компанията „Дюпон“. Като учен е признат за експерт в областта на научния компютър, математическото моделиране, невронните връзки, дейтамайнинга и приложната статистика. След развода му с Джен големият му син Крис остава да живее с него, а малкият Дейв – с майка си.

Такава беше ситуацията, когато през 1985 се омъжих за Ерън, но тя не след дълго се промени. Дейв дойде да живее при нас и това беше голяма радост. Тези две прекрасни момчета днес са млади мъже. Крис е успешен адвокат по корпоративно право в една от най-добрите фирми в САЩ в Ню Йорк, а Дейв довършва докторат по икономика в Университета на Калифорния „Бъркли“.

Животът на сестра ми Светла наистина се промени след идването ѝ в Съединените щати. От специалист в БАН, завършила немска филология и информатика, тя стана художник. Защити магистърска степен по изкуство в Университета на Делауер, специалност графика. Надарена с богат талант и силно въображение, тя твори успешно не само графики, но и склуптори, и керамики, и живопис. Редовно участва в изложби.

Зет ми Тодор е вероятно един от най-изтъкнатите български учени в чужбина. Той е професор по теоретична астрофизика в Университета на Делауер и участва в интерпретацията на резултатите от два огромни съвременни експеримента – световната колаборация на учени от 30 страни „Оже“ в Аржентина и „Айскюб“ на Южния полюс. Автор е на разпространилата се по университетите на земното кълбо книга „Високоенергетични космически лъчи“, издадена през 2004 от „Шпрингер“, и на 320 статии с изключително висока цитируемост, публикувани в най-престижни списания. Редактор е на списание „Астропартикал“ (*Astropartical*) на издателския монопол „Елзевир“ и е един от двамата директори на Лятната школа по космически частици (*астропартикалс*) в Ериче, Сицилия. Тодор непрекъснато пътува из цял свят като канен лектор, почти винаги придружаван от сестра ми. Има дарба на графичен дизайнер и е автор на корици и лога.

Племенницата ми Петра, която на 10-годишна възраст попадна в САЩ с родителите си, бе възпитавана в България от сестра ми и зет ми по образеца на мама и татко. Ще дам един пример. Като ученичка между пър-

– Чрез вестници, книги и компютър следя постоянно от 1989 насам какво става в родината. Пиша писма, говоря по телефона, ползвам електронна поща. От 1991 сътруднича на демократичния печат, а от есента на 2003-та. почти ежеседмично пиша колонка за вестник „Про&Анти“. Не мога да се оплача и от обратна връзка. Пишат ми роднини, приятели, близки, а често и непознати българи главно заради книгата ми „Без заглавие. / Рушители и строители на България“, излязла през 2001 в издателство „Иван Вазов“, а през 2003 и 2005 – в Работилница за книжнина „Васил Станилов“. Радва ме фактът, че помежду трите издания се налагаха и допечатки.

Действително тази книга има вече своя собствена съдба. Критиците я сравняват със „Записки по българските въстания“ на Захари Стоянов и със „Строители на съвременна България“ на Симеон Радев. Читателите ми споделят, че в нея откриват живота си и че тя трябва да стане достояние на всеки българин. „Без заглавие“ отдавна излезе от границите на България. Разпространи се в Европа и в Америка. Достигна до Австралия. И в най-смелите си мечти не съм се надявала на това.

– Каква е средата ти тук?

– Слава Богу, прекрасна. Преди всичко се събираме в рамките на семейството на сестра ми и моето. Но имам и чудесни приятели българи. Сред всички тях най-високо ценя дружбата си със семейство Румяна и професор доктор Иван Иванов от Ню Йорк. Обичам срещите и с американци. А покрай племенницата ми, съпруга ѝ и нашите момчета често прекарваме дълги часове с млади интелигентни хора.

– Разкажи нещо за семейството си, ако искаш.

– Семейството ми за мене се състои от съпруга ми доктор Ерън Оуенс, двамата ми заварени сина Кристофър и Дейвид, сестра ми Светла Кралевска, зет ми доктор Тодор Станев, племенницата ми Петра Станев и съпруга ѝ Стивън Потс. Една сговорна и хубава дружина от различни характери и не малко таланти.

Българите, които познават Ерън – а те не са малко – ще се съгласят, че той е прекрасен, благороден човек. Никога не се хвали и рядко говори за себе си. Но ако му дадеш сцена – трудно ще го свалиш от нея. И като лектор, и като тромпетист на няколко оркестъра в изпълнение на диксиленд, джас, суинг.

Завършил е като първенец на випуска си един от най-престижните колежи в САЩ – „Уилямс“ в Масачузетс – със специалност физика. Доктората си по теоретична астрофизика и икономика защищава в прочутия Калифорнийски технологически институт, където на двама талантливи

– Какви пречки си имала в професионално и лично отношение в България?

– Вече споменах няколко, но съм длъжна да споделя още една. За нея научих по-късно през живота си, защото беше отстранена от първия ми директор Марко Конев, без в решителния момент да съм знаела за нея. Когато той ме бе определил за специализация в Западна Германия и в Англия, органите на милицията, които отговаряха за Център НИЕРА, му бяха казали, че няма да ми издадат паспорт, тъй като съм политически неблагонадеждна. Конев обаче с присъщата си упоритост бе лично гарантирал за мене и след дълги разправии бе успял да ми издейства пускане на Запад, за което тогава смятах, че е първото и последно в живота ми, и което ме обогати така щедро професионално на млада възраст. Дължа му вечната си благодарност.

– Как се отнасяше към политиката и към режима в България?

– Вече изясних политическите си убеждения, които нося от най-ранно детство. През годините на комунизма ги споделях със семейството и с приятелите си, но не съм ги афиширала публично. Слава Богу, никой никога не ми е предлагал да ставам член на БКП, така че не ми се е налагало да отказвам. Първият ми брак с Георги Рашеев ме въведе в семейство със същите политически виждания като тези на родителите ми. Христо Рашеев – бившият ми свекър, син на видния габровски фабрикант Георги Рашеев – беше един изключително ценен и интересен човек, съден от „Народния съд“. Съпругата му – Веска, преживяла не по-малко от него, беше прекрасна жена. Чрез Рашееви срещах достойни и пострадали от червената диктатура личности, така че присъствах на същите разговори като в бащиния си дом. През живота си съм имала само две приятелки-комунистки, но не съм им пестила критиката си спрямо режима им.

– Раздели ли се животът ти на две, като дойде в САЩ?

– Безусловно.

– Кое е най-силното ти впечатление – като разлика от България, тук, в САЩ?

– Тук мога да говоря с часове, изтъквайки разлики ту в плюс на едната, ту в плюс на другата държава. Впрочем, те трудно могат да се сравнят, защото са безкрайно различни. Ще сведа отговора си до едно мое изречение, измислено преди години на шега: „В САЩ за разлика от България можеш да видиш възрастни черни мъже и жени, а не само млади.“

– Как осъществяваш моста с България? И каква е съдбата на книгата ти?

се осъществи, но не и второто. Международната опаковъчна пресорганизация отказа да даде членство на Валерия Пешева. Аз останах в Център НИЕРА около година като обикновен редактор, но през 1981 не издържах и го напуснах, без да имам предвид друга работа.

Месец-два след това съдбата ме свърза с втората ми и последна служба в България – „Центъра на Градев“. Това беше едно колкото кошмарно, толкова и вълнуващо издателство към Комитета за култура. Нещо като „пожарна команда“ за редактиране, оформяне и отпечатване на каталози за изложби, програми за театри, брошури, плакати, книги, дипляни, често пъти по на няколко езика. Съществуването на този център се налагаше от факта, че многобройните отдели в самия Комитет за култура, пълни с дъщерички и синчета на националния комунистически елит, с години „съставяха“ някакво издание и в последния момент се оказваше, че то не е готово и че ние трябва светкавично да го осъществим. Затова при Димитър Градев се работеше денонощно. Трудно ми е да опиша този човек, защото характерът му беше многопластов. В него имаше немалко благородство, но и много простащина. Не беше образован, нито пък културен, затова пък притежаваше големи природни дарби. Не на последно място – като издател. Речта му беше цветиста, цинична, изпълнена с поговорки, притчи, алегории. Назначи ме първо по съвместителство като редактор, но веднага ми каза: „В първата си служба сте създали нещо, достойно да бъде наследено от министерска щерка. Ако и при мене покажете такива качества, ще ви издигна бързо.“

Не ме излъга. В рамките на една година няколко пъти ме повиши и накрая ме назначи като замдиректор и замглавен редактор на Центъра. Скоро след това го уволниха. На негово място дойде от Комитета за култура Александър Пиндиков, който питаеше към мене нескрита омраза, вероятно предизвикана от факта, че му бях редактирала няколко книги, пълни с грешки и неточности. При Градев разписвах всичко за печат. Пиндиков прекъсна тази практика. Но тъй като не беше в състояние сам да върши тази отговорна работа, разпореди редакторите и техническите редактори да внасят за печат изданията без ревизия. Просто за да ме унижи. Признавам си, че злорадствах, когато непрекъснато се налагаха препечатки. Колеги ми съобщаваха, че Пиндиков – официално безпартиен – пишел срещу мене писма-доноси до началството в Комитета за култура: да бъда отстранена от поста си. В смисъл, че сестра ми и зет ми са в САЩ и че той ми няма политическо доверие. След 1989 се учудих, че същият този човек е станал „син“. Дори беше депутат от Съюза на демократичните сили в 38-ото Народно събрание.

от ЮНЕСКО и прекарах през 1972 шест месеца в Дюселдорф, Франкфурт, Мюнхен, Хамбург, Западен Берлин и Лондон, обучавайки се като журналист в областта на техниката.

На Запад ме чакаше нова изненада. Главните редактори на списанията за опаковки, към които бях прикрепена като стажантка, се оказаха журналисти с огромен опит, знания и авторитет. Водеха ме по пресконференции, предприятия, печатници и панаири, и ме „кръстиха“ в журналистиката. Когато се върнах в България, положих усилия и амбиция да превърна циклостилния бюлетин в истинско научно-техническо списание. Марко Конев, който имаше особена слабост към младите специалисти в Института и всячески подпомагаше кариерите им, ми даде пълна самостоятелност в съставянето, редактирането и оформянето на изданието. Трябваше само преди предаването му в печатницата, текстът да бъде парафиран от секретаря по печата към Министерството на вътрешната търговия и услугите, тоест да премине през цензура.

През 1977, вече като завеждащ редакция в Център НИЕРА, успях да се запиша за следдипломна специализация по журналистика („Печат“) в Софийския университет, която следвах задочно две и половина години и завърших със защита на дипломна работа.

Същата година ми се случи нещо на пръв поглед прекрасно, което обаче ми струва много неприятности и в крайна сметка службата.

Гюнтер Грайнер, възрастен журналист, при когото стажувах в Дюселдорф, ме включи като редовен член в Международната опаковъчна пресорганизация. Това означаваше, че мога да пътувам безплатно на панаири и изложби по цял свят като специализиран журналист. Заваляха покани отвсякъде, включително от Чикаго. И то не само покани за издръжка по време на престоя, но и самолетни билети. Единственото, което панаирните палати не ми изпращаха, беше български задграничен паспорт. За него директорът на Център НИЕРА трябваше да пише докладна записка до министъра на вътрешната търговия и услугите или до заместниците му, които да разрешат пътуването. Два пъти ме пуснаха. Останалите 27 самолетни билета изгоряха.

Оказа се обаче, че моето „членство“ бе привлякло вниманието на замминистъра Славчо Пешев, който имаше дъщеря – Валерия. Трябваше ѝ служба и какво по-лесно от това да получи моята. Нямаше значение, че не бе помирисвала нито журналистика, нито пък знаеше западен език. Както сама тя ми обясни, аз не бях уволнена, а просто ставах нейна подчинена и щях да продължа да правя списанието, а тя рядко да идва на работа и да пътува заедно с преводачи с моите покани. Първото ѝ желание

Василиев. Последният, ще рече чичо Асен, чиято съпруга бе кръстницата ми леля Веса, бе една от най-ярките личности през моето детство и юношество. По дух истински възрожденец, той беше не само отличен художник, но бе посветил живота си на проучване на българското национално изкуство, за което написа десетки книги и статии. Беше изключително сладкодумен, невероятно културен и горещо обичаше България. Във вилата му в Бистрица като деца срещахме Владимир Димитров-Майстора, с когото бяха добри приятели, и писателя Димитър Талев. Толкова много интересни разговори и спорове!

– Как избра професията си? Къде работѝ?

– Искаше ми се да следвам история, право или журналистика. Но още в гимназията се отказах и от трите специалности. Каква история щяха да ми преподават в Софийския университет по времето на комунизма? Дори и да ме приемеха в Правния факултет (което беше малко вероятно), какво правораздаване съществуваше в диктаторска България? Същото се отнасяше и до журналистиката. Къде щяха да ме назначат и какво щях да пиша?

В крайна сметка завърших немска филология с втора специалност английски език, без изобщо да зная какво точно ще работя.

Но имах огромен късмет. Дни след дипломирането близки ми съобщиха: прочели във вестник, че Център НИЕРА към Министерството на вътрешната търговия и услугите търси преводач от немски и английски език. Хареса ми фактът, че тази служба се намираше на една пряка от мястото, където живеех. Реших да се кандидатирам и участвах в състезателен конкурс. Назначиха ме и тръгнах на работа едва-що навършила 22 години. Тогава разбрах кавто фактически преставлява Център НИЕРА – Научен институт по експериментална работа по амбалажа. От смешно посмешно, но се оказа, че не е така. И то заради директора на Института – Марко Конев. Той беше македонец от български произход, умен, амбициозен, делови и изцяло отдаден на работата си. Успял бе да постигне невъзможното: да издейства чрез правителството субсидия от ООН за новосъздадения опаковъчен център. Дванайсет души от НИЕРА трябваше да заминат за Западна Европа, за да се обучават в съответните си инженерни, химически, биологически и дизайнерски области. След това „Институтът на Конев“ (както не без основание го наричаха) трябваше да служи като място за обучение на специалисти от Третия свят. Постигнатото от Марко Конев бе рядка новост по времето на комунизма, което се оказа извънредно полезно за моето професионално развитие. Защото аз – назначена година след постъпването си на работа като редактор на научно-техническия бюлетин, издаван циклостилно – получих стипендия

на националните ни герои, много от делата им… Баба Сийка беше всичко за мене, защото татко беше в затвора, а мама се разкъсваше между службата си на педиатър, посещенията в затвора и съдебните процеси, които водеше, за да запази кабинета на баща ми. Баба Сийка и сестра ми Светла – това беше моят детски свят. Баба много често ни разказваше за дядо ни Филип (генерал доктор Филип Донков), който бе починал през 1943 година. Преди всичко затова, колко много той бе държал на доблестта, честността, морала, свободата и колко много бе обичал България. Даваше ни примери от живота му, които доказваха тези ѝ убеждения.

Другата ни баба, Магда Кралевска, ни оказа също силно влияние в ранното ни детство. Тя бе интересна и властна осемдесетгодишна старица. За жалост я виждахме по-рядко, защото не живеехме заедно, но съм запомнила мъката ѝ по татко, който бе в затвора, и жаждата, с която го очакваше да се върне. Тя ни говореше за дядо ни Веле Кралевски – една от колоритните фигури на стара София и един от първите български филолози. Но най-интересно ни беше, когато тя разказваше, че той е установил родното място на отец Паисий. Разбрах истински какво е искала да ни каже, едва когато пораснах. С около 100 статии, публикувани в специализирания печат, и след тридневна научна конференция, дядо ни Веле бе убедил през 1931 Българската академия на науките, че родно място на великия хилендарец е село Кралев дол, Пернишко. Основанията му за това и до днес са трудно оспорими. В споменатото село не само съществува Паисиев род, но отец Паисий използва в „История славеноболгарская“ кралевдолското наречие.

Силно влияние ми оказа и приятелският кръг на родителите ми. Те дружаха с най-видните софийски лекари и всеки петък – след излизането на татко от затвора – събираха по няколко от тях на студена вечеря. Една цяла зима именитата психиатърка доктор Елена Шаханова – по-възрастна от другите – чѐте спомените си. Това бяха забележителни вечери! Гости на „лекарските вечери“ бяха професор доктор Шипковенски, доктор Христо Оцетов, доктор Васил Разсолков, професор Цончев, доктор Христо Пастухов, професор доктор Иван Киров, доктор Таня Василева, доктор Милка Стайкова…

Вкъщи често идваха познати на татко от затвора и други близки на родителите ми. Това бяха депутатът, съден от така наречения Народен съд, доктор Петър Шишков, полковник Младенов, журналистът Матей Бончев-Бръшлян, демократът Георги Говедаров, неколцина католически свещеници и протестантски пастори… Нашите бяха извънредно близки и с двама големи художници – графика Веселин Стайков и живописеца Асен

От гимназията с радост помня учителите по физика и по математика. А що се отнася до жената, която ни преподаваше история, съм запазила интересен спомен. Тя явно знаеше политическия ми произход и не смееше да ме изпита. Нито пък да ми разреши, когато непрестанно вдигах ръка, да се изкажа. Не беше партийка, но очевидно беше много наплашена и се безпокоеше, че ще кажа нещо нецензурно. Дотук – нейна си работа. Но защо ми пишеше винаги петица, а не шестица, не мога да разбера, след като изобщо не ме изпитваше. „Такива бяха времената“ – би казал мъдро Тодор Живков.

Всъщност имах една великолепна учителка, но тя бе в друго учебно заведение. Казваше се Валентина Айзенщайн и ми преподаваше години наред немски език в „Алианс Франсез“. „Геносин Айзенщайн“, както я наричахме, бе отлична педагожка с огромни познания. Съумяваше при цялата си строгост да прави учебните часове интересни и оригинални.

Светъл спомен в душата ми е оставила госпожа Вера Калчева, учителката ми по английски език. Тя идваше вкъщи за частни уроци и затова спокойно можехме да я наричаме „госпожа“. Образована в престижните цариградски колежи, тя владееше отлично английски и френски. Притежаваше богата ерудиция и огромна култура. Имаше син, който по-късно се прочу: писателят Христо Калчев.

Що се отнася до кумирите ми – имах ги, но те бяха все от миналото. Обожавах Васил Левски и дейците от Българското възраждане. Четях и знаех много за тях. Но огромната ми слабост беше Георги Раковски. От по-старата ни история боготворях цар Калоян. Струваше ми се, че той е направил най-много в едни от най-трудните за България времена. От семейната среда – кумири бяха дядовците ми. И двамата бяха умрели преди да се родим със сестра ми, но оживяваха в разказите на бабите ни.

По-късно в живота си разбрах, че истинските ми кумири са били майка ми и баща ми, но докато живеех с тях бях свикнала на качествата им и те ми се виждаха естествени.

– Какви са основните влияния, които те оформиха?

– След като не са дошли от училище, явно са били от вкъщи. В най-ранното ми детство те идваха от майката на мама – Сийка Драганова Донкова. Дъщеря на русенски банкер, баба Сийка беше невероятно фина, изискана и скромна. С часове наред ни четеше книжки и стихове и ни разказваше приказки, семейни случки и истории. Благодарение на нея на петгодишна възраст – защото бях на толкова, когато тя почина – вече се опитвах да декламирам от „Епопея на забравените“ на Иван Вазов, знаех за стиховете на Яворов, за историята на злополучния „Титаник“, имената

влизал всяка сутрин при болните, и – независимо че бил следван от двама въоръжени милиционери – не спазвал правилника, а раздавал лекарства според нуждите. Така спасил от смърт много антикомунисти.

– Какви учители си имала – и какви кумири, ако си ги имала?

– С учителите си не мога да се похваля. Мъчно ми е, защото родителите ми и техните приятели често споменаваха преподавателите си от началното, прогимназиалното и гимназиалното свое образование с уважение, благодарност и обич. А при мене е тъкмо обратното. Или не помня имената на учителите си, защото са били твърде безлични, или спомените ми са лоши. И как да не са?

Тръгнах в първи клас през декември 1953 на шестгодишна възраст. Знаех да чета и пиша, та същата есен обявих вкъщи, че искам да ходя на училище. Нашите се видяха в чудо, за да осъществят желанието ми, защото районното училище не ме приемаше. Най-накрая успяха да ме запишат в „Патриарх Евтимий“ чак на улица „Цар Самуил“, а ние тогава живеехме на „Ангел Кънчев“. Още помня как наперено вървях към мечтаното школо, водена от татко, как издържах изпита при директора, четейки параграф от официоза „Работническо дело“, и как влязох в ученическата стая щастлива и възбудена. Посрещна ме другарката Касабова, която четири години ми преподава. Какво ни научи не помня, сигурно немалко, но мене ме преследваше като „черна котка“. Очевидно беше разбрала, че баща ми е бил в затвора по политически причини, затуй всячески се опитваше да ме унижи и злепостави пред класа. Не ми разреши да играя в драмкръжока и прочее, и прочее. Защо ѝ беше да го прави, и досега ми е непонятно. Още повече, че доколкото зная, не беше партийка.

В прогимназията пък като че ли всичките ни учителки бяха офицерши. След много години, когато разбрах за закона от ноември 1944, за това как са назначавани учителските кадри в България (сиреч не по образователен, а по партиен ценз, с привилегии за партизани и политзатворници, съпругите им и техните деца), си обясних защо е било така. Специално в София, където комунистическата кохорта от цялата страна е бързала да се подреди. Чувала съм, че в провинцията по мое време хората са имали добри учители, кои изселени от столицата, кои местни, но населяващи град или село, което не е било прицел на новата управленческа класа.

Ще се върна на моята софийска прогимназия и ще дам само един пример. Учителката ни по български език и литература казваше „черната дъска“, слагайки ударението на първата сричка. Да не говорим каква литература ни учеше! Аз обаче се заинатих и така не прочетох „Овчарчето Калитко“, нито „Митко Палаузов“.

ни в Искрец бе проявил качествата си на безпогрешен диагностик и бе овладял бързо пневмоторакса (по него време най-добрата лечебна метода за засегнати от смъртоносното белодробно заболяване). Но това не му беше достатъчно. Научил от медицинските списания за току-що открит нов начин на лечение на обречени на смърт туберкулозноболни – каустична операция за разлепване на срастнали плеври, наречена якобеус – той заминава за Берлин през 1934 на собствени разноски и в безплатна отпуска, за да я усвои пряко от най-добрия практикуващ я специалист в света – професор Улрици. Остава в Германия близо две години. Завърнал се през 1936 в санаториума в Искрец, той пръв започва да я прилага на Балканския полуостров, като обучава в нея още няколко лекари. Прибира се в София, където продължава денонощната си животоспасителна дейност. В кабинета му и в клиниката, в която оперира, се стичат пациенти не само от цяла България, но и от Македония, Сърбия, Гърция и Турция. Виждала съм някои от тях. Те го боготворяха. А той в много случаи съумяваше да им говори на собствения им език.

През 1949 – когато съм била на две години – татко внезапно изчезнал. След няколко дни мама научила, че е арестуван. По време на следствието – както се разбра по-късно – той бил изтезаван в сградата на РЕО-то на ъгъла на улица „Оборище“ и булевард „Клемент Готвалд“. Дни наред бил държан прав в комин, без храна и вода, обвинен, че е разпространявал клевети срещу току-що умрелия вожд Георги Димитров.

На процеса татко не се призна за виновен. Осъдиха го на 3 години тъмничен затвор, глоба и лишаване от граждански права и право на служба като лекар за срок от 7 години. (А по него време пациентите му бяха хиляди!) Слава Богу, след излежаване на присъдата, благодарение на петиция на пациенти-комунисти до Министерството на народното здраве, последната част от нея отпадна. Отстранен от високите длъжности, които бе заемал, баща ми постъпи на работа в Първи тубдиспансер, където продължи да бъде полезен на хората. Пенсионира се късно и до деня на смъртта си през 1979 живя с грижите за своите пациенти.

След като него вече го нямаше, десетки от тях посетиха дома ни, за да ни изкажат съболезнованията си. Заедно с това те ни разказваха своите спомени за татко. Ще споделя един – на господин Стефан Стамов от Пловдив. Той бил съвсем млад, когато попаднал в затвора като опозиционен земеделец. Разболял се от тежка пневмония и го пратили в болницата на затвора. Лекуващият лекар там бил баща ми. Лекувал, но без лекарства. Защото според правилата, татко имал право да дава лекарства само на криминални затворници, но не и на политическите. Но той, спокоен и ведър,

Майка ми беше педиатър, следвала във Виена и в София и специализирала през 30-те години на миналия век в Берлин в детската болница „Шаритѐ“ при световноизвестния професор Зауербрух. Но това, което я правеше рядка и запомняща се личност, бяха не само отличните ѝ професионални качества и всеотдайност към пациенти и техните родители, но и нейният свободолюбив, силен и непреклонен характер. Именно покрай него мама никога не прие комунистическата диктатура и дълбоко страдаше за отнетите граждански права на българите. Липсата на свобода я задушаваше. Беше красива, смела, горда, дръзка, с определено самочувствие и не криеше политическите си позиции. Дори когато близки, приятели и роднини я съветваха да не говори пред нас, децата – тоест пред сестра ми и мен, родени през 1944 и 1947 година – срещу властта, защото можем да се изпуснем в училище, та цялото ни семейство да бъде изселено, тя гордо вдигаше глава ѝ отсичаше: „Ние с Атанас сме възрастни родители. Можем да умрем. Затова искаме отсега децата ни да знаят истината.“ И така: сестра ми Светла и аз от най-ранна възраст присъствахме на нещо като антикомунистически събрания, на които в по-тесен или по-широк кръг се говореше за престъпленията на червения режим и се мечтаеше за една свободна и независима от Съветския съюз България. Като типични представители на сполучливо нареченото от Стефан Попов „трето поколение“, родено в началото на XX век и обременено от кървавите спомени и от горчивите разочарования от балканските и Европейската войни, родителите ми бленуваха за падането на комунистическия режим и за равноправно участие на България в едни бъдещи Европейски щати. Така в мечтите си българите демократи наричаха сегашния Европейски съюз.

Характерът на баща ми беше колкото различен, толкова и подобен на маминия. Той беше по-сдържан, спокоен и често мълчалив, но не по-малко твърд и решителен. Знаеше като че ли всичко – историята и политическото развитие на всяка една държава, география, литература, музика, наука. Притежаваше тънко чувство за хумор и рядък духовен финес. Владееше българския език до съвършенство и пишеше чудесно – може би като син на литератор. (Макар че и мама, без такава наследственост, имаше изключително силно перо.) Татко не проявяваше самочувствието си, защото при него то беше дълбоко и истинско. Знаеше своята цена на човек и на лекар, и не беше нужно да я изтъква. А заслугите му на медик бяха забележителни.

Той беше завършил медицина и специализирал гръдни болести в София. Още като млад лекар в Държавния санаториум за туберкулознобол-

Снимка: личен архив

Нася Кралевска

– Каква бе семейната ти среда?

– Родена съм в семейството на двама лекари – доктор Атанаса Донкова-Кралевска и доктор Атанас Велев Кралевски. Не без гордост ще споделя, че имената им принадлежат към елитните в българската медицина.

Снимка: Йордан Симеонов

Наум Якимов

– Разкажете за македонския си корен – когато човек го има, винаги е интересно.

– Корените на баща ми идват от Македония с дядо ми Наум. Нямаме почти никакви роднини там, а родините на баща ми по тази линия са твърде малко.

– За кое ъгълче на Македония говорим?

– Не за ъгълче, а за Охрид говорим. Това е може би едно от най-българските „ъгълчета“ на Македония. Още от времето на дядо и на баща ми, без това да бъде изразявано, чувството, което си изграждахме, бе, че сме между добрите българи.

Дядо ми напуснал твърде рано Охрид. Той имаше самочувствието, че е човек, създал сам себе си. От малък тръгнал по света, обиколил много държави, после се върнал в България. Учил е различни умения, в това число и икономика, работил е за обществени организации, за Червения кръст, и то много отдавна. Приятно ми беше, когато веднъж, ровейки в библиотеката на БАН, открих двама автори Наум-Якимовци.

Дядо беше много възрастен, а аз невръстен, та малко неща съм запомнил от него за работата му, но той е писал статии във вестници за икономическото положение на България. Развивал е своята дейност самостоятелно, а върху нея многозина българи са градили напредъка си. Родът ни като Якимови започва от него.

– Говорим за кой период време?

– Дядо и баба са дошли от Охрид тук в началото на XX век. В София са се оженили и родили трите си деца. Баща ми е средното от тях, има две сестри. Това било между 1900 и 1910 година. Баща ми се оженил през 1942, вече е бил на 33. Майка ми – 10 години по-млада от него. До голяма степен и той е трябвало да разчита на себе си, да помага в семейството и да се грижи за сестрите, защото баба е починала много рано. Когато се оженил, той вече бил стъпил на краката си: адвокат в София.

Едно от важните неща в живота му, които се е стремил да ни внуши – на мене, сестра ми и на внуците – бе, че човек трябва да разчита на собствени сили, когато предприема важни крачки в битието си. Чувството на отговорност към семейството е дълбоко залегнало във възпитанието ни. Наследено е до голяма степен от него. За мене то е изключително важно. За съжаление, докато израствах мнозина загубиха това чувство. Днес младите наоколо нямат особен пиетет към семейството, макар от друга страна да имат сериозна грижа за взаимоотношенията, които изграждат.

За мене семейство означава сключване на формален брак. Децата, които ме заобикалят обаче, са в добри отношения със своите партньори, но не считат брака за задължителен. А ние трябва да свикваме с това.

– Вие не сте ли съгласен с тази форма на съжителство?

– Гледам рационално. Кой ме пита? Тази работа вече не е както навремето, когато се питаше по тези въпроси. Важното е хората да се разбират и да живеят добре заедно, да отглеждат децата си по добър начин. А дру-

гото трябва да почувстват сами, пък ако не сме създали у тях това чувство, значи не трябва да ги виним.

Но, ако погледнем като цяло на подобно развитие, то може би не е най-добрият начин да изграждаме здраво семейство, което да се предава като отговорност на децата.

Баща ми се оженил за момиче от добро семейство. Майка ми е дъщеря на професора по право Тодор Кулев. Дядо ми Тодор починал преди да се родя. Той има богата житейска история. Учил е в Русия и познавал Ленин. Бил е професор по право в Софийския университет. По-късно – председател на Народното събрание и министър на правосъдието през 20-те години на миналия век. Бил свързан с различни партии. Животът му е белязан от юридическата наука и участието в политическия живот преди 9 септември 1944.

Е, участието му в политическия живот не беше обект на широко обсъждане в нашето семейство по разнообразни причини. Една от тях – доколко децата трябваше да знаят такива работи, защото хем беше хубаво да знаят, хем да им бъде обяснено, че е по-полезно да не говорят за това нагоре-надолу. Много по-късно разбрах, че всички, които е трябвало да знаят затаяваните подробности в потеклото ми, са ги знаели добре.

Когато стана време да вляза в казармата, минах през ред процедури, при които разни лица твърде се интересуваха кои са родителите ми, предците им и след нелек за 16-годишния Наум Якимов разговор, ставаше ясно, че те хубаво знаят и повече от мене.

– Но Вие вече сте били подготвен, че има някакъв проблем, с който трябва да се справите?

– Бях подготвен, че има някакъв проблем, понеже подозренията ми бяха повече от подозрения. В края на 40-те и началото на 50-те години семейството на братовчед ми по майчина линия бе изселено. Братовчед ми е писателят Георги Данаилов – историята на семейството му е разказана от него по изключително открит начин. Той е син на мамината сестра, а професор Тодор Кулев е наш общ дядо. Те бяха изселени, дълго живяха в Свищов, а през 50-те години бе явно защо става то.

Преминали сме през време, когато баща ми имаше разнообразни тревоги. Чак към края на 80-те и през 90-те години узнах защо са били тревогите му. В онези нощи той с трепет се е вслушвал в чукането по вратите. Тогава са изселвани хората. Случвало се е и в нашата кооперация – живеехме под наем на улица „Любен Каравелов“. Но тези случки не са стигали до нас, децата. Ала, щом го няма Жожко, братовчеда, трябва да бъде обяснено: защо е в Свищов, а не в София. Та нали имах с него общ дядо…

– Всеки министър ли, независимо в чие правителство е бил преди 9 септември, беше компромат; отсяваше ли се в коя партия е бил, да речем?

– Дали е било за всички министри, не мога да кажа. Но факт е, че хората като мене с някакви роднини, част от политическия живот преди 9 септември, по някакъв начин се оказваха пострадали. Това лесно можеше да бъде установено. Моите връстници с подобен произход, всички те служиха в Трудови войски. За повечето от тях това бе най-малкото, случило им се тогава. Но на мене не се случи! Отслужих си 2 години в казармата – 3 месеца на Гара Пирин (сега Кресна) и останалото в Харманли. И като че ли разпитът ми като донаборник нямаше видими последствия в моя живот по-нататък. Причините за това не търся и не съм сигурен дали ме интересуват.

– Днес не Ви интересуват, но тогава?

– Животът на юристите и адвокатите, завършили преди и около Девети септември, беше труден. Те трябваше да бъдат проверени, на много от тях бе забранено да практикуват. За останалите беше въведен таван: не могат да имат повече от определен брой дела. Имаше си особено социалистическо „разпределение на работата“, налагано „от горе“. В края на 40-те и началото на 50-те години баща ми очевидно не можеше да изхранва семейството ни с адвокатската заплата. Затуй се занимаваше с ликвидацията на една частна компания, на която е бил юрисконсулт: „Бензогаз“. Цялата ѝ документация беше доставена вкъщи. Голяма част от тези документи се превръщаха в хартиени пликове – баща ми ги лепеше с лепило, което правеше сам от брашно, а ги продаваше на семкаджии. Цялата ликвидация на „Бензогаз“ се сведе за мене до превръщането на бумагите в пликчета за семки.

Това обаче свърши и през следващите години, докато ние със сестра ми си живеехме почти безгрижно, баща ми разви друга дейност, която нямаше нищо общо с адвокатлъка. Той си направи шаблони и по тях шиеше вратовръзки – папийонки. Винаги ходеше с папийонка, сам си ги правеше, а по едно време ги произвеждаше и някъде ги продаваше.

– Кой в онези години е ходел с папийонка? Не е ли било радикална реплика към обществото да ходиш в тези времена с папийонка?

– Изглежда, че не. Макар постепенно да се ликвидираха всички остатъци от миналото, мнозина, ходили цял живота си с папийонка, бяха живи и продължаваха да се носят така. Единственото обяснение за бащината ми икономическа дейност е тая.

Иди сега обяснявай какво е било. Друго, което си спомням от същия период, е, че баща ми изключително обичаше географията.Той я познава-

ше в подробности, та през 50-те години водеше кръжок по география вкъщи за съкооператорите, важна обществена ангажираност. Цялата къща задължително се събираше за кръжока, а на стената се опъваше карта на България и на СССР. Длъжни бяха да участват възрастните хора от кооперацията: то беше част от отечественофронтовската просветна дейност. Така баща ми се беше вписал в системата и като активист на ОФ.

– Не е имал избор, какво да прави?

– Но днес въпроса „какво да прави?“ някой задава ли го? Ами казват: да, нали е бил активист на ОФ…

Най-важната норма на живота, която ми остана от баща ми, без да я е формулирал по конкретен начин, е записана в християнските книги: „Не е дадено на човек да съди другите!“ Аз всячески се опитвам да я прилагам. Мисля, че, ако повечето от нас се опитваха да спазват тази норма в индивидуалната си дейност, много нещо би било по-добро. Ето принцип, който трябва съществено да помним. И не толкова защото е християнски, а загдето би ни улеснил живота, по мои разбирания. Когато съдим другите, ние налагаме, без да мислим, върху тях собствените си правила. И още по-лошо – смятаме, че те трябва да бъдат като нас. Това отникъде не следва. От всичките си знания за психологията, биологията, видовете, следва точно обратното: ние сме различни. Не може да искаме от другите да бъдат като нас. Ако го искаме – ще бъдем нещастни.

Когато говорим, че нямаме право да съдим кого да е, то е норма, която следва да бъде възпитавана. Ако я разбераш, автоматично иде, че трябва да се питаш как бих постъпил аз, ако с мене правят 1, 2, 3…

Друга норма, свързана с работата на баща ми като адвокат, бе никога да не занимава семейството си с проблемите в службата – какви дела води, с кого се съди.

Един път ме заведе на шивач да ми ушие панталон. Единствения път може би, когато той каза: „На този човек съм бил адвокат, той е убил жена си.“ Трябваше да ми даде обяснение: човекът бе излежал присъда за убийство по ревност. Нямаше му нищо, много добър шивач беше. Разсъжденията, които направихме заедно, бяха: можем ли да разберем мотивите за неговото престъпление, когато той в момента на извършването му е бил в състояние, в което целият му живот, всичките му морални и житейски ценности са се срутили! Това беше добър пример. Днес казваме: убиец, убил жена си. Но какво знаем за това?

Говоря може би прекалено много за баща си, защото той има голямо влияние върху начина, по който се е развил животът ми. Неговият жизнен път ясно показваше, че е най-важно какво сам ще направиш, защото

само тогава ще получиш истинско удовлетворение, а не каквото други биха се опитали да ти помогнат да свършиш.

В съвременния демократичен свят с въпроса за вината обществото трябва да се справя през създадени от него правила, чието приложение, в съответствие с изработени пак от него кодекси. Това е работа на независими съдебни институции. Да, те също са съставени от хора, но са организирани на базата на общоприети принципи. По този начин сме отхвърлили възможността всеки от нас да си позволява по най-безпардонен начин да обвинява и да клеймим другите.

– Основната философия на обществото след 1945-а, та и до денднешен е да клеймим другите.

– Така е. До голяма степен ни караха да ги съдим по правила, които не бяха създадени от нас, ами извън рамките на собствения ни морален кодекс. При това се използваше често думата „критика“. Уж обективна.

– Имаше „другарски съд“…

– „Другарският съд“ просъществува много дълго и до днес има ехо от него с идеята, че извън параграфите на закона, като се съберем трима души, бихме могли да осъдим някого и да налагаме санкции, неразрешени от закона. „Другарският съд“ бе част от този манталитет. Не съм сигурен, че той е създаден през 50-те години, той е много по-стар. А през 50-те години се развои до неприемливи крайности. Защо бе възможно това, от което страдаме и до днес? Защото през въпросния полувек постепенно и целенасочено ние бяхме лишени изцяло от чувството за отговорност. Преди всичко към самите себе си: защо трябва да се притеснявам, когато друг може да мисли вместо мене? Хубавото е, че последствията от господството на онзи манталитет са вече незабележими у хората, родени след 1975.

– Как прокарахте тази линия?

– Синът ми е роден тогава. Всичко, които се разви от 1975 до 1989–1990, го свари на 14–15 години. Той не знае какво означава да бъдеш задължително член на Комсомола. Не зная дали си спомня какво означава дружинен ръководител. Аз зная. И днес в Академията на науките има един директор, с когото сме добри приятели. Той ми беше пионерски ръководител. Само две години е по-голям от мене. Този спомен не е лош; той беше дружинен ръководител така, както баща ми бе ръководител на кръжок по география. В течение на времето не се разви в насока на Комсомола, на Партията. Остана си безпартиен, а още преди да завърши училище, бе ясно, че има значителни дадености в интелектуално и морално отношение.

Родените след 1975 в минимална степен са обременени от налаганите отвън спомени. Наистина мнозина от тях са обременени от спомените на техните родители, които и до днес трудно се разделят с идеята за добрите свои времена. Но децата им са много различни от тях и нас.

– Да Ви разбирам, че когато децата от 1975-и набор сменят елита, тогава нещата ще се оправят?

– Всичко ще се оправи, когато ни сменят родените след 1975. Те ще бъдат мнозинство, та няма да зависи от всекиго от тях поотделно.

Някои казват: „А, какво ще се оправи, те може да бъдат всякакви." Не е така. Най-малкото, което вече имат тези деца, е чувство на отговорност за самите себе си. Според нас те са егоисти, харесват главно вещите, гледат много телевизия, справят се с компютрите; прагматици, не се интересуват от политика – ами да го правят! Важното е, че когато станат над 30-годишни, а това е описано в историята, те ще почнат да разбират, че, за да може собствените им интерес и развитие да бъдат успешни, трябва да се огледат наоколо. Да взаимодействат и да подкрепят останалите е в тяхна лична полза. Това е следващата съществена стъпка, която нашето поколение не можа и няма да може да направи. Ние сме свикнали или да се затворим в черупката, дано някой друг да ни пази, или активно да пазим собственото си „окопче". Не разбрахме, че моето окопче не е важно, по-важно е да запазим следващия рубеж, който се състои от моето семейство, след това от кръга на моите приятели, на общността, към която принадлежа, на институцията, за която работя, за квартала, за града, за страната си. Едва тогава, ако добре охранявам тези рубежи, моето окопче ще си е опазено добре. Ето това ние още не го разбираме, нямаме чувство за принадлежност, а това води до тежки последици в живота ни. Какво вършим, когато вардим своето окопче? Бием се с ония от съседните в най-добрия случай. Така ни учеха настойчиво: ти там си налягай парцалките, и гледай някой да не ти вземе част от тях! А за останалото ние имаме грижата.

Едно тежко наследство за днешното ни общество е нежеланието или невъзможността да очертаваме визия за бъдещето си. Няма стратегии в никоя посока; няма конкретни планове, не се наблюдават приоритети и етапи за развитие на държавата. Защото повечето хора, от които зависи вземането на решения и реализацията им, нямат виждане за повече от 4 години – до края на мандата им – напред в живота си. А има и други: които могат да обосноват и разработят визия за дългосрочно развитие. Но това е свързано с план за действие, от което останалите най-много се боят. Засега тези идеи са осъдени на неуспех, защото лицата, които взе-

мат решения, но се сменят твърде често, когато говорим за по-дълъг срок,, не желаят да се главоболят излишно и да поемат отговорности.

– Тях ги вълнува късият хоризонт.

– Да. Световната практика е показала, че умението да се управлява и желанието на различни прослойки за ефективна политика се опира на дългосрочни концепции и твърдо желание за осъществяването им. Обществата, където вижданията за развитие са за срок от три-четири години, определяме като с недостатъчна демократична култура. Идеята да се прогнозира за по-дълъг период от време ни е абсолютно чужда. Вече смея да твърдя: ние (защото и аз съм от такива хора) не сме научени, та никога сме нямали план за живота си. Когато го казвам, околните ми се чудят – този пък! Планът за живота на човека поначало не означава „аз искам да стана!“. За мене той трябва да включва как аз трябва да се развивам, за да имам повече възможности в бъдеще. То ми изглежда добрата стратегия.

– Да се върнем към началото на професионалната Ви кариера. Как Наум Якимов след казармата в Харманли си избира по-нататък накъде ще върви и какво си избира?

– Навърших 18 години в казармата на Гара Пирин, където се озовах веднага след завършване на гимназия. Ученето не ми тежеше и нямах предпочитания към определени дисциплини. Най-трудно ми се отдаваше предметът български език – писмен. Не можех да пиша достатъчно добре, но стигах до 4 по шестобалната система без особено усилие.

Всъщност съм завършил висше образование по физика. Една от причините да уча физика в университета е особена: нищо не разбирах от физика в училище. Изборът ми беше по-скоро мое вътрешно чувство, защото бях пълен отличник по физика и учителката все ме сочеше за пример. Въпреки че не разбирах много физиката, някак успявах не само да я разказвам, но и да я обясня очевидно задоволително за учителката. Не зная как ставаше и това ме мъчеше. Не можех да погледна на този предмет достатъчно общо. Обаче бях отличник, най-добрият по физика.

Когато влязох в казармата, вече бях решил, че ще уча физика. Много ще е претенциозно да река, че съм решил да я уча, за да разбера за какво става дума, но по това време, 1961-ва, беше модерно да се учи физика, много се говореше за нея. По-късно разбрах, че да се разговаря за физика е относително безобидно занимание. Освен това приемаха много хора в тази специалност.

Когато влязох в Университета, приеха в нашия курс 150 души педагогически и 120 души производствен профил. Стремежът на повечето беше

да влязат в производствен профил, защото още тогава, 1963-та, се насаждаше: да си учител е лошо, значи си втора категория. Този подход доведе безотказно до днешната девалвация на учителската професия.

Докато бях в казармата, готвех се за приемните изпити по физика. Много силен беше тогава тоя стимул, защото за приемни изпити даваха отпуск. Дойдох си в София, държах изпитите в Софийския университет. Оказа се, че включват и решаване на задачи. Това не го бяхме учили в гимназията, та ми беше трудно. Но физика, та физика! (Нали имаше отделно и места, запазени за войници). А тя пък е интересна материя, не се съмнявайте в това! Родителите се мъчеха да ми помогнат, макар да нямах притеснения.

Както е редът, всеки кандидат-студент трябваше да се яви в определена аудитория за изпита. Понеже детето идваше от казармата, а състезанието беше тежко, те бяха уредили да отида в друга аудитория, където щяло да има квестор не знам кой си, дето можел евентуално да ми помогне. Друга моя черта обаче, която много си харесвам, е: не отидох в нея аудитория, ами където ми беше мястото. И си развих въпросите, написах си задачите, излязох от изпита… Върнах се в казармата да чакам резултатите.

Една нощ, докато бях караул, дойде един и каза: „Кой тука е Якимов? Телеграма имаш от София!“ Пазя я още. Там пишеше: „Приет си физика. производствен профил. Първи в списъка. Баща ти.“ Е, това беше списъкът за войниците, но пак си е гордост! Мога да си представя неговото удовлетворение. Той беше наистина щастлив.

– За него това е било наистина важно.

– Важното беше, че не отидох в онази аудитория. Но след това той рече: „Сине, оттук нататък ще се справяш сам! Не можем да ти помагаме с кой знае какво. Освен това ти сам си свърши цялата работа!“

Как съм я свършил? Оказа се, че съм решил вярно задачите! Това и до днес ме учудва. Следвах физика производствен профил и с времето се ориентирах към радиофизика и електроника с насоченост към създаване на физически електронни устройства.

Но големият късмет беше свързан и с това, че заедно с още един мой колега и приятел, Стефан Матеев, който имаше почти същата съдба, защото майка му бе от фамилията Ляпчеви, още във втори и трети курс тръгнахме да си търсим място в БАН. И попаднахме в Института по физиология. Цялото си свободно време и по два месеца през лятото прекарвахме в лаборатория, където намерихме много свестни хора, пак физици. Те бяха професорите Боев и Митрани, които днес не са между жи-

вите, те ни научиха на много, и ни отдалечиха от самата физика за сметка на приложението ѝ в областта на биологията и психологията. Дипломната ми работа беше защитена в Института по физиология и се свеждаше до създаването на лабораторен апарат за автоматизирано изследване на времето за реакция на човек в психологически експеримент.

Постепенно преминах в друга област, свързана с изследване на човешкото зрение и практически никога не съм се занимавал с изследвания в областта на физиката.

Колкото повече научавах за зрението на човека, за начина, по който е устроено и организирано, толкова повече се открояваше въпросът, на който и до днес няма еднозначен отговор: „Как изобщо е възможно да виждаме света, който ни заобикаля?“

Тогава започнахме с опита да намерим отговор: защо, докато движим очите си, светът около нас остава неподвижен, стабилен и не се размазва. Очите са най-подвижният човешки орган. Те често се оприличават на фотоапарат или телевизионна камера. Добре знаем обаче, че когато преместим фотоапарата по време на снимка или когато движим много бързо камерата, всичко се размазва. А очите се движат непрекъснато и подскачат нагоре-надолу, докато оглеждаме света. Не забелязваме обаче никакви размазвания. Въпросът беше как зрението и мозъкът постигат тази стабилност. Изследванията изискваха специални методи за регистрация на движенията на очите. Тук физиката помагаше значително. Средата на физиците – също. Наложи се да научим и нещо за физиологията на зрението, на което във Факултета по физика никога нямаше да ни научат. И така, от трети курс със Стефан се озовахме в Института по физиология при БАН, където повече или по-малко сме до днес. За това имаше и следното щастливо обстоятелство: завършихме през 1968 година. Помните ли коя беше 1968?

– Да, Пражката пролет и след нея Фестивалът на младежта, а после и десантът на Варшавския договор в Прага.

– Голям ажиотаж по отношение на младежта, както биха казали. Какво ще ги правим тия и да не вземе да ги прихване чешката болест, защото Пражката пролет беше точно, когато ние завършвахме през юни.

– Студентските бунтове в Париж не са ги броили?

– Студентите в Париж заклеймихме без никакви усилия, те са там в оня свят, но и в нашия ставаха едни работи! Освен това Фестивалът беше в София. Всички чехи скандираха лозунги по улицата за Дубчек и Свòбода и за някои това не беше никак приятно. Резултатът беше, че всички завършили в 1968 не бяха разпределени за работа по най-грубия начин къ-

дето и да било, а работата се сведе до крайно необичайния за онова време въпрос: „Къде бихте искали да отидете на работа, деца?“

Нямахме големи притеснения, защото в Института по физиология вече бяхме работили почти две години, а хората около нас бяха предвидили да има развитие бъдещето ни в тоя Институт. Още докато завършвахме дипломните си работи, те бяха направили заявка за аспирантури година по-рано. Не само това: бяха направили така, та имаше места, на които можеше да бъдем назначени. Нещо повече: бяхме назначени преди да завършим.

– Никой ли не е проверявал досиетата ви?

– Не зная. По-скоро – не. Всъщност като начало аз бях назначен за научно-технически помощник.

– Винаги съм знаяла, че паралелно с мене вървят и някакви листчета – кадрови, които са тайни за самия човек.

– Да, тези листчета вървят сигурно по най-разнообразни пътища. Но докато бях в Университета, аз се бях поставил много добре. Например, бях комсомолски секретар на състава за модерни танци в Студентския дом на културата.

– А във Факултета по физика имаше ли такива „дисидентски“ прояви, каквито е имало, да речем, в Историческия факултет?

– Факултетът имаше сравнително здрава партийна организация. Във факултетите по природните науки нещата бяха доста по-различни от тези по обществени и хуманитарни. Считаше се, че в природните идеологията е относително малко, та се свежда до критиката на някои основни положения.

Всъщност аз много слабо съм участвал в университетския живот. Причините са две: както казах, още от трети курс ние само слушахме лекциите и правехме упражнения, а тичахме в Института по физиология. През останалото време пък тичах в Студентския дом в състава по танци, където бяха гаджетата, та не мога да кажа, че съм свидетел на разни случки, ставали по също време във Факултета.

Това, на което съм свидетел, е, че през 1966 в Института по физиология току-що беше дошъл професор Леон Митрани. Две години по-рано той беше изгонен от Физическия факултет и изключен от партията. Изпратен беше в Пловдив, където създаде Факултета по физика и допринесе до голяма степен за развитието на атомната физика. Той е от хората, който най-силно е залягал за развитие на обучението по атомна физика в България. До днес учебникът му е най-добрият. Но той беше успял да се върне в Института по физиология като приятел на доктор Вера Бакалска.

Това бе съпругата на Веселин Андреев, поета партизанин, чиито стихове се учеха в училище. Вера Бакалска също е от хората, които изиграха изключително положителна роля в онова време. Митрани, в немилост, беше, грубо казано, прибран от нея. Той беше изключителен човек, който ни научи как се работи наука.

Това е особено важна разлика между университетите и Академията на науките, която не се дооценява. В онова време хора, които ставаха за наука, обаче не бяха благонадеждни, намираха място в БАН. Те не можеха да преподават, бидейки съмнителни в контакта със студентите. Но във физическите, биологическите, химическите и в медицинските науки се намираха авторитети, членове на Партията, които можеха да оценят обективно възможностите на хора с някакви „дефекти“ в биографията, но с перспектива в науката. Към нея ги и насочваха извън университетите.

И така попаднахме в Института по физиология при БАН в група, която се занимаваше с изучаване на зрението. Викаха му преработка на зрителна информация. Тук премина цялата ми научна кариера. Знанията и сръчностите, които придобих от физиката, бяха добре използвани, но на практика се наложи да получа знания от други области, към които силно ни подтикваха тези наши научни ръководители – хората, които ни учеха на наука. За двама нас с моя колега те бяха заявили места за задочни аспирантури в Съветския съюз. Причините да бъдем записани там впоследствие ни бяха обяснени: те бяха свързани с осигуряване на бъдещото развитие на групата, ръководена от Митрани. Това не стана лесно, защото в групата всички бяхме физици. А тогава в средите на медиците и биолозите от Института по физиология на физиците се гледаше все още като на обслужващи специалисти. Нашите теми, които щяха да се утвърдят в СССР, автоматично щяха да бъдат теми на групата на Митрани, която получи името „Механизми на възприятието“. След като успешно издържахме изпитите за задочна аспирантура в Съветския съюз, доктор Вера Бакалска ни хвана за ръка и ни заведе в лабораториите, където трябваше да правим дисертациите си. Приятелят ми Стефан в Москва, а аз в Ленинград; и двамата – при най-изтъкнати учени от много висок клас и лични приятели на доктор Бакалска.

За аспирантурата най-труден беше така нареченият кандидатски минимум. Според мене тази практика беше много добра, защото от бъдещите кандидати на науките се изискваше да са придобили широки познания в областта, в която работеха и в по-широката област, към която тя принадлежи.

Моята дисертация беше за движенията на очите, а трябваше да държа два изпита: един върху цялата физиология на зрението и втори по обща би-

офизика – от приложение на ултравиолетовото и инфрачервеното лъчение, от селското стопанство до строежа на клетката и за начина, по който става електрическото пренасяне на възбуждането в нервните клетки. Това е огромна научна област, в която има най-малко десетина Нобелови награди.

Да се върнем на разпределението: във Физическия факултет замряха от кеф, когато отидохме с едно писъмце, което казваше, че студентите Якимов и Матеев имат осигурено място в Института по физиология при БАН. Двамата започнахме като научно-технически помощници със заплата 65 лева. Тогава баща ми каза: „Сине, ето ти велосипед, с него тръгваш на работа!“ Велосипедът струваше 68 лева. Повече от 25 години зиме и лете съм ходил на работа с велосипед.

През 1970 с учителя Митрани успяхме да публикуваме три-четири статии в едно от най-важните международни списания в областта на зрението. Те бяха свързани с откриване на обяснение – отговор на въпроса защо не виждаме размазано, докато си движим очите. То беше просто и различно от общоприетото. Изследванията ни намериха широк отзвук в науката, свързана със зрението. И до днес нашите резултати и виждания продължават да се цитират, щом стане дума за движение на очите. Така започна научната ми кариера: с учители, които ни показаха какво значи да се занимаваш с наука. То беше формулирано от Митрани относително просто: „Вижте, държавата ни плаща, за да си играем, да задоволяваме любопитството си и това е чудесно. Тази игра обаче има правила. И, за да може да я играем добре, и да ни доставя удоволствие, сме длъжни да спазваме правилата ѝ. Това са правилата на науката.“

Така започна да ни учи. От първата година ни възлагаше да пишем научни статии на английски, които той след това четеше и ги изпращаше първо в чужбина за публикуване. В Института по физиология това се поощряваше. Там работеха добри учени, повечето от които бяха и партийци. При тези обстоятелства партийната организация, макар здрава, беше подчинена в значителна степен на добрите учени. Твърде често в природните институти отлични учени – академици, професори – бяха членове на партията, но не даваха на партийните секретари да им лазят по главите. Е, израстването ни в науката минаваше през всичките стърги на допитвания до не знам къде си. Обаче тези препятствия се преодоляваха постепенно. Може би една от причините аз и Стефан да сме нямали фатални затруднения относно миналото си беше, че зад нас заставаха добри и авторитетни учени, някои от които с добри позиции.

Вера Бакалска например беше активен борец против фашизма; дъщеря на кръчмар, богат човек от село Бистрица. Негова е била известната

кръчма „Бистрица“ на улица „Граф Игнатиев“. Тя говореше: „Мене ме гонят моите хора. Не могат да ми простят, че съм от богатски произход. И са забравили как ги прибирах да се крият на тавана в плевнята до къщата на моя баща.“

Участието ми в Комсомола продължи поради някаква моя неестествена склонност, която нося и до ден-днешен: да се меся в разни обществени дела. Станах комсомолски секретар, почти веднага и със значителен успех. Да кажа как приключи тази моя дейност. През 1971 се навършваше някаква кръгла годишнина на Ленин. Това предизвика лавина от идеологически инициативи. Една от тях беше „ленински набор в Партията“. Тогава дойде при мене един и рече: „И ти си в набора, защото си секретар. Да се готвиш, твоята работа с Партията е уредена. Комсомолските секретари ще стават партийни членове!“ Лошо. В сравнение с оня разговор като донаборник, в момента това съобщение звучеше много по-лошо. Причините да звучи още по-зле бяха чисто лични. През 1971 вече знаех много повече, отколкото съм искал да зная. Имаше ясното разбиране, най-малко в семейството ми, че да си член на Партията, е позорно. Как да кажа на майка си, че ще ставам комунист. Това бе огромен проблем за мене, макар че вече наближавах 30-те години; много тежък момент в целия ми живот. Защото трябваше да направя нещо, което, откъдето и да го погледнеш, все изглеждаше опасно.

– Не можехте да откажете?

– Да, защото да откажа би било направо опасно. Какво да направя? Това, което в ситуацията ми хрумна, беше да поискам лична среща с партийния секретар. Разговорът беше полуличен, защото присъстваше още някакъв активист. Рекох на човека, че за мене това е голяма чест, обаче преди да се осъществи съм длъжен да го информирам, че дядо ми е бил министър и освен това председател на Народното събрание преди Девети септември. Човечецът, меко казано, се изцъкли и каза: „Ама, моля ти се, това няма никакво значение. Ти хич не се тревожи!“. Другият човечец, и той така рече.

Обаче всичко се развои по най-добрия начин, защото много бързо престанах да бъда комсомолски секретар, на което не се противих, а след това случаят просто заглъхна – също много приятно.

Тогава дойде Вера Бакалска и ми каза: „Да знаеш, ще чуеш, че съм говорила против тебе на събрание на партийната организация. Това ти го дължа, защото искам да ти се извиня. Аз съм забравила, че майка ти ми е съученичка и, че аз е трябвало да зная кой е бил дядо ти. Заклевам те, нямаме никакви основания да се отказваме от бащите и дядовците си! Мо-

жем само да се гордеем, че сме техни деца. Това не зависи от нас. Никога не го прави!“

Тя беше честен и високо нравствен човек. Тези неща е приятно да ги помня, каквато и да е била онази система. Партийната ми кариера не се състоя, слава Богу!

След това развитието ми беше съвсем естествено. Работехме много. Получавахме интересни резултати в областта, в която тръгнахме. Това даде възможност още през 1978 да се хабилитирам, защото имах вече около 40 научни публикации и половината от тях бяха в международни списания. Впоследствие някои партийци ме осветлиха, че по някакви причини, чисто егоистични, мои си, съм направил най-добрия избор, но не толкова за мене, колкото за партийния секретар. Защото, ако случайно се било разбрало по-късно кого са пробутали в Партията, тоя човек е щял да има големи неприятности.

Описаните обстоятелства вероятно ми осигуриха относително спокоен живот. Постепенно се натрупаха значителен брой научни изследвания. Практически след хабилитацията стана възможно да пътувам и да се срещам с колеги из чужбина. За първи път пътувахме със Стефан зад „желязната завеса“ през 1979 за една конференция в Холандия. Удивително обаче: след като вече бяхме старши научни сътрудници и при наличието на покана, като че ли нямаше основания да ни кажат: „Не може!“ По-скоро казваха: „Трябва да отидеш. Ще ти платим пътя. Имаш право да си купиш 10 долара. Нямаш право на друга валута; ако там ти дадат, ще ни я предадеш, като се върнеш.“ Така заминахме за Холандия.

Трябваше да минем през Лайден и да отседнем в някакъв манастир наблизо. Тогава се оказа, че мога да видя братовчедката на майка ми, която живееше в Холандия. Тя ни посрещна в Амстердам. Отидохме до Лайден, оправихме всичко, а след това от Лайден трябваше да отидем до въпросното място, до което нямаше пряк транспорт. Някакъв автобус ни отведе донякъде. Оттам до въпросния манастир водеше магистрала, та беше любопитно да се види как двама упорити индивиди, единствени, с куфари в ръце, вървят по магистралата пеша. При това мое първо участие в конференция по зрително възприятие се случи нещо, заради които си заслужава човек да се занимава с научни изследвания.

– Това ли е моментът на съпоставяне с околните?

– Когато видиш живи хората, които познаваш само по име от публикациите им, нещата стават съвсем различни. Срещнахме мнозина, за които знаехме, че многократно са ни цитирали, а никога не бяхме виждали. Е, сега: те за нас си бяха хора. Ние за тях обаче бяхме друго – единствените,

невиждани представители на онази страна отвъд „желязната завеса“. Те просто питаха: „Ама вие сте Матеев и Якимов от България, а къде е Митрани?“ – „Ами, Митрани не можа да дойде, няма го.“ Изведнъж влязохме в среда, в която хората отдавна се познават, а за тях това изобщо не бе проблем, не беше нещо, което ни изглеждаше толкова екстравагантно и учудващо. И то си заслужава да се запомни.

– Защо Митрани не е бил пускан в Западна Европа? Бил е в немилост ли?

– Не бих казал, че не е пускан. Но е имал проблеми с партийната организация на Физическия факултет на СУ и е бил изгонен от Университета, изключен от Партията. Зная, че е било конфликт между изключително силни хора, единият от тях – партиен секретар. Но това е било през 1964-та. От друга страна Митрани имаше много на брой влиятелни приятели, без непременно да ги използва. Мнозина го харесваха – и в Университета, и извън него. Той дойде в БАН като безпартиен. По това време неговият син замина и остана в чужбина. Но не бих казал, че Митрани не пътуваше. В някои моменти нямаше желание да кандидатства за чужбина, но през 1981–1982 бяхме заедно в Париж, където той се срещна със сина си.

– Разкажете повече за научната си кариера.

– Не зная до каква степен е интересно да се говори за научната ми кариера. Смятам я за кариера, развила се нормално. Сравнително рано се хабилитирах като старши научен сътрудник втора степен и след това продължихме да работим с Митрани и Матеев дълго време – до края на 80-те години. Когато Митрани дойде в Института по физиология, започна да проучва и да набелязва заниманията с изследвания в областта на зрението. Заниманията му бяха в най-различни области – беше много добър популяризатор на науката, с тънко чувство за научност и за борба с лъженауката и паранауката. За тези явления той написа книга: „Наука и ненаука“. Той се опитваше да направи това разграничение – че има различни човешки дейности, но човешката дейност наука има ясни правила и ограничения.

Митрани имаше толкова широки интереси, че трудно можеше да бъде ограничен в заниманията си. Интелектът му бе изключително висок и само особеността на характера му правеше така, че това да не е потискащо, защото умееше да говори с хора. Чувал съм от негови студенти по атомна физика, че е въвел този начин на изпитване – като си изтеглят студентите билетите и си помислят, имат възможност да погледнат учебника. Той разбираше, че интелигентните хора не трябва да имат паметта на телефонен указател, те трябва да разбират! Тези разбирания вероятно го доведо-

ха в областта на психологията. Митрани защити докторат в СССР – стана доктор на психологическите науки, както беше физик по образование и кандидат на физико-математическите науки.

Приравниха го към „доктор на биологическите науки“, защото физиците, които защитаваха в тези области, получаваха такава титла. Тогава в България нямаше „доктор на психологическите науки“. За съжаление все още сме в сферата на доминирането на философията над обществените науки. Много отдавна психологията се е превърнала в точна наука. В България това все още не е така. И особен пример за това е Софийският университет.

– Там има диктатура на философите?

– Там има абсолютна диктатура на философите над всичките тези модерни специалности, които поставям високо по значение – психология, социология, защо не и културология. Политологията бих оставил при философите, там ѝ е мястото. Точно за философи работа – всъщност всички марксисти станаха политолози, но това е логично. Че и марксизмът-ленинизмът си беше парекселанс политология. Е, има сериозни области на философията като например диалектическия материализъм, който не е измислен от Маркс и Енгелс. Но марксизмът-ленинизмът си е политология на комунизма – какво лошо?

Във всеки уважаващ себе си университет има Психологически факултет и в него се натрупват ценни за хората знания, техники и подходи. Ние сме изостанали катастрофално в тази област. Нямаме сериозна медицинска психология – една изключително важна област за цялостното развитие на медицината и за човешкото благополучие. В особено състояние е училищната психология и тази за подрастващите. Тя дори не е обособена. В СУ има два факултета по педагогика, но няма по психология!

Психологията ни беше под влиянието на идеите, развивани в СССР, които бяха изопачени до безобразие чрез науката за висшата нервна дейност, уж постулирана от Иван Петрович Павлов. А всичко, което знаем за Павлов, съвсем не е така. Той е бил изключителен учен, широко признат по света, но, изграждайки идеологически психологическите разбирания за така наречената висша нервна дейност и за това как човекът е станал най-висшето създание с всичко, което става в кората на мозъка му – това беше изопачено до крайност. И езикът на съветската психология беше различен. През 80-те години ми попадна една книга на английски – „История и методи на психологията“. Имаше глава за съветската психология. Помня как започваше: „Когато човек се запознае с развитието на психологията в Съветския съюз, има чувството, което най-вероятно е из-

питвал Дарвин, когато е попаднал на Галапагоските острови. Такова огромно развитие на най-разнообразни и чутни видове, осъществило се в пълна изолация от останалия свят.“ И това е най-добрата характеристика за тази част от съветската наука.

– Но тя е оказвала влияние и върху развитието на българската психология. По какъв начин се отразяваше това на вашата работа?

– Много съществено, макар на нашата работа да не се отразяваше, защото нас никой не ни приема за психолози и до днес. Още когато Митрани стана доктор на психологическите науки, всички колеги го гледаха особено, но и той много не държеше да попада в гилдията на психолозите. Което не ни попречи да работим със значителна част от онези, които имаха много широк поглед, а той се свеждаше до едно съвременно виждане за науката, свързано с нейната интердисциплинарност. Един от най-добрите психолози се нарича Енчо Герганов, но той е завършил филология, занимавал се е с лингвистика и е учил също в Русия. Герганов е от най-блестящите специалисти в областта на методологията на експерименталната психология.

Днес това няма особено значение, хората до голяма степен отвориха хоризонтите си независимо от формалните административни и организационни пречки. За съжаление, повечето психолози се ориентираха към практическата област – нарича се консултиране; в България все още то няма необходимия регламент. Имам предвид, че в такива области могат да се извършват неволно, а и волно, доста вредни работи за хората. Навсякъде по света те си имат особени кодекси.

Почти винаги, когато се опитвам да говоря за научната си кариера, стигам до такива по-общи разговори, защото в голяма степен за мен важността на нещата, които съм направил в науката и с които се занимавам през последните 15 години като научен администратор, е равносилна.

– Ако трябва да определите професията на учения, каква е тя?

– Професията на учените е една от най-трудните. Това мога да потвърдя днес, когато се занимавам с административна работа и мога ясно да го оценя. Сега наблюдавам отстрани тези хора, цялата структура на БАН и съм в състояние да формулирам защо професията на учения е толкова трудна. Защото всеки един от нас се състезава всеки ден с хората около себе си, а и по света. Това не е състезание на проекти, а е надпревара, в която аз оценявам себе си, ясно разбирайки доколко останалите са повече или по-малко от мене. Така във всеки момент си даваш сметка, че има доста по-добри от тебе. Можеш да го оцениш ясно, не казвам обективно. (То пак е субективно, но е вярно.) Не е лесно да го признаеш и не е срав-

нимо с правенето на рецензия. Много добре зная кой и с колко във всеки момент ме е изпреварил, много добре зная кого и с колко във всеки момент аз съм изпреварил и какви са потенциалните последици от това в човешки план. То ни преследва от сутрин до вечер и дори в съня ни. И за това признанието за извършеното от учения е толкова важно. Затова учените често се жалят: „Не съм оценен“. Останалите се отнасят към тях с особено чувство, понякога граничещо с неприязън. Това е несправедливо. Повечето от нас живеят в тази умствена обстановка, а тя е страшно невроген на, не искам да кажа повече от това. Често твърдим, че има учени на границата между нормалното и психическите отклонения. А то е резултат от цялото това напрежение, с целия стрес във всеки момент сам да си наясно къде ти е мястото. Не зная дали е така и в другите професии, но ученият има доказателствата пред очите си. „Колегата е публикувал толкова статии, на неговите изследвания се позовават толкова и толкова хора, пак го видях в еди кое си списание, пак видях, че еди кой си корифей го цитира, а мене, видях се и себе си, ама май че еди кой си не ме цитира. Дали наистина е толкова добър? Как го прави? Ами аз май съм по-добър!“ Това не е лесно.

– Това е моторът!

– Да, но това е моторът, който повечето хора извън нас оценяват лековато: „Тия учени май нещо са бишнати, а някои от тях са съвсем бишнати!“ Обаче да се създава ново знание, да се опиташ да намериш обяснение за неща, които хората в момента не разбират, да се опиташ околните да разберат твоето обяснение – то не е само за самия тебе – резултатът от тази дейност е цялостно обогатяване на хората със знания. Това мога да подчертая днес, гледайки всички колеги, работещи в Академията на науките и в университетите, които имат реални научни постижения. Те обогатяват човешкото знание, защото обясненията, които намират, могат по-нататък да променят цялостното ни разбиране за начина, по който работи човешкият мозък, за начина, по който се осъществяват технологиите, свързани с комуникациите и напредъка изобщо.

– Как от изследване на зрението стигнахте до административните си занимания?

– В течение на времето областта, в която се занимавах, продължи да бъде зрението, но малко по-различна: моята работа се индивидуализира, излезе встрани от това, което правихме с Матеев и с Митрани. Постепенно излязох изпод шапката на Митрани, което не бе проста работа. Но то стана и с негово негласно съдействие. Запазихме много добри отношения. Не е редно да навлизам в подробности за изследванията в областта на

зрението. Те се свеждат до търсене на механизми, с които може да бъде обяснена организацията на човешкото зрение чрез поредица от разнообразни експерименти. Така на практика бях в състояние да защитя докторска дисертация – имах вече значителен брой публикации, цитирания – през 1990 станах старши научен сътрудник първа степен.

А след промените фактът, че имах тези научни степени и звания, допринесе за възможността да направя кариера в администрацията. До голяма степен такива хора са тези, които биха могли да се занимават по добър начин с научна администрация – ако искат.

Управлението на процесите в науката и на науката би трябвало да извършват хора, които имат представа какво са точните изследвания, което днес за съжаление не е така. Днес хората, които се занимават с администрация на науката, никога не са се занимавали с наука. Но в течение на времето те придобиват съзнанието, че могат да управляват учените и да им искат какво да правят. Тези хора не знаят какво е научният труд. Това е абсурд: няма система в състояние да пресметне от вчера до днес колко пъти си възвърнал средствата си за наука. Има отделни факти, които могат да се случат, но те не са наука. Когато човек е професионално грамотен и му бъдат осигурени средства, той може да ги възвърне – това е вярно. Но то все още съвсем не е наука. То е някакво знание и практическо умение, далече от създаването на ново знание.

Създаването на ново знание изисква капиталовложения, които се възвръщат, но никой не е сигурен кога точно. За съжаление лицата, които днес претендират да управляват науката (това в голяма степен е Министерството на образованието и науката и неговите дирекции), всред тях няма нито един, който да е написал или да е извършил поне едно научно изследване – имам предвид в природните науки, които основно познавам.

В началото на 90-те години в БАН се извършиха поредица действия – като се започне с приемането през 1991 на Закон за БАН. Тогава за първи път според него бе избрано Общо събрание на БАН, което да изработи нов устав и да избере ново ръководство на Академията. Попаднах в това Общо събрание, което се формира за първи път от учени, посочени от колегите им в Академията. Академик Йордан Малиновски бе избран за временен председател. Докато се работеше уставът на БАН, с доста усилия доста успешно се справих с работата; целият устав беше приет в заседания на Общото събрание.

С академик Малиновски се запознахме, след като се скарахме. Това бе една от особеностите в контакта с този човек – за мене тя е удивителна и беше голям късмет, че работих с него, защото е един от моите учители в

редица отношения. След като ми вдигна скандал: „Че кой си ти да ми казваш какво може и не може да стане!“ След като излизах прав поради достатъчно аргументи за тезата си, той я приемаше и стигнахме дотам, че ми рече: „А сега, като дойде новото ръководство, ти ще бъдеш главен научен секретар!“ Е, аз се съгласих да стана такъв, което трае и до днес.

– Какво означава човек да работи главен научен секретар на Академията?

– Най-важното за мене в тези години е до каква степен човек е в състояние да си създава и търси работа, която му е интересна. Едно от разбиранията е, че главният секретар, от една страна, е (така е и записано) пръв помощник на председателя на БАН. Което значи, че той би следвало да знае всичко или почти всичко, което става в Академията. С времето се случи така: аз трябваше да съм наясно за нещата, които не вървят в Академията. За онези, които вървят добре, вървят си, независимо от всякакви администратори. Важното е да се намери начин, щото онова, което не върви, да тръгне.

Като казвам „нещо, което не върви“, то е прекалено разнообразно: от оплаквания на хора, че някой им пречи на работата, че покривите на някои от зданията им текат, че не си получават парите по проектите от МОН, че техни проекти в Европейската комисия не минали, защото някой се намесил, от начина по който работи ВАК, от научни съвети, които не си изпълняват задълженията и тъй нататък. Множество от тези проблеми минават през кабинета на главния научен секретар. Отделно: работата, свързана с отчета на извършеното от БАН, който се публикува всяка година. А отчетите на различните институти са така разнообразни, че трудно могат да бъдат обхванати.

Помага ми за целта моето участие при създаване на устава на БАН. Вероятно мнозина предпочитат да не го четат, а да ме питат какво пише там. Когато разсъждаваме с тях за начина, по който даден проблем може да бъде решен по правилата на Академията, най-простото е да кажеш: няма да стане! Като посочиш нормативната уредба. Всъщност това не е вярно. Ролята на документите, които регламентират дейности в държавата и учрежденията, е да отговорят: да, това може да стане. А една от характеристиките на добрия администратор е да се помъчи нещата да станат, а не обратното. Е, има случаи, когато наистина никак не може. Тогава пъкк трябва да влезеш в конфликт с необоснованите искания на хората; трябва време да им обясниш. Освен това работа на главния научен секретар е да организира подготвянето на различни решения и материали, които следва да приеме ръководството на БАН и нейното Общо събрание.

Всъщност учените в Академията намират много начини сами да се справят с трудностите. По-скоро това, с което се занимава предимно ръководството на БАН, е дейността им да бъде максимално обезпечена. Възможностите са силно ограничени, те винаги опират до сериозни финансови ресурси. Тогава се опитваме да ги подредим по приоритети. Предпочитаме да стимулираме активните, които сами търсят начини да решат въпроса си. Освен вече споменатото, какви ли не други работи трябва да се вършат: отчети, справочници, представяния. Обемът е толкав, че няма как да бъде описан, разписан. Удовлетворението от моята работа ще изразя така – идва човек, когото не познавам, заявява: имам проблем, но ми казаха, че само вие може да го решите. Е, нямам по-голямо удовлетворение от това. Дори и когато често отвръщам: да видим дали мога да го реша или поне да ви посъветвам, за да потърсим заедно решение. Вярвам, че в ред случаи решенията са намерени.

Прочее, работата ни е изключително разнообразна: както с огромната академична колегия, тъй и с институциите извън БАН, с които взаимодействаме. Зная твърде много разнообразни източници за финансиране на най-различни области, оказвал съм съдействие за контакти с подобни източници, а учените сами си заявяват и осъществяват проектите. В много случаи организационно ръководството на БАН допринася за разширяване на тези възможности – ето, един от научните секретари професор Стефан Хаджитодоров отговаря за съвместните ни програми с НАТО. Но основната му работа е да разпространява информация и да упътва колегите си да правят проекти за НАТО.

Друга част от работата на главния научен секретар е международното сътрудничество – както по линия на двустранните договори, които Академията поддържа с над 45 научни институции по света, така и с организации като ЮНЕСКО, Европейската комисия. Интересна и разнообразна дейност.

– От Вашия стол как изглеждат нещата: по много по-различен начин ли се чувства днес ученият в България от времето преди 15 години, да речем? Отворени ли са му повече нови пространства?

– Ученият се чувства много различно. Не мога да кажа категорично подобре, защото не зная за всекиго какъв е критерият му за комфорт. Във всеки случай тия хора се чувстват по-свободно, макар че мнозина от тях не знаят що да правят с тая свобода. Това важи не само за учените, важи за всички. Все още има немалко от тях, които твърдят: няма пари за научни изследвания, затуй не ходя много на работа… Научен сътрудник със съответните степени и звания. Такива ги има навсякъде, дори бих казал,

че са необходими. Всъщност: хора, които останалите изпреварват. Учените винаги трябва да съзнават, че някой ги надминава. Но тези така наречени некадърници са малките тухлички, които строят цялата къща; с тях имаме разнообразни разправии – как да ги стимулираме, как да не правим уравниловка…

Постепенно нашите учени се обучиха да пишат проекти, за да намират пари. В момента, а и занапред финансирането на науката ще бъде все по-трудно; то е свързано с проекти. Навремето казвахме „ще си планираме работата“; днес „планиране“ е мръсна дума, което обаче е погрешно. Целият свят планира изследвания, това не означава петилетни планове. Който твърди, че „петилетка“ е лоша дума, е против развитието на съвременното общество. Но хората се научиха да напишат на хартия какво се наемат да извършат през следващите 3 години. И то така, че, като го прочетат други, да заявят: да, това е реално и този учен заслужава да получи 1000 лева. Проектите на нашите учени обаче трябва да претендират за суми от порядъка на сто хиляди, а такива пари по нас няма.

Учените ни навикнаха да печелят проекти пред Европейската комисия и НАТО. В БАН те вкарват милиони евро за проекти, които струват между 300 хиляди и един милион евро. Това какво е – свобода? Не е свобода, поне не е оная, за която навремето си мечтаехме и в която пребивавахме: ниски заплатички, ама правиш каквото си искаш. Вероятността някой да те изгони беше малка, а и системата не търпеше това, вероятността да ти намалят заплатата също беше слаба, защото възможността някой да взима повече от тебе, след като има същото звание, противоречеше на системата.

Сега хората, които успяват да правят проекти, не разчитат само на заплатата си. От тези проекти могат да получат допълнително възнаграждение – защо не! Ама това увеличава необходимостта да измислят и създават. А това естествено издига способните и смазва жестоко неспособните. Прочее, как се чувства всеки учен, не зная. Първата им печалба днес е свободата на движение – хора на моята възраст могат да я оценят по достойнство. Свободата на движение не е гратис – движиш се свободно, ако има да предложиш нещо ценно: интересен доклад например. Отговарят ти: „А, вие сте от бедните държави, ще ви помогнем финансово.“ Този въпрос възникна със страшна сила в началото на 90-те години: Не е ли унизително да искаме финансова помощ за участието в конференции и други срещи? И с удивление разбрахме: не било. Понеже всички го правят, включително и учени от най-богатите страни. Намерихме обяснение за един роден комплекс, който си носехме, но който в сво-

бодното пазарно общество е свързан с ясното разбиране: „Добър съм, ще ми платите ли да дойда, за да ви изнеса своя доклад?“ Така е. Нямаме основания да не го правим, да се чувстваме комплексирани от това.

Когато човек застава на ръководен пост, той може реално да натрупа аргументи с доказателства, че българските учени са достатъчно добри. Че хората, които работят наука в България (ако имат възможност да го правят свободно и ако не ги потиска всекидневието), те могат да се равняват с останалите си колеги по света.

Много от учените, които все още продължават да работят в БАН (не говоря за заминалите за чужбина, които там се занимават с наука), са качествени учени – добре оценени и търсени. В БАН и в Университета се разработват проекти съвместно с колеги от други страни. В доста проекти на Европейската комисия, в които участват учени от бившите соцстрани, българските са сериозна движеща сила – те пишат, те вършат работа. Все още част от финансирането отива у колегите им от страните – членки на Европейския съюз. Но това ще приключи, когато формално възможностите да получаваме по проекти толкова, колкото колегите от Запада, бъдат изравнени.

Достатъчно е да отворим отчетите на институтите – те са снимка кой е добър и доколко. Препоръчвам те да бъдат четени. Там веднага си личи от таблиците с публикации, с цитирания, място на публикуваното, брой на проектите, колко пари са дошли извън бюджета на БАН. Единствената институция, която представя всяка година такъв отчет, е БАН.

В него се доказва какво сме свършили. Четат го главно недоброжелателно настроените към БАН: „Я вижте колко хора сте, а защо само толкова са публикациите ви?“ Стигаме до въпроса: колко струва една публикация? Веднага може да отговорим: доста ефективно наука се върши в България. С минимални средства се правят качествени научни публикации. Анализът на председателя на БАН академик Иван Юхновски показва, че нашите учени работят при най-тежки условия на изразходване. А изводът, който се налага е, че, ако продължава така, нашата система е осъдена да загине. Въпреки това специалистите ни продължават да действат, движени от любопитство и от възможността да получат признание от световни авторитети. Когато те признаят, че тук се извършват важни изследвания – това е стимулиращо. Когато някой покани наш учен да работи в чужда лаборатория – това е още повече. Но когато някой попита, а и това се случва: „Има ли възможност да поработя във вашата лаборатория?“ (защото идват и учени от чужбина в БАН, и ни носят пари за това), това вече е признание за развитието на тази дейност у нас.

Учените са странна разновидност хора, за които администритаторите – и от университети, и от научни институции – трябва да се грижат за условията им за работа. Нямаме разбиране относно степента, в която бихме желали да го има. И не мисля, че някога сме го имали.

По-рано нещата бяха така – конюнктурно с някакви решения и връзки някои работи се реализираха. Неясно, без да са обосновани, но се даваха пари за науката. Сега е по-различно – нищо не бива подкрепено. Не твърдя, че не се получават някакви средства, но кой ли е наясно за какво да бъдат давани. Няма конкретни нужди, тоест приоритети, дефинирани по списък: ето, държавата се нуждае по тези направления от научно обслужване. Там може да фигурират промишленост, туризъм, селско стопанство, бедствия, аварии, образование, здравеопазване.

Един от добрите примери напоследък е взаимодействието с Националната комисия за бедствия и аварии – тя финансира сериозни изследвания в БАН през миналата година със солидна сума, а учените си свършиха работата със значителна полза за дейността на Комисията и в полза на населението.

– Но това се случи след наводненията. Нямаше изпреварваща мисъл.

– Да, след бедствията. Но изпреварваща мисъл наистина нямаше. За нас това бе изненада, след като в Европа, към която се стремим, от години се говори за общата относителна бедност на суровини и природни ресурси, но и за безспорното европейско богатство: ума на европейците. Безусловна политическа визия на обединена Европа днес е, че областта, в която следва да се влагат средства и да се координират общите усилия, е науката; целта е да създадем в Европа икономика и общество на знанието.

През 2001–2002 година в Европейската комисия бе направен решаващ пробив чрез официално приемане на препоръката за наука да се отделят 3 процента от БВП, при това 1 на сто да бъдат публични средства, а 2 на сто да идват от частния бизнес. Имах възможност да попитам колеги какво значи това. Ето: Франция има 1,7 процента от публични източници – значи ли, че трябва да ги намали? Отговориха ми, че тези проценти са препоръчителн; важното е – за първи път Европейската комисия вкара в Европарламента изискване, че по нея схема трябва да се осигуряват средства за науката. И второ: държавите, които влагат достатъчно публични средства, трябва да го направят, защото само тогава ще дойдат пари и от частни източници. Примерите на Финландия, Ирландия и на успелите страни са точно такива – когато държавата вложи бюджетни средства, за относително кратък срок (до 10 години, но не 3–4!) започва сериозно вливане на капитали в изследвания и от частни източници. Но държавата

трябва да даде пример: тя заявява, че има доверие на учените в едно или друго направление.

– Но нашата държава не казва това.

– Никой в България не е извършил сериозна оценка що могат учените. Няма и плах опит в МОН да бъде направен анализ кои са добрите всред тях и над какво работят.

Другото, което още много ни пречи, заложено в онуй време, е, че университетите са отделени: там да се преподава, а наука да се прави в БАН! Тотална грешка! – тя противопоставя хора с еднакви степени и звания в безсмислен конфликт. Това продължава и днес. Само се говори, че трябва и в университетите да се правят изследвания, ама на хората там им плащат, за да преподават – получават заплатата си на „студентоглава“. Когато напомним, че в БАН обучаваме докторанти, та следва да получим от перото за преподаване, ни отговарят: я се махайте, взимате достатъчно от перото за наука!

Наскоро ректорът на Шуменския университет заяви: БАН трябва да се ликвидира, а нейните учени да дойдат в университетите да ни засилят! Във втората част на идеята може би има нещо положително. Но онзи университет има по-малко от 10 професори. Вярно е, че, ако някои от старшите ни сътрудници отидат там да четат лекции, не и да правят наука, може би университетът ще се засили. Междувременно обаче около 700 до 900 учени от БАН в момента четат лекции и водят упражнения из 15-ина различни университети; 120 хиляди учебни часа запълват хора от БАН. Но само ние можем да го потвърдим: нито един университет не отчита отговорно колко негови хора водят часове в други университети и дали изобщо се занимават с научни изследвания.

От друга страна подклаждането на конфликти между учените от университетите и изследователските институти продължава. Наскоро на среща на УС на Съюза на учените се наложи да кажа, че мнозина се трудят да ни противопоставят, а начинът за това е следният: държавата пари няма, затуй тези малко пари трябва да се разпределят както дойде. Така представителите на държавната администрация намират ефективен метод да ни скарат. Понеже, когато се караме помежду си, ние няма да изгоним тях. Е, тези методи се виждат добре откъм главния научен секретар на БАН. Това е сосът, в който се вари един индивид. Не съм сигурен, че много хора искат да бъдат главени за научни секретари на БАН.

– По-важното е, че Вие се чувствате в свои води.

– Да се чувства човек в свои води има още една важна причина. Тя зависи от схемата, по която е организирано управлението на Академията.

То не е на принципа: избираме Председателя, а след него другите членове на ръководството и му ги натрапваме да си троши главата с тях. В Устава на БАН намерихме по-добър принцип на управление, който за някого може да изглежда недемократичен, но за мене е ефективен. Председателя го избират, а след това той предлага на Общото събрание на БАН своя екип. Всеки от тези хора се избира поотделно с тайно гласуване и квалифицирано мнозинство, но не може да наложиш на председателя кой да му бъде в екипа. Може да не бъде утвърдено неговото предложение, а тогава той предлага друг. Така се създава екип, и това бе един от принципите, съществен за съгласието ми да бъда преизбиран на този пост. Работата в екип е от решаваща важност. Мисля, че липсата на възможност за създаването му е една от причините за неудовлетворението от работата на много министерства. Министърът почти никога не може да избира, а понякога дори не познава предварително заместниците си. Не зная как стои това в управлението на държавата: имам подозрения, че там стават доста чудеса, които независимо от хората водят до някакво странно развитие. Според мен сериозните, големите проблеми не зависят от правителството или от отделните министри. Но има много наглед дребнотии, които опасно пречат. И едно от тях е невъзможността за осъществяване на диалог.

От 10–15 години ръководството на БАН се мъчи да убедят държавни и правителствени институции, че заедно можем да свършим много полезни работи. Горе се мъчат сами да свършат работата; вършат я лошо. Не разбират, че БАН е държавна институция, а във всички страни такива институции имат основно призвание: да подпомагат правителствата и управляващите органи в решаване на държавните проблеми с научни средства.

БАН трябва да получава поръчки за изследвания, важни за държавата – за бедствия и аварии, земетресения, сеизмично строителство, пренос на замърсявания в атмосферата, обгазяване, унищожаване на остаряло въоръжение. За които бяхме питани през последните години и дадохме добри съвети, предложения за решаване. Учените твърдят: „Има следните предимства и недостатъци. Вие, политиците, сте, които взимате решения и носите отговорността. Нашата отговорност е да ви предложим най-добрите варианти като компетентна институция.“ Често не се търси независима оценка. Защо? Отговорът е ясен.

Имал съм възможност да говоря дори на министър-председател, че в други държави тези въпроси се решават просто: председателите на академиите на науките участват в заседания на правителството. Когато се постави проблем, председателят на БАН заявява: този въпрос можем да

решим! Не чуват у нас. А многократно създаваните през последните 15 години комисии, които да съветват министър-председателя по въпросите на науката – не ми е известно да са се събирали за работа.

– Идеята Ви е учените да са информирани за критични ситуации в държавата и да реагират веднага?

– Да. И не само. Проблем възниква по време на правителствено заседание например. И, ако има някой да заяви как ще намерим решението му, това би съкратило значително времето за взимане на решение. Така при няколко правителства работихме оперативно с Министерството на отбраната. Но като цяло България в същия смисъл не използва своя потенциал. За изключително кратко време можем да създадем мозъчен тръст, който ще излезе с компетентно заключение. Но пък някои съобразяват: ако питаме учените за магистрала „Х“, те може и да ни попречат – ще кажат, че минава през археологически район и ще ни увеличат цената.

– Но учените ще питат и защо се дават толкова пари за 1 километър?

– Освен това ще посочат сведения за земетръсността, за геологията и тъй нататък. Те имат готови и няма нужда да бъдат плащани. „А, ако искате да заплатите, ще ви струва само 30 на сто от това, което биха ви поискали ония, дошли отвън. Той пак ще дойде при нас, ще ни плати жълти стотинки, за да свършим работата, за която добре знаем, че сам не е компетентен!“

Често чувам да говорят: БАН трябва да се реформира! А всъщност това е може би единствената институция, която сама разработи програма и проведе преструктуриране в средата на 90-те години на миналия век, като успя да намали значително броя на научните звена и кадри, да оптимизира дейността си. Дори днес има очевидни факти, че още нещо може да бъде променено. Но, когато се опитваме, застават срещу нас колеги, приятели и ни питат: „Иска ли ни някой това?“ И са прави! Днес имаме ли основания да правим сериозни промени? Нямаме. Всяка промяна има цена. Ако са налице средства и достатъчно добро финансиране на изследванията, промените стават неизбежни. Но, когато няма средства, всяка промяна е вредна. При последните съкращения през 90-те години възразихме и ни беше отговорено арогантно: „Съкратили сте се вече с 40 на сто, така ли? Че кой ви е карал? Сега ще съкратите още 10 процента!“

– Трудно се измъкваме от социалистическите доспехи.

– Е, казах Ви: ще дойде време, когато родените след 1975 ще ни сменят. Ще имат друг поглед върху реалността. Този поглед вече се оформя. Днес в БАН имаме два разписани бюджета – единият е по институти и по брой-

ки хора, а другият по 3 основни политики и 10 програми, чието финансиране може убедително да бъде защитено. Тази втора форма на финансиране още не се приема. Хората, които вземат решения, не са склонни да го направят. Както не са склонни да променят начина, по който се определя бюджетът за наука. Това, противно на всички европейски тенденции, доведе до намаляване на процента за наука под 0,5–0,4 от брутния вътрешен продукт. На всичкото отгоре се оказа, че българското правителство не е предвидило и стотинка за изследвания от бъдещите структурни фондове на ЕС. Това се разбра пак благодарение на БАН. Защото чиновникът от Европа дойде в БАН да ни каже: „Ние в Европа знаем, че вие сте българската сериозна научна институция, на която може да се разчита в осъществяване в бъдеще на основната европейска политика по създаване на индустрия и общество на знанието. Затова първо на вас казваме, че само България от всички останали страни не е поискала средства от структурните фондове за развитие на научните изследвания.“

Въпреки всичко изложено, имам сериозни основания да си мисля, че присъединяването на България към Европейския съюз през 2007 година би ни донесло очаквани ползи. Правилата ще станат общи и някои стратегически виждания за по-дълги периоди няма вече да зависят дотолкова от моментната политическа конюнктура у нас. Дано оптимизмът ми се окаже оправдан!

Интервюто взе Генка Маркова
София, февруари – юли 2006 г.

Снимка: личен архив

Никола Енев

– **Кога разбрахте, че сте част от света, който Ви заобикаля?**

– Не мисля, че на този въпрос може да се отговори с няколко изречения. Предполагам, че малкият човек започва да получава впечатления от света около него още от мига на раждането си. Разбирането, че си част от света, е дълъг процес във времето, а не кратка единица от това време.

Имам детски спомени, които би трябвало да са от неколкомесечната ми възраст, което е неразбираемо и за мене, но е факт. Светът се разкрива пред тебе постепенно, както и се развиват твоите сетива за него. Ти ставаш част от света в такава степен, в каквато и светът се превръща в доброжелателна част от самия тебе.

– Разкажете ни за Вашите родители.

– Благодарен съм на моите родители. Те са невероятно свестни и талантливи хора, дано са дълги години още живи и здрави! Майка ми е детски лекар; за мене тя е изключителен специалист, който продължава да има своята лекарска практика. Завива ми се свят, като си помисля колко детски живота е спасила и колко добрина и щастие е подарила на семействата на своите малки пациенти. Никоя професия не може да се сравни с лекарската като хуманистичен потенциал, освен може би със съзидателния промисъл на нашия Творец.

Баща ми е интересен човек. Той е инженер и един от най-големите изобретатели на България в областта на електрическите машини. Никога не е предавал семейството си и цял живот се е грижил за него. Една от моите мечти е поне отмалко да успея и аз същото спрямо моето семейство. Моите родители никога не са имали амбицията да налагат някакъв свой избор в образованието и професията на своите синове. Подкрепяли са ни, и мен, и брат ми, и не само това – предполагам, че голяма част от нашето можене ние дължим на заложбите, които те са ни предали, макар че (не зная защо) брат ми се е облагодетелствал осезателно повече от мен. Той просто е много добър в това, което прави.

– Жив ли е още детският спомен за баба и дядо?

– Родителите на моите родители вече почиват в мир – лека да е пръстта им! Първи от този свят си отиде дядо Никола, на него съм кръстен, той е баща на баща ми. Спомина се през декември на далечната 1974 година. От него съм наследил дарбата да рисувам. Беше едър и силен мъж със смешни мустачки и широко лице. Такъв беше и като характер – широко скроен човек. Само хокаше насмешливо жена си, баба Донка, и, въпреки че в края на живота си беше изтормозен от няколко болести, успяваше да съхрани невероятен дух и оптимизъм. Един от последните мои спомени за него е следният: бяхме вкъщи, в хола, и нещо си говорехме. А той изведнъж ненадейно промълви – и гласът му потрепери: „Щастлив съм, че остава един друг Никола Попов на тоя свят!“ Очите му проблеснаха издайнически, обърна лице на другата страна и замълча. В този миг въобще не разбрах какво му стана изведнъж. Доскуча ми и се ометох от стаята. След няколко дни той почина. Жена му, баба Донка, го надживя с

двайсет години. В последните дни преди нейната кончина тя несвързано обясняваше, че дядо Никола ѝ се явявал насън. Сигурно освен другото е искал да разбере и какво прави малкият Никола Попов.

Спомените от другите ми баба и дядо никога няма да избледнеят у мене докато съм жив. С брат ми живеехме при тях на село до училищна възраст и на баба Жечка ѝ викахме „мамо“, а когато нашите родители идваха да ни видят и майка ни, млада, хубава, протегнеше ръце да ни прегръща, ние учудено се споглеждахме с брат ми: ама как и нея ще наречем „мамо“? Другите деца имат по една майка, а ние две. Баба Жечка се парализира шест години преди своя край. Успяваше да се движи с едно бастунче едва-едва, всячески се стремеше нещо да върши и сякаш непрекъснато изпитваше чувство за вина, че създава грижи на близките си. Тогава аз бях студент в Художествената академия, със семейството ми живеехме на горния етаж и доста често след някой безкраен купон нощем на сутринта решавах, че точно днес срещата с професорите съвсем спокойно може и да не се състои. И тогава в просъница започвах да чувам сякаш идващо от безкрая едно тихичко потропване, което цяла вечност лека-полека се усилваше. Мама Жижи се изкачваше с бастунчето си по своя Еверест, за да събуди навреме внука си, та да не закъснее за лекции. Усилието, което това ѝ е струвало, сигурно не може да се сравни с нищо, но тя го правеше винаги, когато е смятала, че е необходимо.

Когато тя почина, бях в казармата, в Ивайловград. Бях наряд и на кръста си имах боен пистолет с осем патрона. Брат ми е изпратил телеграма до поделението: „Жечето почина погребението петък ела“. И точно в мига, когато тръгвах на пост в непрогледната тъмнина, дежурният войник от централата ми издиктува телеграмата. Сякаш светът се срути върху мен. И, докато вървях нагоре по каменистите сипеи към барутните погреби, бях сложил пръст на спусъка и исках да изстрелям целия пълнител в черното небе. Някакъв разумен глас обаче ме спря. Сигурно е бил нейният. По това време имах страхотен конфликт с командира на батальона, но на другата сутрин капитанът ме пусна за погребението. Нямаше да му простя никога, ако не беше постъпил така.

Другият ми дядо Денчо, мъжът на мама Жижи и баща на майка ми, си отиде последен от тях. Брат ми има един хубав разказ за него, където описва последните му години. Дядо Денчо е бил учител, по време на войната царски офицер и за него бръсненето сутрин до синьо беше закон. Затова в края на живота си, когато вече не можеше сам да върши това и с бялата си набола брада приличаше на художник, сигурно се е чувствал ужасно некомфортно. Сега си давам сметка какво ли велико щастие е би-

ло за него, когато от дъжд на вятър или аз, или брат ми кандисвахме да го обръснем набързо.

Дядо Денчо си отиде преди осем години. И аз, и брат ми бяхме до леглото му при последната му въздишка, а върху неговото лице благородно светеше белият овал на неколкоседмичната му брада.

– Какво означава да имаш брат близнак?

– Да имаш брат близнак не е кой знае колко по-различно от това да имаш брат. Един близък човек, с когото носите една кръв. Но когато имаш близнак, ти сякаш имаш някого, който непрекъснато те наблюдава отблизо – и в праведност, и в грях. Не е лесно да имаш близнак. Знаеш, че той знае какво си мислиш или правиш в момента. Или поне абсолютно вярно го усеща.

На бебешките и детските ни снимки много често не може да се разпознае кой кой е. Сега се различаваме, но не толкова рядко ни се е случвало следното: поздрави те на улицата някой, който познава само единия, а е срещнал другия. И стои срещу тебе, и се чуди защо така резервирано му кимваш само с глава. Вероятно си вика – брей, явно на тоя много му е порасналa вече работата. И така, от ухо на ухо тръгва приказката, че си невероятно талантлив, щом толкова добре ти вървят нещата. А хората, като решат, че си талантлив, и да искаш, не можеш да ги разубедиш. А ти и не се опитваш. А и не ги светваш, естествено, че заслугата е изцяло на брат ти.

– Искали ли сте да се различавате от брат си?

– Естествено. Някога като малки, майка ни особено държеше да носим еднакви дрехи и вероятно още тогава неистово съм искал да се различаваме. Усещането, че губиш индивидуалността си, е точно реципрочното чувство на осъзнатата дарба. Но всяко зло за добро. Вероятно още някъде тогава, в много малките ни години сме поискали да докажем най-напред на него, на брата си близнак, че можем нещо по-добре от него. Вероятно още тогава това съперничество е определило нашите интереси.

– Какъв беше Вашият преход от юношеството към зрелостта?

– Специално за мене аз бих отговорил – сложен. Човек помъдрява бавно през годините и нещата, които сега ми се струват несъмнени и неотменими в моя живот, в предишни години са ми изглеждали единствено като хипотетична абстрактна възможност в изначалния спор между доброто и злото във вселената, която е вътре в човека.

– Имахте ли ясна представа за собственото си развитие, трябваше ли да я променяте и защо?

– Представата за собственото развитие на даден индивид е прекалено относителна категория. Една е тя, когато си млад, красив, богат и здрав,

а съвсем друга, когато си немощен и материално затруднен (това в рамките на шегата). Но аз никога не съм приемал месианските залитания на някои творци, които непрекъснато търсят публика за бълнуванията си колко са гениални, но как никой не ги разбира и, че обществото непременно им е длъжно с нещо. Че то трябва да се погрижи за тях, защото те са единствена национална ценност и гордост. Никъде по света никой за никого не се грижи. Човек сам трябва да се погрижи за себе си, а, ако е творец, трябва просто освен талант да притежава и търпението да дочака своя звезден миг. В този или в другия живот.

– Как се променяхте през годините – главно под натиск на обстоятелствата или благодарение на личностното Ви развитие?

– Натискът на обстоятелствата определено променя хората. Няма такъв, на когото този натиск да не окаже въздействие. Но за себе си смятам, че така формулиран, въпросът не е коректен, защото например не можеш да се изразиш така – благоприятен натиск на обстоятелствата (благоприятно стечение – да!). Тоест въпросът отново ни насочва в хлъзгавите територии на аксиоматичното, предпоставеното, антихармонично съотношение „индивид – общество“.

А, ако говорим именно за творческо равитие, понякога, и то твърде често точно натискът на обстоятелствата играе ролята на попътен вятър, ако разбира се, имаш силата да издърпаш нагоре въжетата с платната.

– Как се е формирало отношението Ви към училището, казармата, комсомола, партията?

– Аз съм роден през 1960 година. Изучил съм си всичките класове, което само по себе си предполага, че не съм имал отрицателно отношение към училището. А то и си беше задължително (не отношението, а училището). Не е така обаче с казармата. Едно от малкото неща, които истински мразя, е институцията на казармата. Аз бях в казармата след Академията – пълни две години, бил съм основно в Плевен, Ивайловград, Хасково. Според мен това беше тотално издевателство над младия човек, когато като присъда обществото бевъзмездно му отнемаше две и повече от най-хубавите години под тъпите формули за воинска чест, възмъжаване и дълг към Родина и партия. Дано това никога занапред да не се повтаря в такава степен в страната ни. За казармата мога да напиша много, но ще се въдържа. Навън ме чакаха жена ми и малкото ми тогава първо синче. Единственото, което ме спаси по това време от бавно полудяване, беше обстоятелството, че започнах да пиша разкази и новели. Наблъсках си всичките джобове с празни бели хартии и използвах всеки миг, когато можех да остана сам, за писане. Написах няколко десетки четива, като все-

ки път, когато привършвах някой разказ, старателно прегъвах страниците в голям плик и го изпращах на брат ми. Така писането на разкази и очакването на писмата от брат ми, в които той ми споделяше впечатленията си и от моите разкази, ме съхрани психически в тази свещена инквизиция, която тогава се наричаше Българска народна армия.

– Мислили сте някога за политическа кариера?

– Не съм си помислил, не съм я направил. Досущ като Бойко Борисов. Лично аз нямам никакви нерви да преливам от пусто в празно думи, концепции, програми и накрая човешки съдби в тази неистова месомелачка, наречена политика. Нима Петър Стоянов на поредното бракоразводно дело си е представял, че ще стане някога президент на България. Ако си е представял, значи е имал леки психически отклонения, но аз съм сигурен, че, ако сега го попитаме, той ще каже, че никога не си е представял, което още веднъж ще ни убеди в непоклатимото му психическо здраве.

Долу-горе така стоят нещата с всички сега действащи политици на България. Сигурен съм, че преди промените те са били хора с нормален психически статус. Но промените кого ли не промениха.

– Какво място имат приятелите в живота Ви?

– Нямам много приятели. Навремето в училище, в началните класове класната ни Калчева, която ни преподаваше по български, ни беше дала за домашно да напишем съчинение за най-добрия си приятел в класа. И аз, и брат ми примерно написахме, че най-добрият ни приятел е някой си Красимир, или Александър, или Тихомир, не помня вече. Да, но на другия ден се оказа, че те не са написали, че пък от своя страна Деян или Никола са техните най-добри приятели. А така не можело. Значи в това приятелство нещо куца.

Прибираме се ние с брат ми полуразплакани в къщи и мама допълнително ни разревава, като ни вдига скандал как е могло да не напишем, че на Никола най-добрият приятел е Деян, а на Деян – Никола. Ужас!

От тази случка си направих следните изводи: в приятелството (както и в любовта, ама това за любовта го разбрах много по-късно) трябва да има взаимност. Не можеш да наречеш приятел някого, който се усуква около теб, само за да му решиш задачите на класното или да му нарисуваш вазичката с цветенцата в час по рисуване. И последно – не е зле, ако брат ти освен брат ти е и приятел. За всеки случай, ако за домашното ти се налага да си имаш приятел, а ти нямаш.

– Предавали ли са Ви приятели?

– Сигурно. Няма как да не са. Но аз съм ги забравил. Аз съм на мнение, че човек трябва да си има механизъм да освобождава съзнанието си

от негативни емоции, стрес и натрупано напрежение, за да успее да съхрани желанието си да работи, желанието си да успее. Според мен предателствата на терена на любовта са по-страшни и пагубни от предателствата на приятели.

– **Какво мислите за развитието на Вашето поколение?**

– Прекалено голям индивидуалист съм, за да се причислявам към каквато и да е група, пък била и тази на поколението ми. Един белег като годината на раждане не може да бъде основен структуроопределящ елемент в характеристиката на голяма общност.

Сборът от индивиди, родени в приблизително близък период от време и живели при сходни обществени обстоятелства, е толкова нехомогенен в своята същност, че, според мен, понятието поколение не се вписва в никакъв смислов контекст, освен като блед слънчев проблясък по олиселите глави на шепата акрани, които са накачулили някоя масичка в кафенето или пейка в кварталната градинка и само кротко си стоят, даже и не си говорят, защото никой не е сигурен, че другият до него въобще може да го чуе.

– **Кога рабрахте, че умеете да рисувате?**

– Повече съжалявам, че не съм разбрал, че умея да свиря примерно на цигулка. Или да пея като Висоцки. Или да управлявам самолет. Или да изследвам пещери. Или да изкача някой бял осемхилядник. Или да бъда най-добрият баща и съпруг на света.

Никога няма да ми стигнат годините да разбера какво точно умея най-добре. А е най-добре, когато човек върши точно това, което умее най-добре.

– **Кой от художниците е по-близък до Вашия светоглед?**

– Много са художниците, които с картините си са докоснали нещо в душата ми. Не бих могъл да ги изброя. В обращение като много високи таланти са обикновено и такива имена, чийто творчески път е белязан с някакъв трагизъм, с известна налудничавост, с покъртително бепаричие приживе, с житейски и любовни скандали. Всичко обаче на този свят се заплаща – и най-малката рана в душата на човека до тебе, която ти си причинил. Всичко си има цена. Цената на световната слава е ужасно висока. Може да я плати само този, който е достатъчно луд, за да е гений, и достатъчно вътрешно свободен, за да не се интересува от нея. И след смъртта си сигурно още продължава да изплаща дълговете си някъде горе.

– **Продължава ли да Ви вълнува професията?**

– А как иначе? Нали усещането, че вероятно утре ще създадеш нещо наистина велико, е най-голямото предимство на хората, които творят в някоя област. Всеки ден ти се струва, че а-ха, и ще докоснеш Изкуството.

– **Можете ли все още емоционално да раказвате за семейството, което сте създали?**

– Не само мога, но за мен семейството ми е основната ценност в моя живот. Жена ми Катя Попова, майката на двамата ми сина, която е талантлива художничка и реставраторка, е до мен през всичките тези години. Тя успя да ме научи на нещо много важно: че човек трябва да се бори за любовта си. Както и за името си на творец. Човек трябва да цени любовта си. Точно както цени името си.

– **Какво е за Вас славата в един свят, подчинен на медиите, когато невзрачни хора стават титани, а титаните остават неизвестни?**

– Това дали някой е титан или невзрачен човек е наистина сериозна дилема, но не за медиите, а за самия титан или самия невзрачен човек. Медиите си имат правила на играта, които, ако не ги спазват, ще бъдат изхвърлени от пазара. Ако хората искат да чуят или прочетат, или видят, че някой е титан и си плащат за това – да, те ще чуят, ще прочетат и ще видят този титан. Конкретният човек тук няма никакво значение. Нито неговото конкретно качество. А по отношение на титана, който е останал неизвестен, мисля, че няма какво да се притесняваме. Той затова е титан, защото и търпението му е титанично. Все някога…

– **Очаквахте ли промените в Европа и България в края на миналото столетие?**

– Политическите и обществени реформи в Източна Европа и България от края на предходното столетие според мен бяха неизбежни. Макар че аз лично никога не съм се надявал, че в рамките например на моя живот това ще се случи. През тези години аз бях аспирант в Художествената академия и много добре си спомням как на общите академични събрания мастити професори и доценти гледаха стреснато като лалугери и се чудеха на кой, аджеба, нов бог да се поклонят. Умните и талантливи творци, които довчера внимателно подчертаваха с разноцветни моливи избрани пасажи от регулярните брошури на Тодор Живков, сега чевръсто се разграничаваха… Сочеха се с пръст един друг, но всеки с гениално художествено прозрение откриваше сламката в очите на колегите си, пък мигаше на парцали, за да прикрие гредата в своите очи. А други – ама те бяха единици – след дълговечно пребиваване из партийните и художествени върхове с удивителна пластичност (нали творяха в областта на пластическите изкуства) сами целесъобразно си режисираха измислени конфликти с Първия, който естествено по целесъобразност ги снемаше от постовете им и те вече с ореола на прорицатели внимателно предъвкваха вкуса на френските кроасани. Хора, които бяха близали подметки, усвояваха уди-

вително бързо техниката на художественото плюене. С академична острота и достолепност бъркаха с пръст в раните на обществената съвест, като великодушно обаче подминаваха дребната подробност, че поне малка част от тези рани беше тяхно собствено дългогодишно дело. Тогава разбрах, че иначе стойностни творци може да са на нивото на безгръбначните в калната локва на духовния си морал. И че повратливостта у някои дори може да носи белезите на гениалност.

Западният свят и неговите ценности не са панацея на всички конфликти в логиката на общественото развитие. Живял съм три години в Ню Йорк и една година във Валенсия, Испания, и смея да твърдя, че общите знаци на успеха в развитието на едно общество влекат със себе си и чудовищни дисонанси в иначе уж хармоничната йерархия на общочовешките ценности. Ние още дълги години няма да успеем да достигнем не само висините на напредъка на западните общества във всички области, но и (слава Богу!) размерите на техните проблеми. Което пък, според мен, ни прави достатъчно силни, за да се чувстваме равни с техните граждани, да забравим комплексите си и да се опитаме да направим нещо много просто: да съхраним тези национални характеристики на народа ни, които са наше предимство. В глобалния свят ние трябва да останем българи и страната ни да оцелее като България.

– **Вярвате ли в Бог? На кого или на какво дължите първите си стъпки към Него?**

– Да, вярвам. Не съм ревностен християнин, не спазвам традиционните пости и не паля всяка неделя свещ в църквата. Но зная, че великото тайнство на Божието откровение е истинно и всеопрощаващо. И не бих заменил никога за нищо на света сумрачната вселена на някоя наша малка селска обител със слабите звездици на кандилцата, пращенето на догарящите свещи и добрите мъдри очи на светците от иконите.

– **Ако имахте възможност, бихте ли променили съществено живота си?**

– Не. Обичам всички, които са около мене на този свят.

Интервюто взе Цена Вичева
София, май 2006 г.

Снимка: Галина Рулева

Никола Манев

– Кой сте Вие – българин, французин, космополит?

– Не зная кой съм. Аз съм Никола Манев. Роден в България, живея във Франция, правя живопис, а поредната ми изложба беше в София. Сигурно съм и космополит, защото пътувам навсякъде по света и се чувствам добре. Но баща ми и майка ми са българи, та мисля, че просто съм един българин.

– Какво Ви дават пътешествията по света?

– Дават ми красота! Имам две очи, с които, слава Богу, виждам добре. Където и да пътувам, жаден съм да видя и да открия живота около мене. Всеки божи ден е ново откритие. Ненаситен съм. Светът ми дава любов. Няма нищо по-хубаво от това човек да бъде жив, да пътува и да гледа градове и пейзажи, да черпи вдъхновение. Понеже съм художник, ако не гледам този свят, няма да мога да го рисувам. Пътешествията ми дават и много положителни енергии. Обичам движението и опознаването.

– От детството ли идва любопитството Ви и желанието да превърнете видяното в художествен акт?

– При мене интересът към рисуването се появи доста късно, към 13–14-годишна възраст. Тогава започнах да рисувам и да правя копия на илюстрации от вестници и списания. Един ден баща ми ме насочи към професор Васил Стоилов, негов личен приятел. Той ми даде ценния съвет да зарежа вестниците и списанията, а да рисувам по натура. Оттогава взех да скиторя около Чирпан, откъдето е родът на бабите и дядовците ми, след това и из цялата страна. Рисувах пейзажи, хора, животни, пътуващи каруци. Обичах да се вглеждам в пазарите. Това бяха първите ми стъпки.

– Кое Ви е по-интересно – природата или човекът?

– При мене природата винаги е надделявала. Аз съм много по-близо до природата и пейзажа, отколкото до човека. Макар че и в природата виждам човека. Един пейзаж е одухотворен, дори когато човекът го няма нарисуван, а присъства само душата му. Това са неразривно свързани неща. Рисувал съм и много портрети, но се насочих към природните състояния. Там е моето кредо, моята сила, моята философия.

– Чирпанлията носи стара слава на човек със силен и борбен характер. Това какъв отпечатък е оставило у Вас?

– Да, чирпанлията има стара слава, че е нещо по-различно. Това някак си вдъхва известен кураж и самочувствие. Нещата са променени, разбира се. Аз лично идеализирам много този град. Наричам го магнетичен, вулканичен, земетръсен. Земята като че кипи по-силно от другаде. Неслучайно големият лирик Пейо Яворов е от Чирпан. И съм горд, че съм от същия град. От горе до долу съм чирпанлия, всичко ми е чирпанско. Оттам е родът ми, не го забравям, където и да съм по света.

– Коя е най-силната Ви връзка с миналото?

– Ако я нямаше баба ми, тази привързаност може би нямаше да бъде толкова силна. Повечето хора първо са влюбени в бабите, после в родителите си.

Истина е, че голямата ми любов си остава баба Кера, майката на баща ми. В моите детски години тя обичаше да ме разхожда из чирпанските лозя. Имахме къща с кълдъръм, чимшири, стара круша в двора и костенурки. Помня кюповете, пълни с туршии, ошав и всякакви природни дарове, свързани с бита. Всичко това са незабравими аромати на детството, които не мога да забравя. В моето съзнание детските години са отпечатани много силно. Тогава не съм имал някакви мечти за бъдещето. Отдавал съм се на всекидневното, на игрите, къде да открадна някоя ябълка или круша, къде да направя някоя беля. Интересна жена беше и другата ми баба, та прескачах от единия до другия квартал, за да виждам и нея. И се чувствах много богат. Все още бродя мисловно и при едната, и при другата. Въпреки че отдавна ги няма, те присъстват силно в живота ми. Затова продължавам да обичам Чирпан.

– Какви ценности за живота са ви внушавали те, как са се отнасяли към богатството и бедността?

– В днешно време се проговори толкова често за богатство и бедност, защото се появиха много забогатели хора. Едно време в моето семейство никога не са се говорели такива неща. По-скоро разговорите са били за душевно богатство, а не за начина на живот и паричните знаци. Нямам и аз такива амбиции. В моя род стремеж за забогатяване и такива комплекси нямаше. Моите родители са били учители, бабите ми също, работили цял живот без желание да станат богати или да проявят съжаление, че не са. Те винаги са били преизпълнени с възхита от поезия, литература, не са проявявали завист към имащите или стремеж да имат и те. Може би затова съм подчинен на мисълта за работата си.

– В нея ли откривате върховния смисъл?

– Чрез нея продължавам да се развивам като човек и като личност. Все имам чувството, че продължавам да се формирам. Няма никакъв завършек. Човекът е материя, която се създава, руши се, променя се. С голяма страст и жар все работя. Чувството, че едва откривам света, никога не ме напуска. Нямам усещането, че нещо съм постигнал; винаги си мисля, че тепърва започвам и съм в процес на работа, на сформиране и изпълнен с желание за среща с нови предизвикателства. Живея с голям апетит и голям хъс за работа. Правя го интуитивно – както птичката пее, както ручеят извира от недрата на земята. Работя естествено – без преднамереност. Не мисля точно какво върша, нямам специални послания към света или своя философия. Рисувам както моята интуиция и моето верую ме водят. Далече съм от каква да е мистификация. Може би в днешно време хората имат нужда от някаква тайнственост на посланията, но аз лично вярвам на

интуицията си. Зрителите може да разчитат за себе си някакви знаци и принадлежности, но аз изявявам само вътрешния си свят. Много често едни ме мислят за масон, други за дъновист, но аз се считам свободен човек. Обожавам природата, щастлив съм да дишам и да ѝ се радвам. Всичко, което правя, е заредено с огромна любов и затова въздействия на публиката по естествен начин.

– Когато се озовахте във Франция, от какво се впечатлихте?

– Като се озовах там, вече бях подготвен. Моят баща още от десетгодишна възраст ме е запалил за тази страна. Много съм слушал за Франция и френския дух, чел съм, гледал съм филми, влюбен бях в нея, бях станал наполовина французин и новата среда ни най-малко не ме изненада. Попаднах в позната атмосфера, до ден-днешен се чувствам уютно и спокойно. Няма нищо, което да ме порази, да промени възгледите ми. Париж е много обикновен град, който лесно ме прие, а аз се чувствах като риба във водата. По-скоро през всичките тези години Париж се промени. Не е оня, черният Париж, който видях през 1962 година. След това Малро* го „изкъпа“ и градът стана светъл. „Нотър Дам“ беше в черно, такъв неин чар е останал в старите филми на Рене Клер и Жан Реноар. Аз помня онзи Париж. Много детайли от архитектурата не се забелязваха. Но духът на Париж е като енигма, витае навсякъде, много е впечатляващ, веселият живот също. Там се чувствам като вкъщи. И след 40 години продължавам да го преоткривам.

– Средата, в която трябваше да се впишете, и художниците как Ви приеха?

– В среда не съм се вписвал никога и с художници много не съм другарувал. Там всеки се чувства свободен. Дори много често съм повтарял, че Франция ме направи повече българин. Около мене винаги има различни хора, но те не са художници. Имам много приятели, които са ме приемали добре и като българин – човек от друг свят, и като интересен художник. Моята живопис е различна от тази на французите. Това обяснявам на журналистите – ако ме харесват във Франция, то е защото българите носим нещо оригинално от нашия произход, от битието ни, от България. Много изложби правя, колекционират ме, купуват ме и, ако съм приет великолепно, то е заради моята индивидуалност.

– На колко години продадохте първата си картина там?

---

* Бел. ред.: Андре Малро (1901–1976) е френски писател и политик, през 1960–1969 г. е министър на културата на Франция.

– Е, чаках десет години. Французите не купуват лесно. Трябва да имат доверие в автора. Те обичат думата „инвестирам“. И не инвестират в някого, който днес го има, утре го няма. Но един като купи, друг вижда това, идва трети, пети и нещата тръгват. След първите ценители се появиха търговците, колекционерите. Имаше един период на голям бум и продавах много. След това – период на застой; след това интересът се поднови. Едно непрекъснато движение като прилив и отлив. Няма нищо постоянно. Пазарът на картини е нещо твърде подвижно. На много места съм бил, но най-много картини съм продал във Франция.

– Отношението на французина и на американеца към картините и към изкуството различава ли се?

– Мисля, че да. Американецът е много по-меркантилен и много по-конкретен. Той винаги задава въпроса: колко струва? Докато французинът говори за багри, за атмосфера, за чувства. Българинът пък е много ентусиазиран, спонтанен, настроен положително. Най-хубавите реакции съм срещнал у българите. Щастлив съм, че имаме тази великолепна публика, че тя ме харесва, признава и колекционира.

– И нямате никакъв скептицизъм относно нейния упадък в това време на драматично пренареждане на приоритети и ценности?

– Ни най-малко. Аз нямам никакъв скептицизъм, тъкмо обратното: пълен оптимизъм. Нямам разочарования. Може да усещам някакви други недоволства, но те не са разочарование. Човек се разочарова, когато нещо очаква, а аз съм лишен от предварителни очаквания – нещата са такива, каквито са. Българинът е програмиран да бъде такъв, какъвто е. Някои казват: много се разочаровах! Но питам: от какво? Българинът бързо еволюира в мисленето си, бързо се адаптира към новото. Една разорена страна не може да скочи кой знае колко напред, да стане богата и лъскава. Не може да се бърза; времето има свой ход. Трябва да оставим процесите да се развиват органично. Ще си влезе страната в голямата европейска фамилия и ще си намери мястото, но ще бъде бавно. Само с решения или желания няма как да стане, трябва време.

– Какво можем да предложим на една преситена и богата Европа? При това французите се славят като консервативни и вгледани в себе си.

– Това е вярно, не е лъжа. Българите ще направят много, когато останат верни на себе си. Защо трябва да е толкова важно дали ще ме хареса например някой ирландец или французин. Ние трябва да си имаме самочувствие. Ако не искат да вземат нещо от нашата култура или начин на живот, ще си ги пазим за нас, какво ни пука! Ако харесват – взимат, ако

не харесват – не взимат. Ние сме се родили тук, трябва да си харесваме нашия продукт, нашите артисти. Ако ги ценят на Запад – добре, ако не: позле за тях, те ще загубят. Вярно е, че светът се променя – компютъризацията и страхотната бързина, с която идва информацията, глобализацията, тероризмът – всичко това променя възприятията, начина на изобразяване в изкуството. Но това е неизбежен път на планетите, в който трябва да се ориентираме. Може би сме последните мохикани на романтизма.

– Продължавате ли да бъдете романтичен?

– Все повече и повече. Убеден съм, че въпреки големите промени, светът има нужда от повече чувственост, защото другото е изсушаване на човешката душа. Искам да има още романтика, още поезия, още любов. Или пък аз си създавам тази романтика, защото не мога без нея. Всяка нова картина е прозорец към светлината. Човек трябва да се вдъхновява от всичко около него, а не да се отчайва.

– В живота Ви присъстват и морето, и пустинята. Живеете на брега на Черно море, пътешествате в необятните простори на пясъци и фантазии. Как ги съчетавате?

– В морето и пустинята има нещо много общо. Дори намирам, че вълните и дюните си приличат. Те са вечно изменящи се. Пустинята не стои на едно и също място, различна е по настроение. И тя като морето и океана е различна във всяка секунда. По цвят, по движение и чувствителност са еднакво променящи се. Едното ми дава една емоция, другото друга. Дори празното пространство за мен е много интересно. В пустинята няма нищо излишно, затова я обичам. Там чувам някаква музика. Има особено напрежение между празнотата на пустинята и небето. Усещам нещо много силно и необяснимо. Ценя тези мигове на вглъбяване. И до мене е Господ.

– Кой е най-голямият природен феномен, до който се докоснахте?

– Много са. Но най-големия открих преди 35 години, когато видях Големия каньон на река Колорадо в щата Аризона. Тази гледка промени цялата визия за света в моята живопис. Това е необятен конгломерат от форми, няма нищо по-цветно, по-богато, красиво и могъщо от него. Впечатлен съм от Южна Африка, от Северна Европа, от пясъчните дюни на Холандия. Но на първо място си остана Големият каньон в Аризона.

– Като човек, който се слива с природата, как пътувате – като пътешественик, художник, турист?

– Пътувам преди всичко като художник. Както беше казал навремето Репин: рисувам с очи. Гледам различни пейзажи, въображението ми работи, събирам в себе си нови форми и цветове, прибирам ги в съкровищни-

цата на съзнанието, както пчелата събира прашеца и вътре в кошера го прави на мед. И аз по този начин събирам прашец с моя поглед, правя го на мед и центрофугата на мисълта рано или късно го вади навън, а от това се ражда нова картина. За мене тя е като нов урок за света, пък аз продължавам да бъда ученик. Никога не тръгвам от позицията на победител, на човек, които всичко е видял. Както се казва в Библията: в зависимост от усилията, винаги съм готов и да загубя, и да спечеля. За мене всеки нов ден е предизвикателство и заслужава своите усилия, своята нова картина. Която трябва да бъде като първа целувка, като първа любов, като първа чаша вино.Така правя нещата в живота си.

– Къде остава вдъхновението от жената?

– Жената е част от природата. Няма нищо по-силно, по-привлекателно от една жена. Две женски очи струват колкото цялата световна природа, колкото десет големи каньона. Човешките и любовните отношения са над всичко, те са най-силното. Не мога да ги сравня с нищо. Чувството да харесваш и тебе да харесват е еднакво. Ние сме като деца. Всяко дете обича да бъде похвалено, да му напишат отлична бележка. Като пораснем е същото: пак обичаме да казваме – колко си хубав, колко си хубава.

– Вашите жестове променят ли към добро хората около Вас?

– Дарителството е желание, което нося у себе си, няма нужда да бъда насърчаван. Мисля, че хората около мене са положително настроени. Бих казал: който не ми пречи, той ми помага. Правя с удоволствие културните празници в Чирпан и общината ми съдейства, работим заедно.

– Следващото Ви пътешествие?

– Един месец в Париж, три месеца във Варна и продължавам да рисувам. Всекидневие на занаятчия, който е вглъбен в работата си. Както хлебарят си меси хляба, така и аз трябва да правя картините си. Всъщност, това е най-голямата авантюра, друга няма.

– А чувството на страх, че нещо ще ви се изплъзне и няма да успеете?

– Присъства винаги. Чувството на страх от непризнание, от неуспех, от загуба на сетивата и изчерпване на жизнените сили е вечно. А може би точно страхът гони човека непрекъснато и му дава сили да преодолява препятствията и да твори.

Интервюто взе Галина Рулева
София, юни 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Павел Писарев

– Какво е най-колоритното от родовата ви история?

– Прадядо ми е бил съсобственик на хана на Кольо Фичето във Велико Търново. Тогава е било най-големият хотел в България. Там е отсядал, когато е бил из България Мидхат паша. Там е нощувал и Александър Втори, когато преминавал през Търново. Синът на единия от собствениците е

бил моят дядо, когото аз помня. Починa, когато бях вече седемгодишен; бил е много буйно момче.

Едно време в големите градове и в селата в неделя имало хорà следобед. Той е ходил на тези хорà – бил е 15–16-годишен – и чул как някакви турчета говорят цинични работи по адрес на наши момичета там. (Тогава всички българчета са говорели турски.) Той извадил нож, ранил две турчета и избягал, скрил се вкъщи. Дошла полицията. Било е знатно семейство, а и тогава имало строги закони, та след заник слънце полиция не влизала по къщите. В края на нощта изпращат моя дядо Ангел с двама слуги, с доста пари и два коня до Русе. Там наели лодка и го прехвърлили оттатък, в Гюргево. Той скоро се свързал с хъшове, с емигранти, имал пари. После се записва в четата на Христо Ботев. Но, когато чакали кораба „Радецки“, Ботев му казва: „Ангелчо, я иди да пуснеш едно писмо“. Дядо ми говореше, че всъщност съзнателно му е поставил тази задача, за да го спаси, защото е бил много млад, едва на шестнайсет и половина години. Отишъл, пуснал писмото, а като се върнал, четата вече била се качила на кораба и заминала. Значи, Ботев си е знаял, че те ще бъдат избити.

Всички четници са имали сандъчета. Дядо ми си пазеше своето сандъче, вътре с всичко необходимо, включително униформа и оръжие. А след като се обявява Руско-турската война, той се записал опълченец, отишъл с опълченската част до Велико Търново. После се бият на Шипка и тъй нататък; точно как е участвал в боевете не мога да кажа, не зная, бил съм твърде малък, когато той разправяше. На всеки 3 март ходеше на събиране на опълченците, а като се върнеше, той и баба ми все плачеха, защото той съобщаваше: дойде Пешо, дойде Гошо, дойде Тошо, а пък не дойде Стоян, нито Иван; измирали са все повече, а те са се знаели всички помежду си.

– А като свършва войната?

– Командирът на един руски полк го взел със себе си. Ето защо: дядо ми ги канел, като свършила войната, да ги отведе долу в хана да ядат и пият. Те отивали, но ханът бил разграбен от някакви разбойници, много хора били избити. Не е било ясно къде са родителите му. Та руснаците го взели със себе си. Той отишъл в Тула и живял в дома на командира, който го е издържал, отгледал го и го записал във военно училище. Дядо ми го завършил, но бил цивилен инженер по оръжията. И като се връща в България, започнал да работи във Военния арсенал.

В Русия той се срещнал с баба ми, търновка, учила в Бестужевските курсове. Имало много млади българи в Петербург, запознали са се там, а като се прибрали тук, са се оженили. Имали са пет деца. Много интерес-

но, че той със своята инженерна заплата не си е купил къща, нямаше никакви имоти. Но трите ми лели, баща ми и чичо ми – всичките са завършили в Германия с неговата заплата. Момичетата завършили първи. Имах една леля Дора, която беше учителка по немски език. Леля Стефка е създателка на българските професионално-технически училища, които започват по времето на Стамболийски. Друга леля Вера, също учителка по природни науки и химия. Баща ми е следвал пак там електроинженерство, а чичо ми – право. Със заплатата си един баща е можел да издържа пет деца в странство! Разбира се, те са се подпомагали един други. Първият, като завърши и се прибере в България, почва работа и праща пари на останалите.

Преди да отиде да следва баща ми – 16-годишен – избухва Балканската война. Дядо ми записва двамата си сина доброволци. Чичо, една година по-голям от баща ми, е бил в последния клас на Втора мъжка гимназия в София, а баща ми – в предпоследния клас.

– Разказвал ли е баща Ви за този период от живота си?

– Често разказваше как цялата гимназия с духовата музика начело, с всичките учители и учителки тръгнали през София пеша по пътя към Ихтиман, нагоре към Вакарел. Дядо и баба пътували във файтон отзад да ги изпращат. Било голямо въодушевление: цялото население излязло. Били са от няколко гимназии в София – Първа, Втора и Трета мъжка. Войската се организирала някъде към Пловдивското поле. Но малко извън София полиция и армия ги спирали – взимали за доброволци само над 17-годишни момчета, а момичета – от 20 до 35 години за санитарки. Всички други учители и ученици били върнати.

Баща ми бил едър; чичо ми отговарял на условията, така че продължили нататък. Вече армията ги поела в свои ръце. Спират те в полето. Войната е обявена на 1 октомври. Вляво и вдясно по полетата спят в палатки, спят на открито няколко дни, докато ги организират във взводове, в роти, във военни поделения. Баща ми разправяше, че един ден дошъл офицер и ги попитал: кой знае да чете и пише? Баща ми бил единствен в множеството – иначе всички били възрастни, селяни, занаятчии. – „Откъде знаеш да четеш и пишеш?“ – „Ами аз съм от Втора мъжка гимназия.“ – „Как се казваш?“ Така и така. Върнал се офицерът след 3–4 часа и прочел заповед: че баща ми е произведен подпоручик, защото знаел да чете и пише. Татко казваше, че вероятно са направили това, за да има кой да чете писмените заповеди от началството.

Като се получила първата поща от селата, той питал „Кой е Гошо Петров? Да дойде Гошо Петров!“ Отварял писмото до него и почва да го

чете. „Драги Гошо, воловете са добре. Изорахме, засяхме. Децата и те са добре. Пази се! Пенка.“ Отваря второто писмо. „Драги Пешо, воловете са здрави. Изорахме, засяхме. Децата се учат. Пази се! Иванка.“ и тъй нататък. Всичките писма били с един почерк и с това просто съдържание. Татко тогава се досетил, че в селото имало останал някакъв или поп, или учител. Тогава почва по същия тертип да отговаря на писмата до селото. Кой беше Гошо? Идва Гошо. Как беше жена ти? – Пена. „Драга Пена, получих писмото. Намираш ме в добро здраве. Добре, че сте изорали, засеяли. Пази децата! Нека се учат! Ще се върна. Бъди спокойна. Тука сме добре. Гошо“, и го подписва.

Така баща ми разбрал, че било изключително важно по време на войната връзката между тези, които са в армията, и онези, които са в тила. А те са били поголовно неграмотни селяни; можели да са му бащи всичките, между 35–40-годишни. И му говорели: „Взводний, сега ние като излизаме на атака, нема да излизаш напред.“ Той твърдеше, че в боевете при Чаталджа тръгвали в атака, винаги пет-шест души излизали преди него и не му давали да бъде начело. Като офицер той е бил длъжен да върви пред взвода, защото са били ръкопашни боеве. „През цялото време войниците трепереха да не би нещо да ми се случи. Пазеха ме като писано яйце и така изкарах войната.“

– Без драскотина?

– Два пъти е бил раняван – в Балканската и в Междусъюзническата война. През периода между Междусъюзническата и Първата световна война Фердинанд около година, година и половина води колеблива политика към кой от лагерите да присъедини България. Известно е, че той бил купен от германците и заедно с Радославов имали подписана спогодба. Даже е имало споразумение в случай на загуба да получат подслон в Германия и пенсия. Някъде към 1936 Рибентроп докладвал на Хитлер (има документи), че трябва да се увеличи пенсията на Фердинанд. Хитлер казал обаче: „Откъде накъде на тоя стар козел ще му увеличавам пенсията!“ Рибентроп се аргументирал, че такова споразумение имало. И Хитлер отстъпил.

При това затишие от около година и половина баща ми получавал заплата, имал самочувствие, откъснал се е от семейството си. От дете вече се е превърнал в мъж – война, смърт, ранени, кал, болести, холера. Той бил изкарал и холерата, но останал жив. Решил, че е по-хубаво за него да завърши Военното училище, което било едногодишно тогава, а и му дава образование и професия. Затуй не се е върнал в гимназията. Същото направил чичо ми. Така те стават офицери и влизат в Първата световна война като офицери.

Обаче, след като завършил курсовете, пращат го в една военна школа във Франция да учи за пилот, тъй като той сам е изявил желание и проявявал интерес. При Чаталджа той се въртял около Топракчиев и други, и даже летял един път, бил зад пилота и държал кошница с позиви. Те хвърляли позиви над турските окопи и мятали гранати, на които отвъртали предпазните капачки с ръце. Летели са на 500–600 метра. И той затова решил да стане пилот. А от Франция се върнали със самолети, с група български летци. В България е имало доста самолети по време на Балканската; особено през Първата световна война е имало сравнително голям авиационен парк с опитни екипажи. Постепенно тези самолети обаче почват да ги свалят, не можем да купим нови, та баща ми остава в пехотата.

Със своите приятели от войната се събираха у нас и само за това говореха: за Първата и Втората световна, за Балканската по-малко. Татко разправяше най-интересни случки. Някъде към 70-те години карах военното обучение на тримесечни курсове във Военната академия, а татко ме попита: „А, бе, ти в коя зала си? Има ли там трон?“ Разпитах офицерите, те отговориха, че имало било трон, ама е отдавна махнат.

Той ми е разказвал, че на този трон седял Фердинанд, после Борис и викали един по един школниците да се представят. Питали ги: „Баща ви какво работи, майка ви какво работи, вие какво сте учили?“ Монархът и престолонаследникът общували доброжелателно. Баща ми казваше: „Те просто лично вербуваха цялото офицерство с едно такова внимание…“ Фердинанд е пращал и двамата си сина на фронта и те са били винаги на първа линия. Например, баща ми е имал такъв случай с Борис – той познавал Борис от фронта. Били са към Завоя на Черна, в много тежки боеве. Престолонаследникът бил заедно с войниците и спял с тях в калта на окопите. Вдигал се е на атака. Офицерите го дърпали назад, за да не стане нещо, да не го ранят, да не го убият. Той познавал войниците, офицерите, знаел малките им имена, хранел се с тях.

Имало такава случка: веднъж, като си оправял самолета, защото те са били и пилоти, и техници, баща ми под самолета работи, а някой му казва: „Хайде да направим кръгче!“ И баща ми му теглил една българска псувня. Обаче се стреснал от гласа и го познал: Борис Трети. Излязъл и казал: „Виноват, Ваше височество.“ Оня се засмял, Борис. Но на другия ден го извикал началникът на военното летище и му казал „Писарев, вие какво сте казали на престолонаследника? Какво е станало?“ И обяснил, че оня се обадил по телефона да няма никакви санкции, да не би тоя офицер да се смути нещо.

– А Вие лично имате ли спомен от Борис III ?

– Около 1940 живеехме в Горна баня. Там имахме вила. Тогава беше построена модерната за времето си Горнобанска баня. Баща ми строеше бани, та ме взимаше със себе си. Един ден отиваме рано сутринта, когато водата е още чиста, гледаме, че виси обява: „Банята работи от 8 часа“. Седнахме там на пейката, а по едно време излезе Борис. Баща ми – тап, тап! Стана прав (хем не беше монархист). Рапортува, представи се. Той цивилен. А оня казва: „Писарев, вас ви произведох.“ Аз се шашнах, макар че вече бях 9-годишен. Къде сега царят на България ще познава баща ми, па и знае кога точно е произведен? Сетне царят се качи на една открита кола, до него стоеше офицер. Царят шофираше и си заминаха. Нямаше нито охрана, нищо нямаше.

– Направихме голям скок в историята. Нека да се върнем към съдбата на баща ви.

– Като свършва Първата световна война, според Ньойския договор армията се съкращава. Но офицерите получават по няколко заплати. Чичо ми заминава да следва в Германия и праща оттам писмо: „След една година ела и ти! Вземи два куфара с цигари.“ По две-три кутии цигари продават там всеки ден, а с парите живеят. Защото в Германия инфлацията е страхотна, разсипията – голяма. По също време става въстанието на спартакистите – 1919. Баща ми разправяше: ние с чичо ти един ден се биехме на едната страна, защото ни плащаха пари. А на другия ден се разнасяше по барикадите, че оттатък плащат повече, та вечерта минавахме оттатък и се биехме с другите. Те са били вече професионални воини. Минали през войната, опитни, стрелят, режат глави, не им пука от нищо. Тогава баща ми разбира какво прави войната с хората и каква е ролята на военщината.

После се оженва.

– Как се е случило това?

– Чичо ми харесва дъщерята на хазяйката си и иска да се ожени за нея – това е моята леля Илза. Обаче майката – една истинска прусачка, заявява: „Не, не, не – това е България. Нещо като Африка. Трябва да намериш един твой приятел, та двете момичета да се омъжат, за да се крепят!“ И чичо вика баща ми, и го хваща за хайванче да го ожени. Баща ми не ще да се жени, още повече, че не му се харесва момичето. Обаче чичо ми го бие, млати го и го заставя – двамата се оженват. Та, когато за пръв път отидох в Германия при вуйчо ми през 1990 (дотогава не бях ходил), той ми разправи: оженили са се в един и същи ден двама братя за две сестри. Събрал се целият квартал и ги изпращали, все едно че заминават за

Африка, при някакво диво племе. Те са живеели в Щеглиц – това е все едно Бояна, почти в самия Берлин.

– И как се устройват в България?

– Тук вече баща ми не се смяташе за професионален военен. Той е бил в армията поради това, че всички тогава били мобилизирани. Военното училище той не смяташе за свое образование, защото след това е завършил инженерство. И имаше доста високомерно отношение към армията и професията офицер.

Тогава обаче всеки град е строял малка електроцентрала за осветляването на града. Той е строял във Видин. Сетне започна да се занимава с търговия на електроматериали. Тогава отново го мобилизираха, нали беше капитан. Така го завари 9 септември 1944.

– А Вие на колко години бяхте?

– Бях вече 10-годишен, но него го мобилизираха в 1942. Значи, бил съм 8-годишен. Мобилизираха го най-напред на летище Ниш. Беше командир на летище Ниш, капитан. Вече там летели с нови самолети, които развиват по 350– 450 километра в час. Той тогава бил 46-годишен. Летял със самолети и получил кръвоизлив на язвата, защото скоростта е била висока. Едва е приземил самолета обратно и оттогава вече не летял. Назначиха го командир на предупредителната служба, за сирените над територията на цялата страна. Много често ходеше на остров Тасос. Там е бил първият пост. Тогава войниците стоели с бинокли и – като се зададат американските, английските самолети – звънят по телефона в София, ако видят, че се ориентират към София. Докато дойдат до София, тука вият сирените и хората се крият. Оттам до тука половин час летят самолетите – достатъчно време да се скрием.

Ние живеехме на „Любен Каравелов“ 87 в София. Паднаха няколко бомби, разрушиха къщи вляво и вдясно, та на 10 януари напуснахме столицата – баща ми, майка ми, а и баба живееше с нас. Дядо ми почина, точно когато започна Втората световна война. Първия реален личен спомен имам от 1 септември 1939, когато се обяви войната. Значи то е било толкова страшно в съзнанието на семейството, че аз съм го запомнил. Имахме радиоапарат, който стоеше на гардероба, за да не го бърникаме ние, децата. Всички се бяхме събрали и слушахме съобщението за обявяване на войната от германците над Полша. Нашите бяха германофилско семейство, защото всички са завършили в Германия. Обаче баба и дядо бяха русофили, та мразеха германците. Дядо ми, тъй съм го запомнил, така и умря: той всеки ден въртеше радиото да разбере какво става с Русия и му беше безкрайно неприятно, защото новините бяха тежки през 1941. Но

той разправяше: „Те това съзнателно го правят, след два месеца ще свърши войната, руснаците ще ги победят, както при Наполеон.“ Такива наивни работи. Тогава разбрах – видях за пръв път човек, който е фанатик. Той разсъждаваше не съобразно обстановката: беше фанатик русофил. С баба ми си говореха на руски, когато не искаха майка ми да ги разбере. Или на турски.

Онзи период бе много патриархален, дядо сядаше на масата сам, а веднага баба ми и майка ми му носят храна. След като му сипят и той се разположи, сяда баща ми и него го обслужват. Ние чак тогава сядахме. Имахме слугиня. Едва тогава сядат жените, а слугинята почва да им сипва. Баща ми беше 40-годишен тогава, но не смееше да пуши вкъщи пред дядо ми. Пушеше навън в двора. И въобще, дядо като му се скара, той мълчеше. Както и ние – на нас ако ни се скара, мълчахме. Докато беше жив дядо, той беше господар на къщата. Той казваше какво да се яде. Той купуваше зимнината, поддържаше в мазето една каца със зеле, каца вино, картофи, моркови.

Нямаше никакво движение на улицата ни, там играехме на „народна топка“ и от време на време ще мине някаква каруца. Никакви автомобили нямаше. До нас беше „Фритьоф Нансен“ и Шести пехотен полк. Цял ден играехме.

Аз учех в Немското училище. Брат ми учеше най-напред забавачка в „Санта Мария“, полукатолическо училище. Целият ни живот минаваше в квартала. Животът течеше така: сутрин към 6 часа: „Млекара-а“ – вика някой на улицата. Оставя пред вратата шишета с мляко, а отвреме-навреме му се плаща. След след половин час: „Хлебара-а“, вика по улицата, тика една количка с хляб. Идва, оставя хляба. След това се появяваха зеленчуците. Към 4, 4 и половина след обяд минаваше друг и викаше: „Бозаджията, боза“, той носеше боза. Целият живот бе в квартала, макар и в центъра на София. Аз по-далеко от „Раковски“ не съм тръгвал, да кажем към площад „Славейков“. Всичко беше около „Любен Каравелов“ и надолу до канала – „Фритьоф Нансен“ и Перловец. Когато бомбардираха града и нашата къща не удариха (ние живеехме там под наем), но три съседни къщи бяха ударени. Едно мое приятелче Хари бе убито. Цялото семейство бяха мъртви, всичките.

Тогава решихме да избягаме. Баща ми – офицер, с униформа, сложихме леля, която беше с болно сърце, върху една пружина на шейната ми и я теглихме до Горна баня, до вилата, по снега. Нашата къща беше паянтова. Зимите тогава бяха много тежки. А всички вървяхме зад шейната пеша – майка, баба, ние, децата – аз, брат ми, сестра ми. Баща ми тегли

шейната, ние бутаме. И всичко до Княжево беше пълно с такива хора: вървят пеша, имаше и други на пружини – ни трамвай, нищо, градът беше абсолютно разбит. Ние се прибрахме за 7–8 часа вечерта до Горна баня. Запалихме печки и почна друг кошмар. Точно на баира над нас имаше една батарея, която пазеше София, понеже тогава започнаха много интензивните бомбардировки – на 10 януари, 30 януари, 30 март 1944. Непрекъснато минаваха самолетите, за да бомбардират Плоещ. Те летяха на ята много ниско, виждахме през деня как шрапнелите отскачаха от американските бомбардировачи. Наблюдавахме въздушните боеве ние, децата. Един от другарите на капитан Списаревски – офицер от много бедно семейство, съседно до нас, беше убит. Бомбардировките бяха голям страх, голям ужас. Аз се криех под леглата и целият треперех.

Докато бяхме още в София, в началото бомбардировките бяха по-леки. Тогава пък правеха много често обиски. Хора от полицията и армията минаваха от къща в къща. Спомням си, влизат у нас, баща ми спеше следобед; те виждат шинел на капитан. Двама войници с щикове. Аз им отговорих. А те: „Показвай къщата, отваряй вратата!“ Скочих да отварям всички врати, а те ходят след мен с щикове. „Качи се на тавана, отвори вратата!“ – аз отварям пръв. Офицерът извади пистолет. „Дай долу в мазето, тая врата, оная врата!“ Аз бях много уплашен, но те бяха по-уплашени от мене.

– Какво толкова са търсели …

– Хора от съпротивата. В нашия квартал беше убит Христо Ников. Всичките деца отидохме, гледахме; беше в канала на „Евлоги Георгиев“. Той избягал там с още един свой другар. Пуснаха кучета да ги извлекат. А ние се въртим и зяпаме. Но видяхме как труповете извлякоха с кучета. Обаче от жандармерията хем искаха да ги унищожат, хем ги беше страх, не смеят да влязат в канала. Чакаха нещо да стане. Стреляха непрекъснато вътре, хвърляха ръчни гранати и чакаха дали ще се отговаря, дали ще се стреля оттам.

Докато бяхме в Горна баня, баща ми реши, че англичаните ще бомбардирт батареята, която беше над нашата къща на един баир разстояние и се евакуирахме. Изкарахме зимата в Костенец. През март и април имаше много сняг, а после отидохме още по-надалече, в село в Тревненско, с влак пътувахме. Това беше през началото на лятото – май-юни 1944. Настанихме се в селото в една къща. Семейството на Любо Левчев от Търново се бе евакуирало пак там. Баща му също беше офицер-лекар от Беломорието. И той често си идваше, но беше реален служител. А баща ми по това време бе в армията, с униформа, но пуснат в отпуска по болест,

в резултат на малария: заболял в Гърция. Там ни завари 9 септември. В това глухо село не се и почувства. Имахме радио, по което цял ден пускаха маршове, две-три от песните: „Когато в Балкана се съмне“, „Шумете, дебри и балкани“. Това бяха първите песни, които без почивка се свиреха. Първите новини, много екзалтирани.

Аз учех в училището в Трявна. Заедно с брат ми с едно колело „Бианки“ ходехме всеки ден на училище и се връщахме. Един ден видях, че баща ми е много уплашен. Ние имахме оръжие вкъщи – две карабини, патрони, две гранати. Съобщили по радиото, че всичкото оръжие трябва да се предаде в милицията. И той ме взе, сложи ме на рамката, върза карабините на колелото. На мен ми даде да държа пистолетите, куршумите и бомбите в една торба. Аз бях отзад на багажника. Каза ми, че ще влезе да ги занесе и, ако не излезе до 10–15 минути, да отида да кажа на един негов приятел, който беше търговец в Трявна: Гугов, помня много добре името.

Тъй като баща ми не излезе, аз отидох до магазина на Гугов да съобщя, обаче там ми казаха, че Гугов са го арестували, че е в затвора. Той беше най-богатият търговец, куц, след това го осъди „Народният съд“. Аз разбрах от разговорите с баща ми защо са го осъдили. От Трявна ги изкарали да търсят пуснатите край града парашутисти. Гугов седнал на една поляна, защото бил куц и не можел да ходи. Те използвали това да го осъди „Народният съд“, главно за да му вземат магазините. Но това беше покъсно. Върнах се обратно и гледам баща ми пред участъка. Значи просто съм бил толкова напрегнат, че ми се е сторило, дето са минали петнайсет минути. Нищо, те прибрали оръжието, а ние си тръгнахме за вкъщи.

По едно време обаче той получи едно писмо от леля ми Дора в София, гледам, че с мама си шушукат; баща ми замина за София. Бави се близо месец, а някъде към ноември-декември се върна. Цялото семейство се прибрахме в София.

С брат ми записахме училище в Горна баня. Всъщност тогава за мене започна 9-и септември 1944, „Народният съд“ беше започнал, аз четях вестниците. Срещу нас на голяма поляна беше разположена руска тилова част. На тая поляна през лятото на 1944 се смениха първо немски войски, след това италиански пленници, след тях дойдоха руски части. Баща ми винаги отиваше в тоя лагер, като дойдат някои войски. Държеше от командира на лагера да му дадат два-трима офицери да спят при нас и искаше да са млади момчета, защото той много е студувал, много е мръзнал като млад. Те винаги му даваха. От всички къщи ходеха хора да взимат от тия войничета. И руснаците идеха. Те стояха 10–15 дни, но един ден прес-

танаха да идват. Баща ми отиде да ги пита защо, а те го изгониха от лагера. Изглежда, някой от съседите е донесъл, че майка ми е германка, а всяко военно поделение си има разузнаване и контраразузнаване, та те са решили, че не може там, дето има германка, да идват съветски офицери. А мама имаше отрицателно отношение към хитлеризма.

Имам интересен спомен: когато италианските войници заминаха, преди още да се настанят съветските, децата отидохме да тършуваме. Изтършувахме целия лагер. Той беше построен добре от германците с дървени бараки. Намерихме една италианска карабина, много елегантна, малка, и една голяма греда. Решихме, че гредата ще ни върши работа, та аз и брат ми я занесохме вкъщи, взехме и пушката. Обаче от участъка в Княжево разбрали, че деца са ограбили лагера и дойдоха двама милиционери. Минаха по всички къщи и наредиха: утре до вечерта всяко от децата каквото е взело, всичкото да се занесе в участъка в Княжево. А ние с брат ми, като нарамихме тая грамадна греда да я мъкнем от Горна баня до Княжево, заедно с карабината.

– Има много малко във Вашия разказ за майка ви?

– По едно време майка получи съобщение да се яви в участъка в Княжево, вече войната започнала. Баща ми отиде с нея, бяха се много уплашили. Те ѝ поискали най-напред личната карта; тя си я подала, а полицаите се учудили, че тя е българска гражданка още от идването си през 1922 година. Моят род беше жестоко български род, особено дядо и баба. Например баба ми миеше краката на дядо ми в леген с гореща вода и говореше: „Ерна (така се казваше майка ми), трябва да измиеш краката на Кольо (на баща ми).“ До такава степен я тормозеха. Тя си плачеше тихо, но като дисциплинирана германка с три деца за всичко слушаше. Гледаше децата, къщата, кухнята. На църква не ходеше, беше протестантка. Никога не е ходила. На църква в нашето семейство ходеше само баба, тя беше религиозна. Баща ми, след като умря дядо, ѝ разрешаваше, водеше я, когато тя сама не можеше да ходи до Горна баня на църква. Обаче, когато тя почина и дойде попът от Горна баня, той го изгони от двора; беше абсолютен атеист: „Да се махаш оттук, глупак такъв, мошеник!“ Лелите ми, те всичките бяха учителки, също не бяха религиозни. Въобще цялото ми семейство е атеистично. И досега не ходя на черква, не се кръстя, не паля свещи – така е и с дъщеря ми, и с брат ми също, и със сестра ми. Иначе, традициите всички – Коледа, Великден – от битов характер ние сме ги спазвали. А през цялото време след 9-и септември, доколкото съм живял в Горна баня, там всички семейства ги спазваха и ходеха и на черква, та се учудвам сега като говорят, че имало забрана по отношение на религията.

– Имаше ли някаква тайна при завръщането ви от Трявна в София след онова писмо на леля ви?

– В Трявна баща ми получи едно писмо от леля ми Дора: леля Стефка починала, та той тръгна за София. Така научихме ние, децата, че леля Стефка е починала. Тя беше женена за един български чех, Ханс Шнитер. Неговият баща архитект Йосиф Шнитер е дошъл с чехите още след Освобождението, бил един от първите строители на Пловдив. И досега има улица на негово име. Създал е Пловдивския панаир и много още за града. Та, неговият син се жени за леля ми Стефка. Ханс беше строителен техник и точно около Девети септември отишъл в Скопие да предава документите на собствениците на една къща, а немските войски съобщават, че всички немски граждани трябва да се явят в казармата. Чехите пък бяха със сменени паспорти, обявени за немци, когато анексираха Чехия и Словакия – станаха протекторат. Ханс беше немски гражданин официално, втора категория, с някакви особени паспорти. Той – дисциплиниран, отива в казармата, а немските военни го отвличат. Всичките граждани, дошли там, чехи, тръгват с немците за Германия. В София се разнася слух, че лелиният мъж е с германците, че е германец, а вече България е във война с тях след септември.

– Каква беше по професия?

– Беше началничка на отдел „Професионално образование“ в Министерството на търговията и промишлеността. Тя е отговаряла за всички техникуми: за медицинските сестри, ветеринарните техници, фелдшерите, техникума „Христо Ботев“, земеделските училища край Пазарджик, край Русе. Цялата система на занаятчиите, които в България получаваха дипломи. Тя ръководеше така нареченото професионално образование, беше специалистка. В Германия то е много развито, а в България се развива от Стамболийски. При нея е работила обаче една (да не ѝ казвам името), която много ѝ завиждала, искала да вземе мястото ѝ и я наклеветява. Леля ми я арестуват (зная кои са я арестували), закарали са я в Учителската каса на „Славейков“ и там е убита. Баща ми отишъл да търси тялото, а попът не ще да я погребе, защото личи по тялото, че се е хвърлила от четвъртия етаж, самоубийца. А са я хвърлили, не се е хвърлила тя сама. Така стана с тази моя леля. Как научих това като дете: един ден някакъв човек каза на баща ми: „Вашата сестра Стефка Писарева – така, така, така“ и му разказа всичко. А аз зад гърба на баща си слушам тия неща. Татко обаче нищо не каза. Нито го пита нещо, нито как се казва, защото допусна, че е някаква провокация. Той знаеше, че има нещо, повече от ясно е – може да се е самоубила, може да е била убита, но е била изтезавана, то личи по тялото.

Когато след много време постъпвах в „Работническо дело“ на работа, трябваше да си напиша автобиография. И писах за тази моя леля. Георги Боков го прочете и рече: „Писарев, трябва за твоята леля някакви сведения да представиш“. Отидох при баща си и питам: „Татко, кой познава леля Стефка?“ Той: „Аз нищо не зная по този случай. Нея я познават две нейни приятелки. Едната е жена на Пеев, съветския разузнавач, а другата Мика Стефанова – на министъра и академик Иван Стефанов сестра. Трите заедно са следвали в Германия и Белгия, и живеели в една стая.“

Отивам аз при жената на Пеев–Боевой. Тя е една строга конспираторка: „А, ти си на Кольо син, да.“ Питам: за Стефка. „Ами ние – казва – не знаехме, че е арестувана.“ На другия ден пак отивам, дава ми плик, запечатан с печат. Отивам и при другата – Мика Стефанова. И оттам си тръгвам с плик с печат. Нося ги на Боков, аз не съм ги чел. Той ги отваря, чете, гледа така, гледа ме, това и казва: „Добре!“ И ме назначиха.

Минаха много години, вече станах кандидат-член на ЦК и тъй нататък. Имах един приятел, който отговаряше за кадрите в ЦК. Питам го: „Иване, ти сега като отговаряш за кадри, моето досие можеш ли да го вземеш?“ Обади се по телефона и донесе моето досие. Там нищо няма. Гледам аз една папка: „Павел Писарев, работещ в отдел „Кореспонденти“. Моето заявление за работа. Една анкета глупава, в която питаха: бил ли си в „черна рота“, участвал ли си в Септемврийското въстание, член ли си на партия – там имаше милион въпроси. Аз съм им отговорил. Но гледам една бележка с почерка на Боков: „До Кунчев. Кунчев, да се проучи Писарев, но с твои средства, а не със средствата на МВР. Първо, произхожда ли от фашистко семейство? Баща му като офицер и майка му като германка имат ли някакви фашистки прояви. Второ, какъв е тоя случай с неговата леля? Трето, какво е тяхното материално положение? Четвърто, участвал ли е някой от семейството в опозиционните партии, никола-петковисти и така нататък. За самия Писарев няма да събираш сведения, ние го познаваме.“ Аз вече пишех доста често в „Работническо дело“ и работех в Икономическия институт при БАН, но такъв беше редът в „Работническо дело“ (аз там работих 10–15 години). Когато някой нов автор се появяваше, ние трябваше добре да го проучим кой е.

Защото не може да се публикува статия на някого, който няма авторитет в предприятието, където работи или има големи проблеми и прочее. Така че аз, като съм започнал да пиша, съм бил проучен. Той затова пише „От Писарев не се интересувам. Само от…“ И там намирам двете писма на Мика Стефанова и на Пеева. Прочетох ги с голямо любопитство. И там какво пишеше: че моята леля е била сътрудничка на съветското разуз-

наване още като студентка в Берлин, че ги е привлякла тях двете в революционна дейност и че тя като началник-отдел и близка на министър Габровски и на министър Божилов предавала на Пеев абсолютно всички материали, които са идвали като информация до царя и до двореца. Освен това тя като началничка на тези техникуми е снабдявала бойните групи от София с динамит, оръжие, с марли, със спирт – всичко за партизанските отряди, и ги снабдява с каквото може и с голямо количество пари. Че има големи заслуги, че е била награждавана няколко пъти от съветското разузнаване по време на нелегалната работа, да ѝ бъде предадено и тъй нататък. А ето какво се беше случило с нея. Тя, леля ми, сигурно се е държала като фашистка, приказвала е такива работи, а тя е била….

– Нека след представянето на две поколения от рода Ви да направим един исторически скок и да поговорим за поколението, на което Вие сте представител. Къде Ви завари Априлският пленум на ЦК на БКП?

– Бях студент по политическа икономия и членувах в партийната организация на Висшия икономически институт „Карл Маркс“. Нашето събрание за Априлския пленум трая три дни и две нощи. Ние, студентите, си позволявахме да търсим сметка на нашите професори. Те се видяха в чудо, понеже им поставяхме въпроса: защо те със своите лекции, възпитателна работа и всичко друго са ни заблуждавали. За тях беше особено трудно да отговарят, такива сериозни професори. Поставихме въпроса защо те, като са знаели за извращенията у нас и в Съветския съюз, са представяли нещата по друг начин. Само година преди това учихме „Икономически проблеми на социализма“ от Сталин. Учехме „История на КПСС“, която се оказа фалшива.

– Какво усетихте, когато разбрахте, че всичко, за което досега сте мислили, говорили, вече престава да бъде аксиома?

– Не беше така. Въпросът беше за извращения в същността на теорията. Никой не казваше, пък и ние, студентите, още не бяхме стигнали до извода, че в съветския социализъм генетично са заложени сериозни недостатъци. Смятахме, че, ако се оправят извращенията, социализмът ще продължи да се развива. Трябва да кажа обаче, че до Априлския пленум и на самия Априлски пленум вътре в партията съществуваше някаква демокрация. Аз съм член на партията от 1953. Няма събрание, на което да не е търсена отговорност от ръководители, да не са поставяни въпроси за правителство, за политика – съвсем свободно. Съвсем свободно се избираха партийните органи и, колкото и да е чудно, постепенно след Априлския пленум партията беше вкарана в едни доста по-стегнати рам-

ки, вече със сценарии на партийните събрания, пленуми, предварително се записваше кои ще говорят. На по-високо равнище – на конгресите, на пленумите – се четяха предварително написани изказвания, подреждаха се изказващите се, нямаше скандали. Докато по-рано на партийните събрания (аз съм бил на градско равнище) имаше направо скандали. Като журналист аз присъствах в София, по-късно и на всички събрания на градския партиен актив, на които говореше Тодор Живков. Там пред самото събрание се поставяха изключително неудобни въпроси – защо той изнася доклади пред актива, като не може да говори, а се запъва, запецва се, заеква, като не са му ясни нещата. Доста критично се отнасяше към него партийният актив. Той много трудно си налагаше авторитета в София. Ставаха най-различни хора – и професори, и работници, и инженери. Такава беше атмосферата дълго време не само по отношение на Живков, но по отношение на цялото Политбюро. Аз съм бил на събрания, на които е говорил Боян Българанов, Димитър Ганев. По-късно обаче всичко си влезе в каналния ред. След 1965 партията вече започна да се бюрократизира, тя стана една държавна партия, сля се с администрацията и всички недостатъци, които има една държава, се пренесоха и в самата партия.

– В този период от време къде работехте?

– След като завърших университета, моят професор Тодор Владимиров ме покани да отида при него на работа в Икономическия институт при БАН. Той уреди конкурс, спечелих го и бях назначен в БАН. Там попаднах в много интересна среда, защото в тази партийна организация дойдоха пуснатите от затвора Иван Стефанов, Петко Кунин, Цончев – директорът на банката, Петровски – бивш зам.-министър на търговията. Там беше и самият професор Кръстьо Добрев, директор на Института, свален около процеса срещу Трайчо Костов. Тези хора като дойдоха, бяха живи скелети и още същия ден следобед изчезнаха от Института, отидоха в някакъв санаториум и се върнаха след 3–4 месеца вече малко поохранени. Тяхното поведение беше загадъчно: те нищо не говореха, сядаха на различни места на партийно събрание. Обаче разбрах, че те са много различни хора. Едни – с високи качества, другите нямаха никакви качества. Например Иван Стефанов ми направи много силно впечатление като учен, като човек, той се държеше сериозно, принципно, докато бай Петко Кунин нашата партийна организация изключи отново. Много интересно беше как го изключи. Дойде секретарят на Ленински район Стоян Стоименов да докладва, че бюрото взима решение да ни предложи да го изключим. Обаче то не беше мотивирано. Какъв беше мотивът: той искал от

партията пари и направил заявление, че жена му ходила 300 пъти на свиждане от централния затвор с трамвай на отиване и връщане – толкова и толкова лева; че не е бил на работа, а заплатата му на член на Политбюро е толкова лева. Цяла една такава сметка я депозирал в Министерството на финансите и тя се разнесла из цяла София. Такива мотиви с искането да бъде изключен бяха неубедителни, та ние не го изключихме. Дадохме му думата, а той изведнъж каза: „Аз даже не поставям въпроса за килимите и сервизите, които са ми взети при обиска, а не са върнати.“ Чак тогава, имаше една кака Пенка, чистачка, член на партията отпреди 9-и септември, стана и каза: „Абе, Петко, какви килими, какви сервизи. В твоята къща нямаше с метла да се завъртиш, какво да обереш.“ И той налита: „Как какви килими? Ама аз си ги взех от двореца на 9-и септември.“ И събранието като ревна: „У-у-у-у!“, и го изключихме отново втори път от партията. Що стана после с този човек, не зная. Стана някаква катастрофа после след години в София с лека кола, той беше възрастен, не виждаше и така загина.

– Какво можете от днешна гледна точка за кажете за Априлския пленум?

– Априлският пленум е отражение на XX конгрес на КПСС. До XXII конгрес на КПСС – 1962, в Съветския съюз имаше люшкане напред-назад. С идването на Хрушчов на власт се заложиха предпоставките, които доведоха най-накрая до събитията, станали 30–35 години по-късно. Започна десталинизацията, започна сериозна промяна в отношението към Запада; постави се въпросът за мирно съвместно съществуване; сне се въпросът за победата на комунизма в цял свят. (Доста време това бе стояло в дневния ред на комунистическите партии.) Разви се еврокомунизмът в Европа. Започнаха китайските процеси. Всичко това ерозира много сериозно комунизма като цяло.

– Къде сте Вие в цялата тази работа?

– Постъпих на работа в „Работническо дело“. Първо в отдел „Пропаганда“ заедно със сериозни хора там – Владимир Найденов, Иван Кирилов – дълбоки философи, с професионална подготовка. Владимир Найденов беше син на Димитър Найденов, стария партиен журналист. Там бяха Владко Башев, Владо Костов, Стефка Билдирева. Бяхме петнайсетина души около 25–30-годишни, съвсем нова смяна, всичките образовани. Получихме простор за изява и се вписахме в рамките на трансформирането на партията. Приказвахме много, критикувахме много, до такава степен, че нашият шеф Иван Донев ни казваше: „Вижте какво, вие непрекъснато се събирате тук по коридорите и си приказвате, ходите в Клуба

на журналистите и приказвате, един-два месеца няма нищо да приказвате, няма да се събирате никъде!“ Той просто ни пазеше, защото ние обсъждахме всичко – Тодор Живков, Хрушчов, Унгарските събития, какво е станало в Полша. Бяхме като тези религиозни хора, които са християни и вярват в Бога, обаче не спазват ритуалите и не са практикуващи християни. Тези идеологически партии наподобяват много на религиозните секти. Там има вътрешна дисциплина, канон, йерархия, подчинение, обреди, начин на живот, начин на мислене, официален, но 90 на сто от практикуващите религията не спазват тези правила. Така че аз не се учудвам за цялото си това развитие, това за мене също беше еволюция. През въпросния период най-силен удар върху моите устои бяха нанесени от спора и борбите с Китай. Това беше потрес за мене, защото ние бяхме се чувствали много силни. Но едномилиардният Китай, събитията в Унгария в 1956-а, после в Чехословакия през 1968! Пътувах много, след това постъпих в Международния отдел, бил съм на почти всички конгреси на компартиите в периода 1957–1958, докато заминах за Париж през 1964 година. Придружавал съм нашите партийни делегации и виждах какво е положението в социалистическите страни. То не беше устойчиво.

– По какъв начин влязохте в голямата власт?

– След като се върнах от Париж, веднага ме назначиха в Телевизията – бях заместник-директор на Леда Милева, след това станах директор. След това отидох в киното като генерален директор, след това преминах в театъра – бях заместник-министър и генерален директор.

– Колко години горе-долу?

– Петнайсет години. Ще го обясня.

След време станах първи заместник-министър на културата при Людмила Живкова. Отидох в Комитета за култура още при Павел Матев. Прави впечатление колко стабилно партията си е подготвяла кадрите и как постепенно се е грижила за тяхното израстване. Ето аз завършвам, отивам в БАН, после в отдел на „Работническо дело“, отивам в Париж, отивам в киното. Там ми слагат за шеф една много опитна администраторка и културен човек – Леда Милева. След това започвам самостоятелна работа в Телевизията, за пръв път на самостоятелна работа без ръководител. След това отивам в киното, след това в друг сектор на културата и чак тогава ми дават целия сектор на културата, защото аз отговарях за художествено-творческите процеси в Комитета за култура. Любо Левчев беше първи заместник и аз бях първи зам.-министър, след известно време дойде Светлин Русев на неговото място. Но те двамата – Любо и Светлин – като големи творци продължиха да се занимават със своето

творчество. Фактически административната работа в Комитета вършех аз. Тъй като Людмила беше член на Политбюро, тя имаше и други задължения и големи международни изяви. Но аз съм готвен за тази дейност от 1965 година до 1980, значи петнайсет години. През цялото това време с едно решение на Политбюро аз бях в списъка на така наречените резервни кадри на Политбюро. Това е много интересно: как българската държава си готви кадрите. Така че тия кадри, огромната част от тях, не могат да бъдат винени за случилия се провал, тоест след 1990 или по-точно последните пет години преди това. Това беше международен провал, той започна от Съветския съюз.

– Сега да стигнем до събитията, които са свързани с нашето време.

– Не смятам, че всичко се завърти около хората на изкуството. С такова впечатление оставя фактът, че тези хора бяха и са публични личности, артистите са били в театъра, писателите, поетите, вестниците – те държат медиите в ръцете си, а това по естествен начин създава впечатление, че всичко става и се върти около тях. Освен това, прави се широк път на младите кадри. Мина времето на кадрите отпреди Девети, с едно изключение: членовете на Политбюро и в армията, и във вътрешните работи.

– Дойде ли времето на хората, които имат образование?

– Да, вземете Александър Лилов. Това беше едно усилие на етапи и на равнища. Най-трудно допускаха в Политбюро хора от новото поколение. Обаче „отдолу“ новото поколение беше навсякъде, следдеветосептемврийското поколение да го наречем, беше проникнало и ръководеше навсякъде всичко. В Политбюро някъде към 1980 там влезе първо Лилов, после Андрей Луканов, там бе Людмила Живкова, там бе Петър Младенов, завършил в Москва, там беше Огнян Дойнов – опитен специалист, ценѐн на Запад – той също бе инженер. Доста млади хора имаше в Политбюро, Стоян Михайлов също, социологът. Все високообразовани хора. Такива хора и на Запад, разбира се, с друга идеология, от друга социална среда се издигаха, но тук вече те също почнаха да преобладават. Някои от тях, някои от кадрите на партията се развиха твърде успешно. Да вземем Атанас Семерджиев – той беше един от най-образованите генерали във Варшавския договор.

– Искате да кажете, че това е било проблем на цяла Източна Европа, а не само на България. Така ли?

– Различните компартии бяха в различни условия. Например на мене ми правеше силно впечатление, че, като съм бил в Съветския съюз на школи, на курсове, на посещение, техните кадри, сравнени с нашите, нашите бяха европейски кадри. Техните бяха азиатски. Върху тях тежаха,

колкото и да е чудно, взаимоотношенията, битът, нравите на императорска Русия. Бил съм в кабинета на министъра на тяхното кино Филип Ермаш, пием си чай на малка масичка пред неговото голямо-голямо бюро в един огромен кабинет, говорим, и той по един въпрос извика някакъв сътрудник от международния си отдел. Онзи влезе, застана на вратата мирно, с изпънати ръце и крака, но не се приближи докато министърът не го повика. Той му каза каквото имаше, а оня отговаряше само „*Дас! Дас! Дас!*“ След това попитах едни руснаци какво значи „*Дас*“. Те викат, това е: „Да, Ваше сиятелство“. Така са отговаряли чиновниците в императорска Русия. Колегата не тръгна, не шавна, докато министърът не го освободи. Когато беше освободен, си излезе заднешком и на излизане леко се поклони. Аз съм пътувал с Ермаш в републиките, на различни прегледи на съветското кино през една-две години, бил съм в Алма-Ата, в Кишинев. И там го посрещаха като цар. Строяваха се на почетни роти, свирят му химна, а той е само шеф на киното, не е член на политбюро. Цялото местно ръководство се явява, посреща, страхотни обеди и вечери дават.

– Тука не беше ли същото с Людмила Живкова?

– Не, не.

– И тя беше посрещана като престолонаследница…

– Не, не беше чак такова нещо. Първо тук начинът на разговора беше много човешки, можеше да се говори за най-различни работи. Със самия Тодор Живков можеше да се спори, да му се казват негативни неща. Той слушаше много внимателно. Да оставим настрана какво е било, но сме си говорили примерно с Джагаров, с Людмила Живкова, с Александър Лилов, с Любомир Левчев за абсолютно всичко, което е стояло на дневен ред при мене и е трябвало да ги информирам. Например ходехме да каним Тодор Живков на нашите кинофестивали във Варна. Веднъж отидохме с Христо Христов и Невена Коканова. – „А, как сте момчета, какво правите, какви филми ще има?“ Той гледаше абсолютно всички български филми, театрални постановки, четеше всички български романи, всичко, всичко и може би гледаше да е „пръв“. Току-що филмът е излязъл, още не се е завъртял, не го е гледала българската интелигенция в Дома на киното, той вече беше го гледал. И така през 2–3 месеца ме викаше да разговаряме за филмите.

– Това беше негова вътрешна потребност или той го правеше, просто загдето смята, че този вид изкуства са важни за пропагандата?

– Аз мисля, че у него вътрешната потребност и политическата потребност бяха едно и също. Не беше демагогия, че той гледа тези филми. Бе вътрешна нужда – политическа и естетическа, и човешка, и обществена,

защото той общуваше с тези среди и, ако не бе гледал филмите, ако не е гледал пиесите, ще бъде неубедителен. Познаваше всички артисти. Веднъж се обадиха да бъда на постановка в Младежкия театър, а той ми казва: „Искра Радева в тази роля е много добра, но в еди-коя си не беше така.“ Познаваше абсолютно всички. Той ме е запознал с Коста Цонев.

Веднъж, когато го поканихме на Фестивала във Варна, той казва: „А, бе, вижте какво, вие пускате много остри критични филми. Нямам нищо против, защото киното не е пропаганда. Ако няма драматизъм, ако няма вътре истина, няма никакво изкуство. За пропагандата си има други средства – вестници, радио, телевизия, кръжоци, партийна работа, обучение, образование.“ Каза: „Внимавайте (беше през 1974), внимавайте, кой ви внушава, че нашият строй е гарантиран. Ние имаме ниска производителност на труда, ние сме много по-бедни от Съединените щати и Западна Европа, социализмът не е гарантиран. Социализмът може да се срути при един силен натиск. Вие – казва – трябва да държите сметка до каква степен ще критикувате, или дозирано, или когато критикувате, във филмите ви да има и другата теза, да се сблъскват две мнения…“ и така нататък. Веднъж беше събрал малка група от хора и заяви: „Аз се връщам от среща с Брежнев. То страшна тъпотия там, бе, то страшна тъпотия, те страшни хора там, по-страшно от Сталин.“

Аз го придружавах до Осака. Той разгледа Изложението и на връщане спря в Хабаровск. Беше придружен от Нико Яхиел, в групата бяха все културни дейци – Вълo Радев, Джагаров, както винаги Панталей Зарев и Ангел Балевски. Спря в Хабаровск цялата група, настаниха ни в разни резиденции. На по-другия ден ние си мислим, че той нещо не е добре, а идва той, всички ни събра и говори: „Нико, чети!“ И Нико Яхиел прочете докладна записка до Брежнев, в която пишеше, че той, Живков, смята, дето социализмът изостава сериозно в научно-техническото си развитие, че това дава отражение върху бита на народа, че социализмът не се развива успоредно в научно-техническо отношение, в отбраната и в отраслите, които осигуряват жизненото равнище. Той смята, че тази причина не е само в решенията, които правителствата и партиите взимат, че има нещо сбъркано в самата постановка на социализма, та обществените отношения пречат на развитието на производителните сили. Че трябва да се направи някакъв много остър завой, понеже една фаза на социализма е отминала и трябва да се премине в друга.

Той нямаше висока култура, в него интуитивно са се появили съмненията, той се е шашнал от това, от което и ние се шашвахме, но той беше се шашнал още повече. Защото е имал възможност да види най-добрите

съветски заводи. И ни съобщи: „Ние сега ще спрем в Москва. Аз съм поискал среща.“

Разбира се, на срещата отиде той само с Нико Яхиел. Ние пак чакаме. Те се върнаха с увиснали носове, а Яхиел ни разказа какво е било. Брежнев събрал цялото политбюро и пред всички му казал: „Абе, Тодоре, ти си видял едно потьомкинско село някъде, една изложба. Не стоят така нещата. Нашият строй е силен! Така, така, така…“ Живков се опитал да защити своята теза, за да стане разговор по същество, при което Брежнев пак го прекъснал: „Хайде, добре, дайте сега да обядваме и там ще продължим разговора.“ а като отишли да обядват, цялата работа се провалила.

Аз съм бил също на официални срещи, тук дойде Бондарчук с един свой филм, правехме Седмица на филмите на Бондарчук. Той се връщаше от Македония. Каза, че там са му предложили да играе цар Калоян, но той отказал, а на нас ни рече, че имал бил нещо българско в рода си, далечно. „Аз им отказах, защото зная вашите спорове и искам най-напред вас да питам.“ Македонците и Борис Христов бяха поканили за този филм, а той отказа категорично, защото неговият баща бил председател на революционния комитет по Илинденското въстание в града, откъдето е неговият род. Тодор Живков даде вечеря на Бондарчук, там бяха Пантелей Зарев, Ангел Балевски, Джагаров, аз и Кашев, който никога не сядаше на масата с Тодор Живков, ако той не го покани.

Тодор Живков не пиеше алкохол. Всички други пиеха. (На него му слагаха нещо като чай, което уж приличаше на коняк.) А разговорът им с Бондарчук беше страшно интересен. Тази група, която изброих, така подмазвачески се държеше, особено Пантелей Зарев. Обаче Зарев съвсем други работи е говорил пред мене. Както и Ангел Балевски! Те информираха Живков, той слушаше, съгласяваше се. По някои въпроси спореше с тях. За други казваше, че не зависят от България. Обаче слушаше много внимателно и мисля, че той беше добре информиран за обстановката в страната.

– Тоест, тези хора, които се смятат за негово обкръжение, по-скоро са му носели антисоциалистическа информация?

– Най-свободно. Много се съмнявам, че всичките министри, всичките окръжни секретари са смеели да му говорят така свободно. Но и последиците от такива разговори можеха да бъдат най-различни. Мене, като ме приемаше, той слушаше и създаваше такава обстановка, че аз, ако не се контролирам какво говоря и си въобразя, че съм най-интересният човек за него, той няма да ме изгони, но ще наговоря куп глупости, ако спра да се контролирам. Румен Сербезов ми разказа, че, като станал министър на

леката промишленост, пътувал заедно с Тодор Живков. Летели в самолет и той почнал да говори. Живков го питал как може да се промени леката промишленост, а Румен казал „Ами трябва да се създаде конкуренция.“ – „Каква конкуренция?“ И Румен почнал да му развива своите си проекти, това, което е видял в Япония. Сетне се върнали в България. На другия ден е имало пленум и Живков започнал да говори: какви са тия министри, искат да внесат капитализма. Ама всичко, което изтърсил Сербезов, той го казал пред ЦК. На другия ден Сербезов го махнаха и го пратиха в ЦКС. А Живков непрекъснато се е съобразявал с това какво ще кажат руснаците. Пък руснаците искаха страшно много. Ако не беше тая тъпотия, тая ограниченост на руснаците да налагат стереотипите на Съветския съюз, вероятно у нас щеше да стане както в Чехия, в Полша. Аз сега много се ровя в нещата, свързани с Георги Димитров веднага след 9 септември 1944. Половината от неговите работи са разработки на българския път към социализма, без диктатура на пролетариата. Българинът е оригинален, самостоятелен е и творческа личност.

– Българският политик?

– Да, българинът като политик.

– Кой е филмът, който харесвате най-много, коя е любимата ви актриса, кой е телевизионният журналист, когото най-много харесвате?

– Аз ще кажа за приятелите, естествено, защото и те са ме харесвали, затова сме станали приятели. В киното съм бил администратор, ръководител. Не съм някакъв специалист в областта на естетиката и не съм се занимавал с преценка на естетическите качества на кинаджиите вън от това, което е лично мое усещане. Аз се смятам по-скоро журналист. От журналистите навремето ми харесваше Тома Томов, с когото сме приятели. След това Кеворк, по-късно. Харесваше ми Васил Марков, Радослав Цанчев.

– А от печата кой?

– От печата тези, които аз уважавах едно време: това бяха Иван Кирилов, Владко Башев, Панчо Панчев – моят кръг беше това. В журналистиката аз бях член на редколегията на списание „Младеж“. Главен редактор беше Веско Панайотов. Там привлякохме Илчо Димитров – беше член на редколегията; бачо Кольо Генчев – историка.

– Филмите, режисьорите?

– Аз харесвам преди всичко като много стойностна и цялостна личност Христо Христов. При него има единство на морал, естетика и кинематографическо майсторство. Той е един от най-добрите български режисьори. Харесвах много работата на Георги Мишев. Той направи цяла серия

филми, които направиха силно впечатление. Естествено харесвах много „Козият рог“. Въобще работите на Хайтов ми харесваха, на Джеки Вагенщайн. Ние имаме много добра артистична школа. Да споменем Георги Георгиев-Гец, Коста Цонев, Стефан Данаилов, Парцалев, Малкия Пацо.

– Кой е „Малкият Пацо“?

– Константин Коцев. Много добър режисьор беше Шарлѐто (Любомир Шарланджиев). Сега да не говоря за дамите на българското кино – Катя Паскалева, Невена Коканова, Цветана Манева. Това са актриси, които при една друга житейска съдба, ако биха работили на Запад, щяха да станат световноизвестни. Нашето кино правеше много силно впечатление. Като отидохме с „Последната им дума“ на Бинка Желязкова в Кан, цялата зала стана на крака и ръкопляска десет минути след прожекцията. Филмът щеше да получи най-голяма награда, ако там в журито не беше един съветски кинокритик – Юренев – който категорично се противопостави да вземем награда. Те искаха да ни отличат за женските роли, колективна награда. После разбрах, че Юренев смъртно мрази Сергей Герасимов, Тамара Макарова и особено секретаря на Съюза на филмовите дейци Караганов, които много помагаха на нашето кино, идваха редовно в България. По такива лични причини (че ние нито веднъж не сме го поканили на Варненския фестивал и прочее), просто нещо сме го обидили и той ни отряза. Периодът ми в киното бе много важен за мене, защото там се застоях и най-дълго – седем години. Аз заварих киното разбито от партията, от Тодор Живков и Митко Григоров. Там беше имало много спирани филми, цяла серия, седем-осем филма. Тази секира е с много тежки последици за самите творци. Вътрешни борби, които идват още от Москва, защото авторите в по-голямата си част са следвали там и още там са се изпокарали помежду си, българска му работа. И различията бяха не само лични, те бяха естетически и политически.

Като отидох в киното, това не го знаех. Там ми показаха един филм, с който ще ходим на Фестивала в Москва. Беше филм по Дико Фучеджиев за една геоложка експедиция: „Гневно лято“. Гледам филма, беше слаб и викам: „Е, ние може би за тоя филм ще вземем една награда за Невена Коканова.“ И всички се изсмяха. Казаха „А, другарю Писарев, това не е Невена Коканова, това е Доротея Тончева.“ Преди това бях пет години в Париж и не бях гледал български филми. Но като отидох в киното, поставих въпроса „Добре де, кой филм е добър, кой режисьор?“ – „Ами Христо Ганев и Бинка Желязкова.“ – „Те какво правят сега?“ – „Христо не работи в киното, а на Бинка не ѝ дават.“ – „Какво прави Рангел Вълчанов?“ – „Нищо не прави.“ – „Защо?“ И Джеки Вагенщайн нищо не работеше.

Бях гледал филми от Джеки Вагенщайн по-рано. Не съм питал нито Лилов, никого не съм питал да върна тоя или оня режисьор, защото аз не съм ги смятал за изгонени, а и не съм знаял обстоятелствата, при които са отстранени. По-късно разбрах, че те всички са влизали в личен конфликт с Тодор Живков. Но са махнати не от него, а от генералните директори, които услужливо освобождават киното от противници на Живков. Не съм питал никого, но върнах тези добри режисьори. Никой не ми правеше забележка, защото ситуацията беше такава, че се мислеше: „А, щом той ги връща, значи е питал." Лилов обаче познаваше ситуацията в културата и помагаше. Спомням си, че в Политбюро за всеки филм имаше различни мнения. Например: Тодор Живков гледа „Козият рог" и не го хареса. А Венелин Коцев каза, че това е най-хубавият филм, правен досега. Дадох на филма зелена улица. Ако ме попиташе Тодор Живков, щях да кажа „Другарю Живков, Венелин Коцев каза, че филмът е много хубав."

Отивам аз в Пловдив, ще правим там фестивал на късометражното кино. Питат пловдивчани: как ще се казва наградата? Аз викам: „Златното дражѐ". А Дража Вълчева* научила, не дойде, но ме вика да се разправяме защо си правя майтап с нея. Аз ѝ казах, че неправилно са я информирали. Тя ме пита: „Какъв е този филм „Козият рог", толкова отмъстителни ли сме ние, българите?" Но филмът се носеше из България на криле. Викам си, тя щом се произнася за филм, от провинцията да ми носи оценки, значи, тя ги е чула. И от кого ще чуе? От Тодор Живков. Аз почнах да душа какво става около този филм. На една среща Живков се изпусна и каза: „А, бе, тоя филм „Козият рог" много го хвалят. Пък той не поставя нас, българите, в добра светлина, много излизаме отмъстителни." Аз найспокойно му казвам: „Как, това е хайдутството. Хайдутството е на основа на личното отмъщение." – „А-а, добре, добре." Някой му казал за „Последно лято", че филмът е сомнамбулен, от рода на филмите на Фелини, режисиран според потока на съзнанието. Обаче не зная кой му беше подсказал, че това бил филм-притча. На него много му харесало „филм-притча", та почна да се обажда на Борис Велчев за другите филми на Христо Христов: те нали бяха малко естетизирани. Той на всичките им казвал „А, това е филм-притча."

---

* Бел. ред.: Дража Вълчева става първи секретар на ОК на БКП в Пловдив през 1971 г., кандидат-член на Политбюро на ЦК на БКП – през 1974 г., член на Държавния съвет – през 1976 г. Била е министър на народната просвета през 1977–1979 г.; зам. министър-председател и зам.-председател на Народното събрание – до 1989 г.

– Сега по-малко ли страда кинопроизводството, след като държавата изобщо не се меси?

– Който е меценат – дали е държава, дали е частно лице, той слага твореца в разни свои рамки. Гьоте е служил на един от принцовете на Германия и е бил сътрудник на полицията. Това е известен факт, писал е доноси. Тук при нас Любо Левчев беше впримчен в тая примка на властта. Блага Димитрова в началото е била впримчена във властта от Вълко Червенков. След като свалиха Червенков, тя става излишна за Тодор Живков. Така че нейните опозиционни действия имат друг характер. Взаимоотношенията между творец и власт са твърде сложни във всички епохи. Творците винаги са се стремели не към властта, но към покровителство от властта. Те искат да си запазят своята роля в творчеството, но смятат, че то ще бъде разпространено, ще бъде наложено. Затова търсят и връзки. Иначе, доколкото съм ги наблюдавал, те или са ги презирали, или са били равнодушни към тях. Това е било форма на поведение: не са били дотам във възторг от хората на властта.

– Става дума само за хората с пари и власт, така ли?

– Политиката си е политика, изкуството е свързано с бизнеса и, който може, ще иска да направи компромиси. Стремежът да купиш таланта става главно при тоталитарните режими, които имат мощ. Това е още от времето на Нерон. Хитлер се е занимавал с изкуството. Сталин също се е занимавал с такъв род дейност. Така че сравненията тук са много обичайни.

– Вие сте човек, който никога не е направил филм, не е написал стихотворение. Почти през целия си живот сте ръководили. Какъв сте Вие? Може би критик, анализатор, администратор?

– Мисля, че доста съм сбъркал, като съм изпълнявал каквото е казала партията и каквото тя реши. Трябваше да си остана в Икономическия институт при БАН и да стана професор по икономика. След това обаче станах доктор на науките и професор на късни години, администратор по принуда, след като ме бяха изхвърлили отвсякъде.

– Може би журналистиката е Вашето истинско призвание?

– Признавам, че в живота си се занимавах с журналистика. В момента правя едно списание с Александър Лилов. Това е: много се местих на различни места. Трябваше да стоя на едно място, но не зависеше от мене само.

Интервюто взе Румяна Братованова
София, юни 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Проф. Петър-Емил Митев

– Идеята на тази книга е да се разкаже историята на социализма през личните истории на хората. Затова се опитваме да започнем от детството, училището. Кой ви е влиял, какво сте виждали в света около вас, политическо виждали ли сте в детството си или е твърде силно казано?

– Не, не е силно. Тръгнах на училище през 1942. Беше невъзможно да бъдеш на голямо разстояние от обществото, когато ставаха толкова много драматични събития. Германците. Купоните. „Целокупна България“. Жълтите звезди. Блокадите на квартала. Домашният арест на дядо ми. Бомбардировките. 10 януари. Евакуацията. Руснаците. Обратът… Някои неща от преживяното останаха като уроци за цял живот.

Йосиф. Необичайно оживление в училищния двор. Свръхвъзбудени деца са обградили нов ученик. Възклицания: „Имаме чифут!“ С детска жестокост го бутат, закачат, засипват с обидни подмятания и въпроси. Момчето се е изчервило от напрежение. Най-после звънецът бие и гаврата свършва. Влизаме в час. Йосиф се отпуска. И… се напикава. Става и моли за разрешение да напусне. Обръщам се и виждам локвата. Помислих си: „Може би наистина чифутите са по-долу от нас“. Думата чувах за първи път, та вкъщи попитах какво значи „чифут“. Баща ми се ядоса: „Да не съм чул повече тази дума! Евреите са хора като нас!“ Давам си сметка, че това е била моята първа среща с Другия. И с агресията на мнозинството… В гимназията мой близък приятел стана Жак Рубен. В студентските си години открих Бернард Мунтян.

Македония. Дядо ми Илия беше родом от Велес. На младини е бил македонски комита. На тавана в родната ми къща беше изградено специално скривалище за генерал Протогеров. Наши съседи бяха дядо Димчо, брат на дядо ми, дядо Лазар, негов братовчед, потомците на друг брат на дядо ми. Дядо Илия се беше дистанцирал от македонското движение; отвратен от насилията, беше станал толстоист. Но беше запазил емоционалната си връзка с Македония. С необичайно спокойствие посрещаше бомбардировките. И необичайно развълнуван беше, когато в къщи идваха дядовците с новини от Македония. „Какво става там?“ – питаше се с трепереш глас дядо Лазар, огромен, силен мъж. След войната дядо ми направи категоричния извод: най-добре е Македония да бъде самостоятелна – и по отношение на Сърбия, и по отношение на България.

Симеон. Смъртта на цар Борис III беше разтърсващо събитие. Не си спомням нещо друго да се е коментирало толкова много. При това с едно и също заключение: станал е жертва. Спомням си погребението. Дължа го на чичо си Борислав, който каза: „Това е историческо събитие и ти трябва да го видиш“. Гледах, дори по-добре от другите, защото ме качи на раменете си. Конете, покрити с черни плащове. Ордени, носени на отделни възглавнички. Царското семейство в дълбок траур. Малкия Симеон – дете на моята възраст, което съдбата едновременно толкова възвишава и толкова ощетява.

– Нека да направим изведнъж скок напред. Сега, в съвременността, когато се появи Симеон в България, за да се включи в политиката, имаше ли отражение, направи ли ви по-сантиментален, примерно, към него, да го посрещнете по-доброжелателно именно заради оня спомен от детството?

– Да, бях се вживял в житейската ситуация на Симеон и това вероятно ми е помогнало да разбера по-добре персоналните аспекти на политическата ситуация през 2001. Но по-важно беше, че през цялото време на остра политическа конфронтация в България Симеон правеше премерени изказвания, държеше се като държавник, а не като участник на политическа барикада. Не се учудвах. Чух гласа му, когато бях в Англия в средата на 70-те години: едно интервю на добър английски език. За моя голяма изненада се изказа твърде положително за единствения комунист – регент след 9 септември 1944, академик Тодор Павлов, за неговото толерантно отношение. Направи ми впечатление тона, в който нямаше омраза и опит да се злепостави България.

По време на моето детство буквално всеки ден се говореше за Симеон, най-вече със завистливото „да си живееш като Симеончо“. Вътрешно се дистанцирах от съучениците си, защото разбирах не само това, което го отличава като превъзходство над всички останали, но и онова, което представлява неговата трагедия, неговото нещастие. Много се коментираше изборът на регенти. Опитвах се да разсъждавам. Борис е станал цар, защото се е родил преди Кирил. Възможно е вторият син в едно царско семейство да има дори повече качества. Взима се предвид старшинството, а не качествата. Значи едва сега принц Кирил като пръв регент ще може да се изяви. Вкъщи бяха дошли гости и се коментираше критично изборът на Кирил като нарушение на конституцията. Нямах ясна представа що е конституция, но вече бях направил своето заключение. Неочаквано за всички се намесих убедено в разговора: „Много хубаво е, че принц Кирил става регент.“ Ако котката беше проговорила, ефектът нямаше да бъде по-силен. Възрастните онемяха. Това беше моето първо политическо изказване. И досега не съм постигал по-голям ефект.

Толерантността. Нашият род беше много голям, като имам предвид и Митевския, и Стефановския – родните ми по едната и по другата линия. Дядо Петър беше народен представител, един от строителите на партията на тесняците, съратник на Благоев. Беше изградил къща на „Руски паметник“, края на София, близо до къщата на Благоев, за да може вечерно време Дядото да не се прибира сам. Бащата на моя братовчед Кольо беше капитан на една от „ловните дружини“. Спомням си запознаването – той се

представи високо, отсечено, по войнишки: „Кольо, капитан Янко Стоянов“. Баща му беше разстрелян между 10 и 15 септември. Не се разбра. Според родовите коментари в района на неговата „ловна дружина“ е бил заловен и убит майор Томпсън. Бил е един от „черните капитани“. От него остана огромен запас от цигари, който ние тайно започнахме да използваме. От професионален ляв политик, какъвто беше дядо Петър, до професионален „ловец“ на партизани, на левичари, какъвто беше капитан Янко Стоянов – в този пределно широк диапазон се разполагаха политическите предпочитания на моите роднини. В центъра беше другият ми дядо, Илия – толстоист и противник на всяко насилие. Братът на баба ми – Антон Манушев, е бил виден либерал, министър на финансите във второто правителство на Рачо Петров. Израснах в къщата на дядо Илия и му дължа много. На него посветих книгата, с която се хабилитирах като професор по история на философията.

В рода съществуваше изключителна вътрешна толерантност, конфликтите в обществото не се пренасяха в роднинските отношения. Политическите спорове се избягваха. Само веднъж стана тежък спор, провокиран от един гост: бай Стоян. Ставаше дума за края на войната и баща ми каза твърдо: „Германия ще бъде бита.“ Дядо ми ужасно се нервира от тази категоричност: „Ти да не си говорил с Чърчил, със Сталин, с Хитлер или може би с Рузвелт!“ Баща ми настоя: „Не съм говорил, но зная със сигурност – Германия ще бъде бита.“ И стана от масата.

– Изглежда доста семейства са били така пъстри, целият политически спектър – от крайно десни до крайно леви, които са спорили на семейните събирания. И в моя род е имало радикали, социалисти, анархисти, комунисти…

– При нас по правило не се спореше. Избягваха се острите ъгли. Уважаваха възгледите, и най-вече личностите на другите. След 9-и септември повечето ми роднини в Красно село минаха на страната на опозицията. Веднъж баща ми и майка ми бяха някъде на събрание, събра се другата част от родата и най-опозиционно настроената леля Катя, първата съпруга на брат на майка ми, обобщи: „Ако всички комунисти бяха като бай Петър, и аз щях да стана комунистка! Ама колко са такива? Той е само един – бай Петър.“ Уважаваха го всички. Изключително честен, последователен и безкористен човек. Беше един от десетте касирани през 1941 леви депутати. Речите му бяха издадени в отделна книжка. Логично беше да влезе във властта, в новия парламент. Панагюрци идваха да го молят само да се съгласи. „Горе“ знаеха, че не е от удобните. Беше влизал в конфликт с Димитров през 1923-та по повод на готвеното въстание. Махна с

ръка: „Ние сме дотук. Нека младите да управляват!“ А беше много витален, на 66 години, живя до 94. Хора от друга категория се устремиха към властта. Баща ми ги наричаше „десетосептемврийци“.

Десети септември. Моят братовчед Ваньо, по-голям от мене, ми даваше списание „Сигнал“, издание на Гьобелс, на немската пропаганда. От това списание разбрах за първи път за трагедията в Катинската гора. Знаех, че не трябва да го показвам на родителите си, но един ден те го откриха и баща ми се разневи. Скара се не на мен, а на майка ми: „Кажи на твоята братовчедка, повече такива неща не искам в къщи!“ Не видях повече списанието.

Братовчедки на мама (дъщери на дядо Димчо) бяха леля Мара и леля Блага. Леля Блага беше учителка по немски. У тях постоянно идваха немци. Баща ми смяташе, че тя сътрудничи на германските служби. Бяха изцяло в крак с тогавашната официална политика. Стана Девети септември и… на другия ден леля Мара дойде у нас от името на новата власт. С искането да се „самосгъстим“. През 1945 леля Мара беше вече член на БКП, един от факторите в квартала, а не мина много време и леля Блага също стана член на БКП. Това беше част от феномена „Великото преобръщане“. За мене 10 септември е колосална дата. Видях как се сменят буквално за една нощ убежденията, как се променят хората. Тази картина беше изумително преживяване. Самият аз нямах още никакво минало, виждах нещата съвсем неподправено, виждах не царя, а хората голи… Щеше да мине време и да видя голи и самите шивачи. Но още тогава, на границата на две епохи, почувствах силно контраста: някои се преобръщаха, други – не. Дядо Илия беше толстоист и си остана толстоист. Сега вече резервиран и критичен спрямо други форми на насилие. Баща ми беше комунист и остана комунист. Сега вече в конфликт с „десетосептемврийци“, с приспособленци. На изборите през 1946 дядо Илия отказа да гласува, а леля Мара беше един от организаторите. Три пъти идва вкъщи, за да го увещава. Дядо ми се позова на възрастта и здравето си. Леля Мара настояваше да гласува, макар и за опозицията – той е най-авторитетният човек в квартала и неучастието му ще се изтълкува като демонстрация срещу народната власт. Той обаче беше категоричен. Третия път леля Мара дойде с файтон и каза, че времето е изтекло, но само заради него не са обявили край на изборния ден. Дядо ми отново отказа.

В първите следвоенни години беше моден рефренът „Търне, моме, търне, като се обърне, к’во ли ще се върне“. Ирония на историята – едва тогава, когато мелодията беше напълно забравена, нещата все пак се обърнаха. Започна ново Велико преобръщане. Двете ми лели „посиняха“.

Ученият и Властта. Владимир Христов, син на писателя Кирил Христов, беше братовчед на мама и приятел на баща ми. За мене още от детство той беше въплъщението на Учения. С голяма буква. Учениятъ, който има свой свят на ценности, свои мисли, необичаен всекидневен живот, шокиращо различен от стандартния живот на обикновените хора.

За мене вуйчо Владе беше символна фигура. За него често се говореше в къщи. С неизменно и изключително уважение. И с оправдание на неговите странности. Това например, че в своя работен кабинет той не пуска никого, даже жена си, дори да помете. Възможно е това да е семейна легенда. Във всеки случай образът на вуйчо Владе се създаваше в нашето семейство с прякото участие и на леля Йорданка, неговата вярна и незаменима съпруга. А и нито веднъж, когато ходехме на гости, не бяхме поканени на втория етаж. В моето съзнание кабинетът на Учения беше тайнствено място, достъпно само Нему; малка територия, на която Той е едноличен господар, на която Той се разпорежда, на която свещенодейства и върши чудеса – чудесата на научното творчество, на научното откритие.

За тази представа допринасяха и твърде специалните, езотерични теми, по които работеше вуйчо Владе: „Гаус-Крюгеровите координати върху ротационен елипсоид“. Не знаех какво точно означаваха тези координати, нито дори ротационният елипсоид. Но знаех добре, че всеки непосветен може само да цъка с език, когато види заглавието, както цъкаха нашите гости при вида на книгата. Баща ми написа рецензия. Прочетох я внимателно и разбрах, че има един велик математик – Гаус; след него втори – Крюгер. И третият, който се е осмелил да навлезе в темата, е вуйчо Владе.

По-късно, когато четях като студент романите на Балзак, в които е изваян романтичен образ на творческата личност, почувствах среща с нещо познато. Бях подготвен от дòсега с Владимир Христов.

Но времето, за което разказвам, не беше романтично. Бяха жестоките години на войната, последвана от окупацията и изграждането на нова държавност.

Една студена зимна вечер по време на войната родителите ми бяха специално поканени на гости. Взеха и мене. Поводът беше висок германски орден, с който беше награден вуйчо Владе. Рангът на ордена предизвика общо удивление. Дълго се коментираше колко рядък случай е получаването на подобно отличие. Вуйчо Владе виждаше края на войната също така ясно, както и баща ми. Днешното високо германско отличие го извисяваше, утре щеше да бъде непосилна тежест. Да го върне? Но на какво основание? Дава му се за научни заслуги. Да се отрече от тях ли? Лъсва един мотив – не му харесват онези, които са го оценили. Дръзка

демонстрация, с която ще вгорчи живота си. Не е ясно доколко. А утре, като дойдат руснаците, как ще обяснява, че е приел орден от нацисти. Пак ще вгорчи живота си и пак не е ясно доколко.

През целия път на връщане – от края на „Подслон“, където живееше семейството на Владимир Христов, до нашата къща в началото на булевард „Бъкстон“, родителите ми коментираха ордена със смесени, противоречиви чувства. С респект за полученото признание и с тревога и съмнения за последиците, които може да има в бъдеще. Радостта се похлупваше от безпокойство. Без да разбирам достатъчно добре защо, тези чувства се загнездиха и у мене.

И ето, нещата се обърнаха. Дойдоха руснаците. Поради родителската настройка ги възприемах като „добрите“. В къщи пренощуваха четирима руснаци. Най-старшият беше капитан. На сутринта започнаха да се черпят. Баща ми ги раздразни силно с това, че отказа да пие, независимо от съдържанието на тостовете. В един момент градусите се повишиха. Капитанът предложи да се пие за Съветската армия. Баща ми отказа. Капитанът се ядоса и заяви: „*Иван Петрович, я завоеватель!*“. Баща ми спокойно и убедено го поправи: „*Советская армия – освободительница!*“ Капитанът още повече се ядоса и извика: „*Иван Петрович, вы дурак! Я завоеватель!*“ Събудих се малко преди полунощ от силен шум и викове в къщи. Капитанът, вече много почерпен, се беше върнал, за да разстреля баща ми. Очевидно смяташе, че такива глупаци просто не си струва да живеят. Крещеше в коридора с пистолет в ръка: „*Иван Петрович, вы дурак! Я завоеватель!*“ Мама и баба по нощници, в крайна тревога, се опитваха да го успокоят. След това пристигна съветска военна полиция и арестува капитана. Не зная каква е съдбата му, но мерките, които вземаше руското командване, за да поддържа дисциплината, бяха много сурови.

Но ето логиката на моите представи. Ако баща ми замалко не беше разстрелян за това, че не иска да пие, то какво остава за вуйчо Владе. Бях сигурен, че, ако е още жив – то е, защото просто още не са установили какъв орден е получил. Рано или късно това ще стане. Представях си как идват и го арестуват, как плаче Венчето, а леля Йорданка проклина проклетия орден.

Значи, мислех си, Ученият може, без да участва в политиката, само заради научните си постижения, да бъде награден и след това заради наградата да бъде унищожен. Бях твърде малък, за да асимилирам това несъответствие. Баща ми ни възпитаваше в една просветителска вяра в Разума, в неговото всемогъщество, в бъдещето на Науката.

Но стана нещо, което най-малкото очаквах. Руснаците не само не арестуваха вуйчо Владе, те го наградиха също с много висок (може би още по-висок!) орден. Нещата си идваха на място. Баща ми беше прав. Разумът побеждаваше. Истинският учен получаваше признание, дори когато обществото е разделено от световен конфликт. Всяка страна се нуждаеше от науката и се стремеше да я стимулира.

По-късно щях да разбера, че това правило, колкото и да е логично, не е общовалидно. Геодезията беше до голяма степен частен случай. И немските, и руските танкове се движеха благодарение на едни и същи перфектни карти, в които беше вложен огромният талант на българския учен.

Ученият и Пазарът. Баща ми беше биохимик, ученик на Асен Златаров. Беше представил за първи път пред българския читател нашумялата тема „Витамини“ в една неголяма книга, отпечатана през 1940. По време на войната не беше до книги. През 1945 по-голямата част от тиража все още беше складирана в къщата на дядо Петър. Ние с майка ми взимахме екземпляри и ги разнасяхме по книжарници в центъра, където се продаваха на консигнация. С получените пари майка ми купуваше продукти от Женския пазар. Едва ли може да се намери по-нагледна илюстрация на класическата формула „стока – пари – стока“. Моята роля се състоеше в носене на мрежите. Книгата не вървеше. Майка ми убеждаваше книжарите колко е важна темата, но те свиваха рамене: не се търси. Беше унизително. После стана сякаш чудо. Книгата изведнъж тръгна. Книжарите ни посрещаха все по-любезно, мрежите ставаха все по-пълни. Междувременно баща ми издаде нова книга – сборник таблици за състава на хранителните продукти. Пак по същия начин, на свои разноски, които трябва да се възстановят от продажбата и евентуално да се спечели нещо. Новата книга тръгна още по-зле. Почти не се продаваше. Книжарите казваха: „Госпожа, дайте от „Витамините“ колкото можете – 20, 50, 100 екземпляра… Но от този сборник не искаме.“ Връщахме се с празни мрежи…

… Прелиствам сега книгата на баща ми и виждам до каква степен са били прави и майка ми, и книжарите. Книгата е наистина полезна, дори любопитна. Заглавието ѝ – тежко, безнадеждно антипазарно.

Не след дълго нещата коренно се промениха. Хонорарите се изплащаха веднага и независимо от продажбата. Но в продължение на повече от десет години баща ми не можа да публикува нова книга. Дори лекциите му се печатаха на циклостил. Трябваха „връзки“.

Видях отблизо двете лица на Пазара и осезаемо долових другия тип зависимост на Учения. След това си дадох сметка за същността на промяната. Двете зависимости – от Властта и от Пазара – се бяха слели в

една. Властта беше погълнала Пазара. Пазарът беше капризен. Властта – произволна.

Първият избор. С течение на времето контурите на събитията изблед-няват и сега се шири убеждението, че едва ли не комунизмът е започнал на Девети септември 1944. Тази представа е твърде неточна. През 1945 на столичните екрани доминираха американски филми. В града се разхождаха американски войници. Излизаха опозиционни вестници. В нашето отделение при политически спор повечето момчета бяха на страната на опозицията. Изключение правеше Васко Трамвайджийчето. Продължавахме да изучаваме вероучение – беше един от основните предмети дотогава. Сетне изучаването стана по желание, но никой не се отказа. Междувременно беше създадена детската организация „Септемврийче“. Не се ползваше с авторитет. За организатор в класа избрахме Светослав, момче с тежко зрително увреждане и посредствен успех. Един ден дойде учителката и попита: „Кои от вас изучават вероучение?“ Вдигнахме ръка. „А кои са септемврийчета?“ Бяхме около две трети. „Кои са в Червен кръст?“ Само няколко момичета. „Искам да ви кажа – продължи учителката – че не се препоръчва онези, които са септемврийчета, да изучават вероучение. Трябва да изберете и утре да ми съобщите.“ След няколко дни стана ясно, че вероучение повече няма да се изучава поради липса на достатъчно желаещи.

Промяната в ролята на църквата сега или не се забелязва, или се свежда само до политическия ѝ аспект. А църквата дотогава беше първостепенен фактор в онези взаимоотношения, които свикнахме да наричаме гражданско общество. Сега е трудно дори да се пресъздаде настроението на неделната служба в църквата. В Красно село имаше Християнско православно братство, към него – християнски детски дом. След 1944 баба ми вложи много енергия, за да се създадат и християнски детски ясли. Но тази самодейност остана без резултат и вече без перспективи. Беше иззета от държавата.

Радикална промяна стана през 1947-а след подписването на мирния договор. През 1948 всичко вече беше много различно, може да се каже едноцветно. Престанаха да излизат не само вестниците на опозицията, но и издания за свободното време, които редовно си купувах – „Ребус“ и „Седмичен ребус“. А в края на годината диктатурата беше официално обявена.

Първият донос. В нашето училище беше настанена съветска част и ние учехме в различни сгради в различен състав. Войната с Германия беше току-що свършила. Учителката с патриотичен патос ни обяснява кол-

ко е важно да обичаш родината си. Представих си за момент точно обратното – да обичаш друга страна, с която се воюва. Пошегувах се и казах на момчето до мен: „Аз най-много обичам Германия!“ Не можех да допусна, че той ще го възприеме сериозно. Обаче то вдигна ръка и предаде моите думи. Учителката се изчерви от напрежение. Поиска обяснение. Стори ми се, че ако призная за шегата, ще попадна в още по-глупаво положение, няма да ми повярват и ще го изтълкуват като малодушие. Реших да се защитя, въпреки абсурдността на ситуацията: „… дядо ми е ходил в Германия още навремето… баща ми владее немски… Гьоте е велик…“ До края на часа учителката се занимаваше само с моя случай. Най-после дойде междучасието. Отдъхнах си. Следващия час обаче учителката започна с това, че е коментирала с колегите си, и продължи настъпателно да ме опровергава. Разбрах, че става все по-лошо и трябва да намеря изход. Станах и приключих абсурдния случай по абсурден начин: „Стана недоразумение. Исках да кажа „Англия“.“ Учителката изведнъж се успокои. Подчерта, че това е съвсем друго нещо, англичаните са наши съюзници. Както неочаквано започна всичко, така и неочаквано свърши. Остана стресът. Чувствах се двойно излъган от постъпката на моя съученик – и от неговата неспособност да ме разбере, и от неговата готовност да сподели с всички това, което не е разбрал. Първото предателство. Годините ме направиха по-снизходителен. Не се познавахме. Постъпката му беше публична, а не анонимна. Спонтанна, а не поръчана.

… Бях директор на Института за младежта. Един ден при мен дойдоха колегите ми Димитър и Юра. Митко ми каза, че някой си Юлиян, който „наблюдава“ института от ДС, е поискал от Юра да му дава информация, като е наблегнал най-вече на сведенията за директора. Поискаха съвет: какво да прави Юра? Казах им, че това е въпрос на съвест. След известно време Митко отново дойде, този път без Юра. Каза ми, че Юлиян е станал крайно агресивен, и повтори въпроса. Повторих отговора.

… Последните доноси са от 1989. Имах възможност да разбера за тях от публикация на фондация „Доктор Желю Желев“. Обобщението се съдържа в рапорт на шефа на ДС. Поводът са мои изказвания срещу „възродителния процес“ с определението „от нелоялни позиции“. Думите ми бяха предадени точно: „правителството ще падне“. Бях ги казал пред няколко души.

Никога не бих искал да чета досието си.

Подозрителен? Периодът 1949–1953 беше изключително своеобразен. Вносът на западни филми беше прекратен. Купонната система – премахната. Базови станаха свободните цени, но всяка година на национал-

ния празник се обявяваше намаляване на цените. Партията пое публично цялата отговорност. Офертата беше голяма. Промяната се осъществяваше със силови мерки, но и със силно внушение. Интересът към идеологията бе уникален. В Пловдив всеки месец идваха лектори от София, за да говорят на идеологически теми в салона на Окръжния комитет.

… Бързам от училище. Влизам в салона в последния момент, няма свободни места, десетина души са правостоящи. Темата е: „Произведението на Ленин „Детската болест „левичарството“ в комунизма“. Лекторът компетентно критикува официалния превод. Споделя неща, за които не се пише – френските комунисти са допуснати „величайша“ грешка, като са напуснали правителството. Валят въпроси.

Бях отличен ученик. Предложиха ми да ръководя кръжок – по избор – биографията на Сталин или биографията на Ленин. Избрах Ленин, не защото имах някакви резерви по отношение на Сталин. Имаше известна йерархия. За най-елементарен се смяташе кръжокът по устава на ДСНМ, за последна степен – биографията на Ленин. В края на годината нашият кръжок беше обявен за най-добрият и всички бяхме наградени. Естествено, и аз, и моите съученици бяхме въодушевени и искахме да продължим. Решихме да създадем група „Карл Маркс“. Учкомът прие при условие, че допуснем и момичета. Ние, с юношеско самочувствие, се съгласихме, при условие че кандидатките разработят тема, която да обсъдим. Направихме проектопрограма. Баща ми беше създал първата катедра по биохимия в България и се надяваше, че ще го наследя. Но след „логиката на Хегел“ бяха започнал да гледам по друг начин на всяка „емпирия“. Баща ми се примири: „Е, добре, философия – философия. Имам двама познати философи, ще те запозная с тях.“ Неговите познати бяха добре известни на обществото: академик Тодор Павлов и доцент Живко Ошавков. През лятото се озовахме с баща ми в кабинета на Тодор Павлов. Той говореше по телефона с категоричен, властнически тон: „Мен ме газят и аз газя… Има указания от най-високо място.“ Баща ми ме представи и аз с няколко думи разказах за нашата идея. Тодор Павлов я одобри, взе нашата програма и написа с размах: „Да се помогне на инициаторите и да се обобщи за цялата страна“.

Започна новата учебна година. Поставихме табло с материали, в това число гимназиалното съчинение на Маркс „Размишления на един юноша при избора на професия“. Преводът беше мой – първият на български език, от едно довоенно руско издание, което бях намерил в Народната библиотека. Един ден ме викат от час при директора. Там са двама души от градския комитет на БКП. Искат обяснение за групата. След това

заявиха, че разбират нашите мотиви, но, първо, партията е против всякаква груповщина и това е принципен въпрос; второ, да си присвояваме името „Карл Маркс“ е недопустимо, защото това може да направи само Централният комитет. Казах им за мнението на Тодор Павлов. Отговорът беше: Партията стои по-горе от Тодор Павлов! Централният комитет може всекиго да постави на мястото му. Нашето желание само по себе си било положително – да изучаваме марксизма. Можели сме да се събираме вкъщи, а не в училище, и без да бъдем група. Бях потресен. Реших да отида в градския комитет на ДСНМ. Ръководителят на пропагандата беше още по-груб и категоричен. Заяви, че има семинари и кръжоци, нашата група не е нито едното, нито другото, следователно е „изродена форма“. Опитах се да възразя, че всяко ново нещо може да изглежда така. Напразно. Правилните форми са регламентирани.

„Без алинеи и параграфи“. През 1953 станах студент в Софийския държавен университет (СДУ, името „Св. Климент Охридски“ му беше отнето, възстановиха го – без „свети“ – през 60-те години), специалност философия. Буквално от първия учебен ден, 15 септември, намерих общ език с Минчо Семов. По-късно мой близък приятел стана и Асен Игнатов. За секретар на бюрото на ДСНМ беше избран Методи Сълов, поголям от нас, вече женен и член на БКП. Беше образец на посредствен бюрократ. Имаше нещо трагикомично в неговото преждевременно състаряване. На едно събрание стана спонтанен бунт и само с един глас повече “против“ Методи беше свален. Факултетното бюро (ФБ), доминирано от историците, се отнесе резервирано, не прие решението и насрочи ново събрание. От името на ФБ дойде Николай Генчев. Описал е този случай в мемоарите си, но доста високомерно и с прекалено много неточности за историк. Бунтът беше значително по-осмислен, дори идеологически подготвен. Русин Янков определи Методи като „духовния баща на курса“. Всички се смееха. Моята инициатива бе сборник „Спомени за Методи Сълов“. В моя вариант Методи беше средновековен феодал. И досега пазя „спомените“ на Асен. Блестяща пародия, в която Методи е смешен, защото е представен като малък Сталин. А между другото, още вода трябваше да изтече, за да се стигне до XX конгрес. Второто събрание потвърди резултата от първото и този път ФБ го призна. На следващата година в новия състав на Дружественото бюро (ДБ) бяха избрани най-активните бунтари, в това число Асен и аз. Минчо стана редактор на курсовия стенвестник. Обявихме платформата си. Статията беше озаглавена „Да работим без алинеи и параграфи“. Написаха я Минчо и Асен, обсъдихме я всички, при това свободно се включваха и други колеги. Вероятно сме

изглеждали като казаците, които пишат писмо на султана. Статията беше подписана „ДБ на ДСНМ“. Основната идея беше бюрократизацията на ДСНМ, скучният, вял и формален съюзен живот, противопоставен доста патетично на живата, съдържателна и емоционално наситена дейност на РМС. Отзвукът беше уникален. Пред стенвестника се натрупа „опашка“ от студенти. Имаше и преподаватели. ФБ реагира светкавично с решение да се свали стенвестникът. После се разколебаха и го върнаха. Задължиха ни да напишем имената си под статията, а след два дни се появи стенвестник на ФБ с четири-пет статии против нас. Започна и организационна процедура „цялостна проверка“. За първи път се изправих пред ситуация, при която едната алтернатива е политически макиавелизъм. Трябваше или да се понесе пълна отговорност от действителните инициатори, или „неблагополучията“ в бюрото да бъдат стоварени върху оногова от нас, който е най-бездеен и вероятно ще бъде освободен при всички случаи. Асен, със своето богато въображение, моделира алтернативата до равнището на световната революция: Ленин кара кола по планински път. Пред него е дете. Има две възможности – да падне в пропастта или да мине през детето. Да прегазиш дете е антихуманно, но не е ли още по-антихуманно да се пожертва перспективата на революцията? Моята теза беше: ако той е Ленин, не може да мине през детето. Антитезата: ако той е Ленин, не може да пожертва революцията. Извадиха ме от състава със забрана да заемам ръководни длъжности.

… През 60-те Иван Панайотов даде точно определение: границата на допустимия компромис е човекът. Можеш да направиш компромис с текст, идея, позиция, но не и когато става дума за човек.

… През 1988 Коста Господинов, мой основен партньор в Института за младежта, стана член на Русенския комитет. Последва масиран натиск „отгоре“. Стефанов, заместник-директор, ме уведоми, че се иска уволнението на Коста. Отказах категорично. Наложи се сам да напусна Института.

… Асен, който красноречиво защитаваше революционната целесъобразност, даде най-яркия житейски пример за приоритета на човека. Гостувах му в Кьолн. Жена му Ингрид беше болна от алцхаймер в напреднала фаза. Би могъл да потърси болница. Решението му беше: „Ще си отида с нея“. Без всякаква поза. Отиде си преди нея.

Съдът над Сталин. 1956 беше преломна година. Разобличаването на Сталин имаше огромни психологически последствия. Шок. Еуфория. Безразличие. Масовата вяра в идеологията беше смъртно наранена. Появи се нов тип отношение, на което младите дадоха точното име в края на 50-те:

„непукизъм“. (През 70-те години в ученически лексикон „монтирахме“ въпроса „Какво мислите за Сталин?“ Характерните отговори: „Бил е голяма клечка“. „Знаменосецът на мира“ и „Баща на народите“ бяха редуцирани до „Голяма клечка“. Но в средата на 50-те не беше така.) За нас 1956 беше година на безпощадна равносметка. Да се говори за култ към личността като особеност на самата личност, а не като обществена система, която прави възможни тези особености, не беше сериозно, особено за философи. Събитията го доказваха. Вместо процесът да се задълбочи, той беше ограничен и стопиран. „Работническо дело“ размаха пръст в уводна статия „против дребнобуржоазната разпуснатост“. Въстанието в Унгария беше смазано. В края на същата година не друг, а сам Хрушчов, разобличителят, заяви: „Дай Боже, всички да сме като Сталин!“ Възприехме го като провокация, на която можем да отговорим ако не публично, то лично. През януари 1957 Минчо, Асен и аз устроихме съд над Сталин. Идеята беше на Асен. Минчо и Асен живееха в една стая и тя беше определена за място на „съдебното заседание“. Поставихме един портрет на генералисимуса. Асен му изряза пагоните и златната звезда. Решихме, че е редно да говорим на руски, за да ни разбира подсъдимият. Първо беше призован самият Сталин. Изброихме всичките му определения. Когато аз споменах „баща на народите“, Асен запита: „Нима е бил във връзка с всички жени по света!?“ Свободно влизахме в ролите на обвинители, защитници и съдии. Между призованите свидетели бяха Кант и Хегел, Сен-Симон и Фурие, Маркс и Енгелс, Ленин и Троцки, Никола Петков и Трайчо Костов… В заключителната си реч Асен нарече Сталин с древнославянското име „чудовище“. Подсъдимият беше осъден на вечно проклятие.

Какво да се прави? Да се отрича все пак беше по-лесно. А какво място да намериш в действителност, която въплъщава онова, което отричаш? Невъзможността да изразиш публично мнението си беше задушаваща и раждаше радикалното желание „да направим нещо“. Разговарях с двама приятели, в които почувствах „сродни души“ – Калоян Кунчев от нашия курс и Христо Манев, студент по физика. Споделих намерението си с Минчо. Той погледна критично на всяка конспиративна дейност, но обеща да дойде на сбирката. Дойде един час по-рано и ми каза, че е обмислил нещата, убеден е категорично, че онова, което замисляме, е много наивно и няма да доведе до нищо добро. Асен твърдеше, че истинският интелектуалец не може да понася физическо страдание. Ако по времето на Галилей е било достатъчно да му покажат инструментите, сега и това не е необходимо. Отложих разговора си с него, след като нещата приемат по-определена насока.

Сбирките ни бяха три. На първата – общо съгласие за мотивите. На втората – тежки спорове за средствата. На третата – финална равносметка. Христо и аз поехме ангажимента да направим програмни предложения. Представих манифест на нова политическа партия; Христо – индивидуално символ-верую. Твърдях, че радикалната промяна изисква мощни колективни усилия; Христо – че тъкмо тези усилия ще бъдат най-лесно посечени. Калоян намираше плюсове, но най-вече минуси и в двете позиции. Споровете бяха яростни. Обвиних Христо в якобински патос и описах как, ако дойде на власт, ще ни прати на гилотината. В крайна сметка и двете позиции не издържаха критиката и бяха опровергани. В моя проект заявях, че БКП е спечелила обществено признание с участието си в антифашистката борба, но се е компрометирала със сталинистката практика след идването на власт. Предлагах партията да се саморазпусне и преобразува като демократичен „съюз на българските комунисти“. Всъщност това беше пътят, по който бяха тръгнали в Унгария по времето на Наги. Разликата беше, че у нас няма въстание. Трябваше да призная, че друга партия няма да бъде легално допусната, а нелегалната само ще провокира връщане към по-висока степен на репресивност. Реална политическа борба ще се води в реално управляващата партия. В нея трябва да се влезе, ако се търси политическо участие. Еретиците се раждат в манастирите. Не ни е отредена ролята на дървосекачи, а на дървояди.

Решихме да унищожим материалите. (Но не бих се учудил, ако Христо ги е запазил в бездънния си архив.)

… През 1989 Калоян основа организацията на СДС в Оряхово. Христо стана радикален националист, но така и не влезе в нито една партия.

Разговорът с Асен беше историко-философски. „Нашата съдба – каза Асен песимистично – ще повтори Жан Мейе. Ще проповядваме публично онова, което насаме със себе си отричаме.“ Веднъж допълни: „Представям си как говорим с побелели коси на многолюдни митинги, а бъдещите младежи си споделят: „Заслужили хора. Очукали са ги фашизмът и сталинизмът. Но не разбират новите проблеми.“ Смяхме се много.

Класическата философия ни предоставяше за размишление няколко образеца на отношение към обществената действителност. ***Джордано Бруно.*** Безкомпромисен конфликт. Рязко, безпощадно отрицание на действителността, на което и тя отговаря безпощадно. ***Спиноза.*** Оттегляне от действителността. Шлифоване на стъкла, скромна, незабележима занаятчийска дейност, и независимост на съжденията, свобода на философстването. ***Хегел.*** Приемане на действителността такава, каквато е, за да се достигне до скритите пружини на развитието ѝ и да се съдейства на

въплътения в нея разум. ***Маркс.*** Вече не индивидуално, а двойно опосредено отношение към обществото: в идеологически план – от идентификацията със социална класа, в политически – от създаването на политическа партия. Максимален ефект. И максимален риск.

През 1956 тодина беше възобновено издаването на съчиненията на Хегел, прекъснато в СССР след груба резолюция на Сталин. Излезе „Философия на духа“, третият, заключителен том на Хегеловата енциклопедия. Великият философ обяснява, че юношата, който се стреми към обществен идеал и преобразуване на света, прави впечатление с по-голямо благородство на ума и безкористност, отколкото зрелият мъж, който се грижи за своите частни, преходни интереси. Но въпреки тази видимост, тъкмо чрез дейността на възрастния светът не само се възпроизвежда, но и прогресира.

Новото кредо. В спорове и самопреценки, често по-безпощадни от „приятелския огън“, кристализираха убеждения, които щяхме да следваме и коригираме.

Политически атеизъм. Няма земни богове. Това е социален факт. „И най-горчивата истина е за предпочитане пред най-прекрасната легенда.“ Отговорност. Всеки от нас носи абсолютна отговорност за своя житейски път и относителна отговорност за обществото, в което живее. (В първата си книга – „Общественият прогрес и младежта“ – написах, че всеки от нас носи една осеммилионна част от отговорността за обществото, в което живеем. Бечо Мунтян ми възрази, че това е твърде механистично, защото изравнява един член на политбюро с един член на текезесе. Отговорих му, че само подобна хипертрофия може да провокира масовото съзнание за безотговорност. Той се съгласи.)

Конвергенция. Глобалната перспектива е конвергенция на двете системи. Западът ще стане по-социален, Изтокът – по-либерален. Глобален социал-либерализъм.

Поливариантност. Конвергенцията е по-добрият, но не единственият възможен вариант. Алтернативата е катастрофален сблъсък. Решаващо значение ще има еволюцията на Изток.

Фабианство. Десталинизацията означава преминаването на по-ниско равнище на репресивност и дава възможност за участие в цивилизационен процес. У нас „Априлската линия“ е частична десталинизация, в която се преплитат стагнация и напредък.

Ревизионизъм. Склерозата на марксизма не е естествена, а е резултат от брак с Властта. Класическият марксизъм е запазил своите евристични възможности. Да се разграничава от марксистката вулгата, от идеологическия догматизъм, има първостепенно обществено значение.

Младежта. Най-важна е инвестицията в новото поколение, особено в студентската младеж.

Практическите заключения се оформиха през 60-те години. Класическият марксизъм разчиташе на посредници като социалната класа и политическа партия. Ние заложихме на новите поколения и научен институт.

Догматици и ревизионисти. 60-те години бяха изпълнени с драматични събития и поврати. Ново разобличение на Сталин и изгаряне на мумията му. Карибската криза. Убийството на Джон, а след това и на Робърт Кенеди. Разрив на КПСС и ККП. Сваляне на Хрушчов. „Велика пролетарска културна революция“ в Китай и „Пражка пролет“ в Чехословакия. Вълна от младежки бунтове на Запад. Окупация на Чехословакия.

Сблъсъкът на „догматици“ и „ревизионисти“ придоби международен характер. На нашия „философски фронт“ поляризацията придоби до известна степен институционен облик. След неочакваната смърт на академик Асен. Киселинчев Институтът по философия беше оглавен от академик Тодор Павлов, който ставаше все по-ретроградeн. Професор Райчо Караколов, ръководител на университетската катедра, отиде в БАН, а от там при нас дойде Бернард Мунтян. Асен Игнатов стана асистент по логика, Желю Желев – аспирант. В БАН догматизмът доминираше категорично. В Университета пускаше корени дух на ревизионизъм. Наистина не допуснаха професор Кирил Василев – признат лидер на ревизионистите, да оглави катедрата или да стане декан. Мястото на Караколов зае доцент Гергин Гергинов, шурей на Андрей Луканов, изключително гъвкав. Когато катедрата трябваше да се произнесе по въпроса да се издаде ли „Критика на чистия разум“, вече преведена от професор Цеко Торбов, имаше гласове „против“ (предлог: „нужни са пари за „Кремиковци“, а Кант може да почака“), но мнозинството беше „за“ и Гергинов предаде „нагоре“ това мнение.

Няколко казуса означиха зигзазите на ситуацията в Университета.

Марков, асистент в катедрата и едновременно инструктор в ЦК, беше изпратил „сигнал“ срещу Исак Паси, който получи следната резолюция от идеологическия секретар на ЦК Митко Григоров: „За преподаватели, които отричат теорията на отражението, няма място в университета“. Беше необходима повече от година напрежение, проверки и остри дискусии, за да се стигне все пак до заключението, че за Исак Паси има място в Университета.

Първият рунд беше загубен от догматиците, но във втория те получиха решително предимство. На конференция Желю излезе с фрапиращо рязка критика на Сталин. В своята дисертация критикуваше Ленин – определението му за материята (по-късно разпространи дисертацията си ка-

то самиздат). Започна процедура по изключването му от партията. Настъплението, предприето от Желю, се разминаваше с реалната обстановка. След свалянето на Хрушчов общественият проблем беше да не се допусне ресталинизация, а не да се радикализира десталинизацията. Разширяването на идеологическия фронт срещу Сталин и с теоретичен срещу Ленин предоставяше на сталинистите арсенал от „ленински“ боеприпаси, възможност да представят критиката на сталинизма като атака срещу „марксизма-ленинизма“. Индивидуалната акция на Желю изправяше антисталинистите пред дилемата да заемат незащитима позиция или да останат свидетели на догматична средновековна разправа. Трябваше да се защити правото на Желю за самостоятелно мислене и без да си напълно съгласен нито с мисловните му форми, нито с начина му на действие. В продължение на една година в партийната организация се водеше битка „за“ и „против“ изключването на Желю Желев. Някои събрания завършиха след полунощ и се прибирах пеша до „Бъкстон“ в компанията на Добрин и Елка. На последното събрание 25 души гласуваха „за“, 13 „против“. Според партийния устав необходимото мнозинство е две трети и Желю не би трябвало да бъде изключен. В районния комитет присъединиха необходимия глас. Желю беше изключен. Започна разгромът на „поддръжниците на Желю Желев“. Не след дълго беше изключен Асен Игнатов. Намериха петно в биографията на жена му. Обвиниха го, че е укрил нейния произход. Против изключването на Асен гласуваха само четирима – самият Асен, аз, Елка Панова и Виктор Самуилов, мой съученик, който следваше второ висше образование. Исак Паси се въздържа. Кирил Василев се застъпи за компромисно решение – Асен да бъде изключен от партията, но да остане като асистент в Университета. Гергинов прие. Компромисът се оказа временен. След една негова публикация в Австрия Асен беше преместен в БАН. Убеден съм, че тъкмо отстраняването му от Университета беше решаващ фактор за неговото решение да напусне страната. Асен имаше несъмнен изследователски талант, но неговата стихия беше общуването. В диалога със студентите той се реализираше напълно. Най-талантливият преподавател се оказа вън от Университета.

Иван Славов беше маргинализиран с последно предупреждение преди изключване. Започна процедура по моето уволнение. Беше санкционирано от инструктора в ЦК на БКП Мизов. Говореше се, че следващият в списъка е Добрин Спасов. И точно тогава стана неочакван, но съвсем логичен обрат. Партийният секретар Ботев, който размахваше „секирата“, беше доведен на партийно събрание от милиционер, за да бъде изключен

от партията. Оказа се, че нашите догматици са потърсили връзка с китайските, включително с Китайското посолство, а нашият партиен секретар е станал секретар по идеологията на нелегалната „Благоевско-Димитровска комунистическа партия“. На събранието се изказа секретарят на ГК Ганев: „Отрепки, другари! Вдигнали ръка срещу партията! Отрепки!!“ Догматиците бяха заклеймени на езика на догматизма.

В актуалната политическа теория на игрите най-важното беше да не допуснеш грешка. В такъв случай противникът допуска грешка.

Разгромът на догматиците промени коренно ситуацията. Гергинов напусна, премести се в БАН. К. Василев най-после оглави Катедрата. Не само че не бях уволнен, поех курса от лекции на бившия секретар на районния комитет. Любен Николов дойде при нас като асистент. Отказа се от престижния пост заместник-главен редактор на в. „Поглед“. Не след дълго партийното бюро по моя инициатива му възложи да подготви разкриването на нова специалност – социология.

Пътищата на поколението. Основен проблем на нашето поколение беше границата на десталинизацията, бариерата, която едни възприемаха като свещена и неприкосновена, други – като подвижна и временна, трети – просто като даденост. Нашият студентски курс беше малък, но се оказа достатъчно представителен за света, в който живеехме. Бариерата точно и безпощадно разграничаваше обществените позиции, формираше житейските съдби. Не мина много време след завършването и се оказа, че състуденти са били характерните герои на нашето време:

Методи Сълов – Догматикът. Щатен инструктор на Комсомола преди, на Партията – след като завърши. Достигна до секретар на окръжен комитет. Герой на административния социализъм. Партократът, който щеше упорито и пастройчиво да крепи бариерата.

Минчо Семов – Ревизионистът. Активният му живот щеше да премине в борбата за придвижване на бариерата, така че да се разшири пространството на действителните (и по същество непартийни) ценности на науката и човещината.

Желю Желев – Дисидентът. Достигнал след една нелека еволюция до позицията на радикален отрицател на бариерата.

Асен Игнатов – Емигрантът. Съученик на Желю и съквартирант на Минчо. Ревизионист в началото, маргинализиран от системата и все по-радикален неин критик, той прелетя бариерата, за да намери своето място в друго общество.

Димитър Панайотов – Пречупеният. Единственият абсолютен отличник в курса. Стана аспирант, искаше да изследва проблема за ренесан-

совата личност. Наложиха му като тема бригадите за комунистически труд. Разбираше абсурда, но не можеше да се освободи от него. Потъваше в тресавище. Загуби самочувствие. Творческият му потенциал остана нереализиран.

Пенчо Кънчевски – Отшелникът. Вероятно най-оригиналната личност, с която ме е сблъсквал животът. Беше отличен студент, но така и не завърши. Никога не постъпи на щатна работа. Не се ожени. Работеше тежък физически труд през половината година, за да може през останалата да бъде сам в своя свят, с мислите си, книгите, списанията, приятелите, играта…

Човешки погледнато, нито един от тези житейски пътища не е лесен, защото не беше даден по наследство. И за Сълов може да се каже, че е имал своите проблеми в хода на апаратните игри и удари под кръста, макар че трудно може да му се съчувства, ако се вземе предвид, че и сам ги е нанасял. Желю беше принуден да преживее своеобразно изгнание, а след това да влиза в роли, далеч от неговата подготовка и чужди на неговата праволинейност. Асен трябваше да се приспособява към традициите и особеностите на коренно различна обществена среда. Особено сложна беше социалната роля, в която влезе Минчо Семов. Да се раздвижи неподвижното, като се влезе в него, да се внася хуманизъм в една суперсистема, която по самата си същност мачка и нивелира индивидуални съдби, и научност в едно управление, което е венчано за волята – това изглежда задача непосилна, на моменти абсурдна. И все пак, нека се вгледаме в пространството и времето. Онези, които могат да сравнят без предубеждение състоянието на културата в началото на 50-те години по времето на Вълко Червенков и в края на 80-те години, могат да си дадат сметка за разликата. А един поглед на север ще ни покаже, че тя не е била предопределена. Ялта предоставяше свобода на избор между вариантите на Системата. От този избор зависеше всекидневието на хората и подготовката на интелигенцията. За не едно поколение в Източна Европа от фундаментално значение щеше да бъде къде ще се озове страната в скалата, очертана от бункерите на Енвер* и търпимостта на Кадар**.

Можеше да има съществена разлика между АОНСУ и Философския факултет – както се получи и в действителност, но тя можеше да бъде стопена и заличена, в определен момент това дори беше по-вероятното. Крачката напред след 1956 не беше осъществена от самосебе си, а беше резултат на

---

* Бел. ред.: Енвер Ходжа (1908–1985) – албански политик, от 1943 до 1985 г. ръководител на Албанската партия на труда.

** Бел. ред.: Янош Кадар (1912–1989) – унгарски политик, през 1956–1989 г. ръководител на Унгарската социалистическа работническа партия.

усилия, напрежение, борба – на различни етажи, с различни участници, включително такива, чието мислене беше надхвърлило бариерата. Подлостта на Закона „Панев“ се състои в това, че изравни онези, които бяха „за“, и онези, които бяха „против“ издаването на Кант. Изравни Исак Паси с Марко Марков. Изравни и Минчо Семов с Методи Сълов.

Импулси и ограничения. Младите носеха със себе си все по-отчетливо импулса на разкрепостяване, отваряне към света и самореализация. Отношението към обществото се променяше. Само за едно десетилетие беше изминат пътят от доминиращ конформизъм към преобладаващ скептицизъм. В края на 70-те години ние направихме и защитихме извода, че „младото поколение в нашата страна от нравствена гледна точка израства като по-свободно поколение“ и предложихме нова форумилировка на младежка политика, в която ключовата дума е онтологическа („реализация на младежта“), а не идеологическо-педагогическа („педагогическо възпитание“). Младежките жизнерадост и дръзновение бяха признати за обществена ценност. Избуяха младежките субкултури. Нашата преценка беше: това са спонтанни форми на социално творчество, които заместват липсващите обществени форми. Тази по-голяма освободеност на поколението провокира отново репресивни мерки. Публично предупредих, че младежта може да се окаже най-големият колективен дисидент. ГК на БКП ме включи в негативен списък от автори с „препоръка“ да не се публикуват. Напуснах института. От протоколите на Политбюро, огласени след промяната, стана ясно, че Иван Панев настоятелно е искал моята оставка и от Университета.

Промяната го изпревари. В края на 1989–началото на 1990 събитията ме изведоха до висшия ръководен орган на все още управляващата партия. Влязох в кабинет, по-голям от гарсониерата, в която живея. Направих равносметка. Имах печеливша политическа карта – „Път към Европа“. Имах поддръжката на движение „долу“. Имах позиция „горе“. Властта се усмихваше. И… си спомних решението, което бях взел, след като веднъж се наложи да направя особено тежък компромис с текст: ще загубя правото на участие след „деня Х“, важното е този ден да настъпи. Имаше само един начин да остана верен на себе си – да тръгна, без да скандализирам обществото, по обратния път към Университета.

Интервюто взе Антонина Желязкова
София, март-юли 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Акад. Петър Кендеров

– Вие сте почетен гражданин на Пазарджик, родом сте от там. Разкажете за семейството и детството си.

– Израснах в много добро, голямо и задружно семейство. Може би е по-правилно да се използва понятието „семейна среда“ – баби, дядовци, родители, братя, братовчеди, чичовци, вуйчовци, стринки, лели… Кръст-

ницата и кръстникът, както и техният род, също се числяха към тази среда. Физически и емоционално всички бяха наблизо. Общуването беше многопосочно, многопластово и интензивно. Къщата ни беше отворена за всички роднини, за съседите, а по-сетне и за приятелите и съучениците – моите и на двамата ми братя. Доста по-късно осъзнах, че за отвореността на дома ни и за неограниченото общуване със средата основната заслуга беше на мама и татко, които бяха приели родните на другия за свои роднини и не препятстваха по никакъв начин общуването със съседи, съученици, дори и непознати. По онова време (около средата на XX век) изглежда това е било нормалното поведение в град като Пазарджик. Детските игри, особено през лятната ваканция, включваха какво ли не: „джапане“ в река Марица, ловене на риба (с ръце), футбол, народна топка, игра на стражари и апаши до свечеряване и тъй нататък. Споменът за детството и юношеството в Пазарджик и до днес за мене е източник на равновесие и положителна духовна енергия.

Баща ми беше юрист. В моите детски години беше адвокат, после стана арбитър в Градския съвет на Пазарджик, пенсионира се като главен арбитър в Окръжния съвет на Пазарджишки окръг. Впоследствие направи едно обширно и задълбочено изследване за историята на музикалния живот в Пазарджик. Екземпляр от него се пази в градския архив на града, както и в Института по изкуствознание при БАН. Майка ми работеше в отдел „Култура“ на Градския съвет, после на Окръжния. Покрай нея съучаствахме, макар и не физически, във всички фолклорни фестивали на територията на окръга. Баща ми и майка ми бяха активни участници в дружество „Маестро Георги Атанасов“, което по онова време имаше определяща роля за културния облик на града. Баща ми свиреше в оркестъра, при това на няколко инструмента – първо на чело, а по-късно и на фагот. Отнякъде се появи този относително рядък инструмент в града ни и, за да бъде използван, баща ми със завидна упоритост започна да го усвоява. В областта на музиката татко имаше самочувствие и оптимизъм.

Когато бях в отделенията, родителите ми решиха, че не е лошо и аз да се ограмотя музикално, та ми купиха акордеон. Помня, че ми беше доста тежък, бях болнаво дете и трудно се справях с по-големи физически натоварвания. Мъчно разтягах меха на акордеона с лява ръка. А и нямах голям мерак да се науча да свиря. За да ме окуражи, татко решил, че и той трябва да се научи да свири на акордеон. Един ден се връщам от училище и чувам още отвън с изненада, че някой доста добре се справя с инструмента, а и свири интересни и популярни мелодии. Изненадата беше още по-голяма, когато видях, че всъщност свиреше татко. Никога пре-

ди това не го бе правил. Явно за няколко часа се беше научил да свири по-добре, отколкото аз за месеци. Нещо повече, оказа се, че той е обърнал обратно акордеона – разтяга го не с лявата, а с дясната ръка, но се получава чудесно… След това нямаше как и аз да не се ентусиазирам.

Големият ми брат Милчо, който в много отношения служеше за пример на мене и по-малкия ни брат, също свиреше много успешно – на мандолина. Той участваше в оркестър „Бодра смяна“. По-късно и аз свирех в същия оркестър. Прочее, детството ми беше интересно и съдържателно – наситено с много приятели, съученици, лудории и преживявания.

Да бъдеш помежду двама братя си има предимства. По-големият определено бива закрила. Имам спомен как едно спречкване при игра прерасна в разправа с мене от страна на няколко момчета, които ме повалиха на земята. Тъкмо очаквах най-лошото и изведнъж небето над мене отново просветна: брат ми ги беше разгонил. И то така, че никога повече не опитваха да ме нападат. Той отвоюва свобода за мене и по отношение на родителския контрол. Макар много демократично настроени, все пак имаше някои неща, с които родителите ни трябваше да свикнат. Той го постигна, а после по инерция правата се прехвърлиха и върху мене.

Малкият ни брат Чавдар също е допринесъл за свободата ми по своеобразен начин. Когато се роди, бях на около 4 години. Изглежда съм усетил, че над мене вече не бди неотстъпно зоркото око на мама, та прекарвах повече време на улицата, имах по-голяма свобода. Това понякога имаше и странни последици. Едни батковци на улицата ме учеха на непознати за мене думи и страшно се забавляваха, когато ги повтарях. За най-голяма изненада, същите думи, произнесени в къщи, имаха съвсем друг и неочакван ефект. Мама ме дръпна в задния двор и насила ми намаза устата с люта чушка. Тази „терапия“ срещу научаването на мръсни думи очевидно е била доста ефективна. И до днес не мога да си спомня кои са били думите.

Каквато и да е била свободата ни, имаше и задължения – в училище и вкъщи. Не беше необходимо твърде често да ни се напомня. Слава Богу, никой от братята нямаше проблеми с ученето. Със задълженията у дома също нямаше проблеми и клинчене. Всеки от нас отговаряше за чистотата в част от къщата и участваше според силите и възрастта си в седмичното основно почистване, както и в ежедневната поддръжка. Татко и тук даваше пример – също имаше своята част.

Е, имаше разни лудории по време на гимназията – нещо като твърде „силно поведение“, което очевидно не е било приятно на родителите ни, но имаха мъдростта и търпението да се отнасят с разбиране към подобни прояви.

– В ония години под „силно поведение“ да разбирам, че сте дърпали плитките на съученичките си, или сте се посбивали…

– Не, доста по-сериозни бяха нещата. Наложи се да се намесват детски педагогически стаи, милицията… С бомбаджилък беше свързана работата.

Големият ни брат Милчо живо се интересуваше от химия, физика, астрономия, изобщо от наука. Стремеше се да намира научно обяснение на всички явления. И беше сладкодумен. Фактите, които ни разказваше за планетите, за разстоянията между тях, за температурата на повърхността им, пленяваха задълго нашето въображение. С подръчни средства си беше направил на тавана вкъщи „лаборатория“. Търсеше експериментално потвърждение на всичко, което учеше в училище и което можеше да се провери чрез опит. Разбира се, нямаше как барутът и другите взривни вещества да останат неизследвани. Гърмежите не даваха мира на съседите. През 1956 той стана студент в Химико-технологическия институт в София и лабораторията остана в мои ръце.

– Били сте си опасни елементи!

– Точно така изглеждаха нещата. Когато руснаците взеха да пращат ракети в Космоса, с един съученик, Стоян Марков се казваше, започнахме да майсторим и ние ракети от подръчни материали. Със Стоян се познавахме от оркестър „Бодра смяна“. Той свиреше на цигулка, аз на акордеон. Свързваше ни и фактът, че майките ни през младежките им години са били близки приятелки. За тяло на ракетите използвахме дебели картонени цилиндри, от „сърцевина“ на руло от хартия или на топ плат. Много здрави изглеждаха. Няма да Ви казвам какво слагахме вътре като гориво.

– Аз няма да правя ракети…

– Самите ракети обаче имаха неприятното качество да се взривяват с много силен трясък, почти веднага след като ги стартираме. Голям късмет сме имали, че не сме пострадали. В предпазните мерки не бяхме много ефективни.

Поради неопитност, наивност или и аз не знам още какво, няколко дни преди някакви избори, една такава ракета се взриви и предизвика сериозен смут. Мисля, че бях в десети клас. Вечерта трима души трябваше да разлепваме плакати като част от предизборната агитация. По едно време се чу силен гръм, който проехтя из целия град. Помислих си, че това може да е нашата последна ракета или нещо подобно, защото военните вечер не правят тренировки. Оказа се, че Стоян с още двама съученици отишли вкъщи, качили се на тавана (къщата ни тогава не се заключваше)

и взели ракетата, скрита преди това в една стара печка. Отишли накрай града, недалеч от Пазарджишкия затвор, и подпалили ракетата. Тя направила опит да полети, но се пръснала със страхотен взрив – из целия Пазарджик се чу. На другия ден в училище дойде един милиционер, забра ни двамата със Стоян и ни отведе в милицията. Разпитваха ни сериозно, но ни се размина. Плакатите ми осигуриха алиби. Родителите на Стоян бяха влиятелни хора, а и следователят се оказа далечен роднина на мама, та хората разбраха, че не става дума нито за антидържавен предизборен акт, нито за опит за освобождаване на затворниците от затвора.

Това беше част от „наследството“, което големият ми брат завеща, когато замина да учи в София. Колкото пъти имаше взрив в Пазарджик, найнапред питаха баща ми дали той не е в града. И едва след като се установеше, че го няма, започваха да разследват други версии. Та имаше и такива неща, които не могат да се окачествят като съвсем невинни. За късмет нямаха последствия. Нито за здравето ни, нито в друг план. Ако мракобесието тогава би било толкова могъщо, както сега четем и ни внушават, би трябвало никакъв път да не е имало за мене по-нататък.

– Как след бомбите се озовахте при математиката?

– През 1960 се обяви извънреден конкурс за студенти по математика, в който можеха да участват и младежи, неотбили военната си служба. Възможността беше само за ученици с постижения в състезанията по математика. Допускане до конкурса ставаше по предложение на учителския съвет. От нашето училище предложиха Стоян и мене. Той се представяше много добре на състезанията. Аз не толкова добре, но сигурно не и лошо. Не бях нито особено старателен, нито много амбициозен – просто си решавах успешно задачите, макар арсеналът от знанията ми да не бе твърде богат. Може тъкмо това да ме е привличало в математиката – с малко знания да се решават много задачи. Имах повече желание да уча физика, защото тогава ядрената енергия, водородната бомба и други неща от този род бяха на мода. Когато обаче бе обявен извънредният конкурс, реших да се опитам. От всички окръзи бяха поканени по 6–7 деца – общо около 200 момичета и момчета. Приеха 29 души. Следващите еднадве години също имаше подобни конкурси. От тази селекция на млади хора тогава днес почти половината са изтъкнати специалисти по математика или информатика. Мнозина от тях заминаха в чужбина.

– Изненада е, че през 60-те години вече е имало стратегия, поглед напред за подготовка на кадри.

– През ония години имаше къде повече стратегия, отколкото сега. Това са годините, когато вече са проходили първите така наречени математи-

чески машини. В Русия Лебедев вече бе направил електронна бързосмяташа машина, знае се, че това е нещо важно; в Америка отдавна функционират първите компютри – на Джон Атанасов и „Ениак“. Знаело се е, че за такива машини трябва да се подготвят млади хора. И затова беше създадена тази възможност. Подходът е твърде разумен. По-късно, когато от мене е зависело нещо, многократно съм настоявал и съм правил възможното, който има някакъв талант и способности, не само за математиката, а и в други области, да бъде привлечен за науката, защото това е истинската и най-солидна основа за развитие на който и да е индустриален или обществен сектор.

В американското общество е възможно да се постъпва и по друг начин: като видят, че изостават в някоя област, наливат пари в нея. Това привлича готови кадри от целия свят и нещата стават. Но за малка, затворена държава, каквато е била тогава България, то не работи, трябвало е страната ни да се справя със собствени кадри, та решението е било правилно. Не съм сигурен откъде е тръгнала идеята, но е много вероятно академик Любомир Илиев, човек с изключителна визия за развитието на науката, да е бил един от инициаторите ѝ. За да се прокара тази радикална за времето си идея, за да се реализира административно, също са били необходими усилия, а и просветени ръководители. По онова време солидни административни позиции в Министерството на просветата е имал Ганчо Ганев, математик по образование, който тогава или впоследствие е станал и министър*. Той е допринесъл силно, за да се утвърдят математическите паралелки, които по-сетне прераснаха в природо-математически гимназии. Подкрепил е и провеждането на математически състезания. Не е изключено и в този случай да е помогнал съществено.

Та, покрай оня извънреден конкурс се ориентирах аз към математиката. Винаги ми е било приятно решаването на задачи. С теорията обаче имах проблеми. Никой до влизането в Университета не беше ни обяснил каква е същността на строгите математически разсъждения. Първата година в Университета беше голям шок за мене, защото училищната математика е много различна от университетската. Прагът е много висок – дори за деца с възможности над средните. Имах трудности в първи курс най-вече с това, че се очакваше да доказваме неща, които ми изглеждаха очевидни. Липсваше ми математическа зрелост, която по онова време не се култивираше в училищата, където бях учил преди това. Не обвинявам учителите си, напротив. Добре беше, че в училище не обръщахме толко-

* Бел. ред.: Ганчо Ганев е министър на народната просвета през 1968 г.

ва внимание на аксиоматичния подход (всички твърдения да се извеждат от неголям брой аксиоми с помощта на логически съждения), защото това по необходимост води до обедняване на учебното съдържание. Учебното време не е достатъчно, за да се стигне до по-интересно равнище, ако всеки път се тръгва от началото, от аксиомите. Пък и не там е пътят, по който човешкото съзнание усвоява и подрежда знанията. По-скоро следва да се набляга върху евристиката – да се научат учениците сами да откриват фактите, да ги разбират, да могат да ги прилагат. Това е по-съществено, отколкото да искаме от всички да знаят как от аксиомите се извеждат елементарни твърдения. И днес, ако отворите училищните учебници по математика дори за малките класове, ще се натъкнете на чудовищно формализирани неща, които не са съобразени с начина, по който човешкото съзнание попива знанията.

– В Университета имахте ли преподаватели, които Ви откриха за математиката? Това, че сте учили математика, не е задължително да бъдете талант.

– Да, няма нужда от някакви особени качества, за да учи човек успешно математика. Продължавам да проповядвам, че един млад човек може да направи от себе си добър специалист в много области. И си мисля, че ако не бях тръгнал в математиката, можеше в друга област да имам успех. По онова време във Факултета по математика на СУ имаше два научни семинара – на асистент Благовест Сендов и на професор Ярослав Тагамлицки. По времето, когато пожелах да участвам в такъв семинар (началото на втори курс), Сендов беше на специализация в чужбина, та аз започнах да посещавам семинара на професор Тагамлицки. Доста неуспешно се справях с това, което се правеше там: изискванията бяха сериозни. Добре, че наоколо бяха състудентите Стоян Недев и Генчо Скордев, с тяхна помощ се оправях и аз. Професор Тагамлицки изглежда имаше нужда от помощници, защото покани студентите от семинара да му помагат в преподаването. Той четеше лекциите по математически анализ, а всеки от нас водеше упражнения на една или две групи студенти от следващия след нас курс. Наричаха ни „демонстратори“. Беше едновременно и стимулиращо, и задължаващо. Подготовката за тези упражнения поглъщаше голяма част от времето ми. По същество отново учех това, по което преди по-малко от година сам бях държал изпит. Намерих доста нови неща за себе си по време на това преподаване. Професор Тагамлицки изискваше от нас да не правим никакви импровизации. Всичко трябваше да е свършено и обмислено предварително, всяка седмица ни събираше и питаше пред всички докъде сме стигнали, кои задачи сме решили, с кои ще

продължим и така нататък. От педагогическа гледна точка това беше голяма школа за преподаване и за отношение към преподаването.

– Не е допускал никакви импровизации.

– Не е въпросът, че не се допускаха импровизации. Просто не е редно на това равнище да се правят недообмислени неща. Човек като тръгне да ги прави, може да греши и да проличи, че няма подготовка, а студентите да не го уважават и тъй нататък. Стилът на професор Тагамлицки беше изключително основателен – без никакъв пропуск в онова, което ще се преподава, то трябваше да бъде изрядно от „А“ до „Я“, без никакви, макар и малки пропуски. Това като отношение към математиката доста ми е помагало по-късно, когато станахме студенти в Московския държавен униврситет (МГУ). Почти цялата група от приетите с извънредния конкурс студенти се оказа след време в Съветския съюз. Едни заминаха след втори курс, през 1962 година, други – след трети – през 1963-та. Аз бях сред последните. На мене се падна късметът да бъда във Факултета по механика и математика – Мехмат на МГУ, където имаше изключителни учени от световна величина. Там се изясни и разликата в подготовката и образованието у нас и в Съветския съюз. Българската група бяхме добре подготвени и имахме известна математическа зрялост – можехме да кажем кое е доказателство и кое не е. Състудентите ни от Московския университет боравеха по-добре с фактите и информацията, бяха по-освободени от нас в правенето на хипотези, без много-много да обръщат внимание на доказателствата. Умееха да сглобяват факти и разсъждения, успяваха да очертаят цялостна картина. Та там друга страна на образованието ми беше допълнена. Десетилетия по-късно осъзнах какъв късмет съм имал да попадна в такова средище, където действаха десетки семинари като тези на Тагамлицки и на Сендов у нас. При това във всички области на математиката. След това съм посещавал много университети по света. Никъде не съм видял атмосферата, каквато цареше в Мехмат: изследователска дейност в семинарите, в които участваха и студенти, и аспиранти, и научните им ръководители, редом със светила в науката. Постигаше се един ефект, едно развитие, което след това не съм преживявал никъде. Средата помагаше на младия човек, който иска да вземе нещо от нея. Тя го подтикваше да се развива, не можеше да стоиш с отпуснати ръце. Дори хора с най-обикновени възможности, ако имаха желание и воля, постигаха добри резултати. Реакциите на участниците в обсъжданията – коментарите, жестовете, мимиката – също оставяха следа и имаха стимулиращо въздействие. Дори всекидневното житейско общуване бе от голяма полза.

Сега вече се промениха условията по света. Само най-големите университети могат да създадат предпоставки за живот на класическа школа в дадена област на науката, защото за целта е необходима критична маса от учени. Повечето университети не могат да си го позволят. Самото понятие „научна школа“ придоби днес друг смисъл. Едно време, като се кажеше „научна школа в дадена област на математиката“, се подразбираше, че ръководителят работи заедно (на едно място) с последователите си и постига сериозно развитие. В Мехмат имаше няколко такива. Сега научни школи могат да се изграждат и без изследователите да бъдат в един и същи университет или в същата научна организация. Те всеки ден са в контакт, изпращат си новите резултати, обсъждат ги, но може да са пръснати по целия свят. Електронната поща и мрежовите технологии дадоха тази възможност. Това е новото, което направи науката по-ефективна и глобална. Представяме си накъде ще тръгнат нещата, когато конферентните връзки (между няколко души) също станат всекидневие. Може би ще се възродят семинарите, но без да излизаме от дома. Тогава много повече хора ще участват в научния процес.

– След ученето в МГУ къде продължихте в България?

– Както споменах, след трети курс в СУ постъпихме с Генчо Скордев и Стоян Недев в Мехмат – МГУ. Оказа се, че има доста голяма разлика между учебните програми на двата университета. Вместо да ни накарат да носим двойно натоварване – нормалната програма плюс още 5–6 изпита от минали години – ръководството на Мехмат реши най-напред да наваксаме по тамошната програма, та ни записаха отново в трети курс. Пак имахме доста изпити, но и много време да се занимаваме сами: по цял ден бяхме в библиотеката. Като поглеждам назад, мисля си, че това е била най-добрата ми студентска година. Чрез нея получих солиден тласък. През 1966 и тримата завършихме МГУ с препоръка за аспирантура в Катедрата по геометрия и топология на Мехмат. Но по онова време човек не би могъл на своя глава да кара аспирантура в чужда страна.

Като се върнахме в София, се оказа, че имало само едно обявено място за аспирант по топология, а ние бяхме трима. Явихме се на конкурсния изпит заедно с един колега от България, Николай Хаджииванов, който беше по-голям с няколко години. Той спечели конкурса, но и нашите резултати бяха добри. Това даде основание на ръководството на Института по математика при БАН – академик Илиев да се намеси. И с помощта на вездесъщия Ганчо Ганев нещата се уредиха. Оказа се, че имало много аспирантури, но не и кандидати. Някои от тях бяха трансформирани, та цялата ни група успя да замине.

За съжаление, никога не съм се срещал с Ганчо Ганев. Узнах, че се е поминал преди две години. Колкото повече факти научавам за историята на българската математика и кое е дало тласък за развитието ѝ, все по-ярко се откроява участието на Ганчо Ганев: математическите гимназии, подкрепата за наши младежи да учат в чужбина, списания по математика, конкурсите още много. Чрез неговата лична намеса е тръгнало списание „Математика“, а също и оригиналният математически радиоконкурс „Варна“. Никой преди Ганчо Ганев да не смеел да поеме отговорност, а когато конкурсът започва, всички са изненадани: не десетки, а стотици са участниците в него – деца от цяла България. Немалко от победителите са намерили пътя си в математиката, а сега са наши колеги. Такава е ролята на състезанията.

В още много случаи Ганчо Ганев си е казвал думата. Например в радиосъстезанието заслужил награда ученик от черноморски град. Когато отиват да му връчат наградата, местните власти се намесват: „Този го оставете, баща му не е от нашите!“ От сегашна гледна точка е жестоко, но пак Ганчо Ганев се е застъпил, като попитал след време: що стана с онова момче от морето? И наградата му била връчена. Човекът станал студент, сега е професор по математика. Но, когато неотдавна бе повдигнат въпрос да отбележим някак заслугите на Ганчо Ганев за математиката в България, същият колега заявил: „Не, в никой случай – това беше един комунистически министър“… Дано един ден се научим да съдим за хората по това какво са направили, а не каква религия са изповядвали.

Завърших аспирантура през юни 1970 година. Защитих дисертацията си 6 месеца предсрочно. Вече бях женен за Юлия и ни се роди първият син Стоян. Бързах да се прибера при семейството си. Когато човек се мобилизира да свърши една работа, обикновено постига повече от необходимото. После започнах работа в Института по математика при БАН и оттогава не съм прекъсвал връзката си с него. Преминах през всички йерархични стъпала, включително зам.-директор (10 години) и директор (от 1989 до 1993).

– През 1970 вече говореше ли се за компютризацията?

– Да, много. Тогава вече беше направена първата българска изчислителна машина „Витоша“. Илиев и Сендов бяха от една страна като математици, а от друга страна бяха инженерите Кирил Боянов, Юлзари и други, които създадоха основа на българската индустрия на информационите технологии. Машината „Витоша“ вече беше участвала в една изложба в Москва. Като аспиранти там я посетихме и видяхме машината. Сендов я демонстрираше. Всичко това се разви най-напред в Института по мате-

матика при БАН. Тогава беше направена и първата „Елка“. Постепенно се увеличаваше и групата по „математическо осигуряване“. Днес му казват „софтуер“. Пишеха се програми. После задухаха други ветрове. Взехме да копираме американската техника.

– Кога беше спуснато разпореждането за копирането ѝ? Вероятно се е съзнавало, че не можем да наваксаме във времето?

– Това беше пагубно решение, до което се е достигнало поради липса на по-добри възможности. Ако някой се състезава с друг, той не може да го изпревари чрез копиране на вече създаденото от другия. Обречена кауза. Може би ресурсите не са били достатъчни. Даже човек се чуди понякога: как с тъй малък ресурс е било постигнато доста много. Изчислителната машина, с която са смятани първите съветски ракети, май „Стрела“ се казваше, е от 500 до 1000 пъти по-слаба от днешните най-непретенциозни калкулатори. Чудеса от програмистка храброст и изобретателност са били необходими, за да може само с 3 клетки памет да се извършат всички сметки. Това си е било жив изчислителен подвиг. На всичко отгоре машината често се е разваляла.

Това ми напомня за една любопитна дискусия: дали да се правят все по-бързодействащи машини. Мнозина са считали, че бързодействието на тогавашните машини е достатъчно, за да се решат успешно важните задачи и не било необходимо да се влагат средства за по-бързи машини. В края на краищата, спорът бил решен в полза на увеличаване на бързодействието. Правилността на това решение днес не буди съмнение. Съкрушителният аргумент обаче тогава бил, че по-бързите машини имат поголям шанс да решат успешно задачата в промеждутъка между две поредни повреди…

– Говорим за съветския сектор или и при американците е имало такъв проблем?

– За американците не мога да кажа. Нашите машини се разваляха доста често. Най-общо казано, апетитът идва с яденето. Колкото по-бързодействащи стават компютрите, толкова повече се разширява кръгът на задачите, които искаме да решим с тях. Задачите стават все по-сложни и винаги не достига изчислителна мощ. Това води до създаването на нови, още по-мощни компютри. Дори и за днешните страшно мощни и много стабилни се намират недостижими задачи, които са интересни и важни за практиката. Добре, че е така, защото иначе нямаше да има нужда от математиката.

– Как България стигна до първите места в международните олимпиади по математика?

– В тази област България се разви много добре. През последните три десетилетия почти не сме отпадали от челната десетка на участващите в Международната олимпиада по математика. Най-често сме били в шестицата, но сме заемали и по-предни места: първо, второ, четвърто. При това в пряко единоборство с Китай, САЩ, Русия и други по-богати и по-многолюдни от нас страни. Българските участници редовно се връщат с медали, като преобладават златните и сребърните. Успехите ни се дължат на изгражданата в продължение на десетилетия добре ешелонирана система за работа с талантливите деца. Преди всичко, математическите заложби на българчетата се откриват относително рано. Има време да бъдат развивани и подпомагани. Откриването става чрез многобройните състезания и конкурси. България има солидна мрежа от разнообразни състезания по математика и информатика, на която може да завиди всяка държава. Чрез нея се „улавят“ децата с математически наклонности. Доброто развитие на заложбите им се осъществява предимно чрез природо-математическите училища и извънкласните форми за работа, които се ръководят от особен вид учители (съвременни възрожденци ги наричам), за които професията е мисия, а не средство за прехрана. Солиден е приносът и на многобройните печатни издания за ученици и учители, подпомагащи самостоятелната работа. Само периодичните издания са десетина. Много са и книгите, и сборниците със задачи, които излизат всяка година. Смело може да се говори за създадени традиции и определен вид култура в тази област. Организацията, без която системата не би работила, е Съюзът на математиците в България (СМБ). Той обхваща учителите от цялата страна, но включва и преподаватели във ВУЗ, както и служители на БАН. Работата с талантливата младеж е в центъра на дейностите на СМБ. Ежегодната пролетна конференция на СМБ е забележителен инструмент за споделяне и разпространение на положителния опит в работата с талантите. Съществена роля играе и поддръжката от страна на академичните институции, които добре разбират, че чрез откриването и развитието на таланта се осигурява бъдещето на българската наука. Преди 30 години (през 1976) беше създаден Екип за извънкласна работа по математика и информатика към тогавашния Единен център по математика и механика при БАН. Той екип съществува до днес. Основната му задача е научното обслужване на цялата дейност – съставяне на задачи за състезанията, подготовка на националния отбор за участие в международни състезания, работа с учителите, създаване на материали за самостоятелна работа и така нататък. В Екипа участват изтъкнати специалисти от БАН и ВУЗ. Чрез него най-модерното в тази об-

ласт бързо се внедрява в България. Чрез Екипа научното равнище на работа с талантите се издигна значително. Всеки, който ръководи отбора на България на международната олимпиада по математика, ръководи и Екипа. Сменяме се през 5 години, правехме го и през ония години, когато беше неприлично да се говори за мандат. Така се даде възможност на мнозина да се изявят и като математици, и като организатори, и като хора, които умеят да работят с децата, а и с немалка група учители. Това е в основата на българския успех. А че имаме големи успехи, светът вече го призна. През 1994 Световната федерация на националните математически състезания проведе конгреса си в България. Първата международна олимпиада по информатика беше организирана тук през 1989-а. Първата международна олимпиада по компютърна лингвистика също се състоя у нас преди 4 години.

България според мен е създала пример за ред държави. Тази година идва на посещение за проучване на нашия опит делегация от Японското математическо общество.

– Вие сте първият, който говори толкова оптимистично за нашето образование, независимо от всичко, с което му навредихме през последните 15 години.

– Трябва да се прави разлика – едно нещо е образователната система като цяло, а съвсем друго е грижата за този относително неголям брой талантливи млади хора. Постигнатото с тези по-особени младежи и девойки се дължи предимно на природо-математическите гимназии, част от които поддържат добро образователно равнище. Докато България разполага с възможности да открива и развива по такъв забележителен начин заложбите на младите си хора, все още нищо не е загубено. И науката, и цялото общество могат да се развиват. Това е в основата за оптимизма ми. Знаете ли, че в областта на математиката и информатиката възстановихме Движението за техническо и научно творчество на младежта (известно в недалечното минало като ТНТМ)?

– Как го направихте?

– Тук, в Института по математика и информатика при БАН, има Ученически институт. През 2000 година беше създаден. Годината бе обявена от ЮНЕСКО за Година на математиката. И като умувахме какво да направим, за да я отбележим, решихме, че е редно да се възстанови ТНТМ, но по нов начин: с отчитане на съвременните особености. Целта е да се обхванат младите хора със склонност към изследователска дейност, но не могат (или не желаят) да се изявят чрез състезания. Да не забравяме, че докато решават задачите по време на състезанията, децата

преживяват и немалък стрес, който понякога не позволява на истинските им способности да изпъкнат. За да спечелиш, трябва да си добър не само в решаването на задачи, но и да ги решаваш бързо, а и подходяща нервна система трябва да имаш; гледайки, че всички наоколо са се втурнали, и ти трябва да се втурнеш, а не да се стъписаш… Това поставя допълнителни изисквания към участника. Много често на човека му идва хубава идея за решаване на задачите, 5 минути след като състезанието е завършило. За това обаче награда не дават. В науката бързината на решаване на проблемите също има значение, но не е решаваща. По-важно е да се събере и анализира информацията, да се огледат и открият нови аспекти на изучавания обект, да се поставят смислени и съдържателни въпроси и да се търси техният отговор. Това може да става вкъщи, в библиотеката, в Интернет клуб или някъде другаде. Важното е младите хора постоянно да „носят“ някаква задача със себе си и да мислят върху нея. Точно такъв е и процесът на научното изследване. Затова възродихме възможността младите да работят по избрани от тях проекти, както беше навремето в ТНТМ: търсейки информация, намирайки особени ракурси и откривайки нови решения. Те правят това под ръководството на учител, родител, по-стар приятел или просто някой специалист. И вторият момент е важен – организираме сесии, на които учениците разказват пред научно жури и пред другите участници какво са направили по проектите си. Това става веднъж на специална конференция през януари и веднъж през април – по време на Пролетната конференция на Съюза на математиците в България. В програмата на Пролетната конференция от деесетилетия има отделна ученическа секция, на която учениците представят разработките си. Най-добрите получават награди. Между другото, това е най-посещаваната секция на Конференцията. Идват учители, родители, ръководители на проекти, дори съученици. А през лятото правим лятна школа. Това прекопирахме от една американска програма, създадена от адмирал Риковър – бащата на ядрения подводен флот на САЩ. Той още през 60-те години на XX век е дошъл до идеята, че, за да спечели състезанието със СССР, Америка трябва да се погрижи за талантите. И всяка година оттогава се прави 6-седмична школа в световноизвестния Технологичен институт в Масачузетс. Вече 10 години, ако не и повече, изпращаме по две българчета да участват в тази школа за сметка на организаторите ѝ. От това печели и американската страна, защото, събирайки най-доброто от цял свят, се осигурява високосъстезателна и стимулираща среда за американските младежи. Нашите ученици се представят много добре там. Подбираме ги чрез Ученическия институт, според това доколко са успели

в разработката на проекта си в България и как го представят по време на конференциите. Много от разработките, направени в Ученическия институт, са чудесни. Първата година, като почнаха да докладват разработките си, се виждаше, че децата нямат никакъв опит в представянето на резултатите – не обръщаха внимание на важни неща, речта им се преплиташе, мисълта им не течеше гладко. Сега щом излезе някое, приказва като професор. Знае кое да подчертае и кое да премълчи. Мисля, че половината университетски преподаватели могат да им завидят за сръчността в използването на модерни модели при представянето на проектите.

Инициатори и съосновател на Ученическия институт са Съюзът на математиците в България, фондация „Еврика“, Международната фондация „Свети свети Кирил и Методий“ и Институтът по математика и информатика при БАН. Фондация „Еврика“ е кръвно свързана, дори и по произход, с ТНТМ, а другата фондация още от създаването си подкрепя талантливите младежи и девойки. Тези организации подкрепят финансово Ученическия институт. Радостно е, че в поддръжката му напоследък се включват и други родолюбиви българи и институции. Един бивш участник в българския отбор за международната олимпиада по математика, Дико Михов, сега преуспяващ финансист, основа фондация в САЩ, чрез която спонсорира талантливи ученици у нас. Вярвам, че ще има и други подобни примери.

– Каква дейност развива фондация „Свети свети Кирил и Методий“, която започна още през 80-те години?

– Ако не ме лъже паметта, свързан съм с Международната фондация „Свети свети Кирил и Методий“ от 1986 или 1987. Тогава името ѝ беше „Людмила Живкова“. Тя е създадена през октомври 1982-ра. Основният предмет на нейната дейност е подпомагането на талатливи младежи и девойки. Първоначално дейността ѝ е била ограничена само в областта на изкуствата, но постепенно, по предложение на академик Сендов, науките също са били включени в обсега ѝ на действие. Пак по негово предложение бях поканен да участвам в подбора на ученици, които да продължат образованието си във веригата „Колежи от Обединения свят“. Ходихме из окръжните градове в страната да търсим деца с по-високи възможности, за да бъдат изпратени в престижните колежи. После започнахме да ги подбираме чрез тестове и вече 20 години изпращаме българчета там. Моето участие в дейностите на Фондацията постепенно нарасна. От член на експертна група станах председател на комисия, а после и член на Съвета на Фондацията и зам.-председател. От 8 години съм неин председател. Затуй имам отношениие към неправителствените организации в

страната и към бавно, трудно прохождащото гражданско общество у нас. Няма да повярвате какъв потенциал има в това! С относително скромни ресурси могат да бъдат привлечени многократно по-солидни инвестиции за развитие на образованието и на цялото ни общество.

Германската Служба за академичен обмен, повече известна като *DAAD*, разпределя стипендиите си у нас чрез нашата Фондация. Ние обявяваме конкурса, събираме предложенията, формираме екипите за оценка на проектите, организираме интервютата и така нататък. Окончателното решение се взема от немските партньори.

– То е, загдето сте авторитетно име, разчитат, че няма да го направите чрез шашми.

– Да, така е. Разработили сме стабилни селекционни процедури, чрез които се избират най-добрите кандидати. Дори ръководството на Фондацията не може да се намесва в процееса на селекция, нито пък да влияе върху крайния резултат. С това печелим доверието на партньорите. Както Ви казах, Фондацията подбира деца за „Колежите на Обединения свят“. Японското посолство също набира чрез нея български стипендианти за обучение в Япония по линия на тяхното Министерство на образованието. Швейцарското посолство също реализира част от програмите си чрез Фондацията. От две години дарител от САЩ – господин Гибсън – подпомага образованието на социално слаби студенти у нас. Подборът на младите хора се извършва от Фондацията. Едва ли можете да си представите колко качествени млади хора има и в тази група. Те са силно мотивирани да получат образование, независимо от трудностите, свързани със социалната среда, от която идват. Без това да е условие за програмата, сред избраните стипендианти има от всички етноси в страната. Сираци, инвалиди, скромно облечени, а излъчването на много от тях се забелязва с просто око. Забележителното на тази програма е, че избраните деца ще учат тук, в България. Така косвено се подпомага и българското висше образование. Същият дарител даде и половината от средствата за организиране на конкурс за най-добри софтуерни продукти за образование, създадени от учители. Другата половина средства бяха осигурени от Фондацията и от ротарианските клубове в страната. За конкурса постъпиха над 400 проекта по всички учебни предмети. Много от тях са направо впечатляващи. Трийсет и три от проектите получиха награда от по 2000 лева.

– Да поговорим за научния потенциал, за изтичането на кадри.

– Чувал съм доста становища по въпроса. Има хора, които препоръчват да се спре работата по издирване и развитие на способните младежи

и девойки, защото заминавали в чужбина. Мисля си, че подобна позиция е доста тесногръда. В различните форми за подготовка за математически състезания у нас активно участват няколко десетки хиляди ученици. Чрез тази дейност те развиват умствените си способности: така, както с физически упражнения се развиват мускулите. От тях едва десетки заминават годишно в чужбина – толкова са победителите в международните състезания. Останалите, заедно с придобитите знания, се реализират у нас. Ползата е очевидна.

По принцип съм съгласен, че изтичането на кадри е негативно за България. А можем ли да го избегнем? Младите хора заминават за чужбина по собственно желание, защото търсят по-добра реализация на способностите и знанията си – нещо, което страната ни все още не може да предложи. Далеч по-развити от България европейски страни също се жалват, че най-добрите им специалисти отиват в САЩ, Англия, Канада, Австралия. В момента имам чувството, че потокът на емигрантите изтънява. Възможностите за реализация в страната се подобряват, но се съмнявам, че в близко бъдеще ще се изравнят с онези в силно развитите държави. От друга страна има голяма полза и от това, че светът влезе в контакт с качествени българи. Те станаха най-добрите посланици на страната ни и създадоха нов имидж за нея. Много от тях вече имат водещи позиции в редица мултинационални компании, финансови и научни институции, производствени предприятия. Чрез тях България по-удачно ще се впише в световните интеграционни процеси, ще извлече от това заслужена полза. Ако някъде по света се появи нещо в интереса на България, то бързо може да бъде усвоено у нас, понеже е твърде вероятно да се намери някой българин, който го знае.

Има още нещо – съвсем прагматично: голяма част от постъпващите в България инвестиции идват от работещи на чужбина българи.

– Ако трябва да опишете България с езика на математиката, как бихте го направили?

– Няма как. Като уравнение или система от уравнения България не може да се опише. Неизвестните са твърде много. Мога обаче да предложа „формула на успеха“. Човек е щастлив и доволен, когато работата му спори и съответства на неговите вътрешни заложби и способности. Ако 51 процента от българите навреме открият и развият заложбите си, а след това ги използват в професионалната си реализация, страната ни ще преуспее. Следователно: откриването на силните страни и таланта на всеки българин е от първостепенна важност.

– Хаосът в България подлежи ли на уравнение?

– Хаосът като научно явление може да се описва и изследва с математически средства. За нас е важно, че с относително слабо допълнително въздействие една система може да бъде извадена от хаотичното състояние и да се стабилизира. Веднъж бях със съпругата си на почивка в Родопите в едно чудесно, но отдалечено от света място. Академията купила там едно вече ненужно (поради липса на деца) училище, ремонтирала го и се е създала възможност за добра почивка. Наоколо, в радиус от няколко километра, се сгушили тук-там махали от по няколко къщи. В целия район живеят не повече от 100–200 човека, главно възрастни хора, но животът им е пълноценен и стабилен. Много от тях получават пенсия по 30–40 лева, но този относително малък ресурс е достатъчна стръв за предприемчиви търговци да обикалят ежедневно с две камионетки махалите и да предлагат най-необходимите продукти. Вярвам, че България ще излезе от хаоса и независимо от оскъдицата нещата ще се оправят. Трябва да се отървем предимно от корупционните практики и от организираната престъпност. Вярвам, че ще се намерят млади и смели съдии, които са готови да пожертват и живота си, но да изтръгнат страната от пипалата на октопода. Така, както стана в Италия.

– Предстои ли според Вас още едно следващо завъртане на хаоса и едва тогава да дойде времето на реда?

– Не го изключвам. Хората, които участват в корупционните схеми и са заинтересувани от продължаване на хаоса, все още не са разбрали, че докато не се оправи средата, в която живеем, те също са под пряка заплаха. Независмо от високите стени, с които оградиха къщите си. Заплахата за тях е много по-голяма отколкото за мен, да речем, защото от мене няма какво да се вземе, а от тях има. Като му отвлекат детето и го заплашат, че ако не си плати, ще му го върнат студено, набързо ще съжали, че е богат и има пари. Надявам се, че разумът ще надделее и нещата ще се оправят.

Интервюто взе Генка Маркова
София, май 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Петър Стайков

– Господин Стайков, Вие сте извън общественото внимание през последните 10 години. С какво се занимавате в момента?

– С много неща. Както се изразявам на шега: интелектуалец съм на свободна практика, което означава, че нямам постоянно работно място. Преподавам политология в Нов български университет като хонорован.

Преди 4 години напуснах ръководството на предприятието към Съюза на слепите. Опитвах се няколко пъти да започна работа някъде из държавната администрация, но не се получи. Работя обаче усилено. Иска ми се да напиша книга по история на 80-те и 90-те години на миналия век. Само че, като се заех, оказа се много по-сложно, отколкото си го мислех. Затова пък е много интересно.

В началото на 1990, когато се зададоха промените, вече нямах време за научни изследвания, а, честно казано, в онзи момент съвсем и не ми беше до наука. Трябваше всяка сутрин да ходя в СДС и да участвам в предизборната кампания. Така задълго се отдалечих от книгите.

А през 80-те години се занимавах сериозно с проблемите какво е обществото, в което живеем; основните му характеристики; перспективите пред него. По тая линия се връщах в историята.

– Докъде може да се стигне „обратно“ в историята?

– Едно време бях един от добрите познавачи на Маркс и Ленин в България. Сега вече не зная дали съм такъв. Но тогава вървях в теоретичен план през илюзиите. Може би най-мощната се заключаваше там, че в учението си Маркс и Енгелс се различават от учението на социалистите-утописти, а още по-сериозно изпъкваха илюзиите, че изначалното учение е много по-далеко от това, което практикуваха управляващите в социалистическите страни. Занимавах се с болшевишката революция от 1917 и последвалите я събития.

Там някъде спрях теоретичната си работа – беше през 1990. А когато взех да се занимавам с ранния период на демокрацията, попрочитах какво са написали за събитията от 1989–1991 нашите съвременници. Четох, четох и реших, че то няма да ми свърши почти никаква работа, та се върнах отново там, където бях спрял, дори по-назад. За щастие се оказа, че днес има наистина много възможности да ползвам достъпна литература.

– Казвате, че сте познавали теорията на марксизма. Така ли е?

– Да! Но моите теоретични интереси никога не са били провокирани само от някои моменти от една или друга теория. Прав или не, гледал съм на теорията главно като на инструмент, чрез който се произвеждат практически решения. Тя ми беше необходима, понеже и като млад учен имах несъгласия със социалистическата реалност. В обществото, в което живеехме, много неща не ми се харесваха. Мнозина сигурно ще си спомнят колко пъти сме разсъждавали, че по своя замисъл социализмът си е хубав, обаче хората, които ръководят държавата, са калпави, объркват всичко, та при евентуална промяна нещата ще станат по-добри. Тогава си поставих проблема на равнище теория. Добронамерено и обективно ана-

лизирах трудовете на класиците и поне за мене резултатът бе категорично определен. Изясни ми се той, когато се убедих, че реалният социализъм е такъв, какъвто е не поради човешки грешки, а затуй, че дефектите му са заложени още в неговата конструктивна фаза.

– Това ли е темата, която разработвате в момента във Вашите изследвания?

– Да, но не само. Нашироко съм замахнал и се чудя дали ще успея отново да се концентрирам в нужната степен. Освен това и тук-там се включвам в някой проект, по нещичко понаписвам. Миналата година написах една хубава брошурка за професиите за слепи, защото това ми беше заниманието през почти петнайсетина години. Така че и там поработвам.

– Да не би Вие, в разцвета на силите си, да сте сега пенсионер по инвалидност?

– Да, да, и това не е чак толкова лошо. Този статут ми дава възможност все пак да получавам някакъв доход, а благодарение на него мога да си позволя лукса на „интелектуалец на свободна практика“.

– Разкажете повече за своите родители, за семейния дух.

– Не бих казал, че родителите ми имат фундаментално влияние върху формирането ми като личност. И баща ми, и майка ми бяха умни, добри хора, но, ангажирани с работа, нямаха много време да се занимават с моето възпитание. Баща ми почина през 1995, беше строителен работник с някогашното третокласно образование – основно. Майка ми бе с начално образование, в ТКЗС-то си изкара пенсията и сега живее на село.

– От кой край сте?

– От Врачанско, село Лиляче. При социализма то беше известно с това, че там е роден Ст. Ц. Даскалов. По-специално влияние върху мене е оказал дядо ми, бащата на баща ми, с когото живеехме. Той беше интересен човек, без образование. Грамотен, завършил второ отделение. Имаше интерес към история и политика. Когато на 7-годишна възраст ослепях, ходех повечко с него. Събираха се старците, бистреха събитията, а аз около тях. Той ми четеше вестници. А аз пък му четях исторически романи, които през лятната ваканция получавах от брайловата библиотека в София. Той много ми повлия. И мисля, че оттогава ми е останал и интересът към всекидневната човешка проблематика и въобще към обществото, в което живея.

След Първата световна война, като се върнал от плен в Гърция, дядо Стайко станал член на Комунистическата партия. През 1923 година се скарал с местните червени, защото настоявал селото да се присъедини

към Септемврийското въстание, а мнозинството селски комунисти решили, че е по-разумно да изчакат, да видят какво ще стане с приближаващата въстаническа дружина откъм Фердинанд. Напуснал партията, но в началото на 30-те отново се върнал в нея. След това през 1948–1949 се оказва привърженик на Тито. Е, тогава вече бил и по-улегнал, и по-разумен, та не си е навлякъл някакви беди с излишни приказки. Напуснал Компартията по здравословни причини и този път окончателно.

Имаше критично отношение към това, което става, и не го криеше. В нашия край през 1965 масово се шушукаше за пропадналия заговор на Горуня. Даже един човек от селото беше осъден като участник в заговора. А за мен това бе времето, в което, още не навършил дванайсет, започнах да слушам Би Би Си.

– Каква е ролята на слепотата в детството Ви?

– На две години е станало ясно, че имам някакво заболяване на очите. На три са ми направили три операции, но заболяването глаукома по това време е било почти фатално. Сега лекарите постигат много по-добри резултати.

– Някакви спомени имате ли от това време?

– Имам, защото на 3 години ослепях само с едното око, а с другото виждах до 7-годишна възраст. И някои неща, представи, са ми останали като траен спомен. Примерно помня жълто, зелено, синьо, червено и ги помня като цветове. Помня ги буквално от едно „Не се сърди човече“, което имаше братовчед ми. На 7 години ослепях напълно и постъпих в училището за слепи във Варна. След 3 години беше отворено училището в София и продължих там. Беше пълен интернат.

– Всичко това не беше ли много стресиращо за Вас?

– Беше разбира се! От безметежния уют на селото попаднах в изцяло различна среда. Спалните-казарми с по петнайсетина легла, голямата столова, задължението да се нахраниш за точно определено време и най-вече отделянето от родители и близки. При преместването в софийското училище болезнено усещах раздялата с онези приятели, които останаха във Варна. Не обичам разделите! През 1989 имах някои страхове, че могат да ме арестуват и да ме вкарат в затвора. Мене лично повече плашеше друго: боях се от това, че един ден могат да ме натоварят на някакъв самолет и да ме захвърлят в далечен край на света. Не можех да си представя, че някой отново ще ме застави да преживея още една раздяла. Слава Богу, това не се случи, а доколкото зная, опасенията ми съвсем не са били безпочвени.

– Но това е било наистина сериозна драма?

– Аз много пъти съм го казвал: предимството да ослепееш като малък е, че не осъзнаваш в пълнота сериозността на случилото се. Интересно е, че когато ослепях и с второто око, близо две седмици на никого не казвах. Ходех там с приятелчетата. Те знаеха, че не съм добре със зрението. Аз вървя и се спъна, това-онова, но на никого не смеех да съобщя, защото ме беше страх, че ще ме заведат на операция. В крайна сметка си признах не пред другиго, а пред дядо ми. Водиха ме, разбира се, в София, но вече операцията беше излишна, нямаше смисъл. Така че някакво усещане за това, че ставам много различен, не съм имал. Някъде към юношеската възраст започнах да осъзнавам, че станалото, когато съм бил на 7 години, е сериозно и че то неизбежно ще ме отдели от другите. Че не мога примерно да завърша строителния техникум във Враца и да наследя професията на баща ми, както направи сестра ми. Имаше тогава един професор – Евгени Живков. Като завърших трети клас, нашите за пореден път ме заведоха на преглед. И като ме прегледа, той се обърна към баща ми и майка ми и им каза: „Това, което ще ви съобщя е много тежко, но по-добре е да го знаете! Не си харчете парите, не си хабете времето и нервите! Детето ви никога вече няма да вижда!“ Ударът беше смазващ, но пък казаното беше полезно. И сега си мисля, че това бе много добър вариант, защото от този момент нататък започнах да свиквам, че това ще бъде състоянието ми вече за цял живот…

И така продължих до 8 клас в София. По това време нямаше специализирана гимназия, нямаше и нищо уредено от това, което днес наричат интегрирано обучение, ресурсни учители, учебници и тъй нататък. Затова, още не навършил петнайсет, започнах работа в предприятието на Съюза на слепите „Успех“ в Пловдив. Постъпих в Предприятието с твърдото намерение, че ще продължа да уча. И отидохме с още двама приятели в една от двете вечерни гимназии на Пловдив. Директорът се позачуди какво да прави. В крайна сметка реши, че ще ни запише – и без това във вечерната гимназия се записваха примерно по 300 човека, оставаха по 100. Двама-трима повече или по-малко, все тая му беше. Записах се и така завърших. Това си беше най-обикновена вечерна гимназия. Занятията бяха от шест до към девет и половина, пет дни седмично. Ученето в тази гимназия ми даде възможност отново да разширя средата си и да не се затварям само всред слепите, с които живеех и работех.

Спомените ми от гимназията са много добри. Аз си я харесвах, защото там, ако искаше човек да научи нещо, никой не му пречеше, дори учителите го поощряваха. От друга страна, нямаха никаква грижа да ни възпитават, да ни учат на кой знае какви идеологически добродетели.

Общо взето, не беше и изключение случаят, в който човек можеше в събота, в неделя да излезе някъде, да седне с даскала да изпият по една ракия. Е, в понеделник си отиваш на училище, изкарва те на дъската, изпитва те, може и двойка да ти напише. Имаше нормални и доста ясни човешки отношения.

След това вече кандидатствах в Университета, приеха ме. Напуснах Предприятието, дойдох в София да уча. След Университета работих в Психодиспансера във Враца като психолог известно време.

– Каква специалност сте завършили?

– Философия с профил психология. Библиотекар бях в читалището на слепите, после – аспирантура. След аспирантурата – отново в „Успех“, в производството, почти за две години. И после – научен сътрудник в Института по философия. Оттам попаднах в така наречените неформални движения.

– Как стана това? Вие бяхте в екодвижението в навечерието на промяната през есента на 1989-а?

– Как стана ли? Имаше някакво брожение в нашия Институт по философия. Имаше една генерация млади хора, които отстояваха правото си на собствена позиция, които искаха да се занимават с наука, а не с репродуциране на идеологически щампи. Както обикновено, всяко нещо започва от дреболиите. Та и ние бяхме решили, че искаме сами да си избираме представителите в профкомитета, а не да приемем тези, които партийното бюро ни налагаше.

Междувременно установявахме много нови контакти. На едно от нашите събрания дойдоха някои от участничките в протестите в Русе, не помня точно, но за Мария и Цонка съм сигурен. Знаете ги. Те бяха основни фигури във филма на Юри Жиров и Виолет Цеков „Дишай“.

Ние започнахме да ходим на някакви полуформални, полунеформални сбирки, да участваме в разни семинари. Така че, когато се създаде Русенският комитет, за мене беше повече от естествено да бъда всред учредителите.

– Какво правеше Русенският комитет?

– Създаването на Комитета ужасно разгневи управляващите и висшите партийни органи, а и „Държавна сигурност“. Направиха всичко, за да го блокират още в зародиш. Гошо Мишев, бай Петър Слабаков и други активисти бяха привиквани. Започна тотално следене и прочее. А през есента на 1989 вече беше създаден Клубът за подкрепа на гласността и преустройството. Хората си ме знаеха: и Деян Кюранов, и Цветан Пенчев ме известиха за предстоящото събитие. Стана така, че пак бях в чис-

лото на онези сто, или май че бяха сто и един човека, които учредиха Клуба.

Впоследствие част от по-младите участници в него създадохме „Екогласност“. По това време аз лично вече бях раздвоен. С Цветан Пенчев си говорехме: „Абе, бай Петър предлага да създадем една екологична организация.“ – „Не ми се занимава с такива обходни неща. Ако ще правим нещо политическо, да го правим, с друго не ми се занимава“ – отговарям му аз. Убедиха ме, че това си е чиста проба политическо действие и аз се съгласих.

Участвах, подписвах различни подписки. Участвах във всички по-известни акции. Когато започна Екофорумът в София, бяхме се подготвили и десет човека разлепяхме плакати рано сутринта по София. Арестуваха ни, държаха ни няколко часа, пуснаха ни. Пред „Кристал“ мене не ме арестуваха. На 3 ноември участвах в шествието около Парламента. Знаете колко време вървеше по вестниците една моя снимка със сина ми Свилен – седи на раменете ми, вдигнал ръчичката нагоре. Той беше на 3 години. Аз не исках да го водим с нас, но всичките ни приятели искаха да участваме във внасяне на подписката, та се наложи и той да се включи.

– На каква възраст е сега?

– Сега е на двайсет. Вече е голям, завърши средно образование.

– А вие как продължихте?

– На Десети ноември летаргията свърши, а аз се оказах във водовъртежа на събитията: 3 ноември, 10 ноември, подготовка на митинга на 18-и, създаването на СДС.

– От този водовъртеж се родиха всички тези и антитези на прехода. Дотук, общо взето, все сте били за създаването на разни дисидентски движения…

– Не винаги. Аз бях против създаването на СДС, но като се видя, че надделява обратното мнение, и аз се хванах с тая работа.

– Защо сте били против?

– Имах чувството, че по това време „опитните“ другари от Политбюро на БКП ни манипулираха по доста елементарен начин. Пусна се слухът, че на заседание на Политбюро са обсъждали въпроса и са взели решение по никакъв начин да не допускат обединяване на опозицията. И аз тогава се ядосах, защото при нас нещата идваха точно обратно: ония взели решение по никакъв начин да не допускат обединяване на опозицията, ние значи, хайде хоп, трябва да се обединим. Добре, бе, защо трябва да се обединяваме? Кои сме ние? С кого да се обединим? Колко души бяхме? Сега можем да си говорим каквото искаме, но по това вре-

ме има-няма в тези неформални организации, дисидентски да ги наречем, повече от 200 човека не е имало.

– Става дума за организираните членове?

– За организираните, да. От тия 200 половината, или, хайде, една трета да са били ченгета, какво остава? И затова им казвах: нека всяка организация да си работи, да се развива, да трупа влияние и мощ, и така реално да се отсеят тези, които можеха да постигнат нещо реално. Тоест, исках още в самото начало да вкараме конкуренция и състезателност, за да оцелее това, което наистина има сили и възможности да се бори. По това време, разбира се, трябваше и можеше да координираме усилията си, но да не бързаме поне с формалното си обединение. Така и така, ще се върви към избори; вече преди изборите да преценим кой с кого и за какво да се обединява. Но надделя другото: „Хайде, давайте сега!“ Оценявам го като комплексарска реакция на опозицията. Всички знаеха, че ние сме си много слаба опозиция. Сега не е въпрос да се самоунижаваме, но ако трезво погледнем, в крайна сметка ще може обективно да се оцени, че Тодор Живков не беше свален от тази опозиция. Нещо повече, опозицията се вписа в едно остро течение, но нямаше решаващо влияние.

– А колко насериозно са ви вземали хората от службите?

– Вероятно са ни вземали доста по-насериозно, отколкото се е полагало. Навярно появата на нещо ново, необичайно, спонтанно, излязло изпод техния контрол, което те не са създали, ги е плашела повече от реалното. Благодарение на техния страх, ние тежахме повече, отколкото беше реалната тежест на нашите движения. Примерно, след като бе направено под натиск от наша страна едно събрание на „Позитано“ (20–21 март 1989), на което ние бяхме стотина приятели и двайсетте, които създадоха „Екогласност“, а другите 500 човека бяха ОФ-активисти, някъде в края на април Политбюро проведе специално заседание по екологичните проблеми и взе решение, гласува документи, публикуваха ги. Двайсетината човека, които създадохме „Екогласност“, предизвикахме това. То беше част от удоволствието, разбира се. Абе, едва си мръднеш пръста, направиш едно минимално усилие, а ефектът е грандиозен. Резултатите се виждаха много бързо.

По тези и подобни причини считах създаването на едно голямо политическо обединение най-малкото за преждевременно. Затова и тая работа не ми харесваше. Дори днес продължавам да мисля, че това беше комплексарска реакция на едва зараждащата се опозиция. Създаването на СДС отвори място за възникване и на онзи тип организации, които тогава наричахме фантомни и чието появяване вече не беше мотивирано до-

ри от комплекси, а единствено от жаждата за власт – за властта на всяка цена.

По тази линия, разбира се, веднага започна противопоставянето на хората и на организациите, които бяха вътре в СДС, тоест вече част от един нов елит, и онези, които останаха извън.

– Как беше разединен Клубът за гласност в онези години?

– Клубът беше създаден точно като обективиране на една либерална традиция всред софийската интелигенция. За да бъде човек „дисидент“, той трябваше да има популярност. Горе-долу и аз бях от тия среди, макар от младата смяна. Факт е, че повечето учредители на Клуба бяха членове на Комунистическата партия. Някой каза, че са били 80 процента. Аз не съм правил сметки, но наистина там имаше много членове на БКП. Възможно е да са били и мнозинство от учредителите. Мнозинството от тези 101 човека, които на 2 ноември 1989 в 65-а аудитория на Университета подписаха учредителните документи и се подписаха като основатели на Клуба за подкрепа на гласността и преустройството.

Поне в средите, в които аз се подвизавах, разделителните линии не минаваха между комунисти и некомунисти. Такива имаше, но тогава се деляхме на либерално мислещи и догматици, на такива, които се занимават с наука, и другите, които получаваха заплати като научни работници. Разделенията минаваха между тези, които се отнасяха критично към съществуващата действителност, и онези, които не само собствените си очи затварят, но се опитват да затворят и очите на другите. Това бяха разделенията, а не по линия член на БКП и нечлен на БКП. Нямаше нищо необичайно, че в Клуба имаше такива хора. Нищо необичайно, че в Клуба, даже на най-предно място в ръководството излязоха и хора с биография на активни борци против фашизма като Искра Панова или полковник Борис Спасов.

Така Клубът започна дейността си. Трябваше да има някакви секции, които да организират сбирки, публични обсъждания; ръководство беше избрано. В крайна сметка обаче дейността на Клуба се сведе до дейността на неговото ръководство. Управителният съвет се събираше отвреме навреме на заседание, отвреме навреме арестуваха ръководството и отвреме навреме се пускаше някаква декларация, под която се събираха подписи. Спомням си още: през януари 1989 беше пусната декларация в защита на Вацлав Хавел, който отново бе вкаран в затвора. След това, в началото на май, беше излъчена една декларация до Народното събрание, в която се искаше демократизация на системата и даже имаше искане за разпускане на съществуващите военни блокове – на НАТО и на Варшав-

ския договор. И, разбира се, около тази декларация отново бяха арестувани хора от ръководството на Клуба. Много достойно беше поведението му по време на така наречената голяма екскурзия, финалната част от така наречения възродителен процес, когато хората започнаха да напускат масово България. Тогава имаше пак декларации в защита на турците и на правото им на техните имена и тъй нататък.

От дистанцията на годините мога да кажа, че нашият Клуб тогава е свършил много работа, а бих допълнил, че в този период и (за съжаление) само през този период, пусканите в публичното пространство политически декларации бяха принципни и неподчинени на някаква дребнава политиканска конюнктурност. Това мога да заявя сега, но тогава някои от по-младите и по-буйните не бяхме доволни. Според нас Клубът вършеше много по-малко работа, отколкото трябваше. Тоест, той не беше достатъчно активен, достатъчно агресивен. Получи се нещо подобно на разделението млади–стари. За това създадохме „Екогласност“, за да се опитаме да превъзмогнем точно този, както тогава си го мислехме, дефицит.

Но да продължа за Клуба. На събранието в кино „Петър Берон“, което се състоя една година след основаването му, можеха да се забележат и кълновете на скорошните бъдещи разделения. Валери Петров чете свое стихотворение, което беше много хубаво. Аз Валери обожавам и като човек, и като поет. Христо Радевски беше там. След някакво изказване Стефан Продев каза: „Е, хайде, нека да видим след това изказване ще смее ли някой да каже, че нашият Клуб е антикомунистически!“ И точно тогава Желев взе думата, за да постави въпроса доста антикомунистически. Това, което обединяваше участниците в Клуба за подкрепа на гласността и преустройството до 10-и ноември, беше общото им несъгласие с политиката на управляващия партийно-държавен елит. Но след Десети ноември стана ясно, че тази политика повече не може да продължава и напълно закономерно почнаха да се проявяват онези ярки различия, които са били нивелирани под общото несъгласие със съществуващия режим.

– Кога тези различия лъснаха с пълна сила?

– На втори или трети декември 1989 пак в 65-а аудитория се проведе организационно събрание на Клуба. И там доста се говореше за бъдещата му дейност и бяха противопоставени две позиции. Едната беше Клубът да остане неформална, неполитическа, просветна и прочее обществена организация. Другата позиция беше отстоявана от повечето присъстващи и от моя милост включително. Според нея Клубът трябваше да се трансформира постепенно в политическа партия и да се възползва от предстоящата политическа борба в натрупания през 1988–1989 обществен актив.

В крайна сметка тази идея надделя. И в ръководството на Клуба бяха избрани хора, които го поведоха в тази посока; мнозинството бяха такива. Но това все още не беше разцепление на Клуба. Само след пет-шест дни той стана съучредител, а бих казал, и главен инициатор за създаване на Съюза на демократичните сили.

Иска ми се да припомня един със сигурност забравен факт, който е дребен, но свидетелства, че простотията и омразата не бяха вродени характеристики на новата организация. Спомняте си, че заседанията на Координационния ѝ съвет в началото се провеждаха в мазето на Института по социология. Работата беше още много хаотична, неформална. Нямаше механизми за избиране, нямаше квоти на представителство. Участвах в тези заседания от самото начало, но официално влязох в състава на Координационния съвет едва в първите дни на февруари. Мисля, че беше някъде към средата на януари 1990, когато една сутрин на заседание на този съвет дойде и поиска думата Чавдар Кюранов. Той каза, дето е дошъл да ни уведоми, че напуска Съюза на демократичните сили, защото е избран за делегат на предстоящия извънреден конгрес на БКП и че, според него, не е нормално да бъде едновременно и делегат на конгреса на управляващата партия, и да бъде член на ръководството на най-голямата опозиционна организация. Това беше изслушано с внимание и с разбиране. И, представете си, той бе изпратен с аплодисменти, а не с освиркване и дюдюкане. След неговото напускане не бяха произнесени заклеймяващи речи. До този момент той бе един от нас, а ние, тогава все още демократи по убеждение, считахме за нещо съвършено нормално да уважим неговия личен избор.

Към края на 1989 в Клуба можеха да се различат три основни емоционално-идейни течения. Първото и най-слабо представено беше това на комунистите–идеалисти. Това бяха хора като Искра Панова. Второто течение беше на хората със социалдемократическа ориентация, аз лично бих ги нарекъл „евросоциалисти“; най-изявеният представител на това течение беше Чавдар Кюранов. Най-многобройно обаче беше течението на либералите, точно то взе връх в края на 1989 и работи най-активно в СДС. Лидер на това течение беше Желю Желев. Към него се причислявам и аз. Така, в началото на 1990 без никакъв шум Клубът бе напуснат от комунистите–идеалисти и евросоциалистите, но тогава това се възприемаше като почти естествен процес.

– Но все пак имаше драма, и тя настъпи една година по-късно.

– Много по-болезнено беше разцеплението, което се случи през пролетта на 1991. До този момент в течението на либералите се беше офор-

мила една радикална струя, водена от Йордан Василев. Непосредствено преди приемането на новата конституция тази група окончателно се утвърди в ръководството на Клуба и създаде условия на нетърпимост за всички останали. След това последно разделение Клубът постепенно изгуби водещата си роля в СДС и вероятно вече бе престанал дори формално да съществува.

– Защо така и не се състояха големите екологични партии у нас? Ето сега, когато ще трябва да се прави и наша „зелена група“ в ЕС, кои ще се изявят там?

– Няма кои. Но това, че в момента няма кои да се заявяват като „зелена група“ в Европейския съюз, има и своя хубава страна. Това, че „зелените“ бяха избутани извън реалната политика, даде възможност в България да се създадат неполитически екологични организации.

В края на 1989 бях против създаването на Зелената партия. Според тогавашните ми разбирания нейното създаване щеше да доведе до разконцентриране на влиянието, което към този момент имаше „Екогласност“. Сега си мисля, че тогава не съм бил прав. За екологичното движение в България вероятно щеше да е по-добре, ако всички политически ориентирани активисти се бяха концентрирали в Зелената партия и бяха освободили полето за хора, които се борят за решаването на едни или други екологични проблеми, без при това да се съобразяват с каквато и да била политическа целесъобразност. Да, ама тогава не мислех така.

Както знаете, по-късно започна процесът на роенето на „зелените“ – обективният процес на деление, на вождизъм. Мисля, че „зелените партии“ в България все пак са по-малко от земеделските, но са достатъчно на брой, за да бъдат всички поотделно достатъчно слаби и да не оказват никакво влияние.

– Вие сега членувате ли в някоя от партиите?

– Не.

– А какво стана с опита Ви за кметуване в столицата при Желев?

– Беше последният ми опит, след като напуснах ръководството на Предприятието към Съюза на слепите. Видяхме се с Румен Данов, а той ме покани да участвам в Либерален съюз – партията, създадена под патронажа на Желю. И аз приех. За мене то не беше някакъв неестествен и неочакван избор – по характер, по манталитет съм либерално устроен, та години наред все си търсех либерална формация. СДС не ми понесе. Нетраен и неуспешен се оказа опитът за създаване на „Български демократичен център“. По-късно, през 1994 напуснах и политическия клуб „Екогласност“, бяха доминиращи в ръководството Стефан Гайтанджиев,

Борис Колев, Георги Аврамов, те решиха да вкарат организацията в мечешките прегръдки на коалиционно партньорство с БСП. Сетне участвах в това, което Луджев създаде първоначално като „Център за нова политика“, а след това „Нов избор“. Оказа се, че и то тръгна наникъде, та просто престанах да си губя времето с такива работи. Прочее, до последния вик на този Либерален съюз (участието в местните избори) беше мотивирано желание да се опитаме да оживим една либерална формация, да съберем хора за нейната кауза. Но не сработи това нещо. Досега не съм наясно дали след промените в Закона за политическите партии не сме закрити автоматично. От година вече спрях да следя. Никой от нас не е способен за пореден път да се включи от цяло сърце в партийно строителство. Мисля, че и Либерален съюз би трябвало вече да се отнесе към графата „История“.

– Какво като рекапитулация носите, господин Стайков, от дейността си в Съюза на слепите?

– Аз бях в ръководството на този Съюз, който е обществена организация, и заемах 10 години длъжността управител на „Успех – ССБ“ ЕООД. А в Управителния му съвет участвах до миналото лято, когато окончателно напуснах.

– Какво се случи? Доколко тези съюзни структури с отчасти държавен характер изобщо се провалиха?

– Те не се провалят, просто защото това е! – други няма. По света има и инакви организации – големи, тежки, консервативни, закостенели, с предимството обаче, че са солидни, авторитетни, вземат ги насериозно, а не са един файтон хора; тези организации ще просъществуват. Аз пак се разминах в Съюза на слепите, загдето на мене ми се искаше той да се реформира и да се адаптира към новите условия, та това, което върши, да бъде по-адекватно на потребностите на съюзните членове. В рамките на предприятията, които ръководех, мисля, че направих доста нещо. Успях да създам нов стил на работа. На практика осъществих смяна на поколенията в ръководните структури. Опитвах се и донякъде смогнах да изградя работещ екип, като съчетавах лична заинтересованост и отговорност. Поддържах (даже прекалено много!) диалогичността при вземане на решенията. Исках хората, които ръководя, да се чувстват значими, да знаят, че от техния труд и инициативността им зависи много.

Докато бях там, предприятията нито година не завършваха на загуба, винаги излизаха на печалба. При това се отделяха солидни средства за издръжката на Съюза на слепите. Моите проблеми дойдоха, когато някои решиха, че предприятията са вече стабилни и могат да бъдат управлява-

ни от всекиго. Прочее, започнаха проблемите ми със сегашния председател. Излезе, че точно нещата, с които се гордеех, са тези, от които трябва да се откажа. Бях обвинен, че съм прекалено либерален с подчинените си, че не ги респектирам и така нататък. Или, както казваха: „Ти трябва да се научиш да мразиш подчинените си. Трябва те да замлъкват и да треперят пред теб!“ Отговорих, че за 50 години не съм се научил да мразя хората, а на моята възраст нито мога, а още по-малко пък искам тепърва да се уча. И така, на едно разгромно за мен заседание на Централния съвет на ССБ се уверих, че нямам подкрепата, от която се нуждая и си подадох оставката като управител на „Успех“.

За съжаление в момента Съюзът на слепите все по-дълбоко затъва в консерватизъм. Пишат се бодряшки отчети, пишат се програми, в които някъде отвъд хоризонта се мержелее светлото бъдеще. Но от друга страна, едноличният диктаторски стил на ръководство вече надминава най-помнещите се образци от тоталитарните времена. Организацията се гордее със своята многочисленост и в нея всячески се привличат нови членове. Попълненията обаче са за сметка предимно на хора от третата възраст. Не, че те нямат право да членуват в Съюза, но относителният им дял все повече се увеличава. Съюзът на слепите си беше консервативен като организация, но сега той е обречен да става все по-закостенял и по-лесно управляем чрез демагогията и страха от началника.

Съюзът вече брои около 20 хиляди членове. От тях само 5–6 хиляди – в икономически активна възраст. Много се коментира, че младите не се интересуват от организацията, че са станали меркантилни. Младите си имат кусури, но тяхната незаинтересованост има и по-дълбоки основания: преди всичко в това, че Съюзът на слепите няма политика по отношение на тях. Съюзните активисти се стараят да намират средства, за да подпомагат материално членовете, но това няма отношение към младите, пред които остро стои проблемът за устройване на работа, а точно тук ССБ се провали тотално. Ясно е, че предприятията ни вече никога няма да бъдат такива, каквито са били, тоест старият модел на професионална реализация на незрящите е вече безвъзвратно в миналото, а за нови алтернативни форми нищо не се прави.

Още през 1999 аз поставих проблема в един концептуален материал, който дори беше приет като програмен от тогавашния Централен съвет, но, както се изрази след това тогавашният управител на предприятието ни във Варна Димо Тотев: „Той беше подкрепен от всички, но никой не го разбра.“ Оттам си тръгнах с огорчение, защото не можах да постигна повече от нещата, на които държах, но и постигнатото в голяма степен бе

разрушено, щом напуснах. Огорчен и загдето се оказах безсилен да влияя в посоката, в която смятам, че ще бъде полезно да се развива тази организация.

За щастие, има и други организации, където човек би могъл да прокара някакви нови идеи. Така че пак имам отношение не толкова към Съюза, а към проблемите на слепите и търсенето на решения за тях. Както във всяка българска му работа, сега председателят на Съюза начесто твърди, че Стайков нищо не е работил, не е създал. Аз обаче съм спокоен, защото има в Съюза балансите, има и описите на материалните активи. Едно предприятие не може да бъде разграбвано в продължение на над 10 години и същевременно да бъде всяка година на печалба, за да издържа и Съюза на слепите.

– Какво стана с многобройните проекти по линия на третия сектор, които би трябвало да носят и пари. Къде отиват те?

– За мене съществува голям проблем за третия сектор: вероятно той не е само проблем на България, а и на повечето бивши комунистически страни. Сиреч, този сектор няма среда, която да упражнява ефективно действащи механизми на контрол. Правят се някои свестни неща, разбира се. Като пример бих посочил фондация „Хоризонти“ и фондация „Рехабилитация на слепи“, с които повечко си имам вземане-даване. „Хоризонти“ например беше създадена от по-млади хора, студенти и висшисти. За десетина години, бавно и с разумно харчене на получените по различни проекти средства бе създадена една много добра база, така наречената електронна библиотека. По различни проекти бяха сканирани множество учебници и учебна литература в помощ на студентите. Пак по проект на „Хоризонти“ беше създаден работещ в „Уиндоус“-среда синтезатор на реч на български език с твърде приятен говор. Оборудвано е модерно звукозаписно студио, където могат да се записват учебници и помагала. Интернет-център: читалня, обучение по компютърна грамотност за начинаещи и за по-напреднали. Това всичко прави Фондацията. И то, без щатни бройки. Заплаща се за конкретно свършена работа, например на тези, които сканират текстове или които ги коригират, и тъй нататък. Но Фондацията си изкарва парите с проекти, то е много полезно, то си и личи, има приложение. Отваряш каталога на Фондацията, а там има над 700 книги, учебници, които могат да се ползват от слепите студенти. Ами курсовете, които те завършват! Фондация „Рехабилитация на слепи“ пък вече за втори път организира курсове за професионална подготовка на тапицери, става дума пак за незрящи. Но нека да не им правя излишна реклама; те и без мене добре си се рекламират.

– А колко са слепите студенти в Нов български университет?

– О, не мога да кажа. Аз преподавам в „Публична администрация“, чета политология в бакалавърската програма. Чета си лекциите и не съм в курса на другите дела на Университета.

– Какво се случи с тази наша и ваша конституция? Защо някои от основателите на СДС, ваши колеги Ви разлюбиха, след като я подписахте?

– Ако не ме бяха разлюбили заради нея, щяха да ме разлюбят за друго. Просто разводът беше неизбежен. Както се казва: налице беше дълбоко и непоправимо разстройство на отношенията. Колкото повече време минава, толкова повече се убеждавам, че това бе само повод, разделителна линия, по която бе извършено разцеплението в СДС. Но ако нямаше този повод, щеше да има друг. Просто то трябваше да стане.

– Разговорът ни ме убеждава, че Вие не само замисляте, но и имате собствена концепция за историята на България през 80-те и 90-те години на миналия век. Съзирам вече каква ще бъде вашата бъдеща книга – дано по-скоро тя да бъде на разположение на студентите Ви и на широк читателски кръг!

– Това е добре! Дано и аз по-скоро да успея да я съзра.

Интервюто взе Румяна Братованова
София, юни 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Росен Плевнелиев

– Кога и защо решихте да си тръгнете от България? Какво Ви доведе до това решение?

– Исках да правя наука. Бях много добър по математика, участвах в международни олимпиади, бях първи в България по програмиране като ученик в 11-и клас и от тази позиция просто исках да правя наука. Като

завърших Университета, станах научен сътрудник в Института по микропроцесорна техника. Това беше през 1989 година. Тогава се роди един нов призив в държавата, спомням си го много добре: „Държавата – собственик, колективът – стопанин!“ И наблюдавах как се изнася техника, компютри, каквото се сетите, от този Институт, а всъщност исках да правя 32-битови компютри, да уча софтуер, графични станции. Хората ми казваха: „Виж какво, държавата е собственик, ама ние сме стопаните, взимаме си компютрите и точка!“ Родиха се стотици малки фирми. Институтът просто вече не беше това, което беше. И заключих, че няма място за мене да правя наука в България; реших да замина за Щатите. Получих обаче черен печат в паспорта, защото бях много откровен и написах в документа, че нямам пари, нямам апартамент. Никога няма да забравя как таксиметрови шофьори от Пловдив до мен с пръсти – тип кебапчета, ми казваха: „Напиши, че имаш два апартамента, напиши, че имаш 1000 долара! Само така ще получиш виза.“ Всички заминаха за Щатите, само аз не получих виза. Отидох и вдигнах скандал на американския търговски аташе, попитах го съвсем логично: какви хора искат те в Щатите? Тези шофьори на такси, които излъгаха с всичките си документи и финишираха в Щатите, или такива като мен, който не замина, но беше най-интелигентен, най-образован, с английски език, компютърен инженер, международни олимпиади и така нататък. Американският търговски аташе ми отговори, че всичко е много добре, но имам черен печат и правилата са такива: не мога да замина. Аз бях убеден, че трябва да си намеря място под слънцето, та финиширах в Германия, в строителния бранш. Така започна цялата моя професионална история, това стана точно на 12 март 1991 година. Пристигнах в Германия с една лада. На аутобана Нюрнберг–Франкфурт спрях колата – бях с моя приятел и съдружник – и реших, че съм на Марс! Два часа стояхме и гледахме колите. Никога не бях ходил на Запад. Никога не бях излизал от България и не знаех какво е това. Бях толкова потресен, че си зарязах ладата, която ми беше най-скъпото нещо в Германия, и се заканих, че ще се върна един ден. Това се случи два месеца по-късно. Тогава вече с моя съдружник имахме фирма и работехме в строителния бизнес в Германия. Осем години останах там и работех на много строителни обекти.

– Всеки, който прочете това, ще си каже, че доста добре са Ви се стекли обстоятелствата: за два месеца вече фирма в Германия.

– Истината е, че когато отидохме в Германия, ние искахме да избягаме от България. Търсехме си мястото. Понеже в Щатите не можеше, аз се простих с идеята, че ще правя наука. В Германия имаше подписана спо-

годба между българското и германското правителство, която даваше възможност на българи да работят законно в Германия. Условието беше да имате българска фирма, която да ви наеме и като работник към българска фирма да отидете на обект в Германия. Всъщност през март с моя приятел сключихме малки строителни договори и чрез собствената си строителна фирма отидохме в Германия. Това беше абсолютното предизвикателство – нито знаехме, нито можехме, нито говорехме езика. Това беше единственият начин да стигнем до там. Ето, така стартира цялото това!

Тогава изобщо не осъзнавахме, какво ще ни се случи, но това беше единственият начин да бъдеш законно там. И наистина ние от май 1991 бяхме законно в Германия, но въпросът бе, че трябваше да строим. Имахме и строителни работници, които трябваше да свършат качествено и в срок някакви строителни работи на огромни обекти – летища, административни сгради, болници. Учехме се в движение, бяхме коректни към нашите работници, спяхме в колите, нямахме пари, но две години по-късно бяхме професионална българска строителна компания в Германия. И тогава започна нашият голям възход – две години по-късно. През тези две години беше много трудно, работехме в строителството и успяхме да се наложим.

Оказа се, че българите са гъвкави, добре обучени, че успяват, когато са поставени в правилна среда, в система, която успява да извлече от тях доброто. Нашите строителни работници, които в България са с всичките си емоции и неорганизираност – всеки е срещу всекиго – там станаха най-добрите строителни работници. Две години по-късно имахме вече 100 работници, 3 офиса – в Берлин, Франкфурт и Дюселдорф. Бяхме много успешна българска строителна компания в Германия, а този бизнес продължи 4 години.

– Всички казват, че българинът може много, стига да го мотивираш. Защо това не се случва и в собствената ни страна?

– Разговарях с хора, които навремето ми казаха нещо много интересно и винаги ще го помня! Те твърдяха, че един японски професор дошъл в България и заявил, че знае коя е формулата на българите. Формулата е: едно е по-голямо или равно на три, а три е по-голямо или равно на осем! Защо едно е по-голямо или равно на три? Защото един българин е по-голям или равен на трима японци. Той е толкова интелигентен, толкова можещ, толкова гъвкав, силен, здрав, добре образован, че бива по-голям или равен на трима японци! В същото време трима японци са по-големи или равни на осем българи. И оттук започват въпросите: какво се случва, когато до един българин застанат още един, двама, трима? Съществува ли у тях екипност; как ние заедно не успяваме да бъдем по-добри отколкото

всеки един от нас поотделно? Видях в Германия, че българите бяха абсолютни индивидуалисти. Хора, които успяваха сами – те бяха по̀ германци от германците, бяха по-добри! Има сигурно милион и половина българи в чужбина и всеки един от тях е успял по някакъв начин. От друга страна, събрани на едно място двама-трима българи – започва да става програмирана катастрофа! За съжаление, това е факт. Аз съм бил съдружник в 11 фирми, от които само една остана. Виждаме го навсякъде! Какъв е проблемът? Нашите работници в Германия бяха около 100 човека, не един и двама; там работеха и повече от 200 или 300 японци, поставени в една система, в която всеки е подреден по някакъв начин, така че неговите възможности да бъдат използвани за общото благо. Имахме много добър бизнес и нашите работници бяха най-добрите. Същите те, докарани тук, в България, не могат да направят и една десета от това, което правеха там. Същевременно в България виждам друга ситуация. Проблемът е, че, като сме толкова знаещи и можещи, ние сме индивидуалисти. Проблемът е и там, че при нас има силен сблъсък на гени, останали от стотици години – всякакви племена, които са успявали, мачкайки другите. Твърде малко е останало от някакви благородни тракийски, бих ги нарекъл, дори турски флуиди, които да са оставили у нас онзи ген, който да говори: „О. К., аз мога и зная, но не е необходимо да меря успеха си.“ Което в България означава, че съм повече от комшията. А защо да не измеря успеха си по това какви цели си поставям, как ги изпълнявам? Това съпоставяне между българите по колите, които карат, по жените, които имат, по апартаментите – това мачкане и използване – е, според мене, плод от тези много и най-различни гени, сбирали се през времето.

От друга страна, имаме доброто начало. Ние не просто сме способни, но се вписваме добре в корпоративната култура и в културата на най-различни държави. Например, в Бизнес парка аз имам 170 компании. Турски, гръцки, немски, английски, американски – каквито се сетите. И всички те са доволни от българските служители. Българските служители в турската компания работят по турски, в немската по немски и са добри, и техните работодатели се радват на успехите им. Проблемът е, че извън тези системи, внесени и безкомпромисно наложени в нашата държава, всичко останало е все още същият хаос, в който ни трябва мотивация, за да бъдем тези, които могат.

– Сега обаче предстои големият въпрос: защо сте тук сега, след като сте имали такива успехи в Германия?

– Аз съм безкрайно щастлив, че се върнах. И считам, че съм един от хората, на които съдбата отвреме навреме подава ръка, а те успяват да я

грабнат. Убеден съм, че на всекиго се случва това, но не всеки има куража да го направи или да повярва. Когато тръгвах за Германия, беше толкова трудно, че по-лесното беше да си събера куфарите и да се върна обратно. Всъщност, може би аз съм човек, който никога не е успявал по лесен и бърз начин. Не съм печелил от тото, не е имало някой да ми даде повече от 50 долара. Просто трябваше да стоим там, за да успеем. В един момент, през 1997–98 съвсем обективно бизнесът в Германия намаля и това беше предпоставка да се замисля: оттук нататък – накъде? Дойде и предложението от една германска компания; там казаха на мене и на моя съдружник: „Хайде – обратно за България, да се опитате да направите нещо там!“

От друга страна, в личен аспект, Германия беше държава, в която не се чувствах добре. Нямах приятели, нямах среда, въпреки че бях много успял. Аз бях подреден в ъгъла. Виждах живота си до края. Знаех, че всяка година ще ходя на Малдивите или на Сейшелите, колко ще ми се увеличава заплатата; знаех, че след три години ще си сменя колата, а след пет години ще си сменя къщата. Аз бях един средно скучен чичко, въпреки че съм млад и съвсем друг по характер. Бях част от система, според която в 18:00 часа, ако бръмне муха, ще се чуе, а бабата от съседния апартамент се обажда за най-малкото, включително и за това, че си се успал в събота, защото си се напил в петък и не си изчистил снега. Тази държава не беше моята държава. По никакъв начин. Прочее, в същото време аз използвах подадената от съдбата ръка, за да се върна в България.

– Преживяхте ли така наречения обратен културен шок?

– Когато се върнах, първата седмица пътувах до Варна, защото имахме обект там. По това време имаше хиперинфлация, хората получаваха по 2–3 долара заплата. Аз съм човек на детайлите и никога няма да забравя, че от София до Варна срещнах 3 коли по пътя. Три коли за 500 километра. Казах си, че това е пустиня! Попитах се: „Сигурен ли си, че искаш да бъдеш тук, въпреки че си българин, въпреки че това е Родината ти?“ Бях обиколил целия свят – Австралия, Щатите, навсякъде, но тези държави не ме привлякоха. Именно поради това, че не ми даваха това, което търсех – новото начало, предизвикателството. След като бях успял в Германия, тя вече беше изчерпана за мен. Знаех, че можех да успея в Щатите, безкрайно елементарна държава, в която добре обученият човек просто няма проблем. Пазарните ниши там са огромни. Но, от друга гледна точка, то вече не беше добре за мен.

И така, аз се върнах, поех от съдбата подадената ръка, но бях толкова стресиран! Тогава реших, че ще се опитам да успея тук, отново. Имаше

две-три трудни години, докато в момента наистина нямат значение парите или друга мотивация, мене не могат да ме извадят оттук, от тази държава, до края на живота ми. Аз можех да стана немски гражданин през 1998-а и съм безкрайно щастлив, че не го направих. Защото съм един от българите, който толкова силно вярва в бъдещето на тази държава, който е успял тук да стане някой. И съм един истински щастливец, защото голямата разлика между Германия и България е, че тук всеки ден срещам толкова качествени хора, колкото там нямаше да срещна за месец. Хора, които са с най-различни гледни точки, с различни култури, объркани, хаотични, всякакви, но интелигентни и безкрайно интересни. В Германия всеки говореше само за пари и за заплата, всички са недоволни, просто защото там всичко е толкова регулирано, че те са подредени в ъгъла, както казах. Тук е един див Запад, в който се ражда нещо ново, има безкрайно много възможности, безкрайно интересни индивиди и това ми доставя лудо удоволствие.

Разбира се, проектът, който имаме, ме прави щастлив. Винаги съм казвал, че аз съм много по-щастлив от един министър или от министър-председател, защото те работят 4 години, всеки ден са в медиите, всички хора казват „Ау!“ А след 4 години са нещастници. Докато аз имам проект, по който работя 10 години. Зная, че ще бъда един щастлив дядо, който ще ходи с децата и внуците и ще им говоря: „Ето, тази сграда съм направил аз!“ Това е нещо, което остава след мене, то не е къща или две, а десетки и стотици сгради, които без мене нямаше да се случат!

– Ако някой дойде и Ви попита дали да замине или не, какъв съвет ще му дадете?

– Аз бих дал директно съвета: „Заминавай!“ Няма нищо лошо българите да напускат държавата си, защото там, другаде, виждат много чудеса. По този начин надрастват нещата, които стават тук, надрастват тези, които остават тук. Бих бил много щастлив, ако някои от тях се завърнат – след 10–15 години, след 2–3 години. Този процес е започнал; виждам много българи, които се връщат. Но те ще бъдат каймакът на това общество; онези същите, които в началото на XX век са направили от България една силна икономика, през 30-те и 40-те години на XX век безспорно по-силна от тази на Гърция! По онова време в Благоевград е имало представителство на „Сименс“! Поради тази причина нашите железопътни линии са строени от белгийци, немски инженери и тъй нататък. Днес България има златния шанс да бъде същото, което е била тогава, с помощта на същите хора, които и тогава, обичани във Франция, в Германия, са успявали да дръпнат тази държава напред. Защото все още сме в

район с огромни перспективи за развитие. България е в центъра на този регион – Югоизточна Европа, където има практически около 50 милиона население и ние имаме златната възможност да бъдем пионери на нещо ново, надежда за това, че в този регион днес няма войни, че падат граници, че се строят пътища и се отварят нови гранични пунктове, че българите успяват да бъдат отворени и мултикултурни. И докато в Гърция, Турция, други наоколо има проблеми, ние сме единствените, които доказват, че у нас в радиус от 100 метра има и синагога, и джамия, и черква.

– Говорим си за завръщането. И то на хора вече с друг ритъм, с друго образование, хора с друго качество. Какво би ги мотивирало да го направят?

– Нашата държава е абсолютно безсилна да направи каквото и да било за тези момичета и момчета, за съжаление. Тя няма програма и визия за това. Ето, аз говорих с 3000 български студенти, които в момента са в Бавария, получили перфектно образование там, и ги питах: „Оттук накъде?“ Могат две неща да се случат: едното е оттам да заминат за Щатите и за Канада. Тогава не само България ще е изгубила много, но и Германия – поради факта, че 3000 студенти (в Германия на 10 студенти има по един професор; по всичките разходи, самият министър на икономиката ми каза, че са инвестирали половин милиард евро в тези студенти) ще бъде абсолютна глупост да ги оставим да заминат, просто да бъдат подарени на Щатите. От друга страна обаче, личният избор – човек, реши ли да направи нещо, той го прави. От трета страна, хубавото е, че ние, българите, можем да си правим сметката, особено ако имаме базата да гледаме положително на нещата. Тези 3000 български студенти ми задаваха един и същи въпрос: „Можем ли да си намерим работа в България, от която да получаваме 1500 лева? Защото, ако получаваме 1500 лева, ние се връщаме моментално в България.“ Защо? Защото стандартът на живот в тази държава е нисък и при 1500 лева заплата, при нивото на разходите, които ще имаме в България, вярвайте ми, все едно, че получавате 3000–4000 евро в Германия. Защото накрая на месеца, след като си платите всички разходи, остава ви една и съща сума. Въпросът е, че тези хора могат да направят разликата между просто пари и *value for money* – какво получаваме за количеството пари, които имаме. И тези хора ме попитаха: ние вече имаме такива работодатели в България, още повече, че най-интересното, което може би не се вижда, но в момента, в последните няколко месеца в България има страхотен глад за качествени кадри. При тези чуждестранни инвестиции, които идват в страната, има бой за добрите и качествените специалисти, които без проблем си намират работа, вклю-

чително и на по-високи заплати от тази, за която си говорим. Тези млади хора намират перспектива, самите ние сме работодатели на някои от тях; и виждам как един по един те започват да бъдат интегрирани в големи компании. Така че от тези 3000 аз предполагам, че може би 10 процента ще се върнат. Другите 2700 ще си отидат и ще бъдат смлени от Германия и от Щатите. Нищо ново за тези държави. Но тези 300, дошли в България, са страхотен капитал, плюс всички останали, които вече са тук и са попили една международна култура, която може да ни помогне да намерим своето място в европейското семейство. При всички случаи всеки българин, който в момента е в чужбина, е силно наострил уши какво се случва в нашата държава и какви възможности има тук. Част от тях дори искат да правят бизнес у нас. Идват, гледат, ослушват се – те са много сериозен фактор. Друга част от тях са един не основен, но, ако видим сумата: чуждестранните инвестиции в България са 2 милиона евро, а и парите, преведени у нас от българите в чужбина, можем да направим сметка за какво става въпрос. Как се поддържа стандартът на българите тук и по какъв начин се раждат тези 5 процента увеличение на брутния национален продукт през текущата година. Частично и поради всички онези, които отидоха там. Така че те са безкрайно положително настроени към държавата, те пращат пари насам, но могат и да правят бизнес по нов начин; само този начин ще ни помогне да настигнем другите с бързи темпове. Аз съм убеден, че след 5 до 7 години България ще е много по-интересна в този бързо развиващ се пазар. Много по-интересно, отколкото е в Гърция, имаме по-голямо бъдеще от тях!

– Кой проект смятате за най-важния в живота си?

– Много лесно мога да отговоря на този въпрос. Аз управлявам огромни проекти, става въпрос за проекти с огромни суми, хиляди хора, които работят по тях. Но ми е лесно да дам отговор, защото най-хубавият и най-важният проект на живота ми, без никакво съмнение и най-важният, е моето прекрасно семейство. Освен тези години, в които давам всичко от себе си за моята съпруга и моите две прекрасни деца, дай Боже да са повече, моят абсолютен приоритет е това!

Интервюто взе Николина Димитрова
София, май 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Проф. Румен Вълчев

УЧЕНЕ ЗА ЦЯЛ ЖИВОТ

Детство

Цветна веранда на дом с характер и с история, градина с диви кестени, а зад ред къщи – гората. Затвореният тих свят на Лозенец, ограден от Семинарията, достъпен с малкото трамвайче, между планината и големия град.

Добро място за детство в края на петдесетте години, със съседи трудови хора от средна ръка, с много игра и със скромен, подреден живот.

София е долу в ниското, отношенията между хората са пред очите ми. В малкия квартал, в градското село човек опознава другояче хората. От дете познавам и поздравявам всички тях, а когато дойде нов човек, изпитвам неудобство, докато не започне да отвръща на поздрава ми. Всяка къща е като жива: с историята си, с физиономията си, с градинката и с дърветата си. През шейсетте години телевизията започва да яде от времето за общуване, а приказността на света намалява. Вместо в живата картина от прозореца и от улицата децата почват да се оглеждат в други светове и в чужди лица, но това още предстои да стане.

От подредеността на този свят се преминава лесно и с желание към училището, с неговите структури и изисквания. За детето от петдесетте години няма нищо по-естествено от пионерската организация в трети клас, от живота между добрите бележки, училищните дейности и семейния уют.

Както и от квартала, така и от училище политическото е изгонено, а животът е спокоен и имащ смисъл за малчуганите. Въпреки че не съвсем – помня как набързо баща ми ме прибра и нахока, затова че разказвах на децата за събитията в Унгария. Помня го как обсъждаше пред уличната порта с добрия човек, журналист и поет Христо Попсимов (внук на Григор Пърличев) кубинската криза и се радваха на позицията на Америка.

Всекидневието ми бе плътно, а рамките на света ясно очертани– игри и учене, ваканции и училищен режим се редуваха бързо, а всяко нещо беше приемано с радост. Това бе здравата социализация, където нормата е даденост, пък отклоненията – нещо необичайно. Има хулигани, има повтарящи ученици, но светът е добър за нормалното дете; както и подобава, спестени биваха много от нещата, които после ще преобръщат живота ни като възрастни.

Разбира се, далече съм бил от идеалното, а спомените ме връщат и към други факти: семейството ми бе поделено между двете системи. Бащината част мразеше комунизма, но докато го разбера напълно, попивах дребни факти, малкото изпуснати думи, някои напътствия и спомени на възрастните. Дядо ми ругаеше постоянно комунистите и мечтаеше за германски ред. Певец и помощник на свещеника, лишен от земите си земеделец, избягал от плен през 1916, а и смъртта като комунистически въстаник през 1923 в Саранбей. Баща ми, Илия Бабачков, е лежал в затвора след 1944, изгонен от университета и никога не допуснат да вземе останалите си няколко изпита. Много по-късно ще науча, че е извеждан

от килията с чувал на главата – за сплашване, унижаване или майтап на палачите.

От другата страна е родът на майка ми – от Охрид и Котел. Дядо ми Нонич (Никола Нонев) – журналист, широк социалист, писал в „Църковен вестник“ статии против болшевиките, приятел на всички що-годе известни културни дейци от междувоенните години. Подвързачеви им кумуват, Николай Райнов, Жорето Константинов, Гюро Райчев и колко още са им редовни гости в миналото. Всички тези имена ще преминат на два пъти през живота ми – веднъж през приказките на баба, а след това и в историите, разказвани от майка ми. По охридска линия сме приютявали протогеровистите, а срещу нас живееше шофьорът на Ванче Михайлов – бай Пешо – и по чудо къщата ни е оцеляла от кръвопролития благодарение на неговите съседски предупреждения. Помня Наум Главинчев – добродушния и възпитан брат на комуниста Лев – за него пък майка ми и до днес си спомня как лошо я е щипел. Помня и нетърпимо дълги за дете поседоци в Македонския дом – а у дома Македония и Охрид са отправна точка за всичко ставащо в България. Прадядо ми Стефан Савинов продава къщите си в Охрид (и до днес е токѝ до Катедралната църква), а баба ми разправяше с гордост как у нас се е преобличал владиката, преди да хвърли кръста на Богоявление. А семейството се преселва в София. Единият брат на баба ми Марица, заточен на Родос заради връзка със солунските атентатори, а другият – Славейко Савинов, самоубил се с още 12 въстаници през годината след Илинден край село Цер, за да не попаднат в ръцете на турците.

След това в къщата идват годините на вуйчо ми Богомил Нонев и неговите приятели Сашо Вутов – Вутимски, Богомил Райнов, Валери Петров, Антон Кузманов, Александър Геров – младите, които остават с младежките си идеи и след войната, поколение с трагична съдба, но запазило предвоенната си култура, широтата на бохемския живот, чувството за социална справедливост. С вуйчо ми – известен журналист – идва и привързаността поне външно на майчината ми страна към новия строй.

Помня и мириса на старите софийски къщи, на възрастните, подпочнали живота си през турско и стареещи във вече реалния комунизъм. Стари мебели, сладко, локум и добри обноски – това бе светът, който си отиваше, но който естествено не ме привлече.

Тези различни светове – на селското и на градското, на комунизма и на изгубеното добро предвоенно време, на културата и на все още свободната квартална улица – тази двойственост на израстването, на чувствителността така и ще ме държи на границата между светове, между

хора. Животът на границата ще се превърне в съдба, в по-добра перспектива при анализа и оценката на ставащото, но и в невъзможност да се намери трайно място някъде. Дори и това да е добре днес във фрагментарния свят при плъзгането между различни стилове и култури, то сигурно е било трудно за израстващото, разкъсвано между различни привързаности момче.

Майка ми, Здравка Нонева, ми рецитираше Верхарн „Над полята безкрайни над есенен здрач… ето вятърът грозен палач на ноември…“ и „Анабел Ли“ на По. Работеше в Историческия архив на Народната библиотека, издаваше документи за Възраждането, отговаряше за тефтерчето на Левски.

Чрез нея и поради работата ѝ в Библиотеката в света ми навлизаха книгите: започнах с Дикенс (трудно за шестгодишно дете), после можех да чета Салгари, Карл Май. Носеше ми бракувани книги от поредицата „Велики българи“, простички романизирани биографии, с които живеех, препрочитах и страдах.

У дома цареше култът към Левски; Охрид и Македония бяха част от живота ни и лична трагедия, а историята на България бе най-тъжното нещо за едно дете – всяко четиво водеше до невъзможното желание да се обърне несправедливият ѝ ход до идеята за обречеността ни.

Училището

От малък в махалата ми викаха „професорът“– дядо ми ме водеше навсякъде. Запомнил съм болното от порок лъвче в Зоологическата градина, което след това препарираха в музея, а той ми пълнеше главата с хора, със събития, с представи за съзвездия.

Училището бе неинтересно за дете като мене: можех да чета, въпреки че ме мъчеше краснописът.

Без да искат, комунистите бяха развили в основното училище мотивиране чрез идеална смес от стремеж към висок успех и заемане на място в ученическите организации или в спортните и културни структури. Успехът означаваше знания, а успехът за дете на безпартийни бе нещо задължително, за да вървя напред и да се преборя за малкото места в гимназиите и университетите. Така трупането на знания често ставаше самоцел, убиваше възможността за развитие на чувствителност, на задълбочаване в една или друга област. С други думи, знанието изяждаше качеството; можех с часове да търся цифри по справочниците, да чета за нещо по-голямо, по-високо, но и да прочета още повече книги, да имам по-висок успех, да ходя по-далече, да правя всичко по-бързо.

Сега си давам сметка колко индивидуалистичен бе духът на училището, съсредоточено върху личния успех, независимо от всички принудени и непринудени колективистични форми. Състезавахме се, борехме се за бележки, за място в отбора, за ръководство в пионерската организация.

Самото основно училище бе знаменито отрицание на социализма – клас от четирийсет и пет човека, хулигани-повтарячи; хаос в часовете; място за спорт и за игра. За възпитание трудно можеше и да става дума.

След това попаднах в Руската гимназия, по онова време едно от най-добрите училища на София. Може би поради дисциплината и колорита, който му придаваха руските учители, идващи от една по-изискваща и в същността си по-развита педагогическа действителност. Ред, дисциплина, успех, относително малки класове (по 25 човека) бе ключът към напредъка. Това бе краят на 60-те години: дори в ученическия ни изолиран свят навлизаха не само големите нови културни влияния – „Бийтълс“, рокендролът, Селинджър, но и политиката. В тези спокойни за комунизма години прякото индоктриниране в училище бе отминал период – социализмът бе сигурен, че ще продължи вовеки и уверен, че е овладял училището. Комсомолската работа в такъв план (зная, защото бях избиран в ученическия комитет) бе повече примитивна форма на ученическо самоуправление и на стимулиране на успешните ученици, а не на принуден политически избор или някаква неизбежност.

Училището бе превърнато в машина за знания, в спокойно и сигурно място за добрия ученик като мене. Голямата част от учителите ми, ако не и водачи към света на възрастните, бяха почтени предавачи на знания, но понякога и помощници в по-сложни педагогически моменти, добронамерени възрастни. Вероятно този период на шейсетте е бил и пределът на устойчивото равновесие в училище, на мирното съвместно съществуване на деца и възрастни, на разцвет в училищната общност. Този модел имаше смисъл в затворен свят, а 60-те години подготвиха края на краткото човешко щастие в педагогическата система.

Спомням си как чакахме Гошо от Седмо, който единствен имаше магнетофон с радио, за да слушаме английския „Топ Тен“ в сряда (предаването не бе заглушавано). Музиката на „Бийтълс“ и рокендролът взривиха границите и на моя свят и след това нямаше връщане назад – проблемът бе, че след тази свободна и често преследвана музика нямаше и спокойствие и мир в училище – купоните, пиенето, събиранията почваха да гризат парченце по парченце от педагогическия монолит.

В началото на шейсетте се вълнувах от изпълнения на Емил Димитров, на неговата борба с цензурата. В края: добирах се за броени дни до

последните албуми на „Бийтълс“ и „Стоунс“. Дори и неразбрал напълно, попивах Джими Хендрикс, „Крийм“, посрещах създаването на „Дийп пърпъл“, „Лед Цепелин“. Това бе не само невъзможната за комунизма музика, това бе начинът за откъсване от неговия свят и чувството за свобода.

Холдън Колфийлд, с когото преживявах в къщата на баба ми и дядо ми в провинцията, развиваше една чувствителност, несъвместима с масовото педагогическо израстване в Щатите, но ме караше и да прекрача границите на груповото у нас, да изпитам съмнение дали гоненето на успех и подчиняването на нормите има смисъл. Сигурно съм бил добронамерен като учителите ми, възприемащи за даденост действителността, но светът вече имаше пукнатини.

Как можеше той да бъде същият и когато пред байраците, с които правехме фон на стадион „Васил Левски“ на Световния младежки фестивал, чехи и словаци скандираха „Демокрация“?

На същия онзи фестивал убеждавах западни младежи, че атаката над Чехословакия е неизбежна – какво ли съм разбирал или може би съм знаял най-важното от социалистическия урок? Седмица след фестивала бях в Мала църква, когато сутринта съобщиха за оказаната от нас „братска помощ“, та нещата бяха дошли по местата си.

Девет години след това пишех в Прага: „На танка дулото не пасва даже с готика… Как трудно е да срещаш чешки погледи…“, а вече десет години провеждам семинари за ученици по толерантност и права на човека с един от големите, подписали „Харта 77“ – Мирослав Куси – и работя с гимназисти от Словакия.

За системата на 70-те години се появи немислимата възможност тя да бъде неприемана от младите, вместо да наблягат на ученето, просто да прекарат времето си в училище, а да търсят смисъл другаде. В края на осемдесетте години изумено гледах цинични надписи посред бял ден по черната дъска в моята Руска гимназия – нещо с големия социалистически експеримент бе свършило, а от нашето безгрижно и предано ученичество вече нямаше и следа.

Университетът

Попаднах в „Социология“– нова специалност в Икономическия институт. То беше добре, тъй като названието привличаше интересни хора. За мене това бе преломен момент след успехите в училище – оказах се сред другояче развили се колеги, а аз бях с година-две по-малък от всички. Голяма разлика за онази възраст, та попивах жадно новите

начини на поведение, новото отношение към света и към всекидневието. Самочувствието отстъпваше място на внимателно вглеждане и търсене на силното у другите около мене. Университетът бе време за поставяне на големите въпроси: за смисъла на ставащото, за мястото на човек в този свят, за доброто, за страната ни, за самата система, наречена „социализъм“.

Без да обиждам никого, за преподавателите не заслужаваше и да се говори. Без финес, без знания, без хоризонти – с малки изключения те не само не водеха или въодушевяваха, но си бяха чиновници в една чиновническа действителност. Единствено Евгени Матеев будеше уважение, но пък ние се разбунтувахме, че ни се падат много часове и го махнаха от програмата ни.

Така изчезваше и малкият шанс да бъдем приобщени чрез икономика и социология към господстващата идеология, та сами чрез разговори и книги търсехме своя път, своето обяснение за ставащото. Погледнат така, нашият университет или нашата специалност бяха направо либерални, което бе странно през годините след нападението над Чехословакия. Може би по-вярно бе другото: че комунизмът, структурите и сътрудниците му не можеха да властват вече пряко върху хората; те държаха за спазване на общия ред, подготвяха своите кадри да господстват, а за останалите смятаха, че така или иначе няма накъде да ходят.

Това бе щастливо време за навлизане в социалния свят и за разбирането му ми помагаха новите теории за индустриалното общество, за съвременните икономически и социални системи (четях английски), а вече и руснаците печатаха някои западни книги, които продаваха на специален кръг хора и по малко у нас в Руската книжарница.

През 1970 година във Варна се проведе Световният конгрес по социология. Можах да видя сблъсъка между нашите громители на империализма и професори и учени от друг свят. Тогава усетих и, че с комуниста, със затворената идеология диалогът е невъзможен; че няма убеждаване, няма развитие, нито пък почтеност и смисъл.

Разбира се, марксизмът бе отхвърлян по-лесно на думи, но по-трудно като начин на виждане: големите схеми на Маркс бяха привлекателни за младия човек, живеещ в затворен свят и стараещ се да си го разтълкува.

Другото голямо откритие бе литературата, която ме въвеждаше в битието и чрез която търсех мястото си в него; вместо по социология, споряхме за Толстой и Достоевски, а следователно четяхме и започвахме да гледаме на света в морални категории. Чрез руската литература отхвър-

лях света на комунизма и преминавах в друг свят: на идеи, на отношение към човека, различно от нашето.

Отчуждаването ми се задълбочаваше. На практика университетът означаваше затваряне с група приятели, бягство от големите въпроси на всекидневието. Странно бе как бързо всички пориви за място в комсомола изчезнаха, доколко безразличен ставах към протичащото в политическата общност, въпреки че постоянно я коментирахме.

Университетът маргинализираше (а вероятно това е и вечна негова функция на разграничаването) мислещите хора, представляваше в много по-голяма степен изкуствена среда, след която идваше сблъсъкът с живота, търсенето на място, пускането на корени в социализма.

Приятелите

Това бе възможността да се чувстваш жив, когато завършваш или си завършил социални науки във възможно най-асоциалния, атомизиран свят, измислен от хората. Свят, напомнящ ми на днешното училище – нямащо смисъл за неговите обитатели и лишено от каквото и да е съдържание, творение от безсмислени условности.

Приятелите бяха ключ към съвременния свят, носители на новини, на отношение към нещата, на пречупване на събитията през собствените ни мисли, направо социално богатство. На тях четях стихове, изпращах им впечатленията си от Полша, пишех есета и статии – работа, която в нормален свят би била подготвяна за широк кръг хора.

Те бяха и източникът ми на учене. От един – тънкото разбиране за литературата и за удоволствието от допира с нея, от друг – иронията и самоиронията, и парадоксалния поглед към социалистическите безсмислици; от трети – задълбочения анализ на ставащото. Още идеята как да живееш в едно несвободно общество, как да отстояваш принципи. Светът на възрастните, на родителите ми имаше смисъл само в сферата на частното, на семейното, на патриархалното – те не предложиха ключ към това, което предстоеше. Отговорни и предани към мене, не можеха да ми бъдат водачи в един натрапен им, но приет от тях свят.

Чрез приятелите оживяваха и книгите. Вместо пътуване по света, това бе пътуване из страната на измисленото. И още безкрайните разговори най-вече в долнопробни кръчми, за гъби, по безкрайни стопове или планински преходи, споделяния и търсене на истини, неприемане, отричане на света около нас..

Днес, когато работата преобладава над всичко, дори и при срещите ни проблемите остават за самите нас – споделяме семейни и лични работи,

но отношението ни към света, към нашето място в него отстъпва пред всекидневното. В този смисъл приятелствата правеха живота ми при социализма не само поносим, но и по-смислен, придаваха му интензивност, носеха чувства и идеи, от които днес съм лишен и които не могат да бъдат заменени от формалните или колегиалните контакти.

Полша

Попаднах в Полша случайно, така както става на този свят. Обявена бе аспирантура за съвременното индустриално общество, а човекът, от когото зависеше одобряването ми, Деян Павлов, бе задължен на вуйчо ми, който някога като културен аташе в Белград му бе помогнал да спаси живота си, като избяга от титово преследване.

Бях в казармата и се подготвих за изпита, та отидох в Полша с остригана по български глава.

Както казват днес, това бе приключението на живота ми: там разбрах какво е да бъдеш свободен човек и какво означава да се бориш и вярваш. Там и видях неща, които се случват веднъж за поколения: на 18 август 1980 стоях разплакан пред портала на Корабостроителницата в Гданск, когато Лех Валенса, изправен отгоре му, обяви създаването на градския стачен комитет.

А година преди това следвахме с приятелите ми навсякъде Йоан Павел II, призоваващ да се отхвърли зависимостта, да бъдем свободни в Христа, да не се поддаваме на злото; и се молех със стотиците хиляди хора, почувствали силата на духа и станали братя в името на духа и на свободата

Но в началото за мен Полша светна със знаците на един по-освободен свят, на хора, движени от обществени мотиви, а не затворени само в нашата клетка на семейната и колегиалната почтеност. Полша бе и свят, където комунизмът не бе така всеобхватен, където комунистите дори не смееха да признаят, че са такива. Няма да забравя как приятелите ми Войтек и Марек, които след мое гости в семейството на полски комунисти, ме караха в подробности да опиша как изглежда и как се държи жената („никога не сме виждали жена-комунистка!“).

Полша бе и една много по-развита културна чувствителност, чувствителност към социалните проблеми, живот върху запазени вековни традиции, било в кухня, в книгоиздаване, любов към страната, към всяка нейна част – всичко това, което отсъстваше у нас, а и у мен. Полша бе и за мен, затворения източноевропейски брат, много по-свободна, по-цветна култура.

В даден момент се бях превърнал в постоянен изпращач и посрещач на приятелите ми на варшавското летище – пътуваха свободно, връщаха се богати, дори и когато отиваха да изкарат някой лев с физически труд.

Полша бе и светът преди и след „Солидарност“.

Преди „Солидарност“ бе светът на културния протест, на дискусиите в университетските кръгове, на духовната съпротива, на заливащите градовете религиозни шествия, на все още външното самоуверено господство на комунизма, на свободния джаз, на напрегнато очакваните протестни филми и театрални постановки.

След „Солидарност“ това бе свят на потиснатия народен дух, на вярата в чудото, свят, който живееше в една двойственост на съвместно съществуване на обречени мъчители и на хора, принудени със сила да приемат за още някоя година властта на „империята на злото“.

Полша бе и най-добрата страна-учител за поробения ум. Такава не можеше да бъде очароващата но и смразяваща Русия, нито плуващите в други води западни светове. След Полша животът в изгнание бе по-възможен, по-поносим, въпреки че в България липсваше чисто човешката подкрепа на хиляди живеещи подобен живот и имащи свой паралелен свят хора.

Книгите

Книгите, заедно с приятелите, най-важните учители през узряващата младост, бяха възможно най-хубавото при моето израстване в сивия и затворен свят на социализма. Покрай Народната библиотека, покрай оцелелите книги в прашни сандъци (спомням си „Ангелът на Шартър“, „Вечната и святата“, илюстрирания „Ад“, тънката книжка с преводи на Георги Михайлов), чрез размените с приятели, а после и чрез трескавото купуване от Руската книжарница попадах в техния свят. През зимната ваканция на първи курс се бяхме договорили кой ще преведе най-добре „Гарванът“ на По.

Живеех с тях и те ставаха част от живота, точки на разговори, връзка с отминали епохи и с недостъпни за мене светове, чрез тях главно градях чувствителността си към света и хората.

Бях от поколението, посрещнало телевизията у нас, но трудно можех да бъда завладян от глупостта, сивотата, социалистичността ѝ, съответстващи на средата, в която живеех.

Чак лудите години на промяната нарушиха тази изглеждаща вечна връзка с книгите. Времето за четене приключи, а цветните преводни книги, за които и не можех да мечтая, са все повече само радост за очите и фон по улиците на София.

Спомням си как близо месеци дебнех и търсех всякакви връзки, за да имам Манделщам и как, оказал се с два тома, можах да заменя единия срещу Балмонт. Никога не станах колекционер – верен на духа на социализма, трупах повече и повече книги, и препусках по тях – нещо, за което и до днес съжалявам. Не можах да дам на книгите това, което те най-много заслужават и изискват: спокойно отношение, внимание, време.

В началото бяха руските книги – самотната трагичност на Лермонтов в юношеството, а още преди това на единайсет-дванайсет години по детски не можех да преодолея скуката от разсъжденията на Толстой и да проумея смъртта на княз Андрей. Като много от своите връстници не превърнах в част от себе си Швейк, но с приятелите бавно достигнах до Илф и Петров и гениалното нахвърляне на същността на комунизма, на механизмите на неговото господство. Да я цитирам бе жизнено правило, но и начин да се отразяват превъплъщенията на нищетата и масовото оглупяване, както и да се търси компанията и одобрението на съпричастните.

„Майсторът и Маргарита“ отвори света на приказното, трагична повест за живота в най-несретния, бездуховния от всички съвременни светове, за установяване на царството на злото над нашата бедна част от света.

Преди това като ученик бях погълнат, без да разбирам всичко, от друга книга за безнадеждността, за пропадането на света – „Доктор Живаго“, настъпващата тъмнина.

Споменах вече Селинджър и за човека извън мярката и рамката, за отхвърлянето от и отхвърлянето на света – тема, която следвах и в литературата, и в живота.

Преживявах и Дебелянов, и Верлен – тъжната безнадеждност, вината и разкаянието са винаги съзвучни в света на несретниците.

Спомням си една вечер във Варшава, когато свит в леглото поглъщах „1984“, сякаш виждах камерата, насочена срещу мен от ъгъла и бях затиснат, обречен, безнадежден свидетел на победата на злото

Книгите градяха не само света ми, но и устоите на съществуването ми. Някога Блок бе казал: „Колко добре е да се събудиш и да знаеш, че Толстой е жив, че не си сам на този свят“.

Книгите ме поддържаха в свят, в който достойните и чисти думи бяха забранени, в който нямаше място и за самия мен или за по-добрата част от моето аз.

Живеех с руската литература, извор на трагедии, но и на позиция във и към битието, сходни на нашите. Голяма част от творбите ѝ ми бяха просто по-достъпни отколкото трагичните съдби, страдания и творчество на сънародниците ми. Парадоксално до 1989 книгите, а не животът бяха

основата на моето образование, нещо нормално в една сбъркана действителност.

Влиянията

Бих искал да спомена и песните, които оставиха неизлечимо влияние не само върху моя живот, но и този на хората около мен. Днес пътувам с колата и на *MP3* мога да слушам от София до Бургас само Висоцки или Окуджава, или Галич. И то, записани качествено с текстове, които мога да прочета на компютъра.

Спомням си как с приятели събирахме и аз печатах текстовете на Висоцки – от лошите магнетофонни записи, как тези записи бяха фон и част от нашите срещи. С годините смехът изчезваше, оставаха крилатите фрази на Висоцки във всекидневната ни реч, но и виждането за света – чрез безбройните слушания влизах в кожата на този борец, търсещ своята истина, надвиващ обстоятелствата, жертва и победител в трагичен свят.

Имах възможността да го видя във Варшава месец преди смъртта му. Държеше се като истинска звезда и на репетицията, и в спектакъла, а вечерта за миг в асансьора на хотела вратата се отвори. Аз, който никога не свирех, бях с китара, а той с костюм – смъртно уморен, с цигара в уста – само ме изгледа. След „Хамлет“ написах стихове на руски, в които предусетих смъртта му, но и така никога не му ги пратих, защото тя дойде по-бързо.

Различен бе и Окуджава: дълбок, песенен, ласкаво мъдър и също смел – важна за израсналите като мен в плена на страха жизнена категория.

Истините за този свят идваха чрез песни и, макар че живеех и в света на ъндърграунда, текстовете даваха цялост и цвят на света ми – изповеди и предсказания на проникновени хора.

Спомням си как двама мои приятели през 1971-ва бяха чули Окуджава в Бургас, говореха постоянно и възторжено. Взех влака и така започна тази обща любов, без да намалява с годините.

„Благодаря за великата радост, която ми достави“, каза моят приятел Генек, след като уредих да влезем на репетицията на Висоцки – щастие за мен бе и си остава, че тези песни даваха обяснение, смисъл и посока на живота ми, че с тях пътувах през по-различни страни на планетата и на съществуването. Те сякаш си остават философията на нашата младост.

Познавах един поляк , който пишеше дипломна работа за Окуджава и го бе посетил в края на 70-те години; споделяше колко изоставен, самотен бил певецът. А аз исках да кажа на Окуджава (но така и не му напи-

сах писмо) колко значи той за мен и за моите хора. Пък приятелят Вацек вместо Окуджава избра след погрома на „Солидарност“ да участва в полицейските части, които възстановяваха комунистическия ред в Полша.

Мисля си и за песните, които ни бяха недостъпни, за Александър Галич, чийто запис вървеше само по „Свободна Европа“. Слушам днес неговите по-късни песни и си мисля: колко по-различно би било моето виждане за света, ако с Висоцки и Окуджава, и той бе влязъл в живота ми с естетизацията на човешката болка, с далече по-откритото въставане срещу жестокостта на нашето време.

За песните бих искал да спомена и за друго тежко влияние: Карол Крил – певеца на чешкия погром, на също белязана от насилие и мрак душевност, на тъгата по разбития и личен, и обществен живот.

„Боже, защо е толкова тъжен животът ни?“– на същата цветна веранда отрони един полски приятел, когато слушахме Крил.

Бях и продължавам да бъда потопени и очарован от онези песни. Ясно бе, както и днес, че ще ги нося до своя край, но по-страшното беше, че тогава бях убеден, че обществото, което ги е предизвикало, нямаше да има край.

Да, общество с известно начало, но без край

Никога не срещнах човек нито у нас нито в Полша, който да предрича края на нашия свят. „Вали, а навън е тъмно, тази нощ няма да бъде кратка. Вълкът иска агне, братко, затваряй вратите!“– пееше Крил.

Днес всичко изглежда другояче и се учудвам как не съм долавял признаците на края, а съм живял в Полша, където времето на хората възкръсна. Може би страхът, който парализираше душата, може би всемогъществото на оръжието и доказаната от комунизма способност за унищожаване на съдби, епохи или безразличието на Запада, все едно: живеех във вечен, зададен свят и правех изборите си в него – за работа, за любов, за приятелства, за всичко. Лесно е днес да ми бъдат съдници хора с възвърната историческа перспектива. Тогава насреща бе вече скърцащата, но безпощадна машина. Когато отказах да бъда партиен член, туй означаваше никога да не видя света зад телените заграждения на комунизма, да не напредна в тукашното общество. Не се правя на силен – след Полша и всичко преживяно нямах друг път. Бях около трийсет, млад човек с енергия, видял човешкото възраждане чрез „Солидарност“, почувствал дъха на свободата. И все съм си мислел за страшните руски 30-те години, на всепобедното и всемогъщо насилие. Ние поне бяхме оставени да живеем живота си, без смисъл, без време, без цвят, без шансове.

Написах предговор към приказките на Андерсен за възрастни, които се чувстват деца, но си дадох сметка, че този радостен и светъл израз на душата ми никога няма да бъде четен от другиго, освен от шепа приятели. Спомням си като седем-осемгодишен често питах Светослав Минков кога ще излезе следващият том и как живеех с тези приказки. Като възрастен открих, че пасажите за Бога, без които много нещо няма смисъл в тъжния и красив свят на датчанина, отсъстваха…

На работа

Започнах в България през осемдесетте години в Института за съвременни социални теории. Кандидатствах за работа в Университета, но не ме допуснаха, а от ИССТ ме освободиха. Като безработен попаднах в образованието, в Института за усъвършенстване на учители. А то се превърна в моя съдба.

През 80-те бе заливано от предложения за преобразуване, от дейности с гръмки заглавия, осъществявани от пропагандата. Послушната младеж на 50-те и 60-те години бе отминала, удоволствията, развлеченията завладяваха училището и душите на младите. Дискотеката бе символ на масовото отчуждение и неприемане на принципите на система, провалила се в опита да си осигури дълголетие. С какво едно училище без морал можеше да привлече младите хора? Още повече, че далечният и съблазнителен свят на Запада проникваше чрез телевизия, музика. Културата (индустрията) на развлеченията бе не по-малко могъща, но по-заразителна.

Така образованието търсеше отговор. В Института бяха събрани странна група хора – сиви, чоплещи някакво предметно парченце, но същевременно, както всички полуобразовани партийци по света – уверени, че знаят истината, та могат да управляват и да променят разумно своята част от битието.

Кой знае как бих вегетирал в такава действителност, ако съдбата не бе ме изпратила в Лабораторията за проблеми на педагогическите кадри. Интересен човек бе ръководителят ѝ Стоянка Жекова – рядко будна, с аналитично мислене, като хората, навлезли в живота през петдесетте, омачкана, но не и като тях духовно изхабена. Тя е нямала възможността да докосне съвременните психологически и педагогически идеи, но беше успяла да запази енергия, преданост към доброто в образованието и опитваща се да създава нещо по-различно в годините преди разпада. Изследвахме учителя по нетрадиционен начин, утвърждавахме идеите за диалог,

за общуване. Всичко това ставаше и трудно, и болезнено, и недотам качествено. С едно изключение в Лабораторията бяхме безпартийни, без сила за формална съпротива и бяхме принудени да търпим партийните разпоредби, но и правехме своето.

Педагогическият свят бе посредствен като даденост. Още в университета младите хора отбягваха специалността педагогика поради ясното чувство за несвободата на учителя.

На фона на осемдесетте години и в началото на моята образователна „кариера“ не винаги ми правеше впечатление, но реално ужасяващо бе колко сиви и бездарни хора направляваха образованието ни и съдбата на младите.

Една заучена безпомощност и некадърност, скована в партийни рамки, в концепции, в прескачащи се един друг планове и отчети – всекидневие на клюки, събрания, безсмислени обучения. Системата бе самодостатъчна и в същото време неконтролируема и неспасяема. Осемдесетте бяха годините на демографска криза, на етнически противопоставяния и имуществено разслоение, на окончателното занемаряване на образованието като база (за цяло десетилетие построени бяха класни стаи достатъчнии само за три училища!), на обезсмислянето на учителския труд. Невъзможен ставаше диалогът с променените и неконтролируеми ученици, и за осигуряване на учителски заплати. Същевременно в Института, а и в образованието цареше инфантилна самоувереност, конференция след конференция, срещи на млада и не толкова млада интелигенция, на показност, на непохватни опити за уж промяна.

Това бе трудно за човек с идеи, енергия, желание да реформира нещичко дори и в малкото му отредено местенце от общество, което не възприема.

Започнах да правя социално-професионален портрет на учителя, изследвания на учителския колектив, но всичко вървеше трудно – извън педагогическо-комунистическия дискурс нямаше почти нищо за училищното всекидневие и за хората в училище – ни изследвания, ни обяснения, нито разговори или поне стремеж да се надникне под повърхността. Бях чужд човек в областта и това до днес ме обрича на изолация, но тогава все пак се стараех да внеса свои виждания, да търся свои решения. В крайна сметка не пречех никому. За няколко години можах от технически работник с дисертация (какъвто бях приет) да стана асистент, какъвто сигурно щях да си остана в примитивното общество, където напредъкът следваше изискванията за партийна принадлежност.

Груповата работа

Вторият очевиден знак на съдбата бе свързването на работата ми с моето образование в Полша: по една от темите в Лабораторията подготвих материал за тренингите в образованието и за груповата работа. Тъкмо това се превърна в дейност, продължаваща през десетилетията – в призвание.

Идеята, с която се запознах в Полша, бе проста и дошла от по-развитата американска образователна реалност: група учители, като споделят преживяванията си, се учат да общуват помежду си и да намират нови пътища за общуване с ученика, за личностното му и професионално развитие. Така се градят малки островчета на добрите отношения, на искреността, на автентичната загриженост и болка за ставащото, които помагат на изолирания човек да прогледне отвъд себе си, да намери подкрепа и се опита да промени нещо в полза на другите, но и за собственото си добро.

Всичко това за човек, лишен от хоризонти, от шансове за развитие, откъснат от света, бе като Божи дар.

Спомням си за първия тренинг, проведен няколко дни след Чернобил*: заедно с моя позната от Полша и с група училищни психолози – за новия климат, за изследване на междучовешките отношения, за приети в групата норми на естествено, неформално общуване.

След това започна трудното откриване и изследване на възможностите на този метод – годините от втората половина на 80-те бяха години на разхлабване на хватката. Без да си давам сметка, че системата умираше – тя търсеше пътища за самосъхранение и опипваше нови идеи, които да продължат живота ѝ в отделните области.

След година-две, след различни опити и истински съпротиви от страна на учещите се за учители почнах да долавям смисъла на това, което правех – откривах им нови възможности за развитие и осъществяване, за изява на доброто, дори само за няколко дни и в изкуствените условия на групата. Самата идея да започне промяната у човека бе трудна за приемане от комунистическата идеология, но и за традиционното образование на учителя. Учителите не можеха (както и по-късно) да приемат, че през целия си път са действали неправилно, че са общували зле, следвали са норми извън тях, та може би лъжата, обхванала всичко наоколо, не е могла да подмине и техните живот и дейност.

---

* Бел. ред.: Аварията в Чернобилската ядрена електроцентрала е на 26 април 1986 г.

В рамките на няколко години до 1989 водих десетки групи, написах книги с кратка концепция за системата, печелех привърженици. В прагматичен план тези групи и наситеното, дори прекомерно, общуване със стотици хора заместваха интензивните приятелски контакти: имах достъп до душата на своите хора, споделях и споделяха с мене важни неща за своето битие, за това, което става в училище и с децата, и със самите тях.

Работата ми бе интересна. Десетина години по-късно най-интересният македонски хуманист Кирил Темков, който посещава и участва в обученията ми, каза с точните думи, изречени от Свети Климент: „Търси доброто, бягай от злото!“

Промените в образованието

Имах щастието да участвам в първите образователни промени, да помагам на учителския синдикат „Подкрепа“, да организирам учителско движение, да водя стачните преговори с Министерството на образованието през зимата на 1990 година в разпадащия се салон на Четвърта вечерна гимназия, да участвам в експертни съвети към Министерството, да създам най-голямата организация за образователни реформи към център „Отворено образование“. За малко дори да отговарям като заместник-министър за образованието, което исках да имаме.

Потенциалът ни бе крайно малък, най-вече в образованието. Искахме свобода, без да градим планове и мерки за свободно образование: искахме нов ред, без да променяме същността на системата, стремяхме се към нови отношения, без да сменяме или поне да обучаваме приоритетно учителите. Както и при комунизма, системата бе ориентирана към себе си, затворена, не търсеща достатъчно, а и не знаеща как да спечели обществена подкрепа.

Образователната система се съпротивляваше срещу нас както можеше. За десетилетията на комунизма бяха преминали няколко поколения учители, така и не познаващи образователни варианти. Те бяха овладели всички просветни постове, така че очакването да променят собствената си същност бе направо наивно. Неслучайно хората на промените биваха изтласкани настрани, а вечните просветни кадри се съюзяваха с начесто сменящите се политици. Прочее, системата си осигуряваше приемственост, но не и промени.

В началото политиците търсеха съветите ми или поне даваха вид, че е така. Но дори и тогава си спомням как Розалина Новачкова, близка до Радикалната партия, ми казваше: „Правете вашите планове за промени,

ние така и така ще дойдем на власт и ще управляваме както знаем.“ Опитвах да убеждавам лидерите на опозицията за политическата изгода от подкрепа за образованието; Филип Димитров кимаше без да казва нищо, по-късно Иван Костов дори не ме извика да поговорим, макар че му пратих писмо с причините за оставката ми като заместник-министър.

След 2000 година времената съвсем се промениха – министрите на новото царско (господарско) време дори и не чувстваха нужда от консултиране или съвет – те имаха комфорта да управляват в една послушна, но неразвиваща се образователна действителност.

Времената бяха наистина бурни, та консервативното образование поради слабия си потенциал и неспособност за формулиране на необходимите промени изостана от обществото. През годините бавно, но сигурно министерствата на труда и на финансите бяха тези, които диктуваха условията на играта, а образованието само следваше начертаните икономически и социални приоритети и ги изпълняваше. Бързата смяна на екипите водеше до опити за разграничаване от предходника и до създаване на свои идеи за уж промени. Така в общественото пространство все нови предложения следваха толкова бързо, че оставяха впечатление за активна реформа.

Хората имаха и имат право да смятат за вредни непрекъснатите изменения – на парче и без смисъл – но не разбираха, че то и така не можа да формулира как да се реформира същественото.

А то бе просто: че от образование, подчинено и служещо на политическа система, трябваше да се превърне в образование, в чийто център е детето, неговите потребности. Това означаваше да създадем програми, значими за младия човек, като му дадем възможност да се развива, да прави избори, да усвоява необходимото му за живота. Това означава също училището да се превърне в място за диалог между учители и ученици, на съвместно търсене на истини, откриване на света, да носи радост, да гради характери и граждани.

Покойният министър професор Димитър Димитров* ме питаше през юли 2000: „Румене, толкова проблеми в това средно образование, а сега тези протестиращи родители искат да ни линчуват! Защо е така?“ Опитвах се да му обясня, че не е постигнато най-очевидното – да се ангажират пряко родителите, обществото, че няма интерес извън интереса на собственото ти дете, а това само усилва асоциалното поведение.

---

* Бел. ред.: Проф. Димитър Димитров е министър на образованието и науката в правителството на Иван Костов през 1999–2001 г.

На практика непремислените и неподкрепяни реформи в едно необразовано общество доведоха до това, че образованието по свои начини отговаряше на предизвикателствата. Необходимостта от нови програми се обърна в разцвет на системата от частни уроци; подготовката за живот в новите условия намери израз във все по-претрупани и скъпи ненужни учебници; борбата за нов тип учител се сведе до искания за по-големи заплати; създадените училищни настоятелства повтарят настоятелствата от социализма, които бяха кръгове за услуги срещу успех на детето. Българското училище не стана по-обществено. На нас от неправителствените организации винаги гледаха с подозрение, въпреки че в много области единствени носехме ресурса за промени. Общественият ред и програма на образованието никога и не станаха реалност, а промените бяха и са подготвяни от малки групи хора. Образованието дотолкова прагматично отговаряше на всекидневните проблеми и нямаше рефлективна сила, че затри границата между дясното и лявото, която поне на хартия съществуваше през първите години на прехода. Дори европейското измерение за присъединяващата се България не можа да допринесе; неизискването за съвместна образователна политика на Европа се превърна в шанс за по-малко реформи у нас. Няма я обединяващата идея, която превръща ред конкретни предложения в програма за развитие, дава ѝ политически смисъл, може да обедини педагогическата общност около изпълнението ѝ. Образованието е оставено в ръцете на група просветни чиновници (твърде уплашени за местата си, твърде посредствени, но и самоуверени поради политически назначения) и на синдикатите. Отсъства коалиция за реформи, а самото общество е все така неграмотно, но все по-равнодушно към опитите за промяна.

Живее се с надеждата, че, ако се реформират отделните образователни области, ще се получи цялостен положителен резултат – твърде примитивна и пораженска идея за един все по-сложен и принуден сам да определя бъдещето си свят.

Гражданското образование

Какво трябва за промяната на една образователна система в съвременния свят? Сигурно много компоненти, но една ключова област, откъдето трябва да се започне, е широко разбираното гражданско образование. Как без него ще функционира желаната демокрация, как младите хора ще намират жизнения си път? Реално гражданското образование е идеята за приобщаване на младия човек в новия социум. На тази идея посветих го-

ляма част от усилията си. През годините опитах и въведох много интересни и преобръщащи традиционната просвета инициативи. С безценната финансова и организационна подкрепа на „Отворено общество“ въведох с шепа съмишленици и ред нови области за образованието ни: обучение в права на човека, за мирно решаване на конфликти и проблеми, екологично, глобално и междукултурно образование, дебатиране или начини за водене на спорове. Създадохме първите помагала от учители в социалната област и обучихме учители за обучители на колегите си. Градихме цялата инфраструктура и с помощта на стотици осъществени семинари, срещи, проекти – над десет хиляди учители преминаха през различните форми на обучение.

Показахме и модела на образователните промени – отвътре, с ангажираността на учители и ученици, с търсенето на обществена подкрепа, със създаването на необходимата инфраструктура. Както можеше и да се очаква, съпротива оказа най-вече самата образователна система: и до днес България няма официален стереотип за социализиране на младите, изброените предметни области се учат като по снизхождение и между другото, те нямат нито ресурсна, нито институционална подкрепа. Първите посткомунистически екипи блокираха усилията ни, след това се приемаха други тактики – на пренебрегване, на формална поддръжка, на лансиране на собствени или на поддържане на контрапроекти. Няма да забравя как през 1998 министерските експерти-демократи, които заседаваха над система за образователни стандарти, подминаваха стотината деца, обсъждащи създаването на национална мрежа за самоуправление.

Опитвахме по най-различни начини. Сигурно образованието днес е по-различно благодарение и на нашите усилия, но още по-сигурно е, че то не стана това, което бихме желали да бъде.

Трайната демокрация и затварянето на живота

Днес енергията в образованието е на изчерпване. Наблюдавам опити за професионализиране и следване на европейски норми без необходимата подготвеност и умения. Може би в образованието най-ясно се вижда връзката между непромененото старо и новите форми. Светът на децата е друг, а училището вече не е тяхно. От подредения в името на остра идеология свят на шейсетте години до днешната безформеност и липса на идея лежи пропаст. Напоследък дейците в образованието най-сетне се отказаха да

гледат назад, но и не вдигат глава към бъдещето. Липсата на перспектива, съчетана с отсъствие на морални принципи и на образователни стандарти, убива идеята за образование в традиционния ѝ вид. Ако за децата изходът, макар и временен, е в сферата на компютрите и в бягство от неугледната действителност, за педагозите туй означава трудно вегетиране в свят без корени и идеи. За управляващите пък то е територия на експлодиращи отвсякъде предизвикателства, на носене по вълните и цинично преповтаряне на демократични заклинания. И оправдаване с цялостното социално развитие. За липсата на идеи, за цинизма и за реализиране на политически кариери за сметка на бъдещето на децата – оправдания няма.

Какво остава на човек в такава ситуация след години борби, унижения, частични успехи? Сигурно да прави каквото и преди с надеждата, че светът подлежи на промяна и че все пак сме в началото на нещо, което не подозирахме, че ще бъде толкова трудно.

Светът се затваря както през осемдесетте години – търся в групите деца и учители, с които работя, възможността за лично убеждение, за насока в пътя на развитие, на така необходимата морална перспектива. Не се отказвам да създавам школи и за учители, и за млади хора, търся обществения отклик, но образователната сфера е вече друга – формална, бюрократизирано демократична, изградила начини да подминава проблемите.

След кратка по-явна, „по-обществена“ дейност маргиналността отново стана нормален начин на живот. Правя своето – вярно, в по-свободен, по-отворен свят – без убедеността обаче, че цялостни промени са възможни. Но и с вярата, че трябва да се продължава.

София, юли 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Проф. Сергей Герджиков

– Професор Герджиков, бяхте активен анализатор на събитията в началото на демокрацията. Къде се загубихте?

– Не пиша за политика от доста време, защото има достатъчно хора, които го правят. А и мисля, че на говоренето за политика липсва обяснението. Всички люшкания, които ни се случват, са си чисто български.

Има у нас дълбоко вкоренена негативна нагласа. Ние нямаме позитивен проект. Въпросът е да знаем поне кои сме и за какво сме.

– Преди 16 години в КТ „Подкрепа“ знаехте, че сте за демокрация.

– Вече имам дълбоки съмнения по въпроса, защото никъде вече демокрацията не се осъществява. Има олигархии. И в Америка, и в Западна Европа. Главният ни проблем е неверието, че сами трябва да направим усилия. И в постоянното очакване, че нещата трябва да се случват по по-добрия начин за нас. Това възклицание: „Дано!“

– „Дано“, „Хайде“, „Господ да даде“.

– Ама не става така. Дори момчетата, когато играят футбол, са със самочувствие, а без концентрация да вкарват голове. Нещо ни куца – нещо българско. Липсата на колективен манталитет и недостиг на отговорност. У нас много се говори, много се забравя и никога не се сравняват приказките от миналото и сегашните, както и какви прогнози са сгрешени. Едни и същи хора тълкуват политическия живот при едни и същи грешки.

– Каква е основната ни грешка?

– Механичното налагане на западния модел. Не се отчита българският манталитет и историческият стереотип. А не можеш да носиш дреха, която не ти стои.

– Да не би да сте под влияние на източните възгледи за нашия свят?

– По-скоро съм смутен от липсата на философска рефлексия: как да се мисли за тълкуване на житейската ситуация. Такава философия ще ни помогне да преместим центъра тук, да разберем себе си. Балканите са в периферията на Запада. Политиката и всичко останало е по-различно, но това не значи, че е по-лошо. Тук не можем да се придържаме към един рационален проект – ние се ръководим главно от емоции. А, за съжаление, в България сега те са главно негативни. Имаме рационални проекти, но за себе си, като отделни индивиди.

– Сами: всяка коза за своя крак, както е писал Стоян Михайловски.

– Така е. И почваме да си пречим с другите българи.

– Вие лично преодолявате ли това?

– Трудно. Единствено като преподавател, когато съм в доминираща ситуация. Иначе двама равнопоставени българи трудно се оправят в нея. Затова се съмнявам в демокрацията.

– Страшно ли беше да сте сред основателите на синдиката „Подкрепа“?

– Беше интересно. Аз обичам тръпката и тя ми липсва сега. Беше страшно, но не много, защото се знаеше накъде отиват нещата. Не сме били някакви герои. Аз търсех нещо такова и то се появи. Бях сред първите в София. После други хора се намесиха. Аз нямам нагласа да се бутам напред.

– Защо се оттеглихте?

– Защото видях, че зад фасадата се крият лични амбиции. После поработих в СДС за първите избори (1990) като главен координатор за София. Но майка ми бе много болна, имах да пиша книга – „Феноменът комунизъм“. Преподавах това, което се случваше. Участвах доста в централния печат, преболявах промяната в себе си и каквото ставаше в СДС. И накрая се отказах. Попаднах в други измерения.

– Покрай алпинизма ли? Кога стана това?

– Много по-рано, още през 1982, като докторант. Прочетох доста книги и си казах: „Аз никога не ще мога да правя това!“ После се записах в курс по алпинизъм. От 70 души го завършихме само 7 човека. И намерих момче, с което дълбоко се разбирахме и тръгнахме да катерим все по-трудни турове. Това ми идеше много добре след изтощителната седмица на умствена работа.

– Дали не компенсирате нещо друго?

– Поради своята чувствителност не мога да се боря за интересите си. За сметка на това се зареждам със сила, като се боря за оцеляване в планината. Това е много автентично – всички живи същества постоянно се борят за живота си.

– Но хората оцеляват по друг начин.

– Ние се борим с думи, с възгледи, с производство, тялото остава на заден план. А когато събудиш своето тяло в борба за живот, целият ставаш по-силен.

– Автор сте на две книги за комунизма. Нещо като „преди“ и „след“. Остана ли нещо неказано за комунизма?

– Това, че нашият комунизъм е бил плод и на българския манталитет. Не ни беше ясно доколко двете са преплетени. Смятахме, че комунизмът ни е виновен за всичко. Но той е система и всеки народ я преживява по своему. Българската склонност да разчитаме на външни фактори не идва от комунизма; това е постоянното преживяване на периферията. Иначе си защитаваме индивидуалните права и интереси.

– Това ли е пропуснато в досегашните анализи?

– Аз съм се опитал да го изясня във втората си книга „Хаос и ред след комунизма“ (1998). А първата започнах в 1986 година на един таван, къде-

то живеех. Съвсем спонтанно, след като слушах „Свободна Европа“ и, наблюдавайки какво става в Университета. Не можах почти нищо автентично да публикувам. Чувствах, че нещо трябва да се случи. Почвах сутрин рано на една тракаща пишеща машина: съседът не можеше да си отспи.

– Ще продължите ли в този дух?

– Искам да напиша книга, в която да анализирам защо живеем по нашия начин. Но аз не го гледам негативно: смятам, че е недооценен начинът ни на живот. Той е изключително богат, сравнявам го с начините на живот в 26 страни. Това преливане между работа и развлечение е уникално. Всичко минава през купона. Правиш култура и същевременно я потребяваш. Ние говорим в кръчмата и за сериозни неща.

– Трудолюбив ли все още българинът?

– Позитивното му качество е, че за българина работата не е самоцел. У нас го няма това, което съществува в Япония и Германия – работа заради самата работа; то е един вид нещастие.

– А за какво работи българинът?

– За оцеляване. За къща, за кола. Ние не обичаме да изплащаме заеми по 30–40 години. Искаме да минем по-евтино, по-бързо.

– Това не поставя ли къса перспектива?

– Ние си знаем, че не векуваме тук. Ами аз не зная дали в неделя, като отида в планината, ще оживея.

– Кое е по-трудно: всекидневието или екстремната ситуация, когато се рискува живот?

– Всекидневието. Свързано е с толкова негативни емоции. Нищо не ни работи както трябва. Ние се побъркваме. Действа единствено индивидуалният механизъм за оцеляване и колективният купон. Но не и колективната работа. Като колеги си създаваме много проблеми. Който работи и може повече, бива изолиран, на него се гледа с подозрение.

– Вие имате ли лична формула за такива ситуации?

– Не реагирам адекватно, не споря, не влизам в конфликти, а в събота и неделя отивам в планината.

– Кое е истинското?

– Когато прилагам ума и тялото си ведно. Или, когато пиша някоя книга. Правя го с огромно удоволствие. Обичам и общуването с мои студенти.

– Те по-умни ли сега, в сравнение с онези, отпреди 15–16 години?

– Сега са по-слаби, защото по-лесно влизат в Университета, но като личности са по-интересни. Нямат ограниченията, които ние имахме. Но ние повече четяхме, а те се занимават с какво ли не.

– Кое е по-интересно за Вас: животът или смъртта?

– Животът на фона на смъртта. Без смъртта не е интересно. Този фон винаги съществува, но ние не винаги го съзнаваме.

– Трябва ли на човека личен смъртен опит, за да разбере това?

– Отделени сме от природата. Само при много тежък здравен проблем се сещаме за смъртта. Съвсем друго е съзнателно да се впуснеш в риск и да удържиш контрол. Животът е тръпка на смъртността.

– На какво може да научи смъртта днешния българин, който не вижда по-далече от носа си?

– И тази ситуация е свързана със смъртта. Ние се упрекваме, че искаме да оцеляваме – но всички народи до днес се занимават с това. Но „там“ са с по-висок стандарт. Когато се зададе някаква социална катастрофа, тогава българите се посъбуждат.

– А смъртта?

– Тя разгражда клетките ни, кара ни да побеляваме. Особено след средата на живота човек трябва да свикне с близостта на смъртта. Как да бъдеш активен, след като знаеш, че битката със смъртта ще завърши с поражение; това е отчаяна перспектива. И все пак си правим живота интересен. А мярата на смъртта ни кара да бъдем по-активни. Постоянно бързаме. Това е също знак на смъртността ни.

– Вярвате ли в прераждането?

– Не приемам точно варианта на източните религии за прераждането, а един друг, западен, научен възглед: че в момента на умиране нещо ни напуска – психофизично.

– Разкажете за Вашия личен опит.

– Изпаднах в клинична смърт след една злополука в планината, където много пъти съм се срещал със смъртта. В преддверието на смъртта ние попадаме в светлина и блаженство. В момента си казваш: аз не искам да се връщам.

– Какво точно се случи?

– Бях в болница след нещастен случай в планината. Усетих, че нещо се изнизва от мен. Чувах ясно гласовете на лекари и сестри: пулс няма, кръвно – 35. Започна едно устремно пътуване в абсолютна тъмница, след което попаднах в светлина, все едно някой се грижеше за мене. В този момент ти виждаш отделни случки от живота си. И аз си казвах – тук сгреших! Със сърцето си изричаш това. И то те връща назад. Изнесох се нанякъде, пътувах през черна чернилка. Такава, каквато в нашия свят няма. След това се появи някаква светлина и после тя ме обгърна като жива. Сякаш някой ми прожектираше сцени от живота. Чух и говорех със свои близки, видях пи-

едестал и същества около него. После разбрах, че може това да е било друг начин на възприемане на медицинските лица около леглото ми. В същия момент дойдох в съзнание, като усещах, че умирам. Оттогава всички мои възприятия за нещата около мене се промениха.

– На колко години бяхте?

– 35-годишен, беше през 1991, сега съм близо 50-годишен. Оттогава работя по-интензивно и си задълбочих възприятията. Не си позволявам да пилея своето време, както преди. Разбира се, човек не може да си позволи някакви тотално различни преживявания, но започва по-отговорно да гледа на нещата. Разбираш, че този живот има край и трябва да живееш по максимума. Без да имам някакво трансцедентно изживяване, нямам понятие за какво служи човешкият живот, но зная, че то трябва да се изпълни. Когато вижда колко лесно може да си отиде оттук, човек започва да цени миговете.

– Това по какъв начин се свърза със съдбата Ви на човек, който катери върхове? Каква география имате покорена като алпинист?

– Никога не съм бил между първите алпинисти на България. Но това е твърде трудно занимание, за да можеш да го упражняваш покрай другото. Все пак ходим на много интересни места, имам собствени прокарани турове. В Рила са около 150 изкачвания, другите обекти са Врачанските скали, Вихрен. Нашата страна е прекрасна. В Словакия и Русия имам доста сложни стени. Най-интересно беше в Памир – там 3 денонощия с още един човек прекарахме, погребани в снеговете. Направихме си нещо като пещера. Бушуваше буря. Момчето, което беше с мене, заболя, получи планинска болест. Изведнъж се огледах и видях, че край мене няма никого, освен един немец; бяхме останали съвсем сами. Той си беше глътнал приспивателно и спеше. Започна да вали сняг, да ни затрупва. Намерили бяхме стара руска палатка и се подслонихме под нея. На сутринта бурята продължи, а ние си издълбахме нещо като иглу. Там прекарахме 3 денонощия. Имахме малко храна, но по-лошото беше, че бензинът и кислородът бяха малко. Ядяхме някакво сухо еленско месо, което бях си взел, топяхме си сняг за вода и за чай. По едно време свърши бензинът за примуса. Прочее, последния ден изкарахме само с топки сняг. Добре, че дойде една руска експедиция и ни помогна да се съвземем. В такива моменти съм се чувствал ужасно сам, независимо че до мене може да е имало някой. Когато хората са в много трудно положение и са непознати, те изживяват сами трудностите, въпреки че в бита си помагат. Всеки има някакви собствени страхове, спомени, прави си равносметка и се чуди дали ще излезе оттам.

– Какво е това – бягство или противоборство?

– Ами то си е вид бягство от напрежението, от отрицателните енергии. Там имам познати, с които правя трайни приятелства – чуваме се и се виждаме още. На такъв човек можеш да разчиташ най-много, защото му знаеш всички умения, навици и характер. Но съм катерил и със случайни партньори.

– А на популярната езотерика, която е толкова печеливша, вярвате ли?

– Абсолютно не. Всичко е лъжа.

– А вярвате ли в Бога?

– Много малко българи ще ви кажат откровено: „Вярвам в Бог“. Изглежда, няма „началник“, или той е много далече. Не вярвам в Бога като антропоморфно присъствие.

– А какво е „да те осени Бог“?

– Най-близкото до това е в дзен-практиката – когато се освобождаваш от всички описания, от целия език, изчистваш ума си. Тогава си едно сияйно същество, не си ти.

– Но това изисква трудни техники.

– Много медитация. Тя не се учи лесно. Имал съм момент на просветление, когато усетих, че няма нищо определено в основата на Вселената. Има вихър, всяко живо същество събира от този сноп енергия и го представя като свят. Както човеците, така и птиците, земноводните и така нататък. Те имат различни светове. Нашият свят не е единствен. Може би съществува Бог, но аз смятам, че той няма нищо общо с хората. Във всеки случай не се грижи за тяхното добро. Но това е само едно предположение. За мене светът е тайнствен и нека така да си остане.

– Откъде идва вярата?

– Не от учените хора, а от простите. Тя е автотерапия срещу страданието. И аз, когато съм бил много зле, съм се уповавал на Бога.

– Звучи атеистично. А вярвате ли в силата на думите, например в молитвата?

– Думите имат сила в нашия свят. Те не са съизмерими със сетивния свят, а с мислите ни. Те имат сила в колективния наш свят – манипулират, обещават, лъжат, но и вдъхновяват. Нашият свят е мисловен – измислен. Но не можеш да съживиш човек с думи или да преодолееш една жизнена ситуация само с думи.

– Къде е сега България в деленето: богатство, власт и дух? Понятия, които използвате в първата си книга.

– Ние имаме силен дух. Наистина нашите хора не изглеждат весели, но никъде няма толкова емоции, колкото на Балканите. Има тръпка тук. За

мене това е най-хубавото място за живеене – климатът, кухнята, жените, ако щете. А когато се стигне до икономика, нещата не са убедителни. Но да не забравяме: ние имаме живот-кауза, развлечения, личен дух, който не винаги е зависим от властта. Затова аз залагам на духа – личния, живия. Ние сме по-силни, отколкото си мислим.

– Господин Герджиков, виждам Ви с книгата, написана от Вас за Вашето родно място: „Богатствата на Бедан“. Как бихте характеризирали онези опорни точки, които държат на мястото му един народ, едно население. За 70–80 години?

– Даже повече. В книгата търся връзката между два рода Герджикови – Райковските и Беданските. Съдбата им е драматична. Село Бедан е било ислямизирано някъде около 1660 година. Станали са преселвания и големи родове са се разделили – така, както и нашият.

– А какви са Вашите родители?

– И двамата, както се казва, са обикновени хора. Баща ми е работил в Горското, в пътищата. Майка ми предимно е била домакиня. Аз съм дете от втори брак – общо сме петима.

– Защо Ви беше да пишете тази книга? Това бе зов на кръвта или на учения у Вас?

– Имах ангажимент към хората. Това е едно красиво място, което запада, защото след реформата планинските селища преживяха дълбока криза. Място за туризъм, с богата история, уникална местна култура, наследена от траки и славяни. В занаятите – текстилът, уникалните носии. Говорът на това село също е уникален, защото е запазил за разлика от други родопски говори, специфични произношения за славянското племе („рупци“).

– Тоест, езикът не е повлиян по време на ислямизацията?

– Не. Някои са се изнасяли, други са се заселвали, но около 10 века диалектът си е същият. Това личи в характерни звуци и думи, отмрели в книжовния език и останалите диалекти.

– А сега?

– Селото се нуждае от оживяване. Строят се нови къщи в стар стил, идват инвеститори, купуват имоти, правят хотели. Само от траките има 15 обекта, а също и от славянско време: две черкви, една крепост. Тръгнал съм да привличам пари за археолозите. Много вълнуващо е да участвам във възстановяването на едно място, което ми е създало навиците за труд, морал и така нататък.

– Добре, Вие оттам ли сте, или сте учен от Софийския университет „Климент Охридски“, или сте някъде от световните върхове, които сте покорявали?

– Аз усещам, че нямам определен център. От няколко години се убеждавам, че няма постоянно човешко аз. Когато в даден момент осъзнаваме своята личност, това е сегашната точка на един психичен поток. Имаме много неизвестни страни от нашата личност, освен това при различни социални контакти ние сме различни. Нямаме постоянна субстанция.

– Колко са Вашите издадени книги?

– Двайсет и седем.

– Имате книги за живота, за смъртта, за Япония, за политическия преход.

– Най-вече това са философски книги, но нито една от тях не е продиктувана от чистата абстракция. Всички те са били задвижени от емоции, от моментен импулс. Тази книга за родното ми място – също. Макар че отдавна я мътех, а и доста хора ме молеха да напиша нещо подобно.

– Кои от книгите Ви са най-ценни за Вас?

– Тази за смъртния опит. Мнозина са ми казвали, че тази книга им е послужила, когато са си мислели, че ще умрат – те самите или близък човек.

– Като турист ли сте в родното си място?

– Да, ходя в една празна къща, по гости на близки. И, като се разхождам, си представям какво е било по време на траките. Почти през цялата част на годината е слънчево. Това ми помогна да забравя академичната си същност, въпреки че ми предстои работа по труд за относителността на философските понятия. Доста се уморих, та сега от месеци ходя да плувам, да правя фитнес, за да мога да се възстановя.

– А планините?

– Движа се и там, но многото работа ми предизвика безсъние, с което трудно се справям. Надявам се чрез планината да се оправя. Аз нямам точна мярка за работа.

– И отново си мисля за страха. Помага или пречи?

– Страхът има много лица. Има лошо лице на страха, което може да те пониже целия. Ти си в някакъв несвяст, ръцете ти почват да треперят, ставаш несигурен. Тогава вече от падането в пропастта те делят секунди. В този момент трябва да направиш невъзможното – да овладееш страха и да го превърнеш в двигател. Иначе можеш съвсем смело да приемеш смъртта и да я приемеш безразлично. Но страхът ти помага, ако го овладееш: от една страна воля, от другата страх. Те работят заедно за твоето измъкване. И правиш чудесии, защото при обикновени условия не би могъл да копаеш 8 часа при положение, че си гладувал и не си спал три

дни в снега, за да си правиш дупка. Или да стоиш няколко минути на отвеса на ръце. Или да го правиш на два метра: ще кажеш, не мога да го направя! Но близостта на смъртта да те мобилизира.

– А житейският страх?

– Някои форми на този страх съм усещал – от затворените врати, от неизвестността, от това какво ти се крои.

– А от това дали ще можете да осигурите стандарта на семейството си?

– Това не си спомням. Но бяхме много бедни. Когато бяхме женени с първата ми съпруга като студенти, работех в столова, работех в стъкларски завод, оцелявахме. Бях много млад. За първи път почувствах, че мога да изкарам без проблеми месеца преди десетина години, когато започнах да правя учебници за средното училище. А иначе страхове винаги съм имал от хора, които не ме разбират. Страхувал съм се, че няма да оценят моя труд и отношението ми към професията. Има арогантно пренебрегване на работата, защото в нашите сфери попадат всякакви екземпляри. Пълно е с хора, които страдат от мания за величие. Колкото и да съм направил в нашата сфера, никога не съм се мислил за човек, който превъзхожда своите колеги. Но има и такива – не че ме е страх от тях. Потиска ме неразбирането им и охулването. Аз съм чувствителен човек и, когато ми уронят репутацията, цели месеци не мога да го преодолея. Ето от това ме е страх и това не искам да ми се случва. Въпреки че не съм суетен – то не е страх, а болка.

– Това ли беше причината, че така рано се отказахте от политиката?

– Не. По-скоро липса на агресия и дълбоко отвращение. Хората около мен доста брутално си пробиваха път към сцената и политиката. А исках просто да помагам. Бях уважаван, но не желаех с повод и без повод да влизам и да безпокоя лидерите. Тогава бяха дошли американци от Демократическата партия да ни учат как се правят избори. В този момент дойде майка ми да се лекува. И аз се оттеглих. Не можех да правя пробиви, всеки един акт на пробив ми се струваше изкуствен, защото трябваше да търся близост, а това ми беше болезнено, недостойно. Останах във философията и не съжалявам.

– Как оценявате развитието на политиката вдясно?

– Според мене СДС си изпълни ролята. Сега всички тези партии са изкуствени, защото витаят около миналото. А трябва нови партии да кристализират около нови интереси. Сега политиката се прави не на социални основи, а на групи за властта. Лявото все пак си има някаква традиция, има все пак 40-годишен опит на ултралявото. Сега ни трябва спокойно,

цивилизовано дясно. Въпросът е за култивиране на политиката – да не се смесва тя със сивия бизнес и престъпността. Когато всичко е слято с корупцията, вече няма разлика между ляво и дясно. Откритата част на политиката се изразява в борба между лидери.

– В началото на демокрацията се смяташе, че времето ще е само на силните личности. Сега как е?

– Аз самият бях слаб човек в политиката. Не можех да бъда безогледен, а човек трябва да забравя и захвърля. Да върви напред. Иначе, ако всеки ден прави равносметка и се чувства виновен, той отслабва. Той не е за върха на обществото в баналния смисъл. Човешкото общество прилича на някаква джунгла. Но нали все пак не сме джунгла, виждаме в демокрациите, че има и правова държава.

– Как си обяснявате разликата?

– С манталитета. Напоследък се натъкнах на факти относно бита и историята на траките, които виждам в живота – у съвременните родопчани, а и сред всички български региони. Това е, първо, склонността към живеене не по правилата, което е характерно за всички тракийски племена. Второ – това е склонността към решаване на проблемите чрез директни конфликти, а не чрез някакви организирани движения от държавен или административен характер. Държавите на траките винаги са били слаби. Винаги е имало един цар, който след това лесно е бивал убит, след него – друг. След това вкъщи – при траките, но и при славяните, които са дошли след това – склонността към ексцесии, пиянство… Траките са пили виното, без да го разреждат, за разлика от гръцките племена по островите. Имало е нещо от онзи Дионисиев дух, който е бил запазен особено при нас, българите – да се хванеш за живота като стихия и да уважаваш положителните емоции, които ти предоставя тази стихия. Дали има нещо ново утре, дали ще построя къща, по-голяма или по-малка – това е важно за българина, когато има излишък. Но такива веселби, такива купони, каквито тук се правят, никъде ги няма. Това аз намирам при траките и при славяните.

– Виждам, че имате друго понятие за развлечението извън това, което е общоприето.

– Пак става дума за почивката, но един колектив не е добър тим. В нашите среди колективът е съставен от независими единици. И там си общуват хора, които или са вън от него, или са заедно, но дружбата им се крепи на нещо извън общата работа. Истинските приятели са „извън“. Свързани с хобита, развлечения и друго. Тоест – може това да е за хубаво, че ние предпочитаме стихията на живота, а не на скланянето на глава

пред правила, които ни се създават, или ние сами си ги създаваме. Ако погледнем немци и японци от една страна, и сърби и българи от друга страна, кои са по-щастливи? Бих казал, че българите и сърбите са по-щастливи.

– Може би по-щастливи, но за по-кратко, вероятно като индивидуалности, а не като народност?

– Да, тук разделителната линия минава по индивидуалността. Но когато японците идват тук, те виждат една разлика: ние се възприемаме като по-навъсени хора, а те ни намират за щастливи.

– Не загуби ли българинът за 17 години радостта от живота?

– Хората се разделиха. Има по-тъжни, има по-успели. Вярно е, че преди 15–20 години всички горе-долу бяхме в едно положение. Всички умееха да се радват. Аз и сега умея да се радвам, но имах много трудни периоди. По едно време загубих пари, които бяха в банката. Тоест, всички бяхме ужилени, аз – и морално същевременно. В правдата се разграничихме. Разделихме се на няколко лагера. Някои се съмняваха, че съм бил ченге. Това ми причини много морални мъки, но още не мога да кажа, че ние сме приключили с кристализацията на това, което ще бъде България. Всичко зависи от още 5–10 години. Зависи много и от контактите ни със западняците. Но аз не вярвам кой знае колко да се променим. Ние си носим това: чувството за стихията на живота. То не е само радост. То е и създаване на проблеми, конфликти – Дионисиевото начало.

– Може би припряност – за добро или лошо?

– Да. Склонността за разрушаване. За съграждане и започване отново. Като гледам гърците, които отдавна са в Европейския съюз – и те доста приличат на нас в това отношение. Не можеш да ги сравниш в това отношение с немци или холандци. Ние все пак сме си различна култура. Това се е запазило и сега у нас, даже сред онези родопчани, които живеят потежък живот. Но това е условно казано, защото животът им е десет пъти по-спокоен, в по-чиста среда. Просто хората имат малко, но имат градини, животни, а животът продължава. Всяка вечер се събират някъде по къщите, говорят си, пийват си.

– Но ние не се ли стремим към някакъв регламент. Има опасност да затънем в добрия хаос – градивен или не. В едно беззаконие, една разруха.

– Като казахте разруха, се сетих за Владимир Зарев и една от неговите книги, спорим много често с него по тези въпроси. В „Светове“ той представя и положителния смисъл на това начало. Един от неговите герои, американски бизнесмен, се чуди как е попаднал на една трапеза с

лесничей, интелектуалец, бос от тъмния бизнес; неговите приятели заедно се веселят, има любов, пеят се македонски песни.

– Това е нещо като пъстротата, с която е заченала цивилизацията?

– Това начало не е адекватно на онези, които създадоха западната цивилизация. Вярно е, че Европа е тръгнала някъде от Балканите, но след това е била изградена в западните страни – Франция, Германия, Англия и другаде. Те наложиха друг вид подредено съществуване. Макар че също извлякоха дивиденти от своите собствени завоевателни войни. Тоест, те никога не са били изцяло „в закона“, но правилата, които те са въвели, изглеждат по-силни от всички, въведени в съвременните общества. Те съхраняват в мяра правата на човека и правото му да се радва на живота, и правилата на социалната игра. Едно такова равновесие, каквото другите цивилизации не знам дали са постигали. Засега то е приоритет именно на западната цивилизация, към която ние не се числим. Ние се числим към Европа, но не с тази степен на установеност, която има в онази ѝ част – католическа Европа. Тоест, при нас, според мен, ще расте законността, но мъчително. Самата воля – нашата – е такава: всеки върви срещу другия и иска за негова сметка да се добере до социални ценности. Макар че има положителна промяна напоследък, а това е все едно докато се чака на опашка някой да се уреди друг да му купи билета. Още по-друг се пъха пред първия, трети по телефона се обажда – всеки гледа да си реши по някакъв начин проблема извън правилата. Разбира се, големите потоци от средства не идват по този начин. Имаше съвсем скромни, добри хора, към които потекоха пари по една или друга схема. Те не се промениха коренно, обаче, ако ги попиташ: „Смяташ ли, че справедливо забогатя?“, той казва: „Това можеше да се случи и с тебе, но не си имал моя късмет!“

– От това ли бягате Вие, като се катерите по височините на планетата?

– Да. Тукашният ред, основан на силата, не ми харесва. Той не се харесва на почти всички интелектуалци. Аз не мога да живея в него. Като автор на разни книги се обръщам към мои бивши приятели и познати, които са имали повече късмет с парите. Не казвам, че те са прекрачили закона – може би, ако бях на тяхно място, щях да бъда като тях, но по-вероятно – не. Просто аз опознах себе си, когато бях в СДС, когато имах възможност да се занимавам с политика. И разбрах, че не мога да водя такива социални битки и да удържам позиция. Моралът е същият, както и в бизнеса. Тоест трябва да можеш да побеждаваш слабите и да ги забравяш.

– Но защо е така – Вие сте човек на екстремното. Къде отива енергията Ви?

– Чувствам огромна енергия и това ми причинява болка. Ако не намеря начин да се изразходвам, това ще бъде някаква треска за мене, с която трудно се справям.

Интервюто взе Румяна Братованова
София, юни 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Проф. Стефан Хаджитодоров

– Роден съм в София в семейство на служащи, както доскоро се пишеше. Майка ми работеше в предприятие „Материално-техническо снабдяване“, баща ми – към „Енергомонтаж“. И двамата с икономическо образование. Имам сестра, три години по-голяма от мене. Живея в центъра на София в наследствен апартамент, купен навремето от баба ми и дядо ми.

– Разкажете историята на фамилията Хаджитодорови. Откъде идва?

– Името естествено иде по линия на баща ми. На моя дядо баща му Тодор е бил хаджия. Той е от Разград, имал е достатъчно средства, за да отиде на хаджилък в Йерусалим някъде през 1882–1883. Дядо ми не е хаджи Стефан, но от неговия баща тръгва тази част във фамилното ми име. Точно заради нея през 1969 година, когато си вадех паспорт, имах проблем.

Родът на баща ми е от Разград. В началото на XIX век дошли от Битоля, Македония. В Разград живели до 1913. Баща ми също е роден там през 1911, после се местят за няколко години в Бургас, а от 1920 живеят в София.

Родителите на майка ми (нейната майка е от Първомай, а баща ѝ е от Чирпан) се женят и веднага, по време на Първата световна война, идват в София, където се ражда майка ми през 1920. Може би съм кореняк софиянец. Макар че, доколкото зная, за да си кореняк, трябва и двамата ти родители да са родени в София.

През цялото време нашите са живели в центъра на София; както казвахме като малки – на чертичката на „Ф“-то. Архитектурният център на София е градинката „Такев“ до кино „Култура“. Бяхме много горди, че живеем там – което има и предимства, и недостатъци. Когато е малък човек, той търси белези, по които да превъзхожда околните.

Между другото, не трябва да бъде да така, но все пак е показателно, че хора, които още навремето са живели в центъра на София, и до днес, когато се припознават един друг и то по параметъра „къде живеят“, това е един вид парола. Същото е и в Пловдив, Бургас, Варна… Тази съпричастност е твърде силна – почти колкото да си бил колега, състудент или съученик с някого; мястото или средата в която си живял, те формира ефективно.

Семейството ни – нормално, задружно. Въпреки че си имаше проблеми, нали живеехме с баба и дядо. Сега аз също живея с възрастна майка, заедно с жена ми и дъщеря ми; конфликтът между поколенията винаги си казва думата.

– Споменахте за майката на Вашия баща. Какво ви свързваше с нея?

– С тази жена съм имал най-близката душевна роднинска връзка. Тя е била човекът, комуто съм се оплаквал, който ме е успокоявал, защитавал. Естествено в оста „баба–внук“ отношенията са по-особени, в много случаи и по-искрени. Ако малкото иска нещо да скрие, то обикновено го крие от майка и баща, а не от баба и дядо – те стават онези близки, които са ти и съветник, и приятел. А когато живееш с тях, са най-близко до тебе физически и психически. Та, ако за някого пазя най-светли, ярки детски спо-

мени – това е баба ми по бащина линия. Нещата, които тя ми е доверявала като изстрадана от нея житейска философия или пък правила, до които или сама е стигнала, или се е убедила в правотата им, са оставили у мене трайна диря, до днес се съобразявам с тях. Имал съм детско доверие в нея, което тя никога не поруга или излъга.

– Къде учихте?

– В най-близкото, 6-о училище, до църквата „Свети Седмочисленици“, после в 7-а гимназия в математическа паралелка. Математиката, природните науки много ми вървяха, имах слабост към биологията, та после така се случи, че част от заниманията ми се ориентираха към биология и медицина.

Кандидатствах във ВМЕИ, приеха ме. Имах по математика 6, по физика – 5.75, и бях осми или девети в списъка на приетите. И заминах в казармата. Класният ми от гимназията беше много добър математик – Максим Бурханларски. Та, ако не се лъжа, от 28 души клас само един не влезе да следва веднага след завършване; по-късно и той бе приет. Момчетата отидохме в казармата – точно през ония 3–4 години влизахме непосредствено след гимназията, но се уволнявахме няколко месеца по-рано от срока, ако сме били приети за студенти. По причина, че синовете на хора с ключови партийни и държавни позиции бяха наши връстници, те също влизаха в казармата и заради тях приеха правилото да се уволняваме още в средата на юли. Така спестихме около 3 месеца казарма.

От казармата е нормално да останат само най-добрите спомени. Разбира се, че е имало гонене, но сега у мене предизвиква само недоумения и насмешка това, което Георги Коритаров каза преди няколко дни за себе си: че в казармата бил подложен на страхотен тормоз, това го накарало да отиде във Военна болница и да си изкарва диагноза „епилепсия“, за да се освободи. В Строителни войски бяха на много по-лек режим, на работно време от 8 до 17, често си ходеха вкъщи, често обектите бяха до техните родни места, докато за всички останали имаше изискването да бъдат на не по-малко от 150 километра от родните им места. Той отишъл в Строителни войски, чак до такава степен го гонели, че да се изкарва епилептик и впоследствие това да бъде причина да го вербуват в ДС – според мен не е убедително. Това може да се разказва на дъщеря ми, която хабер няма за онова време. Но не и на нас, които сме били тук и минали по този път. Вярно, имаше извращения, но не чак човек да бъде принуден да се изкара епилептик…

Та, да се върна: в казармата се оказаха доста добри селектиращи критерии. Най-често ние от математическите гимназии и паралелки отивахме във Военновъздушните сили, където се изискваха по-висока степен на

образованост и склонност към технически занимания. Изкарах школа от 6 месеца в Крумово за радиомеханици – обслужвахме радиостанции, с чиято помощ се задаваха координатите на летищата и на полосата за приземяване. После служих в Граф Игнатиево, едно от най-добрите летища. Там бяхме обикновено двама-трима. Правили сме какви ли не щуротии: крали сме от колите туби бензин, за да ги заменяме за туби вино с овчарите. И естествено са ни останали само приятните хлапашки спомени от казармата.

– Каква специалност следвахте?

– Следвах специалност, която беше от най-привлекателните и изискваше определен математически багаж: автоматика и телемеханика. Основна роля в живота ми изигра ръководителят на дипломната ми работа – доцент Кисьов, много интелигентен и много можещ професионалист. Той ме насочи към областта, в която и досега работя: математически методи за анализ на биомедицински данни. Приложение на тези методи има преди всичко в медицината и по-малко в биологията. Още от дипломната работа той ме свърза с лекари от Медицинска академия и Военномедицинска академия в областта на кардиологията. Те ни даваха информационни масиви, събирани дълги години от тяхната клинична практика, и искаха да бъдат обработени с различни математически методи, така че да се правят класификация и диагностициране на заболявания. След обработката на тази ретроспективна извадка се определят различни функции, параметри, признаци, които характиризират даден клас (в случая заболяване). При постъпване на нови пациенти и провеждане на необходимите медицински изследвания за всеки пациент се определя набор от признаци и параметри, тоест всеки пациент се описва с този набор от признаци. И, прилагайки различни методи от теорията за разпознаване на образи, може да се каже към какво заболяване пациентът би следвало да се отнесе и какъв тип лечение да му се приложи. Това са така наречените експертни консултиращи системи в областта на медицинската практика и, като почнахме тогава (преди повече от 20 години), та и досега се занимавам с такива проблеми. След като направих дипломна работа, по настояване на доцент Кисьов отидох за година и половина в Центъра по приложна математика към ВМЕИ (допълнително обучение само по математически дисциплини: висша алгебра, теория на вероятностите, комплексен анализ, теория на масовото обслужване и други). След като го завърших, станах инженер-математик.

Моментално започнах аспирантура при доцент Кисьов на тема: „Микропроцесорна система за специализиран медицински подбор“. Ставаше въпрос за една микропроцесорна консултираща система, която

да подпомага лекарите да взимат решение дали даден човек е годен за определен тип работа и натоварвания. Тя бе приложена във ВМА при селекцията на донаборниците, накъде да се насочат: пехотинец, аквалангист, парашутист и тъй нататък. За тях има много високи изисквания към сърдечната дейност, към физическото и психическото им състояние. Предварително е изследван контигент от хора, които са били в дадената група (клас) и е ясно, че този клас се характеризира с еди-какви си признаци и параметри. Човекът се подлага на различни тестове, снемат се неговите признаци и параметри, а на тази база микропроцесорната система, използвайки различни методи и обработки, дава решение, което, подчертавам, не е задължително за лекаря. Но системата го консултира на базата на обективен анализ: че този човек е подходящ за еди-каква си дейност.

През годините в секцията, в която работя и сега, бяха разработени и развити редица подобни системи, използвани в най-различни медицински отделения. Оказа се, че тези компютърни системи, освен че подпомагат лекаря в ежедневната му практика, са много подходящи и за обучение на млади лекари, които нямат опита на дългогодишен клиницист и трудно се ориентират. Когато има на разположение такава система, при това знаейки, че тя отчита дългогодишен опит на експерти в областта, младият лекар подхожда с доверие към решението, което се формулира. Имало е случаи на заболявания, в които сме достигали 96–98 процента на точна класификация. Естествено, да не дава господ да си между тия 2–4 процента, които не се класифицират точно, но пък затова е и лекарят. Не трябва да се вярва безрезервно на тези системи. Все пак нито една не е успяла да постигне 100 процента точност на разпознаване. Затова непрекъснато се развиват и усъвършенстват различни математически методи за по-висока точност и степен на достоверност в резултата.

– Коя е най-новата система, по която сте работили?

– Последната система, която сме прилагали, е за анализ на гласове и скрининг на ларингеалните заболявания – все от същия клон на моите занимания. Тя се използва във Фонеатричния сектор на университетска болница „Царица Йоанна“. Професор Досков е докторът, с когото заедно сме я разработили. Най-добрият начин на диагностициране на едно гласово заболяване е инвазивният – проникване в гърлото със сонда, с която се гледа, и се поставя точна диагноза. Това предизвиква изключителен дискомфорт и е много неприятно за човека, подложен на изследвания. Например: когато се прави превантивен преглед на голям контингент (певци, актьори, говорители, подложени на голямо натоварване на гласа, а гласът им е е склонен към определен тип заболяване), инвазивното изс-

ледване би следвало да се избягва. Не е необходимо това да се прави и при профилактични прегледи в химически заводи, където вследствие на изпаренията от химикали и токсични вещества хората, работещи там, са изложени на риск от ларингеални заболявания, тоест, когато трябва да се направи профилактика, не трябва всекиму да вкарвате сонда в гърлото. Когато се правят такива прегледи, нужен е по-бърз и неинвазивен начин да се определи: този човек има ли нещо съмнително и следва ли да го подложим на инвазивните методи, или той е добре и не са необходими по-нататъшни изследвания. Е, това се прави, като пред един микрофон в продължение на няколко секунди човек трябва да произнесе вокал („а“, „о“, „е“, „и“). Сигналът се преобразува в цифров вид и се записва в паметта на компютъра. После идват на помощ различни математически методи – сигналът се обработва във временната област (така, както е произнесен във времето); прави се спектрално преобразование на Фурие и анализ в спектралната област, прави се кепстрално преобразование и анализ в същата област, евентуално и биспектрален анализ. В различните области се определят различни параметри. Нашата система определя около 25 параметъра. На базата на всички тях отново с математически методи за разпознаване на образи и обработка се прави класификация. В случая – има ли съмнение за болест или не.

Системата е създадена преди няколко години и сега непрекъснато се усъвършенства.

– Учудвам се, че държавата влага пари в такива проекти.

– Работата по тази система започна преди няколко години, от 2–3 години се използва във фонеатричния сектор. Не че държавата влага пари, а за заплатите, които ни дава, ние сами сме формулирали този вътрешен за лабораторията проект и го изпълняваме. Е, имаше и друг проект, финансиран от фонда „Научни изследвания“, но парите бяха смешно малко – стигаха за канцеларски материали. Тъй като подобни системи се правят и другаде, имаме добро международно сътрудничество: обмяна на статии, на данни, на визити с колеги от чужбина – с два колектива от Франция, от Полша, Италия, Испания, Словения. Когато работиш в такава област, интересна не само на вътрешния, а и на международния научен пазар, съвсем естествено започват и контактите. Те в даден момент естествено прерастват в международни проекти.

Преди повече от две години направихме такъв проект с колеги от Испания и Франция и кандидатствахме за финансиране от ЕС, но за съжаление бяхме под чертата на критичния брой точки, който ни трябваше, за да бъде приет проектът ни. (Критичната граница беше 50, а ние имах-

ме 47 точки.) Всяко зло за добро, защото пък си знаем горе-долу къде са ни слабостите и защо не беше финансиран. Може би тази или следващата година ще направим нов опит.

Предимството на европейските програми е, че те дават достатъчно средства, за да може един проект да бъде свършен качествено и в обозрим срок. Когато имаш пари, го свършваш по-бързо; когато нямаш – работиш по-бавно и всичко се проточва, а част от това протакане води до моралното остаряване на идеите, които си имал първоначално. Тези неща са скачени съдове. Оказва се, че, след като държавата до голяма степен неглижира науката, международните проекти, финансирани от чужди източници, са единственият начин да поддържаш мотивацията си за работа в дадена област, да бъдеш все още в предния фронт, да научаваш новости, да ги внедряваш.

– Все пак днес ученият може да разчита и на интернет.

– Вярно, има интернет. От него може да разбереш много нещо, но например тези интернет-конференции не са толкова ефективни, колкото личният контакт. Когато застанеш лице в лице, когато почнеш да говориш, дори когато сбъркаш изказа или формулата, а другият те поправи. Този интерактивен режим, осъществим по интернет, все още де факто е анонимен. А анонимността все още плаши хората. Сядайки пред компютъра, не виждаш лице с бързите му реакции (при видеовръзка виждаш лице, но най-общо, не виждаш детайлите). А пък човекът може би прекалено много разчита на обратната връзка, която получава в директния си контакт с другия човек: израза, усмивката, мимиката, интонацията, жеста, намигването. Това в интернет не се вижда. Когато контактува в така наречения „чат“, човек дори си формулира мисълта сравнително гладко, защото я пише. Не зная след време как ще стане, интернет непрекъснато се усъвършенства. Все пак това е ситуация твърде нова; не е хилядолетен опит. Човекът като такъв, твърди се, съществува от около 2 милиона години, когато е възникнал „хомо хабилис“ (сръчен човек, който е започнал да се изправя и да използва сечива). Еволюцията във вида, в който сме се оформили и сега съществуваме, е за период повече от милион и половина години. Не може за двайсет години интернетът да замени това общуване.

– Участвате в много организации, фондации – по линия на Европа, на НАТО, кое за Вас е най-важното, най-интересното?

– Започваме да говорим за административната част от научните ми занимания. Досега имах строго научни интереси: математически методи за анализ на данни. През 1992 година, в началото на промените в полити-

ческия ландшафт на България, предишният ни председател академик Йордан Малиновски ме предложи за научен секретар на БАН. Мислих един ден дали да приема това предложение. Знаех, че то ще бъде за сметка за конкретните ми научни занимания. Човек все още не може да бъде клониран, нали, а и не трябва. А, за да бъде на дадено място ефективен, трябва да инвестира там определени усилия. Иначе, ако плува по повърхността, една година може би ще изкара и след това ще го схванат като „пеперудка“. Приех предложението като предизвикателство по няколко причини; дори и заради политическите промени.

Преди малко не Ви казах, но по отношение на семейството ми съм имал маса проблеми след 1944. Леля – на баща ми сестра – е била женена за офицер, който щял да става един от адютантите на цар Борис Трети. А баща ми преди 9 септември 1944 е имал търговска фирма, в продължение на няколко години е бил партньор на барон Гендович. Естествено това, заедно със съпруга на леля ми, починал през 1943, лепна „клеймо“ на семейството ни – „враг на народа“. И сме имали много неприятности. Един от най-ярките ми спомени е, когато съм бил 4–5 годишен, вкъщи дойдоха милиционери да търсят нещо. Мене и сестра ми хвърлиха като мръсни котета в един ъгъл. Целият апартамент беше претърсен. Търсили са някакви документи на онзи мой чичо, царския офицер.

– Когото Вие не сте виждали през живота си.

– Да. Нищо не намериха. Така или иначе това се е запечатало в главата ми. Тези хора бяха полудели. А през 1967 баща ми почина от разрив на сърцето.

– Вашият баща коментираше ли политически въпроси вкъщи?

– Не. Баща ми мълчеше, не е коментирал пред мене. Отдавам го на няколко неща: първо, пазел се е човекът. Второ, искал е и нас да опази – мене и сестра ми. И трето: ние бяхме все още малки, сестра ми е била на 17, а аз на 14 години, когато той почина.

– При тази биография за него сигурно е било проблем и работа да си намери?

– Той все пак имаше икономическо образование, работеше в „Енергомонтаж“, но беше нещо като снабдител и закупчик, а не на позиция, която да отговаря на ценза му. Но поне имаше работа. Та, през 1967 оставаме майка ми, сестра ми, баба, леля и аз. Това беше семейството ни, бях единственият мъж вкъщи. А през 1969 аз съм на 16 години и отивам да си вадя паспорт. Повикаха ме в тогавашния ЕСГРАОН (не помня как му казваха), започнаха да ми говорят: „Ти вече си глава на семейство, какво е това „Хаджи“ в името ти, защо не го махнеш?“ Първата ми реакция:

„Чакайте, това е име от 100 години, дядо ми се е казвал така, баща ми, аз ли ще бъда петното на рода, което ще смени името му?“. Не само аз трябва да си сменя името, но и всички останали от семейството. Всичко трябва да се променя: нотариални актове, документи. „Няма проблеми, много лесно ще го направим“ – ми отговарят.

Отивам след седмица. Същият разговор по подобен начин, доста понастоятелен. Пак отказах. На третата седмица отново ме извикаха, започнаха заплашително: „Ще имаш проблеми! Сега си отличник, после ще искаш да следваш, сигурно ще имаш проблеми…“ Междувременно моя първа братовчедка замина за чужбина. Съгласно тогавашната терминология стана „невъзвращенка“, емигрира и не се върна. Дете на брата на баща ми. Чичо ми е починал много млад, в 1943-та – неговата дъщеря Надежда я осиновява леля ми, съпругата на царския офицер. Тази Надежда се омъжи за син на руски белогвардейски емигрант, който замина за Германия, след него и тя през 1970. И двамата останаха там.

Та, когато си вадех паспорт, зет ми, нейният съпруг, вече беше заминал, веднага го посочиха като пречка за бъдещето ми. Аз тогава пък се заядох. Един месец ме мотаха, накрая май че им омръзна, издадоха ми паспорт. Не им хареса името Хаджитодоров, имало някакви „буржоазни отживели елементи“ в него, а ние сме живеели в „различни времена“. Това са клишета, които те използваха и за които тогава не съм се замислял много. Част от тях взех да идентифицирам за себе си по-късно, когато станаха промените и си спомнях, че еди-кога си някой ми е казвал нещо подобно. Дотогава не им обръщах внимание просто, защото съм бил потопен в тази среда.

– Не можехме да осмисляме докрай абсурда, в който живеем.

– Та се опитаха другарите тогава да ми сменят името, но не успяха. Впоследствие имах разправии и по време на следването пак с този мой произход. Естествено, както всички студенти сме си разказвали политически вицове. (Аз имах особена слабост към политическите вицове, дори и заради детския инат да покажеш, че мислиш по-различно от тези, които ти налагат определени рамки на мислене.) В трети курс, изглежда, моето вицеговорене е дошло в повече и е стигнало до партийната организация на факултет „Автоматика“. В нея тогава имаше задължително и представител на студентите. За мой късмет той ми беше приятел и колега от групата. Идва един ден и ми съобщава, че днес са разисквали в партийната организация моя проблем. Питам аз: какъв проблем? Ами, разказвал съм вицове. Питам го той ли ме е наклепал. Отрича. А и не беше такъв човек, сигурен бях в него. „Не зная, отнякъде го знаят, следващия път ис-

кат от мене мнение като на твой колега от групата. Работата е сериозна, дори има предложения да те изключим от Института“ – ми казва той.

В първия момент погледнах хлапашки, безотговорно: стига глупости! След време, когато е станало събранието, колегата се изказал; наблегнал, че съм отличник и от най-добрите студенти, че помагам на всички – аз при контролно съм решавал задачите на колегите, пусках им пищови. На онези години това беше естествено. А тогава се стигнало до гласуване и с два гласа повече съм останал студент. С два гласа! Какво нещо е животът – с дъщерята на този, който най-много настоявал да бъда изключен, впоследствие работехме заедно. Тя бе умно момиче, станахме приятели. Та ми се размина на косъм и останах студент, поради късмета, че съм имал приятел застъпник.

– При тази биография вероятно и в чужбина сте пътували доста трудно?

– Когато говорим за чужбина, мене ме пуснаха за първо на 15 декември 1990 – тогава за първи път видях Запада. Преди това три пъти ми беше отказвано. Основната причина бе „невъзвращенството“ на братовчедка ми и моята „фамилна обремененост“. Отидох в Германия тъкмо при братовчедката в Швейцария. Тогава бях на 37 години, тръгваш от България с цялата социалистическа мнителност и потиснатост, попадаш в Западна Германия и Швейцария. Шок във възприятията – когато сравниш онази действителност с това, което беше тук. (1990, нали? Купони, ходехме рано на опашки за мляко.) Оня шок не забравям. А като се прибрах, София все още бе тъмна – промените бяха в самото си начало.

– Да си дойдем на административните Ви „забежки“.

– Разказах Ви за някои аспекти от моята биография, за да извлека още един аргумент защо приех поканата на академик Малиновски, като жертвах до известна степен чисто научните си занимания, за да дойда в ръководството на Академията. Защото наистина много неща чакаха да се променят. Не всичко, както сме си въобразявали, се промени, но все пак и немалко се промени. Академията беше една крайно закостеняла структура преди това – трябваше да бъдат предприети определени реформи и в организацията ѝ, и в нейното управление, но най-вече по отношение на състава, които трябваше да ги осъществява. Прочее, с времето се убедих, че Сталин е бил прав: кадрите решават всичко!

Малиновски ме помоли приятелски, съгласих се. За да не бъде едно усилие напразно, а ползотворно, трябва да отделиш внимание и време, да гледаш в по-голяма дълбочина. От 1992 досега съм все научен секретар на БАН. През първите години беше по-тежко и недотам приятно.

– Да Ви разбирам ли, че сте дошли в ръководството на БАН с идеята тя да се промени радикално?

– Да, определено! На 38 години какво друго да ме интересува? Бях вече кандидат на науките и старши научен сътрудник. В БАН за разлика от университетите по-лесно се хабилитираш при политическа обремененост. Във вузовете следяха много внимателно за политическата благонадеждност, понеже преподавателят непрекъснато контактува с млади хора, та имало опасност политически неблагонадеждният да влияе върху формирането на младежта. Докато тук, в БАН, този подбор е допускал изключения – нали работиш в по-затворена среда върху научноизследователски проект, не контактуваш с млади хора, не ги формираш мирогледно.

– А как реагирахте в обществен план на прехода?

– В началото му вследствие на моята „политическа обремененост“ бях много активен политически. Естествено – в СДС, той беше още коалиция от партии. Няколко години бях зам.-председател на РДП – там бяха Елка Константинова, Сашо Йорданов, Мишо Неделчев, Сашо Джеров и тъй нататък. Защо там ли? Защото политическите ми убеждения са били либерални: свободата като възможност за реализация, като условие за развитие на отделната личност и на обществото, но без да навлизаш в свободното пространство на другиго. Либерализмът е моето политическо верую, а РДП, исторически погледнато, е либералната партия в България. И бях особено ангажиран до 1996, когато СДС се превърна в партия, а РДП се разцепи още през 1995. Аз останах с хората, които излязоха тогава от СДС – Александър Джеров, Михаил Неделчев, Николай Христов, Аспарух Панов, Кирил Велев и други.

Когато СДС тръгна да става партия, си мислех, че тези традиционни, исторически наложили се български партии като РДП, ДП, БЗНС, БСДП (с цялата им условност като единен субект), които имат и място, и тежест, и последователи – те трябва да продължат съществуването си като отделни партии, а не като масив в една голяма партия. Дори и сега, след като толкова неща се промениха, все пак тези са основните идеологически течения, около които се рои българският електорат. Казано – то, заедно с еуфорията, че лесно ще се променят нещата – това бе характерно за дълго потискана обществена и индивидуална енергия. Такива бяха мотивите ми да участвам в ръководството на БАН.

След като дойдох тук, областта на научни изследвания, която се промени най-съществено, бяха техническите науки. Това са институтите и лабораториите, за които отговарям аз. От една огромна маса – около 2000 души, които работеха в десетина института, извършихме преструктури-

ране: създадохме шест института с около 1000 души. БАН като център за научни изследвания е разделена на осем направления: математически, физически, химически, науки за земята, биологически, технически, хуманитарни и обществени. Единствено в техническите науки бе направена такава кардинална промяна. В другите направления се състояха реорганизация и съкращения. Те не бяха малко: от близо 15 хиляди човека, работили в началото на 90-те години в БАН, сега те са около 8000. Всяко съкращение бе болезнена хирургическа интервенция, свързана с писък – в реален и в преносен смисъл. Хората или бяха принудени да сменят попрището, на което са се реализирали, или оставаха на улицата. Болезнено бе, но трябваше да стане.

От гледна точка на хората, които вземаха тези решения, целта беше да балансират между доброто и лошото – но балансът е почти невъзможен. В нашия случай болката, сътресението бяха много повече от постигнатия виртуален баланс. Писъкът е винаги пронизващ. Не можеше да бъде другояче. Така стана и в техническите науки: тогава си създадох немалко врагове. Опитвахме се да приложим справедливи показатели и критерии: дали успяхме – не зная. Гледам, че след време, когато част от раната е зарасла, съвсем малко хора, да не кажа на пръстите на една ръка, са негативно настроени към станалото. Почти всички други, с които съм разговарял – и директори, и учени с авторитет – признават, че е било за добро. Естествено, с времето нещата избледняват и човек е склонен да възприема в по-положителни краски случилото се, отколкото в момента на самото сътресение. Но, когато поглеждам назад, без да претендирам, че е направено най-доброто, мисля, че все пак преобладава позитивното усещане. Тогава, а и сега смятам, че когато в по-голяма или по-малка обществена група, или в обществото като цяло се налага да бъдат предприети някакви действия, разбира се, трябва да се премислят нещата, но трябва и да се действа. Не казвам да се действа прибързано, но, ако човек потъне в детайли, ако гони съвършенство от самото начало, ще се обрече на прекалено дълго отлагане. И в даден момент вече не ще има смисъл от самото действие. Случвало се е: десет варианта съм премислил, реализира се единайсетият. Като гледам и хората около мене: всички сме горе-долу със същите възможности за прогнозиране и детайлиране на вариантите.

– Отнесено към нашия преход, как ще го преведете?

– Хубаво беше според мене, че имаше неща, които все пак бяха свършени, макар и неизпипани в детайла, но все пак – свършени. Отколкото други, които се отлагаха и в даден момент се обезсмислиха и експлодираха.

Досиетата са само един пример. Ние никога не направихме с тях нещо реално. Затова и моето определение за прехода в България е: симулация. Симулирахме, че правим преход в много сфери, области, институции, в ред обществено-икономически сектори. Симулирахме пред себе си и пред другите. Когато заблуждавахме себе си, правехме го, защото искахме да се убедим, че не сме от ония, които съзерцават отстрани, ами нещо вършат. И тук вече виждам мярата, която изпуснахме: мярата на достатъчно детайлираното и до съвършенство премисляне, което отлага и може би осъществява даден акт. А и самият акт, който при първоначалния импулс трябва да бъде извършен. Оттам нататък промяната, получена от това действие, влиза в своя логика и влече след себе си една, втора, трета стъпка. Както е в момента с досиетата.

– Мислите, че ще отворят досиетата?

– Да. Този път мисля, че ще ги отворят. Предполагам ще направят следното: това, което е сега и тук в България, ще го извадят. Останалото, ако не го инкриминират, просто нищо не са направили.

– Нали знаете, че много хора от Шесто управление на „Държавна сигурност“ са реактивирали дейността си, минали са в други управления на службите, за да не им вадят досиетата. Става дума за хора от политическия елит.

– Да, по принцип това не може да се избегне. Ако някой в момента се е реактивирал и е активен агент, няма начин да бъде взето решение да се извади досието му. Но по това, което следя – за действащи политици, министри, депутати, независимо дали са реактивирани или не – може би ще ги извадят. Поне останах с такова впечатление. Защо го вярвам ли? Доколкото зная, това е едно от условията за членство в ЕС, но сме останали единствени от всички страни – членки и кандидати, които не са отворили досиетата.

За съжаление, цялото ни общество се оказа много лесно манипулируемо. Комунистите са си комунисти. ДС си е ДС. Но една голяма част от хората, дори и нашата емиграция в чужбина, на която много разчитахме – всички са лесно манипулируеми. Между другото, аз съм абсолютно против монархията: като човек с либерално мислене не мога да допусна, че доживот някой си ще изпълнява само някаква показна функция. Може би и заради това, че преди всичко обичам действието и по-малко умуването.

– Обърнахте ли гръб на политиката?

– Обръщането на гърба беше не толкова мое решение, колкото наложено. В българската политика познавам много свестни – в смисъл почтени – и умни хора, които бяха принудени по един или друг начин са-

ми да се оттеглят. Не им беше оставена възможност дори да изказват мнения там, където би следвало да бъдат чути, ако говорим, че има някаква демократичност в дадена партийна структура. Защо ми харесваше РДП? В определени моменти там наистина имаше дискусия по всяка важна злободневна тема, която после се дискутираше и в Координационния съвет на СДС. Събирали сме се целият изпълнителен комитет – 15 човека; водили сме разгорещени спорове. Всеки ще каже: глупости, говорили сте празни приказки! Може и в дадени моменти да е било така, но по време на тези спорове се формираше определена политическа култура, дори и способност за водене на диалог. В Радикалдемократическата партия понякога го постигахме.

Трудно беше това да се отстоява в „зверилника“ на „Раковски“ 134, горе на 6-ия етаж. Там беше по-различно, въпреки че в първите години СДС по съвсем друг начин взимаше решенията, а дискусиите се направляваха съвсем другояче. Е, и в много случаи бяха манипулирани, разбира се. Но някак имаше по-голяма демократичност и толерантност при дискусиите, при взимането на решения; изслушвани бяха разни мнения. Сега може би там са притиснати от обстоятелствата, не зная. Но и тогава не по-малко сме били притиснати до стената, трябвало е да взимаме бързи решения, да предприемаме действия. Не бих искал да правя оценки, но мисля че в РДП до 1995 бяхме постигнали съвременен, аналитичен, демократичен начин на политически диалог в рамките на управляващите органи на тази партия. Тогава бяхме общо около 10 хиляди човека (поне по протоколи беше така); това бяха най-хубавите години – 1993–1994. После всичко се разпадна. В България както нещо трудно се създава, така и изведнъж то пропада, ликвидира се, няма го. Разбягахме се, някои останаха в СДС, други отидоха в Демократическата партия като Александър Джеров и Николай Христов. Уникално: такъв разпад винаги ме е учудвал. Това обаче означава, че спойката не е била достатъчно силна, тоест бил е налице някакъв котериен, клиентелистки интерес, който не сме искали да си признаем, а е съществувал. Идеологическата спойка, която всеки от нас е показвал под прожекторите, е била за афиширане. Но котерийността също е съществувала, щом отпосле толкова бързо всичко казано изчезна. И до днес стотина човека се събираме на 11 май в „Свети Седмочисленици“ за празника на партията. Тоест – останала е някаква чисто идеологическа (по-скоро емоционална) спойка, но от нея нищо не става. Това бе просто пропиляна политическа енергия. За съжаление, голямата част от политическата енергия в България бе прахосана, именно затуй, че нещата не бяха предприети като действие, а симулирани, уж се правят. Когато се симулира, има няка-

къв начален момент на демонстрация на енергия, която се изсипва в медиите, а обществото я възприема. Но след това тя се затваря като черна дупка. Нашият преход за мене е точно една симулация. И тя в момента ни го връща, защото европейците разбраха, че сме симулирали.

– Показваме Потьомкински села?

– Абсолютно. Заслужили артисти по прехода. Чак народни не сме. България е заслужил артист на политическия преход от 1989 досега.

– Но нито една роля не сме изиграли докрай, май че?

– Нито една, нищо не сме направили докрай. Според мене важно нещо в човешкия живот е чувството за мяра. Не искам да ставам съдник и да казвам кое точно е трябвало и кое не – но най-важните неща при нас някак си бяха винаги с „полу“ – ние изричахме полуистини, ние бяхме полуискрени приятели на СССР, сега май ставаме полуискрени приятели и на САЩ. В определен момент се засилваме и спираме точно в подножието на изкачване към самия връх. Еверест съм го гледал. На Северния склон има една гърбица; е, ние май стигаме точно до тая гърбица, съвсем малко остава, но в крайна сметка не успяваме. Полууспехът, полуистината, полурезултатът. И това кореспондира със симулацията, за която говорих. Знаете ли кое ми е направило най-лошо впечатление: че това правим само, когато сме тук! Познавам българи, а и самият аз, когато изляза в чужбина, си налагам да спазвам правилата, валидни там. Но тук в България сме други. Преди три години ми се случи да се кача на автобуса от Аахен за София. Бяхме 15–20 българи. Всички чинно и почтено чакаха на гарата в Аахен, хвърляха боклуците си в кошчетата и прочее. В момента, в който влязохме в рейса, стана невероятно: започнаха да говорят високо, един си пусна някаква чалга – не бил се прибирал две години в България. Моментално по пътеката на рейса настана мръсотия.

– Това е, защото те ни налагат техните правила, а не защото българинът се съобразява изначално и ги спазва.

– Не! Според мене, защото това не са от нас дълбоко осмислени и приети правила. Ние не сме убедени, че това са истинските правила, които трябва да спазваме и затова не ги спазваме. Нашите „хлабави“ правила повече ни харесват и устройват, защото по-лесно се спазват, ако изобщо ги спазваме.

– Не сме хора на правилата, това ни е големият проблем.

– Тоест, нашата психика не е приела, че има неща, които трябва да приемем, за да живеем по-добре. Най-лошото е, че изглеждаме смешни. Ние трудно осъзнаваме, че трябва да има норми, за да живеем по-добре. Ние си мислим, че без норми е по-добре. И защо – защото навремето ко-

мунистите също ни налагаха диктат със сила. И през 1989 изведнъж си казахме: всичко, което те са ни налагали, го забравяме! Но ставаше въпрос за съдържанието на техните норми, а не като разбирана същност за живот с правила. Има разлика. Всички си казахме: без тези правила! И по принцип отрекохме нормите изобщо. И цялата симулация, която демонстрирахме, сега тя просто лъсна.

Аз се чудя на европейците. Водил съм разговори с тях: ще ни приемат. Естествено, ще бъде по милост, което е толкова унизително, че не ми се говори. Но България и Румъния за европейските мащаби не са малки държави. И предвид раздробяването на Балканите на още по-малки държави, двете страни стават примамливи територии за инвестиции. Като говоря за инвестиции, говоря за изнасяне на мръсни, екологично несъобразени производства. За това основно им трябваме и затова ще ни приемат. Ще ни прекарат и пътища, и инфраструктурата ще ни подобрят. А от друга страна – ще им бъдем границата с исляма. Проблемът с исляма е наистина голям.

Какво ще направят с турците ли? Мисля, че на принципа на моркова, непрекъснато ще ги мамят с ЕС. Защото в момента, когато им откажат категорично, те ще се капсулират и ориентират към непредвидимия ислямски свят. Сега Турция все пак е светска държава, а тогава вероятно ще стане друга. В съзнанието и политиката на американците Турция има едно привилегировано положение в сравнение с останалите страни от региона, по причина, че през повече от 50 години в Турция беше южният фронт на Студената война със СССР.

– Вие сте национален представител на България в Научния комитет на НАТО. Какви перспективи предлага членството ни в НАТО и ЕС пред българските учени?

– Българският учен като притиснат до стената по отношение на финансиране, преди години сам е започнал (без България да бъде официално присъединена към една или друга натовска или европейска програма) да кандидатства за финансиране на проекти, визити, участие в конференции. През 1993 ние официално се присъединихме към инициативата „Партньорство за мир“ и научните програми на НАТО бяха отворени за българските учени. Досега те спечелиха много проекти, стипендии, финансиране за организиране на конференции и школи – общо в размер на около 9 милиона евро. Подредено по страни, това е веднага след Русия, Украйна, Полша, Чехия, Унгария – ние сме на шесто място по брой на проекти и суми за тях. Русия и Украйна са големи държави и имат специални двустранни споразумения с НАТО. Защото са ядрени

държави и НАТО иска да сътрудничи с тях по специален начин. Двете страни консумираха допреди две години около 50 на сто от бюджета за научни проекти. Следват Полша, Чехия, Унгария, което е нормално – техните отношения с натовските страни исторически са от по-ранен период, те са и по-активни, контактите им са по-многобройни. Ние следваме веднага след тях, което за България е изключителен успех. Тоест, ако средният коефициент на успеваемост за натовските програми е около 8–10 процента – това означава, че от 100 подадени предложения около 10 се финансират. България има около 13–14 на сто, тоест повече от средния процент успеваемост; нашите учени са по-успешни, активни са, налучкват областите, в които могат да направят проекти и да получават финансиране. В последните 5–6 години най-примамливи за участие на български учени са така наречените проекти по подпрограмата „Наука за мир“. Те са големи – по за 3–4, някои и по за 5 години, задължително с краен потребител в нашата страна. Проектите са между 200 до 300 хиляди евро – достатъчно като финансова поддръжка; задължително се включват в тях и млади хора. Общо взето, тези проекти са насочени към възстановяване на икономическата инфраструктура на дадена страна-партньор. Спечелените от нас проекти са преди всичко в областта на екологията, информационните технологии, материалознанието, биологическите науки. Лошото е, че когато тръгват разни преструктурирания, лимитиране на бюджети, дори и в такива международни организации като НАТО, първото място, където се ориентират към рестрикции, са научните изследвания. Така че от 2–3 години, когато има преструктуриране и ограничения в бюджета на НАТО, има редуциране и на бюджета на научните програми – той вече е доста малък в сравнение с това, което е бил.

– Вие сте съмишленик на програма, с която НАТО ни помага да се връщат учени у нас.

– Това са така наречените стипендии за реинтеграция. Те се отпускат, за да се ограничи по някакъв начин изтичането на мозъци – и, когато учени решат да се върнат, тук да имат достатъчно добри условия за научни изследвания. За тях могат да кандидатстват млади специалисти, които са били стипендианти в натовски страни. Тази стипендия е за три години и размерът ѝ е от 20 до 25 хиляди евро. Това е грант, за да те мотивират и да ти създадат условия за връщане в страната си. За стипендианта тази стипендия осигурява: първо – допълнително заплащане, размерът е различен (средно между 100–150 евро), и второ – възможност да участва в научни конференции и прояви в чужбина. На института, който приема

стипендианта, се дават около 11 хиляди евро – за закупуване на литература, апаратура, участие на други хора в конференции.

Европейските програми осигуряват по-голямо финансиране отколкото научните програми на НАТО. Те наистина дават средства за провеждане на научните изследвания и за заплащането им. Основното им предимство е, че са достатъчни като средства това да се прави. Докато програмите на НАТО са преди всичко допълнение към онова, което страната дава. Голяма част от европейските програми също предполагат съфинансиране към усилията на национално равнище. Но какво разбират под усилие на национално равнище – осигуряване на сградата, на заплатите, на научната инфраструктура; всичко останало идва по линия на европейските програми. Предимството на НАТО пък е, че осигурява сътрудничество със САЩ и Канада и страните от бившия СССР. Докато само част от европейските програми са отворени за Щатите и Канада, част – и за страните от ОНД.

– Как според Вас се справяме с кризите – защо винаги ни сварват неподготвени, учените ли са виновни или властта все е в небрано лозе?

– Преди повече от 5 години системата за гражданска защита бе отделена от Министерството на отбраната в самостоятелна държавна агенция и това бе добро решение. За съжаление обаче, координацията и взаимодействието с другите министерства и ведомства (МВР, министерствата на отбраната, на здравеопазването, на околната среда и водите, на земеделието и тъй нататък), имащи отношение към тези проблеми, не бе на необходимото равнище. Смяташе се, че с приемането на Закона за управление при кризи проблемите до голяма степен ще се решат, но и това не стана – този закон се оказа с много пробойни. Сега от една година имаме Министерство на държавната политика при бедствия и аварии, но и то още не е структурирано изцяло и не функционира. Доста дълго продължават структурните неуредици, нека си припомним само споровете около служба „Пожарна и аварийна безопасност“. Сега ще се приема Закон за защита на населението и критичната инфраструктура. Идеята е при добро управление на процеса на трансформация системата за защита на населението и инфраструктурата при бедствия, аварии и катастрофи, включително и ликвидирането на последствията от други типове кризи, да може да се оформи като самостоятелен „трети стълб“ на сектора за сигурност. Но това върви много бавно, а бедствията и авариите съвсем точно изкарват наяве тези наши организационни и структурни неуредици. Просто трябва да се направят определени стъпки, но за съжаление не се прави това, което е необходимо.

Разбира се, трябва да се отчита и липсата на достатъчно средства. При защита на населението много важна е превенцията. Доказано е, че е много по-ефективно да се влагат пари за превенция на бедствия и аварии, а не да се дават многократно повече за възстановяване на щети и загуби. Превенцията е област, където учените могат да бъдат изключително полезни. От две години към Постоянната комисия за борба с бедствия, аварии и катастрофи към Министерския съвет фунционира и научнокоординационен съвет с експертни съвети към него. Те имат за цел да осъществяват изследвания, анализи, прогнози и оценки на рисковите фактори и опасности пред населението, околната среда и критичната инфраструктура и да разработват научнообосновани предложения за повишаване степента на тяхната защита и сигурност. Макар и нерегулярно, за работа по такива проекти Комисията за борба с бедствията и авариите отпуска определени суми. Съвместната ни работа е все още в началото си и да се надяваме, че в бъдеще българските учени ще бъдат използвани по-ефективно за повишаване на степента на защита за населението. Така, както се прави в другите страни, защото съвместно с учените, отговорните за защита на населението и инфраструктурата институции биха могли да ползват и средства от различни европейски и натовски програми в тази област.

Интервюто взе Генка Маркова
София, юни 2006 г.

Снимка: Галина Рулева

Таня Масалитинова

– Разкажете, моля, за семейството си, за баща си Николай Масалитинов!

– Напоследък все си мисля за детството. Бях щастлива с родители като моите. Интелигентни, значими. Гастролирали са известно време в Прага, където съм се родила през 1921 година. След това баща ми е основал

собствена театрална школа в Берлин. Тогава го поканили за художествен ръководител на Народния театър „Иван Вазов“ и семейството пристига в София. Родителите ми имаха голяма разлика в годините. Мама е била студентка на татко. Оженили се по време на революцията в Русия. Докато в Москва се е стреляло, те били на турне из големите градове на Южна Русия. Жалко, че когато съм била малка, не съм запомнила всичко от разказите за това пътешествие. Пътували са в конски вагони, истински аркашки. Турнето свършва в Грузия. По онова време тя е била самостоятелна държава, а в Русия революцията – в разгара си. И щом Василий Качалов, който ръководел трупата, пътем се свързал със Станиславски, онзи му отговорил: „Продължете в чужбина!“

Така започват гастролите им из Европа. В 1920 година минават през България, където имат огромен успех. Това го зная от актрисата Олга Кирчева, дъщеря на големите театрали Елена Снежина и Атанас Кирчев; тогава тя била ученичка. Въпреки че спектаклите били на руски, направили огромно впечатление. Покана да остане в Народния театър татко получава от Владимир Василев, който е бил директор. Аз смятам България за моя родина и имам български манталитет.

– От Вас са очаквали да станете художничка, три години учите при Илия Петров. Изведнъж зарязвате Художествената академия и постъпвате в театралната школа. Откъде толкова кураж?

– В Художествената академия имах изключителни преподаватели: професор Илия Петров, професор Николай Райнов по история на изкуството – беше странна фигура. Дори циганите, които рисувахме, бяха много интересни. Но така е трябвало да стане. След три години рисуване въпреки неодобрението на баща ми се записах в Театралната школа към Народния театър. В първи курс преживяхме тежка година. През януари 1944 година по време на бомбардировките над София оцеляхме по Божия воля. Бяхме в апартамента си, когато кооперацията се разцепи на две. Татко остана без драскотина, мен ме фрасна една врата, но мама беше ранена. Загубихме си акъла от страшния грохот на самолетите, беше станало тъмно като през нощта. Когато дойдохме на себе си, над нас нямаше покрив. Беше отнесен. Много хора от кооперацията бяха убити, и то в мазето, където беше скривалището. Трябваше да се евакуираме в село Герман. Докато мама беше в болницата, през нощта бомбардираха още веднъж. На сутринта намерих един селянин с шейничка, спазарих стая и до вечерта отведох мама и татко в Герман. През деня бомбардират американците, нощем – англичаните. Най-смешното беше, че ние първи им обявихме война и пеехме: „Паника в Америка, паника в Америка…“,

пък после негодувахме защо ни бомбардират. Из селата бомбардировките бяха развлечение. Народът излизаше на „движение“ да гледа как гори София; насреща такива невиждани огньове.

– Как се отнасяха към вас?

– Като им плащаш наема – добре. Все пак съчувстваха, проявяваха гостоприемство. На мен ми беше трудно: мама лежи ранена. За нас с татко имаше само едно легло. Беше минус 10 градуса, та аз цяла нощ поддържах печката. Тогава се научих да цепя дърва. Войната учи на много неща. Затова нашето поколение е държеливо. След това евакуираха целия театър и заминахме за Пирдоп. Настаниха ни в гимназията. Дадоха ни голяма стая.

На другия етаж бяха студентите от втори курс – Маргарита Дупаринова, Андрей Чапразов, Рачко Ябанджиев. Беше ми писнало мама и татко да ме държат като на синджир и се качвах по чорапи горе да пуша. Когато не достигаха актьори за спектаклите в читалището, аз им партнирах. С Рачко Ябанджиев играхме в „Две се млади залюбили“ от Тодор Влайков. Те завършиха Школата в Пирдоп. Николай Лилиев преподаваше история на театъра, професор Андрейчин – български език и правоговор, мама – пластика и танц, татко – актьорско майсторство. По едно време се разчу, че театърът ще прави турне в „новите земи“, ще играе в Солун „Тартюф“ и „Боряна“. Заминават Кръстю Сарафов, Константин Кисимов. Как да тръгна и аз, като нито съм завършила, нито играя в тези спектакли.

От Художествената академия във втори курс вече бяхме ходили с Илия Петров до остров Тасос и бях във възторг. Измислих страхотен ход. Отивам при Владимир Полянов, много фин и любезен човек, тогава беше директор. Прие ме в двора на училището, на една дълга маса под асмите, където всички се хранеха. (Малките провинциални градчета имат невероятна атмосфера.) Обръща се към мен и пита: „Госпожице, по какъв въпрос?“ Казвам: „Господин Полянов, искам да ме вземете в миманса. Не се иска кой знае каква игра, само кратки реплики – кафето е готово, вратата е отворена… Защото, ако не ме вземете, ще се самоубия! И ако кажете на баща ми, пак ще се самоубия!“ Въпитаният човек взе думите ми насериозно. „Нищо няма да кажа, моля ви се“ – стресна се той. А когато излезе списъкът на трупата, най-отдолу пишеше моето име. Щастие и радост за мене. Обаче майка ми припадна от ужас. Войната беше към края си, всеки ден американските летящи крепости бомбардираха Плоещ.

Толкова бях щастлива, това беше първият ми истински шанс. Защото, пристигайки в Хасково, дойде съобщение, че Невена Буюклиева, която

играеше Елмира, главна роля в „Тартюф“, няма да дойде – мъжът ѝ не я пускал. А билетите за три представления продадени. Тогава ни извика Владимир Полянов с Милка Стубленска, която играеше Мариана. Нареди аз да науча нейната роля, а тя да научи Елмира, понеже няма време да се търси друга актриса. Затвориха ни в една къща високо на баира, отложиха представленията с три дни и денонощно зубрехме Молиер. (Нали бях завършила френски колеж, зубренето там си каза думата.) Това е първата ми роля в Народния театър. Невероятен късмет. Да излезеш на сцената с Кръстьо Сарафов, Константин Кисимов, Магда Колчакова. Просто съдба. В моя живот съдбата все се намесва.

За дневното представление ме облякоха в хубава рокля, гримираха ме. Беше като насън, играх без никакви грешки. Вечерта на второто представление също. След това имаше гуляй в ресторанта. Някой заминаваше за Пирдоп, та написах писмо на татко. Върху плика Кисимов добави: „Днес Таничка получи бойно кръщение с Мариана. Беше отлична. Ще стане добра актриса.“ След него писаха Кръстю Сарафов и всички останали. Още пазя това писмо. Продължих да играя тази роля. Турнето завърши в Драма и Кавала. Изкарах и голяма любов с един български художник, няколко курса преди моя. Много красиво момче, интерниран. Викаха му Петроний. Кратка, но бурна история.

– Какво ще рече „бурна история“ в онези години?

– О, тогава момчетата бяха внимателни и не толкова настъпателни като днешните. А момичетата бяхме свити и много срамежливи. Разхождахме се с лодки, къпехме се в морето, разменяхме си само целувки и милувки. Гледахме и обсъждахме колко организирано отстъпват германците. Заради тази история ядох голям калай. Докато се прощавахме с художника, закъснях за автобуса. Ами сега? Пристигам с чантата, и като ме подбра директорът, че ще каже на баща ми, понеже лично отговарял за мене. Ужас. Размина се. Още едно преживяване имаше. На гърците бе забранено да идват на нашите представления. Но в Солун Косьо Кисимов уреди нещо с кмета. И, докато вечеряхме в една таверна, сервитьорите, млади момчета и момичета, рекоха: „Ако искате, ще ви попеем наши песни, въпреки че е забранено.“ Направихме си среща на плажа под едни скали. Страхотно изпълнение направиха и тъкмо се бяхме разпели, чуват се отгоре полицейски свирки. Хайде всички в участъка! Добре, че Кисимов беше с нас, обади се на директора, та ни отърваха. На връщане автобусът ни пътуваше паралелно с немските колони. Когато спряхме да обядваме в Горна Джумая, за първи път по радиоточката чухме руски песни.

Есента след Девети септември трябваше да започне учебната година и се върнахме в София. Но нямаше къде да учим. Школата се помещаваше в къща на мястото на Сатирата. След бомбардировките нищо не беше останало от нея. В групата ни имаше някакъв с големи връзки сред партийните другари. Той се разтича, намери свободен апартамент на „Екзарх Йосиф“. Известно време учихме в тези четири стаи. Боян Дановски, който се беше върнал от Цариград, ни събра: „Вижте какво, деца, аз ви съветвам сега да не учите. Ще се строи ВИТИЗ, дори плувен басейн ще има.“ Ей такива лалета и кафета ни описваше. В това време жена му величествено се разхождаше с кожено палто. Но като си отиде, нашият човек заяви: „Хубави приказки, но ние трябва да завършим, да си вземем дипломите и да работим.“ Събра професорите, взе подписите им и продължихме с лекциите. Преподаваше ни същият състав. ВИТИЗ се построи доста по-късно и добре, че не го чакахме. А през това време успях и да се омъжа. На 1 юли 1945 година се венчахме.

– Къде се намерихте така бързо?

– На улицата. Много беше смешно. В кино „Балкан“ на „Дондуков“, ремонтирано и преустроено, направиха театър за деца. Поканиха част от студентите, та аз съм между основателите на Младежкия театър, нам зачетоха работата като стаж. Съпругът на Зорка Йорданова ръководеше оркестъра, първата постановка беше „Червената шапчица“. Играех лисицата, която върти всичко около себе си. Партньори ми бяха Цонка Митева, Стоил Попов и Мери Стоянова (много талантлива актриса, но се самоуби от несподелена любов). Прибирам се да отдъхна преди вечерно представление, вървя едва-едва по „Раковски“. Влача се с някакви дървени сандали – годините бедни, Берлин е превзет, а войната тъкмо завършила.

И изведнъж до мен спира спортен мерцедес: „Ах, как си, какво правиш, хайде да ходим на дипломатическия плаж на Искъра!“ – от колата изскочи познат руснак и ме заубеждава колко ще бъде хубаво. Обаче отговорих, че нямам бански. „Е, нищо, няма да се къпеш, ще глътнеш малко въздух.“ Съгласих се. Отпред до шофьора седи едър младеж. Оказва се, че колата е на баща му, някакъв индустриалец. Въобще не се погледнахме. Той после ми стана мъж и разправяше: „Като те видях отдалече как едва се мъкнеш, как полата ти виси, викам си с тая пък къде ли ще ходим!“ Отидохме да вземем още едно момиче, защото други някакви излъгали младежите и останали без компания. А нареченият гръмко „дипломатически плаж“ беше едно завирено място, където можеше да се плува. Докато седях отстрани, виждам, че катарамата на моя един дървен сандал я няма. Взех да търся – няма и няма. Излиза младежът от водата и пита:

„Роля ли репетирате, защо сте толкова трагична?“ – „Не, търся си катарамата.“ Той се развъртя и някак я намери.

Направиха пикник. Бяха момчета с възможности, произвеждаха кожи, кожуси, после предприятията им се обединиха, снабдяваха руската армия. Бяха от онези патриотични индустриалци, каквито имаше по онова време; не им бяха взели всичко. Така на 1 юни започна ухажването, след две седмици се сгодихме и на 1 юли се венчахме. А междувременно бях сгодена за един студент, с когото карахме кънки. Истината е, че въобще нямах намерение да се женя, но Леонид беше много настойчив. Тогава имаше сериозни ресторанти и той все ме водеше някъде. Пазя снимките – и от първата сватба, от втората, след лондонското ми приключение.

– Роклята на тая снимка не е ли много къса?

– Така се носеше тогава. Когато Леонид дойде с букет да ми направи предложение, мама каза: „Тя утре ще избяга! Знаете ли на колцина е обещала? Не я слушайте!“ Вечерта като се върнах, мама пушеше на балкона. Питам я какво ще каже? А тя: „Каквото решиш, не ти се меся. Ако те посъветвам да приемеш и не тръгне – аз ще бъда виновна.“ Е, омъжих се. Вече бях бременна, когато се явих на конкурс в Народния театър заедно с Маргарита Дупаринова и Николина Касърова. Продължих да играя и в Младежкия. А дебютът ми в Народния беше с чудесна роля – Людка във „Васа Железнова“. Дъщеря ми бе на 6 месеца, още я кърмех, но започнах да играя. Забелязах обаче, че ако прекалено ти потръгне в началото, може и да те уморят – като Мила Павлова, много талантливо момиче. Но влизаше от роля в роля, страхотно темпо и без никога да е пушила си отиде млада от рак на белия дроб.

– Каква беше атмосферата в театъра по онова време?

– Много преходи съм преживяла, но първият беше най-страшен. Сегашният нищо не е. Нямате представа какво значи да си скован от страх. Това беше… страх и ужас! Разбирате ли? Идеалисти имаше и между партизаните. Но имаше и такива кариеристи, които за ден-два бяха отишли в гората, а като слязоха с пушките, заграбиха каквото можаха. Влизаха в квартирите на хората, а тях ги изселваха или направо разстрелваха.

Добре, че моят свекър подари фабриката си на държавата. Мъжът ми стана научен работник, канили са го в Германия, в Америка, но никъде не го пускаха, освен в социалистическите страни. Когато дойде време да стане професор, някой написал донос, че бил разстрелвал комунисти. Съветският консул му го показал, да види какви са му колегите. Аз може би щях да разнищя тази история, но точно тогава се бяхме развели и живеех в Лондон. Ето това е работа на доносниците, това е гнусотия.

Сега отварят досиетата; трябваше много по-рано да го направят. И да ги диференцират. Едно е да си доносник, съвсем друго – професионален разузнавач. Може ли страна без разузнаване, навсякъде го има. Няма да забравя: през 1959 година заминаваме за Югославия. Предупреждават ни на събрание в театъра, че там се гладува, че ще бъдем заобиколени от шпиони. Когато се озовахме в Белград, видяхме пълни витрини, имаше всичко, целият град светеше красиво. Хората имаха отворени граници. Ние бяхме на светлинни години след тях. Вървим със Славка Славова и тя вика: „Защо ни лъгаха така, защо ни лъгаха така!“ И това беше след Сталин. Да не говорим какво беше по негово време. Ако някой напише, че сте враг на народа, свършено е. Всички бяхме уеднаквени. И казваме – тук дават сирене, там кашкавал. „Дават ни“, а не „продават“.

– В Народния театър не се ли чувствахте по-привилегировани?

– Да, имахме възможност да ползваме Правителствената болница. Имаше разкошна спортна зала, басейн, сауна. Понякога твърдяха, че най-добрите лекари все пак не са там, но си спомням веднъж една от сестрите каза: „Такива трябва да бъдат всички болници.“ Обслужването беше образцово, взимахме лекарства и за близките си. Тогава към културата се отнасяха с уважение. Георги Йорданов, който по едно време беше министър, ходеше на всички премиери, на всички концерти. Тодор Живков пък ходеше на театър. Но нямахме свобода в репертоара. Играехме това, което ни спускат. Което не им харесваше – спираха, забраняваха. Колкото и да е странно, най-свободен беше Военният театър. Там съм гледала спектакъла на Георги Марков „Да се провреш под дъгата“ с режисьор Асен Шопов. Леон Даниел великолепно постави „Поетът и планината“ на Иван Теофилов, спектакъл с много подтекст, затова го спряха. Когато излезе „Театър, любов моя“ на Валери Петров, нито един вестник не го отбеляза освен „Еврейски вести“ и списание „Театър“. Имахме луд успех с тази пиеса-събитие.

– Чувствахте ли как в театъра се намесва политиката?

– За Народния театър ще дам един пример с актьора Георги Стаматов, на когото отнеха званието „народен артист“. Беше много ерудиран, обичаше да говори, като се увлече, не спира. Петя Герганова му беше съпруга. Отишъл той да почива и го поканили на сказка. Между другото казал, че подражаваме на Съветския съюз като маймуни. Което си беше точно. (Сега пък подражаваме на Запада.) Две учителки веднага написали донос. Няма да забравя какъв страшен ден беше в Театъра. Ще обсъждаме Стаматов, но не знаем защо. Влизат директорът и партийният секретар. Изведнъж го обявяват за „враг на народа“. Страхотии! По едно вре-

ме излиза да говори срещу него едно нещастно същество, студент, на когото Стаматов помагаше, хранеше го, обличаше го, а той така се нахвърли срещу него, че накрая извади едни обувки, с възмутен жест ги сложи на катедрата и каза: „Връщам му ги, той е враг на народа.“ Бяхме потресени. Баща ми и Стаматов по творчески причини много не се обичаха, но той отиде да му стисне ръката. Разбра, че това е долнопробна клевета, раздухване на измислен скандал. След смъртта на Сталин го възстановиха. Такива времена бяха.

Андрей Чапразов също беше от приказливите. Голям хубавец и приятел на Стаматов. По време на Унгарската революция седим ние в гримьорната и се готвим за репетиция. Вътре имаше една другарка, пред която знаехме, че много не трябва да говорим. Влиза Андрей и каква муха го беше ухапала, взе да коментира, че тези унгарци имат самочувствие, че знаят какво искат. А ние с очи му показваме, че трябва да млъкне – е, не спира и не спира. После едва го спасиха да не го изхвърлят от Театъра. Особено по сталинското време страхът беше голям.

Ужасна беше и историята със Славка Славова. Изведнъж баща ѝ изчезва. Човекът бе инженер, построил е Бургаското пристанище, но е учил в Германия. Накрая се разбира, че е прибран от ДС като шпионин и шест години беше в затвора. При това го обявяват за шпионин не на една, ами на три държави. Взеха им апартамента, оставиха им с майка ѝ една стая. Славка я изпъдиха от Народния театър и я пратиха в Младежкия. Но тя беше толкова добра актриса, че и там направи кариера.

Времената се промениха, когато Сталин умря. Вълко Червенков беше организирал голямо честване за 50-годишнината на Народния театър. Тогава Славка му написа писмо. Успяхме да се вмъкнем в голямата зала при официалните лица и тя му го даде лично. Така освободиха баща ѝ, нея я върнаха в Народния. Червенков дори на баща ми даде квартира. Веднъж на посещение в Театъра пита къде е кабинетът на професор Масалитинов. А по времето на Боян Дановски го бяха сбутали в една малка стая до тоалетната. И веднага му върнаха кабинета. Нас лично не са ни преследвали. А Червенков нека го съди историята, особено за смъртта на Трайчо Костов.

– Никакви прояви на дисидентство ли нямаше?

– Бяхме интелигентни и мислещи младежи. Чочо – Апостол Карамитев – беше завършил италианско училище, Славка – немското, аз – френското, Маргарита Дупаринова – Американския колеж. Бяха времена на кръжоците, пращаха ни политически лектори. Имаше един младеж, много надъхан, но и притеснен. Веднъж казах, че ако съдя по това, което

чета, Ленин е бил много по-интелигентен от Сталин. И той замря. Зяпна, изчерви се, онемя, не знаеше какво да отговори. Едва намери сили да отвърне: „И все пак Сталин е гений.“ След тези кръжоци обикновено ходехме в „Ариана“. Един прекрасен ден го поканихме с нас, напихме го, нацелувахме го на шега и после не беше чак толкова надъхан. Когато пътувахме, с нас винаги имаше хора, на които им викахме „куките“.

– Легенда ли са женските конфликти в театъра?

– Не са легенда. Много е смешно и жалко в театъра да бъде вербуван актьор за доносник. Ако две актриси претендират при разпределението за една и съща роля, тази, която се чувства отхвърлена, такъв донос ще съчини, че косата да ти се изправи. Може на другия ден да се разкайва, но в яда си ще напише страшни неща. Актьорите сме като лоша детска градина. Разбира се, ред конфликти бяха и на чисто творчески теми. Обаче партийните ръководства бяха хитри. Привличаха по-талантливите, приемаха ги в партията, те тръгваха нагоре. Когато завършихме Театралната школа, бяхме толкова надъхани и ентусиазирани, че и аз бях подала заявление за влизане в партията. Отказаха ми заради гражданството. Пък може и да са сметнали, че не съм за партията. Баща ми казваше: „Твоята политика е театърът.“ Преди това и в белогвардейските организации не ми даваше да членувам. Слава Богу, вече такива неща няма. Но за съжаление, сега цари простащината.

– Имаше ли лансиране на едни актьори за сметка на други?

– Разбира се. Навсякъде се прави. Лошото в Народния театър беше, че всеки режисьор си имаше свои избраници. Предварително знаехме кой при кого ще играе. Ако, не дай Боже, влезеш в конфликт с някой режисьор, после въобще не те взема в спектакъл. Аз имах такава история с Филип Филипов. Нещо се бяхме поскарали и, въпреки че баща ми още беше в Театъра, онзи ми каза: „Две години роля няма да видиш!“ Той разбираше от театър, но беше особен характер. И куче, и човек. Разпределяше пиесата „Огнен мост“. Харесах си една интересна роля, която не беше централна. Трябваше да я играе народната артистка Невена Буюклиева. В началото като 35-годишна дама с любовник, в края 60-годишна. Познавах този типаж покрай маминиите приятелки артистки. Аз вече бях актриса с име, но бях разпределена с няколко реплики в миманса. Жалвам се на татко, плача, той казва: „Щом си на щат, ще играеш каквото ти дават.“ Хич не ме глезеше. И си викам: ще подам заявление. Влизам при Филипов: „Другарю Филипов – казвам – ще подам заявление“. Той отговаря: „О, вече имам две.“ Но те били за главната роля – Маргарита Дупаринова и Иванка Димитрова. Аз обяснявам коя роля ис-

кам. Беше изненадан, била съм още млада. По правилата имахме право да искаме дубльорство. Ролята само се следи, без репетиции. След премиерата ти дават три репетиции, гледа те художествен съвет и, ако те одобри, играеш. Той отговори: „Добре, остави заявлението!“ Никой не знаеше, че следя тази роля. Но Буюклиева легна болна от грип и не идва. Та пред всички Филипов нарежда: „Нека Таня чете ролята!“ Никой не знаеше, че съм поискала да я дублирам. Затова бях почти готова, дори си бях нарисувала костюмите. На всички им хареса. Накрая на репетицията Филипов намръщен се съгласява да дублирам Шивачката; ама хич не обичаше младите актриси, вдигна кръвно и припадна. Историята продължи с това, че Филипов остави за дубльорка самата Буюклиева, което въобще пък не беше прието, все пак тя бе народна артистка. Баща ми ходи и при директора, и при Филипов да се кара, че оскърбяват възрастна актриса. Тя, като разбра, захвърли ролята. Колкото и да ѝ се извинявах после, не ми проговори. Но продължи да играе в други спектакли на Филипов, с него се сдобри. Отгогава играех във всичките му спектакли. Е, имаше и прекалено много български героини, които не ми бяха интересни.

– Кой друг е повлиял на професионалното Ви развитие?

– Един от най-хубавите ми периоди е през 1967. С Апостол Карамитев цял сезон бяхме в Съветския съюз, след това в Прага и Варшава. Тогава беше най-интересното време за съветския театър. Имахме турне в Ленинград, с успех представихме „В полите на Витоша“. Тогава успяхме да видим „От ума си тегли“, постановка на Георгий Товстоногов. Този спектакъл звучеше невероятно съвременно. На другия ден го спряха. Мотото му беше от Пушкин: „Кой дявол ме накара да се родя в Русия, при това умен и почтен“. На старите актьорите не им се хареса, но по-младите направо подлудяхме. И затова специализацията си исках да осъществя при него. Наложи се да ходя дори при Тодор Живков, защото все нещо ми я отказваха по неизвестни причини. Но той попита: „А защо не в МХАТ, нали баща ти е работил там?“ Но аз настоявах за Товстоногов.

Когато ние отидохме, дисидентството в СССР набираше сили. За мене Товстоногов бе гениален режисьор. Ефрос също. Гледахме Висоцки в Таганка, на закрити прожекции гледахме филми. Спомням си спрения филм на Елем Климов „Приключенията на зъболекаря“, който беше предтеча на много събития, случили по-късно. Бяхме сред каймака на интелигенцията. Товстоногов много обичаше и мене, и Апостол. Всяка събота ни канеше на обяд у сестра си. А в театъра знаменитата им актриса Татяна Доронина поздравяваше само нас. Беше много талантлива, но властна, та

колегите ѝ не я обичаха. Най-големи приятели станахме с актьора Сергей Юрски и жена му, с Олег Басилашвили.

– В ония бедни години светската суета вълнуваше ли Ви?

– Актрисите се обличахме добре. Все се намираха някакви парцалки, дори и на черно. Имаше платове, имаше добри шивачки. В ЦУМ започна да се появява интересна конфекция от ГДР. Позволявахме си разни други неща. Обичахме да вечеряме в Руския клуб и с мъжа ми си имахме резервирана маса. А сега човек не може и да си помисли да ходи на ресторант, при това всяка вечер. Добри възможности имах след моя моноспектакъл „Едит Пиаф за себе си“. Той пожъна огромен успех. Много ходехме по различни бригади за празниците, които също се плащаха добре.

– Парите имаха ли такова значение, както сега?

– Парите винаги са имали значение. Но не така решаващо. Сега има прекалено много съблазни. Онова време за културните дейци имаше своите плюсове.

– Понякога дори „куките“ са изглеждали като подробност от пейзажа?

– В Лондон бяхме на турне с Есперантския театър и човекът, които беше с нас, се оказа много приятен. Аз не знаех английски. Помолих точно него само по адреса да открие телефона на първата ми любов от училище. Англичанин, чието семейство се евакуира, веднага щом започна войната с Германия. Имах адреса от друг наш съученик, с когото се видяхме в Париж.

По време на турнето отидохме до Стратфорд, където е погребан Шекспир. Невероятно преживяване. „Куката“ непрекъснато беше с нас, бяхме свикнали с неговото присъствие. Отиде на рецепцията и откри телефона.

Беше 1971, та вече пострадали от доноси в театъра нямаше. Само Славка винаги си имаше едно наум, въпреки че и апартамента им върнаха, пенсия дадоха на баща ѝ, по-късно го прие Тодор Живков. Оказа се, че между група специалисти, участвали в закупуването на кораби в Швеция, той е единственият, който не е взел комисиона. Тя обичаше да бъде на всяка манджа мерудия. Сега е смешно, но тогава не беше. Връчват ни листове за анонимна анкета, искаха мнения за какво ли не. Срещам аз Апостол Карамитев и понеже бяхме приятели, питам: „Чочо, ти на тая анкета ще отговаряш ли?“ Той вика: „О, не, и тебе съветвам, хич не се меси!“ Послушах го. По това време Стефан Гецов беше любимец на боговете, макар че после същите богове му видяха сметката. А командваше театъра, Тодор Живков много го обичаше. Той беше голям актьор, за ед-

на година стана „заслужил“, „народен“, получи персонална заплата и всички много му завиждаха. Но беше някак наивен, та се пропи и си подпали къщата. Пък нали анкетата анонимна, Славка да вземе да напише: „Вместо да командва театъра, да си гледа актьорлъка!“ И продължава все с хапливи откровения от този сорт.

Двете с нея бяхме членове на художествения съвет. Събираме се един ден за разпределение на роли. Директор беше Славчо Васев. Влиза и заявява: „За съжаление, принуден съм да ви съобщя неприятна новина: в нашата анкета има вражески изказвания.“ И Слава пребледня. Покрай нея и аз. Знаех за какво става дума. Почти беше се стигнало до уволнението ѝ, бяха я разпознали по почерка. Колегата Генчо Димитров я посъветва да си признае сама. Пак преживя тя страхотни дни. Но изведнъж всичко заглъхна. Може по-отгоре да са замълчали – все пак анкетата беше уж анонимна.

– На Вас трябва много да ви е провървяло, щом са ви разрешили да се омъжите за англичани, та бил той ученическата Ви любов!

– Разреши ми съветският консул. Той пък остана изумен, когато се върнах. Но не съжалявам за нищо от това, което съм преживяла.

– Колко време трая любовното Ви приключение?

– Пет години.

– И какво – след 25 години брак казвате: отивам да се женя за първата си любов?

– Хем беше някаква луда, необуздана любов, хем преживях развода с мъжа ми ужасно тежко. И той го преживя тежко, но аз имах чувството, че го предадох. Аз доста му танцувах по главата, но той хабер си нямаше, че може да му се случи такова нещо. В първия ни брак вятър ме вееше, защото, нали като се върнах, се оженихме за втори път. Мога да кажа, че не бях образцова съпруга, ала в също време държах на семейството ни. Имахме чудесни периоди. Но той беше ревнив, дори бе набил няколко мъже. Това, което се случи с първата ми любов, беше детска история, направо съдба. Вече бях на 50 години, безкрайно влюбена, заминавах за прекрасна страна, всичко изглеждаше като приказка, но ми беше тежко, дето изоставям първия си мъж. Оказа се, че животът в Англия не е за мене: не мога да седя вкъщи, да готвя и да гледам телевизия; аз съм човек, пълен с енергия, с различни идеи. Бях опитвала да правя режисура, това също беше интересно. За да влезеш в театъра или киното в чужбина, трябва да си на световно ниво. В България е ясно, че не сме световни имена, а местни звезди. Не съм била комунист, но и никога не бих казала нищо срещу България, за да стана говорител по някоя

станция; би било под моето достойнство. А исках нещо да правя. Затова, като стана въпрос да остана само с английското си поданство, при мисълта, че повече никога няма да се кача на сцената, взех самолета и се върнах. И моментално се втурнах в работа. А Славка ме омъжи за мъжа ми отново.

– Как поддържахте приятелството със Славка Славова? И на сцената бяхте все заедно?

– Във всичко се допълвахме, защото бяхме много различни. Когато в Театър 199 ми честваха 80-годишнината с пиесата „Най-древната професия“, тя после се изказа: „Защо не ми даде думата да разправя, че навремето ти самата създаваше вицове?“ Припомни ми как ни канеха на приеми в посолствата. Спомням си дори Сашо Сладура как свири на ухо. И сигурно навсякъде е разказвал неудобни вицове, та си отиде по лагерите. Направо си е за чудене как и Стаматов не са пратили там! Веднъж дават прием в унгарското посолство, когато Имре Наги* стана министър-председател. Весело парти. А аз непрекъснато питам: „Слава ма, кой е тоя Имре Наги?“ Хич не мисля подслушват ли ни, не ни ли подслушват. Искала съм да си пийнем, да потанцуваме, да изкараме хубаво, без да се интересувам кой точно е Имре Наги.

– Това са били жестоките години на лагерите.

– Очевидно лагери винаги е имало, но за тях не се говореше. Когато Тодор Живков дойде на власт, атмосферата се промени, той обичаше вицове, дори сам ги разказваше за себе си. Макар че точно по негово време се разду историята с Радой Ралин и Борис Димовски**. Та сега се чудя на Радой внукът му какво търси в „Атака“?*** И какви неприятни асоциации си правят хората, като по митингите пускат и музиката на Вагнер, която използваха нацистите? Аз лично не се встрастявам в политиката, моята политика е театърът. Дано поне да ни приемат в Европейския съюз, та малко да се успокоят политическите страсти!

– Като отсявате най-важните неща в живота и в 60-годишната си театрална кариера, какво остава?

– В живота бях голяма късметлийка. Щастлива бях с раждането на дъщеря ми. Обичала съм си професията – нещо страшно важно. Не съм се

---

* Бел. ред.: Имре Наги (1896–1958) е министър-председател на Унгария през 1953–1955 и през октомври–ноември 1956 г.

** Бел. ред.: Книгата „Люти чушки“ на Радой Ралин, илюстрирана от художника Борис Димовски, излиза през 1968 г.

*** Бел. ред.: Димитър Стоянов е избран през 2005 г. за народен представител от коалиция „Атака“ в 40-ото народно събрание.

насилвала. Бях работлива, амбициозна, не ми е липсвал и талант. Не всички имат шанса да правят това, което им е по сърце. Живяла съм в интересна, разнообразна среда. Много обичах да пътувам, да ходя по турнета, гледах знаменити спектакли. Например, три месеца бяхме с Лили Попиванова в Париж. Невероятно усещане беше първото ни преминаване по „Шан-з-Елизе“. Десет години преди това бях на фестивал в разрушения Берлин, бях конферансие на три езика. Конферирах на площади, а наоколо – всякъде развалини от войната. Обичах живота, това ми даваше мотива да живея. Откак почина съпругът ми, не съм излизала на сцената, макар да ме канят. Но направих интересен превод в стихове на една руска пиеса. Разбира се, не всичко е вървяло равно и гладко. Народът не случайно казва: ако всичко ти е наред, сложи си един пирон в обувката да ти убива!

Интервюто взе Галина Рулева
София, юни 2006 г.

Снимка: Стойко Стоянов

Фикрет Терзиев

– Ако обичате, господин Терзиев, първо ми подайте някои автобиографични данни.

– Роден съм на 17 февруари 1952 в град Ардино. Основно и средно образование завърших в Ардино. През 1972 отбих военната си служба, след което се записах задочно в Софийския университет. Имам завършени три

години пълни, четвъртата година започнах, но поради известни причини не можах да завърша.

– Кой факултет?

– Педагогическия.

– След това какво работихте?

– След това съм работил като учител в училище, в Комсомола известно време, също и много други работи, поради ред обстоятелства, които … И в кариера съм работил, и на полето работих.

– Разкажете отначало за вашето детство, тук в Ардино. За Вашите родители. Имате ли братя и сестри?

– Детството ми е било трудно… През онези години какво детство? Произхождам от бедно семейство. Баща ми беше учител. Семейството ми работеше тютюн. Бяхме трима братя и две сестри, от които в момента само аз съм в България. Всички други се изселиха и то по времето на „голямата екскурзия“, 1989–1990 година.

– В периода на Вашето детство и когато бяхте ученик, в Ардино смесено население ли живееше, имаше ли българи или други?

– Имаше, разбира се. А животът ни беше много задружен. Аз живеех в квартал „Къпина“, къщата ни беше там, българчета и турчета заедно си играехме, заедно ходехме навсякъде, общувахме. Нямаше никакво разделение между българи и турци през онова време.

– Тогава дори и езикът ли не ви разделяше?

– Разбира се, нашите момчета, турчетата, знаеха български и българчетата знаеха турски. Взаимното общуване между нас, беше нещо естествено, дори не сме се замисляли.

– А кога за първи път усетихте (не Ви налагам отговор, но все пак вървим към темата за „възродителния процес“), та, кога за първи път усетихте някаква по-различна политика или отношение към турците в Ардино? На коя възраст? Или не само в Ардино, а въобще?

– Такова нещо усетих точно в момента, когато беше подписана спогодбата за изселване – споразумението от 1968. Това споразумение беше в сила и продължи до 1978 година. След подписването на оня договор започнаха да сменят имената на помаците. Тогава се усети една вълна на разделение между хората, по възрастните, разбира се. В началото младите не приемаха тази промяна, но по-възрастните като че ли някак си имаха по-друго отношение, притесниха се. Беше дошъл турският министър-председател в България, а след неговото заминаване започнаха да сменят имената на помаците и това обезкуражи една част от хората ни.

– Вероятно тогава турците са се уплашили, че ще последват мерки и срещу тях?

– Уж ставаше въпрос само за помаците. След тях вече почнаха постепенно да търсят смесени бракове, за да сменят имената и на турците от такива бракове.

– Издирвали са смесени бракове между помаци и турци, за да сменят имената на турците?

– Да, такава беше станала политиката. Издирваха смесени бракове между помаци и турци, между българи и турци. Шепа по шепа ги превземаше властта.

– Това със смесените бракове начена след 1978 година, така ли?

– След като приключиха с помаците, същото продължи бавно и постепенно чак до 80-те години.

– То някак си отрази ли се на живота в Ардино? Разделиха ли се хората?

– Разбира се. Те, не че се разделиха, но всеки започна със съмнение да живее: аджеба, дали няма и той някаква връзка със смесените бракове. Почнаха да си търсят корените, да се ровят със страх в семейните истории. А това накара самите хора да се ограничават вече в общуването, дори и комшии, защото в едно семейство като се откриваше такова нещо, другите се отдалечаваха от него, изолираха го. Така ставаше. Беше много тежък период.

– Тогава хората сигурно са прекратили и да сключват смесени бракове? Пазели са се.

– По онова време те нямаха възможност вече и да мислят, защото това продължи в нашия край много време – от смяната на имената на помаците през 70-те години до 1985, когато започна масовата смяна на имената, докато се приключи този процес. Защото той постепенно дойде до всеки един, до всяко семейство. Грозното беше, че точно в XX век такова нещо да стане… Никой не проумяваше: защо?

Когато сменяха имената на помаците, най-много изпати при нас зет ми Садеттин Садеттинов – мъж на сестра ми. Беше много образован човек, работеше в партията, та му наредиха да агитира за смяната на имената, да ходи при помаците, а той отказа, възпротиви се. Изгониха го отвсякъде, остана без работа. Чудеше се как да изхранва семейството си. Бяха забранили на всички да говорят с него – щом седне в кафенето, другите се разбягват, защото, който разменеше дума с него, дори само да го поздрави, и на следния ден го викаха „горе“.

– Няколко пъти вече споменавате туй „горе“, тръпки ме побиват! Имате предвид местното управление на милицията, нали?

– Да, да. „Горе“ беше МВР-то. Та, зет ми – нали всички се страхуваха и го изолираха – нямаше с кого дума да размени и се пропи. Единствената работа, която му разрешиха беше да работи като надничар в ТКЗС-то срещу 50 стотинки надница. Голяма мъка беше. Аз му помагах колкото мога, за да изхрани и да изучи децата си. Сега са големи лекари в Турция и двамата. Много са богати и успели. Скоро им гостувах. Но зет ми го притискаха непрекъснато по ония години със синовете му: „Ако не слушаш, ще ги изгоним от училище!“ После, когато записаха медицина в Стара Загора: „Ще ги гоним от университета!“ А и децата ги викаха отвреме навреме, за да ги сплашват. Много го изтезаваха. По смяната на имената по-късно изпратиха и него в Белене, арестуваха го след мен. В Белене всеки ден го викаха на разпит и го плашеха за децата му. След това замина за Турция, но беше крайно уморен и скоро умря. А в Белене, за да ни демонстрират колко сме долни ние, раздаваха за храна на криминалните – риба, а на нас, политическите, ни даваха само рибешките глави.

– А в края на 1984 и началото на 1985 година, щом започна „възродителният процес“ в Ардино, имаше ли прояви на съпротива или хората просто се примириха?

– Не, нямаше. В Ардино бе изчакан последният момент, най-последният момент за смяната на имената. То и без туй нямаше кой къде да бяга, защото всяко едно населено място предварително се ограждаше с войска или с милиция, та хората нямаха възможност накъде да бягат. Още на разсъмване биваше блокирано, а докато всички турци не си сменят имената, затворени в стаичка там или зала, никой не излизаше навън. Ние не се съпротивлявахме, защото бяхме свикнали през годините с такива смени на имена, но там, където им дойде отведнъж – в Джебел, Момчилград и на други места, бяха се бунтували, та голям бой са били пребивани. Когато ги докараха оттам в Белене, месеци наред пикаеха кръв момчетата. Бяха им смазали бъбреците.

– Вас къде ви завари „възродителният процес“? На каква работа?

– Аз дотогава работех като учител в село Ахрянско. Оттам ме изгониха при тези събития. Точно тогава нали следвах задочно, та ми трябваха средства. Почнах работа като бюфетчик в едно заведение, „Белите брези“. Оттам ме поведоха, без нищо да ме питат. А преди това няколко пъти бяха ме викали „горе“, в МВР-то. Противопоставих се, че не може през нашите дни да стават такива неща, защото и аз зная историята, точно тогава я учех, втора специалност ми беше. Та твърдях, че подобно извращение не може да бъде, точно в XX век. Оттам нататък, вече без да ме питат,

ме прибраха от вкъщи. От къщи директно ме натовариха в една кола. У дома никой не уззна къде ме водят. А на следващия ден аз бях на Белене.

– Колко души ви подбраха от Ардино за Белене?

– Оттук заминахме двама в този ден, но на Белене станахме доста много.

– Миналия път ми разказахте една интересна история за българин, случайно попаднал между вас. И изобщо цялата история в Белене ми разкажете.

– А, да. До Белене, така, без разпит, без нищо, никой не ти казва дали си виновен или не си виновен и точно за какво; слагат ти белезниците, все едно че си престъпник. Това беше най-унизителното за мене (аз винаги съм бил честен, достоен човек, гражданин на тази държава), а, като ми сложиха белезници, направо нещо ми стана, не зная, просто нямам думи да го обясня, страшно тежко ми стана. Защото дотогава само по филмите съм гледал как стягат белезници на престъпника. В Белене месеци наред, 30–40 дена ни ограничаваха – по двама, по трима в стая, дори и до тоалетна едвам се излизаше. То така ни и бяха представили там, че ние сме били терористи. Ако поискаш да отидеш в тоалетната, двама човека с автомати те придружаваха дотам. По стечение на обстоятелствата след време те разбраха, че сме досущ кротки хора, че поначало нямаме нищо общо с тероризма, а само сме опитали с чест да си защитим имената. Цялата истина беше тая. Пък между нас бе попаднал един, не зная по какви причини, софиянец, бил шофьор, българин. Когато ни правеха проверки всяка сутрин и вечер, от всекиго искаха да си извика двете имена – турското и българското. Той обаче нямаше турско и обясняваше: „Аз съм българин, нямам си друго име.“ А онези обаче искаха да си казва турското име по време на проверка. Затуй накрая ние му измислихме едно турско име, за да оставят човека на мира.

– А в крайна сметка този човек, случайно попаднал всред вас, не го ли освободиха?

– Не, доста време излежа в Белене. Ние не му задавахме въпроси за какво е прибран, защото там не се питаше, но с нас изкара там длъжко.

– Ако може по-подробно да разкажете: преди да ви арестуват, първо, защо ви изгониха от училището в Ахрянско?

– Когато излезе спогодбата, изгонването ми беше за това, че властта искаше да знае дали ще се изселваш в Турция или не. Всеки, който изявяваше желание, веднага биваше освобождаван от работа, загдето не е патриот. Пък при смяната на имената множество учители тук бяха уволнени също за това, че не възпитавали в патриотичен дух децата.

– В какъв смисъл патриотизъм? Да ги учат, че коренът им е български, ли?

– Точно това не били правели, та бяха освобождавани от работа. И до днес има две категории от хора: учители, които бяха изселени в Турция, и други, които си продължиха, не зная по какъв начин – задържаха се докрай като учители. А онези, изгонените, сега в Турция трябва да работят четири-пет години по-дълго от тукашните, за да изкарат за пенсия. Това наследство и там ги преследва.

– Както казахте, преди да Ви арестуват сте се опитал да защитите честта и името си. Къде отидохте? С кого говорихте? Или просто пред вашите хора?

– Хората на нас ни вярваха.

– Защото сте били образовани ли?

– Просто защото им казвахме, че това нещо не може да бъде. Аз и когато бях вътре, в Белене, се обърнахме към окръжния прокурор от Плевен (не мога да си спомня името му). Той дойде, настоявахме да научим истината за нас: за какво сме прибрани, какво сме направили в края на краищата? Там така ни отговаряха: че било един вид предпазна мярка, понеже хората на нас вярвали, а на властта не вярвали. Тоест, винаги можели сме да им станем водачи. А такова намерение никога не сме имали, през ум не ни е минавало да ги бунтуваме, те само искаха да защитят имената си. Сега до голяма степен от обезлюдяването на тези райони се дължи на смяната на имената. След спогодбата от 1968 година, до 1978-а, като почнаха да сменят имената на помаците и смесените бракове, хората от един път се откъснаха и тръгнаха. И вече през 1989–1990 година „голямата екскурзия“ обезлюди тези населени места най-много.

– Какво се случи, когато ви освободиха от Белене?

– Като ни освободиха от Белене, върнахме се тук. Постоянно ни наблюдаваха, защото се създаваше демократичното движение, което от петнайсет години продължава, а не виждаме какво е демокрация, досега беше все хаос, според мен. Но тогава винаги отивахме „горе“, подписвахме се сутрин, обед, вечер. Организираха се разни партии, но ние бяхме изолирани от всичко. Макар и освободени, нямахме право да напускаме района.

– Поне имахте ли право на труд? Какво работехте тогава?

– Работа – да. Ако ни дадат каквото и да е, не навсякъде можехме да работим. Защото, като се върнах от Белене, си потърсих – нали не съм напуснал по собствено желание – исках да се върна на работата си.

– В училище?

– Не. Щом от бюфета бяха ме взели, тук в бюфета да ме върнат. Но и тази работа не ми дадоха. Където намериш и какво да е. Защото имало партийно решение: дори да си способен, никой да не ти дава работа. Работиш където ти посочат.

– А по-нататък?

– По-нататък с големи усилия не съм спирал никога да работя, независимо какво, но въпреки всичко пак постигнах нещо в живота си. Имам две деца, момичета. Едната завърши висше образование в Софийския университет – публична администрация. Ожени се, с едно дете е. Другата в момента е на изпит, последен изпит, семестриално завършва висше образование също, във Варна. Така че като баща мога да кажа, че съм горд, защото успях поне да дам образование на дъщерите си.

– Казахте ми миналия път, че 1989 година Ви е заварила в ТКЗС, в някаква ферма сте работил.

– До 90-те години работих в ТКЗС-то като бригадир, в животновъдството. Ардино имаше една от най-хубавите ферми, може би най-добрата в България. Драго му ставаше на всеки, който идваше да я види. Имахме над сто елитни крави. На всеки прозорец имаше цветя, наистина добре се грижехме за животните. Но като дойде началото на тази демокрация, дето ѝ викаме, започнаха да не ни обръщат внимание. Аз лично отидох два-три пъти в министерството в София, заради елитните крави, но от там все ми се отвръщаше: „Като нямате пари, оправяйте се сами.“ Така отидоха тези хубави крави, продадоха ги на безценица на тогавашни цени, защото самото ТКЗС се разпадна, няма пари за фуражи. Ардино е било едно от бедните ТКЗС-та, не като ония в полето. Все пак имаше много, но всичко взе едно по едно да се руши. В района в по-големите населени места – Ахрянско, Светулка, Гърбище, Ябълковец, Чубрика – отглеждаха наймалко по триста овце, а сега няма такова нещо. От един път всичко изчезна. Това е загуба и за самите хора и за самата държава, според мен. Защото така поголовно да спадне броят на животните, особено в такива райони, където хората могат да си изкарват прехраната само с животновъдство, е голяма вреда. Земята тук не дава нищо, хората се занимаваха с тютюн, а тютюнът както вече върви на провал, просто освен животновъдство и туризъм в този район няма какво да се прави, хората как да се изхранват. Преди, по комунистическо време дори, се мислеше за населението от Родопите: даваха се допълнително пари над заплатата, само и само да се задържат или пък още хора да дойдат тук. А сега вече от петнайсет-шестнайсет години в това отношение нищо не се прави. Просто обещания, а с обещания хората не могат да се задържат. Младите почнаха

усилено да бягат навън, кой където намери, та обезлюдяването на Родопите продължава. Мислеха алтернативно земеделие да направят. В Родопите не може да се направи. През комунистическо време из тези стопанства рози бяха садили, шипки бяха садили, други култури – тук не виреят, не стават. Освен ягоди, но е много кратко времето на ягодата, а трябва да се намери и начин къде да се изнася продукцията.

– Тоест, животът тук се е влошил всъщност през последните петнайсет години, това ли имате предвид?

– За самите хора аз не виждам добро. И на Вас сигурно прави впечатление. Аз поддържам заведение, ние сме везната кой какво има в джоба. От петнайсет-шестнайсет години с всеки изминал ден броят на хората, които посещават заведенията, все намалява. Значи хората стават все победни. Може би през същите години единици да са станали богати, но множеството са станали много по-бедни. Особено в селата. И в града да е, ако няма човек от семейството, който да работи навън, не зная как се живее с 50–60–100 лева. Особено трудно е в Родопите.

– Миналия път, когато разговаряхме с тукашни хора, установихме, че наистина доста от мъжете работят в Германия, в Холандия.

– Така е, да. И друго – хубавите майстори, добрите строители работят в големите градове – Варна, София. Преди си идваха, в края на всеки месец. Връщаха се в родния край, но сега и те като че ли въобще не идват, годишно един или два пъти си дойдат.

– Те са си взели и семействата предполагам?

– Не зная. И да не са ги взели… Това правеше впечатление – в края на месеца, като идваха с доста пари, градът малко се оживяваше. А сега вероятно пестят повече, затова не си идват.

– Разкажете ми нещо за следването. Говорихме си, че Ви е чел лекции професор Николай Генчев, който е и мой приятел и учител?

– Той беше за мен образец на преподавател по история. Защото винаги ни предупреждаваше да не правим агитация, да не правим политика – историята е точни данни, факти. В тази насока ни упътваше. Дори интересното беше, че веднъж ни предупреди за разликата между фашизма и комунизма. Той спомена седем елемента и посочи: единствената разлика е, че при социализма собствеността е държавна, а при капитализма е частна, само това ги разграничава. И ни предупреждаваше, защото ние бяхме над 350 човека аудитория (с нас имаше следващи за второ, трето висше), че може да има помежду ни хора, които да се оплачат от него, че така и така говори. А след това заключаваше, че това ще му отвори работа само за 10–15 минути, за да обясни, че погрешно са го разбрали сту-

дентите. Затова доносниците да не си правят труда… Беше голям човек. Веднъж на изпит остана много доволен от зет ми, а когато му писа шестица, излезе навън пред всички студенти и каза: „Учете се от това момче – турчин – защото вие не само историята не знаете, но за разлика от него не знаете и български език!“

– Имате ли приятелства оттогава, от Университета? Или се загубиха тези приятелства?

– То доста много време отмина. През това време и семейство бях създал, децата почнаха да растат. Нямах възможност да завърша, след това ми се обадиха пак да завърша, но ако бяха отишъл, може би с тази учителска заплата нямаше да мога да поддържам следването на децата си. Почнах собствен бизнес.

– Какъв беше бизнесът Ви? Помогнаха ли Ви Вашите роднини, които са в Турция?

– Не. С големи усилия, с големи заеми от банката постоянно. Продадох си дори и колата, която бях взел, още не ѝ се бях нарадвал. Един възрастен човек ми каза: „Недей съжалява, синко, колата пари изяжда, а пък това, което си решил, един ден може би ще ти донесе пари.“ Наистина тй беше прав.

– Имате ли мнение за сегашния политически живот, което искате да споделите?

– В сегашния момент като че ли, както и преди, правим политика без икономика, или пък има някакво разделение на икономиката и политиката.

– Вие сега сте общински съветник. Не се ли опитва общината да работи активно, да изгради успешна икономика в Ардино? Или не сте в състояние?

– Общината усилено мисли в това отношение, но не е в състояние да създаде работни места. Това е в ръцете на бизнесмените, те трябва да инвестират. Обаче никой не идва да си прахоса парите на голо, на вятъра да ги хвърля. В Родопите не зная дали ще настъпи момент, когато наистина ще живеят добре хората. Единствената ни надежда беше в нашия район да се изградят язовирните стени. Доста време това се отлага и въобще не зная дали ще стане.

– Каскада „Арда“ ли?

– Хората от Родопите при самото откриване на язовирните стени бяха се събрали, сега да искаш, не може да се съберат на едно място толкоз хора. Мадан, Смолян, Рудозем, Ардино, от всички населени места – някои пеша или с превозни средства, такъв народ май че за първи и последен път се събра. Това е от надежда, че ще тръгне строежът и че ще има

за години работа. В Родопите няма алтернатива – друга работа за множество хора. Досега бяха преживявали само от рудниците, а всички рудници сега се затварят. Останаха мъжете без работа. Правителството, ако може да измисли, както преди някакво допълнително насърчение, дано останат хора тук. От земята не могат да се изхранят те. Цяла година някои семейства работят тютюн, с премиите най-много до хиляда лева изкарват. Това е годишно, а пък за цяло семейство. Голяма част отива за разходи. Само работата им остава.

– А преди по-леко ли беше?

– През онова време, не зная, хората бяха по-весели. Всички празници, дори насила да бяха провеждани, но с усмивка ги приемаха. А сега всички ходят мрачни, не се усмихват – това за мен говори, че бедстват. Преди работеха по тези райони тютюна и накрая една дата се определяше, тогава се правеха и панаири в тези населени места, правеха се покупки. Някак по-дружелюбно…

– Имало е живот, понеже по-многолюдно е било.

– Тютюнът не беше единственият приход в дадено семейство. Там всички имаха и друга работа, а тютюнът беше допълнителна за повече пари. Не както сега – само тютюн. А преди не се оставяха хора без работа. Сега и да търсиш, няма. Имаше тютюнев монопол тук, в Ардино, работеха доста местни. На месец може би 30–40 000 лева се раздаваха оттам на работещите. Тези пари се харчеха в Ардино. Имаше голямо предприятие „Прогрес“. Всичко това отиде.

– Какво предприятие беше то?

– За тъкане на килими. „Аврора“ имаше долу, то също изхранваше доста семейства. В Ардино освен шивашки цехове, нищо не остана, има само едно предприятие тук, „Лилия“, за прежди и тъкане на платове. Не е достатъчно за самия град.

България е малка държава с прекрасни полета, прекрасни равнини, природа, която всеки човек желае. Малцина народ сме ние, бързо можем да укрепнем. А надеждата ни е в това нашите деца утре-другиден да не излизат навън, да не напускат границите на нашата държава, а да останат тук. Управниците повече трябва да мислят за тях. Досега всичко, което се правеше, показа, че България е била много богата държава, щом все още продължават да я крадат, и се краде усилено. Тези пари, ако бяха разумно вложени (ние имахме материална база, тя ни беше готова), но всичко от шестнайсет години насам се руши, продава се и се препродава, но не се върши нищо. Дано един ден наистина България да се възстанови. Само да мислим по-перспективно.

– Смятате ли, че като ни приемат в Европейския съюз ще потръгнат нещата?

– Все пак и това е една надежда. Според мен Европейският съюз ще ни вземе само, за да контролира границите на първо време, най-много внимание на това ще се обърне. А пък, ако влезем в Европейския съюз, цените у нас сигурно ще станат европейски, а как ще живеем? Както гледам, всеки изминал ден цените се покачват. Да се надяваме обаче, че, като влезем в Европейския съюз, оттам ще се следят по-точно нещата и може би няма да бъдат допускани тези грешки, които засега се правят в нашата държава. Контролът ще бъде по-голям.

– Има и фондове, предназначени за нас, те ще идват за инфраструктура, за земеделие, та животът ще се подобри.

– Разбира се, но няма кой да го разясни на хората. Те са на мнение, че тези фондове, които идват горе, до низините няма да достигнат. И никой не знае какви пари влизат, кой, къде и как може да участва. В Родопите земите са много разпокъсани, парче по парче са. Докато навремето ТКЗС-тата бяха ги окрупнили, събрали на едно място. Европейският съюз сигурно точно така ще иска – окрупнени земи. Това, което имахме, първо разрушихме, сега повторно трябва да възстановяваме.

– Исках да Ви попитам по време на „възродителния процес“ дали хората тук са се страхували едни от други, дали има някои, които тогава не са се проявили добре. А сега дали им е неудобно? Защото в Ардино, общо взето, доста кротко са минали нещата.

– Има такова. Където и да се сбереш, каквото и да коментираш, от трима човека единият търчеше да докладва кой какво приказва, подобни е имало и ще има винаги. А на следния ден това се усещаше – веднага привикваха, които сме били например на маса: „Снощи какво сте говорили, там какво е станало?“ Има такива хора и според мен ще продължава да има.

– Вие опитвали ли сте се да си поискате досието, да го прочетете?

– Не. Защото, каквото и да пише, аз съм бил винаги скромен, тих гражданин. Никога с нищо не съм злоупотребявал и нищо недостойно не съм правил. Просто не ми трябва. Имаше хора, които през онова време чрез такива измислени досиета се пенсионираха – разни от „Държавна сигурност“. По време на „възродителния процес“, като мина той, онези дето вълуваха, бяха експедирани из други райони, където не ги познават.

– Тук, когато се събирате в кафенето, имате някакъв кръг от хора, с които сте приятели? Имате и ловна дружина. Сещате ли се за онези години, приказвате ли си или не?

– За онези години има една приказка „Огънят, там където падне, там гори.“ Аз съм теглил, седем месеца бях в Белене по онова време. И дори миналата година доста мъже, лежали там, бяхме извикани пред военен следовател, повторно, че щеше да има дело за „възродителния процес“. Нищо не стана.

– Вие – като свидетели?

– Да. Оттам ни извикаха, а впоследствие нищо пак не се получи. Това … околните какво да си спомнят? Или пък аз и да споделям… ние сме останали единици тук, които… Животът така бурно тече, хората нито ще те чуят, нито пък – и да слушат – ще ти вярват, например един млад човек. А аз никога няма да забравя, когато мене ме прибраха, дъщеря ми беше мъничка, и гледаше как ме водят полицаите, и се усмихваше. Това не се забравя. Сега тя стана майка. А доста хора от тези, които бяхме вътре, вече умряха. Тези хорица трябваше по някакъв начин, не зная, заради психическия тормоз, упражнен върху нас там, в Белене, и над самите ни семейства – отначало те не знаеха къде сме, че сме на Белене, месеци наред никой сведение не даваше. Нужна беше някаква компенсация за техните страдания.

– Бяхте като безследно изчезнали.

– Точно от този вид, когато след 1944 година такова се е случило и със самите българи. Българи над българи са извършили същото: безследно изчезнали. Повечето – вече разстреляни.

– Тоест, все пак се надявате, че някой ден ще има някакъв процес, дело или компенсация, макар и нравствена?

– Ами, дело! Просто тези хора трябваше да бъдат уверени в някаква промяна, самите те да се отърват от онзи психически тормоз, някак си да бъдат удовлетворени от отношението на самата държава, самите политици трябваше да изрекат нещо… Навсякъде, включително и в Ардино има такива, които са вършели злини, а сега спокойно се разкарват и са на хубави службички, хич не им дреме. Това на мен ще прави впечатление докато съм жив, как мога да забравя аз онова, което са ми причинили през тяхното време? Докато на околните то не прави впечатление. Веднъж завинаги трябваше да се сложи дебела черта на направеното през ония години. И да се открие нова страница.

Интервюто взе Антонина Желязкова
Ардино, 8 април 2006 г.

Снимка: личен архив

Проф. Хилде Фай

БЪЛГАРИЯ – МОЯ ЛЮБОВ

Всичко започва с детството. Моето е много тъжно. Началото на Втората световна война.

Родена съм в Ханзащат Любек на Източно море – Шлезвиг-Холщайн.

Понякога все още насън виждам как Хамбург гори като в картините на Отто Дикс. Чувам сирените и свистенето на куршуми от самолети, те летяха ниско и обстрелваха нас, децата, които тичахме с тенджери на глави към бункерите. За видима и невидима разруха, и страдания … Не ми се споделя. Не пожелавам такова детство никому.

Само едно мога да кажа: органически ненавиждам войната.

По-късно с голямо старание превеждах на български произведения на Волфганг Борхерт, Хайнрих Бьол, Петер Вайс, свързани с времето на моето детство.

Израснах и се възпитах в католически колеж към Ордена на францисканците в град Оснабрюк. След като завърших, по желание на баща ми бях записана да следвам актьорско майсторство в Аугсбург при Валтер Омихен – ученик на Макс Райнхард. Продължих същата школа в Хамбург. Ние вече имахме стационарен „Марионетен театър Фай“ и той беше много известен в Западна Германия. Сега театърът още съществува, а към него е най-големият в страната ни „Театрален куклен музей Фай“.

Много пъти съм отбелязвала, че първото ми запознанство с България стана в голямата библиотека на моя баща – актьор и скулптор. Той моделираше куклите, озвучаваше, режисираше, избираше актьорите. Притежаваше внушителна сбирка от приказки, фолклорни песни, балади, сказания, легенди, пиеси и прочее – от цял свят. Така попаднах на Пенчо-Славейковите „Български народни песни и приказки“ в превод на известния Георг Адам.

Като млада актриса дебютирах в театъра на баща ми. И с него гастролирахме из почти цяла Европа.

Бяхме поканени в Букурещ на Първия международен фестивал на марионетното изкуство. Бях забелязана и наградена от светилà на световното куклено изкуство. Имаше и внушителна трупа от България. Те се представиха блестящо и бяха наградени, както подобава, високо. С Албрехт Розер получихме големи индивидуални награди като солиращи марионетни актьори от Западна Германия и покана към двамата за гастроли в България.

След време пристигнах у вас като призната марионетна актриса. Но, без да подозирам, аз вече бях много болна. И все пак изиграх своите спектакли в София. Тук още има хора, които ми напомнят: „Какви концерти бяха!“ Без параван. Сама на сцената в дълга (черна, кадифена) рокля, дискретно осветление, с моите партньори – марионетки от „Малкият принц“ на Екзюпери; „Следобедът на един фавън“ (по музика на Дебюси и стихове на Маларме), после „Рапсодия в синьо“ на Гершуин, „Кан-кан“ на Адам, „Българско хоро“ и „Вариете“ във втората част.

Салонът беше препълнен, имаше много правостоящи. Тук беше и елитът на българската култура. Те бяха в началото на мои истински, скъпи приятелства: художници, артисти, писатели, музиканти, критици, журналисти, фотографи, кинодокументалисти… Присъстваха много куклени артисти, които ме познаваха от Букурещ, някои дойдоха от Пловдивския куклен театър. Сякаш съдбата беше определила това да бъде последният ми концерт.

За всеки съдбовен епизод от моя живот, за приятелите ми от и във България – в тесен или по-широк кръг – бих говорила дълго.

Защото човек може да каже много за поука и да пожелае само едно: дай Боже, тази богата душевност, която притежават българите, да не се загуби в превратностите на живота!

В Германия бях попаднала случайно в ръцете на български лекари-специалисти. Те ме уверяваха на хубав немски език, което ми звучеше някак си странно в рентгеновата кабина: „Момиче, ако искаш да оздравееш, ела при нас в България! Ние ще те лекуваме.“ Три тежки операции. Три години в гипсово корито. Трима стоят неотменно до мен – хирургът, анестезиологът и сестрата. После всичко продължи близо седем години в различни санаториуми. През това време аз следвах българска филология – български език и литература; първата студентка от Западна Германия в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. След мене дойде на специализация друга германка от Гьотинген.

Разказвам всичко подробно, тъй като сега е модерно някои да си приписват нови биографии, но не само на себе си, а и на другиго. Така на една политическа конференция „по образованието“ научавам от участници, че такива например като Хилде Фай от ГДР са били „спуснати от горе“ и не се знаело с какво се занимават?! Нали се досещате – шпионаж! Аз не познавам друго подобно „културно общество“ от „високообразовани хора“ да се ровят с мръсни ръце в интимния живот на непознати и да си измислят примери единствено с цел политическа изгода и изява. Нали „тя няма да разбере. Важното е ние сега да си свършим работата с примери“. Това ми се случва за втори път. Имаше много „високопоставени“ (вече отпаднали с гръм и трясък от политическата сцена), които никога не са ми виждали очите, но си позволяваха да оформят „политическо мнение“ за мене. Дори не си спестяваха труда и държавните средства да отидат до Бон – Санкт Аугустин. Моля да бъда правилно разбрана. Това, което казвам, не бих искала да прозвучи като правораздаване или морално назидание. Питам се: колко ли дълго ще съществуват такива съдници („този е фашист, този е комунист“)? Достатъчно неща в миналото и сега съм премълчала, което ми дава пълно основание да повторя поговорките: „На лъжата краката са къси“ и „Мълчанието е злато, но не винаги“.

Периодът на моето дълго боледуване, следване и изява в българистиката е лично мой и се изказва с малко думи: аз оживях и се посветих на България.

Така един прекрасен ден, когато вече можех да ходя, та бях си взела изпитите в Университета, щастливо изкачвах Черни връх с приятели. Ненадейно чувам съвсем познат, близък глас радостно да вика: „Хилде! Най-после ти изкачи върха. Това е моята награда – без патерици, без

бастун, без инвалидна количка… Аз съм горд с тебе.“ Беше моят лекуващ лекар. Никога няма да забравя тази среща.

Почти същото ми каза и моят научен ръководител след защита на дисертацията „Пенчо Славейков и немската литература“. Като аспирантка имах пълна свобода и независимост не само в избора на темата и работата над дисертацията. Той ми даваше винаги добри съвети и кураж през каквито и трудности да съм минавала. Особено, когато търсех нови, непознати и недотам известни материали за Славейков и трудно се добирах до тях, особено от периода в Лайпциг. (Не ми дадоха виза за Лайпциг. Отказаха ми.) Преди няколко години бях там на Панаира на книгата и се сетих за думите му: „Ти си още млада, ще дойде време и ще отидеш – сега търси други пътища!“ С моя професор споделях всички мои жизнени и професионални проблеми. Знаеше, че от дългото боледуване бях станала чувствителна и внимаваше да не ме нарани нещо. С мене се държеше като със своя дъщеря – взискателно строг и същевременно много грижовен. Цялото негово семейство ме окриляше. И обкръжението беше от изключително талантливи негови бивши студенти, вече утвърдени литературни и театрални критици, поети, писатели, научни следовници. Благодарение на него аз изградих у себе си метод и система на работа. И когато имах успех в реализация на мои не само научни проекти и планове, дълбоко в себе си чувствах неговия поглед на съгласие или не. Той настояваше: „Сама намери своя път в търсене на истинското, силното, значимото не само в литературата, но и в живота!“

Изчетох почти цялата класика на българската литература, фолклор и история докато лежах в болницата. Обикнах Пенчо Славейков може би още в началото по сходна съдба – и той е бил дълго време неподвижен на легло. По-късно усещах как неговият дух ме крепеше, високо над всичко дребнаво, временно. Той ми беше много близък, не само защото е бил дълго в Германия, а поради неговите изумителни поезия, преводи, критики, есета, студии. Той носеше нещо нетрадиционно българско – беше твърде енциклопедичен в познанията, в интересите. Той беше разтворил вратите на България към света. И неслучайно бе предложен от Алфред Йенсен за Нобелова награда. На него аз дължа също много, за да обикна България.

На една конференция водещият се осмели да извика „стига с тоя Пенчо Славейков“, а аз замълчах, но се обидих вместо него. (Говорех за „Кървава песен“ на Пенчо Славейков в немския печат.) Такова поведение! – недостойно за българската култура. При това ликът на Пенчо Славейков краси държавна банкнота сега.

С гордост нося присъдената ми литературна награда „Пенчо Славейков“. А такива прояви и тем подобни заличавания на български историци, философи, поети и писатели са наблюдавани „от време оно до днес“. Те не са в състояние да ме смутят или откажат от почитта ми към българската култура. Много българи и българисти като мен, веднъж докоснали се до вековната култура на България, знаят да я ценят. Опознавайки това духовно богатство, без да искат, те получават частица от него като завещание от неговите създатели от миналото, от историците – как да го пазят и обичат.

След успешно защитена дисертация аз се върнах в Германия. Работех като редактор в едно твърде известно в Бавария издателство. Естествено не беше в сферата на моите познания и интереси, но собственикът на издателството проявяваше разбиране и винаги ме подкрепяше в моите научни и литературни интереси, за участие в конференции, симпозиуми, пътуване из страната, до Австрия или България. Същевременно започнах да превеждам усилено от български на немски език. В свободното си време продължих да издирвам материали, свързани с немско-българските литературни и културни връзки и взаимоотношения. Посещавах национални библиотеки, литературни институти, исторически и черковни архиви, музеи и прочее.

През годината, посветена на 1300 години от създаването на българската държава, се проведе Първият международен конгрес по българистика, предхождан от много конференции, симпозиуми. Това беше изключително, световно културно събитие. За първи път видях и разбрах какви усилия са положени, за да се получи такъв обемист и многостранен диалог. Не съм присъствала на друг такъв елитен конгрес. В София се срещнаха учени-българисти от цял свят, и то водещи в своите области. Радостно е, че целият голям научен материал е отпечатан и запазен за поколенията. Сигурно един ден ще им бъде полезен и те ще бъдат благодарни. Всичко това се дължеше на една прецизна, бих казала висока класа организация и сериозно познаване на учените от цял свят. Начело най-авторитетно стоеше научният секретар на БАН. Тя респектираше всички с преценките и умението да организира блестящо такъв сложен форум. Избраният от нея екип включваше представителни, умни и талантливи специалисти. Главен редактор на поредицата „Българистика“ беше една невероятно смела журналистка – високообразована, с дългогодишен опит в различни издателства.

Получих предложения да работя в няколко научни института извън България. Реших, че всичко открито от мен принадлежи на България, за-

щото Григорий Цамблак е българин и мисията му на Констанцкия събор е чисто патриотична за освобождението на България.

В годините на първите българистични конференции и конгреси успях да открия из различни църковни и манастирски книгохранилища и библиотеки в Германия, Швейцария, Австрия, Ватикана и Ню Йорк малко познати и някои почти неизвестни дотогава архивни материали за Григорий Цамблак на Констанцкия всемирен събор. Едно от най-големите и най-значимите събития на късното Средновековие (1414–1418), дало възможност за небивал дотогава и след това съвместен живот на учени от различни нации, факултети, остроумни хуманисти, литературни и църковни експерти, поети…, за което свидетелстват многобройни писмени документи. Всички политически и църковни проблеми е трябвало да намерят на Събора своето мащабно решение.

За духовния образ на Григорий Цамблак е писано много. Съществуват значими изследвания на учени от много страни, където има славистика и българистика. Физическия му образ открих в кодексите и инконабелите с рисунки от неизвестни художници – Григорий Цамблак в цял ръст с герба и неговата свита. Направих превод и анализ на отслуженото богослужение – Петохлебие.

На Събора в Констанц митрополит Григорий се явява с презвитери от своя орден „Свети Василий“ и се назовава митрополит на цяла Русия, глава на 50 катедрални православни църкви, подкрепен от полския крал и великия княз на Литва. Но едновременно с това неговата мисия има поддръжката на константинополския патриарх и византийския император.

След това открих и цялата Цамблакова реч в дневника на кардинал Филастре пред папа Мартин V и участниците. Издържана в дипломатически тон, за „единението“ на народите в Европа под формата на „свята уния“. Радетелите на християнската вяра, които желаят политическо и църковно единство, искат да бъде спазено то и да стане „по надлежен, почтен и обичаен начин“, тоест да се спазят самостоятелността и особеностите на всички народи, респективно и тези на българите.

Особено място в моите научни изследвания в областта на немско-българските литературни и културни връзки и взаимоотношения заемат новооткритите от мене архивни материали за Спиридон Палаузов – неговата дисертация и връзките му с Якоб Филип Фалмерайер (Мюнхен); Спиридон Палаузов и Тютчев в Мюнхен; Димитър Мутев в Берлин; Петър Мутафчиев – Аугуст Хайзенберг и Франц Дьолгер в Мюнхен; Иван Шишманов и Карл Крумбахер в Мюнхен; Гео Милев, Пенчо Славейков и нем-

ските поетеси в Берлин и Лайпциг; Жул Паскин и Хайнрих Хайне в „Симплицисимус“ и още немалко приноси.

За огромната култура и културното наследство, което притежава България, винаги съм казвала и съм правила всичко необходимо, за да види Европа големия ѝ исторически потенциал.

Първоначално преведох над 600 приказки и легенди за нуждите на международната Енциклопедия на приказката, което прави възможни типологическите изследвания на българската приказка в сравнителен международен аспект. Една част от тях издадох в сборник „Приказки от България“ във „Фишер Ташенбух Ферлаг“, Франкфурт на Майн, с прекрасни илюстрации на Мана Парпулова. Това извънредно елегантно томче претърпя няколко издания по 18 000 екземпляра и е в ръцете предимно на хора от немскоговорящите страни.

След това издадох нов сборник пак във „Фишер-Ферлаг“: „От вар момиче“.

Сборниците продължиха: „Неродена мома“, „Златната птица“ и повторно „От вар момиче“ в „Отто Хаан Ферлаг“ в Ландау.

Успехът на тези издания (чието преиздаване продължава) потвърждава, че една от многото възможности да се опознае чужда страна е запознаването с нейния фолклор: песни, приказки, легенди, предания, балади. Те са не само белег на една богата фантазия, но и картинно отражение на нейната природа, духовния живот, нравите и обичаите на хората. Приказката дава културно-историческа информация за процеси, за които обикновено липсват други сравнителни сведения. По своя характер и самобитност българската народна приказка показва, че е богат извор за времето на траките, прабългарите и славяните, и разказва за битието на българския народ през вековете. Тя е носител на религиозното, културното, политическото и историческо наследство на България.

Богатството на художествени качества и културно-историческа информация на българското народно творчество ме наведе на мисълта да запозная в системни лекции студенти и ученици във Федерална република Германия с народните приказки от България. В университети, педагогически институти, гимназии и средни училища представях българските народни приказки на различни възрастови групи. Най-напред давах обща представа за многообразието и очарованието на българската народна приказка, като построявах моите лекции в границите между науката и изкуството. Започвах с литературно-културно-исторически преглед за България и въведение в особеностите на българското народно творчество, извори и жанрове. След това разказвах оригиналната приказка или

легенда, правех анализ на съдържанието ѝ и насочвах вниманието на слушателите към религиозните схващания, моралните възгледи и традиции, философския поглед на народния творец към живота и характера на човека. Някак естествено учениците почувстваха необходимост сами да нарисуват онова, което им е направило особено впечатление в българските приказки, развълнувало ги е. Някои от тях ми изпращаха писма със свои рисунки и преразкази. Тогава сметнах за полезно и интересно заедно с лекциите ми, да им предложа да илюстрират съответната приказка.

Резултатите бяха необикновени, изненадващи дори за мене, която вече знаех от разговорите с тях и писмата им, от преценките на педагозите, че българската приказка е събудила у това компютърно и телевизионно поколение дълбоко скрити душевни потребности за човешка красота и добро.

Така стигнах до проекта-изложба „Ученици от Федерална република Германия рисуват по български народни приказки“. Едно послание на чужда народна култура, която не се познава у нас. Една нова форма на културни и литературни връзки между Федерална Република Германия и България. Едно непривично средство за взаимно опознаване и общуване.

Тази нова форма на културни връзки чрез запознаване на най-младото поколение у нас с българския фолклор намери прием и положителна преценка на първо място в училищата, където ръководствата намериха в тази форма преимущество за духовно обогатяване на децата и включиха българската приказка в учебния план.

По-сетне изнасях лекции и в България за немската приказка, и разширих проекта: „Ученици от България рисуват немски народни приказки“.

Софийският университет организира семинар (1989): „Приказката – древна и съвременна“ заедно с изложба „Ученици от Германия рисуват български народни приказки“. Беше отделено внимание и върху „Експериментът на д-р Хилде Фай – приказката и културното общуване на XX век“ и „Синтезът в детската възраст и експериментът на д-р Хилде Фай“.

През 1990 се проведе Първият международен симпозиум в къщата на Ане Франк в Ландау: „Приказката като международно комуникационно средство през XX век“ с двойна изложба „Ученици от Германия и България представят своите творения по български и немски народни приказки“. След това същата изложба гостува в Аугсбург, Бад Вьорисхофен – Дни на българската култура (1991) и в програмата на „Срещи на европейските култури“ (София, 1995). Тези изложби бяха полезни и интересни не само за изследователи на фолклора, за изкуствоведи, за педагози и социолози, но и за широката публика в Германия и България.

Така доказах, че приказката като скъпоценно културно наследство на Европа обединява народите и помага за взаимното им опознаване, за разбирателство.

Сега накрая, както винаги: „Какво ново, какво работите, как живеете?“

Имам много работа в съдебно регистрираните в Германия и България: фондация „Европейски форум“ и Международното немско-българско културно дружество с научен център, които оглавявам – нови проекти, нови идеи, нови срещи, нови хора, всичко ново и хубаво, което е замислено, трябва да се реализира. В малкото свободно време, което ми остава за лично моите работи (било то научни или преводачески), подготвям издаването на всички мои непубликувани студии за немско-българските културни и литературни връзки. И от дълго време продължавам с голямо удоволствие да превеждам един обичан от българските читатели роман за издаване.

Колкото и да ми е трудно, имам един принцип и метод на работа: не пристъпвам към нещо ново в науката или превода, без да съм се потопила в епохата, в историческите събития, без да опозная всичко: и хронисти, и изображения, да почувствам героите, тяхната същност. Тогава мога да си направя изводи за всичко, което ми е необходимо за възпроизвеждане…

Искам да допълня нещо за превода.

Беше време, когато ходих много често на екскурзии из България. Веднъж един младеж ме запита: „А Вие можете ли да превеждате от трънски на български и от български на немски?“ Каза няколко изречения на трънски диалект и след това дълго се смяхме. В Трън бях ходила на гости при много мили хора, при един чудесен приятел – художник, а той ме запозна с грънчаря от Бусинци – майстор Гиго. Цялата къща беше като в приказка – украсена с всевъзможно рисувани чинии. Той свали една, която стоеше над вратата и каза: „Ето, подарявам ти „Слънцето“ от сърце …“

Често посещавах и местността Бункера. Вилата също беше в предверието изографисана. Имаше много атмосфера. Това беше скромна постройка, кокетна, с много вкус направена. Част от терасата (в преддверието) покрита, стените белосани и, както казах, изрисувани под скромен надпис „На мама Надя“. Отгоре лозница, наоколо чемшир и много здравец. Като минеш покрай него и малко го докоснеш, той се размирисваше така силно, че ти доставяше висше удоволствие на свежест. Дълго разговаряхме; просто усвоявах богатия български език на писателката, която еднакво владее много езици, особено немски, френски и турски…

Темите бяха винаги разнообразни и многозначими. Все едно бях в друг свят. Това богатство ни сближи.

Днес аз превеждам нейната „Аз, Анна Комнина“. Страхотен роман; няма равен на себе си в европейската литература. Поне тези, с които съм споделила у нас, са впечатлени. Едно особено рядко срещано качество е езиковата характеристика на героите – изумително авторско постижение. Всеки образ има свой изказ. А аз трябва да го постигна на немски език. Също и с описанията – природа, архитектура, събития, епоха и прочее. Тя владее до такава степен материята, че се задъхвам, когато трябва всичко да изуча, за да постигна необходимото от гледна точка на немския читател. Моите преводи не са механични. Длъжна съм да спазя тази лекота, с която авторката води великолепно диалога, изгражда невъобразими ситуации между героите. И най-важното: нейната героиня е силна личност – много съвременна. Тя трябва да бъде разбрана и обикната от немския читател, така както от авторката и от мене.

Нашето съществуване е между хората и за хората, нали и то е като приказка. Към всичко казано дотук, погледнато обективно, всеки живот е една приказка.

Искам само да допълня, че и на мен са ми разказали няколко „нови приказки“. На тях ми обърна особено внимание един млад талантлив журналист, остроумен, и находчиво ме пита в интервю за неговия вестник: „Тези приказки – как се напуска Софийският университет, как може да се спре самолет и да се провалят български културни дни в Германия, как всичко това, което правите, не ни е нужно. Госпожо Фай, няма ли всичко това да Ви отрезви от тази любов към България?“ Няма да ми повярвате, но това е истината. В името на тези хора, които ме приеха и ми дадоха обичта си, аз правя всичко…

Хората не могат, но трябва да разберат, че това са следи, които завинаги остават. Дойдох тук млад човек и се потопих в мъдростта и таланта им. Те ме оформиха. Много от тези хора вече ги няма и са забравени или рядко си спомнят за тях. Аз не мога да се отвърна, защото „някой си“ ме е обидил или си е позволил да ми разкаже „лоши приказки“ с „лоши последици“ – да загубиш всичкото си имущество и, както казва Ръдиард Киплинг, „след това да се повдигнеш и да започнеш отново“, та казах на прекрасния журналист: „Аз продължавам пътя на тези хора!“

София, юли 2006 г.

Снимка: личен архив

Юксел Ахмедов Чаушев

– Дали театърът беше за Вас внезапно привличане или дълго пътуване един към друг?

– Аз съм селско момче от Лудогорието, родено и израснало в трудни времена за Майка България! Имах щастието да тръгна из пътя на безпределното театрално изкуство. Не беше внезапно привличане, струва ми се, че това бе съдба! Моята съдба! Аз все още пътувам към безкрайното, към съвършеното и зная, че никога няма да успея да ги достигна. Всъщност

още като дете умеех да рецитирам много добре. Бях изключително палав, но паметлив, знаех много стихотворения и народни приказки. Родителите ми бяха скромни хора. Майка ми блестящо умееше да пее както народни песни, така и невероятните мелодии на Корана и мевлидите.

– Вие сте от Лудогорието – кореняк. Това друг свят ли е или така ни се струва?

– Лудогорието не е друг свят! Лудогорието е и винаги е било част от България! На някои може все още да се струва, че Лудогорието представлява „бездънни гори и други същества, които живеят там“. Не, драги! Ние отдавна не ходим по дърветата и нормално се движим на два крака, а не на четири!

– Разкажете ни за родния край, за Вашето семейство, за Вас лично – какво дете бяхте, какъв юноша?

– Роден съм в село Острово, Разградска област, през 1939 година. Основното си образование завърших на село, на турски език, но, както казваше библиотекарката кака Стефка, „изчетох половината книги от селската библиотека на български език“ и се научих да говоря български през юношеските си години. След това продължих образованието си в реална българска гимназия в Разград. Попаднах на много добри учители, добри приятели (съученици) и, усъвършенствайки българския език, станах рецитатор, което ме доведе до студентската скамейка във ВИТИЗ „Кръстьо Сарафов“ (сега НАТФИЗ) в София.

– Чувствахте ли се свободен в семейството си или трябваше да се съобразявате със семейната йерархия?

– В семейството си съм се чувствал винаги духовно свободен – като „волна птица“. Това се отнася и за периода, когато живях при майка си и баща си, и за по-късно – откакто живея 45 години с един великолепен човек – моята съпруга. Семейната йерархия си е йерархия. Аз винаги съм се ръководел от смисъла на сентенцията „мой дом – моя крепост!“

– Следването в Азербайджан промени ли представите Ви за етноса, към който принадлежите?

– След гимназиалното си образование учих във ВИТИЗ „Кръстьо Сарафов“. Имах щастието да бъда в класа на професор Владимир Трендафилов. Един широко скроен човек, който освен на актьорско майсторство ни научи да бъдем добри граждани и да стоим над всички етнически, националистически, шовинистични и други подобни нелепи въпроси и теории. Междувременно завърших Режисьорския факултет при Института по изкуствата в Баку – Азербайджан. Аз съм реализирал се в живота човек. Откровено казано, дори под достойнството ми е да вземам отношение по

тези въпроси. Аз се чувствам силен тук, на наша българска земя, и мисля, че да се „тръби“ по тези въпроси е слабост и незрялост!

– През годините имахте ли възможност да пътувате, да опознаете света около вас и по-далече?

– Пътувал съм из света – Европа, Азия, даже някъде в Иран. Благодаря на съдбата! Срещал съм се с много хора и много човешки съдби. Напълно съм се убедил, че най-висшият дар на природата е Човекът!

– Да се върнем към театъра. Колко години сте негов ръководител и режисьор? Имахте ли роли?

– Постъпих на работа в театъра на 16 септември 1960. Влязох като млад актьор през парадния вход на театъра. Бях актьор, режисьор и художествен ръководител близо четвърт век. Като се вземе предвид и сегашната ми директорска театрална дейност, излиза, че се занимавам с театрално изкуство вече 45 години, близо половин век. Играл съм много роли (близо 30) в театъра. Носител съм на две национални награди за актьорско майсторство. Като режисьор съм реализирал близо 80 постановки от световната и българската драматургия. Като творец-пенсионер съм удостоен с плакет и грамота на Министерството на културата на Република България за особен принос за развитието и популяризирането на българската култура. Може би звучи много нескромно, но аз имам моралното право да кажа, че Разградският театър е „моят театър“. След завършване на театралното си образование във ВИТИЗ постъпих като актьор в Разградския театър. Бях на 21 години и до семтември 1986-а – цели 26 години, съдбата ми беше свързана именно с този театър – моя театър. Уникалното тогава беше, че в Разград имаше и турски театър, но аз – „етническото турче“ – постъпих на работа именно в българския театър. Наперен, самоуверен, но можещ млад човек! Защото знаех да говоря български език и да рецитирам не по-лошо от артистите „етнически българи“. Първата ми роля беше в постановката на режисьора Петко Сираков „Към пропаст“ от Иван Вазов. Играх ролята на кастрофилакт Евстратий – Търновския управител. Още помня репликите си от тази постановка. След това играх в редица български, съветски (тогавашни), руски и западноевропейски пиеси като: „Неравен бой“ от Виктор Розов, „Прокурорът“ от Георги Джагаров, „Готвачката“ от Алексей Сафонов, „Орфей слиза в ада“ от Тенеси Уилямс, „Майстори“ от Рачо Стоянов, „Септемврийска балада“ от Тодор Генов и други – някъде към 25 роли като актьор и повече от 50 постановки като режисьор. Аз бях млад, неопитен актьор (нищо, че бях подготвен теоретически), а попаднах в средата на много опитни артисти като Александър Евстатиев, Петър Дра-

ганчев, Димитър Минев, Недялко Матев, Ирина Абаджиева и други, от които научих много за театъра и на които много съм задължен. За съжаление, повечето от тях вече не са живи. Вечна им памет! В моята актьорска и режисьорска практика имах възможност да играя роли и да поставя пиеси на български и турски език, и то не безуспешни. Все още не мога да намеря точното определение на този процес на работа. Това е интересен процес. Убеден съм, че можещият човек може да се справя и с това предизвикателство на съдбата. „Изкуството е вечно – животът е кратък“. Аз успях и се справих. Не зная какво мислят другите, но аз успях, защото, както е казал поетът: „Тук на тази земя моят пъп е прерязан, както и твоят, и ги вързали здраво за старото рало…“

– Каква е вашата публика?

– Публиката си е публика, но за мен тя е „Негово Величество Зрителят“. Без публика, театралният творец все едно е „като птица, имаща криле, но няма въздух, простор, където да лети!“

– За всеки театър има куп пикантни случки, преживявания. Разкажете някоя за Вашия театър?

– Пикантните случки в театралния ми живот са много, но една е: играхме в село Осенец пиесата „Септемврийска балада“ от Иван Генов. Аз играех главния герой на пиесата, изтезаван в участъка. Героят умоляваше да му дадат глътка вода. Началникът, естествено, не му даваше вода през цялото време. Тогава една жена от залата се качи на сцената, даде ми шише с вода и нанесе една плесница на началника. Аз онемях, но изпих водата! Все още продължавам да пия „с жажда“ тая вода, която ми даде онази обикновена жена от Лудогорието!

– Като с човек от Вашия край не мога да подмина така наречения възродителен процес 1984–1989 година. Та той тук беше като ад!

– Не желая да вземам отношение по този въпрос, наречен възродителен. Мисля, че бях споменал, аз стоя над такива неща – достатъчно съм зрял и помъдрял. Труден въпрос и труден отговор. Може би най-добрият отговор за това е притчата за Гордиевия възел!?

– Успява ли нашето общество да се справи с този проблем? На кого е по-трудно: на вас или на българите?

– Мисля, че съм средно интелигентен човек, който сам намира отговорите на редица въпроси, защото винаги изпитвам чувство на благодарност към земята, където съм се родил, държавата, в която живея, и към народа, на когото принадлежа като цяло.

– Да се върнем към Вашето семейство. Разкажете ни за децата Ви. Как виждате тяхното бъдеще?

– С тези разбирания за живота успях да изградя дом и семейство и да възпитам сина си, който завърши философия и право, и също успя да се реализира като човек в живота. От сърце желая и се моля тези мои разбирания за живота, той, синът ми, да ги предаде като щафета на моите внуци – Чавдар и Боян!

Може би затова „тази земя“ ми се отблагодари. Събра ме с човек, който в истинския смисъл на думата ми е другар в живота. Сиреч съпругата ми. Тя е с висше медицинско образование. През целия си съзнателен живот се е занимавала с профилактика в прекия и преносния смисъл. Може би метафората е неточна, но заявявам, че ако съдбата не беше ме събрала с нея, едва ли щях да бъда това, което съм. Тя винаги е била и си е „другата страна на моята монета“!

Разбира се, най-неоценимият факт при нея е, че именно тя роди нашия син – Ерхан.

Ерхан Юксел Чаушев е роден през 1964 година. Завърши с отличие Математическата гимназия в Разград. В ония времена беше от редките етнически турчета, които завършиха школа за офицери. Но той не стана офицер, а кандидатства и влезе във Философския факултет на Софийския университет – специалност „Организационна дейност“. Паралелно с това завърши културология при професор Николай Генчев.

Промените в икономическия и политическия живот на страната ни го подтикнаха: той кандидатства и отново стана студент в Софийския университет „Свети Климент Охридски“, специалност „Право“.

Влезе в Университета отново без протекции и завърши успешно. Създаде семейство, като се събра с един чудесен човек – нашата снаха (не – дъщеря!) Юлия от София. Тя и той ни зарадваха с двама внуци – Чавдар и Боян. И продължават да ни радват, защото са реализирани в живота хора, защото са хора с европейско мислене, защото са добри граждани на Майка България.

Ние – жена ми и аз – благодарим за това, че ни дават възможност да се гордеем с тях. Но най-вече се гордеем, че са родители на внуците ни Чавдар – на 9 години, който учи във Френското училище, и Боян – на 6 години.

Внуците ни дали ще станат хора на изкуството на тоя етап не мога да преценя. Да са живи и здрави! Все пак ми се иска да цитирам в моя полза народната мъдрост: „Крушата не пада по-далеко от корена си!“

Интервюто взе Цена Вичева
Разград, април 2006 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Юри Ступел

– Мнозина музиканти се оплакват, че детството им е минало под знака на родителските амбиции. При Вас как беше?

– Родителите ми бяха изключителни интелектуалци. Преди 50 години баща ми е преподавал в Консерваторията, майка ми е била студентка. Роден съм на булевард „Сталин“ № 1, днешния „Витоша“. От пелени слушам

пиано. Сутрин свири майка ми, след работа – баща ми. Той е от създателите на новото радио през 1948 година. Постъпва в Детската редакция и композира популярната песничка „Зайченцето бяло“. Пазя снимка, сигурно съм бил на две години, прав на стол пред пианото. Дрънкал съм на него като играчка. На пет години вече ме водеха на музикална школа. Сега по новата система децата започват обучение по-късно. Мисля, че съм бил нормално дете – повече ми се играеше. С едното ухо слушах музиката, с другото – децата на улицата: кой точно е вкарал гол, за да тичам в помощ на отбора на махалата. Преди родителите ми да купят къща, живеехме на „Добруджа“ до Руския клуб. Когато майка ми имаше ангажименти в операта, а баща ми тичаше по записи, мен ме отглеждаха в Клуба. Това впоследствие ме направи негов верен почитател и бохем. Гледаха ме там като тяхно дете. Тези детайли са предопределили съдбата ми. И сега мога да кажа, че съм удовлетворен от живота, защото се занимавам с това, с което съм искал. За разлика от мнозина колеги, моята програма е запълнена за цяла година напред. Композирането ми носи безумна радост. Откакто пиша музика, работя много. Често се оплаквам, че съм уморен, но щом отида на почивка, искам да се връщам на третия ден и пак да работя.

– Кой Ви влияеше по-силно?

– Що се отнася до композирането, разбира се, баща ми. Той остави огромно творческо наследство: музика за над 160 филма, още толкова театрални постановки, оратории, песни за деца. Слава Богу, че живеят убедително до ден-днешен.

– Като професионалист на кои от тях давате най-висока оценка?

– Най-силен беше в творчеството за деца. Сега от малки децата слушат музиката на възрастните. С което им се отнема детското преживяване. Свързването на 5–6 тона е по-трудно отколкото да напишеш модерна симфония. Баща ми има три балета, две оперети, но ще остане с песните си. Някои от тях се възприемат като народно творчество – пример за това е „Зайченцето бяло“. Той има и пряка заслуга за ранния ми интерес към композирането, нося неговия творчески заряд. Когато се убеди, че имам талант, оставяше тайничко по пианото текстовете, върху които да работя. От любопитство започнах да съчинявам още когато бях на 10–11 години. Той чуваше моите композиции, казваше: „А, това е интересно“ и го обогатяваше със собствения си опит, така че да звучи мощно и силно.

– Извън музиката съществуваше ли у дома друг живот?

– В къщата ни се събираше интелектуалният елит. Някои днес отричат стойностите от онова време. Но кой каквото да казва и да изтрива цели страници от историята, всъщност интелектуалният живот просто кипеше.

Не съжалявам за нищо, което съм изживял или написал. Имаше много свободомислещи творци, с които общувахме: Васил Казанджиев, Милчо Левиев, Иван Спасов, Стефан Димитров, режисьорите Петър Василев, Володя Янчев. Сигурен съм, че това са имена с висока стойност. Глупаво е, ако някой се опитва да омаловажи работата им, защото са живели при комунизма: би значело в този кюп да сложат Шостакович, Прокофиев или Хачатурян. А не можем да си представим съвременната музика без тях.

– Мнозина се отрекоха от миналото.

– Който и да се опитва, това е вид комплекс. Самият Моцарт е бил придворен музикант, мнозина композитори са творили в недемократично общество, но са оставили забележителни музикални твроби. Дори обратното: такова време провокира твореца много по-силно. За разлика от времето на застой, каквото наблюдаваме в момента у нас. Застой дори не е точната дума. Вървим още по-надолу, към интелектуалното дъно и саморазрушението.

– Имате ли обяснение за причината на това саморазрушение?

– Аз не бях тук при промените, но ги следях отблизо. Те минаха през сърцето и духа ми. Аз бях се бях заблудил, че освобождаването от политическите догми ще освободи духа на българина. Ставам все по-обезверен, че това изобщо ще се случи. Истинските интелектуалци безучастно стояха настрани. Отдръпването им сега се превръща в национален проблем. Всички се скриха в черупката си и оставиха свободно пространство на лъжекултурата, на чалгата. Те завзеха такива огромни територии, че пошлостта стана държавна политика. Някой все пак трябва да се сети, че това е катастрофа. Политиците се опитват да превърнат цял народ в безлична маса, която лесно да се управлява и да им служи, дори бих казал: да бъде експлоатирана. Никъде по света културата не е оставена на самотек. Средствата, които се спестяват, в бъдеще ще трябва да се дават десетократно, за да се заличат пораженията от тази фатална политика. Нещата са обидно прости. Но определени хора не ги решават вече 16 години, за да не се лишат от личните си материални облаги.

Държавата е факторът, който трябва да подпомага културата. Версията, която се разпространява, че с дарителство и спонсорство нещата ще се оправят и ще се запълни тази икономическа дупка, е смешна. Доста често интелектуалното ниво на спонсора е толкова ниско, че е истинска обида да търсиш подкрепа от някакъв полумафиот, получил парите си по незнаен начин. И да го молиш да субсидира операта „Аида“, като е ясно, че не е чувал за нея. Цялата среда, която ни заобикаля, е такава. Какво да говорим за медиите, за обезличаването на журналистиката. Вземи един

централен вестник, без изключение и прочети заглавията. Преди се смеехме на партийната им абсурдност, сега на цинизма им. Как може да се напише в заглавие „Министър-председателят би дузпата“ – за каква дузпа става дума, за какво издание? По тема съдбоносна за страната.

– При този недоимък как успяхте със Славчо Пеев да поставите „Римска баня“ на Станислав Стратиев в Сатирата?

– Жестоко тичане падна докато се намерят спонсори. И то – за най-играния по света български драматург. Един-единствен, от дядо Вазов и Ст. Л. Костов до днес. И нямаше кой да субсидира точно него. А е номер едно според всички класации. Държавна подкрепа – никаква. Министерство на културата все едно не съществува. Всички се крият от срещи, защото им е ясно, че ще се искат пари за спектакъла. Но това, че проектът се осъществи въпреки липсата на подкрепа, е още по-лошо, защото чиновниците казват: „Ето, виждате ли, намират се пътища.“ Не може държавата да се скрие тотално. Министерството нека си изпълнява функциите.

– Как се съпротивлява талантът, артистът, за да запази своята уникалност в един свят, превзет от чалгата? Какво дава от себе си, какво е готов да пожертва?

– Той руши себе си. Една от причините баща ми, бог да го прости, да си отиде толкова рано, са ядовете около „Софийски музикални седмици“. Последните му осем години като директор на фестивала бяха ходене по мъките, чукане от врата на врата. Той беше интелектуалец и му беше ясно какви хора има насреща. Несравними величини. Той живееше само за изкуството, благодарение на него тук бяха Херберт фон Караян и Клаудио Абадо. И не можеше да понесе унизителното отношение към културата. По света бизнесът плаща, за да бъде в обкръжение на големия актьор или музикант, защото това помага на имиджа му. А у нас творците ходят на какви ли не вечеринки, та дано се сети някой новобогаташ да отпусне някоя жалка хилядарка. Нали и аз живея в балканска страна. Сигурно и Гърция е минала през такъв кошмарен етап. Но през последните 20 години не съм видял унизителната ситуация, в каквато сме изпаднали ние. Атина е град с 200 театъра, с десетки музикални зали и изкуство, белязано от всякакви гами и палитри. Галерии, световни оркестри, балет – огромен културен живот, дори справочникът не може да се прочете открай докрай. Може и там да са крали, а хората да не са херувими. Но има ясни закони, животът върви по определени релси. Там 10 на сто от парите на тотализатора отиват за култура. Автоматично. Книгоиздаването е с 4.5 процента ДДС. Билетите за театри са с 6 на сто ДДС. Държавните институции – театри, оркестри, галерии – по закон нямат право на спонсорство, за да не би спонсорът да налага оп-

ределени идеи. Така държавата контролира и се защитава от корупция. Прости неща. От години коментирам у нас парите на тотото. Отговорът е един и същ – тези пари не отиват дори за спорт, какво остава за култура! А само малка тяхна част би била глътка въздух за колапса, в който е изпаднала културата.

– Винаги ли сте така борбен и енергичен?

– Мисля че да. Още от първата година в казармата, когато служех в Ансамбъла на Строителните войски, се пресякоха пътищата ни с Недялко Йорданов в пиесата „Мотопедът“. Със Стефан Цанев пък се срещнахме покрай филма на Бинка Желязкова „Последната им дума“. Трябваше да напиша музиката за финалната песен „Носете си новите дрехи, момчета!“, известна до днес. В групата ни беше Климент Денчев. С него работихме заедно върху телевизионните серии „Климент пее и рисува“, докато той се пресели в Канада. Когато аз пък се преселих в Гърция, вече бях написал музика за около 25 театрални постановки, от които 12 си бяха истински мюзикъли. Покрай един от тях, „Любовни булеварди“ по Стефан Цанев, през 1982-ра се разрази грандиозен скандал.

– Как се чувствахте в нескончаемите разправии месеци наред?

– Историята беше много бурна. Няколко куриоза има относно този спектакъл. Написа се либретото, написах музиката, викнах приятели, които партнираха на живо на актьорите. В скромен балкански вид с това, с което разполагахме, се получи добро подобие на рок опера. По същото време се надигаше вълната на Лойд Уебър. Нашата история беше за две сестри, едната от които си пада бунтарка, иска да бъде свободна, другата предпочита сигурността на брака. Е, тази свобода ни изяде главата. Всичко минаваше през комисии, които започнаха да броят колко пъти се споменава думата свобода. Заявиха ни, че „да се говори толкова много за свобода не е художествено издържано“.

Младежкият театър беше към ЦК на ДКМС, а Станка Шопова, първи секретар, дори беше разрешила да се направи запис на спектакъла и да се издаде на плоча. Всичко тръгна нормално. Направихме записа. Директорът на театъра Васил Попилиев се славеше като приближен на Тодор Живков. Изпълняваше той нещо като поръчка: в Театъра да се привлекат тийнейджърите мужду 13 и 17 години. Никой обаче не предположи каква ще е реакцията на публиката. На предпремиерното представление всички стояха прави, викаха и аплодираха през цялото време, накрая при биса залата 36 пъти пееше мотива на песента – „свободен дух“.

На следващата вечер почти 2000 души бяха обсадили театъра, който побираше 600. Счупени врати, побой над разпоредители, намеса на по-

жарната. А на третата вечер се появи 6-членна комисия от Държавно обединение „Театър“. Някои от тях и сега са в системата, затова не ги споменавам. Те поискаха публиката да излезе. Понесе се ропот, Славчо Пеев се провикна: „Мене от театър никой не ме е гонил, няма да ме изгони и сега!“ И публиката остана. След спектакъла настана страшна нощ – обсъждане до шест часа сутринта. На всички им беше ясно, че спирането му ще го превърне в култ. Работеше се за промяна. Страница след страница се предлагаха поправки. Започна игра на котка и мишка, а Стефан Цанев умееше да се справя. Но пиесата се игра пет пъти и сезонът свърши.

При цялата последвала битка Васил Попилиев беше уволнен. Пиесата се възстанови едва в края на режима, по време на така наречената перестройка, от същите тези хора, които бяха я спрели. Като погледна назад, аз съм участвал в почти всички театрални скандали тогава. Написал съм музиката към „Човекоядката“ от Иван Радоев, пиеса, също спряна със скандал. Но пък беше активно време за работа, справяхме се със странни ситуации. От творческа гледна точка – дори вдъхновяващо. А най-интересното, нямах никакво чувство на страх: говорех каквото си искам, въпреки че ченгетата не преставаха да се въртят наоколо. Зная, и аз имам досие. Но не отидох да го чета. Стефан Цанев ме разубеди. Получил съм бил тази чест още в 1973 година след едни рецитали в СУ. Но той ми каза да не ровя, защото въпреки псевдонимите разбрал, че в доносите са замесени и родственици, което било много страшно, не искал да го преживявам. Колкото и да ми е любопитна истината, отказах се да я узная. Ако става дума за момичето, с което съм бил, мога да го разбера. Всеки другиго бих разбрал, но не и родственик. А Стефан ми каза, че било твърде вероятно.

– Той знае какво говори.

– Каза ми: „Ако узнаеш истината, ще станеш много по-тъжен.“ Още по-странно – в досието липсвали страници, което значи, че добре е прочистено. Спестих си това преживяване, макар отвътре да ме боде. Но аз винаги съм готов да отворя нова страница.

– Ала тази морална недостатъчност ни прави мнителни, затваря пътищата ни един към друг, към разбирателство, обединение.

– Никога не трябва да търсим вината извън нас. За всеки сбъркан тон зная, че съм си виновен аз. Така е с твореца: вътрешно е наясно къде прави грешки. Колкото за затворените пътища, за съжаление нашата нация притежава особен вид егоизъм. Недопустимо е, че тук интелектуалците не се обединиха, до ден-днешен не са се проявили като общност. Живея в страна с двама нобелисти, видях как се предлага нобелист. Цялата държа-

ва до последния селянин, които никога не е чел и няма да прочете Елитис, застана зад него и скандира: „Елитис* трябва да вземе Нобелова награда!“ А държавата непрекъснато подпомага издаването на произведенията му, макар те да не са за масовия читател.

Дълго преди да дойде у нас демокрацията, с моя опит ми беше ясно какво ще настане. То се усещаше, нали участвах във всички събития. Повечето от тези, които по-късно се появиха като дисиденти, все още ги нямаше. Сбирките бяха по разни хижи. Проблемът се очертаваше, и то много по-тежък отколкото си го мислим: егоизмът надделяваше над всичко! Кой къде да бъде избран, кой къде да бъде първи. И ми стана ясно, че за един истински интелектуалец в тази егоистична обстановка място няма. Естествено е той да се отдръпне и затвори. Точно това дойде впоследствие. Точно това ме накара да търся други пътища за бъдещето си.

Виждаме как тук няма прояви на различните гилдии, как няма защитени професионални права, няма тропане и изисквания към политиците. Ако всички бяхме заедно, кой министър на културата, до днешния, щеше да остане на мястото си? В Гърция се стачкува за всяка муха, която ти е влязла в стаята: кой и как е допуснал да има мухи! И излизат масово по улиците, отлагат се учебни занятия. Може и да е прекалено, но там се стачкува за всичко. Животът е като една непрекъсната стачка, хората са се научили да си търсят правата и – което е най-важното – има резултат. При най-малкия протест министрите подават оставка. Последната бе на министъра на държавната администрация. Загдето бил прехвърлил сина си от Университета в Патра (където има по-нисък бал) в Атинския. Моментално всички медии го разнищиха и до вечерта подаде оставка.

Ясно ли е за какъв обществен морал говорим? Стара истина е, че няма нищо по-лошо от беден политик. А ние имахме нещастието да започнем свободен пазар с пари, раздадени не там, където трябва. Какъв обществен подтик може да очакваме от „Държавна сигурност“ или от групировките? Трудно някой ще ме убеди, че в България е преуспял с талант. Максималните доходи на интелектуалците бяха от петстотин до две хиляди лева. Това осигуряваше привиден стандарт, нищо повече. Откъде тогава се взеха тези милионери? С моите възможности имах предложения да работя поне в три страни. Да правя в България творчеството, което ми се иска, беше ясно: невъзможно е. Реших, че трябва да се реализирам навън.

---

* Бел. ред.: Одисеас Елитис (1912–1966), гръцки писател, Нобелов лауреат за литература (1979).

Избрах географски най-близкия вариант – Гърция. Но с големи страхове предвиждах и друг вариант. А изведнъж видях, че в тази страна, без помощта на баща ми или другиго, аз имам реални възможности. На 35 години за втори път почнах да правя кариера и го направих успешно. Сега се занимавам само с неща, които ме удовлетворяват творчески. Съмнявам се, че за 18 години в България бих могъл да напиша 4 балета, 2 кантати за хор и оркестър, неизброимо количество театрална и филмова музика – над 80 заглавия.

– Гърците не са ли консервативни в приемането на чужденци?

– Чужденецът навсякъде е чужденец. Но имах шанс да отида в страна, където все още не съществуваше проблем с емиграцията. Тогава бях единствен българин в музикалните среди, приеха ме изключително топло, като екзотика. Появява се някакъв Юри и непрекъснато питат: „Твоето име Йорго ли е?“ – „Абе, викам, как ще е Йорго, аз съм си Юри.“ В младежки години имах приятелка гъркиня и тя за първи път ме заведе в Гърция. Безумно обичам морето, там накъдето и да се обърнеш е само море. Това ме омагьоса. Дори съм си взел под наем къщичка на 45 километра от Атина, пълна пустош и усамотение. Мога да ловя риба, да се шляя и да си мисля. Обиколил съм половината свят, и Америка, но тази безграничност и пустота на безлюдния бряг ме омайва. Има над хиляда острова, половината необитаеми. С една лодчица можеш да се вдигнеш дотам и нищо да не те притеснява. А, я вижте какво става тук на Златните и Слънчев бряг – хотелите още малко ще влязат в морето! Няма къде да стъпиш. Да не говорим каква музика се чува.

– Как приеха първия Ви спектакъл?

– Още през 1983 с режисьора Кирякос Аргиропулос, сега директор на Софийския куклен театър, направихме първата детска постановка в Солунския държавен театър – „Пук“ на Валери Петров. Оттогава до днес тази пиеса непрекъснато се играе на различни сцени. Извикаха ме още няколко пъти за още спектакли, докато кметът на Лариса ме покани да създам музикално училище, а жена ми, която беше солистка в балета на Народната опера, да създаде хореографско училище. И не ни пускаше да си тръгнем.

Докато тук, след като се роди дъщеря ни, жена ми искаше да се върне на сцената. Но точно по това време в България дори нямаше мляко за детето. Аз съм се връщал с колата, препълнена с продукти от приятели и познати. Беше като по време на война. И решихме да изчакаме. Но мина една година, две, три и окончателно се видя, че в България кариера не може да се прави.

Отгоре на всичко се скарах със Слави Трифонов*, което бе лошо. Но го осъдих с чиста съвест. Беше сложил един порнографски текст на „Зайченцето бяло“, имаше го на диск. В знак на доказателство за силата си, го пусна и на клип. Излязох удовлетворен от тази нелепа история, в която се погазват не само авторски права, но и морал.

Не критикувам никого за професионалния си избор, времето показва истинските стойности. В изкуството само времето може да те докаже или да те отрече. Искам да го знаят всички млади и самият Слави Трифонов – моментният успех е нищо, той е като да духнеш едно глухарче. Времето е страхотният съдник. Отсява стойностното. Трябва да се издават книги, да се прави музика. Аз съм от старата генерация. Пиша ноти, оставям партитури, защото в новата музика на компютрите ноти няма. Дали ще останат тези произведения, сега не мога да кажа, но поне имат шанс. Дано дойде момент, в който все повече хора да разбират простите истини на живота и да спасят тази страна от пошлостта, която я залива. Иначе ще си отиде от картата на цивилизованите страни. Много хора тук правят компромиси с идеята за оцеляване.

– Докъде бихте могли да правите компромис, свирили ли сте в нощно заведение в Гърция?

– То не беше компромис, а начин да се прехранвам за известно време, при това много добре. Направил съм го с ясното съзнание какво правя. Всеки търси по-добро заплащане. Но никога не съм свирил така наречената кучешка музика или чалга. Имах един много приличен оркестър, с който свирехме балади. В Гърция за разлика от България дори тези, които свирят чалга, имат автоцензура. В текстовете никога не се стига до откровен цинизъм. Там хората са много набожни и имат вътрешен страх, който ги възпира. И в най-непретенциозните нощни заведения не може да се чуе намек за порнография или секс. Пее се само за любов и романтични баналности – небето, луната, звездите. Аз се плаша от идването на сина ми тук, защото е малък и ме пита какви ли не неща, чути в текстовете на рападжиите. Лошият вкус е истинска напаст. Въпреки свободния пазар, да се пуска безконтролно всичко, което може да донесе някой лев, е неморално. Това убива младото поколение.

– Гърците как успяват да се забавляват, без да превръщат забавлението в пошлост?

– Виждам хора, които не са кой знае колко добре материално, но си отпускат душата, умеят да се веселят, танцуват непрестанно. Имаше голям

* Бел. ред.: Слави Трифонов е музикант и водещ на телевизионно шоу.

спор по въпроса с чупенето на чинии, но го забраниха като нещо примитивно. Заради така наречената глобализация и у нас много неща ще забранят. Аз поощрявам младите, които са срещу глобализацията. Не може всички нации да заличат националните си черти. Не може изведнъж да станат германофили или франкофони.

– Като човек, който гледа България отстрани, къде виждате положителните качества, които ще ни помогнат да се оттласнем от дъното?

– Поколението, което в момента активно би трябвало да движи обществения живот, според мене, е изхабено и няма шанс. Смисълът на това, което говоря, е да се работи за следващото поколение. Но не се прави. И това ме убива, то е катастрофата. Като се обезкръви нацията, като останат навън най-добрите ѝ мозъци, нищо не може да очакваме. Мнозина дори не учат децата си на български език. Не се ли разбира размерът на бедствието или точно това е целта?

– Много пъти сте защитавали идеята за българско училище – не само в Атина, ами навсякъде по света, където има големи групи наши сънародници. Но на Вас гърците какво Ви дадоха, на какво Ви научиха?

– Истината е, че самите гърци ме приеха много добре, бих казал с любов. И ми дадоха невероятни възможности да работя в най-големите театри, да пиша музика за творби от древногръцката класика. Класиката им изучих в детайли.

Миналата година имах щастието в най-големия летен театър да правя „Прикованият Прометей“, една драма на Есхил с философска сила и мощ. През лятото в „Епидавър“, театър с 10 хиляди места и феноменална акустика, ще правя „Жабите“ на Аристофан. В последната песен, която пиша, много се говори за работния народ. Има една фраза „Народе, който работиш, вдигни се, стани.“ Шегувам се с режисьора, че това е преписано от Интернационала. 400 години преди Христа. Дори Маркс е компилатор на текстове от древногръцката класика. Благодарение на тази литература мога да погледна в дълбините на историята и живота като цяло. Чувствам вековете, които сякаш са в мен и ме карат да вярвам във вечни стойности. Театърът в Гърция се развива динамично, така че плановете ми са претоварени за цяла година напред. Току-що направих балет по „Домът на Бернарда Алба“ на Лорка, предстои „Питър Пан“, превеждам „Римска баня“ на Станислав Стратиев. Само това да беше, пак е много. Това ми даде и съвременна, и древна Гърция.

Интервюто взе Галина Рулева
София, май 2006 г.

Снимка: Стойко Стоянов

Яшар Шабан

– Господин Шабан, как преминава детството на момче от турското малцинство в условията на тоталитарната държава?

– Моето детство започва от село, което сега се намира на дъното на язовир „Кърджали“. Казваше се Стар читак. От дядо си зная, че читаци са истинските турци, дошли по тези земи. Така са ги наричали местните.

През 1959 започнах първи клас на село. Втория срок ни изселиха, защото започнаха да строят язовира. Дойдохме в Кърджали. На село средата е съвсем друга, по-затворена, обкръжението само турско и затова градът ми се струваше голям, а животът в него – изключително интересен. Попаднах в една махала на старата градска част, край пазара, населена с разни етноси. От отдавна тук са живеели заедно турци, българи, арменци, гърци, българомохамедани. Децата от тези етноси учехме, играехме заедно. Така опознавахме езиците, културите, обичаите на другия и различността се превръщаше не в повод за противопоставяне, а в мост. В тази стара махала загубих чуството за отделеност, за различност. Къщите ни бяха омешани, между тях нямаше зидове и дувари и затова и в отношенията ни нямаше прегради. Тази атмосфера от 60-те години на XX век бе уникална. Нямаше никакво усещане за предразсъдъци и противопоставяне между хората. Това беше естественият начин за интеграция. Сега, като се връщам към събитията от началото на 90-те години в републиките на бивша Югославия, си обяснявам защо при нас такива кръвопролития не се случиха. Защото тук между етносите и религиите нямаше отделеност. Между нас имаше някаква мистична спойка, та именно на нея отдавам опазването на етническия мир в България през годините на прехода.

В живота ми комунистическият режим дойде малко по-късно, като влияние на държавата върху хората, като идеология, различна от моите представи за света. Усетих го доста по-нататък в годините. Това стана по време на средното ми образование в Механотехникума и по-сетне като студент. Тогава почуствах откртитата, явната, целенасочената намеса на структурите на БКП и на нейните апаратчици, и силовите ѝ структури над хората, особено към различните по етнос и вяра. По това време почна да се проявява и опитът за делене на хората на „такива“ и „онакива“. Тези процеси жегваха младежкото ми съзнание, мисленето ми. В мене напираше някакъв неясен протест. Дойдоха и въпросите: защо към мене подходът е един, а към някои съученици друг? Защо ни противопоставят? Защо искат да ни разделят?

– Повод за трупане на комплекси или стимул за себедоказване беше тази ситуация за Вас?

– Чрез нея се осъзнах. Много ми помогна тенденциозното отношение към мене на моя учител по литература Божинов. Той се оказа решаващият фактор, за да разбера кой съм и какво искам да постигна. Аз винаги съм имал афинитет към българския език и литературата. Бях много добър ученик, много четях и знаех. Но в Механотехникума, въпреки изчер-

пателните и точни отговори, които давах, другарят Божинов винаги казваше: „Добре, добре, Яшар“ и ми пишеше тройка. Все така четири години подред. Това отношение ме постави в особена ситуация. У мене зреше огромно възмущение: виждах, че имам необходимите знания, но не знаех как да реагирам, как да докажа правотата си. Тези безкрайни тройки бяха огромният стимул да се доказвам непрекъснато, да се развивам, да търся, да експериментирам. Но дойде държавният изпит и на него изкарах „много добър“. Там нямаше как да ме пореже Божинов – имаше комисия. С опита си да ме отврати от българския език, този човек ме стимулира да кандидатствам именно в нея специалност.

– Намерихте ли през годините отговора, защо този даскал е подценявал знанията Ви, защо Ви е потискал?

– От дистанцията на времето вече съм намерил верния отговор. В нашия курс имаше българи, турци, гърчета и помачета. Последните току-що ги бяха прекръстили с български имена. В тази шарена мозайка имаше много посредствени и мързеливи ученици, но минаваха между капките и все получаваха високи оценки по литература. Вероятно Божинов се е дразнел от факта, че едно турче демонстрира по-добри знания по български език и литература от българчетата. Със слабите оценки ме е предупреждавал да не се опитвам да скоча по-високо от това, което ми е разрешено, а развитието ми трябва да стигне само до нивото на техникума. Подобно отношение той показваше и към други. Имаше едно помаче от Смолян, отличник по всичко, но не зубрач, а ученолюбив. При Божинов получаваше само тройки.

След много години съдбата се извърти. Вече бях зам.-кмет на община Кърджали, и моят даскал влезна в кабинета ми с жилищен проблем. Показа ми, че знае дето съм минал през Парламента и как се е развил животът ми. Тогава аз отворих темата за ученическите си години и му казах: „Вие ме направихте човек с тройките, които ми пишехте.“ Той се притесни и взе да се оправдава с времето, с партията тъй нататък.

– Имате ли впечатляващ спомен от детството, който Ви е променил?

– Преди да построят каскадата от язовири по Арда, климатът беше друг. Всяка зима реката замръзваше, а къщата ни е само на метри от нея. По цял ден играехме някакъв примитивен хокей на леда. Така един ден отново играехме със сопите, но явно съм попаднал на крехко място. Ледът се строши, а аз потънах във вода до гърдите. Почуствах такъв ужас и безпомощност, но в следващия миг видях как към мене се втурнаха приятелите. Имаше реална опасност и те да потънат, но ми подадоха ръце и

ме измъкнаха. Студената вода веднага се поледи, а те почнаха да ме размразяват. Тогава разбрах, че не съм сам.

– Кога направихте разграничението между турския си етнически произход, мюсюлманската религия и това, че сте гражданин на държавата България? Как постигнахте добрата граница между тях?

– Основата е в семейното възпитание. Ако там бъде заложено да си мултиетнически, мултикултурен, тоест да уважаваш всичко различно, а толерантността да е основната ти ценност, човек лесно намира добрата граница между етническото и религиозното самосъзнание, и националното самоопределение. Всичко това съзнателно аз усетих в първи курс на Механотехникума в град Гълъбово. Бяхме към 400 деца и само аз турче. Всички – българчета, а и в града не живее нито едно турско семейство. Но и като език, и като външност и поведение никой не можеше да ме различи. Не ми вярваха, че съм турчин, а пък ми казваха Яшар. Говоря им на турски, а те ми казват, че си измислям думи. Един ден ми спретнаха експеримент. Пристигат в квартирата ми група приятели и водят двама турци – строителни работници по поддръжка на пътищата. Докараха ги да ме пробват дали наистина съм турчин. Разговорихме се с тях и чак тогава ми повярваха, че не съм българче. Вероятно чак така приятелите ми осъзнаха, че етносът, религията не противоречат на общите ни интереси, на дружбата ни.

Но точният отговор на въпроса пак е в семейното възпитание. Никога не ми е насаждан някакъв шовинизъм или имперско превъзходство. Знаел съм, че съм обикновено момче, което е част от тази махала, от този град, от тази държава, а сега разбирам, че съм част и от тази Европа. Подхода на моите родители аз пренесох и върху децата си. Ако си възпитан като отворен човек към света, към другостта, няма сила, която да те срути или промени. Така другостта при мене се превърна в стимул, а не в комплекс.

– Какъв е родът Ви, откъде идва?

– Родът ми е селски. Винаги е живял по поречието на река Арда. Ние сме хаджйски род, тоест поклонници, които са ходили в Мека. Дядо ми е направил първото поклонничество, а после и баща ми стана хаджия. В началото на миналия век и сред българите, и сред турците на хаджилък са ходили само имотни хора, с образование и определени религиозни ценности. Родът ми е имал своя земя, отглеждали са и животни, а в селото дядо е държал и първия магазин, въртял е търговия. Две от сестрите ми също са хаджийки. Другото характерно за рода ми е, че сега сме разпръснати. Ние сме 6 деца, а от 1969 до 1991 всички се изселиха в Турция. Само аз останах в България. През първите години на демокрацията родните от Турция често ме нахокваха, че трябва да се съберем, че в

Турция ще се устроя и ще имам по-добър живот. А моят ироничен аргумент винаги е бил: „Ако и аз дойда в Турция, при кого ще идвате на гости в България?“

– Коя според Вас беше най-голямата грешка на комунистическия режим спрямо турския етнос?

– Комунистите демонстрираха твърде променлива политика по отношение на малцинствата в България, в това число и към турското. До 70-те години към турците се водеше така нареченият гръцки вариант. Имате си езика, училищата, читалищата джамиите, учете си ваш език, вярвайте в Аллах и си бъдете турци! Държавата за вас остава затворена. Това е моделът на сегрегация. От началото на 60-те години нещата започнаха полека да се променят. Тръгна се към едно отваряне, към опит за приобщаване на турците към властващите в БКП и държавата. Тогава се закриха чисто турските училища, омешиха ни с българчетата, турци взеха да получават висше образование, да ги издигат по партийни комитети и съвети. Буквално държавата чрез организациите си влизаше в турските семейства, измъкваше най-умното, най-доброто и му даваше възможност да се образова, да се развива професионално с големи преференции и подкрепа. Започна да се формира неокомунистическа турска интелигенция, контролирана и превъзпитавана от партията-държава. Голяма част от нея беше с промити мозъци и често тези хора ставаха врагове не само на семействата си, но и на етноса и религията си. Това беше една модификация на еничарската система, но направена много по-елегантно, по префинено, без насилие, уж с благородни мотиви. Тази мисия на комунистическата държава тогава е била с далечна перспектива. Реално турската интелигенция е готвена дълго и упорито за деня „Х“. Да стане проводник на един процес като „възродителния“. И турската интелигенция изигра тази си роля при преименуването. Анализирайки всичко това, стигнах до извода, че така нареченият възродителен процес е подготвян старателно доста отдавна, вероятно от началото на 60-те години. Той не е някакъв каприз или хрумване на Тодор Живков и БКП, а идеологически експеримент. България беше пилотен проект, полигон, на който СССР реши да изпробва една политика с насилие, която вероятно е готвел да наложи и из съветските мюсюлмански републики.

– Какви белези остави в съзнанието Ви „възродителиният процес“?

– Насилствената смяна на имената, на езика, на религията се превърнаха в стимул за самоосъзнаването на турците. Ако не беше това насилие, интегрирането ставаше по естествен път и щеше да бъде непоклатимо.

Първият ми сблъсък с този експеримент беше през началото на 1984. Тогава за пръв път се заговори неофициално, че в някои села край Кърджали, Черноочене и Ардино сменят турските имена с български. Обясняваше се, че били само семейства със смесени бракове, в които имало доказан български корен. Това много ме притесни, обсеби ме безпокойство. През пролетта на същата година в къщи дойдоха на гости приятели от Шумен и Разград. С тях коментирахме тази тема. Но в компанията явно е имало ухо на „Държавна сигурност“. След седмица ме привикаха в МВР – Кърджали. Разпитаваше ме оперативният работник Минчо Минчев. В годините на демокрация той се изяви като лидер на ОКЗНИ и ОПТ, беше и депутат. Минчев знаеше за моите коментари около смяната на имената. Предупреди ме, че съм разправял клевети срещу народната власт и можело да бъда съден. А процесът нямало да засегне турците, визирал само смесените бракове. Предупреди ме повече да не дискутирам тази тема, а, ако попадна на интересна информация по въпроса – да му я съобщя. Мисля, че тогава Минчо Минчев беше искрен, та едва ли е допускал, че преименуването ще засегне всички нас тотално. Малцина са били хората в държавата, които са знаели какво се готви на турците в края на 1984. После имах още няколко срещи с човека на ДС. Даже се опитваше да ме вербува да им сътруднича. Бяха учител в село Широко поле, обеща ми, че ако им помагам, може да ме прехвърлят на работа в Кърджали. Но не се поддадох на натиска.

Така, в напрежение дочаках края на 1984. Ситуацията ставаше все по-напрегната. В последните дни на декември по улиците на града се появиха военни и милиция. Патрулираха денонощно. Чувахме, че в Кирковско, Млечинско и Момчилград е имало протести срещу смяната на имената, имало и убити. Процесът се налагаше със сила.

Беше точно срещу Нова година, на 31 декември. Късно вечерта милиционери и служители на общината завардиха нашата махала и тръгнаха по къщите да сменят имената. Цяла вечер тръпнехме в очакване, но при нас никой не почука. Предполагам, че са се заблудили, защото, за да се влезне в къщата ни, се минава през гаражната врата. Сигурно са мислели, че тук има само гараж. На 1 януари рано сутринта заедно с жена ми и децата се качихме в колата и тръгнахме за селото на съпругата ми в Северна България. Мислехме, че там можем да се спасим, че там смяна на имената няма да има. Като пристигнахме при семейството ѝ, взеха да ни разпитват какво става, на кои точно дават нови имена. Обясних им, че всички поголовно приемат български имена, а родните не ми вярваха. Даже един чичо на съпругата ми взе да ми развива някаква теория, че из

Кърджалйско сме били едни турци, а в Делиормана били по-други. Но мина се, не мина една седмица и при тях подкараха тоталната смяна на имената. Разбрах, че спасение няма да има и около 20 януари се прибрахме в Кърджали. Жена ми отиде в съвета да занесе старите паспорти и взе новите с българските имена. Това е най-мрачният спомен от живота ми.

– Как реагирахте на това насилие, какъв беше протестът Ви?

– Бунтът дойде след първичния стрес, който изживях. Излизаш от къщи и на улицата не можеш да кажеш едно „мараба“ („здрасти“). Всички са обхванати от страх. Следят те и глобяват с 5 лева, ако говориш на турски език. Един ден станах свидетел как в така нареченото Турско кафене на пазара полицаи набиха стар човек, че говорел на забранения език. После разбраха, че той бил българин, но знаел езика на комшиите. Това повече ядоса униформените и човекът отнесе още няколко шамара. Нечовешка ситуация. Такава беше атмосферата и в училището, където преподавах. Наложих да се обръщат към мен само по фамилия. Бях Бекиров, станаха Белинов. В междучасията ходех да пуша в стаята на зам.-партийния секретар и зам.-директор Расми Муса, беше ми приятел. Опитвам се да му говоря на турски език, а той ми отговаря на български. Пак пробвам, а той ми прави забележка и се обръща към мен с „Белинов“. Повече и не стъпих в кабинета му.

В училището въведоха при започване на всеки час да прочитаме по списък българските имена на всички деца, а те да отговарят като чуят името си. Целта беше да се набиват новите имена и да придобиват гражданственост. По време на междучасията караха учителите да ходят между децата и да слухтят кой говори на турски. Аз бях измислил един хитър начин на предупреждение: правех забележката на френски, а децата разбираха ироническата ми. Издевателстваха над нас по всевъзможни начини. Например от инспектората в Кърджали често идваха на проверки в часовете и влизаха, все когато преподавах „Опълченците на Шипка“ или „Балканджи Йово“. Това бяха кошмарни часове. Децата не проявяват никаква активност, мълчат и целия час трябва да го изкарам сам, без да ги наранявам и провокирам, а и пред инспекторите да демонстрирам ниво. Но мисля, че и проверяващите разбираха деликатната ситуация, в която бяхме всички, та не ни създаваха проблеми.

Цялата тази абсурдна ситуация предизвика моя малък бунт. Той първо се прояви в семейството ми. Забраних в къщи да се говори на български, въпреки че всички го владееха перфектно и голяма част от разговорите ни най-естествено протичаха на него. В училищата турският беше забранен. Аз изровях моите стари учебници на майчин език и започнах методично

да го преподавам на сина и дъщеря си. Обяснявах им какво се случва и че познаването на езика на дедите ни ще ги съхрани и запази като личности. Към края на годината те бяха усвоили много добре писането и четенето, а аз сабственоръчно им направих дипломи за отлично завършване на курса по турски език. И най-интересното е, че много години по-късно, в условията на демокрация, с тези си познания по турски дъщеря ми успя да запише и завърши като второ висше образование турска филология.

Сега, от дистанцията на времето, съм категоричен, че до голяма степен „възродителният процес“ беше един сериозен катализатор за турците в България. След 10 ноември често съм казвал: „Да е жив и здрав Тодор Живков, че ни осъзна и ни отвори очите!“

– През лятото на 1989 за близо три месеца границата с Турция беше отворена. Защо не се изселихте, какво Ви задържа в България?

– Може би съдбата: така е трябвало да стане, тук ми било писано да живея! През цялото време бях убеден, че този комунистически ескперимент няма да продължи и няма да успее. Протест и бунт зрееше в почти всяко турско семейство, светът като цяло се променяше и ясно беше, че режимът на Живков си отива. Така дочакахме 26 май 1989: Живков отвори границата с Турция и предупреди, че който в България се чувства турчин, може да си тръгне. Тургут Йозал* пък заяви, че приема турците от България и така започна „голямата екскурзия“, която раздели хиляди семейства.

Вкъщи баща ми и жена ми настояваха да се изселим, а аз дълго се противопоставях. Не можех да си представя, че може да ме изгонят от родния ми край. Накрая не издържах на семейния натиск и подадох молба за задгранични паспорти. Всеки, който подадеше документи за паспорт, автоматически беше уволняван. Така и аз останах без работа. На 19 август напуснахме дома си и поехме към Турция. Дома оставихме на съседите арменци да го наглеждат. До границата се минаваше през няколко лагера и така, докато се придвижвахме от единия до другия, чакайки реда си да влезем на турска територия, на 22-ри БКП затвори границата! Дълбоко в себе си аз имах предчуствие, че няма да напуснем България. Така се прибрахме отново в Кърджали. Комшиите пак се събраха да ни помогнат да разтоварим багажа.

Няколко месеца стоях без работа, спестените пари бяхме изхарчили, изживяхме тежки дни. Но мой приятел милиционер ми помогна да започна работа като автомонтьор в градския сервиз. Имах познания от Механотехникума, а покрай личната ми лада бях станал спец по руските автомо-

* Бел. ред.: Тургут Йозал е министър-председател на Турция през 1983–1989 г. и президент през 1989–1993 г.

били. В една от клетките на същия автосервиз ме завари 10 ноември. По радиото чух, че Живков е свален от власт. С моя майстор не можехме да повярваме, че сме доживели това чудо. Оттук се отприщи народната енергия. Промените не можеха да отминат проблема на турското малцинство. Така се стигна до 29 декември 1989. На специален пленум на ЦК на БКП Александър Лилов обяви, че се връщат старите имена на турците. Прочее, вече нямах никакви основателни мотиви да напускам страната.

– В зората на демокрацията бяхте сред учредителите на ДПС. Как се издигнахте до първи заместник на Ахмед Доган?

– В политиката ме вкара мой братовчед. Той ми разказа за идеята да се създаде движение, което да отвоюва и защитава правата на турците и мюсюлманите в България. Учредителното събрание на новата формация беше във Варна, а малко по-късно, на 8 януари 1990, в Кърджали бе създадена втората структура. Бяхме 33-ма ентусиасти. Няколко дни по-късно се състоя и първата ми среща с Доган, в туристическата хижа край село Млечино. Бях впечатлен от него. Разясняваше той защо се налага да бъде създадено ДПС. Аз се включих в някои от коментарите и вероятно съм му направил впечатление. Между нас се установи доверие. Тактиката на Ахмед беше: бързо да се изградят организации във всички населени места, където има турско население и да се готвим за първите демократични избори. Тогава Доган бе много слабичък, облечен скромно, даже бих казал вехто. Но излъчваше поразителен интелект, имаше точност на изказа, умееше да формулира тези, да обяснява нещата. Впечатли ме специфичната му усмивка, която е запазил и до днес. Трудно е да я определиш – в нея има и ехидност, и ирония, и самоирония. Това е усмивката на човек, сигурен в себе си. След тази среща животът ми тръгна на бърза скорост. Продължавах да ремонтирам в автосервиза, а след работа обикалях селата и градовете да създаваме структури. Малко по-късно Доган ме направи координатор на Движението за Югоизточна България, а на първата национална конференция в София по негово предложение бях избран за първи заместник на лидера. На този пост бях през 1990–1991.

– Избраха Ви за депутат във Великото народно събрание. Какво отличаваше онзи парламент, каква беше обществената търпимост към ДПС?

– Тогава единствено беше приложена смесената избирателна система – мажоритарна и пропорционална. От Кърджалийския многомандатен район бях излъчен по мажоритарната система с 93 процента подкрепа. Може би това ще остане парламентът с най-много идеалисти и с най-малко депутати, използвали властта за лично богатеене. Тогава подобно мислене изоб-

що бе изключено. Откриването на ВНС мина много драматично за ДПС. Сградата на конака във Велико Търново беше блокирана от националисти, които издигаха антитурски лозунги. Опитаха се да не ни пуснат на откриването. Бях плътно до Доган. Той беше притеснен от този факт, трябваше да направи и изказване като лидер на парламентарна група. Устата му беше пресъхнала от вълнение. И аз бях притеснен. Всичко ме стягаше, но най-голям дискомфорт ми създаваше новият костюм, който специално си купих от ЦУМ за 80 лева.

След откриването си тръгнахме заедно с Ахмед за София. По пътя в колата разговаряхме много. Той развиваше тезата, че не трябва да се поддаваме на провокации, че ще има националистически формации, които ще се опитват да пречат на мисията ни. Според него ДПС има ясна кауза и цел, та хората скоро ще разберат, че не сме против България, ами част от нея; че искаме да защитим правата на малцинствата, отнети им от режима на комунистите.

– Как се стигна до конфликта Ви с Доган?

– Формалното разминаване се получи около приемането на новата конституция. Но реално доста преди това аз имах друго виждане за връзката на ДПС с властта. През януари 1991 правителството на Андрей Луканов вече беше подало оставка и трябваше да се избере нов коалиционен кабинет. В консултациите участваха представители от всички политически сили. ДПС беше делигирало на мене правото да участвам в консултациите. Оформи се схемата на новия кбинет, нахвърлиха се и конкретни имена, изясни се и структурата – от всяка парламентарна група да има по един вицепремиер. Това означаваше, че и на нас ни се полага такъв пост. Аз обаче нямах правомощия да предложа конкретно име или поне да се ангажирам, че ще имаме свой предстваител. Мотивирах се, че трябва да коментираме казуса в партията. Същата вечер се събрахме в квартирата на Ахмед да обсъдим ситуацията. Говорихме до полунощ. Той беше твърдо против наше участие с вицепремиер. Мотивите му бяха: да не дразним националистите, да не усложняваме ситуацията в държавата, а и нямаме подготвени хора. Тогава яко му се противопоставих, като настоявах да се ангажираме в управлението. Моята философия беше, че освен в законодателната трябва да сме представени и в изпълнителната власт, за да можем пряко да решаваме проблемите на избирателите си. Изтъкнах, че той има необходимата подготовка за вицепремиерския пост и не отстъпва на Луджев, Пушкаров и Костов. Но лидерът беше категоричен, че функциите му са концентрирани само върху дейността на партията. Тогава каза: „Ако все пак много настоявате да имаме предста-

вител в правителството, ще бъдеш ти!“ и се обърна към мене. Анализирайки след толкова години, Ахмед вероятно е бил прав, но, ако през 1991 бяхме поели в тази посока на действие, сигурно сега в кадрово отношение ДПС щеше да стои много по-добре.

След този случай се появиха несъответствия и в позициите ни около приемането на новата Конституция. Те промениха изцяло живота ми, както и мястото ми в ДПС. Тогава 39-те депутати от СДС бяха напуснали парламента и започнаха протеста си пред „Александър Невски“. Парламентарната група и ЦС на ДПС решиха да не участваме във второто четене на Конституцията. Опонирах им, особено на бай Ибрахим Татарлъ, че не е логично да заемаш позиция на бойкот срещу тази конституция, без да си предложил нито един проект. Ако евентуално имаме текстове, внесени от нас, но отхвърлени, това ще е и логичен повод да бойкотираме основния закон. В същото време аз, със съдействието на сериозни юристи и експерти като Пламен Богоев, Михаил Иванов, Антонина Желязкова бяхме изготвили 4 предложения към проекта за конституция.

Депозирах ги от мое име в канцеларията на парламента. Според тогавашния правилник на ВНС, ако си предложил текстове за конституцията, задължително трябва да участваш в дебатите по тях, инак те не се разглеждат. Опитах се да убедя съпартийците си, че предложенията, които съм направил, са твърде важни, понеже пряко касаят правата и свободите на хората. Но те бяха категорични, че няма да участваме. Това бяха най-тежките дни в живота ми. Трябваше да взема адекватно решение. Рискувах и обявих, че в рамките на 4–5 дни, докато трае второто четене и се обсъждат текстовете, предложени от мен, се връщам в парламента. За мое щастие тези 4 предложения, които са в глава „Права на гражданите“, с малки промени бяха приети. Те засягат самоопределението на хората за етнос, религия и култура. Въпреки това конфликтът бе налице. Реално с Доган съм нямал никакви проблеми, а по-скоро с мекеретата около него. Най-отявленият ми противник бе Юнал Лютфи. Оказваше ми натиск, заплашваше ме. Тази ситуация вероятно съвпадна с битката за власт в ДПС, кой да бъде втори след Ахмед. Така се стигна до извънредно заседание на Централния съвет. На него се обсъди моето поведение. Взе се решение правомащията ми като зам.-председател на партията да бъдат замразени. Доган не участва в гласуването, но заяви пред всички, че на мен възлагал големи надежди. Въпреки това с един глас „против“ повече правомощията ми бяха отнети.

– Били сте сред хората, с които Соломон Паси първо е споделил идеята за членство в НАТО. Как се роди тази мечта?

– По време на работата ми във ВНС попаднах в първата група на български депутати, която получи покана от квартирата на НАТО в Брюксел. Пристигнахме там, настанихме се в хотела, а Мони Паси предложи да отидем на кръчма. Влязохме в един арменски ресторант. С нас бяха професор Драгомир Драганов, покойният Илко Ескенази и други колеги. За първи път Паси сподели идеята за членство на България в НАТО и за създаване на Атлантически клуб, който да работи за реализирането ѝ, На другия ден при официалните ни срещи я сподели и с покойния вече председател на Пакта Манфред Вьорнер. След като се прибрахме в София, обяви я и от трибуната на парламента. Тогава много от колегите, особено от БСП, гледаха с насмешка. Идеята на Паси беше наистина много смела, но времето показа, че той е бил прав; сега България е пълноправен член на Алианса.

– Какви са грешките на растежа, които ДПС не успя да превъзмогне за 16 години?

– Най-сериозната бе изкуственото задържане на ДПС да не участва в изпълнителната власт задълго. Ще отворя една скоба. През 2000-та, преди Симеон Сакскобурготски да се появи на политическата сцена, имах необичайна среща с него. С мой приятел се разхождахме край Женевското езеро и там се срещнахме с Царя. Правихме си снимки за спомен. Обясних му, че сме от България и аз съм донякъде от Догановите хора. Като споменах за Ахмед, Симеон промени израза си и показа някакво задоволство. Взе да обяснява, че Доган е голям политик, велик държавник. Тогава репликирах: „Умен е, повратлив е, добър политик е, ама държавник хич не е. Бил е само в законодателната власт, но с държавно управление не се е захващал.“ Тогава той взе да ми обяснява, че нещата можели да се променят скоро. Тук затварям скобата.

Когато през лятото на 2001 НДСВ и ДПС направиха коалиционен кабинет, по Касим Дал пратих поздравления на Доган, че най-сетне ДПС вече разполага и с лостовете в изпълнителната власт.

Другите големи грешки на ДПС са кадровото му обезпечавене с качествен материал, допускането на политическо дерибейство в отделните нива на властта, търсене на врага винаги всред инакомислещите. Позорен е и фактът, че за 16 години партията не успя да направи нищо за разкриване и осъждане на хората, които издевателстваха срещу турския етнос по време на „възродителния процес“. Напротив. Активни „възродители“ и лица, свързани с ДС, заеха водещи позиции в ДПС.

Интервюто взе Стойко Стоянов
Кърджали, юни 2006 г.

Участниците в тома:

Александър Янков е роден през 1924 в Бургас. Член на РМС (1940–1946), осъден в 1942 на строг тъмничен затвор за антифашистка дейност.

Завършва право в Софийския университет в 1951. През 1961 е на специализация по международно право в Хагската академия по международно право. Доктор, професор по международно право (от 1970), член-кореспондент на БАН (1981). Зам.-председател на БАН (1988–1991).

Почетен доктор на Бургаския свободен университет (2001) и на Югозападния университет „Неофит Рилски“ в Благоевград (2004).

Съдия в Международния трибунал по морско право в Хамбург от 1996, през 2002 е преизбран с 9-годишен мандат, президент на Камарата на Международния трибунал по морско право по споровете за опазването на морската среда.

Член на Постоянния Арбитражен съд в Хага (1971–1998), член на Арбитражния съд при БТПП (1971–1987).От 1979 е член на Института по международно право в Брюксел, а през 1979–1996 – на Комисията по международно право на ООН в Женева. 23 години е председател на Българската асоциация по международно право, а от 2003 – неин почетен председател.

През 1972–1976 е посланик на България в Обединеното кралство Великобритания и Северна Ирландия. От 1976 до 1980 – постоянен представител на България в ООН и зам.-министър на външните работи. Преди това през 1965–1968 – съветник в Постоянното представигелство на България в ООН, Ню Йорк; през 1967–1968 е зам.-представител на България в Съвета за сигурност на ООН.

Народен представител в периода 1981–1988 и във Великото народно събрание (1990–1991).

Член на Международния съвет по екологическо право, Бон (1975–1996), чуждестранен член на: Американското сдружение по международно право (от 1967 до днес), на Френското сдружение по международно право (от 1984 до днес). Член-учредител на Международната асоциация по морско право и член на Изпълнителния съвет на Асоциацията.

Води общия курс по международно право в Софийския университет, Пловдивския университет и Бургаския свободен университет. Изнася лекционен курс в Хагската академия по международно право (1983). Чел е лекции по същото в университетите в Ню Йорк, в щатите Вирджиния и

Южна Каролина в САЩ; в Кингс Колидж, Лондон; Лондонското училище по икономика; Оксфордския университет; Университета в Кеймбридж; университетите в Токио и Киото, Университета в Пекин; в университетите на Солун, Малмьо; в Европейския университет във Флоренция; участва в Международната образователна програма на Океанския институт при Университета Далхузи, Канада; в Дипломатическата академия в Москва; в Дипломатическата академия за Южна Америка в Лима (Перу), Егейската академия по морско право в Родос (Гърция) и други университетски и научни институти.

Има десетки издадени книги, монографии, голям брой студии и статии.

—

Андрей Андреев е роден в София през 1957. Завършва специалност „Лечебна медицина“ във ВИФ през 1981. Специализира традиционна китайска медицина в Монголия и Китай.

През 1981–1990 работи като научен сътрудник в Института по ортопедия и травматология при Медицинска академия в София; завежда кабинет по китайска медицина.

От 1990 живее и практикува традиционна китайска медицина в САЩ.

Автор на 26 научни публикации и на 1 монография; участва в 4 световни конгреса по акупунктура. Сътрудничи на периодични издания.

—

Анета де ла Мар (Икономова) е родена през 1964 в София.

Висше образование: магистър по история; специализация: по история на Византия и балканските народи, Софийски Университет „Св. Климент Охридски“, 1990.

Учителка по история в Испанската гимназия „Мигел де Сервантес“, София, 1992 –1995.

Магистър (от 1997) по латиноамериканска литература в института „Каро и Куерво“, Богота, Колумбия,.

От 1998 е редовен преподавател по история в Универсидад Екстернадо де Коломбия, Богота, Колумбия.

Автор е на лекции и публикации за завладяването на Америка; на изследвания за колониалния период; за национални идентичности в Европа и Латинска Америка.

—

Анна Рашкова–Софианидес е родена през 1939 в София. Завършва специалност „Геология и геохимия“ в Софийския университет през 1962 Работи в ГОРУБСО – Мадан, след това в Минно-геоложкия институт в София.

От 1972 до 1999 работи като минералог в Отдела по науки за земята при Американския природонаучен музей в Ню Йорк, САЩ. Омъжена, с едно дете.

—

Асен Баликси е роден през 1929 в Истанбул в семейството на българи. От 1934 до 1944 живее със семейството си в София. Завършва образованието си в Женева, Швейцария, и в Колумбийския университет в САЩ.

Над 30 години е професор по антропология в Университета в Монреал. Един от пионерите на визуалната антропология, на която дължи голяма част от кариерата си. Филмът му „Ескимосите Нетсилик“ е класическо произведение в антропологическата дисциплина. Освен сред ескимосите провежда дълги теренни проучвания из Афганистан, Етиопия, Индия, Македония.

След пенсионирането си живее в България, където прави проучвания сред българските мюсюлмани и реализира филмите „Балкански портрети“, „Помашките жени“, „Светът на стария Ибрахим“, „Ромски портрети“, „Един ден от живота на Евтим Д.“, „Мюсюлмански лабиринти“.

—

Атанас Свиленов е роден в София през 1937. Завършил славянска и българска филология в Софийския университет.

От 1960 активно сътрудничи със статии от областта на литературата, киното, театъра, популярната музика, телевизията; публикациите му във всекидневници, седмичници и списания са стотици.

Бил е редактор във в. „Студентска трибуна“, сп. „Пламък“, в. „Литературен фронт“ и в. „Земеделско знаме“.

След 10 ноември 1989 е зам.-главен редактор, после главен редактор на в. „Литературен форум“. Осем години работи във всекидневника на СДС „Демокрация“, като зам.-главен и главен редактор.

Директор през 1999–2001 на Българската национална филмотека.

Сътрудничи над 30 години на Българската национална телевизия. От 2002 е директор на „Златния фонд“ на БНТ.

Автор на десетина книги с литературна и филмова критика, есета и интервюта.

—

Атанас Тепавичаров е роден в София през 1974. Завършва Лесотехническия институт през 1996, специалност „Горско стопанство“.

През 1999 емигрира в САЩ, след като спечелва от лотария „Зелена карта“ за пребиваване там.

Работи като библиограф в библиотеката „Файърстоун“ на Принстънския университет.

Женен е за Ралица Славенкова, имат син.

—

Благовест Сендов е роден през 1932 в Асеновград. Завършва средно образвание в родния си град през 1949; през есента на 1952 става студент по математика в Софийския университет.

През 1956–1958 е учител в с. Бобошево и гр. Елин Пелин От 1958 работи в Софийския университет като асистент, доцент, професор, декан; през 1973–1979 е ректор на Университета.

През 1980–1991 е заместник-председател, главен научен секретар и председател на БАН.

Народен представител в 6 Народни събрания. Председател на 37-ото народно събрание (1995–1997), заместник-председател на 38-ото народно събрание (1997–2001).

От 2004 е извънреден и пълномощен посланик на Република България в Япония.

Почетен президент на Международната асоциация на университетите и на Международната федерация по обработка на информация.

Има над 200 публикации по математика и нейните приложения, 7 монографии, автор е на десетки учебници.

Носител на орден „Стара планина“ – първа степен.

—

Богомил Величков е роден през 1941 в с. Кътина, Софийско. Осемгодишен остава сирак, отраснал е в бедно семейство. През 1952–1955 учи в Суворовското училище. През 1960 завършва Английската гимназия в София. През 1960–1962 отбива военната си служба. Завършва МГИМО в Москва през 1967.

От 1968 започва работа в Министерството на външните работи. Дипломатическата му кариера преминава по всички стъпала – от стажант-аташе до посланик. Работи в посолствата в: Швеция (1970–1974), САЩ (1975–1978), Чехословакия (1980–1986), Мексико (1991–1993).

През 1993–1995 е и.д. генерален секретар на Световната асоциация на националните олимпийски комитети (със седалище в Мексико). През 1995– 2005 е съветник в рекламната агенция „Публисис“ – Мексико. Носител е на държавното отличие на ФРГ „Голям кръст за заслуги със звезда“. Почетен гражданин на гр. Пуебла – Мексико.

—

Боримир Даракчиев е роден във Варна през 1959. Завършва гимназия в родния си град през 1977. Военната си служба отбива във ВМС.

Завършва медицина през 1985. Разпределен на работа в Преслав, но спечелва конкурс за асистент в Медицинска академия в София, където през 1986–1990 специализира неврохирургия.

До 1993 работи в Израел със семейството си като хирург. През 1994 емигрира с жена си и двете си деца в САЩ. През 1994–1998 специализира невротравматология в Корнелския университет в Манхатън, Ню Йорк. През 1998 започва своята резидентура по неврохирургия в Университета в Синсинати, Охайо, в „Мейнфилд клиник“, под ръководството на д-р Джон Тю, където прави две специализации: по гръбначни заболявания и по невропатология. През 2005 започва работа като неврохирург на частна практика в Лонг Айлънд, Ню Йорк.

Живее със семейството си в Ню Йорк. Жена му Евгения също е лекар. Имат две деца – Живко (19) и Борис (12). Живко учи режисура в Нюйоркския университет.

—

Борис Луканов е роден през 1936 в Ловеч. През 1959 завършва актьорско майсторство във ВИТИЗ в класа на проф. Стефан Сърчаджиев.

Две десетилетия е актьор във Варненския театър, след това в Народния театър „Иван Вазов“ в София, където играе и до днес. Снима се в киното от 1974. Творческата му биография е изпълнена с роли на държавници и исторически личности – Александър Цанков, Стефан Стамболов, Богдан Филов, д-р Александър Пеев.

Носител е на множество театрални и филмови награди.

—

Валентин Василев е роден в София през 1956. Средното си образование завършва през 1974 в Националната художествена гимназия. През 1983 завършва специалност скулптура в Националната художествена академия в София.

До 1991, когато емигрира в Съединените щати, представя изкуството на нашата страна в големи европейски форуми като *Bazel Art* – Швейцария, *Frankfurt Art Fair* – Германия, *Art* – Страсбург, *Multy play* – Дюселдорф, *Line Art* – Гент, Белгия, както и посредством редица самостоятелни и групови изложби в Гърция, Япония, Мексико и САЩ.

През следващия си творчески етап, когато живее в Лос Анжелос, Калифорния, успоредно със свободните си изяви в галериите работи „като български скулптор в световната киноиндустрия на Холивуд“. Общуването с редица високоуважавани професионалисти му донася екранен

кредит. Член на екипа на компанията *Digital Domain*, спечелил най-високата награда на Американската филмова академия – „Оскар“. Участва в гилдията на Визуалните ефекти в САЩ (*VES*). Има наградени творби на Международното биенале на модерното изкуство – Флоренция, 2001.

—

Валерий Русанов е роден през 1955. През 1981 завършва Висшия икономически институт в София, специалност „Международни отношения“. Кандидат на историческите науки по тема „Политиката на Югославската комунистическа партия в Македония (1944–1948)“. Работил в Института по история при БАН.

Член-основател на Центъра за изследване на демокрацията; през 1995–1996 – експерт по междуетнически проблеми към фондация „Фридрих Науман“. През 1995–1997 е заместник-председател на Изпълнителния съвет на Съюза на българските фондации и сдружения; през 1997–1998 – член на международното жури на програма „Развитие на междуетническите взаимоотношения в страните от Централна и Източна Европа“ към фондация „Крал Бодуен“ – Белгия; през 1998–2005 – член на УС на Национален дарителски фонд „13 века България“. От 2005 е председател на Консултативния граждански съвет към парламентарната Комисия за борба с корупцията. Президент (от 1996) на Административния съвет на Балканска гражданска мрежа; от 1999 – председател на УС на Ресурсния център на неправителствените организации в България. Президент на фондация „АКСЕС-София“. Автор на множество изследвания, анализи и други публикации по най-нова история на Балканите в аспектите етнокултура, социокултура, гражданско общество и пр.

—

Вени Марковски е роден през 1968 в Скопие, Македония. Завършва 114-а английска езикова гимназия в София през 1987, а през 1993 – право в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Специализира в САЩ (1992 и 1995) и Италия (1992). От 1990 работи по проблемите на Интернет; през 1993 е сред създателите и ръководител (до 2002) на портала BOL.BG. Бил е системен оператор на фидонетската система 2:359/101 – MicroComm BBS в София (1990–1993). От 1995 основава и ръководи Интернет общество – България. Член на УС на международното Интернет общество (2002– 2008). Член на Борда на директорите на ICANN (Internet Corporation for Assigned Names and Numbers, 2003–2006); през 2002–2005 е член на Борда на директорите на CPSR (Компютърни професионалисти за социална отговорност). Председател на Съвета за информационни технологии към Президента на България.

Съветник по международните проекти на председателя на Държавната агенция за информационни технологии и съобщения към МС на Република България. Основните му интереси са насочени към: свободен софтуер и софтуер с отворен код; кибернетична сигурност; управление на Интернет ресурси. Автор на множество публикации в български и чуждестранни печатни издания.

—

Венцел Райчев е роден през 1930. Завършва Висшето военноморско училище във Варна със специалност щурман; задочно – Филологическия факултет на Софийския университет. Доктор по социология.

Работи във Флота, а след 1963 е журналист във вестниците „Работническо дело“, „Отечествен фронт“ и „Софийски новини“. От 1990 до пенсионирането си е главен директор на агенция „София прес“.

Превежда на български „Един ден на Иван Денисович“ от Александър Солженицин, „Бесове“ от Ф.М.Достоевски, творби на А.П. Чехов, Н. Островски, Юрий Трифонов, Василий Аксьонов и много други.

—

Владимир Чорбаджиев е роден в София преди 40 години. През 1989, както казва сам, „с ясното съзнание, че става дума за политическа емиграция“, напуска страната. Прекарва известно време в емигрантски лагер в Австрия, след което се установява в Италия. След близо 15 години в чужбина Владимир Чорбаджиев се завръща в България като успешен специалист по маркетинг и представител на италианска мебелна къща. „Върнах се, за да съм полезен с опита си и да създам възможности за работа на младите хора тук“, казва той, и споделя, че според него младите българи не трябва да бягат навън.

—

Георги Каприев е роден през 1960 в Бургас. Завършва Немската гимназия в града през 1979 и философия в Софийския университет през 1987. Защитава кандидатска дисертация през 1991. От 1992 е асистент, от 1995 – доцент, а от 2002 е професор и ръководител на катедра „История на философията“ във Философския факултет на Софийския университет. Президент на Комисията за византийска философия на Международното общество за изследване на средновековната философия със седалище в Лувен, Белгия.

Автор на 15 монографии в областта на средновековната философия.

—

Георги Петров е роден през 1929 в с. Бяла Черква. Основно училище и гимназия завършва в родното си село. Преди 9 септември 1944 е в неле-

гална ремсова група, а след тази година работи активно в младежките организации. Една година е щатен работник в Околийския комитет на РМС. Приет за студент по българска филология в Софийския университет, но през 1948–1952 следва финанси в Ленинградския финансово-икономически институт. През 1952 постъпва като асистент в катедра „Финанси и кредит“ на Висшия икономически институт, където работи без прекъсване до средата на 2004. Защитава кандидатска дисертация през 1958; доцент от 1963, професор – от 1974; доктор на икономическите науки (1978). Специализира в Берлин (1961–1962) и в Париж (1971–1972).

През 1963–1970 е ръководител по съвместителство на научна група към Министерството на финансите и завеждащ катедра „Финанси“ (1974–1985) През 1963–1989 участва като експерт в работни групи, съвети и комисии към Държавния съвет, ЦК на БКП и Министерския съвет.

От 1991 до 1997 е член на Пленарния съвет на БНБ, а през 1997–2004 – член на управителния съвет на БНБ.

Публикувал е около 20 монографии, стотици статии, също и учебници.

—

Давид Иерохам. Роден в София през 1947. Завършва медицина в София. Специализира психиатрия и психотерапия.

През 1974–1976 работи в Психиатричната клиника в Карлуково; в Градския психиатричен диспансер в София, в Клиниката за наркомании и в Центъра за военна психология.

В момента е на свободна практика; директор на магистърската програма „Артистични психосоциални практики“ в Нов български университет. Преподава в колежа „Любен Гройс“. Консултант към проекти (напр. „Изкуството на социалната промяна“).

Автор е на над 60 научни труда в областта на психиатрията и психотерапията.

—

Дамян Яков е роден през 1955 във Враца. Завършва гимназия в родния си град, а през 1975–1979 следва философия в Софийския университет.

През 1981 като аспирант на БАН заминава за Москва, където подготвя дисертация по философия в института „Плеханов“. През 1984 защитава докторат на тема „Философски проблеми на детерминизма“.

От 1985 до 1990 е преподавател по философия и научен секретар в АОНСУ. Автор на повече от 50 научни статии и студии във водещи философски периодични издания в Москва и в България.

През 1990 основава и става един от управителите на издателско сдружение „Евразия – Абагар“, което издава повече от 150 заглавия, от които бли-

зо 80 са посветени на проблеми от хуманитаристиката. През 1992 основава и управлява издателство „Дамян Яков“, което осъществява повече от 500 нови заглавия. Тематични направления в работата му са икономически теории и глобалистика, история на българския театър, популярна философия и психология, справочна литература (речници, справочници), учебна и детска литература.

Дългогодишен член и говорител на Управителния съвет на Асоциацията на българските книгоиздатели. Член е на Националния съвет за книгата при Министерството на културата.

—

Деян Енев е роден през 1960 в София. Завършил е софийската Английска гимназия и българска филология в Софийския университет. Работил е като бояджия в Киноцентъра, нощен санитар в психиатрията на Медицинска академия и хирургията на IV Градска болница, пресовчик във военния завод ЗЕСТ „Комуна“, учител, текстописец в рекламна агенция и журналист. В момента е в Културния отдел на в. „Сега“.

Издал е шест сборника с разкази: „Четиво за нощен влак“ (1987), „Конско евангелие“ (1992), „Ловец на хора“ (1994) – Годишната награда за белетристика на ИК „Христо Ботев“, преведена в Норвегия през 1997, „Клането на петела“ (1997), „Ези-тура“ (2000) – Националната награда за българска художествена литература „Хр. Г. Данов“ и Годишната литературна награда на СБП, „Господи, помилуй“ (2004) – Голямата награда за нова българска проза „Хеликон“.

Новата му книга „Всички на носа на гемията“ включва едноименното автобиографично есе и 61 избрани разкази и новели.

—

Димитър Динев е роден през 1968 в Пловдив. Завършва Немската гимназия в Пазарджик. През 1990 емигрира в Австрия. Завършва философия и руска филология във Виена, като студент работи в строителството и обслужващата сфера.

Пише на немски език, участва в множество конкурси и печели престижни награди. Романът му „Ангелски езици“, публикуван през 2003 от издателство „Дойтике“ – Виена, влиза в десятката на най-продаваните книги. Тази година излезе българският му превод. Пиесата му „Домът на съдията“ е включена в афиша на Бургтеатър – Виена, за 2007.

—

Димитър Тодоров е роден през 1968 в София. Завършил е Първа английска гимназия в София. Дипломира се като инженер по компютърни

системи и управление в Техническия университет в София. Засега работи в Република Южна Африка.

Хобито му са пътешествията. Обиколил е много страни – балкански, европейски; от азиатските – Турция, Индия, Тайланд, Индонезия, Хонконг, Тайван, Бруней, Сингапур, Филипините, Обединените арабски емирства, Оман. В Африка е посетил Египет, Етиопия, Кения, Танзания, Уганда, Зимбабве, Намибия, Ангола, Мозамбик, Малави, Свазиленд, Лесото, Сейшелските острови, Маврций. Бил е също на о-в Ливингстън, в Канада, САЩ, Еквадор, Перу, Боливия, Чили, Бразилия, Австралия и другаде. Изкачил Маунт Винсън, най-високия връх на Антарктида.

—

Евгения Иванова. Родена през 1952 в София. Завършва театрознание, след това научните ѝ интереси се насочват към етнологията и етносоциологията, в които защищава докторат и се хабилитира.

До 1990 работи в научните институти по култура и по етнография. Издател и редактор на списание „Избор“ и международното му приложение „Изток–Изток“ (1990–1996). Председател на УС на Институт за източноевропейска хуманитаристика и ръководител на интердисциплинарния проект „Планината Родопи – модел за толерантност на Балканите“ (1996–2000). Доцент в Нов Български университет.

Автор на монографии, студии и статии у нас и в чужбина. Издала е и два сборника с разкази.

—

Желяз Дренчев е роден в София преди 35 години. Завършва столичната Френска гимназия, а след това и НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“. С един от последните „кубински полети“ емигрира за Канада. Живее там близо 13 години с най-различни професии и завършва още едно висше образование. Завръща се в България през 2002. Оттогава има свой собствен бизнес у нас.

—

Заварин Гагов още не е навършил 40 години. Специалността му е дизайн на интегрални схеми. След като завършва Техническия университет в София, заминава за Южна Корея. Там прекарва девет години. В Сеулския университет защитава докторантура по електроинженерство и компютърни науки. Днес е отново у нас, работи за българския клон на голяма чужда компютърна компания.

—

Иван Кръстев е роден в Луковит. Завършва Английската гимназия в София и философия в Софийския университет.

Председател на управителния съвет на Центъра за либерални стратегии. Директор на проекта „Open Century“ на Централноевропейския университет в Будапеща. От април 2004 е изпълнителен директор на Международната комисия за Балканите

През 2006 е приет за член на Форума на младите световни лидери, партньорска организация на Световния икономически форум.

Главен редактор на българското издание на списание „*Foreign Policy*“. Автор на множество публикации.

—

Иван Станчов е роден през 1929 в София. Син на Иван Димитров Станчов (1897–1972) и на Марион Мичъл Станчов (1903–1994). Семейството емигрира от България през 1943.

Завършва университета „Джорджтаун“ във Вашингтон, САЩ. Служи в Американската армия (в българската рота на НАТО в Германия). Работи за корпорацията Ай Би Ем в Ню Йорк, Рио де Жанейро и Париж. Вицепрезидент е на корпорациите ИТЕЛ и „Сторидж Технолъджи“ в Лондон.

През 1980 започва самостоятелен бизнес, като основава компанията „Креста Маркетинг“ за информационни технологии с център в Женева.

През 1991–1994 Иван Станчов е посланик на Република България във Великобритания и първи български посланик в Република Ирландия. През 1994 – посланик за специални поръчения и министър на външните работи в служебното правителство на Република България. Съветник по външнополитическите въпроси на президентите Петър Стоянов и Георги Първанов.

Основател и председател на фондация „Карин дом“ – Варна; основател и директор на ИМИР – София. Членува в: Атлантически клуб – София, Българския антарктически институт, Кралското географско дружество – Лондон.

Кавалер на Ордена на Почетния Легион на Франция (1995); Орден на Големия Кръст на Рио Бранко, Бразилия (2002); Good Conduct Medal, USA Army (1956).

—

Ивелина Кючукова е родена през 1969 в Шумен. През 1993 завършва история в Софийския университет, специалност „Археология“. Наскоро заминава за Париж, където получава докторат по история на цивилизациите във Висшето училище за социални науки. Специализира в Рим, Берлин и Атина. В продължение на години участва в археологически разкопки, организирани от Френското училище в Рим из Италия (Кастелионе, Вакарица-Троя). Работи като документалист в Музея за средновековно изкуство „Клюни“ (Париж) и в Лувъра.

Автор е на редица статии, посветени на средновековното изкуство и свързани с отношенията Изток–Запад през Средновековието. През 2005 се връща в България. Работила за известно време в Радио Франс ентернасионал в София.

—

Кюркчиеви: д-р Димо Кюркчиев и д-р Теодора Темелкова-Кюркчиева

Д-р Димо Кюркчиев е завършил медицина в България. През 1989 получава възможност за аспирантура в Германия. С годините решава, че наученото извън България той трябва да върне тук. През 2002 идва в София и заедно със съпругата си създватг българо-немски медицински център.

Д-р Теодора Темелкова-Кюркчиева. Родена в Пловдив. Завършила Английска езикова гимназия и медицина в България, след което заминава със семейството си за тогавашната ГДР.

Семейството на д-р Димо Кюркчиев и д-р Теодора Темелкова живее 14 години в Германия. И двамата са работили в една от водещите клиники на страната. Основният мотив на семейството за завръщането им в България е, че след успешната им кариера в Германия е време да предадат своите опит, знания и практически умения у нас. Тук двамата ръководят българо-немски медицински център, който освен друго обслужва и посолствата на Германия и Австрия в София. Семейството създава и международен научен институт с тяхна подкрепа.

—

Мари Врина-Николов е родена през 1960 в Блоа, Франция. Доцент по български език и литература в INALCO – Националния институт за източни езици и цивилизация във Франция, преводач от български език.

За 20 години е превела близо 30 книги – от Алек Попов, Вера Мутафчиева, Виктор Пасков, Георги Господинов, Емилия Дворянова, Йордан Радичков, Йордан Йовков, Ивайло Петров, Кирил Кадийски, Севда Севан, Теодора Димова, Цветан Стоянов и други ; статии, сценарии, пиеси. Сега превежда „Под игото“ за издателство *„Fayard“* и антология на българската поезия, съставена от Кирил Кадийски.

Омъжена е за българин. Има три деца.

—

Мария Кълъчлъоглу Бараз е българска скулпторка, която живее и работи в Истанбул от две десетилетия. Завършила е специалност „Текстил“ в Художествената академия на Истанбул, но творческите ѝ търсения са в областта на малката пластика и живописта.

Има 56 самостоятелни изложби и около 200 участия в общи експозиции. Показвала е свои творби в Германия, Франция, САЩ.

—

Милена Савова е родена във Варна през 1951. Завършва първия випуск на Варненската английска гимназия. Следва английска филология в Софийския университет, след което печели аспирантура в Катедрата по английски език. Преподава в Катедрата, основно в новообразувания преводачески профил; щатен преподавател през 1977– 1991.

През 1991 заминава за САЩ. Сега работи като директор на Програмите по чужди езици и превод в Нюйоркския университет.

—

Милка Диманова е родена в Сухиндол. Завършва гимназия в родното си място и Института за детски учителки в София.

Работи като детска учителка в София, в Добруджа, в родопското село Галище.

От края на 1990 живее в САЩ; от 2005 – в Канада при сина си Диман.

Хобито ѝ е да рисува, има 2 самостоятелни изложби в САЩ.

—

Мимоза Велков (Велкова) е родена през 1953 в София. Учи в Улан Батор, Монголия; средното си образование завършва в София.

От 1972 живее във Франкфурт на Майн, Германия. От 1986 е преводач на свободна практика. През 1989 завършва с магистърска степен по славистика и източноевропейска история Университета „Гьоте“ във Франкфурт.

През 2004 се установява в Цюрих, Швейцария.

—

Михаил Багрянов е роден в София през 1934. Син на Иван Багрянов, министър-председател на България, осъден на смърт от „Народния съд“.

След убийството на баща му през 1945 принудително е заселен в с. Избул, където живее с майка си и леля си. През 1948 всички са „разкулачени“ и изгонени от с. Избул в Шумен.

През 1952 завършва гимназия; по-късно – курсове за техник-осеменител. През 1972 на 38-годишна възраст е приет да следва задочно зоотехника; завършва през 1977.

В продължение на 28 години работи в Селекционния център по животновъдство в Шумен.

Има син и дъщеря и петима внуци.

—

Младен Киселов е роден в Русе през 1943. Завършва ГИТИС в Москва при известния режисьор Анатолий Ефрос. В режисьорската си кариера е минал през Кърджали, Бургас, Младежкия театър, Сатиричния театър, Народния театър, НДК. В момента е професор в университета „Карнеги Мелън“ в Питсбърг, Пенсилвания, където завежда Катедрата по режисура. В България през последните години е поставил в Театър 199 „Есенна соната“ на Бергман и „Веселите Разплюеви дни“ от Сухово-Кобилин. В Народния театър ще постави новата пиесата писа на Константин Илиев „Бетовен 21“. В Питсбърг ще работи върху „Меморандум“ на Вацлав Хавел – представлението е посветено на 70-годишнината на Хавел; по този повод ще бъдат поставени всички негови пиеси, а самият той ще участва във фестивал в САЩ.

—

Нася Кралевска е родена през 1947 в София. Завършва Немска филология в Софийския университет през 1969 Между 1977 и 1979 прави следдипломна квалификация по журналистика в СУ.

Работи като редактор, преводач и завеждащ редакция в Научния институт за експериментална работа по амбалажа (НИЕРА) към Министерството на вътрешната търговия (1969–1981). През 1981–1985 е редактор, заместник-главен редактор и заместник-директор в Издателството на Комитета за култура.

През 1985 се омъжва и преселва в САЩ.

Автор е на книгата “Без заглавие. Рушители и строители на България“, публикувана през 2001, преиздадена през 2003 и 2005 г.

—

Наум Якимов е роден през 1943 в София. Завършил е специалност „Радиофизика и електроника“ в Софийския университет.

Кандидат на биологическите науки (1973, Институт по физиология „И.П. Павлов“ при АНСССР, Ленинград); старши научен сътрудник първа степен (от 1990), доктор на биологическите науки.

От 1992 е Главен научен секретар на БАН.

През 1968–1997 работи в Института по физиология на БАН: през 1989–1993 е ръководител на проблемна група „Механизми на възприятието“ към секция „Преработка на зрителна информация“; 1993 – председател на Научния съвет на Институт по физиология при БАН.

1996 – председател на УС на Института по администрация и управление на Франкофонията в София. През 1999–2003 е зам.-председател на Акредитационния съвет на Националната агенция за оценяване и акредитация.

От 1993 е член на Академичния съвет на Нов български университет; от 1995 е редовен член на Българска национална академия по медицина. Член на: УС на Европейската научна фондация; на УС и на Съвета на настоятелите на Центъра за академични изследвания в София; на Съвета на настоятелите на Американския университет в България (1997–2001).

Член е на Управителния съвет на Националния доверителен екофонд. Член на Експертна комисия на НАТО за научна и технологична политика и организация (2000–2001). Председател на Българо-американската комисия за образователен обмен „Фулбрайт“ (1998–1999 и 2001–2003).

Автор и съавтор на 93 научни публикации в областта на психофизиологията и психофизиката на зрителното възприятие, и невронауките, за които са открити над 360 цитирания; съавтор на три изобретения и една рационализация. Автор на книгата „Мозъкът“ (1984), която се ползва и като учебник.

Преподава в Нов български университет: лекционните курсове „Възприятие“ (на български и на английски език, от 1996), „Въведение в когнитивната наука“ (от 1992), „Основи на когнитивната наука“ (на английски език, от 2000); „Основи на психологията“ (1995–1996 учебна година); „Преработка на информация в човешкия мозък“ (1991–1992).

Награждаван е с почетен знак „За заслуги към БАН“, почетен знак на БАН „Марин Дринов“, Национален орден „За заслуги“ на Франция, орден „Академични палми“ на Франция, с международни награди на БАН и Чехословашката АН. Носител на орден „Кирил и Методий“ – втора степен.

—

Никола Енев е роден в София през 1960. Учи в Английската гимназия в София и се дипломира в Трета сменна вечерна гимназия в София. През 1979–1980 работи в Киноцентър „Бояна“. През 1985 завършва Художествената академия „Николай Павлович“. След 2 години в армията при началото на промените в България е живял в Ню Йорк и Валенсия, Испания. Връща се в България през 1995; оттогава живее и работи в София. Негови творби са притежание на над 100 частни колекции в Северна Америка, Испания, Малта, Япония, България и Германия. През последните години работи предимно по авторски интериорни проекти и по-специално в сферата на художествени решения от пластично стъкло.

Женен, с двама сина.

—

Никола Манев е роден през 1940 в Чирпан. Завършва Художествената гимназия, учи при Васил Стоилов, а през 1962 е приет в Националната

художествена академия в Париж в класа на Морис Бриашон и остава да живее във Франция.

Пътува и прави изложби по цял свят, 2500 негови картини са притежание на галерии и колекционери. Повече от 20 години е член на Есенния салон в Париж. През 2000 г. подарява на родния си град реставрирана 150 годишна къща и 30 свои картини. Дели времето между парижкото си ателие и къща на брега на Черно море. У нас освен в София и Чирпан, прави изложби в цялата страна. Инициатор е на културните срещи „Празници на свободния дух“.

—

Павел Писарев е роден през 1934. Учи в Немското училище в София до 1944, след това – във Втора мъжка гимназия; средно образование завършва във вечерна гимназия „М. Горки“. Висше образование получава във Висшия икономически институт в София, специалност „Политическа икономия“. Старши научен сътрудник, доктор на социологическите науки.

Започва работа още като ученик в Благоевския РК на Комсомола. След завършване на висше образование постъпва в Икономическия институт при БАН.

От 1958 е журналист във в. „Работническо дело“, работи в отдел „Пропаганда“, след това – в Международния отдел; кореспондент на вестника в Париж през 1964–1968.

След завръщането си от Париж работи последователно като заместник-генерален и генерален директор на Българската телевизия; генерален директор на Българската кинематография; в Комитета за култура – заместник-председател по въпросите на театъра и другите сценични изкуства, първи заместник-председател (1979–1983). През 1983 не приема да остане в Комитета за култура, когато там започва работа синът на Тодор Живков – Владимир Живков; тогава е анулирано решението на Политбюро на БКП Писарев да бъде представител на България в ЮНЕСКО.

Заместник-директор на Центъра за стратегически изследвания към ВС на БСП; заместник-главен редактор на сп. „Понеделник“, издание на Центъра.

Член на БКП – БСП от 1953. Бил е кандидат-член на ЦК на БКП.

По-важни трудове: „Американският културен империализъм“, „Еврокултурата“, „Европа на тръстовете“, „Електронната култура“ и др.

Съпруг на покойната Цветана Коларова, кинoредактор и сценарист, внучка на Васил Коларов. Имат дъщеря.

—

Петър-Емил Митев роден в София през 1936. Професор, доктор на философските науки.

Преподава в Софийския университет (1960–2005) по философия, история на философията, социология и политология.

През 1972 става ръководител на Центъра за социологически изследвания на младежта, който в края на същото десетилетие прераства в Научноизследователски институт за младежта. На X Световен конгрес по социология в Мексико (1982) е избран за президент на Изследователски комитет 34 „Социология на младежта“ към Международната социологическа асоциация (МСА). На XI Световен конгрес (Ню Делхи, 1986) става член на Изследователския координационен комитет на МСА.

След 10 ноември 1989 участва в движението „Български път към Европа“ и оглавява неговия Координационен съвет. Депутат в VII Велико народно събрание и председател на Комисията по парламентарна етика.

Председател е на Българската социологическа асоциация (1991–1995; 1997–1999).

Гостуващ професор в Йейлския университет, САЩ (2000).

Директор на Института за социални ценности и структури „Иван Хаджийски“ (от 2002).

—

Петър Кендеров е роден през 1943 в Пазарджик. През 1966 завършва математика в Московския държавен университет „М. Ломоносов“, през 1970 защитава кандидатска дисертация там. Специализира в Университета на Франкфурт на Майн през 1978–1979. През 1995 е избран за академик. Доктор хонорис кауза е на Пловдивския университет (2000) и на Университета в Байа Маре, Румъния (2003).

Бил е ръководител на секция „Изследване на операциите“; заместник-директор и директор през 1989–1993. на Института по математика и информатика при БАН. Председател на Президиума на Висшата атестационна комисия към Министерския съвет от 30 май 2003.

Член на Американското математическо дружество от 1978. От 1976 до 1988 е председател на Националната комисия за математически състезания. През 1989 организатор и председател на научното жури на първата Международна олимпиада на информатика за ученици.

Президент на Международната фондация „Св. св. Кирил и Методий“ от 1998.

От 2004 е президент на Световната федерация на националните математически състезания със седалище в Канбера, Австралия. През 2002 е избран от Общото събрание на Световния математически съюз за член на

Изпълнителния комитет на Международната комисия по математическо образование.

Има над 100 научни публикации в областта на общата топология, многозначните изображения, изпъкналия анализ, коректността на оптимизационни задачи. Много от тях са в чужди математически списания.

През 2004 е избран за почетен гражданин на Пазарджик.

—

Петър Стайков. Роден е през 1953 в село Лиляче, Врачанско. На седемгодишна възраст ослепява. Учи в училища за слепи във Варна и София. Бил е работник в ПП „Успех“ в Пловдив, където завършва вечерна гимназия. В Софийския университет завършва философия с профил „Психология“. Работил е като психолог в Окръжния психоневрологичен диспансер във Враца. В София десет месеца – библиотекар в Народно читалище на слепите „Луи Брайл“. Печели конкурс за аспирант и защитава кандидатска дисертация, научен сътрудник в Института по философия.

Участва в учредяването на Русенския комитет, на Клуба за подкрепа на гласността и преустройството. Сред основателите е на „Екогласност“. От началото на февруари 1990 е член на Националния координационен съвет на СДС.

Депутат в VII Велико народно събрание. След напускането на парламента на групата на 39-те е избран за заместник-председател на парламентарната група на СДС и остава такъв до края на мандата на ВНС.

От май 1992 до май 2002 е управител на „Успех – ССБ“ ЕООД. Участва (от 1990 до 2005) в ръководните органи на Съюза на слепите. Бил е в ръководството на Българския демократичен център, на Политически клуб „Екогласност“, на политическия съвет на „Нов избор“.

В момента е хоноруван преподавател по политология в Нов български университет.

—

Росен Плевнелиев е роден през 1964 в гр. Гоце Делчев. Завършва специалност „Компютърно инженерство“ в Техническия университет в София. С намерение да се занимава с научна работа в електрониката. Починът „Държавата – собственик, колективът – стопанин“ не позволява на мечтите му да се реализират. През 1991 заминава за Германия. Там в продължение на 7 години управлява собствена строителна фирма, подизпълнител на един от строителните гиганти в страната.

Днес Росен Плевнелиев е управител на „Линднер България“. Негови са идеята и изпълнението на уникалния проект „Бизнес парк София“ в столичния квартал „Младост“.

—

Румен Вълчев е роден в София през 1952. В 1969 завършва в София гимназия с преподаване на руски език, а през 1974 – Висшия икономически институт „Карл Маркс“, специалности „Социология“ и „Политикономия“.

Доктор по социология (1980) на Варшавския университет, Полша. Доцент от 1991, професор – от 2003.

През 1980–1982 е научен сътрудник в Института за съвременни социални теории. През периода 1982–1997 работи в Централния институт за усъвършенстване на учители при Софийския университет. През 1993 е ръководител на катедра на ЮНЕСКО „Гражданско образование“ в ЦИУУРК при СУ; през 1994 е директор на център „Отворено образование“. От 1998 е ръководител на Катедра на ЮНЕСКО по правата на човека и култура на мира в Бургаския свободен университет.

През 1997 е заместник-министър на образованието и науката, отговарящ за средното образование.

Автор на множество публикации по образователни реформи и гражданско образование.

—

Сергей Герджиков е роден през 1956 в с. Бедан, Смолянско. През 1979 завършва философия в Софийския университет. Доктор на философските науки и доктор по философия.

Областите на изследване, в които работи, са: философия на науката, социална философия, Изток – Запад. Преподавател е в СУ.

Основни публикации: „Смъртен опит“ (1994), „Лицата на смъртта“, „Граници на науката“ – 1995, „Хаос и ред след комунизма“ (1998), „Научното обяснение на света“ (2000) и др.

—

Стефан Хаджитодоров е роден през 1953 в София. Завършил е Техническия университет в София; после следва в Центъра по приложна математика. Старши научен сътрудник първа степен, доктор на техническите науки.

Специализация: анализ на данни, разпознаване на образи, класификация, статистически и размити методи за разпознаване и класификация, невронни мрежи, двунивови класификатори, анализ на говорни сигнали, приложения на теорията на разпознаване на образи в медицината и други области, програмиране (*Assembler, Fortran, dBase*).

Заместник-директор и ръководител на секция „Биомедицинска информатика“ в Централната лаборатория по биомедицинско инженерство при БАН. От 1992 е научен секретар на БАН.

От 1993 е представител на България в Научния комитет на НАТО. От 2001 – директор на Центъра за изследвания по национална сигурност и отбрана.

Член на Международната асоциация по кибернетика, на Международната асоциация по разпознаване на образи, на Балканската федерация по размити системи, IEEE-обществото по инженерство в медицината и биологията, Международното общество по многокритериално вземане на решение, Международната федерация по биомедицинско инженерство, Съюза на българските математици.

Ръководи десетки научни разработки, сред които „Мрежово-базирана мениджърска информационна система“, „Съвременни методи за обективен анализ на гласови сигнали и срининг на ларингеалните заболявания“, „Приложение на изкуствените невронни мрежи във фармакокинетиката и фармакодинамиката“ и много други като „Планиране, научно осигуряване, технологичен и икономически потенциал за модернизация на Българската армия: Национално и международно сътрудничество за сигурност“, „Изследване за анализ и оценка на системата за защита на населението и реагиране при извънредни ситуации“ и др.

Автор на научни трудове, статии, учебни помагала.

—

Таня Масалитинова е родена през 1921.

Дъщеря на режисьора Николай Осипович Масалитинов. Има стотици роли в театъра и киното. Следва три години в Художествената академия, а след това в театралната школа към Народния театър „Иван Вазов“, която завършва. През 1946–1988. играе на сцената на Народния театър, назначена с конкурс като щатна актриса.

Носител на орден „Стара планина“ – първа степен, на наградата „Аскеер“ за цялостен принос в театралното изкуство.

—

Фикрет Терзиев е роден през 1952 в Ардино. Основно и средно образование завършва в родния си град. След отбиване на военна служба през 1972 започва да следва задочно в Педагогическия факултет на Софийския университет, но не го завършва, въпреки че следва три пълни години.

По време на „възродителния процес“ е изпратен за 7 месеца на лагер в Белене.

Работил е като учител, бюфетчик, в животновъдството.

—

Хилде Фай е родена в Любек, провинция Шлезвиг-Холщайн, Германия. Завършва Католически колеж към Ордена на францисканците в гр. Осна-

брюк. След това завършва актьорско майсторство в Аугсбург, Мюнхен и Хамбург.

По-късно се дипломира по българска филология в Софийския университет и защитава дисертация на тема „Пенчо Славейков и немската литература“. Професор, доктор.

Автор е на многобройни българистични изследвания и публикации в България, Австрия и Германия, по-голяма част от които са посветени на нови и малко известни области на немско-българските културни и литературни връзки и взаимоотношения.

Освен научния ѝ труд за Пенчо Славейков голямо значение имат и нейните студии: „Хайнрих Хайне в развитието на българската литература – Любен Каравелов и Хайнрих Хайне“ (1980), „Спиридон Палаузов и Якоб Филип Фалмерайер“ (1980), „Българско културно наследство в Германия – Григорий Цамблак“ (1981), „Григорий Цамблак на Констанцкия събор“ (1983), „Герхард Геземан и българската литература“ (1984), „Мисията на Св. Методий и митрополит Григорий Цамблак в Германия“ (1985), „Речта на Григорий Цамблак пред Констанцкия събор“ (1986), „Петър Мутафчиев и Аугуст Хайзенберг“, „Франц Дьолгер и Петър Мутафчиев“ (1988), „Иван Шишманов и Карл Крумбахер“ (1985), „Гео Милев, Пенчо Славейков и немските поетеси – Анна Ритер, Текла Линген, Мария-Евгения деле Грация“ (1987), „Хайнрих Хайне и Жул Паскин“ (1994), „Пенчо Славейков и Лайпциг“ (1996), „Кървава песен“ в преводите на немски език“ (1996) и др.

Участва в редица международни конгреси и симпозиуми, посветени на немско-българските отношения. След проф. Георг Адам – известен немски преводач, проф. д-р Хилде Фай е най-активният българист, превела и популяризирала българския фолклор в Германия и в немскоезичните страни.

От 1979 е член на Съюза на писателите и преводачите, както и на Съюза на научните работници в Германия.

През 1986 получава почетно българско гражданство. През 1996 е удостоена с наградата „Пенчо Славейков“. През 1998 е наградена с орден „Мадарски конник“ – I степен за големите ѝ заслуги за развитието на българо-немските отношения в областта на културата и за популяризирането на българската култура в Германия.

—

Юксел Ахмедов Чаушев е роден през 1939 в с. Острово, Разградска област. Основно образование получава в турско училище в родното си село, средно образование – в реална българска гимназия в Разград. Завършва вис-

ше образование във ВИТИЗ „Кръстьо Сарафов“ в София и Режисьорския факултет при Института по изкуствата в гр. Баку – Азербайджан.

Дългогодишен директор на Държавния музикално-драматичен театър „Н. Хикмет“ в Разград.

—

Юри Ступел е роден в София през 1953 в семейството на композитора Петър Ступел и класическата певица Лидия Ступел. От 18 години живее и работи в Гърция. Там е композирал 4 балета, 2 кантати за хор и оркестър, над 80 заглавия театрална и филмова музика. Превежда на гръцки творби на Валери Петров, Христо Бойчев, Стефан Цанев. В България професионалните му изяви започват от казармата. Пише музиката за филма на Бинка Желязкова „Последната им дума“. Между първите автори на мюзикъли у нас. Най-известният от тях – „Любовни булеварди“ – през 80-те години е снет със скандал.

Съпругата му Таня Милтенова, балерина от Националната опера, в момента преподава класически балет в Атина.

—

Яшар Шабан е роден през 1952 в с. Стар читак, близо до Кърджали. Завършва българска филология в Шумен. Работи като учител. През януари 1990 е сред учредителите на ДПС в Кърджали. Същата година е избран за депутат във Великото народно събрание. През периода 1990–1991 е зам.-председател на ЦС и на парламентарната група на ДПС. От 1992 до 1996 е заместник-кмет на община Кърджали.

Днес е земеделски производител.

Биографичните данни са предоставени от участниците в тома.

Историята, населена с хора
Българското общество
през втората половина на XX век

II. Интервюта, свидетелства, спомени

Редактор *Вера Мутафчиева*
Художник *Димитър Келбечев*
Коректор *Марта Иванова*

Българска. Първо издание
Формат 70x100×16

Издателство *Гутенберг*
Печат *Симолини*

Цена: 16 лв.